

ТОШКЕНТ Гафур Гулом
НОМИДАГИ
Алабиёт ва санъат
нашриети 1980

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

*Танланган
асарлар*

БЕШ ЖИЛДЛИК

ТОШҚЕНТ Ғафур Ғулом
НОМИДАГИ
Адабиёт ва санъат
нашриёти 1980

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

*Танланган
асарлар*

БЕШИНЧИ ЖИЯД

ТИРИЛИШ

Роман

ТОШКЕНТ Ғафур Ғулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти 1980

84P
T64

ХОЛИДА АҲРОРОВА таржимаси

T $\frac{4702010100-125}{352(04)-80}$ 125-80

БИРИНЧИ ҚИСМ

Матф. XVIII боб. 21-оят. Шунда Петр унга юзланиб дедики: ё раббим! Менга қарши гуноҳ қилган биродаримни неча бор афв этсам бўлади? Етти мартагачами? 22-оят. Ҳазрати Исо унга деди: етти мартагача демайман сенга, етти карра етмиш мартагача.

Матф. VII боб. 3-оят. Нима учун биродаринг кўзидаги чўпни кўрасан-у, ўз кўзингдаги ходани пайқамайсан?

Иоанн. VIII боб. 7-оят... ичингизда қайси бирингиз гуноҳсиз бўлсангиз, аёлга аввал ўша тош отсин.

Лука. VI боб. 40-оят. Шогирд устозидан юқори бўлмайди, аммо камолатга етгач, ҳар қандай шоирд устозидай бўлади.

Бир неча юз минг одам бир парча ерга тўпланиб олиб, ўзлари тиқилишиб яшаётган ерларини дабдала қилишга нақадар уринишган бўлмасин ҳеч бир гиёҳ ўсмасин деб ерга қанчалик тош ётқизишган, ниш уриб чиқаётган ҳар бир гиёҳни қириб-қиртишлаган бўлмасин, тошкўмир ва нефть бурқсатишиб, дарахтларни қийратган ва жамики ҳайвону паррандаларни қувғин қилишган бўлмасин, баҳор шаҳарда ҳам баҳорлигини қилган эди. Қуёш қиздириб, қиртишланмаган жойларда, ёлғиз хиёбонлардаги майсазорлардагина эмас, балки харсанг тошларнинг орасида ҳам ўтлар жонланиб ўсган ва кўм-кўк тусга кирган, қийинлар, тераклар, шумуртлар ёпишқоқ

ва хушбўй барг ёзган, арғувонлар куртак чиқарган эди; зағчалар, чумчуқлар ва каптарлар баҳордан хурсанд бўлиб ин қўйишар, офтобрўя деворлар бўйида пашшалар гўнғиллашарди. Ут-ўландан тортиб паррандаларгача, қурт-қумурсқалардан тортиб болаларгача — ҳаммаси шод эди. Аммо одамлар — ёши улғайган кишилар ўзларини ва бир-бирларини алдашни, қийнашни тарк этмасдилар. Одамлар шу баҳор тонгини, бутун тирик жоннинг бахт-саодати учун худо томонидан яратилган шу дунё гўзаллигини, яъни тинчлик, тотувлик билан яшашга чорловчи нафосатни эмас, бир-бирлари устидан ҳукмрон бўлиш учун ўзлари ўйлаб топган нарсани муқаддас ва муҳим деб билар эдилар.

Чунончи, губерна турмасининг маҳкамасида ҳам барча ҳайвону одамларга берилган шу баҳор гашти ва қувончи муқаддас ва муҳим деб ҳисобланмас, балки, кечагина келиб теккан ва фалон идорага деб ёзилган сарлавҳасига рақам қўйилган, муҳр босилган бир парча қоғоз муқаддас ва муҳим деб ҳисобланарди Бу қоғозда, турмада тергов остидаги уч маҳбус — икки аёл ва бир эркак ушбу кун, яъни 28 апрель, эрталаб соат тўққизга етказилсин, дейилган эди. Аёллардан бири, яъни катта жиноятчиси алоҳида келтирилиши лозим эди. Шу тариқа мазкур қоғозга биноан, 28 апрель куни эрталаб соат саккизда аёллар бўлимининг қоронғи ва қўланса йўлагига бош назоратчи кириб келди. Оппоқ сочлари ҳурпайган, енглари уқали кофта кийиб, кўк ҳошияли камар боғлаб олган ҳорғин қиёфали бир аёл ҳам унинг кетидан йўлакка эргашиб кирди. Бу — назоратчи аёл эди.

У навбатчи назоратчи билан эшиги йўлакка очиладиган камералардан бирининг ёнида тўхтаб:

— Сизга Маслова керакми?— деб сўради.

Назоратчи шарақлатиб темир қулфни очди, камера эшигини очган эди, йўлакдагидан ҳам бешбадтар қўланса ҳид гуп этиб димоққа урилди. Назоратчи:

— Маслова, судга!— деб қичқирди-да, эшикни яна дарров ёпиб, кутиб турди.

Ҳатто турма ҳовлисида ҳам шамол далалардан шаҳарга ҳайдаб келтирган ҳаётбахш тоза ҳаво бор эди. Аммо йўлакда ҳар қандай янги келган одамнинг кўнглини оздирадиган шиптир ҳиди, қора мой ва чириган нарсаларнинг сассиқ ҳиди димоққа уриларди. Ҳовлидан кириб келган назоратчи хотин, бадбўй ҳавога ўрганиб

қолган бўлса-да, алланечук бўлиб кетди. У йўлакка кирар-кирмас, тўсатдан бўшашиб, бирдан уйқу босди.

Камерадан ғовир-ғувур товушлар: аёллар овози, яланг оёқларнинг шипиллаши эшитилди.

— Имиллама, тезроқ қимирла, Маслова!— деб қичқирди бош назоратчи камера эшигидан.

Орадан икки минут ўтар-ўтмас оқ кофта, оқ юбка устидан халат кийиб олган, ўртачадан келган, кўкраклари тўла, ёшгина жувон эшикдан шартта-шартта юриб чиқди, кейин ўгирилиб назоратчи ёнида тўхтади. Жувоннинг оёғида ип пайпоқ, пайпоқ устидан ёғоч кавуш, бошида оқ дурра бўлиб, унинг тагидан, атайин қилгандек қора жингалак сочлари ҳалқа-ҳалқа бўлиб чиқиб турарди. Жувоннинг юзи шундай бўзарган эдики, узоқ вақт қамоқда ётган одамларнинг юзигина шунақа бўлади, худди ертўлада сақланган картошканинг нишларини эслатади. Кичкинагина узун қўллари ҳам, халатнинг кенг ёқасидан кўриниб турган семиз, оппоқ бўйни ҳам худди ана шундай эди. Унинг айниқса оқариб кетган юзида чақнаб турган шишинқираган тимқора ўйноқи кўзлари ажойиб эди, аммо аёлнинг бир кўзи салгина ғилай эди. Жувон тўлагина кўкрагини кериб, қоматини тик тутарди.

Йўлакка чиққач, у бошини ғоз кўтариб, назоратчининг кўзига тик қаради ва унинг талабларини бажаришга шайланиб турди. Назоратчи эшикни энди беркитмоқчи бўлганда, сочлари оппоқ, юзини ажин босган рангпар бир кампир эшикдан бошини чиқариб қаради. Кампир Масловага алланима деб гапира бошлади. Назоратчи кампирнинг калласини эшик билан итариб, тарақлатиб ёпди — кампир дарҳол бошини тортиб олди. Камера ичида хотин кишининг хандон уриб кулгани эшитилди. Маслова ҳам жилмайди-да, эшикнинг панжара тутилган кичкина туйнугидан қаради. Кампир ичкари томондан туйнук олдига келиб, панжарага юзини тираб хириллаб гапира бошлади:

— Битта гапда тур — вассалом, ортиқча гапирма.

— Нима бўлса ҳам, тезроқ бир ёқли бўлсайди, бундан бадтар бўлмайди-ку,— деди Маслова бошини силкиб.

— Албатта, бир ёқли бўлади-да, икки ёқли бўлмайди,— деди ўзига ишонган бош назоратчи ўткир жавоб берганидан мамнун бўлиб.— Қани, юр!

Кампирнинг туйнукдан кўришиб турган кўзи гойиб бўлди. Маслова бўлса йўлакнинг ўртасига тушиб, майда қадам ташлаб бош назоратчи орқасидан тез-тез юриб кетди. Улар тош зинадан пастга тушишди, кейин аёллар камерасидан бешбадтар бадбўй ва сершовқин эркаклар камералари ёнидан ўтишди, туйнуқлардан қараган кўзлар уларни кузатиб қолди. Бош назоратчи билан Маслова милтиқли икки конвой солдат турган идорага киришди; идорада ўтирган мирза солдатлардан бирига тамаки тутуни сингиб кетган қоғозни тутқизди-да, маҳбус аёлни кўрсатиб: «Қабул қилиб ол»,— деди. Қизил юз, чўтир солдат — нижегородлик мужик қоғозни шинели енгининг қайтармасига қистирди-да, шериги, ялпоқ юзли чувашга маҳбус аёлни кўрсатиб кўз қисди. Солдатлар маҳбус аёлни олдиларига солиб зинадан тушишди-да, дарвоза томон юришди.

Дарвоза ўртасидаги кичкина эшик очилди. Солдатлар билан маҳбус аёл остонадан ҳатлаб қўрага чиқишди, сўнгра панжарадан ўтиб, шаҳар бўйлаб, тош кўчанинги ўртасидан юриб кетишди.

Извощилар, дўкондорлар, ошпаз хотинлар, ишчилар, амалдорлар тўхташиб, маҳбус аёлга қарашарди; баъзилари бошларини чайқаб: «Йўлдан озган кишининг аҳволи шу-да! Бизга ўхшаб тинч юрса ўладими»,— деб ўйлашарди. Болалар «қароқчи» хотинга қўрқа-писа қарашар, орқасидан солдатлар келяпти-ку, энди ҳеч нарса қилолмайдди, деб юпанишарди. Кўмирини сотиб бўлиб, трактирдан чой ичиб чиққан бир қишлоқи мужик маҳбус аёлнинг ёнига келди-да, чўқиниб унга бир тийин узатди. Маҳбус аёл қип-қизариб кетди, боши ҳам бўлди, алланима деб гудранди.

Маҳбус аёл ҳамманинги кўзи ўзида эканини сезиб, қараётганларга оҳистагина кўз қирини ташлаб қўйди ва ўзига тикилиб қараганларини билиб, хурсанд бўлди. Турмадагига қараганда тозароқ бўлган баҳор ҳавоси ҳам унинг баҳрини очди. Аммо, юришни унутиб қўйган, қўпол маҳбуслар шиппаги кийган оёқлари тошда юрганда оғрир, шунинг учун ҳам у кўзини ердан узмай, оҳистароқ қадам қўйишга уринарди. Ун дўкони ёнидан ўтиб кетаётганда, маҳбус аёл дўкон ёнида, одамлардан қўрқмай, лапанглаб юрган беозор каптарлардан бирини босиб олаёзди, каптар пар этиб кўтарилди-да, қанотларини силкитиб маҳбус аёлнинг қулоғи ёнидан учиб ўтиб кет-

ди, шамоли юзига келиб урилди. Маҳбус аёл жилмай-ди-ю, кейин ўзининг қандай аҳволда эканлиги эсига тушиб, хўрсиниб қўйди.

II

Маҳбус Маслованинг бошидан ўтган воқеалар кунда бўлиб турадиган воқеалардан эди. Маслова эрга тегмаган бир хизматкор хотиннинг қизи эди. Бу эрсиз хотин қишлоқда опа-сингил помешчик бекачникида молбоқарлик қиладиган онаси қўлида турар ва ҳар йили туғар эди. Қишлоқ одатига кўра, туғилган бола чўқинтириларди, кейин онаси дунёга бемаврид келган, ишлашга халақит берган бу кераксиз болани эмизмасди, у кўп вақт ўтмай очликдан ўлиб кетаверарди.

Унинг беш боласи шу тахлитда ўлиб кетган эди. Ҳаммаси чўқинтирилди, кейин эмизилмади, ўлиб кетди. Уткинчи лўлидан орттирилган олтинчи бола қиз эди ва агарда у қари бекачлардан бири қаймоқдан сигир ҳиди келяпти, деб молбоқарларни койиш учун молхонага кирмаганда, бу қизчанинг тақдири ҳам худди шундай бўларди. Бека молхонага кирганда аёл дўмбоққина чақалоқни қўйнида олиб ётарди. Қари бекач қаймоқ учун ҳам, кўзи ёриган аёлни молхонага киргизишгани учун ҳам койиди-да, энди чиқиб кетмоқчи бўлганида, гўдакни кўриб ийиб кетди ва момаси бўлишни истаб қолди. Бекач қизчани чўқинтирди ва чўқинтирган қизига раҳми келиб сут, онасига пул бериб турди, шу баҳона билан қизча омон қолди. Қари бекачлар ҳам қизчани «омон қолган» деб юритадиган бўлди.

Онаси касал бўлиб ўлиб қолганда қизча уч яшар эди. Молбоқар кампир неварасини боқишга қийналгани учун қари бекачлар қизчани ўз қарамоқларига олишди. Қора кўз қизча ниҳоятда шўх ва ёқимтой бўлиб чиқди, қари бекачлар ўша билан овунадиган бўлиб қолишди.

Қари бекачлар иккита эди: кичиги Софья Ивановна кўнгилчанроқ бўлиб, қизни шуниси чўқинтирган эди. Каттаси Марья Ивановна қатиққўлроқ эди. Софья Ивановна қизни ясантирар, ўқишга ўргатар ва уни асранди қилиб олмоқчи бўларди. Марья Ивановна бўлса, қизни хизматкор, уддабурон оқсоч қилиш керак деярди. Шунинг учун ҳам жуда талабчан эди, жаҳли чиқиб турган кезларда қизчани жазолар, ҳатто тутиб олиб урарди.

Шундай қилиб, икки хил таъсир остида тарбия топган қизча ўсиб вояга етганда на асранди қиз бўлди, на оқсоч. Уни Катяка эмас, Катенька ҳам эмас, балки Катюша деб чақиришарди. Катюша кашта тикар, уйларни йиғиштирар, иконаларни бўр билан тозалар, кофе қовурар, туяр, қайнатиб косачаларда келтириб берар, майда-чуйдаларни ювар, баъзан бекачларга китоб ҳам ўқиб берарди.

Унга бир неча бор совчилар келди, лекин бекачлар орасида яшаб ўрганган қиз ўзига совчи қўйган меҳнаткаш одамлар билан бирга туриш оғир бўлишини ўйлаб, биронтасига ҳам тегмади.

У ўн олти ёшга киргунча ана шундай яшади. Катюша ўн олтига кирганда бекачларникига уларнинг студент жияни — бадавлат князь келди. Катюша бўлса, князни севиб қолди, лекин на унга муҳаббат изҳор қилди ва на бунга иқрор бўлди. Орадан икки йил ўтгач, бекачларнинг худди ўша жияни урушга кета туриб йўл-йўлакай аммалариникига тушиб, уларникида тўрт кун туриб қолди, жўнашидан бир кун олдин Катюшани йўлдан оздириб, жўнаб кетадиган куни унинг қўлига юз сўм қистирди. Орадан беш ой ўтгач, Катюша ўзининг ҳомиладорлигини сезиб қолди.

Ушандан бери дунё кўзига қоронғи кўриниб, бу шармандалиқдан қутулиш йўлларини излай бошлади. Қўли ишга бормаи, бекачларига ўлганининг кунидан хизмат қилиб юрди ва бора-бора сабр косаси тўлиб-тошганини ўзи ҳам пайқамай қолди. У бекачларига қаердаги бўлмағур гапларни шарт-шурт гапириб, ҳисоб-китоб қилиб жўнатиб юборишларини сўради. Аммо, кейин бу қилмишидан ўзи кўп афсусланди.

Бекачлари ҳам ундан анча хафа бўлишиб, ишдан бўшатиб юборишди. Буларникидан кетгач, становойникида¹ оқсоч бўлиб ишлай бошлади. Лекин, бу ерда фақат уч ойгина турди холос, чунки, становой, эллик яшар чол, ҳадеб тегишаверди, бир сафар, у шилқимлик қилаверганида, Катюшанинг зардаси қайнаб, аҳмоқ ва қари шайтон деб ҳақорат қилди, кўкрагига бир туртиб йиқитиб юборди. Шундан кейин Катюшани беадабликда айблаб ҳайдаб юборишди. Ой-куни яқинлашиб қолгани сабабли бирон ишга жойлашишнинг фойдаси йўқ эди, шунинг учун Катюша қишлоқдаги винофуруш бева доя хотинни-

¹ Становой — чор Россиясида полиция мансабдори. (Тарж.)

кида тура бошлади. Қийналмасдан кўзи ёриди. Аммо қишлоқда касал хотинни туғдирган доя Катюшага юқумли касал юқтирди. Чақалоқ ўғилчани етимхонага жўнатишди. Чақалоқни етимхонага элтган кампирнинг айтишича, бола етиб борган ҳамоно дунёдан ўтибди.

Доя хотинни кига келганда Катюшанинг бир юз йигирма етти сўм пули бор эди: йигирма етти сўмни ўзи ишлаб топган, юз сўмни йўлдан оздирган йигит берган эди. Доя хотиннинг уйдан чиқиб кетган пайтда Катюшанинг ёнида атиги олти сўм пул қолганди. Катюша пул сақлашни билмас, ўзига ҳам харжлайверар, сўраганларга ҳам бераверарди. Доя хотин икки ой уйда тургани, еган овқати ва ичган чойи учун ундан қирқ сўм олди. Йигирма беш сўм болани жўнатишга сарф бўлди. Қирқ сўмини доя хотин сигир сотволаман деб қарзга сўраб олди. Йигирма сўмни кўйлак ва совға-салом оламан деб нест-нобуд қилди. Шундай қилиб, Катюша соғайган вақтида ёнида уч пул қолмаган эди. Яна иш қидириш керак эди. Ўрмон мудириникидан иш топилди. У бола-чақали одам бўлса-да, худди становой сингари, Катюша келган кунданоқ унга шилқимлик қила бошлади. Катюша ундан жирканар, шу сабабли ундан ўзини олиб қочиб юрарди. У Катюшадан кўра тажрибали ва маккор, энг муҳими — Катюшани хоҳлаган жойга юборишга ҳақди сиғадиган хўжайин эди. Шундай қилиб, у пайт пойлаб Катюшани қўлга туширди. Ўрмон мудирининг хотини бунни пайқаб қолди ва бир кун уларнинг устига келиб қолиб, Катюшани дўппослаб кетди. Катюша бўш келмади, юмдалашди, оқибатда Катюшага ишлаган ҳақини ҳам тўламай, ҳайдаб юборишди. Шундан кейин Катюша шаҳарга бориб холасиникида тура бошлади. Холасининг эри муқовасоз бўлиб, илгари ўзига тўқ эди, эндиликда ҳамма мижозларидан айрилиб, қўлига тушган нарсани сотиб ичадиган бўлиб қолган эди.

Холаси кичкинагина кирхона очиб, шу билан тирикчилигини ўтказар, болалари ва тириктон эрини боқар эди. Холаси Масловага кир ювувчи бўлиб ишлашни таклиф қилди. Аммо, Маслова холасиникида турган кир ювувчи хотинларнинг машаққат билан кун кечираётганларини кўргач, жавобни орқага суриб, бирон идорада хизматкорлик топилармикан, деб иш қидириб юрди. Иккита гимназист ўғли билан яшовчи бир бойвуччаникидан иш топилди. Орадан бир ҳафта ўтгач, гимна-

зиянинг олтинчи синфида ўқийдиган мўйловдор катта ўғли ўқишни йиғиштириб, Масловага шилқимлик қила-вериб кун бермай қўйди. Бека ҳамма айбни Масловага тўнкаб, жавобини бериб юборди. Ҳадеганда янги жой топилавермади. Бир куни Маслово одамларга хизматчи топиб берадиган идорага борганида, дўмбоқ қўлларига узук ва биллагузуклар таққан бойвучча хотинни учратди. Бу хотин Маслованинг иш қидириб юрганини эшитиб, адресини берди ва уйига таклиф қилди. Маслово уникига борди. Ойимча меҳрибонлик билан кутиб олди, сомса ва ширин вино билан сийлади, хат ёзиб бериб оқсочини аллақаяққа юборди. Кечқурун хонага баланд бўйли, узун сочларига оқ оралаган ва оппоқ соқолли киши кириб келди; чол келган ҳамоно Маслованинг ёнига ўтирди-да, кўзларини чақчайтириб, илжайиб, бошидан оёғигача разм солиб чиқди, ҳазиллаша бошлади. Бека ойим чолни бошқа хонага чақириб олди. Шунда Маслово унинг: «Қишлоқ шамолини еган, қаймоқдаккина»—деганини эшитди. Кейин бека ойим Масловани чақириб, бу одамнинг пули кўп, ўзи ёзувчи, деди, агар унга ёқиб қолсанг борми, сендан ҳеч нарсасини аямайди, деди. Катюша ёзувчига ёқиб қолди. У Маслованинг қўлига йиғирма беш сўм тутқазди-да, тез-тез учрашиб туришга ваъда берди. Катюша холасиникида бўлган вақтидаги қарзини тўлади, янги кўйлак, шляпа ва лента сотиб олди. Шу билан пули ҳам соб бўлди. Орадан бир неча кун ўтгач, ёзувчи уни яна чақиртирди. Катюша борди. У Катюшага яна йиғирма беш сўм берди ва алоҳида уйга ўтишни таклиф этди.

Маслова ёзувчи ижарага олган уйда яшаб юриб, худди шу ҳовлида турадиган хушчақчақ бир гумаштани яхши кўриб қолди. Катюша ёзувчига гапнинг очиғини айтди ва бошқа кичикроқ бир уйга кўчиб чиқди. Унга уйланишга ваъда берган гумашта эса, ҳеч нарса демасдан уни ташлаб, Нижний шаҳрига жўнаб кетди. Маслово ёлғиз қолди. У ёлғиз ўзи ижарада турмоқчи бўлди-ю, лекин рухсат беришмади. Даҳа назоратчиси, агар сариқ билет олсанг ва кўрикдан ўтиб турсанг, ёлғиз туришинг мумкин, деди. Шундан кейин у холасиникига кетди. Сўнгги модадаги кўйлагини, елкага ташлаб юрадиган кийими ва шляпасини кўрган холаси уни ҳурмат билан кутиб олди ва бу сафар, турмуши яхшига ўхшайди, деб ўйлаб, кир ювувчиликка киргин дейишга ботинолмади.

Энди Маслова кир ювувчиликка киришни хаёлига ҳам келтирмасди. У олдинги хоналарда турувчи қўллари қоқшол кирчи хотинларнинг оғир турмушига ачинарди. Уларнинг баъзилари қишин-ёзин деразалари ёпилмайдиган хоналарда ўттиз даражали иссиқ совун буғи ичида кир ювиб, кир дазмоллайвериб сил бўлган эди. Катюша ана шуларнинг аҳволини кўриб, мен ҳам шу азоб-уқубатда қолиб кетишим мумкин, деб ўйлаб, ваҳимага тушди.

Худди ана шу вақтда, яъни Маслованинг аҳволи ниҳоятда танг бўлиб, уни ҳимоя остига оладиган одам топилмай қолганда фоҳишахона учун қиз излаб юрувчи бир даллол хотин дуч келиб қолди.

Маслова кўпдан бери чекарди. Аммо гумашта билан алоқа қила бошлагандан сўнг ва айниқса, у ташлаб кетгандан кейин кўпроқ ичадиган бўлиб қолган эди. Вино лаззатли бўлгани учунгина эмас, балки бошидан кечирган оғир кунларини унуттиргани учун, маст бўлганда ўзини эркинроқ ва дадилроқ ҳис этгани учун ҳам Маслова ичкиликка ўч бўлиб қолди. Вино ичмаган кезларида унинг кўнгли ғаш бўлар ва уялар эди.

Даллол хотин холасини зиёфат қилди ва Масловани ичириб, шаҳардаги энг яхши фоҳишахонага киришни таклиф этди, бу касбнинг фойдали ва яхши томонларини уқтирди. Маслованинг олдида икки йўл бор эди: ё хизматкор бўлиб, хўрланиб, эркаклар томонидан таъқиб этилиб, киши билмас ўқтин-ўқтин бузуқилик қилиш ёки егани олдида, емагани кетида, тинч, хотиржам, қонун томонидан йўл қўйилган ва яхши ҳақ тўланадиган, доимий фоҳишалик билан очиқчасига шуғулланиш. У кейингисини танлади. Бундан ташқари у шу йўл билан ўзини йўлдан оздирган кишидан, гумаштадан ва унга ёмонлик қилган барча одамлардан ўч олмоқчи бўлди. Унинг бу қарорга келишига сабаб бўлган нарсалардан яна бири шу эдики, даллол хотин унга, кўнглингиз тусанган кўйлакни — духоба дейсизми, фай дейсизми, шоҳи кўйлак дейсизми, балга кийиладиганидан тортиб, орқаси очиқ ва енгсиз кўйлаккача, истаганингизни тиктира олишингиз мумкин, деб айтди. Маслова қора духоба ҳошияли ўйма ёқали сап-сариқ кўйлак кийганини тасаввур қилгач, ўзини тутиб туролмади ва паспортини берди. Шу куниёқ кечқурун даллол хотин уни извошга ўтқазиб, ҳамма ёққа донғи кетган Китаеванинг уйига олиб бориб қўйди.

Ана шу пайдан бошлаб Маслова тангрининг буйру-
ғи ва бани-башар пандларини узлуксиз поймол қилган
ҳаёт оғушида яшай бошлади. Ўз граждандарининг бахт-
саодати тўғрисида ғамхўрлик қиладиган ҳукумат бош-
лиқларининг ижозати билангина эмас, балки ўшалар-
нинг ҳимояси остида юзлаб ва юз минглаб аёллар
шундай гуноҳ ишлар билан шуғулланиб келмоқда ва
оқибатда ўнгасидан тўққизтаси оғир хасталикка мубта-
ло бўлиб, вақтидан бурун қариб, ўлиб кетмоқда эди.

Кечаси билан айш-ишрат қилиб чиққач, эрталаб ва
кундузлари ғафлат босиб ухлашар, соат уч, тўртларда
ифлос тўшакдан ҳориб-чарчаб туришар, бош оғриғига
зельтер сув, кофе ичишар, енгил уй кийими — кофта
ва халатда хонама-хона кезишар, дераза пардаси ора-
сидан мўралашишар, ланж бўлиб бир-бирлари билан
жанжаллашишар, кейин ювиниб-тараниб, баданларига,
сочларига мой суртишар, устларига атир сепишар, кўй-
лак ўлчашар, кўйлак учун бека билан таллашиб-торти-
шишар, ўзларини ойнага солишар, юзлари, қошларини
бўйашар, ширин, ёғлиқ овқатлар ейишарди, кейин бадани
кўриниб турадиган ҳарир шоҳи кўйлак кийиб, безатил-
ган, ёруғ залга чиқишарди, меҳмонларни кутиб олишар,
музика, танцалар бошланар, конфетлар еб, вино ичи-
шар, тамаки чекишарди. Кейин ёшлар билан ўрта яшар-
лар ва она сути оғзидан кетмаганлар, қариб-чириб қол-
ган қариялар, бўйдоқлар ва хотин, бола-чақалилар,
савдогарлар, приказчиклар, арманилар, яхудийлар, то-
торлар, бойлар, камбағаллар, соғлар, касаллар, мастлар,
ҳушёрлар, қўрс одамлар, нозик табиатлилар, ҳарбий-
лар, оддий кишилар, студентлар, гимназистлар—хуллас,
ҳар хил тоифадаги, турли ёшдаги ва феълдаги одамлар
билан зино қилишарди. Оқшомдан тонг отгунча шовқин-
сурон, ҳазил-мутойиба, муштлашишу музика, тамакию
вино, виною тамаки. Фақат эрталаб шулардан қутулиб
қаттиқ уйқуга кетишарди. Ҳафтанинг ҳар бир куни
аҳвол шу эди. Ниҳоят, ҳафтанинг сўнгги кунларида
давлат маҳкамасига—участкага боришарди. Бу ерда
давлат хизматида турган амалдорлар—эркак доктор-
лар баъзан жиддийлик билан, баъзида эса фақат инсон-
ларнигина эмас, ҳатто ҳайвонларни ҳам жиноятдан
сақловчи шарм-ҳаёни йиғиштириб қўйиб, эрмак қилиб
кулишиб, шу хотинларни кўрикдан ўтказар ва уларга
шериклари билан биргаликда бир ҳафта давомида қил-

ган ўша жинойтларини яна давом этиришлари учун патент беришарди. Ҳафта кетидан ҳафталар шу зайлда ўтаверарди. Ҳар куни, ёзин-қишин, худонинг берган куни аҳвол шу эди.

Маслова етти йил шу зайлда кун кечирди. Бу вақт ичида у фоҳишахонани икки марта ўзгартирди, бир марта касалхонада ётиб чиқди. Фоҳишахонага келганига етти йил, биринчи бор йўлдан озганига сакқиз йил бўлди деганда, йигирма олти ёшида уни қамоққа олишди, кейин қотиллар ва ўғрилар орасида олти ой тургандан кейин уни судга олиб кетишди.

III

Узоқ йўл юриб чарчаган Маслова конвойлар билан вилоят судига яқинлашганда, ўша бекаларнинг жияни, уни йўлдан оздирган ўша князь Дмитрий Иванович Нехлюдов ҳамон пружинали баланд ва юмшоқ парқув тўшак устида, кўкрак бурмалари дазмолланган голландча ич кўйлагининг ёқасини очиб, папирос чекиб ётарди. У кўзини бир нуқтага тикканича кеча нима бўлганлиги ва бугун нима қилиши кераклиги устида бош қотирарди.

У бадавлат ва номдор Қорчагинларникида ўтказган кечаги оқшомни эслар экан, бир хўрсиниб қўйди. Ҳамма уни Қорчагинларнинг қизига уйланади, деб ўйлар эди. Нехлюдов папирос қолдиғини ташлаб, кумуш портсигардан иккинчи папиросни олмоқчи бўлди-ю, аммо бу фикридан қайтди ва оппоқ, силлиқ оёғини каравотдан осилтириб туфлисини топди, тўладан келган кифтига шоҳи халат ташлади-да, тез ва гурс-гурс қадам ташлаб, ётоқхонага ёндошган элекси́р, одеколон, фиксатуар¹ ва атир ҳидлари анқиб турган хонага чиқди. Нехлюдов кўп ерига пломба қўйилган тишларини алоҳида порошок билан тозалади, гулоб билан оғзини чайди. Кейин ҳамма ёғини ювиб, ҳар хил сочиқ билан артина бошлади. Атирсовун билан қўлларини ювиб бўлгач, узун тирноқларини чўтка билан эринмай тозалади, катта мрамар умивальникда юзини ва йўғон бўйнини ювиб олди-да, ётоқхона ёнидаги учинчи хонага кириб кетди. У ерда душ тайёрлаб қўйилган эди. Бунда у сергўшт, семиз, оппоқ баданига совуқ сув қўйиб, пахмоқ чойшаб билан артиниб, даз-

¹ Фиксатуар — сочи ятиллатадиган мой. (Тарж.)

моллаб тайёрлаб қўйилган кийимларини, ойнадек ярқираб турган ботинкасини кийди, ойна ёнига ўтириб олиб иккита чўтка билан калтагина қора жингалак соқолини, бошининг олд қисмидаги сийраклашиб қолган жингалак сочларини тарай бошлади.

Унинг ҳамма нарсаси—ички кийимлари, уст-бошлари, ботинкаси, галстуги, тўғнағичи, запонкаси кўзга ташланмайдиган, оддий, пишиқ, қимматбаҳо нарсалар эди.

Нехлюдов ўнларча галстук ва тўғноғичлар орасидан қўлига илинганини олиб,—булар унга бир вақтлар янги ва антиқа нарсаларга ўхшаб туюлар, ҳозир эса, барибир эди,—тозалаб стулга тахт қилиб қўйилган кўйлакни кийди-да, ранги тоза бўлмаса-да, ҳар қалай, озода кийимда, хушбўй ҳидлар таратиб, узун емакхонага кирди. Емакхонанинг паркет полини кеча учта мужик ишқалаб ювиб қўйган эди. У ерда баҳайбат қарағай буфет ва оёқлари шер панжасига ўхшаган, ўймакор, икки ёққа суриладиган катта серҳашам стол турарди. Четига катта-катта вензеллар¹ тикилган, крахмалланган юпқа дастурхон ёйилган стол устида қаҳва ҳиди гуркираб турган кумуш кофейник, худди шунақа қанддон, қаймоқ солинган қаймоқдон ва юмшоқ кулча, сухари, бисквит солинган саватча турар эди. Асбоб-анжомлар ёнида янги келган хатлар, газеталар ва «Revue des de ux Mondes» деган янги китоб ётарди. Нехлюдов хатларни ўқимоқчи бўлиб турган ҳам эдики, йўлакка чиқиладиган эшикдан қора кийим кийган, бошига қинғирқийшиқ фарқини бекитиб турган безакли тўр ташлаган семиз кампир кириб келди. У Нехлюдовнинг яқини-нада шу уйда вафот этган марҳум онасининг оқсочи Аграфена Петровна эди. Энди у Нехлюдовнинг иқтисодчиси эди.

Аграфена Петровна турли вақтларда Нехлюдовнинг онаси билан чет элларда ўн йил яшаб келган, қиёфаси ҳам, юриш-туриши ҳам бекасиникига ўхшарди. У Нехлюдовлар уйида болалик чоғидан яшаб келар ва Дмитрий Ивановични гўдаклик чоғиданоқ, Митенькалик вақтиданоқ биларди.

— Салом, Дмитрий Иванович.

¹ Вензель — дастрўмол, либос ёки тақдим этиладиган нарсаларга исм, фамилияларнинг бош ҳарфини кашта қилиб тикиш демақдир.

— Салом, Аграфена Петровна. Қандай янгиликлар бор?— деб сўради Нехлюдов ҳазиломуз.

— Княгиняданми, княжнаданми, кимдандир хат бор. Боя оқсочи келтирган эди. Менинг хонамда кутиб ўтирибди,— Аграфена Петровна хатни узата туриб маънодор жилмайиб қўйди.

— Хўп, ҳозир,— деди Нехлюдов хатни олиб. Аграфена Петровнанинг жилмайганини кўриб, қовоғини солди.

Аграфена Петровнанинг табассуми хат княжна Корчагинадан эканлигини, Аграфена Петровнанинг фикрига қараганда, Нехлюдов княжнага уйланмоқчилигини кўрсатарди. Аграфена Петровнанинг ўсмоқчилаб кулиб туриши Нехлюдовга ёқмади.

— Оқсочга, кутиб турар экансиз, дейман-да,— Аграфена Петровна стол устини супурадиган чўтка ўз жойида турмаганини кўриб бошқа жойга олиб қўйди-да, емакхонадан чиқиб кетди.

Нехлюдов Аграфена Петровна берган, атир иси анқиб турган хатни очиб ўқий бошлади.

«Сизнинг хотира дафтарингиз бўлишни ўз зиммамга олганим учун,— деб шошилиб ёзилган эди четлари текисланмаган бир варақ кул ранг қалин қоғозга,— шу нарсени сизга эслатиб ўтмоқчиманки, сиз шу йил, 28 апрель куни маслаҳатчи сифатида судда бўлишингиз керак. Кеча ўзингизга хос енгилтаклик билан бизлар ва Колосов билан бирга сурат томоша қилгани боришга ваъда қилган эдингиз, энди боришингизнинг иложи йўқ; судга вақтида етиб бормаганингиз учун à moins que vous ne soyes disposé payer à la cour d'assises les 300 roubles d'amend, que vous vous refusez pour votre cheval¹. Кеча сиз жўнаб кетган ҳамоно эсимга тушди. Эсингиздан чиқмасин тагин.

Кн. м. Корчагина».

Қоғознинг иккинчи бетига шундай деб қўшимча қилинган эди:

«Maman vous fait dire que votre couvert vous attendra jusqu'à la nuit. Yenez adsolument à quelle heure que cela soit².

М. К.

¹ От сотиб олишга кўзингиз қиймаган 300 сўмни, округ судига штраф тўлашга кўзингиз учмаётган бўлса, албатта (Франц).

² Ойимлар идиш-товоқлар сиз учун тахт тўражани айтишни топширдилар. Фурсат топсангиз, албатта бир...

Нехлюдов пешонасини тириштирди. Бу хат княжна Корчагинанинг икки ойдан буён усталик билан олиб бо- раётган ишининг давоми эди, княжна Нехлюдовни ас- та ўзига ром қилиб, ипсиз боғлаб қўйган эди.

Нехлюдов ҳозир ўзи истаса ҳам княжнага уйланишни таклиф этолмас, чунки бунга амалга оширолмастиди, ёши ўтиб қолган, жон-дилидан севмаган кишиларга хос сусткашликдан ташқари, яна бир сабаб бор эди. Бунга сабаб, бундан ўн йил муқаддам Катюшани йўлдан озди- риб, кейин ташлаб кетгани эмас. Йўқ, бунга у бутунлай унутиб юборган ва уйланишимга ғов бўлади, деб хаёли- га ҳам келтирмасди; бу сабаб шундан иборат эдики, Нехлюдов бир эрли хотин билан алоқада эди, кейин бу алоқани у узган бўлса-да, лекин аёл алоқани ҳали узил- ган деб ҳисобламас эди.

Нехлюдов хотин-қизлар билан муомала қилганда жуда тортинчоқ эди. Унинг ана шу тортинчоқлиги ўша эрли аёлда Нехлюдовни ўзига ром қилиб олиш истагани қўзғатган эди. Бу аёл уезд оқсоқолининг хотини эди. Нехлюдов ўша уездга дворянлар оқсоқоли сайловига борган эди. Аёл уни шундай алоқага жалб қилдики, натижада Нехлюдов бутун эҳтироси билан унга бери- либ кетди, лекин бу алоқа борган сари уни жирканти- рарди. Дастлаб Нехлюдов нафсини тиёлмади, кейин эса ўша хотин олдида ўзини гуноҳкор ҳисоблаб, унинг розилигисиз алоқасини узиб кетолмади. Худди мана шунинг учун ҳам Нехлюдов ҳатто Корчагинага уйлан- моқчи бўлган тақдирда ҳам, бунга ҳақим йўқ, деб ҳи- собларди.

Столда худди шу хотиннинг эридан келган хат ётар- ди. Унинг қўли билан ёзилган хатни, устига босилган муҳрни кўриб Нехлюдов қип-қизариб кетди, кучига куч қўшилгандек бўлди. Одатда, хавф-хатар туғилганда у ўзини шундай ҳис қиларди. Лекин беҳудага ҳаяжонлан- ган экан: ўйнашининг эри, Нехлюдовнинг асосий ер- мулки жойлашган уезд дворянларининг оқсоқоли, май ойининг охирида шошилч суратда земство¹ мажли- си чақирилаётганлигидан Нехлюдовни хабардор этиб, албатта етиб келишни ва земство мажлисида кўрилади-

¹ Земство — чор Россиясида дворян-буржуа вакиллари- дан ташкил этилган ва маҳаллий ишларни бошқариб турган муассаса. (Тарж.)

ган масалаларда donner un coup d'épaule¹ сўрабди. Земство мажлисида мактаб ва йўл қурилиши масалалари кўрилиши кўзда тутилиб, реакцион партиянинг қаршилик қилиши кутилди.

Дворянлар оқсоқоли либерал одам бўлиб, бир неча маслакдошлари билан биргаликда Александр III даврида юз берган реакцияга қарши кураш олиб борар ва бу ишга шу қадар берилиб кетган эдики, ўзининг бахтсиз оилавий ҳаётидан бутунлай беҳабар эди.

Нехлюдов шу киши туфайли бошидан кечирган бarchа оғир дамларни: бир куни эри билиб қолди деб ўйлаб, у билан дуэль қилишга ҳозирланганини ва бу дуэлда осмонга қаратиб ўқ узишга аҳд қилганини ҳамда у хотиннинг умидсизланиб, ўзини сувга ташламоқчи бўлиб боққа, ҳовуз томонга югуриб чиққанини, ўзи уни қидириб юрганини эслади. «То у жавоб қайтармагунча бора олмайман ҳам, бирон иш қилолмайман ҳам»,— деб ўйлади Нехлюдов. Нехлюдов бундан бир ҳафта муқаддам унга узил-кесил хат ёзиб, ўзининг гуноҳкорлигини, гуноҳини ювиш учун ҳар нима қилишга тайёрлигини, лекин, ҳар ҳолда унинг бахт-саодати учун алоқани биратўла узиш кераклигини билдирган эди. У ана шу хатга жавоб кутар, жавобдан эса дарак йўқ эди. Жавоб йўқлиги бир ҳисобда яхшилик аломати эди. Агар, аёл алоқанинг узилишига рози бўлмаганда аллақачон ёзиб юборган ёки илгаригидек, ўзи етиб келган бўларди. Нехлюдов у ёқда ҳозир қандайдир бир офицер яшаётганини ва у хотинга айланишаётганини эшитган эди. Бу хабар уни гоҳ рашк ўтида ёндириб азобга соларди, гоҳ ёлғон гапиришдан қутулдим, деб севинарди.

Иккинчи хат ўз ер-мулкини бошқарувчидан эди. Бошқарувчи, меросхўрлигингизни мустақкамлаш учун албатта ўзингиз келишингиз зарур. Бундан ташқари, хўжаликни қандай олиб бориш керак, марҳума княгиня давридагидек олиб бориладими ёки мен бир вақтлар марҳума княгиняга таклиф этганим, энди сиз ёш князга таклиф этаётганим усулда, яъни асбоб-ускуналарни кўпайтириб, деҳқонларга улашиб берилган ерларни ўзимиз ишлаймизми, шу масалани ҳам ҳал қилмоқ зарур, деб ёзган эди. Бошқарувчи ердан шу тариқа фойдаланиш анча қулай бўлади, деб ёзган эди. Шу билан бир-

¹ Қўллаб-қувватлашни. (Франц.)

га, бошқарувчи одат бўйича ойнинг биринчи куни юбориши лозим бўлган уч минг сўмни бирмунча кечикиб юбораётгани учун узр сўраган эди. Шу пуллар кейинги почта билан юборилар экан. Кечикиб қолганининг сабаби шу эканки, деҳқонлардан йиғиб олиш жуда қийин бўлибди. Деҳқонлар шу қадар ноинсоф бўлиб кетишибдики, улардан пул ундириш учун бошқарувчи ҳукумат идораларига мурожаат қилишга мажбур бўлибди. Бу хат Нехлюдовга ҳам ёқар, ҳам ёқмас эди. Катта хўжаликнинг эгаси эканлиги унга ёқарди. Ёмон томони шу эдики, Нехлюдов катта ер эгаси бўлатуриб, ёшлик чоғлариданоқ Герберт Спенсернинг мухлиси эди, Спенсер ўзининг «Social statics»¹ деган асарига адолат—ерга хусусий эгалик қилишга йўл қўймайди, деб даъво қилган, бу эса Нехлюдовни ҳайратда қолдирганди. У ёшликка хос самимийлик ва қатъият билан, ер хусусий мулк бўлиши мумкин эмас, деб гапирибгина қолмасдан, университетда шу ҳақда илмий асар ёзиш билангина kifояланмасдан, ўша вақтда буни амалга ҳам оширган, ўз эътиқодига хилоф қилмаслик, ер-мулкка эга бўлмаслик учун бир оз ерни (онасига дахли бўлмаган, отасидан ўзига мерос қолган ерни) мужикларга бўлиб берган эди. Энди мерос қолиб, катта ер эгаси бўлиб олгач, у икки йўлдан бирини танлаши лозим эди; ё бундан ўн йил муқаддам отасидан қолган икки юз ботмон ерни инъом қилганидек, ер-мулқидан воз кечиши ёки олдинги фикрининг хато ва нотўғрилигига иқроор бўлиб, индамай юравериши керак эди.

Биринчисини қила олмасди, чунки кун кечириши учун ердан бошқа моддий бойлиги йўқ эди. У хизмат қилишни истамас, бунинг устига у роҳатда яшаб ўрғаниб қолган ва бу одатларни тарк этишга кўзи қиймас эди. Бунинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки, энди унда ёшлигидаги қатъийлик, эътиқод кучи ва одамларни ҳайрон қолдириш истаги ва ғурурдан асар ҳам қолмаган эди. Иккинчидан эса, ерга хусусий эгалик қилишнинг қонунсизлиги ҳақида Спенсернинг «Социал статика» китобида келтирилган ўша ёрқин, шак-шубҳасиз далилларидан воз кеча олмас эди. Нехлюдов кейинчалик, Генри Жоржнинг асарларида бу фикрларини тасдиқловчи аниқ далилларни топган эди.

¹ «Социал статика». (Франц.)

Мана шунинг учун ҳам бошқарувчининг хати унга ёқмаган эди.

IV

Нехлюдов кофе ичиб бўлгач, кабинетига кирди, таклиф қоғозини кўздан кечириб судга соат нечага чақирганларини билмоқчи ва княжнага жавоб ёзиб юбормоқчи бўлди. Кабинетга устахона орқали ўтиларди. Устахонада янги бошланган, орқаси ўгириб қўйилган расм мольберт¹ устида турар, этюдлар осиб қўйилган эди. Икки йилдан бери у шу расм устида ишлар эди, бу расм, этюдлар ва устахонанинг кўриниши унга айниқса кейинги вақтларда рассом бўлишига ишончи йўқола борганини эслатди. Нехлюдов буни ғоятда нозик ривожланган эстетик туйғу натижаси деб тушунар, лекин шу фикр унинг кўнглини ғаш қилар эди.

Нехлюдов етти йил муқаддам, менда рассомлик истеъдоди бор, деб ўйлаб, хизматни ташлаган ва санъатнинг юксак чўққисидан туриб, бошқа ишларга менсимаслик билан қараган эди. Энди маълум бўлдики, бундай қилишга унинг ҳақи йўқ экан. Шунинг учун ҳам бу гап эсига тушганда кўнгли ғаш бўлар эди. Нехлюдов устахонадаги барча ҳашаматли асбоб-анжомларга қараб, дилсиёҳ бўлди, диққати ошиб кабинетга кирди. Каттагина кабинет ҳар турли жиҳозлар билан безатилган эди.

Нехлюдов каттакон столнинг шошилинич ишлар тортмасидан чақирув қоғозини топди, ўқиб, судга соат ўн бирга чақирилганини билди, сўнгра ўтириб княжнага хат ёзди ва таклиф қилганлари учун миннатдорчилик билдириб, овқат маҳалига етиб боришга ҳаракат қилишини билдирди. Лекин битта хатни ёзиб бўлди-да, йиртиб ташлади: назарида, ўзини жуда яқин олиб ёзгандек туюлди; яна бошқасини ёзди — буниси жуда совуқ, ҳақоратомуз бўлиб кўринди. У яна йиртиб ташлаб, девордаги тугмани босди. Эшик очилиб кул ранг коленкор фартуғ кийган, соқол-мўйлови қирилган, бакенбард қўйган, бадқовоқ хизматкор кирди.

— Марҳамат қилиб, извош чақиртиринг.

— Хўп бўлади.

— Ҳа, айтгандай, бу ерда Қорчагинларникидан кел-

¹ Мольберт — расм оладиган кўчма курси. (Тарж.)

ган одам кутиб ўтирибди. Раҳмат дедилар, боришга ҳаракат қилар эканлар, деб айтиб қўйинг.

— Хўп бўлади.

«Яхши бўлмади, ёза олмасам нима қилай. Барибир ҳали ўзини кўраман-ку»,— деб ўйлади Нехлюдов ва кийиниш учун ичкари кириб кетди.

У кийиниб, зинапояга чиққанида резина ғилдиракли таниш извош уни кутиб турган эди.

— Кеча сиз князь Корчагинцикидан энди чиқиб кетган экансиз, кетма-кет етиб келибман,— деди извошчи оқ ёқадан чиқиб турган, офтобда қорайган йўғон бўйинини буриб,— швейцар менга: «Ҳозиргина чиқиб кетди-лар» деди.

«Корчагинларга бўлган муносабатимни извошчилар ҳам билишади», деб ўйлади Нехлюдов. Кейинги вақтларда унинг бошини қотирган: Корчагинага уйлансамикан, йўқми, деган муаммо олдига келиб кўндаланг бўлди. У шу кунларда ўз олдида турган кўпгина бошқа масалалар каби буни ҳам на у ёқли, на бу ёқли қила олмади.

Уйланиш керак, деган фикрни ёқловчи бир қанча далиллар бор эди. Биринчидан, уйланиш тинч оилавий ҳаёт бағишларди. Шу билан бир вақтда, жинсий ҳаётни тартибга солиб ахлоқ доирасида яшашга имкон берар эди; иккинчидан ва энг муҳими, оила ва бола-чақа ҳозирги тутуриқсиз ҳаётимга маъно беради, деб умид қилар эди. Шуларнинг ҳаммаси уйланишнинг фойдали томонини кўрсатарди. Уйланишга қарши далиллардан бири — барча ёши улғайиб қолган бўйдоқларга хос бўлган қўрқоқлик, эркни қўлдан бериб қўйишдан қўрқиш бўлса, иккинчидан, хотин кишидек сирли зотдан онгсиз равишда қўрқиш ҳисси эди.

Миссига уйланиш масаласига келганда эса (Корчагиннинг исми Мария бўлиб, барча олий табақа оилаларда расм бўлганидек, унга шундай лақаб қўйган эдилар), Нехлюдовга ёққан нарса биринчидан, унинг насл-насаби, ҳамма нарсада, кийинишидан тортиб, гапириш, юриш-туриш қулишигача оддий одамлардан бирон бошқа нарса билан эмас, «андишаллиги» билан ажралиб туришида эди, Нехлюдов бу хислатига бошқача ном топмас ва бу хислатнинг қадрини билар эди: иккинчидан эса, Мисси уни бошқалардан кўра кўпроқ қадрларди, демак, Нехлюдовнинг фикрича, уни яхши тушунар-

ди. Миссининг шу тушунчаси, яъни Нехлюдовнинг юк-сак фазилатларга эга бўлганини эътироф этиши унинг назарида Миссининг ақлли, ҳушли, доно қиз эканини кўрсатарди. Миссига уйланишга қарши бўлган далиллар шулардан иборат эди: биринчидан, Миссидан кўра фазилатлари кўпроқ қизни, яъни ўзига муносиб қизни топиш мумкин, иккинчидан, Миссининг ёши йигирма еттида. Илгари у бошқа бир одам билан севишган бўлиши мумкин, деган фикр Нехлюдовни азобларди. У, Мисси ўтмишда мендан бошқа одамни севган бўлиши мумкин деган фикрга чидай олмасди. Мисси уни учратиб қолишини олдин хаёлига ҳам келтирмаган, албатта, бу ойнадек равшан. Аммо, шунга қарамай, Мисси илгари бошқа одамни севган бўлиши мумкин, деган фикр Нехлюдовни таҳқирларди.

Уйланишни ёқлаб ва уйланишга қарши бўлган далиллар барабар эди. Шу сабабдан Нехлюдов ўзини-ўзи мазах қилиб, мен буридан эшагиман, дерди. У ўз олдида турган икки боғ пичаннинг қайси бирини ейишини билмай, боши қотганича қолаверди.

«Хуллас, Марья Васильевнадан (уезд дворянлар оқсоқолининг хотинидан) жавоб олмагунимча, у билан ишни бир ёқли қилмагунимча, ҳеч нарса қила олмайман», деди у ўзига ўзи.

Бир қарорга келиш учун шошилмасам ҳам бўлади, шошилмаслик керак, деган фикридан ўзи мамнун бўлди.

«Хуллас, бафуржа ўйлаб кўраман», деди у ўзига ўзи извош суднинг асфальтланган дарвозахонасига товушсизгина келиб тўхтаган пайтда.

«Жамоат ишларини қандай ҳалол бажариб келган бўлсам, ҳозир ҳам шундай қилишим керак. Шуниси ҳам борки, бу мароқли иш»,— деди у ўзига ўзи, сўнгра швейцар ёнидан ўтиб суд маҳкамасининг даҳлизига кирди.

V

Нехлюдов кириб келганда суд маҳкамасининг йўлагида ҳаракат кучайган эди.

Қоровуллар гоҳ елиб-югуриб, гоҳ оёқларини судраб юришар, юмушларни бажариб, қоғоз ташиб у ёқдан бу ёққа ҳарсиллаб чопишарди. Приставлар, адвокатлар ва

суд ходимлари гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ўтиб туришар, арзўйлар ва қамоққа олинмаган судланувчилар мунгайиб, девор бўйлаб санғиб юришар ёки кутиб ўтиришарди.

— Округ суди қаерда?— деб сўради Нехлюдов қоровулларнинг биридан.

— Сизга қайси бириси керак? Гражданлар бўлими бор, суд палатаси бор.

— Мен маслаҳатчиман.

— Жинойт ишлар бўлими. Шунақа демайсиэми. Бу ёққа, ўнг томонга юриб, кейин чапга бурилсангиз, иккинчи эшик.

Нехлюдов кўрсатилган томонга қараб кетди.

Уша эшик ёнида икки киши кутиб турарди: уларнинг бири баланд бўйли барваста, очиқкўнгил савдогар эди, афтидан тамадди қилиб, ичиб, ширакайф бўлиб олганга ўхшарди, иккинчиси яҳудий гумашта эди. Нехлюдов уларнинг ёнига бориб, маслаҳатчилар уйи шу ердами деб сўраганда, иккалови жуннинг нархи ҳақида сўзлашиб турган эди.

— Шу ерда, тақсир, шу ерда. Сиз ҳам бизга ўхшаган маслаҳатчимисиз дейман-а?— деб сўради очиқкўнгил савдогар кулиб, кўз қисиб қўйиб.— Дуруст, биргалашиб заҳмат чекар эканмиз-да,— Нехлюдов «ҳа» дегандек бош ирғаб қўйгандан кейин, гапида давом этди,— иккинчи гильдия¹ савдогари Баклашов,— деди у юмшоқ, қисиб бўлмайдиган япалоқ қўлини узатиб,— заҳмат чекмоқ керак. Ким билан танишиш шарофига муяссар бўлдик?

Нехлюдов ўзини танитди-да, маслаҳатчилар хонасига кириб кетди.

Қичкинагина маслаҳатчилар хонасида турли тоифадан ўнтача одам бор эди. Ҳаммалари ҳам эндигина келган бўлиб, баъзилари ўтиришар, баъзилари юриб турар, бир-бирларини кўздан кечиришар эди. Улар орасида мундир кийган истеъфога чиққан бир ҳарбий киши ҳам бор, бошқалари сюртук ва пиджак кийишган, фақат бир киши бурма камзул кийиб олган эди.

Бу вазифа маслаҳатчиларнинг кўпини ишдан қолдирган ва ўзларининг айтишларича, уларга малол кела-

¹ Гильдия — чор Россиясида савдогарларнинг бойлигига қараб бериладиган даража. (Тарж.)

ётган бўлса ҳам, жамият учун зарур ишни қилаётганларидан бир қадар мамнун бўлганлари афтларидан билиниб турарди.

Маслаҳатчиларнинг баъзилари бир-бирлари билан танишиб олишиб, кимнинг кимлигини тусмоллаб билиб олиб, об-ҳаво ҳақида, баҳорнинг эрта келгани ҳақида, кўриладиган иш тўғрисида гаплашишарди. Нехлюдовни танимаганлар у билан танишиб олишга шошилар, афтидан, у билан танишишни ўзлари учун катта мартаба деб билар эдилар. Нехлюдов, ҳаммавақт нотаниш одамлар мени шундай ҳурматлашлари зарур деб ҳисобларди. Агар ундан, нега ўзингни кўп кишилардан баланд ҳисоблайсан, деб сўралса, у бунга жавоб бера олмас эди, чунки умрида бирор арзигули иш қилмаган эди. Инглиз, француз ва немис тилида яхши гапириши, ички ва устки кийимлари, галстук ва запонкаларининг энг асл ва қимматбаҳо нарсалар эканлиги, ўзини катта олиши учун сабаб бўла олмаслигини ўзи ҳам тушунарди. Аммо, шунга қарамай, у ўзини катта олар, мени иззат-ҳурмат қилишлари лозим, деб ҳисоблар ва ҳурматини жойига қўйишмаса, ўзини таҳқирланган деб биларди. Маслаҳатчилар хонасида ҳурмати жойига келтирилмагандан кўнгли оғриди. Маслаҳатчилар орасида Нехлюдовнинг таниши чиқиб қолди. Бу Петр Герасимович (Нехлюдов унинг фамилиясини билмас ва билмаслиги билан мақтаниб ҳам юрарди), опасининг болаларини илгари ўқитган эди. Ана шу Петр Герасимович курсни тугатиб, эндиликда гимназияда дарс берарди. Нехлюдов уни бетакаллуфлиги учун, қаҳ-қаҳлаб кулиши, опаси айтганидек, «коммуна»лиги учун ёқтирмас эди.

— Э-ҳа, сиз ҳам қўлга тушибсиз-ку, — дея қаҳ-қаҳлаб кутиб олди Петр Герасимович уни. — Чап беролмапсиз-да?

— Чап беришни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ, — деди Нехлюдов бирдан қовоғини солиб.

— Бу шон-шарафли иш, лекин ҳали шошмай туринг, оч қолганингиз устига яна уйқудан ҳам қолдиришин, ана унда бошқача сайрайсиз! — деди Петр Герасимович аввалгидан ҳам қаттиқроқ хохолаб.

«Бу попвачча ҳозир мени сенсирашдан ҳам тоймайди», деб ўйлади Нехлюдов ва қовоғини солиб, худди ҳамма қариндош-уруғлари ўлиб қолганидан эндигина хабар топган одамдек тумтайиб нари кетди ва жон-жаҳ-

ди билан алланарсаларни ҳикоя қилаётган сочи қирилган басавлатгина новча жаноб ёнига тўпланган одамлар тўдасига бориб қўшилди. Бу жаноб ҳозир граждан бўлимида бораётган суд иши ҳақида гапирар, ўзини бу ишни ипидан-игнасигача билиб олгандек қилиб кўрсатар, судьялар ва машҳур адвокатларни исми ва отасининг оти билан айтиб ҳикоя қиларди. У бир машҳур адвокат усталик билан ишни бошқача қилиб юборганини сўзларди. Натижада судлашган томонлардан бири — кекса бека, бутунлай ҳақли бўлишига қарамай, энди бекордан-бекорга иккинчи томонга жуда кўп пул тўлашга мажбур бўлибди.

— Жуда уста адвокат! — деяр эди у.

Унинг сўзларига ҳурмат билан қулоқ солишарди, баъзилар ўз мулоҳазаларини қўшиб қўйишга уринишар, аммо у, ҳаммасини фақат ўзигина биладигандек, уларнинг гапини шартта бўларди.

Нехлюдов судга кеч келганига қарамай, кўп кутишга тўғри келди. Суд аъзоларидан бири ҳалигача етиб келмагани учун иш кўрилмай турар эди.

VI

Раислик қилувчи барвақт етиб келди. У баланд бўйли, бакенбардига оқ туша бошлаган семиз киши эди. У уйланган бўлса-да, хотини сингари бузуқи одам эди. Улар бир-бирларига халақит беришмасди. Бугун эрта-лаб у ёзда уйларида яшаган мураббия хотиндан хат олган эди. У хатида, жанубдан Петербургга ўтиб кета туриб, йўл-йўлакай бу шаҳарга тушишини, соат учдан олтигача «Италия» меҳмонхонасида кутишини айтган эди. Шунинг учун ҳам раис бултур ёзда дачада дон олишган ўша малла Қлара Васильевнани соат олтигача бориб кўришга улгуриш мақсадида бугунги мажлисни тезроқ бошлаб, эртароқ тугатиш пайида эди.

Суд раиси кабинетига киргач, эшикни ичидан бекитди-да, қоғозлар сақланадиган жавоннинг пастки қаватидан иккита қадоқ тошни қўлига олиб, йигирма марта баланд кўтарди, олдинга чўзди, ёнга ёйди ва пастга туширди. Кейин қадоқ тошни боши тепасида тутгани ҳолда уч марта ўтириб турди.

«Одамни соғлом қилишда совуқ сувда ювиниш би-

лан гимнастикага етадигани йўқ», деб ўйлади у ён бармоғига олтин узук тақилган чап қўли билан ўнг қўлининг туртиб чиққан мушагини ушлаб. У энди қўлидаги қадоқ билан ҳавода ярим доира чизмоқчи бўлиб турган ҳам эдики (узоққа чўзиладиган мажлисга кириб ўтиришдан олдин, у шу икки машқни қиларди), аллаким эшикни итарди. Раис шошиб-пишиб қадоқ тошни жойига қўйди-да, эшикни очди.

— Кечирасиз,— деди у.

Хонага суд аъзоларидан бири — олтин кўзойнак таққан, ўрта бўйли, бир кифти кўтарилган, қовоғи солиқ киши кирди.

— Матвей Никитичдан яна дарак йўқ,— деди суд аъзоси норозилик билан.

— Ҳалигача келмади,— дея жавоб берди раис мундирини киятуриб.— Доим кечиккани-кечиккан.

— Уялмаганига ҳайронман,— деди суд аъзоси ва папиросини олар экан жаҳл билан ўтирди.

Жуда батартиб бўлган бу суд аъзоси бир ойга деб берган пулини вақтидан илгари сарфлаб қўйгани учун шу бугун эрталаб хотини билан уришиб чиққан эди. Хотини олдиндан яна пул бериб туришини сўраган эди, у айтганим-айтган деб ўз сўзида туриб олди. Шу билан жанжал кўтарилди. Хотини, агар шундай бўладиган бўлса, овқат пиширмайман ҳам, уйда овқатланаман деб ўйламагин ҳам, деди. Хотинидан ҳар нарсани кутиш мумкин эди, шунинг учун у, оббо, энди айтганини қилмаса эди, деб қўрқиб уйдан чиқиб кетган эди. «Шу аҳволда одоб ва ахлоқ доирасидан чиқмай яшаб кўрчи»,— деб ўйларди. У, тирсакларини кериб, чиройли, оппоқ бармоқлари билан оқ оралай бошлаган қуюқ ва узун бакенбардини тик ёқасининг икки томонига тараётган, чертса икки бетидан қон томадиган, хушчақчақ ва очиқкўнгилли раисга қараб ичида: «У ҳаммавақт мамнун ва хурсанд, мен бўлсам азоб ичидаман», деб қўйди.

Шу пайт аллақандай бир делони кўтариб секретарь кириб келди.

— Гоятда сиздан миннатдорман,— деди раис ва папиросни ёндирди.— Қайси ишни олдин кўра-миз?

— Менингча, заҳарлашни,— деди секретарь бепар-водек кўриниб.

— Яхши, заҳарлашни бўлса, заҳарлашни-да,—деди раис, бу ишни соат тўртгача тамомлаб, кейин кетиш мумкин деб ўйлаб.—Матвей Никитич ҳали келгани йўқми?

— Келгани йўқ.

— Бреве-чи?

— Шу ерда,—деб жавоб берди секретарь.

— Кўриб қолсангиз айтинг, заҳарлашдан бошлаймиз денг.

Бреве шу суд мажлисида қораловчилик қиладиган прокурор ёрдамчиси эди.

Секретарь йўлакка чиққанда Бревени учратди. У мундирининг тугмаларини солмаган, портфелини қўлтиғига қистириб олган, кўкрагини кериб, пошнасини дўқиллатиб, бўйнини чўзиб, бўш қўлини кескин силкиб йўлакда шахдам юриб келмоқда эди.

— Михаил Петрович сиздан тайёرمىсиз деб сўрагин деган эдилар,—деди секретарь унга.

— Албатта, доим тайёрман,—деди прокурор ёрдамчиси.—Қайси иш олдин кўрилар экан?

— Заҳарлаш.

— Жуда соз,—деди прокурор ёрдамчиси, аммо, аслада, буни жуда соз эмаслигини биларди, чунки тун бўйи ухламаган эди. Улар бир ўртоқларини кузатишиб, жуда кўп ичишган, соат иккигача қарта ўйнашган, кейин хотинлар ёнига, бундан олти ой муқаддам Маслова яшаган уйга боришган эди. Шунинг учун ҳам заҳарлаш ҳақидаги иш билан танишиб чиқишга қўли тегмаган, энди бир кўз югуртириб чиқмоқчи эди. Секретарь бўлса, унинг заҳарлаш ҳақидаги иш билан танишмаганлигини билатуриб, атайлаб раисга шу ишни олдин кўришни маслаҳат берган эди. Секретарь либерал, ҳатто кескин чоралар кўриш тарафдори бўлган киши эди. Бреве бўлса аксилҳаракатчи ва Россияда хизмат қилаётган барча немислар сингари православияга содиқ эди. Шу сабабдан секретарь уни ёмон кўрар ва унинг мансабига ҳасад қиларди.

— Одам бичиш иши-чи?—деб сўради секретарь.

— Ҳозир кўролмаيمان дедим-ку,—деди прокурор ёрдамчиси,—гувоҳлар бўлмаганидан кейин нима қиламиз, судга ҳам худди шундай дейман. Бошқа ҳеч иложи йўқ, вассалом!

— Ахир, барибир...

— Бўлмайди,— деди прокурор ёрдамчиси ва бо-
гидек қўлларини силкитиб кабинетига кириб
кетди.

У скопецлар ҳақидаги ишни арзимаган ва кераксиз
гувоҳнинг келмаганини баҳона қилиб, жўрттага орқага
сурарди, чунки бу иш зиёли маслаҳатчилар иштирокида
кўриладиган бўлганидан, скопецлар оқланиб кетиши
мумкин эди.

Раис билан гапни бир жойга қўйиб, ишни уезд шаҳри
сессиясига ўтказишга қарор қилган эдилар, зеро, у ерда-
кўпчилик деҳқонлар бўлгани учун судланувчиларни қо-
ралаш осонроқ бўлар эди.

Йўлакдан у ёқдан-бу ёққа тез-тез юра бошладилар.
Айниқса гражданлар бўлими зали ёнида, яъни бояги
суд ишларининг ишқибози бўлган басавлат жаноб ҳи-
коя қилган иш кўрилаётган зал ёнида одам кўп эди.
Танаффус пайтида шу залдан ўша кампир чиқди. Боя-
ги машҳур адвокат кампирнинг мол-мулкани бир кор-
чалоннинг фойдасига ҳал қилиб берган эди. Корчалон-
нинг бу мол-мулкка ҳеч қанақа ҳақи йўқ эди. Буни
судлар ҳам, даъвогар ҳам, айниқса адвокатнинг ўзи
ҳам жуда яхши билишарди; аммо, улар ишни шундай
олиб борган эдиларки, кампирнинг мол-мулкани тор-
тиб олиб, корчалонга бермасликнинг иложи йўқ эди.
Кампир яхши кийинган, шляпасига каттакон гул тақ-
қан семизгина хотин эди. У эшикдан чиқиб, йўлакда
тўхтади-да, семиз, калта қўлларини кериб, ўз адвока-
тига қараб, ҳадеб:

— Бу қандай гап, ахир? Худо хайрингизни берсин!
Ахир, бу қандай гап?—дер эди. Адвокат эса, унинг
шляпасидаги гулга тикилганича, гапига қулоқ солмай,
алланима тўғрисида бош қотирарди.

Кампирнинг кетидан гражданлар бўлими залининг
эшигидан олди очиқ жилети ичидан кўриниб турган
крахмалланган кўйлагини кўз-кўз қилиб, ўша машҳур
адвокат чиқиб келди; у гул таққан кампирни шипший-
дам қилиб, ўзига ўн минг сўм берган корчалонни юз
мингдан ортиққа эга қилганидан ғоятда мағрур кўри-
нарди. Барча кўзлар адвокатга тикилди, у буни сездиди,
да, гўё бутун кўриниши билан: «Садоқатингизни кўр-
сатмай қўя қолинглар», дегандай одамлар олдидан тез-
тез ўтиб кетди.

Ниҳоят Матвей Никитич, бўйни узун, қотмадан келган, пастки лаби қийшиқ, бир ёнбошга шох ташлаб юрадиган суд пристави ҳам келиб, маслаҳатчилар хонасига кирди.

Бу суд пристави виждонли, университетни битирган киши эди-ю, лекин сурункасига ичгани учун бир жойда узоқ ишламасди. Бундан уч ой муқаддам хотинининг ҳомийси бўлган бир графиня уни шу ишга жойлаб қўйган эди. Шу вақтгача ишлаб келганидан у жуда хурсанд эди.

— Ҳўш, жаноблар, ҳамма келиб бўлдимиз?—деди у рiнсе-пез тақиб ва рiнсе-пез устидан қараб.

— Ҳамма шу ерда шекилли,—деди хушчақчақ савдогар.

— Ҳўп, ҳозир текшириб кўрамиз,—деди суд пристави ва чўнтагидан бир варақ қоғоз олиб, номма-ном чақира бошлади ва номи чиққанларни гоҳ рiнсе-пез тепасидан, гоҳ рiнсе-пез орқали кўздан кечира бошлади.

— Статский советник И. М. Никифоров.

— Мен,—деди барча суд ишларидан хабардор басавлат киши.

— Истеъфодаги полковник Иван Семёнович Иванов.

— Шу ерда,—деди истеъфога чиққан ҳарбийлар киядиган мундирдаги қотма киши.

— Иккинчи гильдия савдогари Петр Баклашов.

— Бор,—деди кўнгли очиқ савдогар оғзи қулоғига етиб.—Тайёрмиз!

— Гвардия поручиги князь Дмитрий Нехлюдов.

— Мен,—деб жавоб берди Нехлюдов.

Суд пристави уни бошқалардан устун кўргандек, рiнсе-пез тепасидан қараб, эъзоз-икром билан таъзим қилди.

— Капитан Юрий Дмитриевич Данченко, савдогар Григорий Ефимович Кулешев ва ҳоказолар, ва ҳоказолар.

Икки кишидан бошқа ҳамма маслаҳатчилар шу ерда эди.

— Энди, жаноблар, залга марҳамат қилинглар,—деди пристав тавозе билан эшикни кўрсатиб.

Ҳамма кўзгалди, эшикка етганда бир-бирларига йўл беришиб, йўлакка чиқишди, йўлакдан мажлислар залига ўтишди.

Суд зали узун, катта хонадан иборат эди. Залнинг бир томони баланд қилиб ишланиб, уч поғонали зина билан чиқиларди. Баландликнинг ўртасида тўқяшил рангдаги шокилалаи яшил мовут ёпилган стол турарди. Столнинг нариги томонида баланд, эман ёғочидан ишланган сернақш суянчиқли учта кресло, креслонинг орқасидаги зарҳал ром ичида мундир кийган, лента таққан, қилич кўтариб бир оёғини олдинга ташлаб турган генералнинг портрети бор эди. Ўнг томондаги бурчакда, шкафча ичида бошига тиканли гулчамбар таққан Исо пайғамбарнинг расми ва остида икона билан китоблар қўйилдиган баланд столча, шу ўнг томонда прокурор столи турар эди. Чап томонда, столнинг рўпарасида, ичкарироқда секретарь столи бўлиб, ундан берироқда, одамларга яқинроқ ерда эман ёғочидан йўниб қилинган панжара ва панжара ичкарисида қора курси кўзга ташланарди. Баландликнинг ўнг томонида маслаҳатчилар учун суянчиғи баланд стуллар икки қатор қилиб қўйилган, пастда адвокатлар столи турарди. Шуларнинг ҳаммаси панжара билан икки қисмга ажратилган залнинг олдинги томонида эди. Залнинг орқа қисми эса, то девор тагигача, бир-биридан баланд қилиб жойлаштирилган скамейкалар билан банд эди. Залнинг орқа қисмида, олдинги қатордаги скамейкаларда фабрика ишчиларидан ёки оқсочлардан бўлса керак, тўрт аёл ва икки эркак ўтирарди. Эркаклар ҳам ишчилардан бўлиб, серҳашам залнинг салобати босиб қолгандек, бир-бирлари билан шивирлашиб ўтиришарди.

Маслаҳатчилар келгандан кейин, зум ўтмай, суд пристави бир ёнига шох ташлаб ўртага чиқди ва залдагиларни қўрқитмоқчи бўлгандек:

— Суд келяпти!—деб бақирди.

Ҳамма ўрнидан турди. Залнинг баландлик қисмига судьялар олдинма-кейин чиқишди: мускулдор ва бакенбардлари таралган раис, кейин олтин кўзойнак таққан, қовоғи солиқ суд аъзоси чиқди, ҳозир унинг қовоғи бадтар осилиб кетган эди, чунки мажлис бошланай деб турганда суд мансабига кандидат бўлган қайнисини учратиб, ундан опасининг ёнига кириб ўтганини, опаси

тушда овқат тайёрламайман, деб айтганини эшитган эди.

— Бундан чиқди, қовоқхонага борар эканмиз-да?— деди қайниси кулиб.

— Кулгили жойи йўқ,— деди қовоғи солиқ суд аъзо-си ва бадтар қовоғини солиб олди.

Ниҳоят, учинчи суд аъзоси, ҳаммавақт кечикиб келадиган Матвей Никитич чиқди. Бу ёқимли, катта кўзларининг ости солқиб тушган серсоқол киши эди. У меъда касалига мубтало бўлиб, докторнинг маслаҳати-га кўра, худди шу бугун эрталабдан бошлаб янги ре-жим билан даволана бошлаган ва шу режим туфайли уйда одатдагидан ортиқроқ тутилиб қолган эди. Ҳо-зир, баландликка чиқиб келар экан, бир нарса устида бош қотираётганга ўхшарди, у кўнглида ўйлаб қўйган нарсаси тўғри чиқадими, йўқми, шуни билиш учун зўр бериб жавоб ахтаришга одатланган эди. Ҳозир у ўзича, агар кабинет эшигидан креслогача боёган қадамимнинг сони учга қолдиқсиз тақсимланса, янги режим каса-лимни даволайди, агар тақсимланмаса, наф тегмайди, деб кўнглидан ўтказган эди, босган қадамларининг сони йигирма олтита эди, лекин у кичикроқ бир қадам ташлади-ю, йигирма еттинчи қадамда креслога етиб борди.

Зар ёқали мундирда баландликка чиқиб келган раис ва аъзоларнинг қиёфаси жуда дабдабали эди. Буни уларнинг ўзлари ҳам ҳис этардилар. Учалови ҳам ўзларининг бу қадар улуғворликларидан хижолат бўл-гандек, дарров ерга қараб олдилар ва яшил мовут ёпил-ган столнинг нариги ёғидаги нақшинкор креслоларга ўтирдилар. Столда бургут тамғали учбурчак асбоб, буфетларда конфет солинадиган вазалар, сиёҳдон, пат-қаламлар, тоза қоғоз, учи очилган катта-кичик қалам-лар турарди. Судлар билан прокурор ёрдамчиси ҳам кирди. У яна боягидай шошиб, портфелини қўлтиқлаган ҳолда, қўлини силкиб дераза ёғидаги ўз ўрнига бориб ўтирди-да, ишга тайёрланиш учун ҳар дақиқани ғани-мат билиб, столдан бошини кўтармай қоғозларни ўқиб, кўздан кечира бошлади. Бу прокурор шу билан тўр-тинчи бор судда қораловчилик қилаётган эди. У жуда шуҳратпараст киши бўлиб, мансаб орттиришга қаттиқ аҳд қилиб қўйган ва шу сабабдан қораловчи сифатида қатнашадиган ҳар бир ишда орқа-ўнгини суриштирмай

қоралайвериш зарур, деб ҳисоблар эди. Заҳарлаш ҳақидаги ишнинг моҳиятини тахминан билса-да, нутқининг планини аллақачон тузиб олган, аммо унга баъзи ҳужжатлар етишмас, у худди ана шуларни шошиб-пишиб кўчириб олаётган эди.

Котиб баландликнинг нариги томонида ўтирар, ўқиши эҳтимол тутилган қоғозларни тайёрлаб қўйиб, ҳозир кеча топиб ўқиган, тақиқланган мақолани кўздан кечирмоқда эди. Бу мақола хусусида у маслакдош бўлган серсоқол суд аъзоси билан гаплашмоқчи эди, шу сабабли гаплашишдан аввал мақола билан танишиб чиқмоқчи бўлди.

VIII

Суд раиси қоғозларни кўздан кечириб чиққач, суд пристави ва секретарига бир неча савол берди-да, улардан тасдиқ жавобини олгандан кейин, судланувчиларни олиб киришни буюрди. Дарҳол панжара орқасидаги эшик очилиб, бошига шапка кийган, қилич яланғочлаган икки жандарм кирди, уларнинг кетидан аввал бир судланувчи — юзини сепкил босган малла киши, кейин икки аёл кирди. Эркакнинг эғнида кенг ва узун маҳбуслар халати бор эди. Суд залига кирар экан, у икки ёнига туширилган қўлларининг бош бармоғини кериб, шу билан узун енгини ушлаб турарди. У судьяларга ва залда ўтирганларга қарамай скамейкани айланиб ўтаркан, уни диққат билан кўздан кечирди. Скамейкани айланиб ўтгач, бошқаларга жой қолдириб, ўзи бир чеккасига ўтирди-да, кўзини раисга тикканича алланарса деб шивирлаётгандек, юзининг гўштлари пир-пир уча бошлади. Унинг кетидан ёши қайтган, худди ҳалиги киши сингари маҳбуслар халати кийган хотин кирди. Аёл бошига маҳбуслар дурраси танғиган, рангпар, қошкиприксиз кўзлари қизарган эди. Бу хотин жуда хотиржам кўринарди. Жойига ўтиб кетаётганида халати алланарсага илиниб қолган эди, у шошилмасдан, эҳтиёт билан халатини чиқариб олди-да, жойига бориб ўтирди.

Учинчи судланувчи Маслова эди.

У кириши биланоқ залдаги ҳамма эркаклар унга кўз тикиб қолишди, унинг тимқора кўзлари парпираб

турган оппоқ юзидан, халати остидан дўппайиб турган тўла кўкрагидан кўз уза олмай қолишди. Ҳатто бир жандарм ҳам Маслова унинг ёнидан ўтиб, жойига бориб ўтиргунча бақрайиб тикилиб қолди, ўтиргандан кейин эса, гуноҳ қилиб қўйгандек, шошиб юзини тескари ўгирди-да, рўпарасидаги деразага қараб тураверди.

Судланувчилар жой-жойларига ўтиргунларича раис кутиб турди-да, Маслова ўтирган замон секретарга мушоаат қилди.

Одатдаги расм-русм бошланди: маслаҳатчилар ном-ном чақирилди, келмаганлар устида мулоҳаза юритилди, уларга жарима солинди, сўраб кетганлар ҳақида қарор чиқарилди ва келмаганларнинг ўрнини запасдагилар билан тўлдирилди. Кейин раис билетларни йиғиб, шиша вазага солди ва мундирининг енгини шимариб, тук босган қўлини яланғочлади-да, «кўз боғловчи» найрангбозлар сингари ҳаракат қилиб, биттадан билет чиқариб уларни ёзиб ўқий бошлади. Кейин раис енгини туширди, маслаҳатчиларга қасам ичиришни попга таклиф этди.

Ранги сариқ, юзи шишинқираган, жигарранг жубба кийиб, кўкрагига олтин крестъ ва жуббасининг ён томонига яна аллақандай кичкина орден таққан кекса поп шишган оёғини бир-бир босиб, аста-секин икона тагида турган столга яқинлашди.

Маслаҳатчилар ўринларидан туришди ва тўдалашиб ўша томон юришди.

— Марҳамат,—деди поп кўкрагидаги крестини юмшоқ қўли билан ушлаб ва маслаҳатчиларнинг яқинлашишини кутиб.

Поп қирқ олти йилдан буён кашинлик қилар ва уч йилдан кейин, яқинда юбилейини ўтказган собор протоиерейи¹ сингари ўзининг юбилейини ўтказмоқчи бўлиб юрарди. Округ судида у суд очилган кундан буён ишлар ва бир неча ўн минг кишига қасам ичиргани, қартайиб қолганига қарамай черков, ватан ва оиласи бахтсаодати учун хизмат қилаётгани билан фахрланар эди. У оиласига уй-жойдан ташқари, ўттиз минг сўмли процент қоғози ҳам қолдириб кетади. Инжилда қасам ичиш

¹ Протоиерей — олий мансабли поп.

тўғридан-тўғри тақиқланган бўлишига қарамай, унинг судда қиладиган иши инжил устида одамларни қасам ичиришдан иборат бўлиб, бу ишнинг жоиз эмаслиги ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келмасди, шунинг учун бу ишидан азоб чекмас, қайтага, бу машғулотни яхши кўрарди, чунки шу туфайли яхши жаноблар билан танишиб оларди. Бугун у машҳур адвокат билан танишиб олгани учун боши осмонга етди. Айниқса шляпасига катта гул таққан кампирнинг иши учунгина ўн минг сўм олгани унга бўлган ихлосини оширган эди.

Маслаҳатчилар зинадан баландликка чиққанларида поп сочи оқарган тепакал бошини епитрахилининг¹ ёғ босиб кетган ёқасидан чиқариб, бир тутамгина сочини текислаб, маслаҳатчиларга мурожаат қилди:

— Унг қўлингизни кўтаринг, бармоқларингизни мана бундай жуфтланг,—деди у минғирлаган овоз билан ҳар битта бармоғининг устида чуқурчаси бўлган семиз қўлини кўтариб, бармоқларини жуфтлар экан.—Энди мен билан баравар такрорланг: Олло-таоло ва унинг муқаддас инжилини тилга олиб, ҳаётбахш крест билан қасам ичаманки, мен шу иш бўйича...—у ҳар жумладан кейин тўхтаб:—Қўлингизни туширманг, шундай тўтиб туринг,—деди у қўлини туширган ёш йигитга,—шу иш бўйича...

Бакенбардли басавлат киши, полковник, савдогар ва бошқалар бармоқларини поп айтгандек жуфтлаб, астойдил баланд кўтариб туришар, бошқалар эса истаристамас, ҳафсаласизлик билан кўтариб туришгандек эди. Баъзилар: «Мен барибир гапиравераман», дегандек сўзларни ҳаддан ташқари қаттиқ ва ихлос билан такрорлар, бошқалар эса, шивирлаб, попдан орқада қолиб кетар ва чўчигандек бирданига бидирлаб унга етиб олишга ҳаракат қилардилар; бировлар бирор нарсани қўлдан чиқармасликка урингандек, бармоқларини маҳкам жуфтлаб олган, бошқа бировлар эса, бармоқларини очиб юбориб, яна жуфтлаштирар эдилар. Ҳамма ўнғайсизланар, фақат кекса попгина ўзининг жуда муҳим ва фойдали иш қилаётганига имони комил эди. Қасам ичириш маросими тугагач, раис маслаҳатчиларга старшина сайлашни таклиф этди. Маслаҳатчилар ўринларидан

¹ Епитрахиль — поплар бўйнига киядиган кийим.

туришди ва тикилишиб, маслаҳат хонасига кириб кетишди-да, кирган заҳоти деярли ҳаммалари папирос чиқариб, чека бошлашди. Аллаким басавлат жанобни старшиналикка таклиф этган эди, дарҳол ҳамма бу таклифга қўшилди ва папиросини ўчириб ташлаб залга қайтди. Сайланган старшина раисга старшина қилиб кимнинг сайланганини билдирди, шундан кейин ҳамма яна кетма-кет юриб баланд суянчиқли стулларга икки қатор бўлиб ўтирди.

Маросим бетўхтов, тез ва дабдаба билан ўтмоқда эди ва бу маросимнинг қоидага мувофиқ мунтазам ва дабдаба билан ўтиши, афтидан, унда иштирок этувчиларда завқ уйғотар, улар жиддий ва зарур жамоат ишини бажараётганларига қаттиқ ишонар эдилар. Нехлюдов ҳам худди шу нарсани ҳис этар эди.

Маслаҳатчилар жойлашиб ўтирган ҳамон раис уларнинг ҳуқуқлари, вазифалари ва масъулиятлари ҳақида гапирди. Раис гапирар экан, ҳадеб вазиятини ўзгартирар: гоҳ чап қўлига, гоҳ ўнг қўлига таяниб ўтирар, гоҳ кресло суянчиғига ясланиб олар, гоҳ қоғознинг четини текислар, гоҳ қоғоз кесадиган пичоқни силар, гоҳ қаламни ўйнарди.

Унинг айтишича, маслаҳатчиларнинг ҳуқуқлари шундан иборат экан: улар судланувчиларга раис орқали савол беришлари, қоғоз-қалам тутишлари ва далилий ашёларни кўздан кечиришлари мумкин экан. Вазифалари эса, нотўғри суд қилмай, адолатли суд қилишдан иборат экан. Масъулиятлари шундан иборат эдики, мажлис сири махфий тутилмаса ёки чет кишилар билан алоқалари сезилса, жазога тортилар эканлар.

Ҳамма унинг сўзларини эҳтиром билан тинглади. Савдогар теварак-атрофига вино ҳидини гуркуратиб ва қаттиқ кекиришдан ўзини зўрға тутиб, ҳар гапни маъқуллаб бош ирғаб ўтирарди.

IX

Сўзини тугатгач, раис судланувчиларга қараб:

— Симон Картинкин, туринг ўрнингиздан,—деди.

Симон ирғиб ўрнидан турди. Бетининг мускуллари аввалгидан ҳам пирпираб уча бошлади.

— Исмингиз?

Жавобга у олдиндан тайёрланиб қўйган бўлса керак:
— Симон Петр ўгли Картинкин,—деб тез ва шартта жавоб қайтарди.

— Қайси табақадансиз?

— Дехқонлардан.

— Қайси губерна, қайси уездансиз?

— Тула губернаси, Крапивенск уезди, Купянск волости, Борки қишлоғиданман.

— Ешингиз нечада?

— Уттиз тўртда, туғилган йилим, минг саккиз юз...

— Динингиз?

— Биз рус динида, православ динидамиз.

— Уйланганмисиз?

— Йўқ, уйланмаганман.

— Қасбингиз?

— «Мавритания» меҳмонхонасида хизматкорлик қилардик.

— Илгари судланганмисиз?

— Ҳеч қачон суд бўлмаганман. Нега деганда, илгари турмушимиз...

— Илгари судланган эмасмисиз?

— Худо сақласин, ҳеч қачон.

— Айбномани олдингизми?

— Олдим.

— Утиринг. Евфимия Иван қизи Бочкова,—дея мурожаат қилди раис иккинчи судланувчига.

Аммо, Симон Бочковани тўсиб, қаққайганича турарди.

— Картинкин, ўтиринг.

Картинкин ҳамон қаққайиб турарди.

— Утиринг, Картинкин!

Аммо Картинкин ҳамон тик турарди. Пристав югуриб келиб бошини ёнига эгиб, кўзларини олайтириб: «Ўтирилсин, ўтирилсин!» деб шивирлагандагина ўтирди.

Картинкин қандай тез турган бўлса, шундай тез ўтирди, халатига ўраниб олди-да, яна бетини пир-пир учуриб ўтираверди.

Раис олдида турган қоғоздан алланарсани ўқир экан, иккинчи судланувчига қарамасдан:

— Исмингиз нима?—дея сўради ҳарсиллаб. Раисга бундай ишларни кўриш шу қадар одат бўлиб қолган

эдики, ишни тезроқ тугатиш учун у икки вазифани ба-
равар олиб бора олар эди.

Бочкованинг ёши қирқ учда, у коломналик мешчан
тоифасидан бўлиб, касби худди ўша «Мавритания» меҳ-
монхонасида хизматкор экан. Суд терговида бўлмаган,
айбномани олган экан. Бочкова дадил-дадил жавоб қай-
тарар, шундай оҳангда гапирардики, гўё ҳар бир жа-
вобга: «Ҳа, Евфимияман, Бочковаман, айбномани ол-
дим, бу билан фахрланаман, бировнинг мазах қили-
шига йўл қўймайман», деяётгандек бўларди. Бочкова
«ўтир» дейишларини кутмасдан, саволлар тугаши била-
ноқ ўтириб олди.

— Исмингиз?— деди хотинбоз раис учинчи судла-
нувчи аёлга бошқача мулоимлик билан мурожаат қи-
либ.— Ўриндан туриш керак,— деб юмшоққина қўшиб
қўйди у Маслованинг ўтирганини кўриб.

Маслова шартта ўридан турди ва баланд кўкраги-
ни кериб, хиёл ғилай қора кўзлари билан раиснинг ба-
шарасига тикка қараб, саволга жавоб қайтармай шай-
ланиб турди.

— Отингиз нима?

— Любовь,— деди у шошиб.

Нехлюдов эса бу орада рипсе-пез тақиб, тергов қили-
наётган судланувчиларни кўздан кечириб ўтирар эди.
«Наҳотки ўша бўлса,— деб ўйларди у судланувчидан
кўз узмасдан,— нега бўлмаса оти Любовь?»—деб ўйлади
князь унинг жавобини эшитиб.

Раис сўроғини давом эттирмоқчи эди-ю, лекин кўз-
ойнак таққан суд аъзоси жаҳл билан алланарса деб
шивирлаб, уни тўхтатди. Раис хўп дегандек, бошини қи-
мирлатди-да, яна судланувчига мурожат қилди.

— Нега Любовь дейсиз?— деди у.— Бу ерда бош-
қача ёзилган-ку.

Судланувчи жавоб бермади.

— Сиздан сўраяпман, ҳақиқий исмингиз нима?

— Чўқинтирганда нима исм қўйганлар?— деб сў-
ради сержаҳл аъзо.

— Илгари Катерина эди.

«Наҳотки ўша бўлса», дерди ҳамон Нехлюдов ўзига
ўзи. Аммо, бу судланувчининг ҳеч шубҳасиз ўша қиз
экани, бир вақтлар ўзи ошиқ бўлиб юрган, ҳа, ошиқ
бўлган, кейин эса, телбалик қилиб, номусига тегиб, таш-
лаб кетган оқсоч қиз эканини ҳеч шубҳасиз билар эди.

Нехлюдов бу қизни кейин сира эсга олмаган эди, чунки бу хотиралар унга жуда азоб берар ва унинг айбини фош қиларди, ўзининг виждонли, инсофлилиги билан фахрланиб юрган Нехлюдовнинг бу хотинга нисбатан инсоф у ёқда турсин, қабиҳ муносабатда бўлганини кўрсатарди.

Ҳа, бу ўша қиз эди. Ҳозир Нехлюдов унинг чеҳрасида ҳар бир кишининг юзини бошқаларникидан ажратувчи, ёлғиз унинг ўзига хос бўлган сирли хислатни аниқ кўрди. Юзининг семизлиги ва оппоқлигига қарамай, бу чеҳрада, лабларда, хиёл қийғоч боққан кўзларда ва, энг муҳими, унинг кулиб қарашида, фақат юзидагина эмас, балки бутун вужудидан барқ уриб турган муҳайёлик ифодасида дилкашлик, ўзига хос хислат кўриниб турарди.

— Шундай демайсизми, ахир,— деди раис яна боягидай юмшоққина қилиб.— Отангизнинг исми нима?

— Никоҳланмаган ота-онадан туғилганман,— деди Маслова.

— Чўқинтирган отангизнинг номи бордир ахир?

— Михаил қизи.

«Нима гуноҳ қилган бўлиши мумкин?»— деб ўйларди Нехлюдов хўрсиниб қўйиб.

— Фамилиянгиз нима?— деб давом этди раис.

— Онамнинг фамилияси билан атаб, Маслова дейишарди.

— Қайси табақага мансубсиз?

— Мешчанка.

— Православмисиз?

— Ҳа, православ динидаман.

— Касбингиз? Нима билан шуғулланардингиз?

Маслова индамади.

— Нима билан шуғулланардингиз?— деб такрорлади раис.

— Ишратхонада эдим,— деди у.

— Қанақа ишратхонада?— деб қатъий сўради кўз ойнак таққан суд аъзоси.

— Қанақалигини ўзингиз биласиз-ку,— деди Маслова, кейин жилмайиб, шу заҳоти бир аланглаб олди-да, яна раисга тикилди.

Шу пайт айтган сўзларининг маъносидан, шу жилмайишидан, залга аланглаб тез қараб олишидан юзида

қандайдир ғалати, ҳам даҳшатли, ҳам аянчли бир ифода пайдо бўлди, раис кўзларини ерга тикиб қолди ва залга бир дақиқа сув қуйгандек жимлик чўкди. Аллаким пиқиллаб кулиб юбориб, бу сукунатни бузди. Кимдир унга жим деб қўйди. Раис бошини кўтариб саволини давом эттира бошлади:

— Суд, терговда бўлганмисиз?

— Йўқ, бўлмаганман,— деди оҳиста Маслова хўрсиниб.

— Айбноманинг нусхасини олганмисиз?

— Олганман.

— Утиринг,— деди раис.

Судланувчи, олифта хотинлар ерга судралиб юрдиган этагини тўғрилаб олганидек, юбкасининг орқа томонини сал кўтариб ўтирди-да, кичкина, оппоқ қўлларини халатининг енгига тиқиб раисга тикилиб қолди.

Гувоҳларнинг номини айтиб чақиришди, уларни залдан чиқариб юборишди, эксперт-доктор ҳақида бир қарорга келиб, уни мажлислар залига чақириб келтиришди. Кейин котиб ўрнидан туриб, айбномани ўқий бошлади. У шанғиллаб, бурро-бурро қилиб ўқир, аммо шундай тез ўқирдики, «л» билан «р»ни тўғри талаффуз эта олмаганидан овози бир тарзда ғўнғиллаб эшитилар, кишининг уйқусини келтирарди. Судьялар гоҳ креслонинг бир ёнидаги суянчиғига, гоҳ иккинчи томонидаги суянчиғига, гоҳ столга, гоҳ орқа суянчиққа суянишар, гоҳ кўзларини юмар, гоҳ очар, бир-бирлари билан шивирлашарди. Бир жандарм устма-уст келаётган эсноқдан ўзини зўрға тийиб ўтирарди.

Судланувчи Картинкиннинг юзи пир-пир учарди. Бочкова қаддини ростлаб ўтирар, аҳён-аҳёнда дуррасининг тагига қўлини тиқиб бошини қашиб қўярди.

Маслова гоҳ котибга тикилиб, унинг ўқиётганига қулоқ солиб, қимир этмай ўтирар, гоҳ сесканиб тушар, гоҳ эътироз билдирмоқчи бўлгандай қизарар, хўрсинар, қўлини қимирлатиб қўяр, атрофга аланглар ва яна ўқиётганга тикиларди.

Нехлюдов биринчи қаторда, четдан иккинчи бўлиб баланд стулда ўтирар, рince-nez ини олиб Масловага тикилар, унинг кўнглида мураккаб ва оғир кураш борарди.

Айбноманинг мазмуни қуйидагича эди:

«188* йил 17 январь куни «Мавритания» меҳмонхонасида бир мусофир — курганлик иккинчи гильдия савдогар Ферапонт Емельянович Смелков тўсатдан вафот этди.

Маҳаллий 4-участка полиция врач, у спиртли ичимликни ҳаддан ташқари кўп истеъмол қилгани сабабли юраги ёрилиб ўлган, деб тасдиқлаган. Смелковнинг жасади кўмилган.

Орадан бир неча кун ўтгач, Смелковнинг ҳамшарҳари ва ўртоғи савдогар Тимохин Петербургдан қайтиб келиб, Смелковнинг қандай шароитда ўлганини эшитди ва ёнидаги пулларини ўғирлаш мақсадида уни заҳарлаб ўлдиришган бўлсалар керак, деб гумон қилади.

Бу гумон дастлабки терговда тасдиқланади ва қуйидагилар аниқланади: 1) Смелков ўлимидан бир неча кун муқаддам банкдан 3800 сўм кумуш пул олган. Аммо, марҳумдан қолган нарсаларни эҳтиёт қилиш мақсадида хатга олинганда атиги 312 сўм 16 тийин нақд пул чиққан. 2) Смелков ўлимидан бир кун илгари эртдан кечгача ва охири кечаси тонггача Любка (Екатерина Маслова) деган фоҳиша билан исловатхонада ва «Мавритания» меҳмонхонасида бирга бўлган. Екатерина Маслова Смелковнинг илтимосига кўра, унинг ўзи йўқ пайтида исловатхонадан пул олгани келиб «Мавритания» меҳмонхонаси хизматчиларидан Евфимия Бочкова ва Симон Картинкиннинг кўзи олдида Смелков берган калит билан чамадонни очиб пул олиб кетган. Маслова чамадонни очганда, шу ерда ҳозир бўлганлардан Бочкова ва Картинкин бир даста юз сўмлик кредит билетларини кўришган. 3) Смелков исловатхонадан «Мавритания» меҳмонхонасига қайтгач, у билан бирга келган Любка деган фоҳиша хизматкор Картинкиннинг маслаҳатига кўра бир рюмка коньякка Картинкиндан олган оқ порошокни солиб Смелковга ичирган. 4) Эртасига эрталаб фоҳиша Любка (Екатерина Маслова) бекасига, исловатхона эгаси, гувоҳ Китаевага Смелковнинг бриллиант узугини сотган, буни Смелков совға қилди, деб айтган. 5) «Мавритания» меҳмонхонасининг хизматкори Евфимия Бочкова Смелков ўлган куннинг эртасига

маҳаллий коммерческий банкка 1800 сўм кумуш пул қўйган.

Суд-медицина кўриги, жасадни ёриш ва Смелковнинг ички аъзоларини химик усул билан текшириш натижасида, марҳумнинг организмида заҳар борлиги, ана шу заҳар ўлимга сабаб бўлгани аниқланган.

Жавобгарликка тортилган Маслова, Бочкова ва Картинкин айбларини бўйинларига олмайдилар: Маслованинг айтишича, ҳақиқатан Смелков пул олиб кел, деб уни ўзи ишлайдиган исловатхонада «Мавритания» меҳмонхонасига юборибди. Маслова савдогар берган калит билан чамадонни очибди, савдогарнинг айтганини қилиб 40 сўм кумуш пул олибди, ортиқча олмабди, буни чамадонни очиб, ёпаётганида тепасида турган Бочкова билан Картинкин ҳам тасдиқлаши мумкин эмиш. Сўнг-ра у меҳмонхонага иккинчи келишида ҳақиқатан ҳам, Картинкиннинг маслаҳатига кўра, аллақандай порошокни, ухлатадиган порошок, деб ўйлаб, коньякка солиб савдогар Смелковга ичирибди, савдогар тезроқ ухлаб қолса, ундан тезроқ қутулиб кета қоламан, деб ўйлабди. Смелков Масловани урган экан, у йиғлаб, кетаман, деб туриб олибди, шундан кейин Смелков Масловага узукни совға қилибди.

Евфимия Бочкова йўқолган пул хусусида ҳеч нима билмаслигини, савдогарнинг номерига қирмаганини, у ерда фақат Любканинг ўзи ёлғиз хўжайинлик қилганини, агар савдогарнинг бирон нарсаси йўқолган бўлса, буни Любка савдогарнинг калитини олиб келганда ўғирлаганини айтади.— Шу ерга келганда Маслова сесканиб кетди ва оғзини очиб, Бочкова томон ўгирилди.— Евфимия Бочковага банкдаги 1800 сўм кумуш пул счётини кўрсатиб, шунча пулни қаердан олдинг, деб сўраганда, бу пулларни у Симон Картинкин билан ўн икки йил бирга ишлаб йиққанман, унга тегмоқчи эдим, деб жавоб беради,—деб ўқишни давом эттирди котиб,— Симон Картинкин дастлабки сўроқда Бочкова билан бирга исловатхонадан калит олиб келган Маслованинг маслаҳатига кўра пулни ўғирлаганини, Маслова ва Бочкова билан бўлишиб олганини бўйнига олган эди.— Шу ерга келганда Маслова яна сесканиб кетди; ўрнидан сапчиб туриб, қип-қизариб, алланарсалар деб гапира бошлаган эди, суд пристави уни тўхтатди.— Охирида,—деб ўқишни давом эттирди котиб,— Картинкин

савдогарни ухлатиш учун Масловага порошок берганини бўйнига олган; иккинчи сўроқда Картинкин пулни ўғирлаганини, Масловага порошок берганини инкор этиб, ҳамма айбни Масловага тўнкади. Бочкова банкка қўйган пул хусусига келганда эса, бу пулларни ўн икки йил меҳмонхонада бирга ишлаб, яхши хизматларимиз эвазига жаноблар иона қилган пулдан орттириб тўплаганмиз, деб айтди».

Сўнгра айбномада юзлаштириш, гувоҳларнинг берган маълумотлари, экспертларнинг фикри ва ҳоказолар баён этилган эди.

Айбноманинг хулосаси қуйидагича эди:

«Юқорида айтиб ўтилганларга кўра, Борки қишлоқлик деҳқон, 33 яшар Симон Петров Картинкин, 43 яшар мешчанка Евфимия Ивановна Бочкова ва 27 яшар мешчанка Екатерина Маслова 188* йилнинг 17 январь куни ўзаро тил бириктириб, савдогар Смельковнинг пулини ва узугини (жами 2 500 сўмни) ўғирлашда, ҳамда Смельковга қасддан заҳар беришда айбланадилар. Смельков ана шу суиқасд натижасида ўлган.

Бу жиноят жазолар Қонун мажмуасининг 1453-модда 4 ва 5-бандига тўғри келади. Шунга кўра, ҳамда жиний суд қилиш Уставининг 201-моддасига биноан деҳқон Симон Картинкин, Евфимия Бочкова ва мешчанка Екатерина Маслова округ судида суд маслаҳатчилари иштирокида суд қилинишлари лозим, деб топилади».

Қотиб узундан-узоқ айбномани ўқиб тамом қилди ва қоғозларни тахлади-ю, узун сочларини икки қўли билан текислаб ўтирди. Ҳамма, мана энди текшириш бошланади, ҳамма нарса аниқланади ва адолат тантана қилади, деган ширин хаёлда енгилланиб нафас олди. Ёлғиз Нехлюдов бу ҳисдан маҳрум эди: ўн йил муқаддам таниган маъсума, латофатли қиз, ўша Маслова қилиб қўйган жиноятдан у даҳшатга келиб ўтирарди.

XI

Айбнома ўқилиб бўлгач, раис аъзолар билан маслаҳатлашиб, энди ҳаммасини батафсил билиб оламиз, дегандай қилиб, Картинкинга юз ўтирди.

— Деҳқон Симон Картинкин,— деди у чапга энгашиб.

43

Симон Картинкин қўлини икки ёнига қилиб, ўрнидан турди-да, бутун гавдаси билан олдинга энгашди. Унинг юзи ҳамон пир-пир этиб учиб турарди.

— Сиз, 188* йилнинг 17 январь куни Евфимия Бочкова ва Екатерина Маслова билан биргаликда савогар Смелковнинг чамадонидан унинг пулини ўғирлашда айбланасиз. Сиз Екатерина Масловага маргимуш олиб келиб бергансиз ва винога солиб савдогар Смелковга ичиргин, деб тайинлагансиз. Шунинг натижасида Смелков ўлган. Айбингизга иқрормисиз?— деди раис, сўнгра ўнг томонга энгашди.

— Йўқ, нимага деганингизда, бизнинг ишимиз меҳмонларга хизмат қилиш...

— Кейин гапирасиз. Айбингизга иқрормисиз?

— Йўқ, иқрор эмасман. Мен фақат...

— Кейин гапирасиз. Айбингизга иқрормисиз?— деб такрорлади раис мулойим, лекин қатъий овоз билан.

— Иқрор бўлолмайман, чунки...

Суд пристави яна Симон Картинкиннинг ёнига келиб, даҳшатли овоз билан шивирлаб уни тўхтатди.

Раис энди бу иш тамом, дегандай қоғоз ушлаган қўлининг тирсагини бошқа жойга қўйди-да, Евфимия Бочковага мурожаат қилди:

— Евфимия Бочкова, сиз 188* йилнинг 17 январиди, «Мавритания» меҳмонхонасида Симон Картинкин ва Екатерина Маслова билан биргалашиб Смелков деган савдогарнинг чамадонидан пулни ва узугини ўғирлаб ўзаро бўлишиб олиб, жиноятингизни яшириш учун савдогар Смелковни заҳарлаб ўлдиришда айбланасиз. Айбингизни бўйнингизга оласизми?

— Менинг ҳеч қандай айбим йўқ,— деди айбланувчи дадил ва қатъий.— Мен номерга кирганим ҳам йўқ... Мана бу манжалақи кирган, ишни шу қилган.

— Кейин гапирасиз,— деди раис яна боягидек мулойим ва қатъий.— Демак, айбингизни бўйнингизга олмайсизми?

— Мен пулни олганим ҳам йўқ, заҳар берганим ҳам йўқ, номерга кирганим ҳам йўқ. Агар кирганимда эди, уни ҳайдаб чиқариб юборардим.

— Айбингизни бўйнингизга олмайсизми?

— Олмайман.

— Жуда соз.

— Екатерина Маслова,— деб сўз бошлади раис учин-

чи судланувчига муружаат қилиб,— сиз, исловатхонадан савдогар Смельковнинг чамадонининг калитини ол-келиб, «Мавритания» меҳмонхонасининг номерида чамадондан пул билан узук ўғирлашда айбланасиз,— деди у ёдланган дарсни такрорлагандай, сўз орасида у чап томонга, далилий ашёлар ичида шиша етишмаётганини айтаётган аъзога қулоғини тутиб.— Чамадондан пул билан узук ўғирлагансиз,— деб такрорлади раис,— кейин ўғирланган пулни бўлишиб олгансиз ва савдогар Смельков билан яна «Мавритания» меҳмонхонасига қайтиб келгандан кейин унга заҳар солинган винони ичиргансиз. Савдогарни заҳарлаб ўлдиргансиз. Айбингизни бўйнингизга оласизми?

— Менинг ҳеч қандай айбим йўқ,— деди Маслова тез-тез гапириб, аввал нима деган бўлсам, ҳозир ҳам шуни айтаман, мен ҳеч нарса олганим йўқ, дедимми, олганим йўқ, олганим йўқ, узукни менга унинг ўзи берган...

— Икки минг беш юз сўм пулни ўғирлашда ўзингизни айбор дсб ҳисобламайсизми?— деди раис.

— Қирқ сўмдан бўлак ҳеч нарса олганим йўқ деяман-ку, ахир.

— Винога порошок солиб савдогар Смельковга ичирганингиз-чи, буни бўйнингизга оласизми?

— Бунисини бўйнимга оламан. Мен буни ухлатадиган порошок деб ўйлаган эдим, менга шунақа дейишган эди. Бундай бўлишини билганим йўқ, бундай бўлади деб ўйлаганим ҳам йўқ. Тепамда худо турибди — хаёлимга ҳам келтирмаган эдим,— деди у.

— Демак, сиз савдогар Смельковнинг пулини ва узугини ўғирлашда ўзингизни айбдор деб ҳисобламайсиз,— деди раис.— Аммо порошок берганингизни бўйнингизга оласиз?

— Бўйнимга оламан, албатта, фақат уни ухлатадиган дори деб ўйлаган эдим. Мен уни ухлаб қола қолсин деб берганман, бошқача бўлишини ўйламаган, хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

— Жуда соз,— деди раис саволининг натижасидан хурсанд бўлгандай.— Воқеа қандай бўлганини айтиб беринг-чи,— деди у икки қўлини столга қўйиб, кресло суянчигига ясланиб.— Бўлган гапни оқизмай-томизмай гапириб беринг. Айбингизга чин кўнгилдан иқрор бўлсангиз, ўз аҳволингизни енгиллатган бўласиз.

Маслова раисга боягидай тўппа-тўғри тикилиб, жим турарди.

— Хўш, қандай бўлди?

— Қандай дейсизми?— деди тўсатдан Маслова тез гапириб.— Меҳмонхонага келдим, мени номерга бошлаб киришди, у ғирт маст бўлиб ўтирган экан.— Маслова у деган сўзни сесканиб гапирар, кўзлари қинидан чиқиб кетай дерди.— Мен кетмоқчи бўлган эдим, у юбормади.

Маслова калаванинг учини йўқотиб қўйгандек ёки бир бошқа нарсани эслагандек жим бўлиб қолди.

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди? Кейин бир оз ўтирдим-да, уйга келдим.

Шу чоқ прокурор ёрдамчиси ғайри табиий суратда бир тирсагига таяниб ўрнидан сал турди.

— Саволингиз борми?— деди раис; прокурор ёрдамчисидан тасдиқ жавобини олгач, сизга мен савол бериш ҳуқуқини бераман, дегандек ишора қилди.

— Шундай бир савол бермоқчи эдим: судланувчи Симон Картинкинни илгари ҳам танирмиди?— деди прокурор ёрдамчиси Масловага қарамасдан.

Саволни бериб бўлгач, лабини қимтиб, қовоғини солиб олди.

Суд раиси унинг саволини такрорлади. Маслова кўрқа-писа прокурор ёрдамчисига қараб:

— Симонними? Танирдим,— деди.

— Судланувчининг Картинкин билан танишлиги қандай бўлган, шуни билмоқчи эдим. Бир-бирлари билан тез-тез учрашиб туришганми?

— Танишлигим қандайлигимми? Таниш эмас эдим, лекин меҳмонлар ёнига чақириб турарди,— деб жавоб берди Маслова ташвишланиб прокурор ёрдамчисидан юз ўгириб раисга ва яна прокурор ёрдамчисига қараб.

— Мен яна шу нарсани билмоқчиман: Картинкин меҳмонларга бошқа қизларни чақирмай, нега доим Масловани чақирган?— деди прокурор ёрдамчиси кўзини қисиб ва айёрона илжайиб.

— Билмайман. Мен қаёқдан билай,— деб жавоб қилди Маслова кўрқув аралаш атрофига аланглаб, бир лаҳза Нехлюдовга кўз тикиб:— Қимни хоҳласа, шуни чақирган-да.

Нехлюдов юзига қон қўйилганини ҳис этиб:

«Таниган бўлса-я?»— деб ўйлади ваҳима ичида, аммо Маслова унга тикилиб ўтирмай, шу ондаёқ юзини ўгирди ва яна қўрқув аралаш прокурор ёрдамчисига қаради.

— Бундан чиқди, судланувчи Картиқкин билан яқин алоқада бўлганини инкор этаркан-да? Жуда соз. Бошқа саволим йўқ.

Прокурор ёрдамчиси шу замоноқ тирсагини столдан олди ва алланималарни ёза бошлади. Аслида эса у ҳеч нарса ёзмас, фақат олдин ёзган ҳарфларининг устидан қалам юргизиб чиқиш билан овора эди. У прокурор ва адвокатларнинг шундай қилишларини кўрган эди; улар усталик билан берилган саволдан кейин нутқларига рақибларини яксон қиладиган далиллар қўшиб қўйишарди.

Раис кўзойнак таққан аъзодан, олдиндан тайёрлаб ёзиб қўйилган саволларнинг қўйилишига розимисиз, деб сўраётгани учун судланувчига дарров мурожаат қила қолмади.

— Кейин нима бўлди?— деб саволини давом эттирди раис.

— Уйга қайтиб келдим,— деб давом этди Маслова энди раисга аввалгидан кўра дадилроқ қараб,—бекамга пулни бердим-да, ётдим. Энди кўзим илинган экан, ўзимизникилардан Берта деган қиз уйғотиб қолди. «Тур, савдогаринг яна келди», деди. Мен чиқмайман деган эдим, лекин хоним қўймадилар. У бўлса,— Маслова у деган сўзни гапирганда сесканиб кетди,— у бўлса ҳамма қизларимизни вино билан сийлай бошлади. Кейин яна винога одам юбормоқчи бўлган эди, пули етмади. Бека унга ишонмади. Шундан кейин у мени номерига юборди. Пулининг қаердалигини, қанча олиш кераклигини айтди. Шундан кейин мен меҳмонхонага бордим.

Раис шу маҳал чап томондаги аъзо билан шивирлашиб ўтиргани учун Маслованинг нима деганини эшитмади. Аммо ҳамма гапни эшитган кишидай, унинг охириги сўзларини такрорлаб:

— Меҳмонхонага бордингиз. Хўш, кейин нима бўлди?— деди у.

— Бордим, у қандай тайинлаган бўлса, худди шундай қилдим: номерга кирдим. Номерга ёлғиз кирмадим. Симон Михайлович билан ана уни чақирдим,— деди у Бочқовани кўрсатиб.

— Ёлгон, номерга қадам босганим йўқ...— деб гап бошлаган эди Бочкова, лекин уни тўхтатишди.

— Уларнинг кўзи олдида тўртта червон олдим,— деб давом этди Маслова Бочковага қарамасдан қовоғини солиб.

— Судланувчи қирқ сўм пулни олаётганда неча пул борлигини кўрмадимикин?— деб яна сўради прокурор.

Прокурор савол берган пайтда Маслова сесканиб кетди. У ўзи нима гаплигини билмаса-да, лекин прокурор унга ёмонлик тилаётганини ҳис этарди.

— Санаганим йўқ, ҳаммаси нуқул юз сўмлик пуллигина кўрдим, холос.

— Судланувчи юз сўмликларни кўрган экан, бошқа саволим йўқ.

— Хўш, пулни олиб келдингизми?— деб сўради раис соатига қараб.

— Олиб келдим.

— Кейин-чи?— деди раис.

— Кейин, у мени яна ўзи билан бирга олиб кетди,— деди Маслова.

— Қандай қилиб винога порошок солиб бердингиз?— деб сўради раис.

— Қандай қилиб бўларди? Винога солдим-да, беравердим.

— Нега бундай қилдингиз?

Маслова жавоб қайтариш ўрнига оғир ва чуқур хўрсинди.

— Ҳадеганда жўпатавермади у,— деди Маслова бир оз жим тургач.— Тинкамни қуритди. Йўлакка чиқдим-да, Симон Михайловичга: «Қани энди, жўнатиб юбора қолса. Жуда чарчаб кетдим»,— дедим. Симон Михайлович бўлса: «Бизнинг ҳам жонимизга тегиб кетди. Биз унга ухлатадиган порошок бермоқчимиз; ухлаб қолса, кетаверасан»— деди. Мен: «Бўпти»,— дедим. Буни зарарсиз порошок, деб ўйлабман. Қўлимга қоғоз тутқизди. Қайтиб кирдим, у тўсиқнинг нариги ёғида ётган экан. Киришим билан коньяк қуйиб беришни буюрди. Столдан бир шиша финьшампань олдим-да, иккита стаканга — унга ва ўзимга қўйдим. Унинг стаканига порошок солиб бердим. Билсам, берармидим.

— Узук сизга қаёқдан келиб қолди?— деб сўради раис.

— Узукни менга ўзи совға қилди.

— Қачон совға қилди?

— Номерга келишимиз билан, мен кетмоқчи бўлган эдим, у бошимга бир уриб, тароғимни синдириб қўйди. Мен жаҳл қилиб, кетмоқчи бўлдим. Кетиб қолмасин деб бармоғидан узугини олиб менга совға қилди,— деди Маслова.

Шу маҳал прокурор ёрдамчиси боягидай ўрнидан сал туриб, яна аввалгидай мунофиқона соддалик билан бир неча савол беришга рухсат сўради ва ижозат олгач, кўйлагининг гул солиб тикилган ёқаси устига бўйнини қийшайтириб сўради:

— Савдогар Смельковнинг номерида судланувчи қанча вақт бўлганини билишни истардим.

Масловани яна қўрқув босди. У гоҳ прокурор ёрдамчисига, гоҳ раисга кўз югуртириб, шошиб-пишиб жавоб берди:

— Қанча вақт ўтгани эсимда йўқ.

— Судланувчи савдогар Смельков ёнидан чиққач, меҳмонхонада бирон жойга киргани эсида йўқмикан?

Маслова ўйлаб кўрди.

— Ёнма-ён жойлашган бўш номерга кириб эдим,— деди у.

— Нега кириб эдингиз?— деди прокурор ёрдамчиси берилиб кетганидан тўғридан-тўғри Масловага мурожаат қилиб.

— Уст-бошимни ростлаб олиб, извошчини кутдим.

— Судланувчининг ёнида, номерда Картинкин ҳам бормиди ёки йўқмиди?

— У ҳам кирган эди.

— Нега кирган эди?

— Савдогардан финьшампань қолган эди иккаламиз бирга ичдик.

— Ҳа-ҳа, бирга ичибсизлар-да. Жуда соз.

— Судланувчи Симон билан гаплашганми, агар гаплашган бўлса, нима тўғрида?

Маслова тўсатдан қовоғини солиб олди, қип-қизариб кетди-да, тез-тез гапира бошлади:

— Нимани гаплашибман? Ҳеч нарсани гаплашганим йўқ. Бўлган гапнинг ҳаммасини айтиб бердим, бошқа ҳеч нарса билмайман. Нима қилсангиз қилинг. Менинг гуноҳим йўқ, вассалом.

— Бошқа саволим йўқ,— деди прокурор раисга ва ғайри табиий бир тусда кифтини қисиб, нутқининг конс-

пектига судланувчининг Симон билан бирга бўш номерга киргани тўғрисидаги эътирофини ёза бошлади.

Орага сукунат чўкди.

— Айтадиган бошқа гапингиз йўқми?

— Ҳаммасини айтиб бўлдим,— деди Маслова хўрсиниб, сўнгра ўтирди.

Шундан кейин раис қоғозга ниманидир ёзди ва чап томонида ўтирган суд аъзосининг шивирлаб айтган гапини тинглаб, ўн минут танаффус эълон қилди, шошиб ўрнидан турди-да, залдан чиқди. Раис билан чап томонида ўтирган серсоқол, катта, мулойим кўзли аъзо ўртасида бўлиб ўтган маслаҳат шундан иборат эдики, ўша аъзонинг меъдаси бузилган, у қорнини силаб, дори ичиб олмоқчи бўлган эди. У шу гапни раисга айтган ва унинг илтимосига кўра танаффус эълон қилинган эди.

Судьялардан кейин маслаҳатчилар, адвокатлар ва гувоҳлар ўринларидан туришди, муҳим ишнинг бир қисмини бажариб кўнгиллари жойига тушгандай, у ёқдан бу ёққа юра бошладилар.

Нехлюдов маслаҳатчилар хонасига ўтди ва дераза ёнига бориб ўтирди.

XII

Ҳа, бу Катюша эди.

Нехлюдовнинг Катюша билан муносабати қуйидагича эди:

Нехлюдов Катюшани биринчи марта университетнинг учинчи курсида ўқиётган маҳалда, ёзда аммалариникига келиб, ерга бўлган хусусий эгалик ҳақида илмий асар ёзиш чоғида кўрган эди. Одатда у ёзда онаси ва онаси билан бирга онасининг Москва ёнидаги катта қўрғонида яшарди. Аммо бу йил онаси эрга тегиб кетди, онаси даволаниш учун чет элга сувга жўнади. Нехлюдов эса илмий асар ёзиши лозим эди, шундай қилиб, у ёзни аммалариникида ўтказишга аҳд қилди. Уларнинг ери бир чеккада, тинч, уларникида ўйин-томоша деган нарса йўқ, аммалари эса меросхўр жиянларини жуда яхши кўришар эди. Нехлюдов ҳам уларни, уларнинг эскича, оддий ҳаётларини яхши кўрарди.

Нехлюдов аммалариникида бўлган ёз ойлари унинг юраги шундай завқ-шавққа тўлган эдики, бу ҳолатда ўспирин йигит ҳаётнинг гўзаллиги ва маъносини ҳамда

шу ҳаётда инсон зиммасига қўйилган вазифанинг бутун аҳамиятини бировнинг кўрсатганига қараб эмас, балки ўзи англайди, ўзи ва бутун олам чексиз такомил топиши мумкинлигини кўриб, шунга ишонибгина қолмай, балки тасаввуридаги камолатга дадиллик билан интилади. Яна шу йил университетда у Спенсернинг «Социал статика» деган асарини ўқиган ва Спенсернинг ерга бўлган хусусий эгалик ҳақидаги мулоҳазалари унда, хусусан ўзи катта ер эгасининг ўғли бўлгани учун, айниқса зўр таассурот қолдирган эди. Унинг отаси бадавлат эмас, аммо онаси сепга ўн минг ботмонча ер олган эди. Нехлюдов ерга бўлган хусусий эгаликнинг нақадар шафқатсиз ва адолатсизлигини биринчи бор ўша пайтларда англаб, ахлоқий талаблар йўлида фидокорлик қилишни энг юксак руҳий лаззат деб биладиган одамлардан бири бўлгани учун ерга бўлган хусусий эгалик ҳуқуқидан воз кечди, отасидан мерос қолган ерни ўша вақтдаёқ деҳқонларга бўлиб берди. У илмий асарини ҳам худди ана шу мавзуда ёзаётган эди.

Ўша йил аммаларининг қишлоғида унинг ҳаёти шундай ўтганди: у жуда эрта, баъзан соат учда турар ва қуёш чиққунча, баъзан тонгги туман тарқалмасдан бурун, тоғ ён бағридаги сойга бориб чўмилар, ҳамда гиёҳлар ва гуллардаги шабнам кўтарилмасдан қайтиб келарди. Баъзида эрталаб кофе ичиб олгач, ўтириб илмий асарини ёзар ёки ўшанга керакли ҳужжатларни ўқирди, аммо кўпинча, ўқиш ёки ёзиш ўрнига яна уйдан чиқиб кетиб далалар, ўрмонларни кезиб юарди. Тушлик овқат олдидан боғнинг бирон бурчагида ётиб ухлаб қолар, овқат пайтида қизиқчилик қилиб аммаларини кулдириб ўтирар, кейин от миниб кезар ёки қайиқда сайр қиларди-да, кечқурун яна аммалари билан ўтириб пасьянс¹ ўйнарди. Кўпинча кечалари, айниқса ойдин кечалари, кўнгли ҳаёт қувончи билан тўлиб-тошганидан уйқуси келмас, ухлаш ўрнига баъзида тонггача ўз фикри хаёли билан банд бўлиб боғда юриб чиқарди.

Аммалариникида яшаган даврининг биринчи ойида у, оқсоч деса оқсоч эмас, асранди деса асранди қиз эмас, қоракўз, элчил Катюшага эътибор бермай, бахтиёр ва осойишта ҳаёт кечирарди.

¹ Пасьянс — карта ўйини.

Она бағрида тарбия топган Нехлюдов у вақтларда ўн тўққизга кирган бўлса-да, чинакам маъсум йигит эди. У аёл киши ҳақида ўйлаганда, фақат унга уйланишини кўзда тутарди. Ўзига хотин бўла олмайдиган барча хотинлар, унинг назарида, хотин эмас, одам сифатида гавдаланарди. Шу йил ёзда Вознесенье байрамида Нехлюдовнинг аммалариникига қўшнилари бўлган аёл ўз болалари, яъни бўйи етган икки қизи, гимназист ўғли ва уйларидаги меҳмон — мужиклардан чиққан рассом билан бирга меҳмон бўлиб келди.

Чойдан кейин уй рўпарасидаги ўрилган ўтлоқда гургур ўйини¹ ўйнаш бошладилар. Катюшани ҳам чақиритди. Бир неча ўйиндан кейин Нехлюдов Катюша билан қочишадиган бўлди. Катюшани кўрганда доим Нехлюдовнинг кўнгли хурсанд бўлар, лекин икковининг ўртасида бирон бошқача муносабат бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмас эди.

— Энди буларни тутиб бўпман,— деди «пойлоқчи» хушчақчақ рассом; унинг мужикларга хос кучли оёқлари калта ва эгри бўлгани билан у жуда тез югурар эди.— Қоқилиб кетишганда тутмасам...

— Сиз бўласиз-у, тутмай қўясизми?

— Бир, икки, уч!

Улар уч марта чапак чалишди. Катюша кулгидан ўзини зўрға тутиб, Нехлюдов билан ўрнини тез алмаштирди-да, ғадир-будур, кучли, кичкина қўли билан унинг катта қўлини қисиб қўйиб, крахмалланган юбканин шилдиратиб чапга қараб югуриб кетди.

Нехлюдов жуда тез югурарди. У рассомга тутқич бермаслик учун кучининг борича чопди. Кейин орқасига қараган эди, рассом Катюшани қувлаб кетаётганини кўрди, Катюша чаққон югуриб, унга тутқич бермай, чап томонга қараб қочди. Олдинда сирень гули бутаси бор эди. У ёққа ҳеч ким бормаган эди. Катюша Нехлюдов томонга қаради-да, боши билан сирень гул бутаси орқасида бирлашамиз деб ишора қилди. Нехлюдов унинг ишорасини тушунди-да, бута томон югурди. Аммо у ерда бир ариқча бўлиб, устини қичитқи ўт қоплаган эди, Нехлюдов буни пайқамай тайганиб йиқилди-да, қўлини қичитқига босиб олди ва оқшомга яқин тушган шуд-

¹ Бу ўйинда энг олдинда турган бола орқасида жуфт-жуфт бўлиб турган болаларнинг бирини тутиб олиши керак.

рингдан қўли ҳўл бўлди, лекин шу заҳоти кула-кула ўрнидан туриб, ялангликка чиқди.

Катюша хурсандлигидан чаросдек қоп-қора кўзларини чақнатиб жилмаяр экан, унга томон югурди. Улар чопиб келиб, қўл ушлашиб олдилар.

Катюша бўш қўли билан тўзғиган сочларини тўғри-лаб, Нехлюдовга қушбоқиш билан тик қаради-да:

— Қўлингизни роса қичитаётгандир?— деди ҳарсил-лаб жилмаяр экан.

— Бу ерда ариқча борлигини билмаган эдим,— деди у ҳам жилмайиб, қизнинг қўлини қўйиб юбормай.

Катюша унга яқинроқ келди. Нехлюдов қандай қилиб қизга юзини яқинлаштирганини ўзи ҳам билмай қолди. Катюша ўзини олиб қочмади, Нехлюдов унинг қўлини қаттиқроқ қисди-да, лабидан ўпиб олди.

— Вой ўлай,— деди қиз қўлини шартта тортиб олиб, сўнгра урасолиб қочиб кетди.

Катюша сирень гул бутаси ёнига югуриб борди-да, гуллари тўкила бошлаган иккита оқ сирень новдасини узиб олди. Кейин шу сирень билан ловиллаб турган бетига уриб, Нехлюдовга ўгирилиб қарай-қарай, қўлларини силкитиб орқага, ўйновчилар ёнига қайтди.

Ана шу пайтдан бошлаб Нехлюдов билан Катюшанинг муносабати ўзгарди ва бир-бирига интилган маъсум йигит билан маъсума қиз ўртасида бўладиган бошқача бир муносабат пайдо бўлди.

Катюша хонага кирса ёки Нехлюдов унинг оқ фартугини узоқдан кўриб қолгудай бўлса, назарида, борлиқ қуёш нурига чўмгандай, ҳамма нарса жозибали, кўнгилли ва маънолидай туюларди, ҳаёт ширин бўлиб кетарди. Катюша ҳам шундай ҳолатда эди. Нехлюдовга бундай таъсир қилган нарса Катюшанинг шу ердалиги ёки яқинлигидагина эмас эди; дунёда Катюша бор-ку, деган фикрнинг ўзиёқ унга шундай таъсир этар, Катюша учун эса Нехлюдовнинг борлиги шундай туйғу туғдирарди. Нехлюдов онасидан кўнгилсиз хат олса ёки илмий иши юришмай қолса, ёинки ёшлик хаёллари сабабсиз-несиз кўнглини ғаш қилса, Катюша бор-ку, деб эслаши билан ёки уни кўриши билан бутун ғами таралиб кетарди.

Катюшанинг уйда юмуши жуда кўп эди. Аммо у югуриб-елиб ишини битирар ва бўш вақтларида китоб ўқирди. Нехлюдов Достоевский ва Тургенев китобларини ўқиб туширгандан кейин унга берарди. Катюшага Тур-

геневнинг «Хилватгоҳ» деган асари айниқса ёқар эди. Улар аҳён-аҳёнда: йўлакда, балконда, ҳовлида учрашиб қолишганда гаплашишар, баъзида эса оқсоч кампир Матрена Павловнанинг хонасида гаплашиб ўтиришарди. Катюша бу хонада Матрена Павловна билан бирга турар, Нехлюдов эса ора-чора қанд тишлаб чой ичгани кириб турар. Матрена Павловна ҳузурда ўтадиган бу суҳбатлар жуда гаштли бўларди. Ёлғиз қолганларида гаплашиш оғир туюларди. Бундай пайтларда кўзлар оғиздай чиққан сўзлардан кўра бошқа, муҳимроқ нарсаларни гапиргандек бўлар, лаблар бужмаяр ва негадир даҳшат босиб, улар дарров ўринларидан туриб кетар эдилар.

Биринчи марта аммалариникига келиб турган кезде Нехлюдов билан Катюша ўртасидаги муносабат ана шундай эди. Аммалари бу муносабатни пайқаб қолиб қўрқиб кетишди ва ҳатто, чет элга княгиня Елена Ивановнага, Нехлюдовнинг онасига хат ёзиб ҳам юборишди. Аммаси Марья Ивановна Дмитрий Катюша билан алоқа қилиб қўймасин, деб қўрқарди. Лекин унинг қўрқиши ўринсиз эди, чунки Нехлюдов, ўзи буни билмагани ҳолда, Катюшани пок муҳаббат билан севар, унинг севгиси ўзини ҳам, қизни ҳам бузилишдан асрар эди. Унда қиздан ўз ҳирсини қондириш мақсадида фойдаланиш истаги у ёқда турсин, ҳатто қизга нисбатан шундай муомалада бўлиш мумкин, деган фикрнинг ўзи йўқ эди. Буни ўйлаганда уни ваҳима босарди. Шоиртабиат Софья Ивановнанинг, ўз сўзли ва иродали Дмитрий қизни севиб қолиб, унинг зотини ва кимлигини суриштирмасдан унга уйланиб қўймасайди эди, деб хавотирланиши асослироқ эди.

Агар Нехлюдов Катюшага бўлган муҳаббатини ўша вақтда аниқ тушуниб олганда ва хусусан ўша вақтда унга, тақдирингни бу қиз билан боғлашинг асло мумкин эмас, деб уқтиришга уринганларида эди, у ўзига хос дангаллик билан, эҳтимолки, қизни севганимдан кейин унинг кимлигидан қатъи назар, уйланмаслигимга ҳеч қандай сабаб йўқ, деган қарорга келиши мумкин эди. Аммо аммалари унга ўз шубҳаларини билдиришмади ва у, қизга бўлган муҳаббатини англаб етмасдан бурун жўнаб кетди.

У Катюшага бўлган ҳиссиётини ўша вақтларда бутун вужудини тўлдирган ҳаёт шодлиги туйғусининг бир

тури деб ўйларди, шу гўзал, хушчақчақ қиз унинг туй-ғуларига шерик бўлган эди. У кетаётганида, Катюша аммалари билан бирга пиллапоёга чиқиб, хиёл ғилай, қоп-қора кўзларидаги жиққа ёш билан уни узатиб қолганда, Нехлюдов энди ҳеч қачон топиб бўлмайдиган қандайдир энг гўзал, қадрдон нарсасини ташлаб кетаётгандек ҳис қилди. У жуда хафа бўлиб кетди.

Нехлюдов Софья Ивановнанинг тепасидан қараб:

— Хайр, Катюша, бутун хизматларинг учун раҳмат,— деди извошга ўтирар экан.

— Яхши боринг, Дмитрий Иванович,— деди Катюша кўзёшларини зўрға тутиб, ёқимли эркаловчи товуши билан ва даҳлизга қочиб кириб кетди. У ерда қиз бемалол, тўйиб-тўйиб йиғлаб олиши мумкин эди.

XIII

Шундан кейин Нехлюдов Катюшани уч йил кўрмади. У офицерлик мансабига эндигина кўтарилиб, армияга кетар экан, йўл-йўлакай аммалариникига тушиб қизни кўрган маҳалда, уч йил муқаддам ёзни ўтказган вақтдагидан кўра бутунлай ўзгариб кетган эди.

У вақтларда Нехлюдов ҳар қандай эзгу, яхши ишга жонини фидо қилишга тайёр бўлган виждонли йигит эди,— энди у фақш йўлига кирган, фақат ўз ҳузурини ўйлайдиган худбин бўлиб қолган эди. У вақтларда ёруғ олам унинг кўзига сирли бўлиб кўринар ва у завқ-шавққа тўлиб, севиниб шу сирни билишга интилар эди,— энди ҳаётдаги ҳамма нарса назарида оддий ва аниқ, у яшаган турмуш шароитлари билан белгиланадиган нарсалардан иборат эди. У вақтларда табиат билан, ўзидан илгари яшаб ўтган, фикр қилган, ҳис этган одамлар (фалсафа, поэзия) билан яқин муносабатда бўлишни муҳим ва зарур деб билар эди, энди бўлса турли муассасалар ва ўртоқлар билан алоқада бўлиш муҳим ва зарур эди. У вақтларда кўзига хотин киши сирли ва дилбар,— худди шу сирли бўлгани учун ҳам дилбар бўлиб кўринарди,— энди бўлса хотиннинг, ўз қариндош-уруғлари-ю, ўртоқларининг хотинларидан бошқа ҳар қандай хотиннинг нима аҳамиятга эга эканлиги маълум эди: хотин киши ўзи татиб кўрган айш-ишратнинг энг яхши воситаларидан бири эди. У вақтларда унга пул керак эмас, онаси юбориб турган пулнинг учдан бири ҳам ортиқчалик қилар, у отасидан қолган ер-мулкдан

воз кечиб, уни деҳқонларга бериши мумкин эди,— энди бўлса, онаси ҳар ой сари юбориб турган ўша бир ярим минг сўм пул етмас ва шу пул юзасидан онаси билан айтишиб ҳам қолган эди. У вақтларда Нехлюдов ҳақиқий *мен* деб ўзининг руҳий дунёсини билар,— энди эса соғлом, бақувват қуруқ танасини, ҳайвоний нафсини *мен* деб ҳисоблар эди.

Ундаги бу даҳшатли ўзгаришга сабаб фақат шу эдики, у ўзига ишонмай, бошқаларга ишонадиган бўлиб қолган эди. Ўзига ишонмай, бошқаларга ишонадиган бўлиб қолганига сабаб шу эдики, ўзига ишониб яшаш ниҳоятда оғир эди: ўзига ишониб яшаганда ҳар қандай масалани жон қойитмай хурсандчилик қилиш пайида бўлган ҳайвоний нафсининг фойдасига эмас, балки деярли ҳамма вақт унинг зарарига ҳал қилиш керак бўларди; бошқаларга ишониб яшаганда эса, ҳеч нарсани ҳал қилишнинг ҳожати йўқ, ҳаммаси ҳал қилинган ва доим маънавий ҳаёт зарарига, ҳайвоний нафсининг фойдасига ҳал қилинган бўларди. Бундан ташқари, ўзига ишониб яшаганда у доим одамларнинг маломатига қоларди,— бошқаларга ишонганда эса, атрофини ўраб олган одамларга манзур бўларди.

Чунончи, Нехлюдов худо тўғрисида, ҳақиқат, бойлик ва камбағаллик тўғрисида ўйлаганда, ўқиганда ва гапирганда атрофдаги одамлар бунини ўринсиз ва қисман кулгили деб ҳисоблашар, онаси ҳам, аммаси ҳам кесатиб, уни *potre cher philosophe*¹ деб аташарди; у романлар ўқиб беадаб латифалар айтганда, французча пьесаларни кўргани театрга борганда ва кўрганларини мароқ билан сўзлаб берганда эса, ҳамма уни мақтаб сипоришларди. У ўз эҳтиёжларини чеклашни зарур деб, эски шинель кийиб юрганда ва вино ичмай қўйганда ҳамма бунини ғалати қилиқ ва беҳуда мақтанчоқлик деб ҳисоблар, лекин овга чиқиш ёки ғоятда ҳашаматли кабинетини жиҳозлаш учун катта-катта харж қилганда ҳамма унинг дидини мақтар, қимматбаҳо нарсалар совға қиларди. У ифбатли йигит чоғида то уйлангунча шундай юрмоқчи бўлганида қариндош-уруғлари унинг саломатлигидан хавотир олишди ва ҳатто у ўртоғидан аллақандай француз хотинни тортиб олганида, онаси бунини эшитиб, хафа бўлиш ўрнига, ўғлим энди ҳақиқий эркак

¹ Азиз филозофимиз. (Франц.)

бўлибди, деб севинган эди. Дмитрийнинг Катюша билан бўлган муносабати, ўғлининг унга уйланиши мумкинлиги княгиняни даҳшатга соларди.

Нехлюдов вояга етгач, отасидан мерос қолган бир оз ерни, ерга эгалик қилиш адолатдан эмас, деб деҳқонларга бўлиб берган вақтида ҳам унинг бу қилиғи онасини ва қариндош-уруғларини даҳшатга солган эди. Шу туйғайли у барча уруғ-аймоқларининг маломатига қолган эди. Нехлюдовга, ундан ер олган деҳқонлар бойиш ўрнига, учта қовоқхона очиб ва ишлашни йиғиштириб қўйиб қайтага қашшоқлашиб кетганлари тўғрисида гапиравериб унинг қулоғини битиришди. Нехлюдов гвардияга кириб, баланд мартабали ўртоқлари билан оламжаҳон пулни кўкка созуриб, қартага бой бериб қўйганда, Елена Ивановна дастмосидан пул олиб юборишга мажбур бўлган ва шунда ҳам сира хафа бўлмай, бу табиий бир ҳол, қайтага яхши бўлибди, чечак ёшлигида эмлангани тузук, улфатлари ёмон эмас, деб ҳисоблаган эди.

Дастлаб Нехлюдов курашиб кўрди, аммо курашиш жуда оғир бўлди, чунки ўзига ишониб, яхши деб топган нарсаларини бошқалар ёмон дер ва аксинча, ўзига ишониб, ёмон деган нарсаларини атрофидагиларнинг ҳаммаси яхши дер эдилар. Бу курашнинг натижасида Нехлюдов таслим бўлди, ўзига ишонмай, бошқаларга ишонадиган бўлиб қолди. Авваллари ўз йўлидан қайтиш анча оғир бўлди, аммо бу ҳис узоқ давом этмади ва худди шу вақтдан бошлаб вино ичиш, папирос чекишни бошлаган Нехлюдов, кўп ўтмай, кўнглини ғаш қилган бу туйғуни ҳис этмай қўйди ва ҳатто анча енгил тортгандай бўлди.

Шундай қилиб, Нехлюдов эҳтиросли табиатга хос жўшқинлик билан атрофдагиларга маъқул бўлган шу янги ҳаётга берилиб кетди ва қандайдир бошқа нарсани талаб этувчи қалбидаги овозни бутунлай бўғиб ташлади. Бу ҳолат Петербургга кўчиб ўтганидан кейин бошланди ва ҳарбий хизматга кириш билан яна авж олиб кетди.

Ҳарбий хизмат умуман одамларни йўлдан оздиради, чунки ҳарбий хизматга кирганларнинг умрлари бекорчилик билан ўтади, яъни улар онгли ва фойдали иш қилмайдилар, умумий инсоний бурчларни унутиб қўйдилар, улар ўрнига полк, мундир, байроқнинг расм бў-

либ қолган шон-шуҳрати олдинга сурилади, бундан ташқари, улар, бир томондан, бошқа одамлар тепасидан чексиз ҳукмдорлик қилсалар, иккинчи томондан, ўзларидан баланд мартабадаги бошлиқлар олдида қўлларча итоат қилишга мажбур бўладилар.

Одамларнинг ахлоқини бузадиган, мундир ва байроқ шон-шуҳратидан бошқани тан олмайдиган, зўравонликка, қотилликка ижозат берадиган ҳарбий хизмат устига бойликнинг ҳамда подшо хонадонига яқинликнинг касофати қўшилса, бу бадахлоқлик унинг таъсирига берилган одамларни ўтакетган худбин қилиб қўяди; бадавлат ва кибор офицерлар хизмат қиладиган гвардия полкларидан шу ҳол юз беради. Ҳарбий хизматга кириб, ўртоқлари сингари яшай бошлагандан буён Нехлюдов ҳам худди шундай ўтакетган худбин бўлиб қолган эди.

Бировлар тиккан, тозаллаган чиройли мундирни, каскани кийиб, бошқа бировлар ясаган, ялтиратиб келтириб берган яроғни тақиб, яна бошқа одамлар томонидан боқилган, ўргатилган ва ўстирилган отга миниб худди ўзига ўхшаш одамлар билан машққа, кўрикка ошиқиш, от чоптириш, қиличбозлик қилиш, отиш ва буларни бошқаларга ўргатишдан бошқа ҳеч қандай иш йўқ эди. Энг олий мартабали кишилар, ёшлар, қарилар, подшодан тортиб мулозимларигача бу машғулотни маъқуллабгина қолмай, балки буни мақташар ва табриклашар эди. Ана шу машғулотлар тамом бўлгач қаердан олинаётгани маълум бўлмаган пулларни совуриб, офицерлар клубида ёки нарх-навоси қиммат трактирда биргалашиб овқатланиш, айниқса ичиш жуда яхши ва муҳим иш ҳисобланарди; кейин театрлар, баллар, хотинлар билан айш-ишрат, ундан кейин яна от чоптириш, қиличбозлик, пойга, яна пул совуриш, вино, қарта, хотинлар билан айш-ишрат...

Бундай ҳаёт ҳарбийларга шунинг учун ҳам ёмон таъсир қиладики, агар оддий одам шундай ҳаёт кечирса кўнгли хижил бўлмай қолмайди. Ҳарбийлар эса, шундай бўлиши керак, деб ҳисоблайдилар; айниқса уруш вақтида шундай ҳаёт кечирганлари учун фахрландилар. Туркияга уруш эълон қилингач ҳарбий хизматга кирган Нехлюдов ҳам худди шу фикрда эди. «Биз урушда жонимизни фидо қилишга тайёрмиз, шу сабабдан ҳам бундай беғам, хушчақчақ ҳаёт кечириш биз учун уят эмас, шарт. Биз худди шундай яшаймиз».

Нехлюдов ҳаётининг шу даврида ана шундай деб ўйларди; илгари ўз олдига қўйган ахлоқий тўсиқлардан қутулганига беҳад хурсанд ва ўтакетган худбинлик оғушида маст-аласт ҳолда эди.

Орадан уч йил ўтгач, йўл-йўлакай аммалариникига тушганида, у худди ана шундай ҳолатда эди.

XIV

Нехлюдов аммалариникига шунинг учун ҳам тушиб ўтган эдики, уларнинг ер-мулки унинг полки ўтиб кетган йўл устида эди. Шу сабабдан аммалари кириб ўтишни ундан қаттиқ илтимос қилишганди, энг муҳими эса, Катюшани бир кўрмоқчи эди. Балки ўша пайтда жиловсиз ҳайвоний ҳирс уни васвасага солганидан кўнглининг чуқур жойида Катюшага нисбатан ёмон ният туғилгандир, лекин у бу ниятда эканини билмасди ва бир вақтлар шундай яхши кун кечирган жойларини, ҳаммавақт атрофида парвона бўладиган, бир оз ғалати табиат, лекин меҳрибон ва оқкўнгил аммаларини, ғоят ёқимли хотиралар қолдирган дилдор Катюшани кўришни истар эди.

У мартнинг охирларида, пасха олдидаги жума кuni лойгарчиликда жала қўйиб турган пайтда келди. У уст-боши шалаббо бўлиб, совқотиб келган бўлса-да, ҳар доим шундай кезларда ўзини ҳис этганидай бардам ва хурсанд эди. У аммаларининг атрофи гиштин девор билан ўралган, томдан тушган қор уюлиб ётган кўҳна қўрасига кириб келар экан: «У ҳалиям шу ердимикин?»—деб ўйлади. Нехлюдов, чананинг қўнғироғини эшитиб, пиллапояга Катюша югуриб чиқади, деб ўйлаган эди. Лекин қизлар бўлмасининг пиллапоясига кўйлаги липпасига қистирилган, яланг оёқ икки хотин челақ кўтариб чиқди, афтидан, булар пол юваётган бўлсалар керак. Катюша катта эшик ёнидаги зинапоя устида ҳам кўринмади; фақат фартуғ тутган хизматкор Тихон чиқди, холос, у ҳам супуриш-сидириш билан овора бўлса керак. Даҳлизга эғнида шоҳи кўйлак ва бошида чепец билан Софья Ивановна чиқди.

— Бўйгинангдан ўрғилай, яхши келибсан,— деди Софья Ивановна уни ўпиб.— Машеньканинг бир оз тоби йўқроқ, черковдан чарчаб қайтди. Табаррук шаробдан татиб келдик.

— Табриклайман, аммажон,—деди Нехлюдов Софья Ивановнанинг қўлини ўпиб,—кечирасиз, ҳўл қилиб қўйдим.

— Бор, хонангга кир. Тоза ивиб кетибсан. Мўйлов ҳам қўйиб юборибсан-ку... Катюша! Катюша! Унга кофе келтир дарров.

Иўлакдан:

— Ҳозир!— деган таниш, ёқимли овоз эшитилди.

Қувонганидан Нехлюдовнинг юраги «шиғ» этиб кетди. «Шу ерда экан!» Бирдан ялт этиб булут орасидан куёш чиққандай бўлди. Нехлюдов суюниб, уст-бошини алмаштириш учун Тихон билан бирга ўзининг олдинги хонасига кирди.

Нехлюдов Тихондан: «Катюша нима қиляпти? Аҳволи қалай? Турмушга чиқмоқчими?»—деб суриштирмоқчи ҳам бўлди. Аммо Тихон иззат-икромни шу қадар жойига қўйиб, ўзини шу қадар жиддий тутдики (қўлингизга ўзим сув қуяман, деб туриб олди), шундан кейин Нехлюдов Катюша ҳақида сўрашга ботина олмади-да, фақат неваралари, қари от, Полкан деган кўппак тўғрисида сўраб қўя қолди. Маълум бўлишича, бултур қутуриб ўлган Полкандан бошқа ҳамма соғ-саломат экан.

Нехлюдов ҳўл уст-бошларини ечиб, энди кийина бошлаган ҳам эдики, аллакимнинг тез-тез юриб келаётганини эшитди, шу чоқ эшик тиқиллади. Нехлюдов оёқ товушини ҳам, тиқиллатишни ҳам таниди. Фақат Катюша шундай қадам ташлар ва шундай тиқиллатарди.

Нехлюдов ҳўл шинелини устига ташлаб, эшикка яқинлашди.

— Кираверинг!

Бў ўша Катюша эди. Уша-ўша Катюша, илгаригидан ҳам чиройли бўлиб кетган эди. Содда, қийғоч қора кўзлари ҳамон ўшандай пастандан юқорига қараб, жилмайиб турарди. У, илгаригидек, тоза, оппоқ фартуғ тутиб олган эди. У аммалари ҳозиргина қоғоздан очиб олиб берган проқи совун билан иккита сочиқ: катта рус сочиғи ва пахмоқ сочиқ келтирган эди. Устидаги ёзуви яққол кўриниб турган, тутилмаган совун, сочиқ ва қизнинг ўзи— ҳаммаси бир хилда тоза, янги, пок ва дилрабо эди. Қизнинг нафис, қизил лаблари, Нехлюдовни кўрганда беҳад қувонганидан, ҳамон илгаригидек жийрилиб турарди.

— Хуш келибсиз, Дмитрий Иванович!— деди у зўрға, унинг икки бети қип-қизариб кетди.

— Саломатмисан... саломатмисиз,— Нехлюдов уни «сен» сирашини ҳам «сиз» сирашини ҳам билмай, Катюша сингари қизариб кетди.— Эсон-омон юрибсизми?

— Худога шукур... Аммангиз сизга энг яхши кўрган совунигизни, пушти ранг совунни бериб юбордилар,— деди у совунни столга, сочиқларни кресло суянчиғига қўя туриб.

— Ўзлариники бор,— деди Тихон меҳмоннинг ўз изми ўзида дегандек, Нехлюдовнинг бир қанча шиша, шётка, фиксатуар, атир ва турли пардоз анжомлари солинган катта, кумуш қопқоқли, очиқ турган пардоз қутичасини кўрсатиб.

— Аммамларга миннатдорчилигимни айтинг. Келганимга ғоятда хурсандман,— деди Нехлюдов кўнгли эриб, илгаригидек кўнгли равшан бўла бошлаганини ҳис қилиб.

Бу сўзларга жавобан қиз жилмайди-да, эшикка чиқиб кетди.

Нехлюдовни яхши кўрган аммалари бу гал уни ҳар сафаргисидан ҳам севиниб қарши олишди. Дмитрий урушга кетаётган эди. У ярадор бўлиши ё ҳалок бўлиши мумкин эди. Шу сабабдан ҳам аммаларининг жуда меҳри товланиб кетган эди.

Нехлюдов аммалариникида атиги бир кун турмоқчи эди, аммо Катюшани кўргандан кейин икки кундан сўнг бўладиган пасхани ҳам аммалариникида кутиб олишга рози бўлди ва Одессада учрашмоқчи бўлган ўртоғи Шенбокка телеграмма юбориб, аммалариникига тушиб ўтишини сўради.

Катюшани кўрган кунидан бошлаб Нехлюдовнинг қизга нисбатан бўлган аввалги тўйғулари уйғонди. Худди илгаригидек Катюшанинг оқ фартуғини кўрганда юраги орзиқиб кетар, унинг оёқ товушини, овозини, кулгисини эшитганда севинаяр, чаросдай қоп-қора кўзларини, айниқса, жилмайиб турган кезларида кўрганида эриб кетар, рўпара келиб қолишганда қизнинг қизариб кетганини кўриб хижолат тортарди. У севиб қолганини ҳис этди, лекин илгариги севгиси билан бу сафаргиси орасида фарқ бор эди, илгари бу севги унинг учун сирли нарса эди ва севиб қолганига иқроор бўлишга юраги дов бермас эди, илгари у, киши умрида фақат бир

марта севиши мумкин, деб ишонарди, энди бўлса, ошиқ бўлганини ўзи билар ва бунга суюнар, муҳаббатнинг нималигини ва унинг оқибати нима бўлишини сал-пал билса-да, буни ўзидан яширарди.

Нехлюдовнинг кўнглида бошқа одамларнинг ҳам кўнглида бўлгани каби икки одам яшар эди. Бири, ёлғиз ўзи учун эмас, бошқалар учун ҳам бахт-саодат тиловчи маънавий одам, иккинчиси, ёлғиз ўзининг манфаатини кўзловчи ва ўз манфаати учун тўғри келган нарсанинг ҳаммасини қурбон қилишга тайёр бўлган ҳайвоний одам эди. Петербургда ва ҳарбий хизматда орттирган худбинликнинг учига чиққан даврида унинг вужудида ана шу ҳайвоний одам ҳукмрон бўлиб, маънавий одамни бутунлай эзиб ташлаган эди. Аммо Катюшани кўриб, илгари унга нисбатан ҳис этган туйғусини яна бошдан кечиргач, ундаги маънавий одам яна бош кўтарди ва ўз ҳақини талаб қила бошлади. Хуллас, пасхагача бўлган икки кун ичида Нехлюдовнинг юрагида ўзи ҳам англай олмаган тинимсиз кураш давом этди.

У кетиши кераклигини, аммалариникида қолишнинг фойдаси йўқлигини, бундан яхшилик чиқмаслигини билар эди, аммо у шу қадар шод-хуррам эдики, бу ҳақда бош қотириб ўтирмай, аммалариникида қолаверди.

Шанба куни кечқурун, Исога «жон кирган кун» арафасида поп, дьякон ва дьячок билан биргаликда, ўзларининг айтишларига қараганда, черков билан аммаларининг уйи ўртасидаги уч чақирим масофани чанада кўп азоб-уқубатлар билан босиб, ибодат қилгани келишган эди.

Нехлюдов аммалари ва хизматкорлар билан бирга, эшик ёнида бухур тутатадиган идишни тутиб турган Катюшадан кўзини узмай, ибодат қилиб бўлди, поп билан, аммалари билан ўпишди-да, энди бориб ухлайман, деб турган ҳам эдики, Марья Ивановнанинг кекса оқсочи Матрёна Павловнанинг Катюша билан бирга куличларни¹ табарруклаб келиш учун черковга бормоқчи бўлиб йўлакда тараддувланаётганини эшитиб қолди. «Мен ҳам бораман»,— деб ўйлади у.

Черковга на аравада, на чанада бориб бўларди, аммалариникида ўзини худди ўз уйида юргандек ҳис қиладиган Нехлюдов «Оғайни» деган аргумоқни эгар-

¹ Кулич — думалоқ ширин нон.

латди ва ётиб ухлаш ўрнига тор рейтузи билан мундирини, унинг устидан шинелини кийди-да, семириб кетган, ҳар қадамда пишқирадиган қари аргумоқни миниб қоронғида сув ва қор кечиб черковга жўнади.

XV

Черковдаги ўша ибодат Нехлюдовнинг ҳаётида умр бўйи энг ёрқин ва энг кучли хотирот бўлиб қолди.

Ҳаммаёқ зим-зиё қоронғи, фақат онда-сонда қор оқариб кўринарди. Нехлюдов, черков атрофига ёқиб қўйилган қора чироқларни кўриб қулоғини чимирган, сувни шалоплатиб бораётган от устида черков ҳовлиси-га кириб келганда ибодат бошланган эди.

Мужиклар Марья Ивановнанинг жиянини таниб, отдан тушиш учун қуруқ жойни кўрсатишди, отини бойлаб, ўзини черковга кузатиб қўйишди. Черков байрам либосини кийган халойиқ билан тўла эди.

Эгнига хонаки чакмон, оёғига оқ пайтава ўраб, чипта кавуш кийган чоллар ва чиройли белбоғ бойлаб, этик кийган ёш-яланглар ўнг томонда туришарди. Бошига қизил шойи рўмол, эгнига янги, тўққизил белбурма камзул билан кўк, яшил, ола-була юбка ва нағал қоқилган ботинка кийган хотинлар чап томонда туришарди. Оқ рўмол ўраб, кул ранг камзул ва қадимий жун юбка, бошмоқ ёки янги чипта кавуш кийган кампирлар улардан орқароқда туришарди; хотинлар билан кампирлар ўртасида сочларига мой суртилган, ясанган болалар бор эди. Мужиклар чўқинишар, сочларини силкиб таъзим қилишарди. Хотинлар, айниқса кампирлар нурсиз кўзларини шам ёқилган иконалардан бирига тикишиб, жуфтлаштирилган бармоқларини пешоналарига, икки елкаларига ва қоринларига қаттиқ босиб чўқинишар, алланималарни шивирлаб, турган ерларида таъзим қилишар ёки тиз чўкишарди. Болалар, бошқалар қараб турганда, катталарга тақлид қилиб астойдил ибодат қилишарди. Зарҳал икона четларига ўрнатилган шамлар порлаб ёнар, чилчироққа шам териб қўйилган эди, клирос¹ томондан кўнгилли ҳофизларнинг баланд-паст навозишлари эшитиларди.

¹ Клирос — черковда ҳонишчилар учун ажратилган жой. (Тарж.)

Нехлюдов олдинга ўтди. Уртада аристократлар: хотини ва матросча кийинган ўғли билан бир помешчик, становой, телеграфчи, кигиз этик кийган савдогар, медаль таққан старшина турарди. Меҳробнинг ўнг томонида, помешчик хотиннинг орқасида, товланадиган бинафша ранг кўйлак кийган ва оқ ҳошияли шол рўмол ўраган Матрёна Павловна ва белбурма оқ кўйлак кийиб, ҳаво ранг камар бойлаган, қора сочига қизил бант таққан Катюша турарди.

Ҳамма нарса байрам тусида, тантанали, хушнуд ва гўзал эди: зарҳал крест сурати туширилган кумуш ранг жубба кийган руҳонийлар ҳам, узун, энги кенг зарбоф тўн кийган дьякон ва дьячоклар ҳам, ясанган ва сочларига мой суртган хонишчилар ҳам, шўх-янгроқ куйлари, ҳам, учта шам ўрнатилган ва гуллар билан безалган қандил ушлаган руҳонийларнинг халойиқни «Христос воскрес! Христос воскрес!» деб узлуксиз дуо қилиб туриши ҳам, ҳаммаси, ҳаммаси ажойиб эди, аммо оқ кўйлак кийиб, ҳаво ранг камар бойлаган, қора сочига қизил бант тақиб, завқланганидан кўзлари чақнаб турган Катюша ҳаммасидан ҳам гўзалроқ эди.

Нехлюдов, Катюша ўгирилиб қарамаса-да, қелганимни кўрибди, деб ўйлади. У бунга Катюшанинг ёнидан меҳробга ўтиб кетаётганида пайқаб қолди. Унинг Катюшага айтадиган гапи йўқ эди, лекин бир баҳона топди-да, ёнидан ўтиб кета туриб:

— Аммамлар кечки ибодатдан кейин рўзамни очман, дедилар,— деди.

Ҳар доим Нехлюдовни кўрганда юз берадиган ҳол такрорланди: Катюшанинг икки бети лоладек қизариб кетди, қора кўзлари қулиб-қувнаб, соддадиллик билан боқиб, Нехлюдовга тикилди.

— Хабарим бор,— деди у жилмайиб.

Шу пайт мис кашкул ушлаб халойиқ орасидан ўтиб кетаётган дьячок Катюша ёнида унга парво қилмай ўтаркан, кийимининг этаги қизга тегиб кетди. Дьячок Нехлюдовни ҳурмат қилиб, ундан четлаб ўтаман деб Катюшага тегиб кетган эди. Нехлюдов бунга жуда ҳайрон бўлди. Наҳотки бу дьячок шу ердаги ва умуман бутун дунёдаги нарсаларнинг бариси фақат Катюша учун яратилганини билмаса, бутун дунёдаги нарсаларнинг ҳаммасига менсимаслик билан қараш мумкину, Катюшага бундай қараш мумкин эмаслигини тушунма-

са, ахир у бутун оламнинг маркази-ку, деб ўйлади Нехлюдов. Деворга қатор терилган иконалар ҳам Катюша учун ярқираб, қандиллардаги шамлар ҳам унинг учун порлаб ёнар, «Муборак пасха байрами бу, халойиқ, шод-хуррам бўлингиз», деган қувноқ қўшиқлар ҳам унинг учун куйланарди. Хуллас, оламдаги бутун яхши нарсаларнинг ҳаммаси Катюша учун яратилган эди. Унинг назарида, Катюша ҳам ҳамма нарса фақат ўзи учун бўлаётганини тушунгандек эди. Нехлюдов Катюшанинг бурмали оқ кўйлакдаги сарв қоматига, сергак, шод чеҳрасига тикилар экан, назарида шундай туюлди ва ўз кўнглидан ўтаётган туйғулар унинг ҳам кўнглидан ўтаётгандек бўлди.

Илк саҳар ибодати билан эрталабки ибодат орасида Нехлюдов черковдан чиқди. Халойиқ унга йўл бериб, таъзим қилди. Баъзилар уни танир, баъзи бировлар: «Бу кимнинг ўғли?» деб сўрашарди. У ибодатхона эшиги олдида тўхтади. Тиланчилар уни ўраб олишди. Нехлюдов ҳамёнидаги майда пулни улашиб тугатди-да, зинадан пастга тушди.

Тонг ёришиб, теварак-атрофдаги нарсалар оқариб, ғира-шира кўринадиган бўлиб қолган, лекин ҳали қуёш чиқмаган эди. Одамлар черков атрофидаги қабристонга таралиб кетди. Катюша ҳали черковдан чиқмаган эди, Нехлюдов уни кутиб турди.

Халойиқ ҳамон черковдан чиқиб келар, нағалли этикларини дўқиллатиб зинадан тушар, черков ҳовлисига ва қабристонга тараларди.

Марья Ивановнанинг кондитери, боши лиқиллаб турадиган кекса чол Нехлюдовни тўхтатиб у билан ўпишди, бошига шойи пешонабоғ ўраган унинг хотини—кекирдаги буришиб кетган кампир рўмоли орасидан сариқ-заъфар ранг тухум олиб берди. Шу маҳал эгнида янги белбурма камзул, яшил камар бойлаган, миқтидан келган ёшгина мужик жилмайиб келаверди.

— Христос воскресе,—деди у Нехлюдовга яқинлашиб. Унинг кўзлари кулар, ундан мужикларга хос аллақандай ёқимли ҳид келиб турарди: мужик гилосдай қип-қизил лаблари билан Нехлюдовнинг лабидан уч марта чўпиллатиб ўпганда, жингалак соқоли унинг қитғини келтирди.

Нехлюдов мужик билан ўпишиб, унинг қўлидан тўқжигар ранг тухум олаётганида Матрёна Павловнанинг

йилтироқ кўйлаги ва қизил бант таққан қора соч чиройли бош кўринди.

Катюша олдинда кетаётганларнинг боши оша уни кўриб қолди. Нехлюдов унинг юзи ёришиб кетганини кўрди.

Катюша билан Матрёна Павловна ибодатхона эшиги олдидаги пешайвонга чиқиб, тиланчиларга садақа бериш учун тўхташди. Бурни ўрнида битган яранинг чандиғи қип-қизариб турган тиланчи Катюшанинг ёнига келди. Катюша рўмолидан алланима олиб унга берди-да, кейин яқинроқ бориб жирканмай-нетмай, кўзлари чақнаган ҳолда, уч марта ўпишди. Тиланчи билан ўпишиб турган маҳалида кўзи Нехлюдовнинг кўзига тўқнашиб қолди. Гўё у: «Бу ишим яхшими, ё чаккими?» деб сўраётгандай эди.

«Жуда соз, жонгинам, жуда яхши, севаман сени».

Улар пешайвондан тушишди, Нехлюдов эса Катюшанинг ёнига борди. У Христос воскресс, деб ўпишмоқчи эмас, фақат унинг ёнида бўлишни истарди.

— Христос воскресе!— деди Матрёна Павловна бошини эгиб ва жилмайиб. У, бугун ҳамма баравар, деган оҳангда гапирди ва буклаб қўлтиғига қисиб қўйган рўмол билан оғзини артди-да, ўпишмоқ учун Нехлюдовга лабини чўзди.

— Воистину,— деди Нехлюдов ўпишаркан.

Нехлюдов Катюшага ўгирилиб қаради. Катюша қип-қизариб кетди-да, шу заҳоти унга яқинроқ келиб:

— Христос воскресе, Дмитрий Иванович,— деди.

— Воистину воскресе,— деди у. Улар икки марта ўпишишди ва яна ўпишиш керакми, дегандек тўхтаб қолишди. Кейин гўё ўпишиш керак, деган қарорга келгандек учинчи бор ўпишишди ва иккови баравар жилмайди.

— Сизлар попнинг ҳузурига бормайсизларми?— деб сўради Нехлюдов.

— Йўқ, Дмитрий Иванович, биз шу ерда ўтира турамиз,— деди Катюша завқ билан меҳнат қилган одамдай чуқур хўрсиниб, мўлтиллаб турган, уятчан, дилрабо, қийғоч кўзларини унга тикиб.

Эркак билан аёл киши ўртасидаги муҳаббатда ҳамиша шундай бир дақиқа бўладики, бунда муҳаббат ўзининг камолат чўққисига эришади, бунда киши эҳсушини йўқотади, у кишида ҳирс қўзғатмайди. Нехлю-

дов бундай дақиқани Исонинг тирилиш байрами кечаси бошидан кечирган эди. Катюшани турли ҳолатда кўп кўрган бўлса ҳам, ҳозир уни эслар экан, ўша дақиқа бошқа ҳамма хотиротларни босиб кетарди. Силлиқ қилиб таралган, ялтираб турган қора сочлари, келишган қадди-қомат ва кўкрагини қучиб олган бурмали оқ кўйлак, қип-қизариб кетган бетлар, уйқусизликдан хумор бўлиб қолган хиёл ғилай қора кўзлар ва умуман бутун вужудидаги икки асосий хусусият, яъни фақат Нехлюдовга нисбатангина эмас,—буни ўзи ҳам биларди,—балки дунёдаги одам ва нарсаларнинг ҳаммасига, фақат яхши нарсаларгагина эмас, балки дунёда нимаики бўлса ҳаммасига, ҳатто боя ўпишишган тиланчига нисбатан ҳам барқ урган тоза, пок муҳаббат.

Нехлюдов қиздаги бу муҳаббатни биларди, чунки у шу кеча ва шу тонг бу муҳаббатни қалбида ҳис этган ва шу муҳаббат туфайли у қиз билан бир тан, бир жон эканини англаган эди.

Оҳ, қани энди ҳамма нарса ўша кечада уйғонган ҳис билан чекланиб қолган бўлса! «Ҳа, ўша қабиҳ иш Исонинг тирилиш байрамидан кейинги кечада бўлган эди!»—деб ўйларди ҳозир Нехлюдов маслаҳатчилар хонасида, дераза ёнида ўтириб.

XVI

Черковдан қайтиб келгач, Нехлюдов аммалари билан ўтириб рўзасини очди, полкда ўрганган одатига кўра дадил бўлиб олмоқ учун ароқ ва вино ичди-да, ўз хонасига кириб кетди, эгнидаги кийими билан ётиб, шу заҳоти ухлаб қолди. Эшикнинг тиқиллаганини эшитиб уйғонди. Эшикни тиқиллатишидан, Катюша бўлса керак, деб Нехлюдов кўзларини уқалай-уқалай, керишиб қаддини ростлади.

— Катюша, сенмисан? Кира қол,—деди у ўрнидан туриб.

Қиз эшикни қия очди.

— Овқатга чақиринишяпти,—деди у.

У ҳамон ўша оқ кўйлакда эди-ю, лекин сочида бант кўринмас эди. Қиз Нехлюдовнинг кўзига қараркан, гўё унга фавқулудда шодиёна бир хабар етказгандек чехраси яшнаб кетди.

— Ҳозир бораман,—деди Нехлюдов сочини тараш учун тароқни қўлига олиб.

Қиз бир лаҳза туриб қолди. Нехлюдов буни сезди-да, тароқни қўйиб, қиз томон юрди. Лекин у шу заҳоти тезгина бурилиб, енгил ва эпчил қадам ташлаб йўлакдаги пойандоз устида югургилаганча кетди.

«Эй, аҳмоқ,—деди Нехлюдов ўзига ўзи,—нега уни индамай қўйиб юбордим?»

Шуни деб, у қизни қувиб, йўлакда етиб олди.

Қиздан нима иташини ўзи ҳам билмас эди. Назарида, қиз унинг хонасига кирганида, ҳамма қиладиган қандайдир бир ишни қилиш керак эди-ю, лекин у шуни қилмагандек туюлди.

— Катюша, шошма,—деди у.

Қиз ўгирилиб қаради.

— Нима дейсиз?—деди тўхтаб.

— Ҳеч нарса, фақат...

Нехлюдов шундай пайтларда бошқалар нима қилишини эслади-да, ўзини ўзи зўрлаб Катюшанинг белидан қучоқлади.

Қиз тўхтаб, унинг кўзига қаради.

— Қўйинг, Дмитрий Иванович, олинг қўлингизни,—деди у йиғламоқдан бери бўлиб. Катюша қип-қизариб кетди, сўнгра кучли қўллари билан ўзини қучоқлаб турувчи қўлни олиб ташлади.

Нехлюдов уни қўйиб юборди, аммо бир дақиқагача кўнгли хижил бўлиб турди, ҳатто ўзидан ўзи нафратланди. У ўзига ишониши керак эди, бироқ у, бу хижолат ва уялиш—юзидан акс этган нозик ҳислар эканлигини тушунмади, аксинча, аҳмоқлик қиляпман, ҳамма қилган ишни қилавериш керак, деб ўйлади.

У Катюшани қувиб етди-да, яна қучоқлаб бўйнидан ўпди. Буниси аввалги икки ўпишга, яъни бири, сирень бутаси орқасидаги ва иккинчиси, бугун эрталабки, черковдаги беғараз ўпишга сира ўхшамас эди. Бу мудҳиш иш эди. Катюша буни ҳис этди.

— Вой, бу нима қилганингиз?! — деб қичқирди Катюша, гўё Нехлюдов қандайдир бир бебаҳо, қиммат нарсани синдириб қўйгандек ва югурганича қочиб кетди.

Нехлюдов емакхонага келди. Ясанган аммалари, доктор ва қўшни хотин енгил овқатлар қўйилган стол олдида туришарди. Ҳамма нарса одатдагидай, лекин

Нехлюдовнинг кўнгли нотинч эди. У ўзига айтилаётган гапларнинг биронтасини ҳам англамас, ўринсиз жавоб қайтарар ва фақат Катюша ҳақида ўйлаб, уни йўлакда қувиб етиб ўпганини эслар эди, холос. Унинг хаёлига бошқа ҳеч нарса келмасди. Катюша хонага кириб келганда Нехлюдов қарамасданоқ бутун вужуди билан унинг келганини ҳис этар, лекин қарамасликка ўзини мажбур қиларди.

Овқатдан кейиноқ у ўз хонасига кириб кетди ва уйда қизнинг оёқ товушига қулоқ солиб анчагача зўр ҳаяжон ичида у ёқдан-бу ёққа юрди. Энди унинг вужудидаги ҳайвоний одам фақат бошини кўтарибгина қолмай, балки бу ерга биринчи сафар келган ва ҳатто шу бугун эрталаб черковда бўлган пайтидаги маънавий одамни босиб-янчиб ташлади, энди ана шу ҳайвоний одамнинг бир ўзи унинг кўнглида ҳокимлик қила бошлади. Шу кун у қизни қанча пойламасин, барибир уни ёлғиз учрата олмади. Афтидан, қиз ундан ўзини олиб қочиб юрган бўлса керак. Аммо кечқурун қиз Нехлюдов турган хонанинг ёнидаги хонага борадиган бўлиб қолди, чунки доктор тунаб қоладиган бўлди ва Катюша меҳмонга жой солиб бериши керак эди, Нехлюдов қизнинг оёқ товушларини эшитиб, худди бирон жиноят қилишга ҳозирланаётгандек, нафасини ичига ютиб, аста унинг орқасидан кирди.

Катюша тоза ёстиқ авра ичига тиқилган икки қўли билан ёстиқнинг икки учидан ушлаганича унга ўгирилиб қаради-да, жилмайди; унинг бу сафарги жилмайиши аввалгидай шўх ва қувноқ эмас, балки аянчли ва қўрқув аралаш кулги эди. Унинг бу жилмайиши Нехлюдовга ёмон бир иш қилаётганини айтаётгандек эди. Нехлюдов бир лаҳзагина ўзини тийди. Ҳали кўнглида курашишга имкон бор эди. Гарчи заиф бўлса-да, қалбида қизга нисбатан яна ҳақиқий муҳаббат товуши эшитилди. Ана шу товуш унга қиз ҳақида, қизнинг ҳистуйғулари, ҳаёти ҳақида гапирди. Бошқа товуш эса, бўш келма, айшингни суриб қол, ўз бахтингни кўзла, деярди. Ана шу кейинги товуш олдинги товушни босиб кетди. Нехлюдов дадил юриб қиз олдига келди. Шу пайт вужудини зўр ҳайвоний ҳис эгаллаб олди.

Нехлюдов қизни қучоғидан қўйиб юбормай ўринга ўтқазди-да, яна нималар қилиш лозимлигини ҳис қилиб, унинг ёнига ўтирди.

— Жон Дмитрий Иванович, қўйиб юборинг,— деди қиз ялиниб.— Вой, Матрёна Павловна келяпти!— қичқирди-да, унинг қучоғидан отилиб чиқди. Ҳақиқатан ҳам аллаким эшик томон келарди.

— Билиб қўй, кечқурун олдинга бораман,— деди Нехлюдов.— Ёлғизсан-а?

— Нима деяпсиз? Йўқ, йўқ! Керак эмас,— деди Катюша тил учида, аммо ҳаяжонланган, довдираб қолган вужуди бутунлай бошқа нарса деб турарди.

Эшик ёнига келган ҳақиқатан ҳам Матрёна Павловна экан. У қўлида адёл кўтариб хонага кирди ва Нехлюдовга таънаомуз назар ташлаб, бошқа адёл олиб келгани учун Катюшани койиди. Нехлюдов индамай чиқиб кетди. У ҳатто уялмади ҳам. Матрёна Павловнанинг қиёфасидан ўзи қилган иши учун уни айблаётганини ва айблашга ҳақли эканини кўрди ва билди, бу қилмиши яхши эмаслигини ҳам тушунди, аммо аввалги самимий муҳаббат ўрнида пайдо бўлган ҳайвоний ҳирс бошқа ҳеч нарсани тан олмай, бутун вужудини эгаллаб олган эди. Энди у шу ҳирсни қондириш учун нима қилмоқ кераклигини билар ва бунга чора изларди.

Шу оқшом Нехлюдов ўзини қўярга жой тополмай юрди: гоҳ аммаларининг ёнига кирар, гоҳ у ердан чиқиб ўз хонасига қайтар, зинапояга чиқар ва фақат бир нарса ҳақида, яъни қандай қилиб қизни ёлғиз учратиш ҳақида ўйлар эди: Катюша ҳам унга кўринмасликка ҳаракат қилар, Матрёна Павловна эса қизни кўздан қочирмасликка уринарди.

XVII

Оқшом шу алфозда ўтди, тун кирди. Доктор ухлагани кетди. Аммалари ҳам ётишди. Нехлюдов Матрёна Павловна ҳозир аммаларининг ётоғида эканлигини, Катюша қизлар хонасида ёлғизлигини биларди. У яна зинапояга чиқди. Ҳовли қоронғи, ҳаво намхуш ва илиқ эди. Баҳорда сўнги қорни эритувчи ёки эриган сўнги қордан вужудга келувчи оппоқ туман ҳавони тўлдирган эди. Уйдан юз қадамча наридаги тепалик тагидан оққан сойдан ғалати товуш эшитиларди: бу синаётган музларнинг овози эди.

Нехлюдов зинапоядан тушди ва ҳалқоблардан ҳатлаб ўтиб, музлаган қорни ғарч-ғарч босиб, қизлар хо-

наси деразаси ёнига бориб тўхтади. Юраги шундай дукуллардики, ҳатто ўзи ҳам эшитарди; гоҳ нафаси тикилар, гоҳ ҳарсиллар эди. Қизлар хонасида кичкина лампа ёниб турарди. Катюша стол ёнида бир нуқтага тикилиб, хаёл суриб ўтирарди. Нехлюдов, қиз ҳеч ким йўқлигида нима қилар экан, деб анчагача қимир этмай тикилиб турди. Қиз бир-икки дақиқа қимир этмай ўтирди-да, кейин кўзларини кўтариб жилмайди, ўзига ўзи таъна қилгандай бош чайқади, кейин ҳолатини ўзгартириб, икки қўлини стол устига қўйди-да, рўпарасига кўз тикди.

Нехлюдов қизга тикилганича ҳам юрагининг дукуллашини, ҳам сой томондан келаётган ғалати товушларни беихтиёр тинглаб турди. У ёқда, сойда, туман ичида қандайдир бетиним иш борарди: алланарса пишилар, қирсиллар, шовиллаб тўкилар, юпқа музлар ойнадек жаранглаб синарди.

Нехлюдов ўйга ботган Катюшанинг хаёлчан юзига қараб турар экан, унга ачинди. Лекин шуниси қизиқки, ачинган сари ҳирси бадтар ортар эди.

Ниҳоят ҳирс бутун вужудини қамраб олди.

У деразани тикиллатди. Катюша электр токи теккандай бир сапчиб тушди, чеҳрасида қўрқув акс этди. Кейин сакраб турди-да, дераза ёнига келиб ойнага юзини қўйди. Икки қўлини пешонасига қўйиб қараб, Нехлюдовни таниганида ҳам чеҳрасидаги қўрқув ифодаси ўчмади. Унинг чеҳраси жуда жиддий эди, Нехлюдов уни ҳеч қачон бундай ҳолатда кўрмаганди. Нехлюдов жилмайгач, унга тақлид қилиб қиз ҳам жилмайди, лекин кўнглини хурсандлик эмас, балки қўрқув қамраб олган эди. Нехлюдов қўли билан бу ёққа чиқ, деган ишорани қилди. Лекин Катюша, йўқ, чиқмайман, дегандек бошини чайқади ва дераза ёнида тураверди. Нехлюдов яна юзини деразага яқинлаштириб ҳовлига чиқ, деб чақирмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, шу пайт биров чақирди шекилли, Катюша эшик томонга ўгирилди. Нехлюдов дераза ёнидан кетди. Туман шу қадар қуюқ эдики, уйдан беш қадам нари кетар-кетмас дераза кўринмай қолди. Фақат қорайиб кўринган баҳайбат бир нарса ичидан лампанинг қизғиш нури катта бўлиб кўзга ташланарди. Сойдан ҳамон боягидай ғалати пишиллаган, шовуллаган, қарсиллаган товушлар, музнинг синиши эшитиларди. Яқин орада, ҳовлида ту-

ман ичидан хўроз қичқирди, яқинроқ ерда унга жавобан яна бир неча хўроз қичқирди, қишлоқни хўрозларнинг бирин-кетин қичқирган овозлари босиб кетди. Шунга қарамай, сойнинг шовуллашидан бошқа товуш эшитилмас эди. Бу иккинчи марта хўроз қичқирган пайт эди.

Нехлюдов уйнинг орқа томонида бир-икки марта у ёқдан-бу ёққа юрди, оёғи бир неча бор ҳалқоб сувга тушиб ҳам кетди.

Сўнг у яна қизлар хонаси деразаси ёнига келди. Лампа ҳамон ёниб турар, Катюша бўлса боягидай стол ёнида ўтирар, бир қарорга кела олмаётгандек кўринарди. Нехлюдов деразага яқинлашган ҳам эдики, қиз деразага қаради. Нехлюдов деразани тақиллатди. Катюша шу заҳоти ким тақиллатганини аниқламазданоқ, қизлар хонасидан югуриб чиқди. Нехлюдов эшикнинг оҳиста ғирчиллаб очилганини эшитди. Нехлюдов уни даҳлиз ёнида кутиб турарди, ёнига яқинлашиши биланоқ индамай қучоқлаб олди. Катюша унинг пинжига тиқилди, бошини кўтарди, лаби билан унинг лаби учрашди. Улар ҳовлида, даҳлизнинг бурчагида қори эриб қуриган ерда туришарди. Нехлюдовнинг вужудини қонмаган шиддатли ҳирс қамраб олган эди. Тўсатдан эшик яна ғичирлаб очилди, аччиғи чиққан Матрёна Павловнанинг овози эшитилди:

— Катюша!

Катюша унинг қучоғидан отилиб чиқди-да, қизлар хонасига яна кириб кетди. Нехлюдов эшик ҳалқасининг «ширқ» этиб тушганини эшитди. Шундан кейин ҳамма ёққа сукунат чўкди, деразадаги қизғиш нур ғойиб бўлди, ҳаммаёқ туман, сойдан шовуллаган товуш келиб турарди.

Нехлюдов дераза ёнига келди, ҳеч кимса кўринмас эди. У тақиллатиб кўрди, ҳеч ким жавоб бермади. Нехлюдов уйга кўча эшикдан қайтиб келди-ю, лекин ётиб ухлай олмади. У этигини ечиб яланг оёқ бўлиб йўлакка чиқди-да, Матрёна Павловнанинг хонаси ёнидаги Катюшанинг эшиги томон юрди. Дастлаб у Матрёна Павловнанинг хуррак тортаётганини эшитиб, энди кирмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, бирдан Матрёна Павловна йўталиб қолди ва тўшагини ғижирлатиб иккинчи ёнбошига ағдарилди. Нехлюдов турган ерида қотиб беш минутча турди. Теварак-атрофга жимлик чўкиб, яна

хуррак эшитила бошлаганда, у полнинг фикилламайдиган тахтасига оёқ қўйишга уриниб нари кетди ва Катюшанинг эшиги тагига келди. «Чурқ» этган товуш эшитилмас эди. Афтидан, Катюша ухламаган. Чунки унинг пишиллагани эшитилмасди. Нехлюдов: «Катюша!» деб шивирлаши биланоқ қиз ирғиб ўрнидан турди-да, эшик ёнига келиб, қайтиб кетишини илтимос қила бошлади. Нехлюдовнинг назарида, жаҳл билан гапирётгандек туюлди.

— Бу нима қилганингиз? Яхши эмас-ку. Аммаларингиз эшитиб қолишади,—деди Катюша, аммо дилида «жон» деб турарди.

Нехлюдов фақат шунигина тушунарди.

— Бирпасга оч. Жон Катюша,—деди у бемаъни сўзларни такрорлаб.

Катюша жимиб қолди, кейин Нехлюдов унинг ҳалқани қидираётган қўлининг шитирлаган товушини эшитди.

Ҳалқа «ширқ» этиб очилди ва Нехлюдов ўзини ичкарига урди.

У дағал ич кўйлақда бўлган қўли яланғоч Катюшани маҳкам қучоқлаб олди ва кўтариб чиқиб кетди.

— Вой! Қўйинг-э!—деб шивирларди қиз.

Қизни ўз хонасига кўтариб кетаётган Нехлюдов унинг сўзларига парво қилмади.

— Қўйинг, кераги йўқ, қўйиб юборинг,—деяр эди қиз, аммо ўзи эса унинг пинжига тиқиларди.

Катюша титраб-қалтираб, унинг гапига жавоб қайтармай индамай чиқиб кетганда, Нехлюдов бўлиб ўтган ҳодисанинг мағзини чақиш учун зинапояга чиқди.

Ховли ёруғроқ эди, пастда сойнинг қасир-қусури, шовуллаши яна кучайган, аввалги товушларга шилдираган овоз қўшилган эди. Туман чўка бошлаган ва туман пардаси ортидан кўтарилиб чиққан ўроқ шаклидаги ой қандайдир қора ва даҳшатли бир нарсани ғира-шира ёритарди.

«Бу қандай бўлди: буюк бахтиёрлик рўй бердими, ё катта бахтсизлик?»—деб сўрарди Нехлюдов ўзидан. «Доим шундай, ҳаммавақт шундай бўлган»,—деди у ўзига ўзи, сўнгра ухлагани кириб кетди.

Эртасяга олифта, хушчақчақ Шенбок Нехлюдовни олиб кетгани келди ва башанглиги, илтифоткорлиги, хушчақчақлиги, сахийлиги ва Дмитрийга меҳрибонлиги билан аммаларини ўзига ром қилди. Шенбокнинг сахийлиги уларга ёқди-ю, лекин бу ҳаддан ташқари сахийлик уларни жуда ҳайрон қолдирди. Сўқир тиланчиларга Шенбок бир сўм берди, хизматкорларга чойчақа деб ўн беш сўмни улашиб юборди. Софья Ивановнанинг кучукчаси—Сюзетка Шенбокнинг олдида қоқилиб панжасини қонатиб олганда, Шенбок унинг жароҳатини боғлади, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан ҳошияли батис дастрўмолини йиртиб (Софья Ивановна бундай дастрўмолнинг дюжинаси ўн беш сўмдан кам турмаслигини биларди), ундан Сюзетка учун бинт ясади. Нехлюдовнинг аммалари бунақангисини ҳеч қачон кўришмаган ва худди шу Шенбокнинг икки юз минг қарзи борлигини билишмас эди. Шенбок бу қарзларини ҳеч қачон узолмаслигини яхши билар, шунинг учун ҳам йигирма беш сўм камми ёки кўпми—бу билан ҳисоблашиб ўтирмасди.

Шенбок атиги бир кун турди ва эртаси кун кечаси Нехлюдов билан бирга жўнаб кетди. Улар бир кун ҳам ортиқ қолиша олмас эди, чунки полкка етиб боришнинг охириги муддати етган эди.

Аммалариникида ўтказилган ана шу охириги кунда, тунги ҳодисалар ҳозиргидек хотирида экан, Нехлюдовнинг кўнглида икки туйғу кўзғалиб, бир-бири билан курашарди: бири — кутганидай чиқмаган бўлса-да, ҳайвоний севгининг эҳтиросли хотиралари ва мақсадига эришганлигидан мағрурланиш ҳисси бўлса, иккинчиси — қабиҳ бир иш қилиб қўйганини ва шу қабиҳ ишни тузатиш кераклигини, қиз учун эмас, балки ўзи учун тузатиш лозимлигини ҳис этиш эди.

Уша пайтда ўтакетган худбин бўлган Нехлюдов қизнинг қандай руҳий аҳволдалиги ва кейин унинг нима қилишини ўйламас, фақат ўзи ҳақида ўйлар, агар қизнинг бошига тушган ишни эшитсалар, мени таъна қилишармикан, қандай таъна қилишаркан, деб бош қотирарди.

Шенбок унинг Катюша билан муносабатини тушунаётганини Нехлюдов сезар ва бу билан ғурурланарди.

— Тўсатдан аммаларингни яхши кўриб қолганинга ҳайрон бўлаётган эдим-а,— деди Шенбок Қатюшани кўриб, — бир ҳафта қолиб кетдинг бу ерда. Сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам кетмас эдим. Соз экан!

Ҳозир қиз билан кўнгилдагидек ишрат қила олмай кетаётгани унга алам қилса-да, лекин Нехлюдов, жўнаб кетиш зарур бўлиб қолгани мен учун фойдали, деб ўйлади, чунки бу нарса бундан кейин давом эттириш қийин бўлган муносабатни бирийўла узиб ташлашга имкон берарди. Бундан ташқари, Нехлюдов унга пул бериш зарурлиги ҳақида ҳам бош қотирарди. Унинг ўзи учун, шу пул қизга зарур бўлиб қолиши мумкинлиги учун эмас, балки ҳамма шундай қилаётгани сабабли ва агар ундан фойдалангани учун пул тўламаса, уни виждонсиз деб ҳисоблашлари мумкинлиги учун пул бермоқчи эди. Нехлюдов унга шу пулни берди, ўзининг ва қизнинг мавқеини назарда тутиб, қанча беришни лозим топган бўлса, шунча пул берди.

Жўнаб кетадиган куни, тушки овқатдан кейин у Катюшани даҳлизда пойлаб туриб дуч келтирди. Катюша уни кўриб қип-қизариб кетди ва кўзи билан қизлар хонасига имо қилиб ёнидан индамай ўтиб кетмоқчи бўлган эди-ю, лекин Нехлюдов уни тўхтатди.

— Хайрлашмоқчи эдим,— деди Нехлюдов юз сўмлик солинган конвертни гижимлаб.— Мана шуни...

Катюша тушунди, юзини буриштириб, бошини чайқади-да, унинг қўлини итариб ташлади.

Нехлюдов:

— Ол, энди,— деб гўлдиради-да, конвертни қизнинг қўйнига тикди ва худди қўли куйгандай юзини буриштириб, инграганича ўз хонасига югуриб кетди.

Шундан кейин у анчагача хонасида у ёқдан бу ёққа юрди, шу воқеани эсларкан, бир ери оғригандек ижриганар, ҳатто сакрар, уҳ тортарди.

«Нима қилсам экан? Ҳаммавақт шундай бўлган. Шенбок билан мураббия хотин ўртасида ҳам шундай ҳодиса бўлган, бунини Шенбокнинг ўзи айтиб берди; Гриша амаки ҳам шундай қилган, қишлоқда яшаган пайтида отам ҳам шундай қилган. Ушанда бир деҳқон хотин отамдан ўғил кўрган, Митенька деган ўша бола ҳали ҳам тирик. Ҳамма шундай қилгандан кейин, демак, шундай қилиш керак экан-да». Нехлюдов

шу тариқа ўзини юпатмоқчи бўлар, лекин сира юпта олмасди. Бу хотиротлар виждонини азобга соларди.

Кўнглида, кўнглининг энг чуқур ерида у қабиҳ ва ярамас иш қилиб қўйганини ҳис қиларди. Бу қилган иши ёдида турар экан, бошқа бировни ёмонлаш у ёқда турсин, одамларнинг кўзига тик қарай олмасди; ўзини ажойиб, олижаноб, ҳимматли йигит деб ҳисоблаш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Аммо аввалгидай ўйнаб-кулиб яшаш учун эса ўзини олижаноб, ҳимматли йигит деб ўйлаши лозим эди. Бунинг учун бир йўл бор эди: у ҳам бўлса, бу ҳақда ўйламаслик. Нехлюдов ҳудди шундай қилди.

У қадам қўйган янги ҳаёт,— янги жойлар, ўртоқлар, уруш,— бу ҳақда ўйламасликка ёрдам берди. Кўп яшаган сайин, бунинг кўпроқ унутарди ва ниҳоят, бутунлай унутиб юборди.

Фақат бир марта, урушдан кейин, Катюшани кўриш умидида аммалариникига тушиб ўтганда, унинг йўқлигини, Нехлюдов жўнаб кетгандан сўнг орадан бир қанча вақт ўтгач, туғиш учун кетиб қолганини, аллақайёққа бориб туққанини, аммаларининг эшитишича, бутунлай бузилиб кетганини билиб, юраги жизиллаб кетди. Туққан вақтини чамалаб қараганда, бола ўзиники бўлиши керак, лекин бошқаники ҳам бўлиши мумкин эди. Аммалари уни бузилиб кетган, онасига тортган, дейишарди. Аммаларининг бу мулоҳазалари унга ёғдек ёқарди, чунки уни оқлаётгандек бўларди.

Дастлаб Нехлюдов Катюшани ҳам, болани ҳам қидириб топмоқчи бўлди. Аммо бу ҳақда ўйлаганда ич-ичидан азоб чекар ва уялиб кетарди, шунинг учун қидириб топишга ортиқ юраги бўлмади, қилган гуноҳи устида миясини қотириб ўтирмай, бутунлай унутиб юборди.

Аммо эндиликда бу ғалати тасодиф унга ҳаммасини эслатди ва шундай гуноҳ билан ўн йил хотиржам яшашига йўл қўйган шафқатсизлигини, виждонсизлигини, разиллигини бўйнига олишни талаб этди. Аммо Нехлюдов иқроор бўлишдан ҳали узоқда эди. Ҳозир у фақат ўша воқеа очилиб қолмаса эди, Катюша ёки унинг ҳимоячиси ўша воқеани гапириб бериб, мени ҳамманинг олдида шарманда қилмаса эди, деб ўйларди.

Нехлюдов суд залидан чиқиб, маслаҳатчилар хонасига кирганда ана шундай руҳий аҳволда эди. У атрофидаги одамларнинг гапига қулоқ солиб, дераза ёнида тинмай чекиб ўтирарди.

Хушчақчақ савдогар, афтидан, Смельковнинг айшишратига чин кўнгилдан ҳавас қилгандек кўринарди.

— Ҳазратим, маишатни биларкан, сибирчасига маишат қиларкан. Диди жойида, шундай жононни танлабди-я!

Старшина, ҳамма гап экспертизада деб мулоҳаза юргизарди. Петр Герасимович яҳудий приказчик билан алланима деб ҳазиллашар ва негадир иккови қаҳқаҳлаб кулишарди. Нехлюдов ўзига берилган саволларга мужмал жавоб қилар, фақат бир нарсани — ўз ҳолига қўйишларини истарди.

Суд пристави яккакифт бўлиб чиқиб, маслаҳатчиларни яна суд залига чақирганда, Нехлюдовнинг назарида суд қилгани кираётган ўзи эмас, балки уни суд қилгани олиб кетишаётгандек, ваҳима босиб кетди. У кўнглида ўзини одамларнинг юзига тик қарай олмайдиган муттаҳам деб билса-да, одатдагидек гердаиб залга кирди ва баланддаги жойига, старшинанинг ёнига бориб оёғини оёғига қўйиб, рипсе-пез-ини ўйнаб ўтирди.

Судланувчиларни ҳам аллақаяққа олиб чиқишган эди, энди яна олиб киришди.

Залда янги одамлар — гувоҳлар бор эди. Нехлюдов Маслованинг панжара олдидаги биринчи қаторда ўтирган, тирсагигача очиқ кўлида чиройли ридикюль ушлаган, катта бантли баланд шляпа кийган, шоҳи-барқутларга беланган олифта хотиндан кўз узолмай, қараб-қараб қўйганини сездди. Кейин билса, бу хотин гувоҳ, Маслова турган исловатхонанинг бекаси экан.

Гувоҳлардан исмлари, дини, мазҳаби ва ҳоказоларни сўрай бошладилар. Сўроқдан кейин томонлардан, гувоҳларга қандай савол берасиз: қасам ичириб савол берасизми ёки қасам ичирмасданми, деб суриштиришди. Бояги кекса поп оёғини зўр-базўр судраб, ҳарир тўнининг кўкрагидаги сариқ крестни тўғрилаб, фойдали ва муҳим иш қилаётгандек хотиржамлик ва дадиллик билан гувоҳларни ва экспертни қасамёд қилдирди. Қасамёд қилиш маросими тугагач, фақат Китаевани — исловатхона эгасини қолдириб, қолган гувоҳларнинг ҳамма-

сини олиб чиқиб кетишди. Ундан бу иш ҳақида нималар билишини сўрашди. Қитаева сохта табассум билан, ҳар гапида шляпа қўндирилган бошини ирғатиб, немисча талаффуз билан батафсил ва равон гапириб бера бошладди.

Энг аввал исловатхонага сибирлик бадавлат савдогар учун қиз олиб кетгани таниш хизматкор Симон келибди. Қитаева Любашани юборибди. Бир қанча вақтдан кейин Любаша савдогар билан бошлашиб келиб қолибди.

— Савдогар жуда хуш-хуружда эди,— деди Қитаева сал жилмайиб,— бизникида ҳам ичишини, қизларни зиёфат қилишини қўймади; пули етмай қолгандан кейин номерига ана шу Любашани юборадиган бўлиб қолди. Савдогар билан шу Любаша ишрат қилиши керак эди-да,— деди у судланувчига қараб қўйиб.

Нехлюдовнинг назарида, Маслова шу гапни эшитиб жилмайгандек бўлди. Бу табассум уни жиркантирди. Қўнглида нафрат аралаш ачиниш ҳисси ғалаёнга келди.

Суд томонидан судьяликка номзод қилиб кўрсатилган киши, Маслованинг адвокати қизариб-бўзариб тортиниб:

— Маслова ҳақида қандай фикрдасиз?— деб сўради.

— Жуда яхши,— деб жавоб берди Қитаева,— ўқиган қиз, жуда яхши қиз, яхши оилада тарбият топган, французчани билади. Баъзида ортиқча ичиб қўярди-ю, лекин ҳаддидан ошмас эди. Жуда яхши қиз.

Катюша бекасига қараб ўтирарди. Кейин бирдан маслаҳатчиларга кўз югуртирди ва Нехлюдовга тикилганича қараб қолди, юзи жиддий, ҳатто қаҳрли тус олди. Қаҳрини сочаётган кўзларнинг бири хиёл ғилай эди. Ғалати боқиш қилган ана шу икки кўз Нехлюдовга узоқ тикилиб қолди. Нехлюдов ҳам даҳшат ичида қолганига қарамай, соққаси оппоқ ғилай кўздан кўз узолмади. У сой музлари қарсиллаб синган ўша туманли, даҳшатли кечани эслади. Саҳар пайтида чиққан ўроқсимон ой қандайдир қора ва даҳшатли нарсани ёритган эди. Ҳам ўзига, ҳам унинг ёнидаги нарсага боқувчи бу қоракўзлар унга қандайдир қора ва даҳшатли нарсани эслатарди.

«Таниди!»— деб ўйлади у. Нехлюдов калтак тушини кутгандек ғужанак бўлиб олди. Лекин Катюша уни танимади. Катюша бир хўрсиниб қўйди-да, яна раис-

га кўз тикди. Нехлюдов ҳам хўрсиниб қўйди. «Тезроқ тугай қолсайди»,— деб ўйларди у. Нехлюдов ов вақтида ярадор бўлган қушни ўлдиришга тўғри келганда шундай нарсани ҳис этарди: ҳам жирканар, ҳам ачинар, ҳам афсусланарди. Чала ўлик қуш халтада типирчилайди: ҳам жигингга тегади, ҳам ачинасан, ҳам тезроқ ўлдириб қутулгинг келади.

Нехлюдов гувоҳларнинг сўроғини тинглар экан, бири бири билан аралашиб кетган ана шундай ҳислар кўнглидан кечарди.

XX

Аксига иш чўзилиб кетди: гувоҳларни ва экспертни якка-якка чақириб сўралгандан кейин ва прокурор ёрдамчиси, адвокатлар томонидан берилиши зарур деб ҳисобланган бетайин саволлардан кейин раис далилий ашёларни кўздан кечиришни таклиф этди. Далилий ашёлар — йўгон кўрсаткич бармоққа тақиладиган бриллиант кўзли катта узук ва филтрдан иборат эди. Текшириш шу филтлда заҳар борлигини кўрсатган эди. Бу буюмлар печатлаб қўйилган ва ҳар бирининг устига ёрлиқ ёпиштирилган эди.

Маслаҳатчилар далилий ашёларни кўрмоқчи бўлиб турганларида прокурор ёрдамчиси ўрнидан туриб, далилий ашёларни кўздан кечиришдан олдин, жасадни текширган врачнинг хулосаларини ўқишни таклиф этди.

Маъшуқасининг олдига эртароқ бориш учун ишни мумкин қадар тезлаштиришга уринган раис бу қоғозни ўқиш кишини зериктиришдан ва вақтни олишдан бошқа фойдаси йўқлигини билса-да, прокурор ёрдамчиси буни талаб қилишга ҳақи борлигини кўрсатиш учунгина талаб этаётганини тушунса-да, унинг илтимосини рад этмади, розилик билдирди. Котиб қоғозни олди, яна соқовланиб, «л» ва «р» товушларини аниқ талаффуз этолмай маъюс овоз билан ўқий бошлади.

— «Ташқи кўринишидан қуйидагилар аниқланди:

1) Ферапонт Смелковнинг бўйи — 2 газ 12 вершок.

— Бўйдан ҳам берган экан,— деб шивирлади савдогар Нехлюдовнинг қулоғига.

2) Кўринишидан ёши тахминан қирқларда.

3) Ўлик шишиб кетган.

4) Бадани кўкарган, ҳар ер-ҳар ерида қорамтир доғлар пайдо бўлган.

5) Териси пуфак-пуфак бўлиб шишиб чиққан, катта-кичиклиги турлича, баъзи ерида ёрилиб, парча-парча бўлиб осилиб қолган.

6) Сочи тўқсарик, қалин, қўл текизилганда теридан ажралиб чиқяпти.

7) Кўзи косасидан чиқиб кетган, шох соққаси хира тортган.

8) Бурун тешикларидан, иккала қулоғидан ва оғзидан кўпиксимон қон аралаш шилимшиқ оқиб турибди, оғзи ярим очиқ.

9) Юзи ва кўкраги шишиб кетганидан бўйни биллинмай кетган».

Ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Шаҳарда айш-ишрат қилган семиз савдогарнинг бадбуруш ва шишиб кетган жасадини ташқи кўриқдан ўтказиш натижалари тўрт бетга йигирма етти банд қилиб, батафсил ёзилган эди. Жирканиб ўтирган Нехлюдов жасад тасвири ўқилганда бадтар сесканиб кетди. Катюшанинг ҳаёти ҳам, бурун катакларидан оқиб турган қонли йиринг ҳам, косасидан чиқиб кетган кўзлар ҳам, қизга нисбатан ўзининг қилган иши ҳам — ана шуларнинг ҳаммаси унинг назарида бир-биридан бадтар нарсалар эди, у ҳар тарафдан шу нарсалар билан ўралиб, гирдобга тушган эди. Ниҳоят, ташқи кўриқдан ўтказиш натижалари ўқилиб бўлгач, раис, тугаган бўлса керак, деган умидда чуқур тин олиб, бошини кўтарди. Аммо котиб шу замоноқ ички текшириш тасвирини ўқий бошлади.

Раис яна бошини қуйи солди ва қўлига таяниб, кўзини юмди. Нехлюдовнинг ёнида ўтирган савдогар мудраб ўтирар, аҳён-аҳёнда бир чайқалиб қўярди; судланувчилар ва улар орқасида ўтирган жандармлар қимир этмай ўтиришарди.

— «Ички аъзоларни текшириш натижасида қуйидагилар аниқланди:

1) Бош суягининг териси бош суягидан осонгина кўчиб чиқди, қонталаш жойи кўринмади.

2) Бош суяги ўртача қалинликда ва бутун.

3) Миянинг қобиғида ҳар бири тўрт дюйм келади-ган иккита доғ бор, қобиқнинг ўзи хирагина», — ва ҳоказо ва ҳоказо шунга ўхшаш яна ўн уч пункт.

Кейин холис кишиларнинг исми, имзоси, врачнинг фикри ёзилган эди. Жасадни ёриб қаралганда, ошқозон ҳамда қисман ичак билан буйракда топилган ва протоколга ёзилган ўзгаришлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Смельковнинг ўлими унинг ошқозонига вино билан кирган заҳар натижасидир.

Ошқозон ва ичаклардаги ўзгаришларга қараб, ошқозонга тушган заҳарнинг қандай заҳарлигини аниқлаш қийин; Смельковнинг ошқозонидан жуда кўп вино чиққани учунгина заҳар ошқозонга вино билан кирган, деб тахмин қилиш мумкин.

— Хўп ичар экан-да, ўзиям,— деб яна шивирлади савдогар кўзини очиб.

Қарийб бир соат давомида ўқилган протокол ҳам прокурор ёрдамчисини қаноатлантормади. Протокол ўқилиб бўлгач, раис унга юзланиб:

— Ички аъзоларни текшириш ҳақидаги актни ўқимаса ҳам бўлар, деб ўйлайман,— деди.

— Бу актни ҳам ўқиб эшиттиришни сўрар эдим,— деди қийшайиб ўрнидан турган прокурор ёрдамчиси раисга қарамасдан. У шундай оҳангда гапирдики, бу билан у протоколнинг ўқилишини талаб этиш ҳуқуқига эгаллигини, бу ҳуқуқдан чекинмаслигини билдирмоқчи, мабодо рад этсалар, шикоятга баҳона топилади, демоқчидек бўлар эди.

Қовоғи салқиган, мулойим кўзли, ошқозон касалига мубтало бўлган серсоқол суд аъзоси, ҳолдан кетиб раисга мурожаат қилди:

— Буни ўқишнинг нима ҳожати бор-а? Бекорга вақтни олади. Бу янги супурги эскисидан тоза супурмайди, қайтага, секин супуради.

Тилла кўзойнакли суд аъзоси чурқ этмади. У на хотинидан, на ҳаётдан яхшилик кутмай, тўғрисига қараб тикилганича хўмрайиб ўтирарди.

Актни ўқий бошладилар:

— «Мен, қуйида имзо чекувчи камина 188* йилнинг 15 февраль кун, шифохона топшириғига мувофиқ, шифохона назоратчиси муовини иштирокида 638-рақамли актни шу хусусда туздикким,— деб яна ўқий бошлади котиб мудраб ўтирганларнинг уйқусини қочириб учун шанғиллаб.— Ички аъзоларини чунончи:

1) Упканинг ўнг қисми ва юракни (олти қадоқли шиша идишда;

2) Ошқозондан чиққан нарсаларни (олти қадоқли шиша идишда);

3) Ошқозоннинг ўзини (олти қадоқли шиша идишда);

4) Жигар, талоқ ва буйракни (уч қадоқли шиша идишда);

5) Ичак-чавоқларни (олти қадоқли сопол идишда) текшириб...»

Котиб актни ўқий бошлаган ҳамоно раис аъзолардан бири томонга энгашиб ниманидир шивирлади, кейин иккинчиси билан шивирлашди ва тасдиқ жавобини олгач, шу ерга етганда ўқишни тўхтатди.

— Суд актнинг ўқилишини ортиқча деб топади,— деди у.

Котиб ўқишдан тўхтаб, қоғозларни йиғиштира бошлади, прокурор ёрдамчиси жаҳл билан алланималарни ёза бошлади.

— Жаноб маслаҳатчилар далилий ашёларни кўздан кечиришлари мумкин,— деди суд раиси.

Старшина ва маслаҳатчиларнинг баъзилари ўринларидан қўзғалишди ва ҳаракатлари ёки қўлларининг вазиятидан ўнғайсизланиб столга яқинлашишди, узукни, шишани ва фильтрни бирма-бир кўздан кечиришди. Савдогар узукни ҳатто бармоғига тақиб ҳам кўрди.

— Бармоқдан ҳам худо берган экан,— деди у жойига қайтиб.— Иўғонлиги худди ўқлоғидек келади-я,— деб қўшиб қўйди у завқланиб, заҳарланган савдогарни паҳлавондек тасаввур этиб.

XXI

Далилий ашёлар кўрилиб бўлгач, раис суд тергови тамом бўлганини эълон этди ва танаффус қилмасдан ишни тезроқ тугатмоқ учун қораловчига сўз берди. Раис ўзича, қораловчи ҳам одам-ку, унинг ҳам чеккиси, овқат егиси келар, бизларга раҳми келар, деб ўйлаган эди. Аммо прокурор ёрдамчиси ўзини ҳам, уларни ҳам аямади. Прокурор ёрдамчиси аҳмоқ одам эди. Бунинг устига гимназияни олтин медаль билан битириб, университетда Рим ҳуқуқшунослиги бўйича сервитут¹ ҳақидаги

¹ Сервитут — бировнинг мулкидан маълум даражада фойдаланиш ҳуқуқи.

асари учун мукофот олиб, мағрурланиб кетган, ўзига бино қўйган эди. (Хотинларга манзур бўлиши ундаги бу худписандликни яна ошириб юборган эди). Шунинг учун ҳам у ўтакетган овсар эди. Сўз берилгандан кейин у оҳиста ўрнидан турди, мундир кийган басавлат гавдасини кўз-кўз қилиб, икки қўлини столга қўйди, бошини бир оз қийшайтириб, судланувчиларга қарамай, залда ўтирганларни кўздан кечириб чиқди-да, бошлади.

— Сизларнинг ихтиёрингизда бўлган иш, жаноб суд маслаҳатчилари,—деб бошлади у протокол ва акт ўқи-лаётган пайтда тайёрлаб қўйган нутқини,—агар шундай деб аташ мумкин бўлса, ўзига хос жиноятдир.

Прокурор ёрдамчисининг нутқи, ўзининг фикрича, ном чиқарган адвокатлар сўзлаган машҳур нутқлар сингари ижтимоий аҳамиятга эга бўлиши лозим эди. Суд залидагилар орасида атиги уч хотин: тикувчи, ошпаз хотин, Симоннинг синглиси ва бир извошчи ўтирарди. Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Уша машҳур адвокатлар ҳам шундай бошлаган-да. Прокурор ёрдамчисининг одати шу эди: ҳаммавақт ўз вазифасини тўғри адо этиб, яъни жиноятнинг психологик моҳиятини чуқур англаб, жамият маразларини очиб ташлаши керак эди.

— Жаноб суд маслаҳатчилари, сиз кўриб турган бу ҳодиса, агар шундай таъбир жоиз бўлса, асримизнинг охирига хос жиноятдир, бу жиноятлар жамиятда бўлган унсурларнинг бузилиши орқасида келиб чиққан. Жинояткорлар эса, шу бузилиш процессининг ўткир шуъласи остида қолган кишилардир...

Прокурор ёрдамчиси жуда узоқ гапирди. У бир томондан ўйлаб қўйган оқилона сўзларини эслашга, иккинчи томондан ва асосан, бир дақиқа ҳам тўхтамай, бир соату ўн беш минут тинмай бидиллашга уринди. Фақат бир мартагина тўхтаб анчагача тупугини ютиб турди-ю, лекин дарҳол ўзини тутиб олиб, боягидай маҳмаданалик қилди. У депсиниб, суд ҳайъатларига тикилиб тилёғламалик билан мулойимгина гапирар, гоҳ дафтарчасига қараб-қараб қўйиб секин ва жиддий сўзлар, гоҳ бир томошабинларга, бир маслаҳатчиларга юзланиб баланд, фош этувчи овоз билан гапирарди. Аммо кўзларини узмай унга тикилиб ўтирган учала судланувчиларга у бир марта ҳам кўз ташламади. Унинг нутқида ўша вақтларда ўз улфатлари орасида кўп ишлатиладиган ва ҳозир ҳам илм-фан оламида янгилик деб

ҳисобланадиган нарсаларнинг ҳаммаси топиларди. Бу нутқда ирсият масаласи ҳам, туғма жинойткорлик ҳам, Ломброзо¹ ҳам, Тард² ҳам, эволюция ҳам, яшаш учун кураш ҳам, гипнотизм ҳам, уқдириш ҳам, Шарко³ ва декадентлик ҳам — ҳаммасидан бир шингилдан бор эди.

Прокурор ёрдамчисининг таърифига қараганда, савдогар Смелъков феъли кенг, забардаст, бузилмаган, очиққўнгил рус кишиси бўлган. У азбаройи очиққўнгил ва тантилигидан ўтакетган бузуқ одамлар қўлида ўлиб кетган.

Симон Картинкин крепостнойлик ҳуқуқининг қолдиғи бўлиб, эзилган, илмсиз, ақидасиз, ҳатто динсиз бир одамдир. Евфимия унинг ўйнаши ва ирсият қонунининг қурбонидир. У руҳий жиҳатдан айнигани ошкора кўришиб турган шахс. Декадентликнинг энг тубан намояндаларида бўлган хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган Маслово жинойтнинг асосий сабабчисидир.

— Бу хотин,— дерди прокурор ёрдамчиси унга қарамай,— илми, биз бу ерда, судда, бекасининг гапини эшитдик. У ўқиш-ёзишдан ташқари, французчани ҳам биледи. У етимча, жинойткорлик, балки, насабида ҳам бўлгандир. Бу хотин маданий дворянь оиласида тарбия топган, демак, ҳалол меҳнат билан кун кўриши мумкин эди; йўқ, бу киши валинеъматларини ташлаб кетади, шахвоний ҳирс кўйига тушади ва уни излаб исловатхонага киради. Исловатхонада у илми билан, энг муҳими, ҳозир бекасидан ўз қулоғингиз билан эшитдингиз, жаноб маслаҳатчилар, мижозларга таъсир этиш қобилияти билан, яъни, сўнгги пайтларда фан томонидан, айниқса, Шарко мактаби томонидан аниқланган, таъсир этиш деб номланган хусусияти билан бошқа жувонлардан ажралиб туради. У худди ана шу хусусияти билан очиққўнгилли рус паҳлавонини, кўнгилчан Садкони— бадавлат меҳмоннинг бошини айлантиради ва унинг анойилигидан фойдаланиб бор-йўғини шилади, кейин, шафқатсизларча ҳаётдан маҳрум қилади.

— Жуда ошириб юборди-ку,— деди раис илжайиб, жиддий қиёфадаги суд аъзоси томонга энгашиб.

^{1, 2} Ломброзо, Тард — XIX аср охирида машҳур бўлган олимлар.

³ Шарко — XIX асрда яшаган француз олими.

— Қип-қизил аҳмоқ,—деди жиддий қиёфадаги суд аъзоси.

— Жаноб маслаҳатчилар,—деб давом этди бу орада прокурор ёрдамчиси хипча белини биланглатиб,—мана шу шахсларнинг тақдири сизларнинг қўлингизда. Шунингдек, жамият тақдири ҳам қисман сизнинг қўлингизда, чунки сиз ўз ҳукмингиз билан бунга таъсир қиласиз. Сизлар ушбу жиноятнинг моҳиятини, мана шу Маслова каби ғайритабиий шахсларнинг жамият учун қандай хавfli эканини синчиклаб ўрганинг-ва жамиятни заҳарланишдан, бу жамиятдаги ифбатли, мустаҳкам кишиларни заҳарланишдан ва бекор ҳалок бўлиб кетишдан ҳимоя қилинг.

Ўз нутқиға ўзи қойил қолган прокурор ёрдамчиси суд томонидан қабул қилинадиган қарорнинг муҳимлигидан ларзаға келгандай ўтириб қолди.

Қочириқ гапларини мустасно қилганда, нутқининг мазмуни шундан иборат эдики, Маслова савдогарнинг бошини айлантириб, унинг ишончини қозонган-да, калит билан номерға келиб, пулнинг ҳаммасини ўзи олмоқчи бўлган, лекин Симон билан Евфимия унинг устидан чиқиб қолишгандан кейин бўлишиб олишға мажбур бўлган. Кейин жиноятни яшириш мақсадида савдогар билан меҳмонхонаға қайтиб келган ва уни заҳарлаган.

Прокурор ёрдамчисининг нутқидан кейин жиноятчилар столи ёнида ўтирган фрак кийган, оппоқ кўйлагининг кўкраги крахмалланган ўрта ёшлардаги киши ўрнидан турди ва Картинкин билан Бочковани ёқлаб нутқ сўзлади. Бу одам Картинкин билан Бочкова уч юз сўмға ёллаган адвокат эди. У ҳамма айбни Масловаға тўнкаб, буларнинг икковини оқлашға уринди.

Адвокат Маслованинг: «Пул олаётганимда тепамда Бочкова билан Картинкин бор эди», деган гапини рад қилиб, заҳар бериб одам ўлдиришда айбланган аёлнинг сўзи инобатға ўтмайди, деб туриб олди. Икки минг беш юз сўм эса,—деди адвокат,—бу иккала меҳнаткаш ва инсофли одамлар томонидан ишлаб топилган бўлиши мумкин. Нимағаки, меҳмонлар уларға кунда уч сўм, баъзида эса беш сўм бериб кетишади. Савдогарнинг пулини эса шак-шубҳасиз Маслова ўғирлаган, кейин ё бировға бериб юборган, ёки бўлмаса йўқотиб қўйган. Зероки, ўша пайтда у маст бўлган. Савдогарни заҳарлаган ҳам Маслованинг ўзи.

Адвокат маслаҳатчилардан ана шу юқорида зикр этиб ўтилганларни назарда тутиб, Қартинкин билан Бочковани гуноҳсиз деб ҳисоблашни, мабодо пул ўғирлашда айбдор деб ҳисобланган тақдирда эса, уларни олдиндан тузилган режага мувофиқ заҳарлашда айбдор деб ҳисобламасликни сўради.

Сўз охирида адвокат, прокурор ёрдамчисига ўчакишиб, жаноб прокурор ёрдамчисининг ирсият ҳақидаги сўзлари, гарчи, ирсият тўғрисидаги таълимотни илмий жиҳатдан ёритиб кўрсатса-да, Бочкованинг ота-онаси номаълум бўлгани ҳозирги воқеага алоқаси йўқлигини уқдириб ўтди.

Прокурор ёрдамчиси, аччиғланиб, зарда билан алланарсаларни қоғозга ёзиб олди ва нафрат аралаш ҳайрат билан елкасини қисиб қўйди.

Кейин Маслованинг адвокати ўрнидан туриб тутила-тутила, тортинибгина ҳимоя қила бошлади. У Маслованинг пулни ўғирлашда иштирок этганини инкор қилмади, фақат Маслова Смелъковни ўлдиришни хаёлига ҳам келтирмаганини, уни ухлатиш учунгина дори ичирганини гапирди. Адвокат Маслова бу тубанликнинг барча аччиқ-чучугини тотиб тургани ҳолда уни йўлдан оздирган эркак жазоланмай қолгани тўғрисида ваъзхонлик қилиб, одамларнинг кўнглини юмшатмоқчи бўлиб кўрди-ю, лекин уддасидан чиқолмай, қайтага бошқаларни ҳам хижолатга солди. Адвокат эркакларнинг тошкўнгиллиги, хотин-қизларнинг заифлиги ҳақида эзмалик қилаётган эди, раис уни оғир аҳволдан чиқариш учун масаладан узоқлашмаслигини илтимос қилиб қолди.

Бу ҳимоячидан кейин прокурор ёрдамчиси яна ўрнидан туриб, биринчи ҳимоячига қарши ўзининг ирсият ҳақидаги мулоҳазаларини ёқлаб кетди ва Бочкованинг ота-онаси номаълум бўлса-да, бу билан чин ҳақиқат бўлган ирсият қонунини камситиб бўлмайди, ирсият тўғрисидаги таълимот илмий жиҳатдан тасдиқланганлиги сабабли, ирсиятга қараб жиноятни белгилабгина қолмасдан, балки жиноятга қараб ирсиятни белгилаб оламиз, деб уқдиришга уринди. Иккинчи адвокатнинг Масловани аллақандай бир (у «аллақандай» сўзини айтганда заҳарханда қилди) одам йўлдан оздирган деган фикрига келганимизда, шуни айтиш мумкинки, билъақс барча фактлар йўлдан оздирувчи Маслованинг

Ўзи эканлигини ва кўп одамни йўлдан оздирганини кўрсатади, деди. Шу сўзларни айтиб бўлгач, прокурор ёрдамчиси дабдаба билан ўтирди.

Кейин ўзларини оқлаш учун судланувчиларга сўз берилди.

Евфимия Бочкова ҳамон, ҳеч нарса билмайман, ҳеч нимада иштирок этмадим, деб такрорлар, ҳаммасига ўша айбдор, деб Масловани кўрсатарди. Симон бўлса бир неча бор:

— Ихтиёр сизларда, аммо айбим йўқ, бекор кетяман,— деб такрорлади, холос.

Маслова бўлса ҳеч нарса демади. Раис унга, ўзингизни ҳимоя қилиш учун нима дейсиз, гапиринг, деганда бошини кўтарди, қафасга тушган қушдек ҳаммага мўлтираб қаради-да, бошини ерга эгиб ҳўнграб йиғлаб юборди.

Нехлюдовнинг ёнида ўтирган савдогар:

— Сизга нима бўлди?— деб сўради Нехлюдовнинг оғзидан чиққан ғалати бир товушни эшитиб. Бу—тўсатдан тўхтатиб қолинган йиғи товуши эди.

Нехлюдов ўзининг ҳозирги аҳволига ҳамон тушуниб етмаган эди. У кўз ёшларини оқизиб, ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолган эди. Бу ҳолни у асабийлигидан деб билди ва буни яшириш учун рипсепез тақди, кейин рўмолчасини олиб, бурнини қоқа бошлади.

Шу ерда, суд залида ўтирганлар менинг қилмишимдан хабардор бўлиб қолсалар, шарманда бўламан, деган андиша унинг кўнглида бораётган кечинмаларни бўғиб ташлади. Бу қўрқув ҳозирги пайтда ҳамма нарсадан кучли эди.

XXII

Айбланувчиларнинг сўнги сўзидан кейин ва тарафлар масалани қай тариқа қўйиш ҳақида узоқ талашиб-тортишганларидан кейин, маслаҳатчилар олдига қўйиладиган саволлар аниқланди, раис яқунлашга ўтди.

Суд раиси масалани баён қилишдан аввал, таловчилик таловчилик эканлигини, ўғрилиқ ўғрилиқ эканлигини, яшириб қўйилган жойдан ўғирлаш, яшириб қўйилган жойдан ўғирлаш демаклигини ва очиқ-сочиқ ётган ердан ўғирлаш, очиқ-сочиқ ётган ердан ўғирлаш демак-

лигини маслаҳатчиларга ёқимли овоз билан анчагача уқдирди. Бунини тушунтирар экан раис, бу муҳим ҳолатни унга уқдирсам, зора бошқаларга ҳам тушунтириб қўйса, дегандек Нехлюдовга қараб-қараб қўярди. Маслаҳатчилар бу ҳақиқатни англаб олишди, деган қарорга келгандан кейин, у бошқа бир ҳақиқатни тушунтира кетди. Сўнг у, бирон ҳаракат натижасида бирон киши ўлса, бундай ҳаракатни қотиллик дейдилар, шунинг учун заҳарлаш ҳам ўлдириш ҳисобланади, деб уқдира кетди. Маслаҳатчилар бу ҳақиқатни ҳам англаб етдилар деган хулосага келгач, у агар ўғрилиқ ва қотиллик бир вақтда содир бўлган экан, у ҳолда жиноят состави ўғрилиқ билан қотиллик бўлишини тушунтирди.

Раис ўз касбига шу қадар ўрганиб қолган эдики, ўзини тезроқ тугатиб кетишни истаса ҳам, швейцариялик маъшуқаси кутиб қолган бўлса ҳам, бир оғзини очгандан кейин ўзини ҳеч тўхтатиб қола олмади. Шунинг учун ҳам у, маслаҳатчиларга, агар судланувчиларни айбдор деб ҳисобласалар, айбдор деб ҳисоблашга ҳақли эканликларини, агар гуноҳсиз деб ҳисобласалар, гуноҳсиз деб ҳисоблашга ҳақли эканликларини, мабодо бир ишда айбдор, иккинчисида, айбсиз деб ҳисобласалар, у ҳолда, бир ишда айбдор, иккинчисида айбсиз деб ҳисоблашлари мумкинлигини уқдира кетди. Кейин раис маслаҳатчиларга яна бир нарсани, уларга бу ҳуқуқ берилгани билан, ҳуқуқдан ўйлаб, оқилона фойдаланишлари кераклигини тушунтирди. У маслаҳатчиларга яна бир нарсани, агар берилган саволга тасдиқ жавобини беришса, бу билан берилган саволни тўла-тўқис тасдиқлаган бўлишларини, агар саволга тўла-тўқис қўшилишмаса, у ҳолда нимасига қўшилмаганларини айтиб ўтишлари кераклигини ҳам тушунтирмоқчи эди. Лекин раис соатига қаради-ю, беш минути кам уч эканлигини кўриб, яқунлашга ўтди.

— Бу иш мана шундай шароитда бўлган,— деб бошлади у сўзини. У ҳимоячилар, прокурор ёрдамчиси, ҳамда гувоҳлар бир неча бор гапириб ўтган сўзларни такрорлади.

Раис сўзлар, икки ёнида ўтирган суд ҳайъатлари эса маънодор тусда тинглашар, раиснинг нутқини яхши деб, яъни талабга мувофиқ деб топишар, лекин бир оз узунроқ деб ҳисоблаб, аҳён-аҳёнда соатларига қараб қўйишарди. Барча суд ходимлари ва залда ўтирганлар син-

гари прокурор ёрдамчиси ҳам худди шу фикрда эди. Ниҳоят раис якунлаб бўлди.

Гап тамом бўлгандек эди. Аммо раис ўзининг гапир-иш ҳуқуқидан сира воз кеча олмасди — ўзининг таъсирчан товушини эшитиш унга шу қадар хуш ёқардики, маслаҳатчиларга берилган ҳуқуқнинг муҳимлигини, маслаҳатчилар бу ҳуқуқдан, сунистеъмол қилмай, эҳтиёткорлик ва ҳушёрлик билан фойдаланишлари кераклиги, ўзларининг қасамёд қилганликлари ва жамиятнинг виждони эканликлари, ҳамда маслаҳат хонасидаги сирлар муқаддас сақланиши ва ҳоказо, ва ҳоказолар ҳақида бир неча оғиз гапириб ўтишни лозим деб топди.

Раис сўзлай бошлагандан кейин Маслова унинг бирон оғиз сўзини эшитмай қолмаслик учун ундан кўз узмай тикилиб қолди. Шу сабабли Нехлюдов кўзи кўзига тушиб қолишидан қўрқмай, Масловага тикилди. Унинг тасавурида одатдаги шундай бир ҳол юз берарди: севимли одамнинг кўпдан буён кўрмаган чеҳраси дастлаб, шу кўришмаган давр ичида рўй берган ташқи ўзгаришлар билан кишини ҳайратга солади ва бора-бора барча ўзгаришлар кўздан йўқолиб, кўп йиллар муқаддам қандай бўлса, шу ҳолатга қайтади ва ботин кўзи билан мисли бўлмаган ягона бир шахсни кўради.

Нехлюдов худди шундай аҳволда эди.

Ҳақиқатан ҳам, эғнида маҳбуслар халати бўлишидан қатъи назар гавдасининг тўлалиги, кўкрагининг катталиги ва юзининг пастки қисмининг тўлишиб кетганига қарамай, пешона ва чаккаларидаги ажинларига, кўзининг шишинқираганига қарамай, бу ўша Катюша, Исонинг тирилиши байрами куни Нехлюдовга, ошиғига қия боқиб, қувончини ичига сиғдирилмаганидан кулиб турган, кўзларида севги-муҳаббат акс этган Катюша эди.

«Қизиқ! Келиб-келиб мен иштирок этадиган кунга тўғри келганини қаранг-а! Ун йил ҳеч қаерда кўрмай, келиб-келиб шу ерда, айбдорлар курсисида учратсам-а! Охири нима бўларкин? Тезроқ, тезроқ бир ёқлик бўла қолсайди!»

Нехлюдов қалбида уйғониб келаётган пушаймон ҳиссига ҳамон бўйсунгиси келмасди. Назарида бу, унинг ҳаётига шикаст бермай, ўз-ўзидан ўтиб кетадиган тасодифдек туюларди. Нехлюдов ўзини уй ичини булғатиб қўйган, эгаси гарданидан ушлаб, бурнини шу ифлос ах-

латга нўқиб турган лайчадек ҳис этарди. Лайча ўз ахлатидан тисарилишга бор кучи билан уринади, уни бутунлай унутиш учун чийиллайди; аммо шафқатсиз хўжайини қўйиб юбормайди. Нехлюдов ҳам қилган қилғилигининг нақадар қабиҳлигини сезар, хўжайиннинг қудратли қўлини ҳис этарди-ю, аммо қилмишининг маънисига тушуниб етмас, хўжайинини тан олмасди. У, мана шу кўз ўнгидаги иш, ўз иши эканлигига ишонишни истамас эди. Аммо кўринмас шафқатсиз қўл уни маҳкам ушлаб олган. Нехлюдов бу қўлдан қочиб қутула олмаслигини ҳис этарди. Шунга қарамай у, ҳамон ўзига далда берар ва одатига кўра оёғини чалиштириб, рипсепзани бепарвогина ўйнатиб, биринчи қатордаги иккинчи стулда кеккайиб ўтирарди. Ваҳоланки, қилган ишигина эмас, балки ишратбозлик, бекорчилик, ифлослик билан ўтган умрининг нақадар қабиҳ, ярамас ва разил эканини ҳис этарди, мана шу ўн икки йил давомида унинг бу жинояти ва сўнгги йиллар ичида кечирган бутун ҳаётини қандайдир бир мўъжиза билан тўсиб турган ўша даҳшатли парда тебрана бошлади ва парда орқасига Нехлюдовнинг ора-сира кўзи тушиб қоларди.

XXIII

Ниҳоят, раис сўзини тугатди-да, виқор билан сўроқлар ёзилган қоғозини қўлига олиб, унинг олдига келган старшинага узатди. Маслаҳатчилар энди чиқиб кетиш мумкин, деб мамнун бўлиб ўринларидан туришди, қўлларини қаерга қўйишларини билмай, нимадандир уялгандай, бирин-кетин маслаҳатхонага кириб кетишди. Уларнинг кетидан эшик ёпилиши биланоқ бир жандарм эшик ёнига келиб қиличини қинидан чиқарди-да, елкасига қўйиб, соқчиликда турди. Судьялар ўринларидан туриб, чиқиб кетишди. Судланувчиларни ҳам олиб чиқиб кетдилар.

Маслаҳатчилар маслаҳатхонага киргач, одатдагидек, аввал папирос чека бошладилар. Маслаҳатхонага кириб папирос чекишлари биланоқ залда, ўз ўринларида ўтирган пайтларида озми-кўпми ҳис этган ғайритабиийлик ва сохталикдан асар ҳам қолмади. Ҳаммалари бир оз енгил тортгандек жойлашиб ўтиришди ва гапга тушиб кетишди.

— Қиз бечоранинг айби йўқ, боши айланиб қолган,— деди кўнгилчан савдогар,— инсоф қилиш керак.

— Шуни муҳокама қиламиз-да,— деди старшина.— Биз шахсий таассуротларга берилиб кетмаслигимиз керак.

— Раис яқунловчи сўзини жуда боплади,— деди полковник.

— Боплаган эмиш! Оз бўлмаса ухлаб қолай дебман-а.

— Ҳамма гап шундаки, Маслова улар билан тил бириктирган бўлмаса, хизматкорлар пули борлигини билишмас эди,— деди яҳудийнамо приказчик.

— Хўш, нима демоқчисиз, пулни Маслова ўғирлаган демоқчимисиз?— деб сўради маслаҳатчилардан бири.

— Бунга сира ишонмайман,— деб шанғиллади кўнгилчан савдогар,— бу ишларнинг ҳаммасини анови қизил кўз шаллақи қилган.

→ Ҳаммасиям бир гўр,— деди полковник.

— Хизматкор хотин номерга кирганим йўқ деяпти-ку.

— Айтганига ишонаверасизми? Мен у манжалақининг гапига ўлсам ҳам ишонмайман.

— Нима бўпти, ишонмасангиз ишонмай қолаверасиз-да, лекин бу кифоя эмас,— деди приказчик.

— Қалит Масловада экан-ку.

— Масловада бўлса нима бўпти?— деб эътироз билдирди савдогар.

— Узук-чи?

— Ахир ўзи айтди-ку,— деб яна вағиллади савдогар,— савдогар бўлганда ҳам зарби танг экан, бунинг устига кайфи тарақ экан, уни урибди. Кейин, раҳми келиб, ма, ола қол, йиғлама, деган. Ўзиям тоғни талқон қиладиган одам экан, эшитдик-ку: бўйи икки газ ўн икки вершок, оғирлиги саккиз пуд экан.

— Гап бунда эмас,— деб унинг гапини бўлди Петр Герасимович,— бу ишни бошлаган Масловами ё хизматкорми — гап ана шунда.

— Хизматкор бу ишни ёлғиз қилолмайди. Қалит Масловада бўлган.

Бу хилдаги пойма-пой суҳбат узоқ давом этди.

— Шошманглар, жаноблар,— деди старшина,— аввал бундай жойлашиб ўтирайлик-да, кейин маслаҳатлашайлик. Марҳамат,— деди у раислик ўрнига ўтираётиб.

— Бунақа қизларнинг ўзиям ўлгудек ярамас бўлади,— деди гумашта. У асосий айбдор Маслова деган фикрни тасдиқлаш мақсадида шунақалардан бири бульварда ўртоғининг соатини ўғирлаб қўйганини сўзлаб берди.

Полковник ўшанга ўхшаш яна бир ғалати воқеани, яъни кумуш самоварни ўғирлаш воқеасини сўзлай бошлади.

— Жаноблар, саволларни ўқишга ўтайлик,— деди старшина қалам билан столни тақиллатиб.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Бу саволлар қуйидагича мазмунда эди:

1) 188* йилнинг 17 январь куни N шаҳрида, савдогар Смельковни талаш мақсадида уни ўлдириш режасини тузиб, бошқа одамлар билан тил бириктириб, коньякка заҳар солиб ичириб ўлдиришда ва савдогарнинг икки минг беш юз сўмга яқин пули билан бриллиант узугини ўғирлашда айбланган, Крапивенская уездининг Борков қишлоғида туғилган ўттиз уч яшар деҳқон Симон Петров Картинкинни гуноҳкор ҳисоблайсизми?

2) Мешчанлардан чиққан, қирқ уч яшар Евфимия Ивановна Бочкованинг биринчи саволда таърифлаб ўтилган жиноятда гуноҳкор деб биласизми?

3) Мешчанлардан чиққан йигирма етти яшар Екатерина Михайловна Масловани биринчи саволда таърифлаб ўтилган жиноятда гуноҳкор деб биласизми?

4) Агар судланувчи Евфимия Бочкова биринчи савол бўйича гуноҳкор деб ҳисобланмаса, у 188* йилнинг 17 январь куни N шаҳрининг «Мавритания» меҳмонхонасида хизмат қилиб юриб, шу меҳмонхонада турувчи савдогар Смельковнинг қулфлоглиқ чамадонидан икки минг беш юз сўм пулини калит солиб очиб ўғирлашда айбланмайдими?

Старшина биринчи саволни ўқиди:

— Хўш, нима дейсизлар, жаноблар?

Бу саволга дарров жавоб бера қолишди. Ҳамма бир оғиздан Картинкинни савдогарни заҳарлаш ва пулини ўғирлашда иштироки бор деб топиб: «Ҳа, гуноҳкор»,— дейишди. Фақат кекса артелчигина Картинкинни айбдор деб ҳисоблашга рози бўлмади. У ҳамма саволларга ҳам оқлаб юбориш керак, деган мазмунда жавоб қайтарарди.

Старшина артелчи масалага тушунмади шекилли, деб ўйлади-да, Картинкин билан Бочкованинг айбдорлиги очиқ-ойдин кўриниб турибди, деб уқдира бошлаган эди ҳамки, артелчи ўзи ҳам яхши тушуниб турганини, ҳар ҳолда шафқат қилиш лозимлигини гапирди. «Ўзимиз ҳам бегуноҳ эмасмиз-ку»,— деди у ўз фикрида қолиб.

Бочкова ҳақидаги иккинчи саволга, узоқ таллашиб-тортишувлардан кейин: «гуноҳсиз», деб жавоб беришди, чунки адвокати айтгандек, унинг заҳарлашда иштирок этганини исботловчи далил йўқ эди.

Масловани оқлаш мақсадида савдогар ҳамма ишни мана шу Бочкова бошлаган, деб туриб олган эди, маслаҳатчиларнинг кўпчилиги унинг фикрига қўшилишди, аммо старшина, қатъиян қонунга риоя қилиб, савдогарни заҳарлашда Бочкова иштирок этган дейишда асос йўқ, деди. Узоқ тортишувлардан кейин старшинанинг фикри мақбул бўлди.

Бочкова ҳақидаги тўртинчи саволга: «Ҳа, айбдор»,— деб жавоб беришди, кейин артелчининг қистови билан: «Аммо шафқат қилса арзийди», деб қўшиб қўйишди.

Маслова ҳақидаги учинчи савол устида тортишув бошланиб кетди. Старшина Масловани талашда ҳам, заҳарлашда ҳам айбларди, савдогар унинг фикрига қўшилмас, савдогар билан бирга полковник ҳам, приказчик ҳам, артелчи ҳам қўшилмас эди, бошқалар эса иккиланишарди. Маслаҳатчилар чарчаб қолгани учун ҳам старшинанинг тарафдорлари кўпайиб қолди; чарчаганлари учун ҳам тезроқ қутулиб кетиш мақсадида қайси томон баланд келса, шунга қўшилишарди.

Маслованинг пулни ўғирлашда ҳам, заҳарлашда ҳам айбдор эмаслигини Нехлюдов суд терговининг боришига қараб яхши англаб олган эди. Бундан ташқари у, Катюшани жуда яхши биларди-ку, ахир. Шу сабабли у бошқалар ҳам шу фикрга келади деб қаттиқ ишонган эди; аммо кейин қарасаки, савдогар Масловани ҳимоя этишда нўноқлик қилди. Савдогар Маслованинг қадди-қомати ёқиб қолгани учун ҳам ҳимоя қилар, буни яширмас ҳам эди. Старшина шуларни унинг юзига солиб, қаттиқ зарба бергандан кейин, асосан эса, ҳамма чарчагани туфайли бутун айб Катюшанинг бўйнига тушиб қоладиган бўлиб қолди. Бунини сезган Нехлюдов Маслованинг тарафини олиб гапирмоқчи бўлди-ю, лекин ҳамма унинг Катюшага бўлган муносабатини сезиб қо-

ладигандек, қўрқиб кетди. Аммо, шунга қарамай, у ишни шу аҳволда қолдириб кета олмаслигини, эътироз билдириш лозимлигини ҳис этар, бир қизарар, бир бўзарарди, кейин энди гапираман деб турган ҳам эдики, боядан бери миқ этмай ўтирган Петр Герасимович, старшинанинг баланд келиб гапираётганига ғаши келди шекилли, бирдан унга эътироз билдирди ва Нехлюдов айтмоқчи бўлиб турган гапларни айта бошлади.

— Шошманг,—деди у,—қўлида калит бўлгани учун Маслова ўғирлаган деяпсиз. Ажабо, у кетгандан кейин хизматкорлар калит топиб очиша олмасмиди?

— Шундай, шундай,—деб тасдиқлади савдогар.

— Маслова пулни олган эмас, нимага деганда уни қўядиган жойи йўқ.

— Мен ҳам шундай деяпман,—деб тасдиқлади савдогар.

— Маслова келиб кетганидан кейин хизматкорларнинг нияти бузилиб, пайдан фойдаланиб қолган, кейин ҳаммасини унга тўнкашган.

Петр Герасимович зарда қилиб гапирарди, унинг аччиғланиб гапираётганини кўрган старшинанинг ҳам бешбадтар жаҳли чиқди ва боягидан бадтар ўжарлик қилиб ўз фикрида туриб олди. Аммо Петр Герасимович шу қадар ишончли қилиб гапирардики, кўпчилик унинг гапини маъқуллади, пул билан узукни ўғирлашда Маслованинг иштироки йўқ, узукни унга савдогарнинг ўзи совға қилган, деган фикрга келишди. Савдогарни заҳарлашда Маслованинг иштироки бор-йўқлиги ҳақидаги саволга келганда, унинг қизғин ҳимоячиси савдогар, Катюшада гуноҳ йўқ деб ҳисоблаш зарур, нимагаки, Смельковни ўлдиришдан унга манфаат йўқ эди, деди. Старшина бўлса, порошок берганига Маслованинг ўзи иқрор бўлгани учун уни беғуноҳ деб бўлмайди, дерди.

— Беришга-ку, берган-а, лекин уни афюн деб ўйлаган-да,—деди савдогар.

— Афюн билан ҳам заҳарлаб ўлдириш мумкин,—деди қўшимча баёнот беришни яхши кўрган полковник; у қайин инисининг хотини афюндан заҳарланганини, агар дарров доктор чақириб вақтида чора кўрилмаганда ўлиб қолиши ҳеч гап эмаслигини сўзлай бошлади. Полковник виқор билан шу қадар таъсирли қилиб, ишонтириб сўзлардики, унинг гапини бўлишга ҳеч ким журъат қилмади. Фақат гумаштагина, полковникдан

ўртак олиб, бир воқеани сўзлаб бериш учун унинг гапини бўлди.

— Баъзи одамлар шу қадар ўрганиб кетадики,—деб гап бошлади у,—бемалол қирқ томчидан ичаверади; бир қариндошимиз...

Аммо полковник гапини бўлишга йўл қўймади ва қайин инисининг хотинига афюн қандай таъсир қилганини ҳикоя қила кетди.

— Жаноблар, ахир соат беш бўлиб қолди,—деди маслаҳатчилардан бири.

— Нима дейдиган бўлдик, жаноблар,—деди старшина,—ўзи гуноҳқору, лекин талашни хаёлига келтирмаган, савдогарнинг буюмини ўғирламаган. Шундайми?

Петр Герасимович ғалаба қозонганидан севиниб, бу фикрга қўшилди.

— Аммо, лекин шафқат қилиш керак,—деб қўшиб қўйди савдогар.

Ҳамма унинг гапини маъқуллади. Фақат артелчигина: «Йўқ, гуноҳсиз», дейиш керак деб туриб олди.

— Ўзи ҳам шу маъно чиқяпти,—деб тушунтирди старшина,—талашни хаёлига келтирмаган, буюмини ўғирламаган деяпмиз-ку. Демак, гуноҳсиз бўлади-да.

— Майли, шундай деб ёза қол, яна шафқат қилиш лозим, деб қўшиб қўй: бундан чиқди, энди қутулибмиз-да,—деди савдогар хурсанд бўлиб.

Ҳамма шу қадар чарчаган, талашиб-тортишиб шу қадар бошлари қотган эдики, савдогарнинг жонига қасд қилган эмас, деб қўшиб қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмади.

Нехлюдов шу қадар ҳаяжонланган эдики, буни пайқамай қолди. Жавоблар худди шу тахлитда ёзилди ва суд залига олиб кирилди.

Раблэ шундай деб ёзади: бир юристнинг олдига судлашмоқ учун келишибди. Ҳалиги юрист ҳар турли қонун-қоидаларни назарда тутиб, йигирма бет лотинча юридик ривоятларни ўқиб чиққандан кейин, судлашаётганларга соққа ташлашни таклиф этибди. Агар чикка тушса, даъвогар ҳақ бўлади, агар пукка тушса, жавобгар ҳақ бўлади деган экан.

Бу ерда ҳам шундай эди. Маълум бир қарорга келинганига ҳамманинг рози бўлиши сабаб бўлгани йўқ. Бунга сабаб, биринчидан, якунлашни шу қадар чўзган раис бу гал, ҳар доим айтадиган гапини, яъни,

саволга жавоб қайтараётганда маслаҳатчилар: «Ҳа, айбодуру, лекин ҳаётига қасд қилган эмас», дейишлари мумкинлигини айтишни унутган эди; иккинчидан, полковник қайин инисининг хотини бошидан кечирган воқеани узоқ ва зериктирарли ҳикоя қилди; учинчидан, Нехлюдов шу қадар ҳаяжонланган эдики, ҳаётига қасд қилган эмас, деган изоҳнинг йўқлигини пайқамади ва «талашни хаёлига келтирган эмас» деган изоҳ Маслованинг бегуноҳлигини очиқ-ойдин кўрсатиб беради, деб ўйлади; тўртинчидан, старшина савол ва жавобларни қайтадан ўқиб чиққан пайтда Петр Герасимович йўқ эди, у ташқарига чиқиб кетган эди. Асосий сабаб шунда эдики, ҳамма чарчаган, ҳамма тезроқ қутулиб кетишни ўйлар, шунинг учун ҳам қайси қарор ишнинг тезроқ тугашига йўл очса, шунга қўшилишга уринарди.

Маслаҳатчилар қўнғироқ чалишди. Қиличини яланғочлаб эшик олдида турган жандарм, қиличини қинига солди-да, ўзини четга олди. Судьялар жой-жойларига ўтиришди, маслаҳатчилар бирин-кетин чиқиб кетишди.

Старшина тантанали суратда қоғозни олиб келди. У раиснинг олдига келиб, қоғозни узатди. Раис ўқиди ва ҳайрон бўлди шекилли, елкасини қисиб қўйди-да, ёнидагиларга ўгирилиб маслаҳатлаша бошлади. Раис маслаҳатчиларнинг: «Талашни хаёлига ҳам келтирмаган» деб изоҳ бериб, «жонига қасд қилган эмас» деб изоҳ бермаганларига ҳайрон эди. Маслаҳатчиларнинг қарорига биноан, Маслова ўғирлик, таловчилик қилмагану, лекин шунга қарамай, бекордан-бекорга бир одамни заҳарлаб ўлдирган бўлиб чиқарди.

— Чиқарган бемаъни қарорларини кўринг, — деди у чап томонида ўтирган аъзога. — Бу — каторга меҳнатига маҳкум қилиш демак, аслида эса тариқча гуноҳи йўқ.

— Нега энди бегуноҳ бўлар экан? — деди жаҳлдор аъзо.

— Бегуноҳ бўлгандан кейин бегуноҳ деймиз-да. Менимча, бунга 818-моддани татбиқ қилиш керак. (818-моддада, агар суд ҳайъати қўйилган айб нотўғри деб топса, маслаҳатчиларнинг қарорини бекор қилиши мумкин дейилган эди.)

— Бунга сиз нима дейсиз? — деди раис кўнгилчан аъзога юзланиб.

Кўнгилчан аъзо жавоб бера қолмади. У олдида ётган қоғознинг номерига қаради-да, рақамларни қўшди,

учга тақсим қилган эди, бўлинмади: у тақсим қилганда, агар бўлинса қўшиламан, деб ўйлаган эди, аммо кўнгилчанлигидан тақсим бўлмаса ҳам қўшила қолди.

— Татбиқ қилинса яхши бўларди,— деди у.

— Сиз нима дейсиз?— деди раис жаҳлдор аъзога юзланиб.

— Қўшилмайман,— деб жавоб берди у қатъий қилиб.— Газеталарда маслаҳатчилар жиноятчиларни бекордан-бекорга оқлаб юборишяпти деб ёзганлари етмайдимми, суднинг ўзи оқлаб юборса, нималар дейишмайди. Йўқ, мен бунга сира қўшила олмайман.

Раис соатига қаради.

— Эсизгина, энди нима ҳам қила оламиз,— раис шундай деди-ю, ўқиб эшиттириш учун қоғозни старшинага узатди.

■ Ҳамма ўрнидан турди. Старшина турган жойида депсиниб, йўталиб қўйди-да, савол-жавобларни ўқий бошлади. Суд ҳайъатидагиларнинг ҳаммаси: секретардан тортиб адвокатгача, ҳатто прокуроргача ҳайрон бўлиб қолишди.

Судланувчилар жавобларнинг маънисига тушуниб етишмади шекилли, жим ўтиришарди. Ҳамма яна ўз жойига ўтирди, раис прокурордан, судланувчилар қандай жазога лойиқ, деб сўради.

Қутилмаганда Маслова масаласида муваффақият қозонганидан севинган прокурор буни нотиқлигининг самараси деб топди, қоғозларини титкилаб қараб олгач, ўрнидан қўзғалиб қўйди-да:

— Симон Картинкинни 1452-модда ва 1453-модданинг 4-бандига мувофиқ, Евфимия Бочковани 1659-моддага мувофиқ, Масловани эса 1454-моддага мувофиқ жазолаш лозим деб ҳисоблайман,— деди.

Бу жазоларнинг ҳаммаси ҳам жуда оғир жазолардан эди.

— Суд ҳукм чиқариш учун чиқиб кетади,— деди раис ўрнидан туриб.

Унинг кетидан ҳамма ўрнидан турди ва ўзини яхши ишни бажаргандек анча енгил ҳис қилиб залдан чиқа бошлади, баъзилар залда у ёқдан буёққа юра бошлади.

— Ишни расво қилиб қўйдик-ку, тақсир,— деди Петр Герасимович Нехлюдовнинг олдига келиб; старшина Нехлюдовга алланималарни ҳикоя қилаётган эди.— Бечора жувонни каторгага юборадиган бўлдик.

— Нима дедингиз?— деб қичқириб юборди Нехлюдов. Ҳозир у, ўқитувчининг бетакаллуфлигини сезмай ҳам қолган эди.

— Айтдим-ку, ҳозир,— деди у.— Жавобда: «Гуноҳ-қору, лекин ҳаётига қасд қилган эмас», демабмиз. Менга ҳозир котиб айтди: прокурор уни ўн беш йил каторгага маҳкум қилмоқчи деб.

— Узимиз шундай қарор қилдик-ку,— деди старшина.

Петр Герасимович, Маслова пулни олмагандан кейин, савдогарнинг ҳаётига қасд ҳам қилмаганлиги очиқ-равшан кўришиб турибди, деб тортиша бошлади.

— Бу ёққа чиқмасдан туриб жавобни ўзларингизга ўқиб бердим-ку,— деб ўзини оқларди старшина.— Ҳеч қайсингиз эътироз билдирмадингиз.

— Ўқиб берган вақтингизда мен йўқ эдим, ташқарига чиққан эдим,— деди Петр Герасимович.— Сиз нега тўғрилатмадингиз?

— Бундай бўлар деб ўйламабман,— деди Нехлюдов.

— Ўйламагандан кейин шундай бўлади.

— Ҳалиям тўғриласа бўлади,— деди Нехлюдов.

— Йўқ, энди тўғрилаб бўпмиз.

Нехлюдов судланувчиларга қаради. Улар, яъни тақдири ҳал этилаётган бу кишилар панжара орқасида, солдатлар олдида боягидек қимир этмай ўтиришарди. Маслова нимагадир жилмайиб ўтирарди. Нехлюдовнинг кўнглида ёмон ҳис уйғонди. Боя, Катюшанинг оқланиши ва шаҳарда қолишига кўзи етгандан кейин унга қандай муносабатда бўлишига ҳайрон бўлиб ўтирган эди; у билан муносабатда бўлиш ҳам қийин эди. Каторга ва Сибирга сургун қилиниши эса, унга нисбатан бўладиган ҳар қанақа муносабатга хотима беради: яраланган қуш овчининг халтасида типирчилаб, ўзини эслата олмайди.

XXIV

Петр Герасимовичнинг тахмини тўғри эди.

Раис кенгашиб чиқди-да, қоғозни ўқий бошлади:

— «Округ судининг жиноий ишларни кўриш бўлими император ҳазрати олийларининг фармониغا мувофиқ 188* йилнинг 28 апрель куни жаноб суд маслаҳатчиларининг қарорига биноан, жиноий ишларни кўриш уставининг 771-моддасининг 3-банди, 776-моддаси ва 777-мод-

дасига асосан, 33 яшар деҳқон Симон Картинкин, 27 яшар мешчанка Екатерина Маслова каторга ишига ҳукм этилсин, мол-мулки мусодара қилинсин; Картинкин 8 йилга, Маслова 4 йилга кесилсин. Иккалови қонунлар мажмуасининг 28-моддасига биноан ҳуқуқлардан маҳрум этилсин. 43 яшар мешчанка Евфимия Бочкова мол-мулки мусодара қилиниб, 3 йил муддат билан турмага қамалсин, қонунлар мажмуасининг 49-моддасига биноан ҳуқуқдан маҳрум этилсин. Шу иш бўйича чиқимлар судланувчиларнинг гарданига қўйилиб, учаловига барабар тақсимлансин. Уларнинг қурби етмаган тақдирда эса, хазина ҳисобига ўтказилсин. Шу иш бўйича келтирилган далилий ашёлар сотилсин, узук қайтариб берилсин, шиша идишлар синдириб ташлансин».

Картинкин бармоқларини кериб, қўлларини икки ёнига ташлаб турар, юзлари пир-пир учарди. Бочкова жудаям хотиржам кўринарди. Маслова эса ҳукмни эшитиб қип-қизариб кетди.

— Гуноҳим йўқ, гуноҳим йўқ!— деб овозининг бори-ча чинқириб юборди у.— Бу инсофдан эмас. Гуноҳим йўқ, ўйламаб эдим ҳам, хаёлимга ҳам келмаган эди. Рост айт-ялман. Рост.— Шундай деб у скамейкага ўзини ташлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Картинкин билан Бочкова чиқиб кетганда ҳам у жойида йиғлаб ўтирарди, жандарм халатининг енгидан тортиб турғизишга мажбур бўлди.

«Йўқ, буни шу аҳволда қолдириб бўлмайди»,— деб гўлдиради Нехлюдов ўзига ўзи, боя кўнглида пайдо бўлган ярамас ҳисни тамомила унутиб; Масловани яна бир бор кўриб қолиш учун шошиб йўлакка чиқди. Нега бундай қилганини ўзи ҳам билмас эди. Ишнинг тугаганидан хурсанд бўлиб чиқиб кетаётган маслаҳатчилар ва адвокатлар эшик олдида уймаланишарди. Шунинг учун Нехлюдов эшик ёнида бир неча дақиқа тўхталиб қолди. Нехлюдов йўлакка чиққанда эса Маслова анча нарига кетиб қолган эди. Нехлюдов одамларнинг эътиборини жалб қилаётганига парво қилмай тез-тез юриб ундай ўзиб кетди-да, тўхтади. Катюша йиғидан тўхтаган эди. У ўқтин-ўқтин хўрсиниб қўяр, қип-қизариб кетган юзини дуррасининг учи билан арта-арта Нехлюдовнинг ёнгинасидан унга қарамай ўтиб кетди. Катюшани ўтказиб юборгач, Нехлюдов раисга учрашиш мақсадида қайтиб кирганда, раис аллақачон чиқиб кетган эди.

Нехлюдов кийим ечадиган ерда унга етиб олди.
— Жаноб раис,— деди Нехлюдов. Раис ранги очик пальтосини кийиб бўлиб, швейцар узатаётган кумуш сопли ҳассасини олаётганида у етиб борган эди,— сиз билан ҳозир кўрилган иш ҳақида гаплашсам бўладими? Мен маслаҳатчиман.

— Танийман сизни, янглишмасам, князь Нехлюдов бўлсангиз керак? Жуда хурсандман, илгари ҳам бир учрашган эдик,— деди раис унинг кўлини сиқар экан, Нехлюдов билан учрашган ўша кечада ҳамма ёшлардан ҳам яхши танца қилганини мамнуният билан эслаб.— Хўш, хизмат?

— Маслова ҳақидаги жавобимизда англашилмовчилик юз берибди. Заҳарлашда айби йўғу, бекорга каторгага ҳукм этилиб кетди,— деди Нехлюдов қовоғини солиб, хуноб бўлиб.

— Суд ўзларингизнинг жавобингизга асосан ҳукм чиқарди,— деди раис эшик томонга қадам ташлаб,— аммо суд ҳайъатларига ҳам жавобингиз нотўғрига ўхшаб кўринган эди-я.

Раис, маслаҳатчиларга, кишининг жонига қасд қилганини рад этмай, фақат «Ҳа, айбдор» деб жавоб бериш, қасддан ўлдирганини тасдиқлайди, деб тушунтирмақчи бўлганини, лекин шошиб тургани учун индамай қўя қолганини эслади.

— Энди шу хатони тузатсак бўлмайдими?

— Ҳукми бекор қилиш учун ҳамма вақт баҳона топилади. Адвокатларга мурожаат қилиш лозим,— деди раис шляпасини чаккасига қўйиб, эшик томон кетар экан.

— Ахир, иш жуда расво бўлди-ку.

Раис Нехлюдов билан мулойимгина гаплашмоқчи бўлди шекилли:

— Маслова учун икки йўл бор эди,— деди бакенбардини пальтоси ёқасининг устига чиқариб текислар экан, кейин унинг тирсагидан ушлаб эшик томон бошлади:— Сиз ҳам кетяпсизми?

— Ҳа,— деди Нехлюдов, шошиб-пишиб кийиниб; сўнгра раис билан олдинма-кейин чиқиб кетди.

Улар қуёш нурига фарқ бўлган кўчага чиқишди, тош кўчада гилдиракларнинг тарақ-туруқидан қаттиқ-қаттиқ гаплашишга тўғри келди.

— Жуда ғалати ҳол,— деб гапида давом этди раис

овозини баландроқ чиқариб,— Маслова учун атиги икки йўл бор эди: Ё қамалиш — бу оқланиш билан барабардир, зеро, шу кунгача қамоқда ўтиргани ҳам ўша ҳисобга кирарди, ёки бўлмасам каторга — бошқа йўл йўқ. Агарда сиз, «Жонига қасд қилган эмас», деган сўзларни қўшганингизда эди, у оқланиб кетарди.

— Афсус, минг афсуски, билмабман,— деди Нехлюдов.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди жилмайиб раис, со-атиға қарар экан.

Қлара белгилаган сўнгги муҳлатга чорак кам бир соат қолган эди.

— Агар истасангиз, адвокатга мурожаат қиласиз. Ҳукми бекор қилдириш учун баҳона топиш керак. Баҳона ҳамма вақт топилади. Дворянская кўчасига ҳайда,— деди у извошчига,— ўттиз тийин, ҳеч қачон ортиқ тўламаймаи.

— Марҳамат жаноб олийлари.

— Хуш қолинг. Агар керак бўлиб қолсам, Дворянская кўча, Дворниковнинг уйи деб сўрайсиз, эсда олиб қолиш осон.

Шундай деб у мулоимгина хайрлашди-да, жўнаб кетди.

XXV

Раис билан суҳбати ва соф ҳаво Нехлюдовни бир оз тинчитди. Энди у, боядан бери тортган ташвишим, одатдан ташқари шароитда кунни кеч қилганимдан бўлса керак, деб ўйлади.

«Жуда қизиқ ва ғалати учрашув бўлди-я! Унинг аҳволини енгиллаштириш учун қўлимдан келганини аямаслигим, тезроқ ёрдам беришим керак. Ҳозирнинг ўзидаёқ ишга киришиш лозим. Шу ерда, судда, Фанарин ёки Микиннинг уйи қаердалигини билиб олиш зарур». У иккита машҳур адвокатни эслади.

Нехлюдов суд идорасига қайтиб келди, пальтосини ечди-да, юқорига чиқди. Биринчи йўлакдаёқ Фанаринга дуч келди. Нехлюдов уни тўхтатди-да, иши борлигини айтди. Фанарин уни яхши танир экан, хизматга тайёрлигини билдирди.

— Жуда чарчаганман... агар кўп вақт олмайдиган бўлса, марҳамат қилиб айта қолинг, юринг бу ёққа.

Фанарин Нехлюдовни қандайдир бир хонага бошлаб кирди. Бу бирор судьянинг кабинети бўлса керак. Улар стол ёнига ўтиришди.

— Хўш, хизмат?

— Аввал сиздан бир нарсани илтимос қиламан,— деди Нехлюдов,— бу ишга аралашганимни ҳеч ким билмасин.

— Бу жиҳатдан ташвишланманг. Хўш...

— Бугун мен судда маслаҳатчи сифатида қатнашган эдим. Ҳаммамиз бир бўлиб бир хотинни бегуноҳдан-бегуноҳ каторгага ҳукм қилиб юбордик. Шу воқеа мени жуда қийнапти.

Нехлюдов ўзи ҳам кутмаганда тўсатдан қип-қизариб кетиб, сўз тополмай қолди.

Фанарин унга ялт этиб бир қараб қўйди-да, яна ерга кўз тикиб, тинглай бошлади.

— Хўш,— деб қўя қолди у.

— Бегуноҳдан-бегуноҳ кесилиб кетди. Мен ҳукмни бекор қилдиришни, ишни юқори идораларга оширишни истардим.

— Сенатга,— деб тузатди Фанарин.

— Шу ишни зиммангизга оларсиз деб умид қиламан.

Нехлюдов ишнинг энг нозик томонини тезроқ бир ёқлик қилиб юборишни истагани учун шартта:

— Қуруқ қўймайман, ҳар қандай чиқим бўлса, ўз устимга оламан,— деди қизариб.

— Бу ёгини келишиб оламиз,— деди адвокат унинг тажрибасизлигидан кулиб.

— Хўш, ўзи нима гап?

Нехлюдов сўзлаб берди.

— Яхши, эртага ишни кўриб чиқаман. Индинга, йўқ, пайшанба куни кечқурун соат олтида боринг, жавобини бераман. Хўпми? Қани, кетдик бўлмасам, мен ҳали справкалар олишим керак бу ерда.

Нехлюдов у билан хайрлашиб чиқиб кетди.

Адвокат билан суҳбати ва Масловани ҳимоя қилиш учун чора кўра бошлагани уни анча юпатди. У кўчага чиқди. Ҳаво жуда яхши эди. Кўнгли ёришиб соф кўклам ҳавосидан тўйиб нафас олди. Извошчилар хизматига тайёрликларини билдириб, манзират қила бошладилар, аммо у пиёда кетаверди. Шу замоноқ минг хил фикрлар, Катюша ҳақидаги хотиралар ва унга нисбатан қилган гуноҳи миясини чулғаб олди. Унинг кўнгли хиралашиб,

ҳамма нарса хунук бўлиб кўринди. «Йўқ, бу тўғрида кейин бир ўйлаб кўрарман,— деди у ўзига,— ҳозир, аксинча, бу оғир таассуротлардан кейин кўнглимни очишим керак».

У Қорчагинлар овқатга таклиф этишганини эслади-да, соатига қаради. Ҳали вақт бор, овқатга етиб бориш мумкин эди. Ёнидан конка жингиллаб ўтиб кетди. Нехлюдов чопиб бориб конкага чиқиб олди. Майдонга етганда у сакраб тушиб қолди-да, яхши извошни ёллаб, ўн минут ўтар-ўтмас Қорчагинларнинг ҳашаматли уйи олдига етиб келди.

XXVI

Қорчагинларнинг ҳашаматли уйи олдида турган бақалоқдан келган ширин сўз швейцар ғичилламайдиган, икки ёқлама ошиқ-мошиққа илинган қарағай эшикни оча туриб:

— Марҳамат қилинг, жаноб олийлари, сизни кутиш-япти,— деди.— Овқатланишяпти, фақат сизнигина киритишга рухсат беришган.

Швейцар зина ёнига борди-да, юқорига қўнғироқ қилди.

— Бирон одам борми?— деб сўради Нехлюдов ечина-туриб.

— Жаноб Қолосов билан Михаил Сергеевич; қолганлари ҳаммаси ўз одамларимиз,— деб жавоб берди швейцар.

Зина устида эғнига фрак, қўлига оқ перчатка кийган хушрўй лакей кўринди.

— Марҳамат, жаноб олийлари,— деди у.— Таклиф этишни буюришган.

Нехлюдов зинага чиқди-да, ўзига таниш ҳашаматли ва кенг залдан ўтиб, емакхонага кирди. Оиланинг барча аъзолари, ҳеч қачон кабинетидан чиқмайдиган княгиня Софья Васильевнадан ташқари, ҳамма емакхонада, стол атрофида ўтирарди. Столнинг тўрида кекса Қорчагин жойлашган, унинг ёнида, чап томонида доктор, нариги ёнида Иван Иванович Колосов деган меҳмон— собиқ губерния бошлиғи, ҳозир энди банк бошқармасининг аъзоси, Қорчагиннинг либерал ўртоғи ўтирарди; кейин чап томонда Миссининг синглисининг мураббияси — *mis* Редер ва ўша тўрт яшар қизнинг ўзи, ўнг то-

монда уларнинг рўпарасида эса, Миссининг укаси, Корчагинларнинг ёлғиз ўғли, гимназиянинг VI синф ўқувчиси Петя (бутун оила унинг имтиҳондан ўтишини кутиб шаҳарда қолган эди) ва репетитор — студент ўтирарди, сўнгра чап томонда қирқ яшар славянофиль қиз Катерина Алексеевна, унинг рўпарасида Миссининг амакиваччаси Михаил Сергеевич, бошқача айтганда, Миша Телегин жойлашганди; энг пастда Миссининг ўзи ўтирар, унинг ёнида қўл тегизилмаган идиш-оёқлар турарди.

Кекса Корчагин ясама тишлари билан қийналиб ва эҳтиёткорлик билан овқат чайнар экан:

— Жуда соз. Утиринг, биз энди балиқдан бошлаб эдик,— деди қип-қизариб кетган кўзларини Нехлюдовга тикиб.— Степан,— деб мурожат қилди у оғзи тўла овқат билан, семиз, басавлат буфетчига бўш идиш-оёқни кўзи билан кўрсатиб.

Нехлюдов кекса Корчагинни жуда яхши билса-да, уни овқат устида кўп кўрган бўлса-да, жилеткасига қистириб қўйилган салфеткаси, лаззатланиб тамшанаётган бу лаблар, бу қип-қизил юз ва йўгон бўйин, айниқса, генералнинг миқтидан келган бақувват гавдаси бугун унга негадир жуда ёқимсиз кўринди. Тўсатдан Нехлюдов бу кишининг қаттиққўллиги ҳақида эшитганларини: ўлка бошлиғи бўлган кезларида, ўзи бадавлат ва машҳур, лаганбардорлик қилишга эҳтиёж йўқ бўлишига қарамай, негадир, одамларни дўппослагани, ҳатто остирганини эслади.

— Ҳозир овқат беришади, жаноб олийлари,— деди Степан кумуш вазалар тизиб қўйилган буфетдан чўмич олар экан, бакенбардли хушрўй лакейга имо қилиб. Лакей бўлса, дарҳол Миссининг ёнига келиб, крахмалланган, герби кўзга ташланиб турган салфетка билан беркитиб қўйилган идиш-товоқларни тўғрилаб овқат суза бошлади.

Нехлюдов столни айланиб ўтиб, ҳамманинг қўлини бир-бир қисиб чиқди. Кекса Корчагин билан аёллардан ташқари ҳамма, у яқинлашганда ўрнидан турар эди. Столни бу тариқа айланиб ўтиш, уларнинг кўпчилиги билан ҳеч қачон гаплашмаган бўлса-да, шу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси билан қўл сиқиб кўришиш, бугун унга айниқса ёқимсиз ва кулгили бўлиб кўринди. Нехлюдов кечикиб қолгани учун узр сўради-да, стол-

нинг қуйи томонидаги Мисси билан Катерина Алексеевна ўртасидаги бўш ўринга ўтирмоқчи бўлган эди, бироқ кекса Корчагин ундан ароқ ичмаганига яраша омара, икра, сир, селёдкалар терилган стол ёнига келиб ўтириб, тамадди қилишини талаб қилди. Нехлюдов қорни бу қадар очиб қолганини пайқамаган эди. У нонни сир билан қўшиб ея бошлади ва иштаҳаси очилиб, овқатни тушира кетди.

— Хўш, жамият негизларини қўпордингларми?— деди Қолосов суд маслаҳатчилари қатнаши билан бўладиган судга қарши бош кўтараётган тескаричилик газетасининг иборасини истехзоли оҳангда ишлатиб.— Айбдорларни оқлаб, гуноҳсизларнинг бўйнига айб қўйдингизми?

— Негизни қўпориш... Негизни қўпориш...— дея такорлади либерал ўртоғи ва дўстини ақлли ва илмли деб ҳисоблаган князь кулиб.

Нехлюдов, назокатсизлик бўлса-да, Қолосовга жавоб қайтармади, буғи чиқиб турган шўрва ёнига ўтирар экан, ҳамон кавшанар эди.

— Уни ўз ҳолига қўйинглар, овқат еб олсин,— деди Мисси жилмайиб, «уни» деган олмошни ишлатиш билан ўзининг Нехлюдовга яқинлигини эслатиб.

Бу орада Қолосов, маслаҳатчилар иштирокидаги судга қарши чиққан, ўзини ғазаблантирган мақоланинг мазмунини шанғиллаб сўзлай бошлади. Корчагиннинг жияни Михаил Сергеевич унинг гапини маъқуллаб турди ва сўз охирида худди шу газетадаги мақоланинг мазмунини гапириб берди.

Мисси ҳар вақтдагидек жуда *bistinguee*¹ ва кўзга ташланмайдиган, яхши кийим кийган эди.

— Ҳаддан ташқари чарчаганга, оч қолганга ўхшайсиз,— деди Мисси Нехлюдовга, у оғзидаги луқмасини чайнаб, ютиб бўлгандан кейин.

— Йўқ, у қадар эмас. Сиз-чи? Сурат томоша қилгани бордингизми?— деб сўради у.

— Йўқ, бошқа кунга қолдирдик. Биз Саламатовларникида, *lawn tennis*,² да бўлдик. Мистер Крукс ҳақиқатан ўйинга жуда уста экан.

Нехлюдов бу ерга кўнгил очиш учун келган эди. Бу

¹ Нафис (Франц.)

² Теннис. (Ингл.)

уй зўр ҳашамати билангина эмас, балки, бу муҳитдаги хушомадгўйлик, меҳрибонлик унинг кўнглига хуш ёқарди. Бугун эса, шуниси қизиқки, бу уйдаги нарсаларнинг ҳаммаси — швейцардан тортиб кенг зинагача, гуллардан тортиб лакейларгача, тузоғлик столдан тортиб Миссининг ўзигача уни жиркантирарди. Бугун Мисси унга ёқимсиз ва сохта бўлиб кўринди.

Колосовнинг кеккайиб, орсизларча, либераллик қилиб гапириши Нехлюдовнинг жиғига тегар, кекса Корчагиннинг ҳўкизсифат кеккайган қадди-қомати ғашини келтирар, славянофилька Катерина Алексеевнанинг французча иборалари ғашига тегар, гувернантка билан репетитор йигитнинг тортинчоқ қиёфалари ҳушига ёқмас, ўзини «уни» деган олмош билан атаганлари эса жонини чиқарарди... Нехлюдов Миссига нисбатан ҳамма вақт икки хил муносабат ўртасида иккиланарди: баъзида кўзини қисиб қараган вақтидагидек, ёки ойдин кечадагидек унда фақат гўзалликни кўрарди: Мисси унинг назарида ҳам навқирон, ҳам чиройли, ҳам ақлли, ҳам табиий бўлиб кўринарди... Баъзида эса, худди офтоб ёруғида кўргандек, Миссининг нуқсонлари кўзига яққол ташланар, нуқсонларини кўрмай қололмас эди. Бугун унинг учун худди шундай кун эди. Бугун у қизнинг бетидаги барча ажинларни кўрар, унинг сочи жингалак қилинганини билиб турарди; Нехлюдов қизнинг тирсаги туртиб чиқиб турганини кўрар, айниқса, бош бармоғининг тирноғи отасиникига ўхшаш ялпоқ экани яққол кўринарди.

— Улгудай бўлмағур ўйин,— деди Колосов теннис ҳақида гапириб,— ундан кўра биз ёшлигимизда ўйнаган копток ўйини яхшироқ эди.

— Йўғ-е, ўйнаб кўрмагансиз-да. Жуда қизиқ ўйин,— деб эътироз билдирди Мисси, Нехлюдовнинг назарида у «жуда» сўзини ғайри табиий талаффуз этгандек кўринди.

Шу билан баҳс бошланиб кетди. Бу баҳсда Михаил Сергеевич ҳам, Катерина Алексеевна ҳам иштирок этди. Фақат гувернатка, репетитор ва болалар жим ўтиришарди. Улар, афтидан, зерикиб қолишган эди.

— Доим баҳслашганлари баҳслашган!— деди кекса Корчагин хохолаб. У салфеткасини жилеткасидан чиқариб, стулни тарақлатиб ўрнидан турган эди, лакей эпчиллик билан стулни четга олиб қўйди. Ундан кейин.

бошқалар ҳам ўринларидан туришди-да, илиқ, хушбўй сув турган стол ёнига боришди ва оғизларини чайқашар экан, ҳеч кимни қизиқтирмаган суҳбатни давом эттиришди.

Мисси одамнинг характери ҳаммадан ҳам ўйинда очиқ кўринади деган фикрини маъқуллаштириш учун:

— Тўғрими?— деб Нехлюдовга мурожаат қилди. Қиз унинг юзида паришонлик, таъна ифодасини кўрди. Мисси ундаги бу ҳолатдан жуда қўрқар ва нега бундай қилаётганини билишни истарди.

— Қайдам, ҳеч қачон бу тўғрида ўйламаган эканман,— деб жавоб берди Нехлюдов.

— Ойимнинг олдига кирасизми?— деб сўради Мисси.

— Ҳа, ҳа,— деди Нехлюдов папиросини олаётиб. У шундай оҳангда гапирдики, боргиси келмаётгани очиқ ойдин сезилиб турарди.

Қиз индамай, савол назари билан унга қараган эди, Нехлюдовнинг кўнгли бир хил бўлиб кетди. «Рост-да, бировниқига қовоқ-тумшуғимни осилтиргани келдимми»,— деб ўйлади у ўзича; юмшоқ гапиришга уриниб, агар княгиня қабул қилсалар, жон деб киришини айтди.

— Ойим жуда хурсанд бўладилар. Ўша ерда чексангиз ҳам бўлади. Иван Иванович ҳам ўша ерда.

Уй бекаси, княгиня Софья Васильевна ётиб қолган эди. У саккиз йилдан бери меҳмонлар ҳузурда кружеввали, лентали духоба кийимларга беланиб, фил суяги, бронзадан қилинган, лакланган, зарҳал анжомлар қуршовида ётар, ҳеч қаёққа бормас, ўзининг айтишича, фақат «ўз дўстлари»ни, яъни, унинг фикрича бирон нарса билан халойиқдан ажралиб турадиганларнигина қабул қиларди. Бу дўстлар қаторида Нехлюдовни ҳам қабул қиларди, чунки, аввало у ақлли йигит ҳисобланарди, онаси бу оиланинг яқин дўстларидан эди. Мисси унга тегса яхши иш бўларди деб ўйларди.

Княгиня Софья Васильевнанинг хонаси катта ва кичик меҳмонхонанинг нариги томонида эди. Катта меҳмонхонага кирганларида, Нехлюдовдан олдинда кетаётган Мисси шартта тўхтади-да, зарҳал стулчанинг суянчигидан ушлаб унга қаради.

Миссининг эрга теккиси келиб қолган, Нехлюдов эса унга муносиб эди. Бундан ташқари Нехлюдов унга ёқарди. Мисси ўзини, у меники бўлади (у Нехлюдовники

эмас, Нехлюдов уники бўлади), деган фикрга ўргатиб қўйган ва ғайри ихтиёрий равишда, руҳий касалларга хос ҳийлакорлик билан мақсадига эришиш учун интиларди. Қиз, унинг муҳаббат изҳор этишини кутиб гапга солди.

— Кўриб турибман, сизга бир ҳодиса бўлганга ўхшайди,— деди у.— Нима бўлди?

Нехлюдов суддаги учрашувни эслади, қип-қизариб қовоғини солди:

— Ҳа, бўлди,— деди у ростгўй бўлишни истаб,— ғалати, фавқулодда ва муҳим бир воқеа бўлди.

— Нима экан? Нималигини айта оласизми?

— Ҳозирча айта олмайман. Гапирмасликка ижозат беринг. Шундай бир воқеа бўлдики, мен бу хусусда ўйлаб кўрганимча йўқ,— деди у ва аввалгидан бадтар қизарди.

— Менга ҳам айтмайсизми?—Миссининг бети пирпираб кетди, у ушлаб турган стулчасини суриб қўйди.

— Йўқ, айта олмайман,— деб жавоб берди Нехлюдов. Қизга жавоб қайтарар экан у, айни замонда, ўз саволига ўзи жавоб бераётгандек бўлди; ҳақиқатан ҳам муҳим воқеа рўй берганига ўзи ҳам иқрор бўлган эди.

— Юринг бўлмасам.

Қиз кераксиз фикрларни ҳайдамоқчи бўлгандек, бошини силкитиб қўйди-да, одатдагидан тезроқ юриб кетди.

Нехлюдовнинг назарида Мисси йиғлаб юбормаслик учун лабини қимтигандек кўринди. У қизни хафа қилиб қўйганидан кўнгли ғаш бўлди, лекин сал бўш келса ўзини ўзи ҳалок қилишини, тақдирини боғлаб қўйишини ҳис этарди. Шу топда у бундай бўлишидан қўрқарди, у қиз билан княгинянинг кабинетига боргунча миқ этмади.

XXVII

Княгиня Софья Васильевна хуштаъм ва жуда тўйимли тушки овқатини еб бўлди. Нафосатдан йироқ бўлган бундай машғулот вақтида биров мени кўрмасин деб ҳаммавақт ёлғиз овқатланарди. Унинг кушеткаси ёнида муъжазгина стол бор эди. Стол устида кофе турар, княгиня ингичка папирос чекмоқда эди. Княгиня Софья Васильевна ориққина, бўйдор, тишлари узун, шахло кўз;

қорачадан келган, ўзини ёш қилиб кўрсатишга уринадиган аёл эди.

Унинг доктор билан муносабати ҳақида гийбат гаплар юрарди. Нехлюдов илгарилари бу гапни эсидан чиқариб юборган эди, аммо бугун, у фақат эслабгина қўя қолмади, балки, мой суртиб ялтиратилган соқоли икки томонга ажратиб таралган доктор княгинянинг креслоси олдида турганини кўрганда, боягидан беш бадтар нафрати ошди.

Софья Васильевнанинг ёнида, пастаккина юмшоқ диванда Колосов столчадаги кофени қошиқ билан чайқалтириб ўтирарди. Столча устида бир рюмка ликёр бор эди.

Мисси онасининг олдида Нехлюдов билан бирга кирди-ю, лекин бунда ортиқ турмади.

— Ойим чарчаб, ҳайдаб юборса, менинг олдимга боринглар,— деди у Колосов билан Нехлюдовга, ораларидан ҳеч гап ўтмагандек жилмайиб; сўнгра қалин гилам устида оҳиста юриб, хонадан чиқиб кетди.

— Салом, дўстим, қани ўтиринг, нима гаплар бор?— деди княгиня Софья Васильевна худди ростакам кулгига ўхшаш ясама табассум билан. У илжайганда усталик билан ясалган, худди ўз тишига ўхшаш чиройли узун тишлари кўринарди.— Суддан жуда диққат бўлиб қайтибсиз деб эшитдим. Менингча, бу кўнгли бўш одамларга жуда оғирлик қилса керак,— деб қўйди у французча-лаб.

— Тўғри,— деди Нехлюдов,— кўпинча ўзингнинг ноҳақлигингни... суд қилишга ҳаққинг йўқлигини ҳис қилсан киши...

Княгиня ҳар вақтдагидек ҳамсуҳбатига хушомад қилиб:

— *Gomme c'est vrai*¹,— деб нидо қилди унинг гапи ростлигидан ҳайрон қолгандек.

— Хўш, чизаётган расмингиз нима бўлди, мен жуда қизиқиб қолганман,— деб қўшиб қўйди у.— Агар бедармон бўлмаганимда, аллақачон уйингизга бориб келардим.

— Бутунлай ташлаб қўйдим,— деб қуруққина жавоб берди Нехлюдов. Княгинянинг тилеғламалиги доим яшириб келаётган қарилгидек очиқ-ойдин сезилиб турарди.

¹ Жуда тўғри (Франц.)

Нехлюдов хушмуомалалик билан жавоб қайтаришга нечоғлик уринса ҳам, сира уддалай олмади.

— Бекор қилибсиз! Биласизми, унинг қобилияти жуда зўр, буни менга Репин айтган,—деди княгиня Колосовга юзланиб.

«Ёлғон гапиргани уялмайдиям-а»,—деб ўйлади Нехлюдов қовоғини солиб.

Софья Васильевна Нехлюдовнинг кайфи бузуқлигига, уни кўнгилли ва оқилона сўхбатга жалб этишнинг иложи йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Колосовга мурожат қилиб, янги драма ҳақидаги фикрини сўради. У шундай оҳангда сўраган эдики, гўё Колосовнинг фикри ҳар қандай шубҳани ҳал қилиб юборади-ю, унинг фикри, ҳар бир сўзи абадий сақланиб қолади. Колосов драмани ёмонлади, шу муносабат билан ўзининг санъат ҳақидаги мулоҳазаларини гапира бошлади. Княгиня Софья Васильевна унинг мулоҳазаларининг нақадар тўғрилигидан таажжубланар, драма авторини ҳимоя қила бошлар, лекин шу заҳоти ё таслим бўлар, ёки ўртача бир вазиятни эгалларди. Нехлюдов бақрайиб, уларнинг гапига қулоқ соларди-ю, лекин қаршисидагиларни эмас, балки бутунлай бошқа нарсаларни кўрар ва эшитарди.

Нехлюдов гоҳ Софья Васильевнанинг, гоҳ Колосовнинг сўзларини тинглар экан, биринчидан, на Софья Васильевнанинг ва на Колосовнинг драма билан ҳам, бир-бири билан ҳам бир чақалик иши йўқлигини гапирishaётган бўлса, азбаройи овқатдан кейин томоқ ва тил мускулларини ишга солиш каби физиологик зарурат туфайли гапирishaётганини кўриб турарди; иккинчидан, у Колосовнинг ароқ, вино, ликёр ичиб олиб маст бўлганини, аҳён-аҳёнда ичадиган мужиклар сингари эмас, балки вино ичишга одатланиб қолган одамлар сингари маст бўлганини пайқаб турарди. У гандирак-ламас, оғзига келганини гапириб валақламас эди-ю, ammo кайфи ошган, ўзидан мамнун эди; учинчидан, Нехлюдов Софья Васильевнанинг, офтоб нури устимга тушиб, қарилгимни билдириб қўяди, деб ташвишланаётганини, гап орасида офтоб тушиб турган деразага қараб-қараб қўяётганини пайқаган эди.

— Жуда топиб гапирдингиз,—деди Софья Васильевна Колосовнинг аллақандай мулоҳазасига қўшилиб. Кейин кушетка ёнидаги, девордаги кўнғироқ тугмачасини босди.

Шу маҳал доктор ўрнидан турди, ўз уйида юрган-дек, ҳеч нарса демасдан чиқиб кетди. Софья Васильевна гапани давом эттириб, уни кўзи билан кузатиб қолди.

— Филипп, марҳамат қилиб, шу пардани тушириб қўйсангиз,— деди у қўнғироқ товушини эшитиб кирган кўркем лакейга.

— Йўқ, нима десангиз денг, унда қандайдир сирли бир нарса бор, сирли нарса бўлмаган жойда шеърят бўлмайди,— деярд эди у қора кўзининг биттаси билан пардани тушираётган лакейнинг ҳаракатларини кузатаркан.

— Шеърятсиз мистицизм— хурофот, мистицизмсиз шеърят эса наср,— деди у ғамгин жилмаяркан, пардани тўғрилаётган лакейдан кўз узмай.

— Филипп, бошқа пардани айтяпман— катта деразанинг пардасини,— деди жони ачигандек Софья Васильевна. У шу сўзларни айтгунча кўп куч сарфлагани учун ўзига ачигандек эди; ўзини тинчлантириш мақсадида узукларга беланган қўли билан хушбўй ҳид тараптаётган папиросни оғзига тутди.

Кенг яғринли, гўштдор, кўркем Филипп афв сўрагандек, енгилгина таъзим қилди, кучли, болдирлари ўйнаб чиққан оёқларини секин-аста босиб, гилам устида аста юриб, итоаткорлик билан индамай нариги дераза томонга ўтди, Софья Васильевнага тангадек қуёш нури туширмасликка ҳаракат қилиб, княгиняга қараб-қараб қўйиб пардани ёпа бошлади. Аммо бу гал ҳам у алланарсани ўрнига қўя олмади шекилли, азоб чеккан Софья Васильевна яна мистицизм ҳақидаги сўзини ярим йўлда тўхтатиб, гап уқмас, шафқатсизлик билан ўзини ташвишга солаётган Филиппга ақл ўргатишга мажбур бўлди. Филиппнинг кўзларида учқун пайдо бўлди, бир лаҳза ёнди-ю, яна сўнди.

«Сенга нима кераклигини шайтоннинг ўзи ҳам билмайди», деяпти Филипп ўз ичида», деб ўйлади бу томошани кузатиб турган Нехлюдов. Аммо кўркем ва кучли Филипп тоқатсизланганини яшириб, тинкаси қуриган, нотавон, туриш-турмуши қалбаки Софья Васильевнанинг буйруғини оҳиста бажара бошлади.

— Дарвин таълимотида анчагина ҳаққоният бор, албатта,— деярди паст креслода ялпайиб ўтирган Колосов мудроқ босган кўзларини Софья Васильевнага тикиб,— лекин у ҳаддан ошиб кетяпти-да, шундай.

— Сиз ирсиятга ишонасизми?—деб сўради княгиня Софья Васильевна Нехлюдовдан; унинг жим тургани княгиняга малол келган эди.

— Ирсиятга дейсизми?—деб қайтариб сўради Нехлюдов.—Йўқ, ишонмайман,—деди у негадир шу топда хаёлхонасида туғилган ғалати образларга берилиб. У кўркем ва кучли Филиппни натуршиқ деб тасаввур этди ва унинг ёнида қорни тарвуздай, мускулсиз қўллари косовдек, боши ярқоқ Колосов турганини кўз олдига келтирди. Софья Васильевнанинг шоҳи ва барқутлар ташланган елкаси аслда қандай эканлиги ҳам кўз ўнгида ғира-шира гавдаланди. Аммо кўз ўнгида гавдаланган бу манзара шу қадар даҳшатли эдики, Нехлюдов уни унутишга шошилди.

Софья Васильевна уни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

— Мисси сизни кутиб қолгандир,—деди у.—Бора қолинг, у сизга Шуманнинг янги нарсасини чалиб бермоқчи эди... Жуда ажойиб...

«Ҳеч нарса чалмоқчи бўлган эмас. Негадир бўлмаган гапларни ўйлаб чиқаряпти»,—деб ўйлади ўрнидан туриб, Софья Васильевнанинг узуклар билан безанган ориқ, оппоқ қўлини сиқар экан Нехлюдов.

Меҳмонхонада Катерина Алексеевна учраб қолди, шу заҳоти гапга тушиб кетди.

— Маслаҳатчилик лавозими сизни жуда эзиб қўйибди,—деди у ҳар вақтдагидай французчалаб.

— Ҳа, кечирасиз, бугун кайфим йўқроқ, бошқаларнинг ҳам кайфини бузишга ҳақим йўқ,—деди Нехлюдов.

— Нега кайфингиз бузилган?

— Сабабини айтмасликка ижозат этгайсиз,—деди у шлянасини ахтараётиб.

— Эсингиздами, ҳаммавақт рост гапириш керак, деб туриб олганингиз. Ушанда ҳаммамизга шундай аччиқ ҳақиқатни гапирардингиз. Нега энди бугун айтганингиз келмаяпти? Эсингдами, Мисси?—деб мурожат қилди Катерина Алексеевна шу топда кириб келган Миссига.

— Нега деганингизда, у ўйин эди,—деб жавоб берди Нехлюдов.—Ўйинда ҳаммаси мумкин. Аммо ҳақиқатда бизлар шундай ёмонмизки, яъни мен шундай ёмонманки, ҳар ҳолда ростини гапириш мумкин эмас.

— Гапни бургандан кўра, яхшиси, ёмонлигимиз ни-

мадалигини айтиб беринг,—деди Катерина Алексеевна, Нехлюдовнинг жиддийлигини сезмагандек, аския қилиб.

— Кайфинг бузилганлигини тан олишдан ёмони йўқ,—деди Мисси.—Мен ҳеч қачон бунини тан олмайман, шунинг учун ҳам доим кайфим жойида. Юринг, мен билан. Биргалашиб сизнинг ўша *mauvaise humeur*¹ ингизни тарқатамиз.

Нехлюдов ўзини шундай ҳис этдики, жиловлаб кейин аравага қўшиш учун қашлаётганларида от ўзини худди шундай ҳис қилиши мумкин эди. Бугун у, айниқса, бўйинтуруққа киргуси келмади. Нехлюдов уйига кетиши кераклигини айтиб, узр сўради ва хайрлаша бошлади. Мисси унинг қўлини одатдагидан узоқ ушлаб турди.

— Едингизда бўлсинки, сиз учун аҳамиятли бўлган нарса, дўстларингиз учун ҳам аҳамиятлидир,—деди у.—Эртага келасизми?

— Қайдам,—деди Нехлюдов ва изза тортганидан қип-қизариб, шошиб чиқиб кетди. Ўзи учун изза бўлди-ми ёки Мисси учунми, бунини ўзи ҳам англаб ололмади.

— Тинчликми ўзи *Comme cela m'intéresse*²—деди Катерина Алексеевна Нехлюдов кетгандан кейин.—Албатта билиб оламан. Қандайдир бир *affaire d'amour-propre*: il est tres susceptible, notre cher Митя³.

Мисси боя Нехлюдовга қараганидан кўра бутунлай бошқача, қандайдир маъюслик билан бир нуқтага тикилган эди: *Plutôt une affaire d'amour sale*⁴,—демоқчи бўлди-ю, лекин мазмунини хунук бу қочириқ гапни ҳатто Катерина Алексеевнага ҳам айтмади. Фақат:

— Ҳаммамизнинг ҳам баъзан димоғимиз чоғ, баъзан ичимизга чироқ ёқса ёримайдиган кунлар бўлади,—деб қўя қолди.

«Наҳотки бу ҳам алдаб кетса,—деб ўйлади у.—Шунча гап бўлиб ўтгандан кейин ҳам ташлаб кетса, жуда хунук иш қилган бўлади».

Агар Мисси: «Шунча гап бўлиб ўтгандан кейин ҳам», дегани нимасилигини тушунтириши лозим бўлса эди, ўзи бирон тайин нарсани айтиб бера олмасди, аммо шунга

¹ Емон кайфият (Франц.)

² Бу мени жуда қизиқтириб қўйди. (Франц.)

³ Иззат-нафасга боғлиқ бирон иш бўлгандир: қимматли Митямиз жуда серзарда. (Франц.)

⁴ Тўғрироғи, ифлос муҳаббат аралашган иш бўлган. (Франц.)

қарамай, унинг билишича, Нехлюдов уни умидвор қилибгина қўймай, балки ваъда бериб ҳам қўйган эди. Булар сўз билан изҳор этилган бўлмаса-да, имо-ишоралар, кўз уриштиришлар, табассумлар, луқмалар, сукут қилиб туришлар орқали ифодаланар эди. Лекин шунга қарамай, қиз уни ўзиники ҳисоблар, ундан ажралиб қолиш қиз учун жуда оғир эди.

XXVIII

Бу орада Нехлюдов таниш кўчалардан уйига пиёда қайтаркан: «Шармандалик, разиллик, шармандалик» деб ўйлар эди. Мисси билан сўзлашган вақтдаги оғир ҳислар кўнглига тинчлик бермас эди. У, агар шундай дейиш мумкин бўлса, расмий жиҳатдан қиз олдида ҳақли эди: чунки у қизга уйланишни таклиф этмаган, у билан ўзини боғлайдиган бирон сўз айтмаган эди. Аммо аслига келганда эса, у ўзини қиз билан боғланган, унга ваъда этган деб ҳисоблар, лекин шунга қарамай, бугун у, Миссига уйлана олмаслигини бутун вужуди билан ҳис этар эди. У фақат Миссига бўлган муносабати ҳақидагина эмас, балки бошқа ҳамма нарсалар ҳақида ҳам гапириб: «Шармандалик, разиллик», деб такрорларди. Нехлюдов уйига етиб келиб зинапоядан чиқаётганида ҳам ҳамон: «Разиллик, шармандалик», деб такрорларди ўзича.

— Овқат емайман,—деди у идиш-товоққа ва чой ҳозирлаб қўйилган емакхонага кетидан кирган Корнейга.—Бораверинг.

Корней:

— Хўп бўлади,—деди-ю, лекин чиқиб кетмай стол устидаги нарсаларни йиғиштира бошлади. Нехлюдов Корнейга қараб турар ва гижинарди. Нехлюдов одамлар уни ўз ҳолига қўйишларини истар, назарида, аксига олиб, жиғига тегишаётгандек туюларди. Корней чиқиб кетгач, Нехлюдов чой дамлаш учун самовар ёнига бораётган ҳам эдики, Аграфена Петровнанинг оёқ шарпасини эшитиб қолди ва уни учратмаслик учун, меҳмонхонага чиқиб, эшикни ёпиб олди. Бундан уч ой муқаддам онаси шу уй-шу меҳмонхонада вафот этган эди. Ҳозир, биттаси, отасининг портрети ёнига, иккинчиси онасининг портрети ёнига қўйилган иккита шамчироқ ёқилган хонага кирар экан, у сўнгги вақтларда онасига бўлган

муносабатини эслади. Бу муносабатлар унга сохта ва жирканч туюлди. Бу ҳам уялтирар, ҳам жиркантирарди. Нехлюдов онаси бемор ётган сўнгги кунларда касалнинг ўлгани яхши, уйдагиларнинг тингани яхши деб ўйлаганини эслади. У, бечора онам азоб тортишдан қутулсин деганим учун шуни тилаяпман, деб ўзини-ўзи юпатарди-ю, аслида эса, онасининг азоб тортишини кўришдан қутулиш учун шундай деган эди.

Нехлюдов онаси ҳақидаги яхши хотираларни эшлаш учун, унинг атоқли рассом томонидан беш минг сўмга чизилган портретига қаради. Онаси кўкраги очиқ, қора барқут кўйлақда тасвирланган эди. Рассом, кўкракни, икки кўкрак орасидаги чуқурчани, ниҳоятда гўзал елкаси ва бўйнини зўр иштиёқ билан чизган бўлса керак. Буниси ўтакетган шармандалик, разиллик эди. Онасининг бу ҳолда, ярим яланғоч бир малак сифатида тасвирланишида қандайдир қабиҳлик ва таҳқирлаш бор эди. Бу шунинг учун ҳам қабиҳ эдики, мана шу аёл уч ой муқаддам худди мана шу хонада чўпдек ориқлаб мурдадек қоқшол бўлиб, фақат хонанигина эмас, балки бутун уйни ҳеч нарса билан кетказиб бўлмайдиган қандайдир қўланса ҳидга тўлдириб ётган эди. Унинг назарида шу ҳид ҳозир ҳам димоғига урилгандек бўлди. Нехлюдов онаси ўлмасдан бир кун илгари унинг оппоқ, кучли қўлларини қорайиб, ориқлаб кетган қўлларига олиб кўзига тикилганини: «Мендан ризо бўл, Митя, яхши-ёмон гапирган бўлсам кечир», деганини, азоб чекканидан хиралашган кўзларига ёш келганини эслади: «Нақадар жирканч!» деди яна бир бор Нехлюдов ўзига ўзи, мрамардек оқ елкаси ва қўлларини кўз-кўз қилиб, гердайиб, жилмайиб турган ярим яланғоч аёлга бир қараб. Кўкраги очиқ аёл сурати куни кечагина бошқа бир ёш аёлнинг худди шундай ярим яланғоч ҳолда кўрганини эсига туширди. Бу Мисси эди. У балга кийиб бораётган янги кўйлагида Нехлюдовга кўриниш учун, бир баҳона топиб, уни кечқурун чақиртирган эди. Нехлюдов Миссининг чиройли елкаси ва қўлларини эслар экан, нафратланди. Ўтмишда золим бўлган ҳайвонсифат, қўрс отаси, ёмон ном чиқарган *bel esprit*¹ онаси кўз олдига келди. Ҳаммаси разиллик, шу билан бирга, шармандалик эди. Шармандалик ва разиллик эди.

¹ Аскиячи. (Франц.)

«Йўқ, йўқ,— деб ўйларди у,— озов бўлиб олиш керак, ҳамма сохта муносабатларни узиш, Корчагинлардан ҳам, Марья Васильевнадан ҳам, меросдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам халос бўлиш керак... Эркинроқ нафас олиш керак. Чет элга — Римга кетиш, рассомлик билан шуғулланиш керак...— У истеъдоди борлигига шубҳаланганини эслади.— Ишқилиб шу ердан қутулиб кетсам бўлди, эркин нафас оламан-ку. Аввал Истамбулга бораман, кейин Римга, фақат суд маслаҳатчилигидан тезроқ қутулиб олсам бўлди. Кейин адвокатдаги ишни ҳам бирёқлик қилсам».

Бирдан қора, ғилай кўзли маҳбус аёл кўз олдида яққол гавдаланди. Судланувчиларга охири сўз берилган вақтда унинг йиғлаб юборишини қаранг! Нехлюдов чекиб бўлган папиросини шошилинич ўчира туриб кулдонга эзгилаб ташлади-да, бошқасини тутатиб, хона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Катя билан бирга кечган дақиқалар унинг тасавурида бирин-кетин гавдалана бошлади. У Катюша билан бўлган охири учрашувни, ўша маҳал бутун вужудини қамраб олган ҳайвоний ҳирсени, шаҳвоний ҳирси қонгандан кейин эса бирдан кўнгли совиб қолганини эслади. Зангори лентали оқ кўйлакни, эрталабти ибодатни эслади: «Ахир мен уни севардим, ҳақиқатан ҳам шу кеча уни яхши, соф муҳаббат билан севганман. Ундан аввал ҳам севардим, аммалариникида биринчи бор турган, асаримни ёзган кезларим нақадар севардим уни!» Нехлюдов ўша вақтда ўзининг қандай эканлигини эслади. Уша софлик, ёшлик, тўлиб-тошган ҳаёт эсиб ўтгандай бўлди ва шу он кўнгли вайрон бўлди.

Уша вақтдаги ҳолати билан ҳозирги аҳволи ўртасидаги фарқ жуда катта эди: ўша вақт черковда кўрган Катюша билан ҳозирги фўҳиша, яъни савдогар билан ичкиликбозлик қилган, шу бугун эрталаб ўзлари суд қилган Катюша орасидаги фарқ қанча бўлса шунча, балки ундан ҳам ортиқ фарқ бор эди. У вақтларда ўзи тетик, олдида бениҳоя имкониятлар қучоқ очиб турган эркин одам эди, энди у ўзини ҳар томондан бемаъни, пуч, муайян бир мақсадсиз, арзимас ҳаётнинг чангалига тушгандек сезар, бу чангалдан қутулишнинг иложи йўқдек кўринар, аксари ўзи қутулишни истамас эди. У, бир вақтлар ўзининг ҳаққонийлиги билан мағрурланиб юрганини, ҳамма вақт ҳаққоний гап гапиришни ўзига

қоида қилиб олганини ва ҳақиқатан ҳам ростгўй бўлганини, энди бўлса, ўзини қуршаган барча одамлар ҳақ деб топган ёлғончилик ботқоғига ботганини эслади. Бу ёлғончилик гирдобидан қутулишнинг иложи йўқ эди, хуллас, бу аҳволдан қутулишнинг йўлини топа олмасди. Нехлюдов шу ботқоққа ботиб, ўрганиб кетди, ҳузур қиладиган бўлди.

Қандай қилиб, Марья Васильевна ва унинг эри билан, унга ва болаларининг кўзига қарашга уялмайдиган бўлиб, алоқани узса экан? Мисси билан муносабатини ёлғон-яшиқсиз қай тариқа бирёқлик қилса? Қандай қилиб, ерга бўлган хусусий эгаликнинг қонунга зидлигини тан олиш билан онасидан қолган меросга эгалик қилиш ўртасидаги қарама-қаршиликдан қутулса? Қандай қилиб, Катюшага нисбатан қилган гуноҳини юва олса? Бу аҳволда қолдириб бўлмайдикун, ахир. «Бир вақтлар ўзим севган аёлни ташлашга, бир вақтлар унга пул бериб, тўғри қилдим деб ўйлаганимдек, адвокатга пул бериб, каторга азобидан қутқазиб, айбимни пул билан ювиб кетишга ҳақим йўқ, ахир у бегуноҳдан-бегуноҳ каторгага ҳукм қилинган-ку».

Шу маҳал, бир вақтлар йўлакда кетидан етиб бориб, кўлига пул қистиргани ва қочиб кетгани шу бугунгидек эсига тушди. «Эҳ, бу пул!—бу дақиқаларни, у, худди ўша вақтдагидек, даҳшат ва нафрат билан эслади.—Эҳ! Нақадар жирканч иш!—деди у худди ўша вақтдагидек овозини чиқариб.—Фақат разил, ярамас одамгина шундай қила олади! Уша ярамас, ўша разил одам мен!—деди у овозини чиқариб.—Наҳкоти ҳақиқатан ҳам,—у юриб туриб тўхтаб қолди,—наҳотки ўша ярамас мен бўлсам? Сен бўлмай, ким?—деб жавоб берди ўзига ўзи.—Қошки, шунинг ўзигина бўлса?—деб ўзини ўзи фош қиларди у.—Марья Васильевна билан унинг эрига бўлган муносабатинг қабиҳ эмасми? Мулкка бўлган муносабатинг-чи? Пуллар онамдан қолган деган баҳона билан ғайриқонуний деб билганинг бойликлардан фойдаланасан. Бекорчилик билан ўтадиган ифлос ҳаётинг-чи? Катюшага нисбатан бўлган муносабатинг ҳаммасидан ошиб тушади. Ярамас, разил! Улар (одамлар) мен тўғримда нима деб ўйласа ўйлайверсин, уларни алдай оламан, лекин ўзимни алдай олмайман-ку».

Тўсатдан у, кейинги вақтларда одамларга нисбатан, айниқса бугун князга, Софья Васильевнага, Миссига,

Корнейга нисбатан ҳис этган нафрати — ўзидан нафратланиш эканлигини тушунди. Шуниси қизиққи, ўзининг қабихлигига иқрор бўлар экан, бир томондан алам қилган бўлса, иккинчи томондан негадир шодлик ҳис этар, хотиржам бўларди.

Нехлюдов, ўз умрида, унинг таъбирича, бир неча бор «қалбини покизалаб олган» эди. Баъзан, орадан анчагина вақт ўтгач, у маънавий ҳаёти сусайиб ёки турғунликка учраб қолганини ҳис этар ва кўнглида йиғилиб қолган бу турғунликка сабаб бўлган барча ифлосликни тозалай бошларди. Ана шундай руҳий аҳволни «қалбни покизалаш» деб атарди.

Ана шундай уйғонишлардан кейин Нехлюдов ўзига қоида тузар ва бутун умр шу қоидага риоя этишга қасд қиларди: кундалик дафтар тутар ва умрининг охиригача шундай яшашга аҳд қилиб, янгича ҳаёт бошларди. turning a new leaf¹ дерди у ўзига-ўзи. Лекин ҳар сафар дунёдаги турли-туман ҳаваслар уни қамраб олар, у ўзи сезмаган ҳолда яна тубанлашар, кўпинча аввалгидан ҳам пастлашиб кетарди.

Шу зайл у бир неча бор ўзини поклаб олди ва тубанликдан кўтарилди; ёзда аммалариникига биринчи бор келганда, худди шу аҳволда эди. Бу—жонли, завқли уйғониш эди. Унинг оқибати ҳам анча узоққа борди. У гражданлик хизматини ташлаб, жонини фидо қилиш учун уруш вақтида ҳарбий хизматга кирганида шундай уйғониш юз берган эди. Лекин бу ерда у жуда тез бузилди. Кейин яна уйғониш рўй берди, у истеъфога чиқиб, чет элга жўнаб кетди ва рассомлик қила бошлади.

Ушандан бери то шу бугунгача узоқ муддат ҳеч қандай тозаланиш деган нарса бўлмади. Шунинг учун ҳам у ҳеч қачон бу қадар ифлосликка бориб етмаган эди. Виждони буюрган ҳаёт билан ҳозирги ҳаёти ўртасидаги фарқ шу қадар катта эдики, бунни кўриб бутун вужудини даҳшат қамраб олди.

Бу фарқ шу қадар катта, ифлослик шу қадар кучли эдики, аввалига у покизаланишдан умидини узди. «Яшироқ бўлишга ҳаракат қилдинг, лекин ҳеч нима чиқмади-ку,—деб шайтон васвасага соларди уни,—яна бир карра уринишдан нима фойда бор? Фақат сенгина эмас, ҳамма шунақа — ҳаёт ўзи шундай»,—дерди яна

¹ Янги саҳифа очиш. (Ингл.)

шу овоз. Лекин ҳар вақт ҳаққоний, ҳар вақт қудратли, мангу бўлган озод, маънавий мавжудот Нехлюдовнинг дилида аллақачон уйғонган эди. Унинг бу мавжудотга ишонмай иложи йўқ эди. Нехлюдовнинг ҳозирги аҳволи билан, ўзи истаган аҳвол ўртасидаги фарқ қанчалик катта бўлмасин, маънавий мавжудот учун бунинг ҳеч қандай оғирлиги йўқ эди.

«Оёқ-қўлимни чамбарчас боғлаган ёлғонни, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам парчалаб ташлаймай, ҳаммасига иқрор бўламан, ҳаммага тўғриси айтиман, ҳаққоний иш тутаман,—деди у ўзига-ўзи шартта овозини баланд чиқариб.—Миссига тўғриси айтиман, бузуқ одамлигимни, унга уйлана олмаслигимни, бекорга безовта қилганимни айтиман; Марья Васильевнага (дворянлар бошлиғининг хотинига) айтиман. Айтгандай, унга гапиришнинг ҳожати йўқ, эрига айтиман, ярамас одам эканлигимни, уни алдаб юрганамни айтиман. Мерос ҳақида ҳам шундай буйруқ қиламанки, ҳаққоният юзага чиқмай қолмасин. Ярамас одам эканлигимни, унинг олдида гуноҳкорлигимни, тақдирини енгиллатиш учун нимайки қилиш лозим бўлса ҳаммасини қилишимни унга, Катюшага айтиман. Ҳа, уни кўраман ва мени афв этишини ўтинаман. Ҳа, гуноҳимдан ўтишини болалар сингари ялиниб сўрайман.—У жим бўлиб қолди.—Агар лозим бўлиб қолса, унга уйланаман».

У тўхтади, ёшлик чоқларидаги сингари қўлини кўкрагида қовуштирди, кўзини осмонга тикиб, кимгадир мурожаат қилаётгандай гапира бошлади:

— Парвардигори олам, ўзинг қўлла, йўл кўрсат, менга тавфиқ бер, мени маразлардан пок эт.

У топинар, худодан ёрдам беришни, кўнглини мусаффо қилишни, тавфиқ беришни тиларди, ваҳоланки, у тилаган нарса аллақачон рўёбга чиққан эди. Унинг дилидан жой олган раҳмон онгини уйғотди. Нехлюдов тангрига етишганини ҳис этди, шунинг учун ҳам эркинлик, бардамлик ва ҳаёт завқинигина эмас, балки эзгуликнинг нақадар қудратли эканини ҳис этди. У ўзини инсон қўлидан келадиган ҳар қандай эзгуликка қодирдек ҳис қилди.

У ўзига-ўзи шуларни айтар экан, кўзларига ҳам хайрли, ҳам хайрсиз ёш келди; буни шунинг учун ҳам хайрли кўз ёшлари деймизки, Нехлюдовнинг дилида шунча йиллардан буён ухлаб ётган маънавий мавжу-

дотнинг уйғониш шодиёнаси бўлган кўз ёшлари эди. Узининг яхшилигидан, фазилатли эканлигидан ийиб кетиб кўзига ёш олгани учун бу хайрсиз кўз ёшлари эди.

У бўғриқиб кетди. Иккинчи тавақаси олиб қўйилган дераза ёнига келди-да, очиб юборди. Дераза боққа қараган эди. Сокин, салқин ва ойдин кеча эди. Кўчада ғилдирагини тарақлатиб арава ўтиб кетди, кейин яна жимлик чўкди. Деразанинг нақ ёнгинасида супуриб тозаланган майдончадаги қум устида баланд, яланғоч терак шохларининг сояси тушиб турарди. Чап тарафдаги омборнинг томи ой нурида оппоқ бўлиб кўринарди. Олдинда, бир-бирига чирмашиб кетган дарахт шохлари орасидан деворнинг қоп-қора кўланкаси кўзга ташланарди. Нехлюдов ой нурига чўмган боққа, томга, терак соясига қарар ва ўпкасини тўлдириб салқин ҳаводан сўлиш оларди.

«Қандай яхши! Э, парвардигори олам, нақадар яхши!»—дерди у кўнглидан кечаётган нарсалар ҳақида.

XXIX

Маслова уйга, камерага кечқурун соат олтида, ҳориб-чарчаб, тош йўлдан ўн беш чақирим пиёда юрганидан оёқлари зирқираб, кутилмаганда чиққан бундай қаттиқ ҳукмдан кўнгли вайрон бўлиб, бунинг устига қорни оч ҳолда қайтиб келди.

Танаффусларнинг бирида соқчилар унинг ёнида нон билан пишган тухум ейишаётганда, оғзининг суви келиб, қорни очганини ҳис этди-ю, лекин улардан тилаб олиб ейишга ор қилди. Орадан уч соат ўтгандан кейин иштаҳаси бўғилиб, бўшашиб кетаётганини ҳис қилди. Шу аҳволда экан, у сира кутмаган ҳукмни ўқиб эшиттиришди. Бошда у янглиш эшитган бўлсам керак, деб ўйлади, қулоқларига ишонмади, ўзини каторгачи бўлишини ақлига сиғдира олмади. Аммо судьялар, маслаҳатчилар ҳукмни табиий бир нарсасдек хотиржам тинглаб ўтиришганини кўриб, ғазаби қайнади ва гуноҳи йўқлигини айтиб, қичқириб юборди. Лекин бақирганини ҳам табиий, кутилган бир нарсасдек қарши олишганини, фойдаси йўқлигини сезиб, бу шафқатсизликка ва уни ҳайратга солган адолатсизликка итоат этиш кераклигини ҳис қилиб, йиғлаб юборди. Кекса эркаклар эмас, ҳамма вақт унга мулойимгина қарайдиган ёшгина

эркакларнинг аямай қоралаганлари Масловани айниқса ҳайратга соларди. Битгасини—прокурор ёрдамчисини у бутунлай бошқача кайфиятда эканини кўрди. Катюша суд бўлишини кутиб маҳбуслар хонасида ўтирганида, мажлислар орасидаги танаффус пайтларида ана шу эркаклар, бошқа бир иш билан кетаётгандай эшик ёнидан ўтар ёки уни бир кўриб чиқиш учун хонага кирар эдилар. Келиб-келиб шу эркаклар, унинг тамомила айбсиз эканига қарамай, негадир, каторгага ҳукм қилиб юбордилар. Бошда Катюша йиғлади, кейин дами ичига тушиб кетди, жўнатишларини кутиб маҳбуслар хонасида эсанкираб ўтирди. Ҳозир у фақат бир нарсани: чекишни истарди. Ҳукмдан сўнг Бочкова билан Картинкин худди шу хонага олиб кирилганда, Катюша шу кайфиятда эди. Бочкова кириши биланоқ Масловани уриша кетди ва каторгачи деб ҳақорат қила бошлади.

— Ҳа, қўлингдан нима келди? Барибир қутулиб кета олмадинг-ку, манжалақи. Нима эккан бўлсанг, шуни ўрасан. Каторгада ҳам олифтагарчилик қиламан деб ўйлама.

Маслова қўлларини халатининг енгига тикиб, бошини қуйи солиб, икки қадам нарига, ифлос полга тикилганича қимир этмай ўтирар ва:

— Сизларга тегаётганим йўқ-ку, қўйинглар ўз ҳолимга,—дерди фақат.—Ахир тегаётганим йўқ-ку,—деб такрорлади у бир неча бор, кейин бутунлай жим бўлиб қолди. Картинкин билан Бочковани олиб кетганларидан кейин, қоровул унга уч сўм пул олиб келгандагина у сал жонланди.

— Масловамисан?—деб сўради у.—Ма, ол, бойвучча хоним бериб юборди,—деди у пулни Масловага узата туриб.

— Қанақа бойвучча?

— Олишингни билсанг-чи, сенлар билан гаплашиб ҳам ўтираманми.

Бу пулни фоҳишахонанинг эгаси Китаева киргизган эди. У суддан чиқиб кетатуриб суд приставидан Масловага бир оз пул бериб кетиш мумкинми деб сўради. Суд пристави мумкин деб айтди. Ижозат олгандан кейин Китаева дўмбоққина оппоқ қўлидан уч тугмали юмшоқ қўлқопини ечиб, шоҳи юбкасининг орқа томонидаги бурмаларидан янги расм бўлган ҳамён чиқарди, ҳозиргина билетдан қирқиб олинган анча купон орасидан,

уйида ишлаб топган пуллардан битта икки ярим сўмликни олди, унга иккита бир тангалик ва битта ярим тангаликни қўшиб приставга берди. Пристав қоровулни чақирди ва садақа берувчининг ўзи олдида бу пулни қоровулга берди.

— Илтимос қиламан, ҳаммасини беринг,—деди Королина Альбертовна қоровулга.

Бу ишончсизлик қоровулга қаттиқ ботди. Шунинг учун ҳам у Масловага қўпол муомала қилди.

Маслова пулни кўриб ўзида йўқ қувонди. Чунки ҳозир шу туфайли истаган нарсасини олиши мумкин эди.

«Қани энди папирос топиб бир чексам», деб ўйлар эди у. Ҳозир бутун фикру-ёди ана шунда эди. Маслованинг шу қадар чеккиси келар эдики, у кабинетларнинг йўлакка қараган эшикларидан чиқаётган тамаки ҳидини ютоқиб ичига тортарди. Лекин узоқ кутиб қолишга тўғри келди. Чунки уни жўнатиб юборадиган котиб, судланувчиларни нуутиб қўйиб, гап билан овора эди, ҳатто, ман этилган бир модда ҳақида адвокатлардан бири билан баҳслаша кетди. Суддан кейин ҳам бир неча ёш ва қари кишилар Масловани кўриш учун киришди, бир нималар деб шивирлашишди. Лекин Маслова уларга парво қилмас эди.

Ниҳоят, соат бешларда унга ижозат беришди ва конвойлар — нижегородлик ва чуваш уни суднинг орқа эшигидан олиб чиқиб кетишди. Йўлакка чиққанлари ҳамон Маслова уларга йигирма тийин бериб иккита кулча билан папирос сотиб олиб беришларини илтимос қилди. Чуваш кулиб юборди, пулни олди-да:

— Майли, олиб берамиз,—деди. Ҳақиқатан ҳам гапида туриб, папирос билан иккита кулча сотиб олиб келди, ҳатто ортган пулни ҳам берди.

Йўлда чекиш мумкин эмас эди. Шу сабабли Маслова турмага яқинлашганида ҳам хумор қилиб турарди. Уни эшик ёнига олиб келишган пайтда, поезддан юзтача маҳбус келтиришди. Маслова йўлакда уларга дуч келди.

Маҳбуслар—соқоли ўсган, қирилган, қари, ёш руслар, ғайри руслардан иборат эди. Баъзиларининг сочи ярим олинган. Улар оёқларидаги кишанларини шиқирлатиб келишар, йўлакни чанг-тўзонга, ғовур-ғовурга, аччиқ тер ҳидига тўлдиришар эди. Маҳбуслар Маслованинг ёнидан ўтиб кетаётиб, еб қўйгудек бўлиб боши-

дан-оёқ тикилишарди. Баъзиларининг ҳирслари қўзғанидан афт-ангорлари ўзгариб унга яқинроқ келар, тегишишарди.

— Зап жонон эканми,—дерди бири.

— Салом бердик, холажон,—деб қўярди иккинчиси кўзини қисиб.

Бошининг орқа томонидаги сочи қирилган ери кўкариб турган, соқолини олдириб мўйлов қўйган, қорачадан келган бир маҳбус кишанларига ўралашиб, шиқирлатиб, Маслованинг ёнига сакраб ўтди-да, қучоқлаб олди. Маслова уни итариб юборгандан кейин эса кўзлариниола-кула қилиб, тишини иржайтириб:

— Ҳа, танимай қолдингми жазманингни? Мунча олифтагарчилик қиласан!—деб ўшқирди.

— Бу нима қилиқ, аблаҳ?—деб қичқирди ноиб орқа томондан келиб қолиб.

Маҳбус ғужанак бўлиб қолди ва апил-тапил ўзини четга олди. Ноиб эса:

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?—деб Масловага дўқ ура кетди.

Маслова, мени суддан олиб келдилар, деб айтмоқчи бўлди-ю, лекин шу қадар чарчаган эдики, гапиришга эринди.

— Суддан келяпмиз, жаноб олийлари,—деди ичкарига кириб кетаётган маҳбуслар орасидан ўтиб старший конвой, қўлини шапкасига қилиб.

— Старшийга топширсанг бўлмайдими! Бу қандай номаъқулчилик?

— Хўп бўлади, жаноб олийлари.

— Соколов! Қабул қил,—деб қичқирди ноиб.

Старший келди ва жаҳл билан Маслованинг елкасига туртди-да, юр, дегандек бошини силкиб, аёллар йўлагига бошлаб кетди. Аёллар йўлагига Масловани бошдан-оёқ пайпаслаб, тинтиб чиқишди-да, ҳеч нарса тополмай (бир қути папирос кулча орасига тиқиб қўйилган эди) эрталаб чиққан камерасига киритиб юборишди.

XXX

Маслова жойлашган камера бўйи тўққиз, эни етти газ келадиган иккита деразали узун хона эди. Бу хонада сувоқлари кўчган печка ва тахталари қуриган, камеранинг учдан икки бўлагини эгаллаган сўри бор эди.

Эшикнинг рўпарасида, ўрта бир ерда, шам ёпиштириб қўйилган қорайиб кетган икона турарди. Унинг пастки томонига илиб қўйилган гулдастани чанг босиб кетган эди. Эшикнинг чап томонида, қорайиб кетган пол устида бадбўй ёғоч пақир турарди. Ҳозиргина йўқлама қилиб, хотин-халажлар устидан қулфлаб чиқиб кетган эдилар.

Бу камерада ҳаммаси бўлиб ўн беш киши турар: шуларнинг ўн иккитаси аёл ва учтаси ёш бола эди.

Ҳали ёп-ёруғ эди. Фақат икки хотин сўри устида ётарди: уларнинг бири, паспорти бўлмагани учун қамалган девона аёл эди, у бошини халатига буркаб ётарди,— у ҳамма вақт ухлагани ухлаган эди. Иккинчиси, ўғирлик қилгани учун қамоққа олинган сил хотин эди. Буниси халатини бошига қўйиб, томоғини қитиқлаётган балғамни қайтариб, йўталмасликка уриниб бақрайиб қараб ётарди. Ҳаммалари бош яланг, бир хил бўз кўйлак кийган, бошқа аёлларнинг баъзилари сўри устида иш тикиб ўтирар, баъзилари ҳовлидан ўтиб кетаётган маҳбусларни томоша қилиб, дераза ёнида туришарди. Иш тикиб ўтирган уч хотиннинг бири Масловани узатиб қолган кампир эди. Қораблева қовоғи солиқ, юзини ажин босган, бақбақаси салқиб тушган новча, малла сочи чаккаларидан оқара бошлаган, юзидаги сўғалидан соч ўсиб чиққан бақувват хотин эди. Бу кампир эрини болта билан чопиб ташлагани учун каторгага ҳукм этилган эди. У қизига шилқимлик қилавергани учун эрини ўлдирган эди. У камеранинг оқсоқоли бўлатуриб, вино ҳам сотарди. Қораблева кўзойнак тақиб, ишда чиниққан катта қўлларидан игнани деҳқончасига уч бармоқ билан ушлаб, учини ўзига қаратиб тикарди. Унинг ёнида паст бўйли, пучуққина, қорачадан келган, митти қора кўз, очиқ кўнгил, эзма хотин қоп тикиб ўтирарди. Бу темир йўл будкасининг қоровули бўлиб, поезд келар олдидан байроқ кўтариб чиқмагани, поезд ҳалокатга учрагани учун уч ой қамоққа ҳукм этилган эди. Иш тикиб ўтирганларнинг учинчиси Федосья, ўртоқлари Феничка деб юриладиган жувон эди. У оппоққина, икки бети қип-қизил, мовий кўзлари болаларникидек чақнаб турадиган, иккита қилиб ўрилган узун сочларини кичкинагина бошига чамбарак қилган ёшгина, хушсурат жувон. У эрига захар бериб ўлдирмоқчи бўлгани учун қамалган эди. Федосьяни ўн олти ёшида эрга беришган, у эрини тўйинин

эртасигаёқ заҳарламоқчи бўлган. Кафилга олиниб чиқилгач, суд бўлгунча, саккиз ой мобайнида у эри билан ярашиб, унга қаттиқ муҳаббат қўйган, апоқ-чапоқ бўлиб кетган. Эри билан, айниқса, уни яхши кўриб қолган қайнанаси, судда уни оқлашга ҳарчанд уринишган бўлсалар-да, бунга қарамай у Сибирга, каторга ишига ҳукм этилган эди. Хушфеъл, хушчақчақ кулимсак Федосья Маслованинг ёнида ётарди. У Масловани жонидек кўрар, унга ғамхўр бўлиб, хизматини бажо келтириб турарди. Сўри устида яна икки хотин бекор ўтирарди. Уларнинг бири, ёши қирқларга борган, рангсиз ориқ юзи бир вақтлар гўзал бўлган, ҳозир озиб-тўзиб кетган рангпар хотин эди. Узун, оқ кўкраги билан қўлидаги чақалоғини эмизиб ўтирарди. Бу аёлнинг гуноҳи шу эдики, уларнинг қишлоғидан, мужикларнинг фикрича, ноҳақ рекрутликка¹ олинган йигитни олиб кетишаётганда халойиқ становойни тўхтатиб рекрутни олиб қолган. Бу хотин, ноҳақ олинган йигитнинг холаси, рекрут тушган аравага қўшилган отнинг жиловидан биринчи бўлиб тортган. Сўри устида яна юзини ажин босган, сочи оқарган, паст бўйли, содда дил, букри бир кампир бекор ўтирарди. Бу кампир сўрида, печка ёнида ўтириб, қиқир-қиқир кулиб ёнидан у ёқдан бу ёққа чопқиллаб ўтиб турган, сочи калта қилиб олинган тўрт яшар дўмбоқ ўғил болани тутмоқчи бўлаётгандай ҳаракат қилиб қўярди. Кўйлак кийган бола унинг ёнидан югургилаб ўтиб кетар ва ҳадеб: «Ҳа, тутолмадинг-ку!» дер эди. Бу кампир ўғли билан бирга ўт қўйишда айбланган эди. У қамоқда кечаётган кунларини жуда бемалол ўтказар, фақат ўзи қатори қамоқда ўтирган ўғлига ачинарди. Лекин у ташқарида қолган чолини кўп ўйлар, келини кетиб қолиб кирни ювадиган одам қолмагани учун битлаб кетади деб қўрқарди.

Мана шу етти аёлдан ташқари яна тўрттаси очик деразаларнинг бири ёнида туришар, темир панжарани ушлаганларича, боя Маслова дарвоза ёнида дуч келган, ҳовлидан ўтиб кетаётган маҳбуслар билан бақириб-чақириб, имо-ишоралар билан гаплашарди. Шуларнинг бири, ўғрилиқ қилгани учун жазосини ўтаётган, хом-семиз, юзи ва қўлларини оқимтир-сарғиш сепкил босган, ёқавайрон, бўйни йўғон хотин эди, у дераза ёнида

¹ Рекрут — чор Россиясида солдатликка олинган одам.

туриб, хириллаган товуш билан беадаб сўзлар айтиб қичқирарди. Унинг ёнида бўйи ўн яшар қизниқидек келадиган қорача, танаси узун, оёғи калта, бесўнақай маҳбус хотин турарди. Унинг юзи қип-қизил, доғ босган, кўзлари бир-биридан узоққа ўрнашган бўлиб, қалин, дўрдоқ лаблари сўйлоқ тишларини беркитолмас эди. У ҳовлида бўлаётган нарсаларга ўқтин-ўқтин қийқириб кулиб қўярди. Олифталиги учун Хорошавка деб аталган бу маҳбус жувон ўғирлик қилгани ва ўт қўйгани учун суд қилинган эди. Уларнинг орқасида жуда кир кул ранг кўйлак кийган, аҳволи аянч, томирлари ўйнаб чиққан, ориқ, оғир оёқ хотин турарди, у ўғирлик молни яширгани учун суд қилинган эди. Бу хотин, товуш чиқармай, ҳовлида бўлиб ўтаётган нарсаларни маъқуллагандек, ийиб табассум қиларди. Дераза ёнида турганларнинг тўртинчиси майфурушлик қилгани учун қамалган ўрта бўйли, кўзлари бодраган хушфёъл қишлоқи хотин эди. Бу хотин — уйида қолдириб келадиган одами бўлмагани учун ўзи билан қамоққа етти яшар қизи билан ўғлини олиб келган эди. Қампир билан ўйнашаётган бола шунинг боласи эди. Бу хотин ҳам бошқалар каби деразага қарар, лекин тўхтовсиз пайпоқ тўқир, ҳовлидан ўтиб кетаётган маҳбусларнинг сўзини эшитганда, жирканиб юзини буриштирар, кўзини юмарди. Малла сочлари орқасига сочилиб тушган етти яшар қиз кичкинагина ориқ қўлчалари билан онасининг юбкасини чангаллаб олган, кўзини бир нуқтага тикканича хотинлар билан ташқаридаги маҳбуслар бир-бирига айтаётган ҳақоратли сўзларга диққат билан қулоқ солар ва бу сўзларни ёдлаб олаётгандек, ҳадеб шивирлаб қўярди. Ун иккинчи маҳбус дьячокнинг¹ қизи бўлиб, никоҳсиз туққан боласини қудуққа ташлагани учун қамалган эди. Бу баланд бўйли, қадди-қомати келишган қиз эди; унинг бир ўрим калтагина йўғон сариқ сочи ёйилиб, патак бўлиб кетган, бодраган кўзларини бир нуқтага тикиб турарди. У атрофида бўлаётган нарсаларга парво қилмай, яланг оёқ бўлиб, кул ранг кир ич кўйлақда камеранинг бўш жойида у ёқдан-бу ёққа юриб турар, деворга бориб етганда кескин бурилиб орқасига қайтарди.

¹ Дьячок — православ черковида энг қуйи даражадаги руҳоний. (Тарж.)

Қулф шақирлаб, Масловани камерага киргизганларида ҳамма унга ўгирилиб қаради. Ҳатто дьячокнинг қизи ҳам бир дақиқага тўхтаб, қошларини кериб, Масловага бир қараб қўйди-да, ҳеч нарса демасдан яна аввалгидек катта-катта қадам ташлаб юра бошлади. Кўзойнак таққан Қораблева игнасини қалин бўзга санчди-да, Масловага савол назари билан қаради.

— Ана холос! Қайтиб келибсан-да. Мен бўлсам, оқлаб юборишгандир деб ўйлаб эдим,— деди у эркакларча, хириллаган бўғиқ товуш билан.— Кесиб юборишган кўринади.

У кўзойнагини олди, тикаётган ишини сўри устига, ёнгинасига қўйди.

— Кампир икковимиз бўлсак, сени чиқариб юборишгандир, деб ўйловдик, чироғим. Баъзи вақтда бўшатиб ҳам юборишади. Устига пул ҳам беришади, қамалган кунингдан бошлаб,— деб гапира бошлади қоровул хотин хуш овоз билан.— Тусмолимиз тўғри чиқмади-я. Худонинг хоҳиши бўлар экан-да,— дерди у мулойимгина.

Федосья болаларникига ўхшаш меҳрибон мовий кўзларини Масловага тикиб:

— Наҳотки кесиб юборишган бўлса?— деб сўради раҳмдиллик билан. Унинг чеҳраси ўзгариб, йиғлаб юборгудек бўлди.

Маслова жавоб қайтармай ўз ўрнига, чеккадан ҳисоблаганда иккинчи ўринга, Қораблеванинг ёнига ўтиб, сўри тахтанинг бир чеккасига ўтирди.

— Туз ҳам тотмагандирсан,— деди Федосья ўрнидан туриб, Масловага яқинлашаркан.

Маслова жавоб қайтармай қўлидаги кулчаларни ўриннинг бош томонига қўйди. Эгнидан чанг босган ҳалатини ечди, жингалак қора сочларидан дуррасини олди-да, ўтирди.

Сўрининг нариги бошида бола билан ўйнашаётган букри кампир ҳам яқин келиб, Маслованинг рўпарасида тўхтади.

— Тц, тц, тц!— деб тилини тақиллатди у ва ачиниб бош чайқаб қўйди.

Кампирнинг кетидан бола ҳам етиб келди ва кўзларини катта очиб, юқори лабини чўзиб, Маслова олиб келган кулчага тикилиб қолди. Бошидан шунча воқеа-

ларни кечирган Маслова рўпарасида унга раҳм қилиб тикилиб турганларни кўриб йиғлаб юбора ёзди, лаблари пир-пир уча бошлади. Лекин у ўзини туттишга уринди ва то кампир билан бола яқинлашгунча ўзини туттиб турди. Кампирнинг ачиниби, тилини тақиллатиб қўйганини эшитгандан кейин, айниқса, жиддий кўзларини пондан узиб унга тиккан боланинг боқишларига кўзи тушгач, ўзини туттиб тура олмади. Юзи титраб кетди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Айтдим-ку сенга, яхши адвокат топгин деб,— деди Қораблева.— Нима бўлди, сургун қилишдими?— сўради у.

Маслова жавоб қилмоқчи бўлди-ю, лекин жавоб қайтара олмади, ҳўнграб йиғлаганича кулча орасидан папирос қутини олди-да, Қораблевага узатди. Қути устига сочини баланд қилиб турмаклаб қўйган, кўкраги уч бурчак шаклида очиқ турган, икки юзи қип-қизил хотин сурати туширилган эди. Қораблева суратга қараб, Маслова пулни бўлмағур нарсага сарф қилганига ачиниби бошини чайқаб қўйди, битта папирос олиб, лампага туттиб ёндириб олди-да, Масловага узатди. Маслова ҳамон йиғидан тинмай, уст-устига тамаки тутунини ичига тортиб, пуфлаб чиқара бошлади.

— Каторга,— деди у пиқ-пиқ йиғларкан.

— Худодан қўрқишмайдиёям, одамхўрлар, лаънати қонхўрлар,— деди Қораблева.— Бечора қизни бекордан-бекор кесиб юборишибди-я.

Дераза ёнида турган аёллар шу маҳал қаҳ-қаҳлаб кулиб юборишди. Қизча ҳам кулиб юборди. Унинг қўнғироқдай жарангдор кулгиси уч хотиннинг хириллаган, қийқириб кулган товушига қўшилиб кетди. Ҳовлидаги маҳбуснинг аллақандай қилиғи деразадан қараб турувчиларга шундай таъсир қилган эди.

— Эҳ, ярамас кўппак! Қилиғинг қурсин,— деди малла хотин; унинг хўппасемиз гавдаси билтанглаб кетди, у юзини панжарага тираб беҳаё сўзлар айтиб қичқира бошлади.

— Бақалоқ ўлгур! Мунча вағиллайди!— деди Қораблева малла хотинга қараб бошини чайқаб, кейин яна Масловага юзланди:— Неча йил беришди?

— Тўрт йил,— деди Маслова, унинг кўз ёшлари шу қадар дувиллаб оқа бошладики, бир томчиси папиросига тушди.

Маслова жаҳл билан папиросини мижиғлаб ташлади-да, бошқасини олди.

Қоровул хотин, ўзи чекмаса-да, чекиб ташланган папиросни шу заҳоти ердан олди, вайсашдан тинмасдан, қўли билан папиросни текислай бошлади.

— Бундан чиқди,— деди у,— ҳақиқат йўқ деганлари рост экан-да, чирогим. Кўнгилларига келганини қилишади. Матвеевна: чиқариб юборишади, дейди. Мен бўлсам: йўқ, чирогим, у бечорани етти ямлаб бир ютишади, дилим сезиб турибди, дедим. Айтганим келди,— дерди у ўз овозини мамнуният билан тинглаб.

Бу орада эркак маҳбуслар ҳовлидан ўтиб кетишган, улар билан гап отишаётган хотинлар дераза олдидан Маслова ёнига келишган эди. Энг аввал, кўзи бодраган майфуруш хотин қизи билан унинг олдига келди.

— Шунча жабр қилиб бўладими-а?— деди у Маслованинг ёнига ўтираётиб, тез-тез пайпоқ тўқир экан.

— Пули йўқ-да, шунинг учун ҳам қаттиқ жазолашади. Пули бўлганда, битта корчалонни ёлларди-ю, оқлаиб ҳам кетарди,— деди Қораблева.— Анови, хаҳ оти нимаиди-я, бурни катта, паҳмоқ бор-ку,— ўша, ўшани ёллаганда эди, сувдан қуруқ олиб чиқарди.

— Ёллаш осон бўлибди-да,— тишини иржайтириб деди уларнинг ёнига келиб ўтирган Хорошавка,— у минг сўмни пул демайди.

— Пешонанг шўр экан-да,— деди ўт қўйишда айбланиб қамалган кампир.— Зулм эмасми, ахир, бировнинг хотинини йўлдан оздириб, яна эрини битта ем бўлсин деб қаматиб қўйибди-я! Қариган чоғимда мени ҳам унинг ёнига тикдирди,— деб у юз марталаб гаприб берган кечмишини яна сўзлай бошлади. Пешонамизга ё тўрва-халта, ёки бўлмаса турма битилган экан-да. Тўрва-халтадан қутулдим, турмага тутилдим.

— Улар — бошимизга битган бало,— деди майфуруш аёл қизининг бошига тикилиб қараб, кейин пайпоқни ёнига қўйди-да, қизчани икки оёғи орасига тортиб, битини боқа бошлади.— «Нега май сотасан?» эмиш. Бўлмаса, болаларимни қандай боқаман?— дедк у қўли ўрганиб кетган ишини давом эттириб.

Майфурушнинг бу сўзлари Масловага винони эслатди.

У қўйлагининг енги билан кўз ёшларини артар экан, ўқтин-ўқтин хўрсиниб туриб:

— Қани энди вино бўлсайди,— деди Қораблевага.
— Гаримдори солинганими? Майли бўлмасам,— деди Қораблева.

XXXII

Маслова нон орасидан бояги пулларни олди-да, купон ажратиб Қораблевага узатди. Қораблева купонни олди, саводи бўлмаса-да, бир қараб қўйди, кўпни билгучи Хорошавкага кўрсатиб, бу қоғоз икки сўм эллик тийинлик пул эканини билди-да, вино солиб яшириб қўйилган шишани олиш учун туйнук томонга кетди. Бунни кўрган аёллар жой-жойларига тарқалишди. Бу орада Маслова дурраси ва халатининг чангини қоқди, сўрига чиқиб нон ея бошлади.

— Сенга чой асраб қўйиб эдим, совуб қолгандир,— деди Федосья полкадан пайтавага ўралган тунука чойнак билан кружкани олаётди.

Аллақачон совуб қолган сувдан, чоймас, кўпроқ темир иси келиб турарди. Лекин шунга қарамай, Маслова кружкага қўйиб, ноннинг устидан чой ича бошлади.

— Финашка, ма,— деди у ва кулчадан бир бурда ушатиб, оғзига термилиб турган болага узатди.

Бу орада Қораблиха вино солинган шиша билан кружка узатди. Маслова Қораблева билан Хорошавкага манзират қилди. Бу уч маҳбус аёлнинг ёнларида пуллари бор бўлиб, бор-йўқларини ўртада баҳам кўрар, шунинг учун камеранинг аристократияси ҳисобланишарди.

Орадан бир неча минут ўтгач, Масловага жон кириб, суд тўғрисида гапириб бера бошлади, прокурорни мазах қилиб, судда ўзини ҳайратга солган бошқа нарсалар ҳақида қизишиб ҳикоя қила кетди. Судда ҳамма унга суқланиб қараб-қараб қўйганини, уни кўриш учун атайлаб маҳбуслар хонасига кириб туришганини сўзларди.

— Ҳатто конвой ҳам: «Сени кўргани киришяпти» деди. Битта-яримтаси фалон қоғоз шу ердами деб, ё бошқа нарсани баҳона қилиб киради-ю, кўзи билан еб қўйгудек бўлиб менга тикилади. Мен бўлсам, унга ҳеч қандай қоғоз керакмаслигини жуда яхши сезиб ўтирибман,— дерди у жилмайиб, таажжублангандай бош чайқаб қўйиб.— Артистлик қилишади.

— Бўлган-турганлари шу,— дейди Катюшанинг гапига қўшилиб қоровул хотин, кейин қўнғироқдай жингиллаб гапира бошлайди.— Шакарга ёпишган пашшадек хира бўлишади. Бирон бошқа нарсага шудлари бўлмаса ҳам, бунга ақллари етади. Уларнинг кўзига ҳеч нарса кўринмай қолади...

— Бу ерда-чи,—унинг гапини бўлди Маслова.—Бу ерда ҳам қўлга тушдим. Мени энди олиб келишган ҳам эдики, шу маҳал вокзалдан бир тўда маҳбусларни олиб келиб қолишди-ку. Нақ ҳол-жонимга қўйишмади, қандай қочиб, қутулишни билолмай қолдим. Яхшиямки, ноиб ҳайдаб юборди. Биттаси елимдай ёпишиб олувди, қўлидан зўрға чиқиб қутулдим.

— Афт-боши қанақа?— сўради Хорошавка.

— Қорачадан келган, мўйловдор.

— Худди ўша.

— Ким?

— Шчеглов-да. Ҳозир ўтиб кетди.

— Қанақа Шчеглов?

— Шчегловни билмайди-я! Шчеглов икки бор каторгадан қочган. Энди яна тутиб олишибди, у барибир яна қочиб кетади. Ундан ҳатто назоратчилар ҳам қўрқишади,— дерди маҳбусларга хатлар олиб бериб, турмада бўладиган воқеалардан бохабар бўлиб турадиган Хорошавка.— Барибир қочиб кетади.

— Қочганидан нима фойда, барибир бизни олиб кетмайди,— деди Кораблева.— Ундан кўра, менга айт-чи,— деди у Масловага юзланиб,— аблакат шикоят ёзиш ҳақида нима деди, энди шикоятнома бериш керакдир?

Маслова ҳеч нима билмаслигини айтди.

Шу чоқ малла хотин сепкил босган иккала қўлини пахмоқ қўнғир сочлари орасига тиқиб, тирноқлари билан бошини қаший-қаший вино ичаётган аристократлар ёнига келди.

— Катерина, мен сенга айтсам,— деб сўз бошлади у.— Энг аввал сен: суддан норозилигингни ёзишинг керак, кейин прокурорга ариза берасан.

— Ҳа, сенга нима?— деб ўшқирди унга Кораблева дўриллаб.— Винони ҳиди келиб қолди-да, а? Овора бўласан. Нима қилиш кераклигини сендан яхши биламиз, сенга зор эмасмиз.

— Сен билан гаплашаётганим йўқ-ку, мунча ўдағайлайсан.

— Вино ичгинг кеп қолдими? Аврашга тушдингми?
Ўзининг бор-йўғини ҳамма билан баҳам кўрадиган
Маслова:

— Қўйсанг-чи энди, бера қол унгаям,— деди.

— Мен адабини бериб қўяман...

— Қани, бериб кўр-чи!— деди малла Қораблева те-
пасига бостириб келиб.— Сендан қўрқиб бўпман.

— Авахта каламуши!

— Ўзинг каламуш!

— Пишмаган хомкалла!

— Мен хомкалламанми? Қаторгачи, қотил!— деб
қичқирди малла хотин.

— Нарн тур деяпман,— деб гўлдиради Қораблева
хўмрайиб.

Аммо малла ҳамон бостириб келарди. Ахири Қораб-
лева унинг очик, семиз кўкрагидан итариб юборди. Мал-
ла худди шуни кутиб тургандек, тўсатдан бир қўли би-
лан Қораблеванинг сочидан юмдалаб, иккинчи қўли би-
лан юзига туширмоқчи бўлди-ю, лекин Қораблева унинг
бу қўлини ушлаб қолди. Маслова билан Хорошавка мал-
ланинг қўлини ажратиш учун унга маҳкам ёпишишди,
лекин сочни маҳкам чангаллаган қўлини ёзиб бўлмас
эди. Малла, қўлини бир дақиқа бўшатди, лекин у Қораб-
леванинг сочини муштига ўраб олиш учун шундай қил-
ган эди. Боши қийшайиб кетган Қораблева бир қўли
билан маллаи дўппослар, қўлини тишлашга уринарди.
Хотинлар муштлашаётганларнинг тепасида тўдалашиб
турар, уларни ажратишга уринар ва қичқаришарди. Ҳат-
то сил хотин ҳам улар тепасига келди ва йўтала-йўтала
муштлашаётганларни томоша қила бошлади. Болалар
бир-бирларига қисилишиб йиғлашарди. Бу шовқин-су-
ронни эшитиб назоратчи хотин билан назоратчи кирди.
Муштлашаётганларни ажратишди. Сочлари пахмайиб
чувалиб кетган Қораблева, юлиб олинган сочларини аж-
рата-ажрата, малла бўлса йиртилиб парча-парча бўлиб
кетган қўйлаги билан кўкрагини беркитишга урина-ури-
на, бақириб шикоят қилишар, ўз гапларини маъқулла-
тишга уринишарди.

— Биламан, ҳамма жанжалларинг винодан келиб
чиққан, эртага бош назоратчига айтиб берай, бир адаб-
ларингни бериб қўйсин. Сезиб турибман— вино иси кел-
япти,— дерди назоратчи хотин.— Ном-нишонаси қолма-
син, бўлмасам ўзларингга ёмон бўлади, қайси биринг

айбдорлигини суриштиришга ҳозир вақт йўқ. Жой-жойларинга бориб, хап ўтиринглар.

Аммо камерада ғовур-ғувур анчагача чўзилди. Хотинлар яна анчагача сўкишиб, жанжал қандай бошланганини ва айб кимдалигини гапириб вайсашди. Ниҳоят, назоратчи билан назоратчи хотин чиқиб кетди. Хотинлар бир оз тинчишиб, ётиш учун ўрин сола бошлашди. Кампир икона ёнига келиб чўқина бошлади.

Тўсатдан сўрининг нариги бошидан малла хотиннинг хириллаган овози келди, у ҳар бир сўз орасига болохонадор сўкишлар қўшиб:

— Иккита каторгачи бир бўлиб олибди,— дерди.

— Қараб тур ҳали, яна шўринга шўрва тўкиб қўймай тагин,— деб жавоб қайтарди дарҳол Қораблева, худди ўшандай болохонадор сўкишлар билан. Иккови жим бўлиб қолди.

— Халақит беришмаганда кўзингни ўйиб, қўлингга олиб берардим-а...— деди яна малла; дарҳол Қораблеванинг худди боягидек жавоби эшитилди.

Ўртага тушган жимлик анча узоққа чўзилди, кейин сўкишлар эшитилди. Сукунат борган сайин чўзиларди, ниҳоят бутунлай жимлик чўкди.

Ҳамма жой-жойида ётарди, баъзилар хуррак ота бошлади. Ҳамма вақт узоқ чўқинадиган кампиргина ҳамон иконага сажда қиларди. Дьячокнинг қизи эса, назоратчи хотин чиқиб кетиши билан ўрнидан турди-да, камерада яна у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

Маслова уйғоқ ётар, ҳамон ўзининг каторгачи эканлиги ҳақида ўйлар, шу бугун уни икки марта шундай деб аташди: бир марта Бочкова, иккинчи бор малла хотин шундай деди,— ўзининг каторгага ҳукм қилинганига у сира кўника олмасди. Масловага орқасини ўгириб ётган Қораблева унга ўгирилди.

— Шундай бўлар деб сира ўйламаган эдим,— деди Маслова секин.— Бошқалар не-не ишлар қилишади — уларга бало ҳам бўлмайди, мен бўлсам бегуноҳдан-бегуноҳ азоб чекишим керак.

— Қўп хафа бўлаверма, қизим. Сибирда ҳам одамлар яшайди. Сен ўша ерда ҳам хор бўлмайсан,— деб овутарди уни Қораблева.

— Хор бўлмаслигимни биламанку-я, лекин шундай бўлса ҳам алам қилар экан. Яхши яшаб ўрганганман, тақдирим бутунлай бошқача бўлиши керак эди-да.

— Худонинг хоҳиши бўлади,—деди Қораблева хўрсиниб,— худонинг хоҳишига қарши туриб бўладими.

— Биламан, хола, барибир қийин-да.

Иккови жимиб қолди.

— Эшитяпсанми? Анови манжалақини,— деди Қораблева сўрининг нариги бошидан келаётган галати товушларга Маслованинг диққатини тортиб.

Бу — пиқ-пиқ йиғлаётган малла хотиннинг товуши эди. Малла хотин ҳозир ўзини сўкиб ҳақоратлаганлари, калтаклаганлари, вино бермаганлари учун алам қилиб йиғларди. Ахир шу қадар вино ичкиси келган эдики... у яна, умри бино бўлиб ҳали ёруғ кун кўрмаганига, сўкиш ва қарғишлар, пичинг ва ҳақоратдан бошқа сўз эшитмаганига, калтакдан боши чиқмаганига йиғларди. Умрида биринчи марта мастеровой Федька Молодёнковга кўнгил қўйганини эслаб бир оз юпанмоқчи бўлган эди, лекин бу муҳаббатнинг оқибати ҳам ёдига тушди. Бир куни ана шу Молодёнков маст бўлиб келиб, ҳазил учун унинг энг нозик ерига тўтиё сурди ва оғриқдан унинг афт-башараси бужмайиб, типирчилаганини кўриб, ўртоқлари билан қотиб-қотиб кулди. Бу муҳаббат ана шу йўсин хотима топди. Малла хотин шуларни эслади ва ўзига ўзининг раҳми келиб, овозимни ҳеч ким эшитмаяпти, деб ўйлаб, йиғлаб юборди. У ёш болалардек бурнини торта-торта, шўртак кўз ёшларини юта-юта йиғларди.

— Бечорага раҳмим келяпти,— деди Маслова.

— Албатта, кишининг раҳми келади, лекин ўзи ёпишмасин-да.

XXXIII

Эртасига эрталаб Нехлюдов кўзини очар-очмас ўзига бир нарса бўлганини ҳис этди. Нима бўлгани эсига келмаган бўлса-да, бир муҳим ва яхши нарса рўй берганини билган эди. «Катюша, суд». Ҳа, ёлғон гапиришни бас қилиш, бор ҳақиқатни очиқ айтиш керак. Бунинг устига, худди шу куни эрталаб, ниҳоят уезд бошлиғининг хотини Марья Васильевнадан хат келди, бу мактубни кўпдан буён у кутарди, бу ҳозир жуда зарур эди. Марья Васильевна хатда унга ўз эркингиз ўзингизда, уйлансангиз бахт тилайман, деб ёзганди.

— Уйланиш!— деб ғўлдиради у истехзо билан.— Уйланишни энди хаёлимга ҳам келтиргим келмайди!

Нехлюдов кеча Марья Васильевнанинг эрига ҳамма гапни айтиб бермоқчи, тавба-тазарру қилиб, қандай жазо берадиган бўлса, рози эканини изҳор қилмоқчи бўлганини эслади. Лекин бугун эрталаб, кеча осонгина бўлиб кўринган нарса ҳазилакам иш эмаслигини англади. «Эри-ку, билмас экан, уни бекорга бахтсиз қилишнинг нима кераги бор? Агар ўзи сўраб қолса, ростини айтаман. Атайлаб бориб айтишнинг ҳожати борми? Йўқ, ҳожати йўқ».

Миссига бутун ҳақиқатни айтиш ҳам бугун эрталаб ўлимдан қаттиқ кўринди. Гап бошлаш ҳам жуда оғир эди, ҳақоратдек бориб тегиши турган гап. Маълум нарсалар, турмушда бўладиган кўп нарсалар қатори, шу ҳолича қолиб кетмоғи керак эди. Шу куни эрталаб у: Миссиларникига энди сира бормасликка, агар сўраб қолишса, гапнинг пўскалләсини айтишга жазм қилди.

Лекин Катюша икковининг муносабати очиқ ва равшан бўлиши лозим.

«Турмага бораман, унга айтаман, мени афв этишини сўрайман. Агар лозим бўлса, ҳа, агар лозим бўлиб қолса, унга уйланаман», деб ўйларди у.

Бу фикр, маънавий қаноат ҳосил қилиш мақсадида ҳамма нарсдан воз кечиб Масловага уйланиш керак деган фикр, шу бугун эрталаб унинг кўнглини юмшатарди.

Кўпдан буён Нехлюдов тонгни бундай ғайрат, шижоат билан кутиб олмаганди. Ёнига кириб келган Аграфена Петровнага, дарҳол, бундан буёқ бу квартирада туришга ва сизнинг хизматингизга эҳтиёжим қолмади, деб айтди. У шу қадар кескинликни ўзидан ҳеч қачон кутмаган эди. Нехлюдов бу ҳақда ҳеч нарса демаган бўлса-да, бу катта ва қиммат квартирани шу ерда уйланиш учун ижарага олгани маълум эди. Шунинг учун ҳам квартирани топшириш айниқса зарур эди. Аграфена Петровна унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Менга қилган ғамхўрлигингиз учун катта раҳмат, Аграфена Петровна, лекин энди менга катта уй ҳам, хизматкорлар ҳам керак эмас. Агар менга ёрдам беришни истасангиз, марҳамат қилиб, буюмларни «ҳозирча, ойим ҳаёт пайтидагидек қилиб йиғиштириб қўйсангиз. Наташа келгандан кейин уйни ўзи бошқараверади. (Наташа Нехлюдовнинг опаси эди).

Аграфена Петровна бошини чайқаб қўйди.

— Нега йиғиштираман? Керак бўлиб қолади-ку, ахир,— деди у.

Унинг қай маънода бош чайқганини сезган Нехлюдов.

— Йўқ, керак бўлмайди, Аграфена Петровна, керак бўлмаса керак,— деди унга жавобан.— Марҳамат қилиб Корнейга ҳам айтсангиз, энди унинг ҳам кераги бўлмайди, моянасини икки ой олдин беришим мумкин.

— Бекор қилиясиз-да, Дмитрий Иванович,— деди Аграфена Петровна.— Чет элга кетсангиз ҳам, барибир, уй керак бўлади-ку.

— Йўқ, Аграфена Петровна, чет элга кетмайман; кетадиган бўлсам ҳам бутунлай бошқа жойга бораман.

У тўсатдан қип-қизариб кетди.

«Унга очигини айтиш керак,— деб ўйлади Нехлюдов,— яширишнинг кераги йўқ, ҳаммага гапнинг очигини айтиш керак».

— Кеча жуда ғалати ва муҳим бир ҳодиса бўлиб ўтди. Аммам Марья Ивановнаникидаги Катюша эсингиздами?

— Бўлмасам-чи, ўзим кийим тикишни ўргатган эдим:

— Кеча судда худди ўша Катюшани суд қилишди, мен судда маслаҳатчи эдим.

— Вой шўрлик-эй!— деди Аграфена Петровна.— Нима гуноҳ қила қолибди?

— Қотилликда айблашди, лекин ҳаммасига мен айбдор, мен.

— Нега сиз айбдор бўлар экансиз? Қизиқ гапларни гапирасиз-а,— деди Аграфена Петровна, унинг кекса кўзларида кинояли кулги чақнаб кетди.

У Катюша воқеасини биларди.

— Ҳа, ҳаммасига мен айбдорман. Шунинг учун ҳам режаларим тамомила ўзгарди.

— Бунинг сизга нима тааллуқи бор, нега сизнинг ҳаётингизда ўзгариш бўлиши керак?— деди Аграфена Петровна табассумини тийиб.

— Унинг шу йўлдан кетишига мен сабаб бўлганман-да. Шунинг учун ҳам қўлимдан келганича ёрдам беришим керак унга.

— Майлингизу, лекин сизда айб йўқ деса бўлади. Ҳамманинг ҳам бошидан ўтади. Ақлли-ҳушли одамлар бунақа нарсаларни унутиб ҳам юборади,— деди Аграфена Петровна қатъий ва жиддий,— буни кўнглингизга

олмасангиз ҳам бўлади. Унинг оёғи эгрилигини илгари ҳам бир эшитган эдим, бунга ким айбдор?

— Мен айбдорман. Шунинг учун ҳам тўғри йўлга солмоқчиман.

— Э, энди тўғри йўлга солиш қийин.

— Бу менинг ишим. Аммо агар сиз ўзингизни ўйлаётган бўлсангиз, оймнинг кўнгилларидагини...

— Ўзимни ўйлаётганим йўқ. Марҳума оңангиз менга кўп яхшилик қилганлар, у кишидан жуда миннатдорман, менга ортиқ ҳеч нарса керак эмас. Мени Лизанька чақиряпти (бу Аграфена Петровнанинг турмушга чиққан жияни эди), сизга керак бўлмай қолганимдан кейин ўшанинг олдига кетаман. Лекин сиз бу нарсаларни ҳадеб кўнглингизга олаверманг, бунақа нарсалар ҳамманинг ҳам бошидан ўтади.

— Бу тўғрида мен бошқача фикрдаман. Лекин ҳар ҳолда квартирани топшириб, буюмларни йиғиштиришга ёрдам беринг, илтимос қиламан сиздан. Мендан хафа бўлманг. Хизматларингиз учун сиздан жуда миннатдорман.

Шуниси қизиқки: Нехлюдов ўзини номуссиз деб билиб, ўзидан ихлоси қайтгандан кейин бошқалар унинг кўзига ёмон кўринмайдиган бўлди: қайтага, Аграфена Петровнага ҳам, Корнейга ҳам ҳурмати ошди; уларни иззат қила бошлади. Нехлюдов Корней олдида ҳам қилган гуноҳларига иқрор бўлмоқчи эди-ю, лекин Корней тавозе қилиб, ўзини шу қадар жиддий тутардики, бунга Нехлюдовнинг юраги дов бермади.

Худди ўша кўчаларда, худди ўша извошда судга борар экан, йўл-йўлакай Нехлюдов бугун ўзини бутунлай бошқа одамдек ҳис этар, ўзига-ўзи ҳайрон қоларди.

Кечагина Миссига уйланиш яқин орада бўладиган нарсага ўшар, бугун эса бутунлай мумкин бўлмаган нарсаси туюларди. Кечагина у, Мисси менга жон деб тегади, бунга шубҳам йўқ, деб ўйларди, бугун эса у Миссига уйланиш у ёқда турсин, унга ҳатто яқин йўлашга ҳам ўзини нолойиқ деб ҳис этарди. «Агар менинг қанақа одамлигимни билса, ўлақолса ҳам уйига яқин йўлатмас эди. Тагин мен, анови жанобга нозу карашма қилдинг, деб ундан хафа ҳам бўлиб юрибман. Йўқ, йўқ, эндиликда, агар у менга теккан тақдирда ҳам, мен мана бунинг шу ерда, турмадалигини, эрта ё индин этапма-этап ўтиб каторгага жўнашини билатуриб, бахтиёр бў-

лиш у ёқда турсин, тинч тура олармиканман. Ўзим ҳароб қилган анови аёл каторгага кетса-ю, мен бу ерда табриклар эшитиб, ёш хотиним билан меҳмонма-меҳмон юрсам. Ё бўлмасам анови, хотини икковимиз шармандаларча алдаб юрганимиз уезд бошлиғи билан мажлисларда мактаблар инспекцияси қарорларига берилган овозларни санаш ва шунга ўхшаш ишлар билан шуғуллансам, кейин хотини билан бирон хилватда учрашсам (нақадар қабиҳлик!); ёки сурат чизишни давом эттирсам, бу сурат ўлгур ҳам битадиган балога ўхшамайди, нимага деганда, бундай бўлмагур нарсалар билан шуғулланишимнинг кераги йўқ,—барибир энди ҳеч қайси бирига қўлим бормаиди», деб ўйларди у кўнглида рўй берган, ҳозир ўзи ҳис этаётган бу ўзгаришдан қувониб.

«Энг аввал,— деб ўйларди у,— адвокатга учрашиш, унинг фикрини билиш керак, кейин... кейин турмага бориб уни, кечаги маҳбус хотинни кўриш, ҳаммасини ўзига айтиш керак».

У Катюша билан учрашувини, ҳамма гапни очиқ айтишини, унга қилган гуноҳига иқрор бўлишини, қилган айбини ювиш учун қўлидан келгунча ёрдамини аямаслигини, унга уйланишини айтишини тасаввур этганда завқ-шавққа тўлиб, кўзларига ёш келарди.

XXXIV

Нехлюдов судга келиши биланоқ, йўлакда кечаги суд приставини учратди-да, суд бўлиб, кесилган маҳбуслар қаерда эканини, улар билан учрашув учун кимдан рухсат олиш мумкинлигини сўради. Суд пристави маҳбуслар бошқа-бошқа ерда туришлигини, қатъий ҳукм эълон қилингунча улар билан учрашув прокурорга боғлиқ эканлигини гапириб берди.

— Ўзим айтаман сизга, суд мажлисидан кейин ўзим обориб қўяман. Прокурор ҳали келганича йўқ. Ҳозирча марҳамат қилиб судга кiring. Бошланиб қолади.

Нехлюдов, бугун кўзига айниқса аянч бўлиб кўринган приставга, қилган илтифоти учун миннатдорчилик билдириб, маслаҳатчилар хонаси томон юрди.

Нехлюдов эшикка етай деганда, ичкаридан маслаҳатчилар чиқиб қолишди. Улар мажлислар залига кир-

моқчи эканлар. Савдогар худди кечагидек қувноқ, худди кечагидек ширакайф эди. У Нехлюдовни худди қадрдон дўстдек кутиб олди. Петр Герасимовичнинг бетакаллуфлиги ва қаҳ-қаҳлаб кулиши ҳам бугун Нехлюдовнинг гашига тегмас эди.

Нехлюдов кечаги судланувчи хотинга бўлган муносабатини маслаҳатчиларнинг ҳаммасига айтишни хоҳларди. «Аслида,— деб ўйларди у,— кеча суд вақтида ўрнимдан туриб бутун гуноҳимни очиқ айтишим керак эди». Лекин маслаҳатчилар билан бошлашиб мажлислар залига киргач, худди кечагидек яна «суд келяпти» дейилгандан кейин ёқа тутган уч киши баланд жойга чиқди, яна жимлик чўкди, маслаҳатчилар суянчиги баланд стулга ўтиришди, жандармлар, портрет, поп — хуллас, кечаги расм-маросим бошлангач, у кўнглига келган нарсани амалга ошириш керак бўлса-да, кеча бу тантанали маросимни буза олмаслигини ҳис этди.

Судга ҳозирлик кўриш (маслаҳатчиларни қасамёд эттириш ва раиснинг уларга мурожаат қилиб гапирган нутқидан ташқари) худди кечаги тарзда ўтди.

Бугун кўриладиган иш: қулфни бузиб кириб ўғирлик қилиш тўғрисида эди. Қилич яланғочлаган икки жандарм қўриқлаган судланувчи кул ранг халат кийган, ранги бўздек оқариб кетган, ориқ, йигирма яшар кифти тор йигит эди. У қора курсида ёлғиз ўтирар, кириб келаётганларни ер тагидан кузатарди. Йигит ўртоғи билан омбор қулфини бузиб кириб, уч сўм олтмиш етти тийинлик эски палосни ўғирлашда айбланар эди. Айб-помада кўрсатилишича, йигит палосни елкасига ташлаб олган шериги билан кетаётганда миршаб тўхтатган. Йигит ҳам, шериги ҳам дарҳол айбини бўнига олган ва иккови ҳам қамоққа олинган. Йигитнинг шериги, чилангар йигит қамоқда ўлган. Шундай қилиб йигит, ёлғиз суд қилинмоқда эди. Эски палос далиллар столида ётарди.

Иш худди кечаги тартибда ўтди, бир дунё далиллар рўкач қилинди, гувоҳлар чақирилди, уларни қасамёд эттирилди, сўроқ, эксперт ва чапростиға сўроққа тутиш бошланди. Гувоҳ миршаб раиснинг, қораловчи ва оқловчининг саволларига бир хилда: «худди шундай», «билолмадим» ва яна «худди шундай», деб сушт жавоб қайтарарди. Лекин унинг ўтакетган овсарлиги ва ихтиёрсиз бўлиб қолганига қарамай, йигитга ачинаётгани,

уни қўлга туширгани ҳақида ўлганининг кунидан сўзлаётгани сезилиб турарди.

Иккинчи гувоҳ, уй хўжаси, ўша палоснинг эгаси, серзардагина чолдан, шу палос сизникими деб сўрашганда, истар-истамас тан олди; прокурор ундан бу палосни нима қилмоқчи эканлигини, унга жуда зарур-зарур эмаслигини сўрай бошлаганда, унинг зардаси қайнаб:

— Палос бўлмай номи ўчсин, тариқча ҳам кераги йўқ менга;— деб жавоб берди.— Бу зормандани деб бошимни шунча қотиришларини билганимда, қидириш у ёқда турсин, сўроққа судраб юришмасин деб бир сўлкавойни, бир эмас, икки сўлкавойни ёнимдан тўлаган бўлардим. Извошнинг ўзига беш сўмча пул кетди. Кошки ўзим соғ бўлсам, чуррам тушган, бунинг устига бо-дим бор.

Гувоҳларнинг ҳам гапи шу эди. Айбланувчи эса, ҳамма айбини бўйнига олар, қўлга тушган ёввойи ҳайвон боласидек тўрт тарафга олазarak бўлар, тутила-тутила бўлган воқеани оқизмай-томизмай ҳикоя қиларди.

Воқеа равшан эди, аммо прокурор ёрдамчиси, худди кечагидек, елкасини кўтариб ҳийлакор жиноятчини илинтирадиган нозик саволлар берарди.

У ўз сўзида қулфни синдириб, бировнинг уйига кириб ўғирлик қилинганлигини, бола энг огир жазога сазоворлигини исбот қиларди.

Суд томонидан белгиланган оқловчи эса ўғирлик ту-рар жойда содир бўлмаганлигини ва шу сабабли, жи-ноятни инкор қилиб бўлмаса-да, ҳар ҳолда, бу жиноят жамият учун, прокурор таъкидлаб ўтган даражада, хавфли эмаслигини исбот қиларди.

Раис худди кечагидек ўзини холис ва одил қилиб кўрсатиб, маслаҳатчилар жуда яхши билган, билмасли-ги мумкин бўлмаган нарсаларни батафсил тушунтира бошлади. Худди кечаги сингари танаффус бўлиб турар, чекишар, суд пристави худди кечагидек ирғиб туриб: «Суд келяпти» деб қичқирар, икки жандарм яланғоч-ланган қиличи билан жинояткорга даҳшат солиб, ухлаш-дан ўзларини тийиб ўтиришарди.

Иш жараёнида маълум бўлишича, бу йигитнинг ота-си болалик чоғидаёқ уни тамаки фабрикасига югурдак-ликка берган, бола у ерда беш йил яшаган. Бу йил хўжайини билан ишчилар орасида бўлиб ўтган кўнгил-сиз воқеадан кейин хўжайин уни бўшатиб юборган ва

ишсиз қолган йигит бор-йўғини сотиб-совуриб ичкилик-бозлик қилиб шаҳарда ишсиз юрган. Қовоқхонадан худди ўзига ўхшаш, ўзидан ҳам аввал ишсиз қолган. кўп ичадиган чилангар билан топишган, ғирт маст ҳолда иккови кечаси қулфни бузиб омборга киришган ва биринчи дуч келган нарсани олиб чиқишган. Уларни тутиб олишган. Иккови айбига иқрор бўлган. Уларни қамоққа солишган. Чилангар йигит суд бўлмасдан ўлиб қолган. Эндиликда йигитни хавфли шахс сифатида, ундан жамиятни халос қилиш мақсадида суд қилишарди.

«Бу ҳам худди кечаги жиноятчи жувондака хавфли шахс-да,— деб ўйларди Нехлюдов кўз ўнгида бўлаётган гапларга қулоқ соларкан.— Улар хавфли-ю, биз хавфли эмасми?.. Мен — бузуқман, фоҳиш, алдамчиман. Менинг шунақалигимни кўра-била туриб мендан нафратланиш у ёқда турсин, қайтага ҳурмат қилишади, ҳаммамиз шунақа эмасми? Аммо бу бола, жамият учун, шу залда ўтирган одамларнинг ҳаммасидан ҳам хавфли бўлса, қўлга тушган тақдирда, нафсиламр уни нима қилиш керак эди?»

Бу бола қандайдир бир бошқача ёвуз эмасдир ахир, унинг оддийгина одам эканлигини ҳамма ҳам кўриб турибди-ку. У худди ана шундай одамларни етиштирадиган муҳитда яшагани учунгина жинояткор бўлган ахир. Мана шундай болалар бўлмаслиги учун эса, бундай бахтсиз зотларнинг пайдо бўлишига сабабчи бўладиган шароитларни йўқ этишга ҳаракат қилиш лозимлиги аниқ-равшан кўриниб турибди-ку.

Биз бўлса нима қиляпмиз? Биз бунақа йигитларнинг мингларчаси қўлга тушмай четда қолиб кетаётганини билатуриб, ана шундай қўққисдан қўлга тушиб қолган биттасига маҳкам ёпишиб олиб, турмада унинг умрини бекорга ёки бемаъни меҳнат билан ўтказамиз, худди ўзи сингари адашиб, ҳолдан тойган одамлар билан бирга қамаймиз, кейин давлат ҳисобига энг ярамас одамлар қатори Москвадан Иркутск губерниясига сургун қиламиз.

Шундай одамларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган шароитни йўқотиш учун ҳаракат қилиш ўрнига бундайларни етиштирадиган корхоналарни қўллаб-қувватлаймиз ҳам. Булар: фабрика ва заводлар, устахоналар, қовоқхоналар, фоҳишахоналардир. Биз бундай жой-

ларни йўқ қилиш у ёқда турсин, уларни зарур деб ҳисоблаб қўллаб-қувватлаймиз, тартибга соламиз».

Нехлюдов полковник ёнидаги курсисиди ўтириб, оқловчи, прокурор ва раиснинг турли оҳангда гапирётган гапини тинглар, виқор билан қўлларини пахса қилиб маъқуллаштиларини кузатар экан, биттани эмас, миллионлаб одамларни шу тахлитда тарбиялаймиз-да, биттасини тутиб олиб, ўзимизча бир иш қилдик, уни Москвадан Иркутск губерниясига жўнатиб юбориб ўзимизни хавф-хатардан халос қилдик, энди биздан ҳеч нарса талаб қилмаси ҳам бўлади, деб ўйлаб юрамиз,— деб ўйларди бениҳоя зийраклик билан. Нехлюдов бу баҳайбат зални, бу портретларни, қандилларни, курсиларни, мундирларни, бу қалин деворларни, деразаларни бир-бир кўздан кечириб экан, бу бионинг нақадар катталигини, бу маҳкаманинг эса ундан ҳам салмоқдорлигини, фақат бу ердагина эмас, балки бутун Россияда ҳеч кимга кераги бўлмаган кулгили нарсалар учун мояна оладиган амалдорлар, мирзолар, қоровуллар, чопарлар армияси нақадар кўплигини эслаб:— Мана шу мунофиқликка озмунча куч, озмунча маблағ сарф бўладими ахир,— деб ўйлади.— Шунга кетаётган кучимизнинг юздан бир ҳиссасини биз ўз кайф-сафоли ҳаётимизни таъмин этадиган мана шу хўрланган бечораларга ёрдам учун сарф қилганимизда, нималар бўлмас эди. Ахир,— деб ўйларди Нехлюдов така-пука бўлган боланинг заъфарон юзига қараб,— йўқчиликдан уни қишлоқдан шаҳарга юбораётган пайтда биронта раҳмдил одам топилганда эди ёки бўлмасам у шаҳарга келгандан кейин ҳам, фабрикада ўн икки соатлаб ишлаб чиққач, ўздан катта кишилар орқасидан қовоқхонага эргашиб бораётганида: «Борма, Ваня, яхши эмас»,— дейдиган одам топилганда, бола бормас ва ноўя иш қилмас эди.

Бола бечора шаҳарда ёввойи ҳайвон боласидек додираб яшаган, битлаб кетмаслик учун сочини қирдириб, усталарининг бозорини қилиб бериб юрган, шунча йил давомида унга раҳм-шафқат қиладиган биронта одам топилмаган; аксинча, шаҳарга келганидан бери усталаридан, ўртоқларидан, кимки алдаб кетса, ичса, бировни сўкса, кимки бировни калтакласа, фоҳишлик қилса — шу мард одам деган гапдан бошқани эшитмаган.

У бемор бўлиб қолгач, оғир меҳнат, пиянисталик, фоҳишлик туфайли ишдан чиқиб қолгач, эси оғиб беҳудадан-беҳуда шаҳарда санғиб, аҳмоқлик қилиб, қандайдир бир омборга кириб, ҳеч кимга кераги йўқ палосни ўғирлаб чиққанидан кейин эса биз, давлатманд, ўқимишли кишилар, болани мана шу аҳволга туширган сабабларни йўқотиш ўрнига, болани ҳалок қилиш йўли билан ишни тўғриламоқчи бўламиз.

Нақадар даҳшат! Бу қаттиққўлликми ё бемаъниликми, билмайсан киши. Иккови ҳам ҳаддан ташқари ошиб кетган кўринади.

Нехлюдов энди, кўз ўнгида бўлиб ўтаётган нарсаларга ортиқ қулоқ солмай, ана шуларни ўйларди. Борган сайин очилаётган бу ҳақиқат уни даҳшатга соларди. У шуларни олдин нега пайқамаганига, бошқалар нега кўра олмасликларига ҳайрон бўларди.

XXXV

Биринчи танаффус бошланиши биланоқ Нехлюдов ўрнидан турди-да, судга қайтиб кирмасликка қасд қилиб, йўлакка чиқди. Уни нима қилишса қилишсинки, лекин бу қадар ярамас ва номаъқулчиликка ортиқ иштирок эта олмайди.

Нехлюдов прокурорнинг кабинети қайсилгини билиб олиб ўша ёққа борди. Курьер прокурорнинг ҳозир банд эканлигини айтиб, Нехлюдовни киргизишни истамди. Аммо Нехлюдов, унинг гапига итоат қилиб ўтирмай, эшик томон юрди ва рўпарасидан чиққан чиновникка ўзининг маслаҳатчи эканлигини, прокурорга жуда зарур иши борлигини айтиб, кириб хабар беришни илтимос қилди. Қнязлик унвони ва кийимининг яхшилиги Нехлюдовга қўл келди. Чиновник прокурорга хабар қилди, шундай қилиб, Нехлюдовни киргизиб юборишди. Прокурор Нехлюдовнинг ўзи билан учрашувини қаттиқ туриб талаб қилганидан норизо бўлган чиқар, уни тик турган ҳолда қабул қилди.

— Хўш, хизмат?— деди прокурор жиддий.

Нехлюдов, ҳозирги хатти-ҳаракати ўзининг бутун ҳаёт-мамотини ҳал этишга қодир эканини ҳис этиб, қизара-қизара:

— Мен маслаҳатчиман, фамилиям Нехлюдов, судланувчи Масловани кўришим зарур эди,— деди шошиб-пишиб шартта.

Прокурор калта қилиб қирқилган сочларига оқ ора-
лай бошлаган, йилтиллаб турувчи ўйноқи кўзли, қуюқ
соқолли, қуйи жағи катта, ўрта бўйли, қорачадан кел-
ган киши эди.

— Маслова дейсизми? Ҳа, танийман, танийман.
Заҳарлашда айбланган,— деди прокурор хотиржам.—
Нега уни кўрмоқчисиз?— Кейин саволини бирмунча юм-
шатмоқчи бўлди шекилли:— Сабабини билмасдан туриб
сизга ижозат бэра олмайман,— деб қўшиб қўйди.

— Мен учун жуда муҳим бир иш юзасидан учраши-
шим зарур,— деб жавоб қайтарди Нехлюдов қип-
қизариб.

— Ҳм,— деди прокурор бошини кўтариб Нехлюдов-
ни синчиклаб кўздан кечириб.— Иши кўрилганми ё ҳа-
ли кўрилгани йўқми?

— Кеча суди бўлди, ноҳақдан-ноҳақ тўрт йил ка-
торгага ҳукм қилинди. Заррача гуноҳи йўқ.

— Ҳм. Агар кечагина суд бўлган бўлса,— деди про-
курор Нехлюдовнинг, Маслованинг бегуноҳлиги ҳақи-
даги сўзига парво қилмай,— ҳукм узил-кесил эълон
этилгунча дастлабки қамоқ уйида сақланиши лозим. У
ерда фақат маълум кунларда кўришиш мумкин. Уша
ердагиларга мурожаат қилишингиз маслаҳат.

Нехлюдов қатъий дақиқаларнинг яқинлашиб қолга-
нини ҳис этиб:

— Ахир, мен уни мумкин қадар тезроқ кўришим
керак,— деди. Унинг қуйи жағи титраб кетди.

— Нега энди албатта учрашмоқчисиз?— деб сўради
прокурор безовталаниб, қошини кериб қўйиб.

— Негаки, у бегуноҳдан-бегуноҳ каторгага ҳукм
этилиб кетди. Асли ҳаммасига мен гуноҳкор,— деди
Нехлюдов овози қалтираб, шу билан бир қаторда у
айтиш лозим бўлмаган нарсани айтиб қўйганини ҳис
этиб.

— Қандай қилиб?— деб сўради прокурор.

— Чунки мен уни йўлдан оздирдим, унинг шу аҳвол-
га тушишига сабаб бўлдим. Агар мен уни шу кўйларга
солмаганимда эди, унинг бўйнига бунақа айблар қўйил-
маган бўлар эди.

— Лекин барибир унинг учрашувга нима дахли
борлигини тушунмаяпман.

— Дахли шундаки, мен у билан изма-из кетмоқчи-
ман, кейин... унга уйланмоқчиман,— деди Нехлюдов.

Шу ҳақда гап очиш биланоқ ҳар вақтдагидек кўзи жиқ ёшга тўлди.

— А? Шундай денг!— деди прокурор.— Бу ҳақиқатан ҳам фавкулотда ҳодиса. Янглишмасам, сиз Краснопер земствосининг¹ аъзосисиз-а?— деб сўради прокурор ҳозир ана шунақа ғалати бир нарсани ихтиёр қилган бу Нехлюдов ҳақида илгарилари ҳам эшитганини эслагандай бўлиб.

— Кечирасиз, менингча бу нарсанинг илтимосимга алоқаси бўлмаса керак,— деди қип-қизариб кетган Нехлюдов аччиқ билан.

Прокурор ҳеч гап тортмай:

— А-албатта, албатта,— деди сал жилмайиб,— фақат сиз шундай ғайриоддий нарсага ихтиёр билдирып-сизки, истагингиз урф-одатдан шу қадар йироқки...

— Айтинг-чи, менга ижозат бериладими?

— Ижозат? Ҳа, мен ҳозир пропуск ёзиб бераман. Бир оз ўтира туринг.

Прокурор стол ёнига борди-ю, ўтириб ёза бошлади.

— Марҳамат, ўтира туринг.

Нехлюдов ҳамон тик турарди.

Прокурор пропускни ёзиб бўлгач, Нехлюдовни мароқ билан кузатар экан, унга қоғозни узатди.

— Яна шуни ҳам айтиб қўйишим лозимки,— деди Нехлюдов,— мен ортиқ сессияда иштирок эта олмайман.

— Ўзингизга маълумки, бунинг учун судга узрли сабаблар кўрсатиш керак.

— Сабаби шуки, мен ҳар қанақа судни фақат бек-фойдагина эмас, балки ғайрихлоқий нарса деб биланман.

— Ҳм,— деди прокурор ҳамон боягидай сезилар-сезилмас жилмайиб. Бу табассум билан у, бундай гаплар менга маълум, кулгили нарса демоқчи эди.— Ҳм, аммо мен суд прокурори бўлганим учун сизнинг гапингизга қўшила олмаслигимни тушунсангиз керак. Шу сабабли бу ҳақда судга маълум қилишингизни маслаҳат кўраман. Суд арзингизни узрли ёки узрсиз деб

¹ Земство — чор Россиясида 1864 йилда дворян-буржуа вакилларида ташкил этилган ва маҳаллий ишларни бошқариб турган муассасалар системаси.

топади, мабодо, узрсиз деб ҳисоблагудек бўлса, чорангизни кўради. Судга мурожаат қилинг.

— Мен арзимни айтдим, ортиқ ҳеч қаерга бормайман,— деди Нехлюдов жаҳл билан.

Бу ғалати одамдан тезроқ қутулмоқчи бўлди шекилли:

— Хўп бўлмасам,— деди прокурор бошини энгаштириб.

— Бу ким эди ўзи?— деб сўради суд аъзоси Нехлюдов чиқиб кетиши билан прокурор кабинетига кираётиб.

— Нехлюдов, танийсиз, Краснопер уездида, земствода у бир неча бор ғалати масалалар қўйган эди. Бунга қаранг, у маслаҳатчи, судланувчилар орасида каторгага ҳукм этилган қизми, хотинми бор экан. Айтишича, бир вақтлар уни алдаб ташлаб кетган экан, энди келиб-келиб ўшанга уйланмоқчи.

— Йўғ-е?

— Менга ўзи айтди... ўзиям ҳовлиққан, ҳаяжонланган.

— Ҳозирги ёш-яланглар шунақа тентакнамо ўзи.

— Ўзи у қадар ёш ҳам эмас.

— Анови машҳур Ивашенковингиз ҳам жонимга тегиб кетди. Гапира-гапира тинка-мадоримни қуришиб юборди.

— Бунақаларни тўғридан-тўғри тўхтатиш керак, кип-қизил ишбузармонлар шулар-да...

XXXVI

Прокурорнинг ёнидан чиқиб, Нехлюдов тўғри дастлабки қамоқ уйига жўнади. Лекин у ерда ҳеч қанақа Маслова йўқ экан, мутассади Нехлюдовга, у балки, эски жўнатиш турмасида бўлса керак деб тушунтирди. Нехлюдов ўша ёққа йўл олди.

Ҳақиқатан ҳам Екатерина Маслова ўша ерда эди. Бундан олти ой муқаддам жандармлар томонидан, бир сиёсий иш кўтарилиб, ҳаддан ташқари бўрттириб юборилган, дастлабки қамоқ уйларидаги барча ўринлар студентлар, врачлар, ишчилар, курсисткалар, ва фельдшер аёллар билан тўлиб кетганини прокурор унутган эди.

Дастлабки қамоқ уйидан жўнатиш турмасининг ораси анча узоқ бўлиб, Нехлюдов у ерга кечқурунга яқин

етиб борди. Нехлюдов баҳайбат мудҳиш бинонинг эшиги томон юрган эди, лекин соқчи уни яқинлаштирмади, қўнғироқ чалиб қўя қолди. Қўнғироқ товушини эшитиб назоратчи чиқди. Нехлюдов қўлидаги пропускасини кўрсатди. Аммо назоратчи то мутасаддининг ижозати бўлмагунча кирита олмаслигини айтди. Нехлюдов мутасаддини қидириб кетди. Нехлюдов зинапоядан чиқаётган вақтидаёқ эшикдан фортепьяно чалинаётган аллақандай мураккаб, шўх куйни эшитди. Кўзи боғлоқлик, серзарда оқсоч хотин эшикни очган пайтида эса, бу музыка товуши хонадан отилиб чиққандек бўлиб уни карахт қилиб қўйди. Бу — Лист деган композиторнинг чалинавериби жонга тегиб кетган рапсодияси¹ эди. Шу топда бу рапсодияни фақат маълум бир ергача моҳирлик билан ижро этмоқда эдилар. Шу жойига етганда яна бошидан такрорланарди. Нехлюдов кўзи боғлоқлик оқсоч хотиндан мутасадди уйдаими-йўқми деб сўради.

Оқсоч хотин, йўқ деб жавоб берди.

— Келиб қолармикан?

Рапсодия яна тўхтади ва бояги сеҳрли жойга етгунча яна моҳирлик билан ижро этилди.

— Бориб сўраб келай-чи.

Оқсоч чиқиб кетди.

Рапсодия энди авжга чиқа бошлаган ҳам эдики, тўсатдан, сеҳрли жойга етмай тинди, аллакимнинг овози эшитилди.

Ичкаридан аёл кишининг:

— Йўқ экан, бугун келмас экан, деб бориб айт. Меҳмонга кетган, мунча хира бўлишмаса,— деган овози эшитилди, яна рапсодия чалина бошланди, яна тинди ва стулнинг суриб қўйилаётгани эшитилди. Аччиғланган пианиночи бемаҳалда келиб, жонга тегаётган одамга ўзи танбеҳ бериб қўймоқчи бўлди шекилли.

Гамгин кўзларининг таги кўкариб турган, сочлари пахмайган, аянч аҳволдаги рангпаргина қиз чиқиб келаётиб:

— Дадам йўқлар,— деди жаҳл билан. Кейин яхши пальто кийган йигитни кўриб бир оз юмшади.— Марҳамат, ичкари киринг... Хўш, нима хизматлари бор?

— Қамоқдаги бир маҳбус хотинни кўришим керак.

— Сиёсий маҳбус бўлса керак?

¹ Рапсодия — халқ куйлари асосида ишланган музыка асари.

— Йўқ, сиёсий эмас. Прокурордан ижозатнома ҳам олганман.

— Мен ҳеч нарса дея олмайман. Дадамлар йўқлар. Марҳамат, кириг ичкарига,— деб таклиф қилди у кичиккина даҳлиздан туриб.— Ё бўлмаса ёрдамчиларига мурожаат қилиб кўринг. У ҳозир идорасида, ўша билан гаплаша қолинг. Фамилиянгиз нима сизнинг?

— Кўп раҳмат,— деди Нехлюдов саволга жавоб қайтармай, сўнгра чиқиб кетди.

Нехлюдовнинг орқасидан эшик ёпилар-ёпилмас, яна бояги, ноўрин чалинаётган ва зўр бериб ўрганилаётган музыка, аянч қизнинг ўзига муносиб бўлмаган, шўх, хушчақчақ садолар эшитила бошлади. Нехлюдов ҳовлида мўйлови бўялган ёш офицерни учратди ва ундан мутасаддининг ноибини сўради. Бунинг худди ўзгинаси ноиб эди. У Нехлюдовнинг қўлидан пропускани олиб қаради-да, дастлабки қамоқ уйига берилган пропуск билан кирита олмаслигини айтди. Бунинг устига яна кеч бўлди деб баҳона қилди...

— Эртага келинг. Соат ўнда кўришиш ҳаммага рухсат этилади. Келсангиз, мутасаддининг ўзи ҳам уйда бўлади. Унда умумий хонада кўришишингиз мумкин, мутасадди ижозат берса, идорада ҳам кўриша оласиз.

Нехлюдов шу куни кўришувнинг иложини топа олмай, охири уйига қайтиб кетди. Масловани кўриш ҳақидаги фикридан ҳаяжонга келган Нехлюдов энди судни эмас, прокурор ва мутасадди билан гаплашганини эслаб кўчама-кўча борарди. Маслова билан учрашувга урингани, мақсадини прокурорга айтгани ва Катюшани кўриш учун иккита турмага боргани уни шундай ҳаяжонлантириб юборган эдики, у анчагача ўзига кела олмади. Уйига келиши биланоқ, аллақачондан бери қўл тегизилмай ётган кундалик дафтарини олиб баъзи жойларини ўқиб чиқди-да, қуйидагиларни ёзиб қўйди: «Икки йилдан бери кундалик дафтарга қўл тегизмаган, энди ҳеч қачон бундай бачкана иш билан шуғулланмайман деб ўйлаган эдим. Аммо бу бачкана иш эмас эди. Бу ўз-ўзинг билан, ҳақиқий, ҳар бир инсонда яшовчи илоҳий бир куч билан суҳбатлашиш эди. Шу маҳалгача ана шу куч ухлаб ётарди, ким билан суҳбатлашишимни билмас эдим. Уни 28 апрель куни, мен маслаҳатчилик қилган судда бўлиб ўтган воқеа уйғотди. Мен уни, ўзим

томонимдан алданган Катюшани, маҳбуслар халатида кўрдим. Ғалати бир англашилмовчилик ва менинг хатоим туфайли уни каторгага ҳукм қилдилар. Мен бугун прокурор ҳузурида турмада бўлдим. Мени унинг олдига киритмадилар, лекин мен уни кўриб, унинг олдида айбимга иқрор бўлиш ва унга уйланиш йўли билан бўлса-да, айбимни юмшатишга қарор қилдим. Ё парвардигор, ўзинг қўлла! Кўнглим шод, руҳим енгил.

XXXVII

Шу кеча Маслова анчагача ухлай олмади, кўзини очиб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа бориб келиб турган дьячиха тўсиб турган эшикка қараб ва малла хотиннинг пишиллашини тинглаб, хаёл суриб ётди.

У Сахалинда, ҳеч қачон, каторгачига эрга тегмаслик ҳақида, бир илож қилиб бошқача ҳаёт қуриш, бошлиқлардан биронтаси билан ёки мирзо, ё бўлмаса назоратчи билан, ҳеч бўлмаса унинг ёрдамчиси билан бирга бўлиш ҳақида ўйларди. Уларнинг ҳаммаси бунақага учади. «Ишқилиб озиб кетмай-да. Бўлмасам иш пачава». Маслова оқловчининг унга қандай қараганини, раиснинг боқишларини, дуч келиб қолганлар ва судда атайлаб ёнидан ўтиб турган кишилар қандай кўз тикиб қараганини эслади. У авахтада ётганида кўргани келган Берта, Китаеваникида яшаган пайтингда сени севиб юрган студент йигит келиб кетди, сени сўраб-суриштирди ва жуда ачинди деб айтиб берганини эслади. Малла хотин билан бўлиб ўтган муштлашиш эсига тушди ва унга раҳми келди; ортиқча нон бериб юборган нонфурушни эслади. Маслова кўпларни эслаб ўтар, Нехлюдов эса хаёлининг кўчасига ҳам келмас эди. Болалик чоқларини ва ёшлигини, айниқса, Нехлюдовга бўлган муҳаббатини ҳеч қачон эсига олмас эди. Уни эслаганда жони сиқилар эди. Бу хотиралар кўнглининг бир бурчида ўрнидан қўзғатилмаган ҳолда ётарди. У ҳатто тушида ҳам ҳеч қачон Нехлюдовни кўрмаган эди. Бугун судда Нехлюдовни танимаганлигининг сабаби уни сўнги бор кўрганда эгнида ҳарбий кийим, ўзи соқолсиз, қўнғизнусха мўйловли, қисқагина бўлса-да, лекин қалин, қўнғироқ сочли бўлиб, энди қаринамо, соқолли эканлигида эмас. Бунинг сабаби шундаки, Маслова у тўғрида ҳеч ўйламаган эди. Маслова у билан бирга ўтказган барча хотираларни, Нехлюдов армиядан келатуриб,

аммалариникига тушиб ўтмаган ўша даҳшатли қоронғи кечада кўмиб ташлаган эди.

Шу кечагача, Нехлюдов кириб ўтар деб умид қилиб юрган кезлари юраги остида сақлаб келаётган гўдак унга оғирлик қилмас эди. Балки, кўпинча гўдакнинг юмшоққина, баъзан тез-тез қимирлаб қўйиши уни ийдириб юборарди. Аммо шу кечадан бошлаб ҳамма нарса бошқача тус олди. Дунёга келажак гўдак ҳам унга бир тўсиқ бўлиб қолди.

Аммалари Нехлюдовнинг келишини кутар эдилар, шунинг учун ундан кириб ўтишни илтимос қилдилар. Аммо у Петербургга ўз вақтида етиб бориши керак бўлгани учун кириб ўта олмаслигини телеграф орқали билдирди. Бундан хабар топган Катюша уни кўриш учун станцияга боришга қарор қилди. Поезд кечаси соат иккида ўтарди. Катюша бекаларини ухлатди, ошпаз хотиннинг қизи Машкани бирга боришга кўндириб, оёғига эски ботинка кийди, рўмол ўради-да, писиб-биқиниб чиқиб кетиб, станция томон югурди.

Ёмғир ёғиб турган, шамол эсиб турган зим-зиё куз кечаларидан бири эди. Ёмғир гоҳ илиқ йирик томчилар билан савалай бошлар, гоҳ тинарди. Далада оёқ остидаги йўлни кўриб бўлмас эди. Ўрмон қозоннинг қора-куясидек қоп-қора, шу сабабдан, Катюша йўлни яхши билишига қарамай, ўрмонда адашиб қолди ва поезд уч минут тўхтаб ўтадиган кичик станцияга ўзи ўйлагандек барвақтроқ эмас, балки иккинчи қўнғироқдан кейин етиб борди. Катюша платформага югуриб кирган заҳоти биринчи класс вағони деразасида Нехлюдовни кўриб қолди. Бу вагон бошқалардан кўра, айниқса, ёруғроқ эди. Сюртуксиз икки офицер духоба креслода рўпарама-рўпара ўтириб карта ўйнарди. Дераза ёнидаги кичик столда эриб тушаётган йўғон шам ёнарди. Ана у — баданини сириб турган рейтуз¹ ва оқ кўйлак кийиб креслонинг суянчиғига қўл ташлаб, ёндорида ўтирар ва нимагадир куларди. Уни таниган заҳоти Катя совқотган қўллари билан деразани тақиллатди. Аммо шу маҳал учинчи қўнғироқ чалинди-да, поезд ҳаракатга келди, аввал орқага, кейин вагонлар бир-бир силтаниб олиб олдинга силжий бошлади. Уйнаётганларнинг бири қўлидаги картаси билан ўрнидан туриб деразадан қарай

¹ Рейтуз — тор шим. (Тарж.)

бошлади. Катюша деразани яна тақиллатди-да, юзини ойнага тутди. Шу маҳал бу вагон ҳам бир силтанди ва ҳаракатга келди. Катюша деразадан кўзини узмай вагон билан ёнма-ён кетаверди. Офицер деразани туширмоқчи бўлар, лекин сира уддасидан чиқа олмасди. Нехлюдов ўрнидан турди-да, бояги офицерни четлатиб, деразани тушира бошлади. Поезд юришини тезлатди. Катюша поезддан қолишмай, тез-тез юриб борарди. Аммо поезд борган сайин юришини тезлатарди, ниҳоят, дераза туширилган чоқда эса, кондуктор уни итариб юбориб, ирғиб вагонга чиқиб олди. Катюша орқароқда қолди, аммо ҳамон платформанинг ҳўл тахталарида югуриб борарди; кейин платформа тугади, у зинапоядан чопиб тушар экан, ўзини йиқилиб тушишдан зўрға тутиб қолди. У ҳамон югурар, аммо биринчи класс вагон аллақачон илгарилаб кетган эди. Ҳозир унинг ёнида иккинчи класс вагонлари ўтиб борарди, кейин учинчи класс вагонлари аввалгиларидан ҳам тез ғилдираб ўта бошлади, аммо Катюша ҳамон югуриб борарди. Орқасига фонарь қўндирилган сўнгги вагон ўтиб кетганда у водокачканинг¹ нариги ёғида, ялангликка чиқиб қолган эди. Шамол келиб урилди-да, бошидан рўмолини елкасига туширди, кўйлагининг этагини оёғига ёпиштириб қўйди. Шамол рўмолини учуриб кетди, лекин у ҳамон югурарди.

— Холажоним, Михайловна!— деб қичқирарди қизча унинг кетидан зўрға етиб олиб.— Рўмолингиз тушиб қолди!

«У ёп-ёруғ вагонда, духоба креслода ҳазил-мазақ қилиб, ичишиб ўтирса-ю, мен бу ерда, лойда, қоронғида, ёмғирда ивиб, шамолда йиғлаб турсам», деб ўйлади Катюша, сўнгра тўхтаб, юзини юқорига қаратиб бошини маҳкам чангаллаганича ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Кетиб қолди!— деб қичқириб юборди у.

Қизча қўрқиб кетди-да, Катюшанинг ҳўл кўйлагидан кучоқлаб олди.

— Холажоним, уйга кетайлик.

Бу орада Катюша:

«Поезд ўтса, тагига ўзимни ташлайман, қутуламан-қўяман», деб ўйларди қизчага жавоб қайтармай.

У шундай қилишга аҳд қилди. Аммо шу топдаёқ, ҳаяжон босилгандан кейин илк дақиқаларда бўладиган ҳо-

¹ Водокачка — Сувни юқорига чиқарадиган насос. (Тарж.)

диса рўй берди, ўшанинг боласи, шунча вақтдан буёқ кўтариб келаётган бола бирдан қимирлади, тепинди, оҳистагина чўзилиб яна қандайдир нозик, мулойим ва ўткир нарсаси билан турта бошлади. Тўсатдан ҳозиргина уни шунчалар қийнаган, дунёни кўзига қоронғи қилиб кўрсатган азоб, Нехлюдовга нисбатан уйғонган қаҳр-ғазаб ва ўз ўлими билан ундан ўч олиш истаги йўқ бўлди-қўйди. У тинчиб, у ёқ-бу ёғини тузатди, рўмолига ўралиб олди-да, тез-тез юриб уйга кетди.

У ҳориб-чарчаган, ивиган, лойга беланган ҳолда уйга қайтиб келди. Шу кундан бошлаб унда кескин руҳий ўзгариш юз берди, натижада у мана шу ҳозирги аҳволига тушиб қолди. Ана шу даҳшатли тундан бошлаб у яхшиликка ишонмайдиган бўлиб қолди. У илгари яхшиликка ишонар эди ва одамлар ҳам шунга ишонади деб ўйларди. Лекин шу кечадан бошлаб ҳеч ким бунга ишонмаслигига ва худо ҳақида, яхшилик ҳақида гапирувчилар фақат одамларни алдаш учунгина шундай қилишларига қаноат ҳосил қилди. Катя уни севган, у Катяни севган эди (буни Катя биларди), ўша одам Катя билан айшини суриб ва унинг ҳиссиётларини таҳқирлаб, ташлади-кетди. Яна у, Катя билган одамларнинг энг яхшиси эди-я. Ҳали ҳам бўлса бошқалар ундан ёмонроқ. Маслованинг бошидан кечган воқеалар буни ҳар қадамда тасдиқлаб турарди. Нехлюдовнинг аммалари, художўй кампирлар, эндиликда аввалгидай хизмат қила олмаганидан кейин, уни ҳайдаб юборишди. У тўқнаш келган одамларнинг ҳаммаси,— хотинлар у орқали пул топишга уринар, эркаклар эса, кекса становойдан тортиб турма назоратчиларигача,— унга кайф-сафо бағишловчи нарса деб қарардилар. Ҳамма, оламда худди мана шу лаззат учунгина юргандек эди. Иккинчи йил эркинликда юрган кезлари бир кекса ёзувчи билан топишганда бу фикрга қаттиқроқ ишонч ҳосил қилди. Ўша ёзувчи тўғридан-тўғри унга, бутун бахт-саодат мана шу ҳузур-ҳаловатда деяр ва шу нарсани поэзия ва эстетика деб атарди.

Ҳамма фақат ўзи учун, ўз ҳузур-ҳаловати учун яшар ва худо ҳақидаги, эзгулик ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси алдамчиликдан иборат эди. Агарда, олам нега бу қадар бемаъни яратилган, нега ҳамма бир-бирига ёмонлик қилгани қилган, нега ҳамма алам чекади деган савол туғиладиган бўлса, бу ҳақда ўйламай қўя қолиш керак.

Зерикадиган бўлсанг, чекасан ёки ичасан, ё бўлмасам, энг яхшиси бирон эркакка ёқиб қолсанг бўлди — ҳаммаси унут бўлиб кетади.

XXXVIII

Эртасига, якшанба куни, эрталаб соат бешда, турманинг аёллар йўлагига одатдагидек ҳуштак чалинганда, уйғоқ ётган Қораблева Масловани уйғотди.

Маслова кўзларини ишқалаб, эрталабга яқин айниқса сасиб кетадиган бадбўй ҳаводан нафас олар экан, «каторгачи», деб ўйлади даҳшатга тушиб ва беҳушлик оламига кетиш ниятида яна ухламоқчи эди-ю, лекин қўрқув ҳисси уйқудан зўр чиқиб, бошини кўтарди, оёғини қучоқлаб, алангланиб ўтирди. Аёлларнинг ҳаммаси турган, фақат болаларгина ҳамон ухлашар эди. Кўзи бодреган майхоначи аёл, болаларни уйғотиб юбормаслик учун, халатини оҳистагина уларнинг тагидан тортиб ола бошлади. Исёнчи хотин боласининг йўргакларини — латта-путталарни печка ёнида ёйиш билан овора эди, боласи эса мовий кўз Федосьянинг қўлида биф-биф йиғлар, Федосья уни қўлида тебратиб майин овоз билан аллаларди. Ёноқлари қизариб турган сил хотин кўкрагини чангаллаганича йўталар, ора-чўра чуқур нафас олиб, инграб юборар эди. Малла хотин уйғониб, биққадек оёқларини букиб осмонга қараб ётар, хурсанд бўлиб, кўрган тушини қаттиқ-қаттиқ ҳикоя қиларди. Ут қўйган кампир ҳозир ҳам икона ёнида турар, ўша-ўша сўзларни шивирлаб чўқинар ва сажда қиларди. Дьячиха сўрида ҳали уйқуси ўчмаган кўзларини бир нуқтага тикканича қимир этмай ўтирарди. Хорошавка мой босган тикандек қора сочларини бармоғига ўраб жингалак қиларди.

Йўлакда шипиллаган оёқ товушлари эшитилди, қулф шиқирлаб очилди, эгнига куртка, почалари тўпигидан баланд калта кул ранг шим кийган, жиддий, серзарда икки парашачи¹ маҳбус кирди-да, сассиқ ёғоч пақирни кўтариб чиқиб кетди. Хотинлар ювиниш учун йўлакка, кран ёнига чиқишди. Малла хотин кран ёнида бошқа камерадан чиққан хотин билан жанжаллашиб қолди. Яна ҳақорат, яна оҳ-фарёд, шикоят...

¹ Параша — ахлат ва ювинди идиши.

— Карцерга¹ тушгиларинг келиб қолдими!— деб бақирди назоратчи ва малла хотиннинг кир босган яланғоч кифтига шапатилаб шундай туширдик, бутун йўлакка эшитилди.— Овозингни ўчир, иккинчи эшитмай.

— Ҳазиллашгинг келмай қолсин, чол,— деди малла хотин унинг бу қилиғини эркалаш деб тушуниб.

— Қани, тез бўлинглар! Ибодатга жўнанглар.

Маслова сочини тараб улгурмасдан мутасадди мулозимлари билан кириб қолди.

— Йўқламага чиқларинг!— деб қичқирди назоратчи.

Бошқа камерадан ўзга маҳбус аёллар чиқишди ва ҳаммалари йўлакда икки қатор бўлиб саф тортишди. Бунда орқа қаторда турган аёллар, олдинги қатордаги аёлларнинг елкасига қўлини қўйиб туриши керак эди. Ҳамма санаб чиқилди.

Йўқламадан кейин назоратчи аёл келди ва барча маҳбус аёлларни черковга бошлаб кетди. Маслова билан Федосья барча камералардан чиққан юздан ортиқ аёлдан иборат бўлган сафнинг ўрта бир ерида эди. Аёлларнинг ҳаммаси оқ кофта, оқ юбка ва оқ дуррада эди. Фақат аҳён-аҳёндагина ўзининг гулдор кийимида юрган хотинлар учраб қоларди. Булар эрларининг кетидан кетаётган болали хотинлар эди. Мана шу хотинлар сафи зинани тўлдирган эди. Ёғоч кавуш кийган оёқларнинг дупури, ғовур-ғувур гап, баъзан кулгилар эшитиларди. Муюлишга етганда Маслова олдинда кетаётган рақиб Бочкованинг сержаҳл юзини кўриб қолди-да, уни Федосьяга кўрсатди. Пастга тушгач, хотинлар жим бўлиб қолдилар, чўкиниб таъзим қилганларича ҳали бўм-бўш турган, зарҳал безаклардан ялтираётган черковнинг очиқ эшигидан ичкарига кира бошладилар. Уларнинг жойи ўн томонда эди, маҳбус аёллар қисилишиб, туртинишиб жой ишғол қилдилар: аёлларнинг кетидан бошқа ерларга жўнатилаётган, ўз муддатларини ўтаётган кул ранг халатли маҳбуслар, сургунга кетаётганлар киришди, қаттиқ-қаттиқ йўталишиб, черковнинг чап томони ва ўртасига келиб туришди. Тепада, болохонада эса, илгарироқ келтириб қўйилган маҳбуслар бир томонда, сочининг ярми олинган каторгачилар (шу ердаликларини улар кишанларининг жингиллаши билан билдириб турарди-

¹ Карцер — бир кишилик камера.

лар), иккинчи томонда — сочи олинмаган, кишанланмаган тергов қилинаётганлар туришарди.

Қамоқхона черковини бир бадавлат савдогар ўн минглаб пул сарф қилиб қайтадан қурган, безатган эди, черков зарҳал ва ранг-баранг бўёқлар билан товланиб турарди.

Черковда бир қанча вақтгача жимлик ҳукм сурди, фақат одамларнинг бурун тортиб қўйган, йўталгани, гўдакларнинг қийқириғи, аҳён-аҳёнда кишанларнинг шиқирлагани эшитилиб турарди. Мана, ниҳоят, ўртада турган маҳбуслар четланиб, ўртадан йўл очиб бир-бирларига қисилиб турдилар. Мутасадди бу йўлдан юриб, ҳаммадан олдинга ўтиб, черковнинг ўрта еридан жой олди.

XXXIX

Ибодат бошланди.

Ибодат қилиш шундан иборат эдики, ғалати ва бесўнақай кимхоб кийим кийиб олган поп нонни бурда-бурда қилиб кесиб ликобчага солар, кейин ҳар хил исмларни тилга олиб, дуо ўқиб туриб, уларни виноли идишга сола бошларди. Дьячок бўлса бу орада айниқса тез ўқилгани ва қўшиқ қилиб айтилгани учун тушуниш қийин бўлган ҳар хил славян дуоларини тинмасдан ўқир, кейин маҳбуслар билан галма-гал хониш қиларди. Дуоларнинг мазмуни, аксарият, император ҳазратлари ва уларнинг оилаларига соғ-саломатлик тилашдан иборат эди. Бу ҳақда бошқа ибодатлар ичида ҳам, алоҳида тиз чўқиб туриб ҳам жуда кўп дуо ўқилди. Бундан ташқари дьячок апостоллар¹ ҳақида баҳс этган китобдан бир неча оятни аллақанақанги ғалати овоз билан шу қадар кучаниб ўқидики, ҳеч нарсага тушуниб бўлмади. Сўнгра поп Марк инжилидан Исонинг тирилгандан кейин, осмонга учиб, кетмасидан ва бориб отасининг ўнг томонига ўтирмасдан илгари Мария Магдалинанинг ёнига боргани, ундаги етти шайтонни қувиб чиқарган жойини дона-дона қилиб ўқиб берди. Исо ўн битта шогирдини чақириб барча инсу жинсга инжилни тарғиб қилишни буюрибди ва кимдаким бунга имон келтирмаса ҳалок бўлишини, кимки имон келтирса, чўқинса, халос бўлишини, бундан ташқари, иблисни қувиб чиқаришини, одамларнинг дардига шифобаера олишини, янги-янги тилларда гапириб, илонни бема-

¹ Апостоллар — Исонинг шогирдлари.

лол ушлайдиган, заҳар ичса ҳам ўлмай, соғ-саломат қоладиган бўлишини айтибди.

Ибодатнинг маъноси шундан иборат эдики, поп бурда-бурда қилиб кесган ва маълум бир мураккаб қўл ҳаракатлари ва дуолар билан винога ботирилган нон худонинг тани ва қонига айланади, деб фараз этиларди. Бу мураккаб қўл ҳаракатлари эса қуйидагилардан иборат эди: поп эгнига кийиб олган кимхоб қопнинг халақит беришига қарамай, иккала қўлини баланд кўтариб турар, кейин тиз чўқар, столни ва столда турган нарсаларни ўпарди. Бу ҳаракатларнинг энг муҳими шу эдики, поп сочиқни икки қўллаб ушлаб ликобча ва олтин коса устида бир меъёрда силкитарди. Фараз этилишича, нон билан винодан худди шу маҳал тана ва қон вужудга келар эди. Шу сабабли ҳам тоат-ибодат қилиш айниқса тантанали ўтказиларди.

Шундан кейин поп тўсиқнинг нариги томонидан туриб: «Е азизларнинг азизи, поко, парвардигаро», деб қаттиқ қичқирарди ва хор тантанали суратда жўр бўларди, Мария қиз бўлатуриб Исони туққани учун мақтаб кўкларга кўтариш жуда савоб иш эканлиги, шу сабабли қандайдир оддий бир фаришта, қаёқдаги бир малоикадан кўра зўр шон-шуҳратга эга эканлиги ҳақида куйлай бошларди. Шундан кейин нон билан май тана ва қонга айланди деб ҳисобланарди; поп тақсимча устидаги сочиқни олиб, ўртада турган нон бурдасини тўртга бўлиб, уни аввал винога, кейин оғзига соларди. У худо танасининг бир парчасини еган ва бир қултум қонини ичган деб ҳисобланарди. Шундан кейин поп пардани тортди, ўрта эшикни очди-да, тилла суви югуртирилган косани қўлига олиб ўрта эшикдан чиқди, истаганларга косадаги худонинг танасидан еб, қонидан ичишни таклиф қилди.

Бир неча болагина бун истаганини билдирди.

Поп аввал болалардан исмларини сўраб олган бўлди-да, қошиқчада косадаги нон билан винодан олиб, бирин-кетин болаларнинг оғзига сола бошлади, дьячок бўлса шу заҳоти болаларнинг оғзини артди ва болалар худонинг танасини еб, қонини ичаётганлари ҳақида куйлади. Шундан кейин поп косани парданинг орқасига олиб кириб кетди-да, косадаги қолган қоннинг ҳаммасини ичиб, худо танасининг бор-йўғини еб олди, яхшилаб мўйловини ялаб, оғзини ва косани артди-да, чехраси

очишиб, этигининг юпқа тагчармини ғарчиллатиб, парда орқасидан дадил қадам ташлаб чиқиб келди.

Христианликнинг асосий ибодати шу йўсин тугади. Аммо поп бечора маҳбусларга тасалли бериш учун одатдаги ибодатга яна алоҳида бир ибодат қўшди. Бу алоҳида ибодат шундан иборат эдики, поп ҳозир ўзи еб олган худонинг ўнлаб шамлар билан ёритилган тахминий заррин тасвири (юзи ва қўллари қоп-қора тасвир) олди-га бориб, ғалати, ясама товуш билан қўйидагиларни хониш қилиб ўқий бошлади: «Меҳрибонларнинг меҳрибонлиси Исо, ҳаворийларни қўллаган, умматий-чун жабр кўрган, бандаларнинг паноҳи, сендан мадад сўраганларни шафоат эт, қўлла, ибодатларимизни қабул эт, ё пайғамбарлар сарвари, бизларга жаннатдан жой ато эт, эй бандаларига меҳрибон Исо!»

Шу ерга етганда поп тўхтади, нафасини ростлаб, чўқиниб олди, сажда қилди, бошқалар ҳам шундай қилишди. Мутасадди ҳам, назоратчилар ҳам, маҳбуслар ҳам сажда қилди, юқоридан кишанларнинг жаранглаган овози қаттиқроқ эшитилди.

«Фаришталарни яратган парвардигор,— деб давом этди у.— Қароматбахш Исо, малоикаларни ҳайратда қолдирган, аждодларимизни қутқарган қудратли, ширинсўз Исо, раҳнамоларга қувват берган, подшоларга шавкат бағишлаган, пайғамбарларнинг сарвари бўлган Исо, дин йўлида жабр кўриб, азоб чекувчиларни қутқарган, зоҳидларнинг кўнглини равшан қилган, рўза тутувчиларга қаноат берган, авлиёларга шодлик бағишлаган, марҳаматлиларнинг марҳаматлиси, гуноҳкорларнинг паноҳи, мангу умр кўрувчи, зурриёти худо, умматингга шафқат қил, Исо»,— деди у, ниҳоят, нуқтага етиб. «Исо» сўзини айтганда овози хуштак чалгандек чиқар эди. Шойи астарли жуббасини ушлаб туриб, бир тиззасини ерга қўйиб, таъзим қилди, хор эса охирги мисраларни куйлай кетди.

«Зурриёти худо, умматингга шафқат қил, Исо».

Маҳбуслар сажда қилиб, бошларининг ярмида қолган сочларини силкитиб, ориқ оёқларини шилаётган кишанларини жангиллатиб қадрларини ростлар эдилар.

Ибодат шу зайлда анчагача давом этди. Аввалига: «Умматингга шафқат қил» сўзи билан тамомланувчи ҳамду санолар ўқилиб турди, кейинчалик эса «аллилуйя» сўзи билан туговчи янги ҳамдлар бошланди. Маҳ-

буслар эса чўқинишар, эгилишар, сажда қилишарди. Бошда маҳбуслар ҳар тўхталишда таъзим қилиб туришди, бора-бора бир танаффус, кейинчалик эса, икки танаффусдан кейин бош эгадиган бўлдилар. Хуллас, барча ҳамду санолар тугаб поп енгил нафас олиб, китобини ёпиб тўсиқнинг нариги томонига ўтиб кетганида, ҳамма жуда севиниб кетди. Энди битта, сўнгги маросим қолган эди. У ҳам бўлса шундан иборат эди: поп каттакон стол устида ётган, учига эмалли медальон осилган зарҳал крестни олиб черковнинг ўртасига чиқди. Энг аввал, поп ёнига мутасадди борди ва крестни ўпди, кейин унинг ноиби, сўнггра назоратчилар ва ниҳоят, энг кейин, бир-бирларини турта-сурта, шивирлашиб сўкина-сўкина маҳбуслар кела бошлашди. Поп мутасадди билан гаплашиб қолиб крест билан қўлини ўз ёнига келган маҳбусларнинг баъзан оғзига, баъзан бурнига туртарди, маҳбуслар эса ҳам крестни, ҳам попининг қўлини ўпишга ҳаракат қилишарди. Адашган бандаларни юпатиш ва уларга насиҳат қилиш учун бажо келтириляётган христианлик ибодати ана шу йўсинда тамом бўлди.

XL

Поп боядан бери номи жуда кўп марта тилга олинган, ҳар хил ғалати сўзлар билан мақталган Исо шу ерда бўлиб ўтган ушбу нарсаларнинг ҳаммасини ман қилганлиги черковда ҳозир бўлганлардан ҳеч қайси бирининг, попдан тортиб мутасадди-ю, Масловагача ҳеч қайси бирининг эсига келмас эди; Исо, попларнинг валдираб, динни масхара қилиб, нон ва вино билан мана шунақа бемаъни жодугарлик қилишларини ман қилибгина қолмай, одамларнинг бири бошқа бирини устоз деб аташини, ибодатхонада тоат-ибодат қилишни ҳам таъқиқлаган, уларни вайрон қилишга келганини айтиб, ҳаммага — ёлғиз, лекин чин юракдан ибодат қилишни буюрган эди; муҳими шундаки, бу ерда бўляётгани каби одамларни суд қилиб, қамоққа ташлаш, азоблаш, шармисор этиш, қатл қилишни таъқиқ қилибгина қолмай, асирларни озод қилгани келганини айтган, одамларга ўтказиладиган ҳар қандай зўравонликни ман қилган эди.

Бу ерда Исо номидан ўтказилган маросим Исонинг ўзини таҳқирлаш, мазах қилиш деган нарса эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Поп олиб чиқиб ўпиш

учун одамларга тутган, учига эмалли медальон қадалган зарҳал крест Исо осилган дорнинг сурати эди; Исо унинг номини пеш қилиб ўтказиладиган мана шу маросимни ман қилгани учун ўлдирилгани ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Нон ва сув шаклида, Исонинг тани ва қонини еб-ичяпмиз деб фараз қилаётган поплар ҳақиқатан ҳам Исонинг тани ва қонини еб-ичяптилар, деган ўй ҳеч кимнинг ақлига ҳам келмас эди. Лекин булар Исонинг тани ва қонини бир бурда нон ва вино шаклида эмас, балки Исо ўзи билан тенг деб ҳисоблаган шу «осий бандаларни» йўлдан оздириш, у олиб келган эзгуликдан одамларни маҳрум этиш, роҳат-фароғатдан маҳрум қилиб оғир азоб-уқубатларга солиш йўли билан унинг танасини еб, қонини ичар эдилар.

Поп мана шу ишларини виждонан бажарарди. Чунки унга ёшлигиданоқ ҳақиқий имон — бурунги азиз-авлиёлар топинган, ҳозирги руҳонийлар ва жамият бошлиқлари ишонган имон шу деб ўргатилган. У нондан тана пайдо бўлганига, кўп гапириш киши руҳи учун фойдали эканлигига ёки ҳақиқатан ҳам худонинг бир парча танини еганига ишонмас эди, йўқ, — бунга ишониш мумкин эмас, у шу динга имон келтириш лозим бўлгани учунгина ишонар эди. Уни шу динга эътиқоди ошиб боришига сабаб бўлган асосий нарса шунда эдики, бу эътиқодни тарғиб қилгани учун ўн саккиз йилдан бери даромад олиб, бутун бир оиласини боқар, ўғлини гимназияда, қизини диний мактабда ўқитиб келарди. Дьячок эса бунга попдан кўра кўпроқ ишонар эди. Чунки у, ушбу дин ақидаларининг моҳияти нимадан иборат эканлигини аллақачон бутунлай унутиб юборган бўлиб, хайрихоҳлик кўрсатгани, дуойи-фотиҳа ўқигани, такбир туширгани, қасида ўқигани учун маълум бир нарх белгиланган бўлиб, ҳақиқий христианлар бу ҳақни бажону дил тўлаб туришларини билар, шунинг учун ҳам ўтин, ун, картошка сотаётган одамдек ишонч билан «ўзинг маърифат қил» деб хониш қилар, тиловат қилиниши керак бўлган нарсаларини қироат билан ўқир эди. Турма бошлиғи ва назоратчилар бу дин ақидаларининг моҳияти нимадан иборат эканлигини ҳеч билмасалар-да, черковда ўтказилаётган бу маросимнинг маъноси нималигини тушунмасалар-да, бу динга ҳеч сўзсиз эътиқод қилиш кераклигини билар эдилар, чунки барча бошлиқлар ва ҳатто подшонинг ўзи ҳам шу динга эътиқод қилади. Бун-

дан ташқари, сал-пал бўлса-да, бу дин ўзларининг шафқатсиз хизматларини оқлашини билар эдилар (қай тариқадалигини ўзлари тушунтириб бера олмасдилар). Шу дин бўлмаганда эди, ҳозир хотиржамгина бажариб турган ишга, одамларни азоблашга бор кучларини сарф қилишга виждонлари йўл қўймаган бўлур эди. Мутасадди шу қадар кўнгилчан киши эдики, агарда ушбу диндан тасалли топмаганда бу аҳволда сира-сира яшай олмасди. Шунинг учун ҳам у қимир этмай типпа-тик турар, зўр бериб таъзим қилар, чўқинар, «Хурларнинг ҳури»ни хониш қилиб айтишаётганда кўнглини юмшатишга уринарди. Болаларга черков виносидан ичирилаётганда эса, олдинга чиқиб, вино ичирилаётган болани ўз қўли билан кўтариб турарди.

Маҳбусларнинг кўпчилиги эса, бу диндаги одамларни лақиллатишганларини яхши тушуниб, ичларида кулиб турган бир нечасини ҳисобга олмаганда, кўпчилик мана шу зарҳал иконалар, шамлар, қадаҳлар, кимхоб чопонлар, крестларда ҳамда «Марҳаматлиларнинг марҳаматлиси» ва «шафоат қил» каби англаб бўлмайдиган сўзларда бу дунё ва у дунёда роҳат бағишловчи сирли бир куч борлигига ишонарди. Уларнинг кўпчилиги сиғиниш, ибодат қилиш, шам ёқиш йўли билан бу дунё роҳатига эришиш учун бир неча бор ҳаракат қилиб, бир нарса чиқара олмаган бўлсалар-да, қилган ибодати инобатга ўтмаган бўлса-да, уларнинг ҳар бири бу муваффақиятсизликни тасодифий деб билар ва уламолар, митрополитларга¹ манзур бўлган бу маросимлар, бу дунё учун бўлмаса-да, у дунё учун зарур ва муҳим деб ишонардилар.

Маслова ҳам худди шундай ишонарди. Уни ҳам, бошқалар каби, ибодат пайтида зўр эҳтиром ва зерикиш ҳислари қамраб олган эди. У аввал тўсиқнинг бериги томонида, оломон ўртасида турган эди. Шунинг учун ҳам ўртоқларидан бошқа ҳеч кимни кўрмас эди; черков виносидан ичмоқчи бўлган аёллар олдинга чиққанда Федосья иккалови олдинга сурилишди, шунда мутасадди билан назоратчининг ўртасида турган малла соқол, сариқ соч мужикка — Федосьянинг эрига кўзи тушди. У хотинига тикилганича қараб турарди. Қасида ўқиляёт-

¹ Митрополит — олий руҳонийлик даражаси.

ганда Маслова уни кузатиб, Федосья билан шивирлашиб турди, бошқалар чўқиниб, таъзим қилгандагина у ҳам чўқиниб таъзим қилди.

XLI

Нехлюдов уйдан эрта чиқиб кетди. Кўчада қишлоқи мужик арава ҳайдаб борар ва ғалати овоз билан:

— Қаймоқли сут, кеп қолинг!— деб қичқирарди.

Кеча илиққина илк баҳор ёмғири ёғиб ўтган эди. Тош ётқизилмаган ҳамма ерларда бирдан гиёҳлар кўкарди, боғлардаги қайинлар яшил кучала билан қопланди, шумурт дарахтлари ва тераклар узун хушбўй барг ёза бошладилар, уйларда ва магазинларда дераза ромларини кўчириб, арта бошладилар. Чайқов бозорида (Нехлюдовга шу бозор ёнидан ўтиб кетишга тўғри келди), қатор-қатор дўконлар ёнида оломон уймаланар, қўлтиғига этик қистирган, дазмолланган шим ва жакетни елкасига ташлаб олган жулдур кийимли кишилар у ёқ-бу ёққа ўтиб туришарди.

Майхоналар ёнида фабрикадан ишдан чиққан, озодагина белбурма камзул, ялтираб турган этик кийган эркаклар, бошларига ялтироқ шоҳи рўмол ўраб, шиша мунчоқ қадалган пальтоли хотин-халаж тикилишарди. Тўппончаларининг сариқ боғичи осилиб турган миршаблар тартибсизлик рўй бериб қолмасмикан деб, назорат қилиб ўз жойларида туришарди. Тартибсизлик уларни бу оғир зерикиш азобидан қутқарган бўларди. Хиёбонлар ўртасидан ўтган йўлларда, кўм-кўм бўлиб яшнаб турган майсаторда болалар ва итлар югуриб ўйнаб юришар, хушчақчақ энагалар скамейкаларда бир-бирлари билан гаплашиб ўтиришарди.

Чап томони соя-салқин, ўртаси қуриган тош кўчада оғир киракаш аравалар гумбурлаб, енгил аравалар шалдираб, кўнкалар¹ жингиллаб тўхтовсиз ўтиб турарди. Ҳаво, ҳозиргина турмада бўлаётганидек, ибодатга чорловчи кўнғироқ товушларидан ларзага келган эди. Ясанган-тусанган халойиқ ўз қавми билан черковга қараб йўл оларди.

Извошчи Нехлюдовни турма ёнигача олиб бормаё, турма томонга буриладиган муюлишда тушириб қолди.

¹ Кўнка — от қўшилган трамвай.

Турмадан юз қадамча берίδαги бу муъолишда купчилиги тугун кўтарган эркак ва аёллар туришарди. Унг томонда пастаккина ёғоч бинолар, чап томонда устига лавҳа қоқилган икки қаватли бино турарди. Тошдан ясалган баҳайбат турма биноси рўпарада бўлиб, ҳеч кимни унга яқин йўлатишмас эди. Милтиқ кўтарган соқчи солдат у ёқдан-бу ёққа юриб, сўроқсиз ўтиб кетмоқчи бўлаётганларни бақириб қайтариб турарди.

Ёғоч уйнинг эшиги ёнида, ўнг томонда, соқчининг рўпарасидаги сўри устида уқа тутилган мундир кийган назоратчи ёзув дафтарчаси ушлаб ўтирарди. Одамлар, унинг ёнига бориб, кўрмоқчи бўлган кишиларининг номини айтар, назоратчи ёзиб оларди. Нехлюдов ҳам унинг ёнига борди ва Катерина Маслованинг номини айтди. Уқали мундир кийган назоратчи ёзиб олди.

— Нега шу маҳалгача киритишмайди?— деб сўради Нехлюдов.

— Ибодат қилишяпти. Ибодат тугасин, киритишади.

Нехлюдов кутиб турувчилар тўдаси ёнига қайтди. Шу маҳал оломон орасидан жулдур кийимли, шляпаси ғижимланган, яланг оёғига дабдаласи чиққан пойафзал кийган, юзи қип-қизил чандиқ киши чиқиб тўппа-тўғри турма томон кетаверди.

— Қаёққа суқиялсан?— деб қичқирди унга милтиқли солдат. Жулдур кийимли киши соқчининг бақирганидан чўчимай:

— Ўзинг нега бўкирасан?— деб жавоб қайтарди-да, орқасига қайтди.— Қиргизмасанг киргизма— кутиб тураман. Енералга ўхшаб бақирмасанг кимнинг кўнгли қолибди.

Оломон орасидан маъқуллаб кулган овозлар эшитилди. Бу ердагиларнинг кийимлари юпун, ҳатто жулдур кийинган одамлар эди. Аммо, ташқи қиёфасига қараганда, одамшаванда эркак ва аёллар ҳам бор эди. Нехлюдовнинг ёнида яхши кийинган, соч-соқоли олдирилган, тугунча кўтарган, икки бети қип-қизил семиз бир киши турарди. Тугунчасидаги нарса кийим-бош бўлса керак. Нехлюдов ундан, бу ерларга биринчи келишингизми, деб сўради. Тугун кўтарган киши ҳар якшанба келишини айтди, шундай қилиб, улар гаплашиб қолишди. Бу киши банк швейцари эди; у қалбаки ҳужжат ясашда айбланган укасини кўриш учун келган эди. Бу соддадил киши бошидан ўтган бутун воқеани Нехлюдовга

гапириб берди ва ундан суриштирмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, зотли қора от қўшилган резинка ғилдиракли аравада келиб қолган студент билан юзига тўр тутган аёл уларнинг диққатини ўзига тортди. Студентнинг қўлида каттагина тугун бор эди. У Нехлюдовнинг ёнига келди ва ундан, хайр-садақага олиб келган нонини маҳбусларга киритиш мумкинми, бунинг иложи борми, деб сўради.

— Қайлиғимнинг ихтиёри билан шундай қиялпман. Бу киши менинг қайлиғим. Унинг ота-онаси шу нарсаларни маҳбусларга элтиб беришни маслаҳат кўришди.

— Менинг ҳам биринчи келишим, билмадим энди,— деди Нехлюдов ва мундирига уқа тутилган, ўнг томонда дафтар ушлаб ўтирган назоратчини кўрсатди.— Шу одамдан сўраб кўринг, айтиб берса керак.

Нехлюдов студент билан гаплашиб турганда турманинг ўртасида туйнуғи бўлган катта темир дарвозаси очилди-да, бошқа бир назоратчи билан мундир кийган офицер чиқди, дафтар ушлаган назоратчи эса одамларни киритиш бошланишини эълон қилди. Соқчи ўзини четга олди, кўчада пойлаб турганларнинг ҳаммаси, кечикиб қолишдан қўрққандек, баъзилари тез-тез юриб, баъзилари чопқиллаб турма эшигидан кира бошладилар. Эшик ёнида бир назоратчи турар ва одамлар ёнидан ўтган сайин баланд овоз билан: «Ун олти, ўн етти» ва ҳоказо деб санарди. Бино ичкарасидаги иккинчи назоратчи нариги эшикдан кираётганларга қўлини тегизиб, уларни яна қайтадан санарди, у турмада биронта ҳам чет киши қолиб кетмаслиги, ёки бирон маҳбусни чиқариб юбормаслик учун қайтиб чиқаётганларида қайтадан санаб, ҳисобга тўғри келтириш учун шундай қилаётган эди. Утаётган одамларнинг башарасига қарамай санаётган бу назоратчи Нехлюдовнинг елкасига қоқиб қўйди. Унинг қўли келиб тегиши, бошда Нехлюдовга таҳқиромуз туюлди, аммо бу ерга нима учун келгани эсига тушиб, ранжигани ва норизо бўлганига хижолат тортди.

Эшикдан кираверишдаги биринчи хона гумбаз тахлит қилиб ишланган бўлиб, кичкинагина деразасига панжара ўрнатилган эди. Тўпланиш хонаси деб аталган бу хонанинг тоқчасида Нехлюдов кутилмаганда, бутга парчинланган Исонинг каттакон суратини кўриб қолди.

Исонинг тасвирини маҳбуслар билан эмас, озод

этилганлар билан бақамти деб тасвир этган Нехлюдов ўзича: «Бунга на ҳожат?» деб ўйлади.

Бу ерга қамалган ёвузлардан қўрқиш, кечаги бўла билан Катюша каби бегуноҳларга ачиниш ҳислари билан тўлиб-тошган, ҳозир юз берадиган учрашувни ўйлаб кўнгли юмшаган, хижил бўлган Нехлюдов шошилаётганларни олдинга ўтказиб юбориб, секин қадам ташлаб кира бошлади. Биринчи хонадан чиқилаётганда, хонанинг нариги томонида турган назоратчи алланима деди. Аммо хаёлга чўмган Нехлюдов бунга эътибор қилмади, кўпчилик орқасидан эргашиб кетаверди, аёллар бўлимига эмас, эрлар бўлимига қараб йўл олди.

У шошилаётганларни олдинга ўтказиб юбориб, учрашув хонасига энг кейин кирди. Эшикни очиб бу хонага кирганда, юзлаб оғиздан чиққан овозлар қўшилиб ҳосил қилган олағовур уни ҳайратга солди. Шакарга ёпишган пашша сингари, хонани иккига бўлиб турган сим тўрга ёпишган одамларга яқин келганидан кейингина Нехлюдов нима гап эканлигини тушунди. Деразалари орқа томонда бўлган бу хона шипдан ергача тортилган бир эмас, икки қатор сим тўр билан иккига ажратилган эди. Тўрлар орасида назоратчилар юрарди. Тўрнинг нариги томонида — маҳбуслар, бу томонида — уларни кўргани келганлар туришарди. Ҳар иккала томонни бир-биридан икки қатор тўр ва уч газ масофа ажратиб турарди. Бирон нарса бериш у ёқда турсин, ҳатто бир-бирининг юзини кўриш, айниқса, кўзи хирароқ бўлган одам учун, амри маҳол эди. Гапириш ҳам қийин эди, гапимни эшитсин деган одам қичқириб гапиришга мажбур бўлар эди. Иккала томондагилар ҳам, хотинлар, эрлар, оталар, оналар, болалар, бир-бирларини кўриб айтадиган гапларни айтиб олишга уриниб, тўрга юзларини маҳкам тираб олган эдилар. Аммо ҳар бир киши айтган гапини ҳамсуҳбати эшитадиган қилиб гапиришга уринарди. Унинг ёнидагилар ҳам худди шундай қилар, натижада улар бир-бирига халақит берар ва ҳар ким бир-биридан қаттиқроқ гапиришга ҳаракат қиларди. Шунинг учун ҳам бу хонада, Нехлюдов кирган замон уни танг қолдирган ғовур-ғувур ҳукм сурарди. Кимнинг нима деяётганини уқиб олиш маҳол эди. Нима тўғрида гаплашаётганларини, сўзлашаётганларнинг бир-бирига муносабатини уларнинг афтларидангина пайқаб олиш мумкин эди.

Нехлюдовнинг ёнида бошига рўмол ўраган бир кампир турарди. У сим тўрга ёпишиб олиб, сочининг ярми қирилган рангсизгина йигитга алланималар деб қичқирар, няги титрар эди. Маҳбус қошларини кериб, пешонасини тириштириб зўр эътибор билан унинг сўзларини тингларди. Кампирнинг ёнида белбурма камзул кийган йигит турарди. У қўлини қулоғига қўйиб, бошини чайқаб, ранги рўйи бир ҳолатда, соқолига оқ туша бошлаган, худди ўзига ўхшаган маҳбуснинг гапларига қулоқ соларди. Унинг нариги ёнида жулдур кийимли кимса турар, қўлини силкитиб алланима деб қичқирар ва куларди. Унинг ёнида, яхши тивит рўмол ўраган, бола кўтарган хотин, тўрнинг нариги томонидаги сочи олинган, кишан солинган маҳбуслар камзули кийган, оппоқ сочли кишини биринчи бор кўриши бўлса керак, ерда ўтириб йиғлар эди. Нехлюдов билан гаплашган швейцар шу аёлнинг тепасида туриб, нариги томондаги боши ярғоқ, кўзлари чақнаб турган маҳбусга бор кучи билан бақириб гапирарди.

Ана шундай шароитда гапиришга мажбур эканлигини англагач, Нехлюдовнинг ушбу қонидани чиқарган ва уни амалга ошираётганларга қарши ғазоби келди. Бу ваҳшиёна аҳвол, инсоний ҳисларнинг бу қадар таҳқирланиши ҳеч кимга қаттиқ ботмаётганлигига у жуда ҳайрон қолди. Солдатлар ҳам, мутасадди ҳам, кўргани келганлар ва маҳбуслар ҳам гўё шундай бўлиши лозимдек, бу тартибга риоя қилардилар.

Нехлюдов бу хонада экан, ўзининг бирор чора кўришга ожизлигидан юраги қисилиб дунёдан безиб кетганини ҳис қилди: кема чайқалганда кўнгли беҳузур бўлгандек, маънавий изтироб ҳис қилди.

XLII

«Ҳарна бўлса ҳам ўйлаган ишимни битирай,— деди у ўзига-ўзи далда бериб.— Нима қилсам экан?»

У бошлиқлардан бири кўриниб қолмасмикан, деб кўзи билан қидира бошлади, одамларнинг орқасида у ёқдан бу ёққа юриб турган, офицерлик поғони таққан, пастаккина, мўйловдор кишига кўзи тушиб, унга мурожаат қилди:

— Муҳтарам жаноблари,— деди у зўрма-зўраки

хушмуомалалик билан,— аёллар қаерда бўлишини, улар билан қаерда кўришиш мумкинлигини айтиб бера олмайсизми?

— Аёллар бўлимига бормоқчи эдингизми?

— Ҳа, бир маҳбус хотинни кўришим керак эди,— деб жавоб қайтарди Нехлюдов ҳалигидек назокат билан.

— Боя тўпланиш хонасида эканлигингизда шундай десангиз бўлмасиди. Кимни кўрмоқчи эдингиз?

— Екатерина Масловани кўришим керак.

— Сиёсий маҳбусми?— деб сўради турма мутасаддисининг ноиб.

— Йўқ, у шунчаки...

— Нима, ҳукм қилинганми ўзи?

Нехлюдов қайғусига ҳамдардлашгандек кўринган мутасаддининг кайфини бир нима қилиб бузиб қўймаслик учун:

— Ҳа, ўтган куни ҳукм қилинган эди,— деб жавоб берди итоаткорона.

Мутасадди Нехлюдовнинг кийим-бошига қараб, эътибор қилса арзийдиган одам экан, деган хулосага келди шекилли:

— Аёл кишини кўрадиган бўлсангиз, марҳамат қилиб бу ёққа юринг,— деди.— Сидоров,— деб мурожаат қилди у, медаль таққан мўйловдор унтер-офицерга,— мана буларга аёллар хонасини кўрсатиб қўй.

— Ҳўп бўлади.

Шу маҳал тўр тутилган томондан аллакимнинг юракни ўртаб юборувчи фарёди эшитилди.

Нехлюдовга ҳамма нарса жуда ғалати туюларди. Яна шуниси ҳам борки, бу уйда қўлланилаётган ёвузликларни амалга ошираётган кишиларга — мутасадди ва бош назоратчига ташаккур билдиришга, улардан миннатдор бўлишга тўғри келарди.

Назоратчи Нехлюдовни эркаклар хонасидан йўлакка бошлаб чиқди ва рўпарадаги эшикни очиб, аёллар билан учрашув хонасига олиб кирди. Бу хона ҳам эркакларники сингари икки қатор тўр билан учга ажратилган бўлиб, кичикроқ эди. Бу ерда кўргани келганлар ҳам, маҳбуслар ҳам бирқадар кам бўлишига қарамай, шовқин-сурон эркаклар хонасидагидан қолишмас эди. Бу ерда ҳам тўрлар орасида бошлиқлар у ёқдан бу ёққа юриб турарди. Ёнгига уқа тутилган, кўк ҳошиялик

мундир кийган, эркак назоратчилар каби камар боғлаган назоратчи хотинлар бу ерда бошлиқ ўрнида эди. Бу ерда ҳам худди эркаклар хонасидагидек тўрнинг икки томонига одамлар ёпишиб олган эди: бу томонида—ҳар хил кийимдаги шаҳар аҳолиси, нариги томонида—баъзилари оқ кийинган, баъзилари ўз кийимида қолган маҳбус аёллар. Тўрни у бошидан бу бошигача одам қоплаб олган. Баъзи бировлар овозим яхшироқ эшитилсин деб оёқ учиди туриб, бошқаларнинг тепасидан бошларини чўзиб, бошқалари эса ерга ўтириб олиб гаплашишар эди.

Маҳбус аёллар ичида бошқалардан кўра қаттиқроқ бақирган лўли хотин кийим-боши билан ажралиб турарди. Жингалак сочларидан дурраси сирғалиб тушиб осилиб қолган бу пахмоқ соч хотин тўрнинг нариги томонида, хонанинг ўртасидаги устун ёнида туриб, кўк сюртук кийган, белини пастдан қисиб боғлаган лўлига қўлларини тез-тез қимирлатиб, алланималар деб бақирарди. Лўлининг ёнида бир солдат ерга ўтириб олиб маҳбус аёл билан гаплашарди, нарироқда эса, бети қипқизариб кетган, оёғига чипта кавуш кийган малла соқолли ёшгина мужик тўрга маҳкам ёпишиб, йиғлаб юборай деб турарди. У билан оқ-сарикдан келган хушрўйгина маҳбус жувон гаплашарди. Жувон мовий кўзларини суҳбатдошидан узолмай тикилиб қараб турарди. Бу Федосья билан эри эди. Уларнинг ёнида жулдур кийимли бир киши сочлари пахмоқ, юзи елпич товоқдай хотин билан сўзлашарди, нарироқда иккита хотин, бир эркак, яна бир хотин, уларнинг ҳар бирининг рўпарасида биттадан маҳбус аёл турарди. Улар орасида Маслова йўқ эди. Аммо маҳбус аёлларнинг орқасида, нариги томонда, яна бир аёл турарди. Бу аёл худди ўша эканлигини Нехлюдов шу заҳоти фаҳмлади, фаҳмлади-ю, шу заҳоти юраги дук-дук ура бошлаганини, нафаси тикилиб қолганини ҳис этди. Масала бир ёғли бўладиган пайт яқинлашарди. Нехлюдов сим тўрга яқинроқ борди ва уни таниди. Маслова мовий кўз Федосьянинг орқасида турар ва унинг гапини жилмайиб тингларди. Маслова ўтган кундаги халатда эмас, оқ кофта кийиб олган—бели камар билан қисиб қўйилган, кўкраги дўппайган эди. Жингалак қора сочлари дурраси тагидан худди суд вақтидаги сингари чиқиб турарди.

«Ҳозир бир ёғли бўлади,— деб ўйларди Нехлюдов.— Нима деб чақирсам экан? Ё ўзи яқинроқ келармикан?»

Лекин Маслова яқин келавермади. У Қларани кутар, мана шу турган эркак ўзини сўраб келганини хаёлига ҳам келтирмас эди.

— Сизга ким керак?— деб сўради тўр орасида у ёқдан бу ёққа юриб турган назоратчи хотин Нехлюдовнинг ёнига келиб.

— Екатерина Маслова,— дея олди Нехлюдов зўрға.

— Маслова, сени йўқлаб келишибди,— деб қичқирди назоратчи хотин.

XLIII

Маслова ўгирилиб қаради, кейин бошини кўтарди, кўкрагини олдига чиқариб, Нехлюдовга таниш итоаткорлик ифодаси билан панжара ёнига келди, иккита маҳбус аёл орасига суқулиб кирди-да, Нехлюдовни таний олмай, унга ажабланиб қараб қолди.

Лекин эгни-бошидан бу кишининг бой одам эканлигини билиб, жилмайди.

Кулиб турган ғилай кўзли Маслова юзини панжарага яқинлаштириб:

— Мени сўраб келдингизми?— деб сўради.

— Кўргани келган эдим...— Нехлюдов «сизсираш»ни ҳам, «сенсираш»ни ҳам билмай тутулиб қолди, кейин «сиз» деб гапира бошлади. Лекин овози одатдагидан баланд эмас эди.— Кўргани келган эдим сизни... мен...

Унинг ёнидаги жулдур кийимли киши:

— Мени лақиллатмай тўғриси гапиравер. Олганмисан ё олмаганмисан?— деб бақирарди.

— Улар ҳолатда ётибди деяпман-у, яна нима керак сенга!— деб қичқирарди аллаким бошқа томондан.

Нехлюдовнинг гапи Маслованинг қулоғига кирмасди, аммо гапираётганда юзининг ифодасига қараб туриб тўсатдан уни эслади. Лекин Маслова ўзига ишонмади. Шундай бўлса-да, юзидаги табассуми сўнди, руҳий азоб чекаётгандек пешонаси тиришиб кетди.

Маслова кўзини қисиб қарар экан:

— Гапингизни эшитмаяпман,— деб қичқирди пешонасини баттар буриштириб.

— Мен келган эдим...

«Ҳа, мен бурчимни адо этипман, тавба қиляпман», деб ўйлади Нехлюдов. Шундай деб ўйлаб ҳам эдики, кўзи жиқ ёшга тўлди, томоғига алланарса келиб тиқилди, у панжарани маҳкам чангаллаганича, ҳўнграб йиғлаб юбормасликка уриниб жим бўлиб қолди.

— Бўлмаган ишга тумшуғингни тиқиб нима қиласан, деяпман сенга...—деб қичқиришарди бир томондан.

— Худо ҳақи, билмайман дедимми, билмайман,—деб қичқирарди маҳбус аёл бошқа томондан.

Нехлюдовнинг ҳаяжонланаётганини кўриб, Маслова уни таниди.

— Танисам ҳам кўзларимга ишонмаяпман,—деб қичқирди Маслова. Унинг қип-қизариб кетган юзи аввалгидан баттар тумтайиб кетди. Нехлюдов баланд товуш билан худди ёдланган дарсни сўзлаётган кишидек бир оҳангда:

— Мен сендан кечирим сўраш учун келган эдим,—деб қичқирди.

Шу сўзларни бақириб айтганидан у уялиб кетди-да, атрофга аланглаб қаради. Лекин шу заҳоти, «модомики уялаётган эканман, бу қайтанга яхши, нимага деганда уяладиган иш қилиб қўйган эдим-да», деган фикр келди. Шундай қилиб у, боягидек, баланд товуш билан гапира бошлади:

— Мени кечир, сенинг олдингда гуноҳорман...—деб қичқирди у яна.

Маслова қимир этмай турар, гилай кўзларини ундан узмасди.

Нехлюдов ортиқ гапини давом эттиролмади, кўрагини қисиб келаётган йиғини тўхтатиб қолиш учун тўрдан йироқлашди.

Аёллар бўлимига йўл кўрсатган бояги мутасадди Нехлюдовга қизиқиб қолган бўлса керак, шу бўлимга яна қайтиб келди-да, унинг тўрдан четда турганини кўриб, нима сабабдан тегишли одами билан гаплашмаётганини суриштирди. Нехлюдов бурнини қоқди, бир силкиниб олди-да, ўзини хотиржам тутишга ҳаракат қилиб:

— Панжара орқали гаплаша олмайман, ҳеч нарса эшитиб бўлмайди,—деб жавоб берди.

Мутасадди ўйланиб қолди.

— Ундай бўлса, бирпасга шу ёққа чиқарсак бўлади.

— Марья Қарловна!—деди у назоратчи аёлга.—Масловани ташқарига олиб чиқинг.

Бирор дақиқадан кейин ён томондаги эшикдан Маслова чиқиб келди. У шипиллаб юриб, Нехлюдовнинг олдига келди-да, тўхтаб, унга хўмрайиб қаради. Қол-қора сочлари худди ўтган кундагидек қўнғироқ-қўнғироқ бўлиб дурраси тагидан чиқиб турарди, лўппигина оқарган носоғ юзи жозибали ва хотиржам эди; фақат тим қора ғилай кўзларигина шишинқираган қовоқлари тагида чақнаб турарди.

— Шу ерда гаплашсангиз бўлади,—деди назоратчи, сўнгра нарироққа бориб турди.

Нехлюдов девор тагида турган скамейка томон қаддам ташлади.

Маслова мутасадди ноибига савол назари билан қаради, кейин ҳайрон бўлгандек елкасини қисиб қўйди-да, Нехлюдов кетидан скамейкага бориб юбкасини тўғирлаб қўйиб, унинг ёнига ўтирди.

— Мени афв этишингиз жуда оғир, биламан,—деб Нехлюдов гап бошлади-ю, лекин йиғи халақит бераётганини ҳис қилиб яна жим бўлиб қолди,—ўтган хатони тузатиб бўлмас экан, эндиликда қўлимдан қандай ёрдам келса, ҳаммасини қиламан. Айтинг...

Маслова унинг саволига жавоб қайтармай:

— Мени қандай қилиб топдингиз?—деб сўради ғилай кўзлари билан Нехлюдовга ҳам қараб, ҳам қарамай.

Нехлюдов Катюшанинг ҳозир шундай ўзгарган, хунуклашган юзига қарар экан: «Ё раббий! Мадад бер менга. Нима қилиш кераклигини ўргат!»—дер эди ўзига-ўзи.

— Ўтган кунни судда, сизни суд қилишганда, суд маслаҳатчиси бўлган эдим,—деди Нехлюдов.—Мени танимадингизми?

— Йўқ, танимадим. Танийдиган аҳволда эмасдим. Қараганим ҳам йўқ,—деди Маслова.

— Ушанда бола бўлган эди-а?—деб сўради Нехлюдов, ўзининг икки бети қип-қизариб кетганини ҳис этиб.

Маслова юзини тескари ўгириб алам билан:

— Худога шукур, ўша вақтлардаёқ ўлиб кетди,—деб қисқагина жавоб қилди.

— Нега, қандай қилиб?

— Ўзим касал эдим, ўлар ҳолатда эдим,—деди у кўзини ердан узмасдан.

— Аммаларим сизни қандай қилиб чиқариб юборишди?

— Болалик оқсочнинг кимга кераги бор? Сезишлари биланоқ ҳайдаб юборишди. Гапириб ҳам нима қилдим,—ҳеч нарса эсимда йўқ, ҳаммасини унутганман. Бўлар иш бўлди, тамом,—вассалом.

— Йўқ, ундай эмас. Мен буни шундай қолдириб кета олмайман. Ҳеч бўлмаганда, эндиликда, гуноҳимни ювмоқчиман.

— Ювадиган нимаси қолди; бўлар иш бўлди, ўтдикетди,— деди Маслова, кейин тўсатдан Нехлюдовга қандайдир ёқимсиз, шу билан бир пайтда, жозибадор қараш қилиб қўйди, маъюсгина жилмайди. Нехлюдов буни сира кутмаган эди.

Маслова уни кўрарман деб, айниқса ҳозирги пайтда ва бу ерда кўрарман деб, сира хаёлига келтирмаган эди. Шу сабабли Нехлюдовнинг пайдо бўлиб қолиши, даставвал уни жуда ҳайрон қилиб қўйди, то шу кунгача ҳеч қачон эсга олмаган нарсаларни хотирлашга мажбур қилди. Маслова дастлабки дақиқаларда шу нарсаларни ғира-шира эслади: бир вақтлар уни севган ва севилган бу кўркем йигит унга янги мўъжизакор ҳис ва фикрлар дунёсини очиб берган эди, кейин йигит негадир шафқатсизлик қилиб уни ташлаб кетди, сеҳрли бахтнинг оқибати шу бўлдики, Маслова қатор-қатор хўрлик ва таҳқирларга дучор бўлди. Маслованинг кўнгли вайрон бўлиб кетди. Аммо буни тўғри тушуниб ололмай, бошқа вақтларда қандай қилган бўлса, ҳозир ҳам шундай қилди: бу хотираларни ўзидан нари ҳайдади ва уларни фоҳиш ҳаётнинг ўзига хос пардаси билан хаспўшлашга ҳаракат қилди. Дастлаб у ҳозир ёнида ўтирган киши билан бир вақтлар жонидек кўрган йигит иккиси бир одам деб тасаввур қилди, лекин унинг кўнгли бузилди. Шундан кейин Маслова бу киши билан у йигит иккиси бир одам деб ўйламади. Маслованинг назарида, энди бу озода кийинган, соч-соқолига атир сепилган олифта киши бир вақтлар севган Нехлюдов эмас эди. Маслова учун энди бу киши хоҳлаган пайтида Маслова сингари аёллардан истефодаланиб юрган одамлардан бири эди. Маслова сингари аёллар эса бундай кишилардан иложи борича фойда кўриб қолишга ҳаракат қиларди. Шунинг учун ҳам Маслова унга жозибадор табассум қилди. У Нехлюдовдан қан-

дай қилиб фойдаланиб қолишни ўйлаб жим бўлиб қолди.

— Бўлар иш бўлди,—деди Маслова,—мана, ка-торгага ҳукм қилиб ҳам юборишди.

Шу даҳшатли сўзларни айтганида унинг лаблари титраб кетди.

— Сизнинг бегуноҳ эканлигингизни билардим,—ишончим комил эди,—деди Нехлюдов.

— Бегуноҳман, албатта. Наҳотки мен ўғирлик қилсам ё товламачи бўлсам. Биздагиларнинг айтишича, ҳаммаси адвокатга боғлиқ эмиш,—деб давом этди у.—Ариза бериш керак дейишади. Фақат, айтишларига қараганда, жуда қимматга тушар эмиш...

— Албатта ариза бериш керак,—деди Нехлюдов.—Мен оқловчи билан гаплашдим.

— Пулни аямаслик керак, яхшисини олиш керак,—деди у.

— Нимаики қилиш мумкин бўлса, ҳаммасини қиламан.

Орага сукунат чўкди.

Маслова яна боягидек табассум қилиб қўйди.

— Мен сиздан... агар иложи бўлса, пул сўрамоқчи эдим. Кўп эмас... ўн сўм, ортиқ керак эмас,—деди у тўсатдан.

— Албатта, албатта,—деди Нехлюдов хижолат чекиб, сўнгра ҳамёнига қўл узатди.

Маслова камерада у ёқдан бу ёққа юриб турган назоратчига ялт этиб қараб қўйди.

— Унинг олдида берманг, нарироқ кетганда беринг, бўлмасам олиб қўйишади.

Нехлюдов мутасадди нарёққа қараши билан ҳамёнини чиқарди, аммо ўн сўмлик қоғоз пулни узатишга улгурмасидан мутасадди яна улар томонга ўгирилди. У пулни маҳкам ғижимлаб олди.

У, бир вақтлар шу қадар диловар, эндиликда мурдор бўлган лўппи юзга, назоратчини ва унинг пул ғижимлаган қўлини кузатиб турган, қандайдир хунук ялтираётган қора ғилай кўзга қарар экан:

«Ахир одамгарчиликдан чиққан хотин бу», деб ўйлади ва бир лаҳза иккиланиб қолди.

Ҳар вақтдагидек, нима қилмоқ керак, деган саволдан уни чалғитиб, шу қилган ишингнинг оқибати нима бўлади ва қайси бири фойдали деган саволни берувчи,

кеча кечаси уни васвасага солган куч Нехлюдовнинг кўнглида тилга кирди.

«Бу хотинни ҳеч нима қила олмайсан,— дерди ўша овоз,— фақат ўз бўйнингга бир оғир тош бойлаб оласан. Шу тош сени чўктириб юборади, бошқаларга фойда келтиришингга халақит беради. Қўлига ёнингдаги бор-йўқ пулнинг ҳаммасини бергин, хайрлаш, шу билан ишни бирёқлик қилиб қўя қолсанг-чи?»

Аммо шу заҳотиёқ, худди шу топда, шу лаҳзада кўнглида қандайдир муҳим бир нарса содир бўлаётганини, ўзининг ички дунёси шу топда тарозунинг палласидай лопиллаб турганини, сал тегиб кетилса ё у, ёки бу томонга босиб кетишини ҳис этди. Шундай қилиб у, кеча кўнглида ҳис этган раҳмонни чорлаган эди, у шу заҳоти акси садо берди. Нехлюдов шу топдаёқ дилидагининг ҳаммасини айтиб солишга қарор қилди.

— Катюша! Сенинг ёнингга афв сўраб келдим, сен бўлсанг афв этдингми, вақти келганда афв этасанми, шуни айтмадинг,— деди у тўсатдан сенсираб.

Унинг гапи Маслованинг қулоғига кирмасди. У гоҳ Нехлюдовнинг қўлига, гоҳ назоратчига қарарди. Назоратчи орқасини ўгириши билан Маслова дарҳол унга қўлини узатди, пулни ола солиб камарининг тагига қистирди.

— Қизиқ гапларни гапирасиз-а,— деди у жилмайиб, Нехлюдовнинг назарида у нафрат билан жилмайгандек туюлди.

Нехлюдов Масловада, мана шу ҳозирги ҳолатдаги Масловани ҳимоя этувчи, унинг қалбига таъсир этишга халақит берувчи, ўзига душман бир нарса борлигини ҳис этди.

Аммо қизиги шундаки, бу уни Масловадан нафратлантирмас, балки аввалгидан ортиқ ўзига тортарди. У Масловани руҳан уйғотиши кераклигини, буни амалга ошириш жуда қийин эканлигини тушунарди; бу ишдаги ана шу қийинчилик уни қизиқтирарди. Нехлюдовнинг Масловага нисбатан бўлган ҳозирги ҳисси шундай эдики, Нехлюдов ҳеч қачон на Масловага нисбатан ва на бошқа одамга нисбатан шундай нарсани ҳис этмаган эди. Унинг ҳиссиётида тариқча бўлсин, шахсий ғараз йўқ эди. Нехлюдов Масловадан бирон манфаат кўришни хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳозир у фақат бир нарсани истарди: Маслова ҳозирги аҳволдан қутулса, уйқу-

дан кўзи очилса, аввал қандай бўлса шундай бўлиб қолса.

— Катюша, нега бундай дейсан? Ахир, мен сени яхши биламан-ку. Ҳалиям ёдимда, ўшанда, Пановода...

— Утганни эслашнинг нима кераги бор,— деди Катюша қуруққина.

— Мен қилган гуноҳимни юмшатиш, ювиш учун э-ляяпман, Катюша,— деб гап бошлади Нехлюдов, кейин унга уйлашмоқчи эканлигини айтмоқчи эди ҳамки, Маслованинг кўзига кўзи тушди ва унинг боқишларида қандайдир даҳшатли, хунук ва жиркантирувчи бир ифодани кўрди-да, гапи оғзида қолди.

Шу маҳал кўргани келганлар чиқиб кета бошлашди. Мутасадди Нехлюдовнинг ёнига келди-да, учрашув муддати тугаганини айтди. Маслова ўрнидан турди, қачон киритиб юборишларини итоаткорлик билан кута бошлади.

— Хайр, сизга жуда кўп айтадиган гапларим бор эди, лекин кўриб турибсизки, ҳозир иложи йўқ,— деди Нехлюдов қўлини узатаркан.— Мен яна келаман.

— Ҳаммасини айтдингиз чоғи...

Маслова қўлини узатди-ю, лекин уни қисмади.

— Йўқ, сиз билан гаплашиб олиш мумкин бўлган жойда яна учрашишга ҳаракат қиламан. Сизга айтмоқчи бўлган энг муҳим гапимни ўшанда айтаман,— деди Нехлюдов.

Маслова эркакларга ёқишни истаган пайтида қандай табассум қилса, шундай жилмайиб:

— Нима ҳам дердим, келаверинг,— деди.

— Сиз мен учун сингилдан ҳам яқин одамсиз,— деди Нехлюдов.

— Қизиқ-а,— деб такрорлади Маслова, кейин бошини сарак-сарак қилиб панжара ортига ўтиб кетди.

XLIV

Нехлюдов биринчи учрашув пайтида, Маслова мени кўриб, ўзига хизмат қилмоқчи эканлигини билгач ва афсусланаётганимдан хабардор бўлгач, севиниб, ийиб кетади ва яна аввалги Катюша бўлади-қолади, деб ўйлаган эди. Кейин қарасаки, Катюшадан асар йўқ, фақат Маслова қолибди. Бу ҳол уни жуда ҳайрон қилиб қўйди, ваҳмини келтирди.

Нехлюдовни айниқса ҳайратга солган нарса шу эдики, Маслова ўзининг шу кўйга тушиб қолганидан сира уялмас эди. Йўқ, маҳбусликдан эмас (маҳбус эканлигидан уяларди), фоҳиша эканлигидан сира-сира уялмас эди, қайтага шундай эканлигидан мамнундек, ҳатто фахрланаётгандек кўринарди. Зотан, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Ҳар қанақа одамнинг бир иш қилиш учун, аввало шу ишини жуда муҳим ва яхши деб ҳисобламоғи лозим. Шу сабабли одам қай алпозда бўлмасин, у турмуш ҳақида шундай бир хулосага келиб қўядики, назарида ўзининг фаолиятини муҳим ва яхши деб билади.

Одатда, ўғри, қотил, жосус, фоҳиша ва ҳоказолар ўз касбларини ёмон деб ҳисоблаб ор қилишлари керак, деб ўйлайдилар. Аслида шунинг тамомила акси бўлади. Тақдир ва гуноҳлари — хатолари туфайли бир алпозга тушиб қолган кишилар, тутаётган ишлари қанчалик нотўғри бўлмасин, турмуш ҳақида шундай бир хулосага келиб қўйган бўладиларки, назарларида ҳозирги тутган ўринлари ва қилаётган ишлари яхши ва эътиборли бўлиб кўринади. Шу фикрлари йўққа чиқмаслиги учун одамлар, беихтиёр, турмуш ҳақидаги фикрларини тан оладиган ва ўзларининг унда тутган ўринлари яхши эканлигини инкор этмайдиган кишилар доирасидан чиқмасликка ҳаракат қиладилар. Ўғрилар эпчилликлари, фоҳишалар бузуқликлари, қотиллар бағритошликлари билан мақтанишса, биз танг қоламиз. Биз бу аҳволга шунинг учун ҳам танг қоламизки, бу одамлар яшаган доира, муҳит жуда чекланган, биз эсак шу муҳитдан четдамиз. Лекин шуниси ҳам борки, бойларнинг ўз бойлиги, яъни таловчилиги билан мақтангани, лашкарбошиларнинг ўз ғалабалари, яъни қонхўрликлари билан мақтангани, ҳокимларнинг ўз қудратлари, яъни зўравонликлари билан мақтангани шу ҳодисанинг худди ўзгинаси эмасми? Бу одамларнинг ҳаётида ўз мавқеларини оқлаш учун ҳаёт ҳақидаги, эзгулик ва ёвузлик ҳақидаги тушунчани бузаётганликларини кўрмаслигимизнинг сабаби шундаки, шу тариқа тушунчаси бузуқ кишилар доираси катта, бунинг устига ўзимиз ҳам худди шу тоифа одамларданмиз.

Маслова ҳам ҳаётга ва ўзининг дунёда ишғол этган мавқеига нисбатан худди шундай тушунча ҳосил қилган эди. У каторгага ҳукм этилган фоҳиша эди. Аммо

шунга қарамай, шундай фикрга келиб қўйган эдики, бу билан у ўз ишини маъқуллай олар, ҳатто ўзининг мавқеи билан одамлар олдида мағрурлана олар эди.

Унинг дунёқараши қуйидагилардан иборат эди: барча эркаклар, ҳеч бир мустасносиз, кексалар, ёшлар, гимназистлар, генераллар, ўқимишлилар, саводсизларнинг — ҳамма-ҳаммасининг бахт-саодат деб билган нарсаси кўҳликкина хотинлар билан жинсий алоқада бўлишдан иборат бўлиб, ҳамма эркаклар ўзларини бошқа иш билан машғул қилиб кўрсатсалар-да, аслида фақат битта нарсани, шунигина истайдилар. У — кўҳлик хотин, хоҳласа уларнинг шу истаklarини қондиради, хоҳламаса йўқ, бундан чиқди у ҳам эътиборли, ҳам зарур одам. Маслованинг аввалги ва ҳозирги ҳаёти бу тасаввурнинг ҳақлилигини тўла-тўқис тасдиқларди.

Ун йил давомида у қаерда бўлмасин, ҳамма ерда, Нехлюдовдан тортиб становой чолу турма назоратчисигача, ҳамма эркакларнинг унга зорлигини кўрарди; Катюша ўзига эҳтиёжи бўлмаган кишиларни кўрмасди ҳам, назар-писанд қилмасди ҳам. Шунинг учун ҳам унинг назарида бутун дунё ўлиб-қутулиб ўз ҳирсини қондиришга уринаётган одамлардан, қўлидан келган йўл билан: алдаш, зўрлик қилиш, сотиб олиш, ҳийлакорлик йўли билан уни қўлга туширишга ҳаракат қилувчи одамлардан иборат эди.

Маслова ҳаётни ана шундай тушунар ва ҳаётни бундай тушуниш натижасида у ўзини кераксиз одам эмас, балки зарур одам деб ҳисобларди. Шундай қилиб Маслова, ҳаётни шу тариқа тушунишни ҳамма нарсадан афзал кўрарди. Шу тариқа тушунчани қадрламай ҳам иложи йўқ эди. Чунки ҳаётни шу тариқа тушунишдан воз кечса, бу тушунча туфайли одамлар ичида ўзини қадрли деб ҳисоблаб юрган Маслова ўша қадрини йўқотиб қўйган бўларди. Ўзининг ҳаётидаги қадрини йўқотиб қўймаслик учун ҳам у беихтиёр, ҳаётга худди ўзи сингари қарайдиган одамлар доирасидан четга чиқмас эди. Нехлюдов уни тамомила бошқа бир оламга олиб чиқмоқчи бўлаётганини ҳис қилгач эса, унга қаршилик кўрсата бошлади, чунки Нехлюдов бошлаб бормоқчи бўлган ўша бошқа оламда ўз ўрнини йўқотиб қўйиши мумкинлигини сезарди, бу ҳаёти ўзига ишонч ва ҳурмат бахш этарди. Ёшлик чоғидаги хотираларни ва Нехлюдов икковининг ўртасида илк муносабатларни эсламаслик-

ка ҳаракат қилишнинг сабаби ҳам шунда эди. У хотиротлар Маслованинг ҳозирги дунёқаршига тамомила зид бўлгани учун ҳам бутунлай ёдидан кўтарилиб кетган, тўғрироғи, хотирасининг бир чеккасида сақланар эди-ю, лекин асаларилар бутун қилган меҳнатларини қуртлари зое кетказиб қўймаслиги учун, уларнинг йўлини беркитиб, қуртларининг устидан суваб ташлагандек, суваб қўйилган эди. Шу сабабдан ҳам ҳозирги Нехлюдов Катюша учун бир вақтлар соф муҳаббат билан севган киши эмас, фойдаланиб қолиши мумкин бўлган бир бадавлат жаноб эди холос, барча эркаклар билан қандай муносабатда бўлса, бу билан ҳам муносабати худди шундай эди.

«Йўқ, энг муҳим гапни айта олмадим,— деб ўйларди Нехлюдов ҳамма билан бирга чиқиб кетаётди.— Унга уйланмоқчи эканлигимни айтмадим. Айтмаган бўлсам ҳам, шу аҳдимнинг устидан чиқаман», деб ўйларди у.

Назоратчилар эшикнинг икки томонида туриб, бирон киши ортиқ чиқиб кетмасин ё ортиқча бирон одам турмада қолиб кетмасин деб, чиқиб кетаётганларни икки кишилашиб санашарди. Санаб туриб орқасига шапиллатиб уриб қўйишгани бу гал Нехлюдовни таҳқирламади, у ҳатто буни пайқамади ҳам.

XLV

Нехлюдов катта уйини ижарага қўйиб, хизматчиларни бўшатиб юбормоқчи, ўзи меҳмонхонага кўчиб ўтмоқчи, шу тариқа ҳаёт тарзини ўзгартирмоқчи бўлди. Аммо Аграфена Петровна то қишгача турмушини ўзгартиришга ҳеч қандай асос йўқлигини исбот этди; аввало ёзда ижарага ўтирадиганлар топилмайди, бундан ташқари, мебель ва буюмларни сақлаш учун, яшаш учун ҳам жой керак. Шундай қилиб, Нехлюдовнинг ҳаёт тарзини ўзгартириш учун қилган барча уринишларидан (у студентлар сингари оддийгина кун кечирмоқчи эди) ҳеч нарса чиқмади. Аҳвол аввалгидай қолгани бир сари, бунинг устига уйда иш қизиб кетди; жун ва мўйна буюмларини ёйиш, шамоллатиш, қоқиш бошланди. Бу ишда қоровул ва унинг ёрдамчиси, ошпаз ва шахсан Корнейнинг ўзи иштирок этди. Дастлаб, ҳеч қачон ва ҳеч ким киймаган аллақандай мундирлар ва

ғалати мўйна буюмларни олиб чиқиб арқонга оса бошладилар; кейин гиламлар ва мебелларни олиб чиқишди. Қоровул билан ёрдамчиси шу буюмларни енгларини шимаришиб мускулдор қўллари билан бир мақомда қоқа бошладилар, ҳамма хоналарни нафталин иси босиб кетди. Нехлюдов ҳовлидан ўтиб кета туриб, баъзан эса, деразадан қараб бисотидаги буюмларнинг кўплигига ҳайрон қоларди. Бунинг устига биронтасининг ҳам кераги йўқ эди. «Мана шу нарсалар,— деб ўйларди Нехлюдов,— Аграфена Петровна, Корней, швейцар, унинг ёрдамчиси ва ошпаз хотиннинг машқ қилиб туриши учунгина ярайди».

«Маслованинг иши бирёғлиқ бўлмай туриб, турмушимни ўзгартиришнинг кераги йўқ,— деб ўйларди Нехлюдов.— Бу — осон гап эмас. Масловани чиқариб юборишса ёки сургун қилишса ҳаммаси ўз-ўзидан ўзгаради. Мен унинг кетидан жўнайман».

Нехлюдов адвокат Фанарин белгилаган кунни уйига борди. Нехлюдов адвокатнинг уйига борганда унинг қабулхонасида, худди докторларникидаги сингари, навбат кутиб ўтирган арзғўйларни кўрди. Адвокатнинг ажойиб ўсимликлар ўсган, деразаларига антиқа дарпардалар осилган ҳашаматли уйдаги қимматбаҳо буюмлар уй эгасининг себилиска пул топиб, тўсатдан бойиб кетганини кўрсатарди. Арзғўйлар эрмак учун столдаги суратли журналларни варақлаб ўтиришарди. Баланд стол ёнида ўтирган адвокат ёрдамчиси Нехлюдовни таниб олдига келди, у билан кўришди-да, ҳозир кириб бошлиғига хабар беришини билдирди. Аммо ёрдамчи кабинет эшигига етмасданоқ, эшик очилиб кетди, яп-янги кўйлақ кийган, мўйловдор, юзи қип-қизил, миқтидан келган, ўрта яшар кишининг Фанарин билан куйиб-пишиб гапиришаётгани эшитилди. Иккови ҳам фойдали, лекин хунук бир ишни битирган кишилар қиёфасида эди.

— Айб ўзингизда, тақсир,— дерди Фанарин жилмайиб.

— Гулни орзу қиламан-у, локинига тикани бор-да.

— Қўйинг-э, билмайди дейсизми.

Иккови ҳам зўрма-зўраки кулиб қўйишди.

— Э, князь, келинг-келинг,— деди Фанарин Нехлюдовни кўриб қолиб, кейин чиқиб кетаётган савдогарга яна бир бор бош ирғаб қўйди-да, Нехлюдовни ишби-

лармон кишининг кабинети сингари жиҳозланган бўл-масига бошлаб кирди.— Марҳамат, чекинг,— деди адвокат Нехлюдовнинг рўпарасига ўтираётиб. У олдинги иш муваффақиятли битганидан таноби қочган оғзини йиғиштириб ола олмасди.

— Раҳмат, Маслованинг иши юзасидан келган эдим.

— Ҳа, эсимда, ҳозир. Жуда муттаҳам-да бу пулдор одамлар!— деди у.— Ҳалиги шоввозни кўрдингизми? Ун икки миллионча пули бор. Яна: локинига дейди. Агарда йигирма беш сўмлигингизни олишга кўзи етса, тиши билан суғуриб олади.

Нехлюдов, гапининг оҳанги билан икковимиз бир тоифадан, келаётган арзғўйлар ва бошқалар, бошқа бир тоифадаги одамлар, деб гап маъқуллатишга уринган бу бетакаллуф кишидан нафратланиб: «у локинига», дейди, сен бўлсанг «йигирма беш сўмлик» дейсан, деб ўйларди.

— Мени жуда қийнаб юборди, учига чиққан муттаҳам экан. Сиз билан бир отамлашай деган эдим-да,— деди адвокат асосий масаладан четга чиқиб кетганини оқлаш учун.— Хў-ўш, энди сизнинг ишингизга келсак... Мен уни диққат билан ўқиб чиқдим. Тургенев айтганидек, «ушбунинг мазмунини маъқул кўрмадим». Яъни адвокат жуда бўш экан, шикоятга сабаб бўлувчи баҳоналарни қўлдан чиқариб юборибди.

— Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

— Ҳозир. Унга айтингки,— деди у кириб келган ёрдамчисига,— мен нима деган бўлсам, шундай бўлади, хоҳласа — хўп, хоҳламаса — ўзи билади.

— Рози бўлмаяпти.

— Рози бўлмаса, ундан нари,— деди адвокат. Унинг хушчақчақ ва очиқ чеҳраси ўзгариб, қовоғи осилиб кетди.

— Адвокатлар текин пул топадилар дейишади,— деди у боягидек хушчақчақ кўринишга тиришиб.— Бир камбағал бечора қарздорни ноҳақ айбланишдан қутқариб қолган эдим, энди ҳаммаси менга югуради. Ҳар битта ишни битиришга озмунча куч керакми! Ахир биз ҳам, бир ёзувчи айтганидек, юрагимизнинг қони билан ёзамиз. Шундай қилиб, сизнинг ишингиз, тўғрироғи сизни қизиқтирган иш,— деб давом этди у,— жуда ёмон олиб борилган, шикоят ёзиш учун баҳона қолма-

уриниб кўриш мумкин. Мана, ёзганимни эшитинг.

У тўлдириб ёзилган бир варақ қоғоз олди-да, баъзи расмий сўзларни ямлаб, бошқаларини виқор билан ўқий бошлади.

— «Жиноий ишлар шикоят департаментига фалон-писмадончидан ариза. Фалон-писмадон суднинг ҳукмига асосан, Маслова савдогар Смелковни заҳарлаб ўлдиришда айбдор ҳисобланиб, қонунлар тўпламининг 1454-моддасига асосан фалонча йилга каторга ишига ҳукм этилган ва ҳоказо, ва ҳоказо».

У жим бўлиб қолди; бунга жуда одатланиб қолганлигидан қатъи назар, у ўзи ёзган аризани ўзи ҳузур қилиб тинглади эди.

«Бу ҳукм жуда муҳим процессуаль хато ва бузишлар натижасидир, шу сабабли,— деб давом этди у даб-дабали қилиб,— бекор этилиши лозим. Биринчидан, суд тергови давомида Смелковнинг ички аъзоларини текширув акти ўқиладиган бошлаган ҳамоно раис ўқишни тўхтатиб қўйган, бу — бир».

— Айбловчи ўқиб эшиттиришни талаб этган эди-ю,— деди Нехлюдов ҳайрон бўлиб.

— Барибир адвокат ҳам шуни талаб этишга ҳақи бор эди.

— Лекин бунинг ҳеч кераги йўқ эди.

— Ҳар нима бўлса ҳам баҳона-да. У ёғини эшитинг: «Иккинчидан, Маслованинг адвокати,— деб ўқишда давом этди у,— Маслованинг шахсини тавсифлаш пайтида, унинг бундай тубан тушувининг ички сабаблари ҳақида гапира бошлаганда суд раиси, бу гапларнинг ишга дахли йўқ,— деган баҳона билан тўхтатган. Ваҳоланки, сенатнинг дастуриламалларида, жиноий ишларини кўришда судланувчининг характери ва маънавий қиёфаси унинг жавобгарлигини аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга, деб кўрсатиб ўтилади, бу — икки»,— деди у Нехлюдовга бир қараб.

— Адвокат жуда ёмон гапирган эди-да, гапини ҳатто тушуниб ҳам бўлмаган эди,— деди Нехлюдов боягидан баттар ҳайрон бўлиб.

— Ўзи кўп бефаросат одам, ундан ақллироқ гап чиқмайди,— деди Фанарин кулиб,— ҳар нима бўлса ҳам баҳона-ку. Хўш, ундан кейин. «Учинчидан, раис ўзининг охириги сўзида жиноий ишларни кўриш уст-

вининг 801-модда 1-пунктида қатъий талаб этилишига қарамай, суд маслаҳатчиларига айбдорлик қандайин юридик элементлар йиғиндисидан иборат бўлишлигини тушунтирмаган, ҳамда Маслованинг Смельковга заҳар берганлигини исбот қилинган деб ҳисоблаган тақдирда ҳам, Маслова одам ўлдиришга қасд қилмаганлигини назарда тутиш кераклигини, уни жинояткорликда айбламаслик, эҳтиётсизлик қилганлиги туфайли савдогарнинг ўлимига беихтиёр сабаб бўлиб қолганлигини таъкидлаб ўтиш лозимлигини айтмаган». Энг муҳими ана шу.

— Буни ўзимиз ҳам тушунишимиз мумкин эди. Бу бизнинг хато.

— «Ниҳоят, тўртинчидан,— деб давом этди адвокат,— судьянинг Маслова гуноҳқорми, бегуноҳми деган саволига суд маслаҳатчилари бир-бирига зид бўлган жавоблар берган. Маслова Смельковни ғараз билан қасддан заҳарлаб ўлдиришда айбланган, суд маслаҳатчилари эса берган жавобларида Маслованинг ёмон ниятда эканлигини, савдогарнинг нарсаларини ўғирлашда иштирок этганини инкор этганлар. Бундан, суд маслаҳатчилари судланувчининг қотиллигини ҳам инкор этмоқчи бўлганлар, деган хулосага келиш мумкин. Раиснинг охириги сўзи тўлиқ бўлмаганлиги учун маслаҳатчилар бу фикрларини тўла-тўқис баён этмаганлар, шу сабабдан уларнинг бу жавоби жиноий ишларни кўриш Уставининг 816-ва 808-моддасини қўлланишни талаб этарди, яъни раис суд маслаҳатчиларига ўз хатоларини тушунтириши, қайтадан мажлис қуриб судланувчининг гуноҳқор, бегуноҳлиги ҳақидаги саволга қайтадан жавоб беришни улардан талаб этиши керак эди»,— деб ўқиди Фанарин.

— Раис нега шундай қилмаган бўлмаса?

— Неғалигини мен ҳам билишни истар эдим!— деди Фанарин кулиб.

— Бинобарин, сенат бу хатони тузатар экан-да?

— Бу иш кўрилаётганда қандай худойихўрлар иштирок этишига боғлиқ.

— Қанақа худойихўрлар?

— Шу маҳкамадаги худойихўрлар. Хўш, энди бу ёғини эшитинг: «Ана шу сабабларга биноан,— деб тез-тез ўқий бошлади у,— Масловани жиноий жавобгарликка тортиш учун судда асос йўқ эди. Жиноий ишлар-

ни кўриш Уставининг 771-модда 3-пунктининг Масловага нисбатан қўлланилиши ҳозирги жиной ишларни кўриш процесларимизнинг асосий қондасини қўпол равишда бузади. Юқорида санаб ўтилган асосларга кўра ва ҳоказо, ва ҳоказо, жиной ишларни кўриш Уставининг 909, 910-моддалари, 912-модданинг 2-пункти ва 928-моддага асосан ва ҳоказо, ва ҳоказо, ушбу ишни қайта кўриб чиқиш учун ўша суднинг бошқа бир бўлимига юборишларингизни сўрайман». Шундай, қўлимдан келганининг ҳаммасини қилдим. Лекин очигини айтаман, ютиб чиқишимиз эҳтимолдан узоқ. Шундай бўлса ҳам, масала сенат департаментининг составига боғлиқ. Агар танишингиз бўлса ҳаракат қилиб кўринг.

— Бир-иккита танишим бор.

— Ҳаракатингизни тезроқ қилинг, бўлмасам ҳаммалари бавосилини даволагани кетиб қолишади, унда яна уч ой кутиб қолишга тўғри келади... Агар иш ўнгидан келмай қолса, олий ҳазратларига ариза ёзиш керак бўлади. Бу ҳам махфий суратда ёрдам берувчиларнинг топилишига боғлиқ. Бу ҳолда ҳам хизмат қилишга, яъни махфий суратда эмас, балки ариза ёзиб беришга тайёрман.

— Кўп раҳмат, гонорарингиз қанча...

— Ёрдамчим аризани оққа кўчириб беради, ўшанда айтади.

— Яна бир нарсани сўрамоқчи эдим: прокурор турмада ўша одам билан кўришишга пропуск берди, турмадагилар бўлса, белгиланган кун ва жойдан ташқари кунларда учрашиш учун губернаторнинг рухсати бўлиши керак дейишади. Шу керакми?

— Ҳа, керак бўлади. Аммо ҳозир губернатор йўқ, ўринбосари ишлаяпти. Шундай қип-қизил аҳмоқки, у билан бир иш чиқаришингиз қийин.

— Масленниковни айтяпсизми?

— Ҳа.

— Мен уни танийман,— деди Нехлюдов. Кейин чиқиб кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди.

Шу маҳал хонага пучуқ, ориқ, ўлгудек хунук, ранги сап-сариқ кичкинагина хотин — адвокатнинг хотини тез-тез юриб кирди. У ўзининг бедаволигидан тариқча хафа бўлмаса ҳам керак. Адвокатнинг хотини жуда ғалати қийинган эди, унинг устига ҳам барқут, ҳам шоҳи, ҳам са-

риқ, ҳам кўк матолар ташланган эди, сиирак сочлари ҳам жингалак қилинган бўлиб, шоҳи ёқалик сюртук кийган, оқ галстук таққан, жилмайиб турган юзи заъфарон новча киши билан бошлашиб кирди. Бу киши ёзувчи эди, Нехлюдов уни узоқдан таниди.

— Анатоль,— деди хотин эшикни очаётиб,— юр менинг хонамга. Семен Иванович шеърини ўқиб бермоқчи, ундан ташқари, ўзинг ҳам албатта Гаршин ҳақида ўқиб беришинг керак.

Нехлюдов чиқиб кетмоқчи бўлган эди, лекин адвокатнинг хотини эри билан пичирлашиб олди-да, шу заҳоти унга гап қотди:

— Марҳамат, князь, мен сизни танийман, шунинг учун ҳам бир-биримиз билан таништиришларини ортиқча деб биламан, бизнинг адабий эрталигимизга иштирок этинг. Жуда мароқли. Анатоль ўқишга жуда уста.

Анатоль қўлларини кериб жилмаяр экан, шундай гўзал хонимнинг илтимосини қайтариб бўладими дегандек, хотинини кўрсатиб:

— Мана шу сингари ҳар хил ишлар бошимдан ошиб-тошиб ётибди,— деди.

Нехлюдов маънос ва жиддий қиёфада, тавозе билан адвокатнинг хотинига ташаккур билдирди, иложи йўқлигини айтиб узр сўради-да, қабулхонага чиқди.

Нехлюдов чиқиб кетгандан кейин адвокатнинг хотини:

— Мунча олифтагарчилик қилади!— деди у тўғрида.

Қабулхонада адвокатнинг ёрдамчиси Нехлюдовга тайёр аризани олиб чиқиб берди-да, Нехлюдовнинг гонорар тўғрисидаги саволига Анатолий Петрович минг сўм белгилаганини айтиб, аслида Анатолий Петрович бундай ишларни олмаслигини, фақат унинг учун қилаётганини таъкидлаб ўтди.

— Арзномага ким қўл қўяди энди?— деб сўради Нехлюдов.

— Судланувчининг ўзи қўл қўйиши керак. Агар бунинг иложи бўлмаса, ундан ишонч қоғози олиб, Анатолий Петрович ўзлари қўл қўйсалар ҳам бўлади.

Нехлюдов Масловани белгиланган кундан олдин кўришга баҳона топилганидан севиниб:

— Йўқ, ўзим бориб қўл қўйдириб келаман,— деди.

Одатдагидек, қамоқхона йўлаклариди назоратчиларнинг ҳуштаги чуриллади; йўлак ва камераларнинг эшиги шарақ-шуруқ қилиб очилди, яланг оёқларнинг шипиллагани, ёғоч кавушларнинг пошнаси дўқиллагани эшитилди, кейин йўлакни саситиб парашачилар ўтиб кетишди: маҳбуслар ва маҳбус аёллар кийинишиб, йўқламадан ўтиш учун йўлакка чиқдилар, йўқламадан кейин эса чой дамлаш учун қайноқ сув олиб келгани тарқалдилар.

Шу бугун чой маҳалида, авахтанинг ҳамма камераларида, бугун икки маҳбуснинг калтакланиши ҳақида ҳовлиқиб гапиришарди. Уша маҳбуслардан бири, хатсаводи чиққан йигит, рашк устида ўйнашини ўлдириб қўйган приказчик Васильев эди. Хушчақчақлиги, очиққўллиги, бошлиқларга нисбатан қаттиқ туриши туфайли камерадаги ўртоқлари уни яхши кўришарди. Васильев қонун билар ва уни тўғри ижро этишни талаб қиларди. Шу сабабдан бошлиқлар уни кўрарга кўзлари йўқ эди. Бундан уч ҳафта муқаддам назоратчи янги мундирига карам шўрва тўкиб юборгани учун парашачини урган. Васильев маҳбусни уриш қонунда йўқ, деб парашачининг ёнини олган. Назоратчи: «Мен сенга қонунни кўрсатиб қўяман», — деб қичқирган, Васильевни сўккан. Васильев ҳам индамай турмаган, у ҳам сўккан. Шунда назоратчи уни урмоқчи бўлган, аммо Васильев унинг қўлини маҳкам чангаллаб олган ва уч минутча шундай ушлаб турган, қайириб туриб итариб эшикдан чиқариб юборган. Назоратчи шикоят қилган, шундан кейин мутасадди Васильевни карцерга қамашни буюрган.

Карцер, устидан тамбалаб қўйилладиган бир қатор қоронғи ҳужра эди. Қоп-қоронғи, совуқ карцерда на каравот, на стол ва на стул бор эди, бу ерга қамалган киши ифлос ерда ўтирар ёки ётарди. Карцерда каламуш шу қадар кўп, улар шу қадар дадил эдиларки, бу ерга қамалган кишининг устидан сакраб ўтар, ўрмалаб юрар эдилар. Қоронғида нонни улардан асрашнинг иложи йўқ эди. Қаламушлар маҳбуснинг ёнгинасида турган нонни еб қўяр, мабодо қимирламай ётгудек бўлса, ҳатто ўзига ҳам ташланар эдилар. Васильев бегуноҳ бўлгани учун карцерга бормаслигини айтган. Уни зўрлаб судрай бошлаганлар. У қаршилиқ кўрсата бошлаган, икки маҳбус унга назоратчилардан қутулиб қолишга ёрдам берган.

Назоратчилар йиғилишган, улар ичида зўрлиги билан машхур бўлган Петров ҳам келган. Маҳбусларни қарцерга итариб киритишган. Шу заҳоти губернаторга, исёнга ўхшаш бир воқеа содир бўлди, деб хабар беришган. Кейин юқоридан икки асосий айбдорга — Васильев билан саёқ Непомняшчийга ўттиз таёқдан урилсин, деган буйруқ келган.

Жазолаш аёлларнинг учрашув хонасида ўтказилиши лозим эди.

Бу нарса авахтадагиларнинг ҳаммасига кеча кечқурундан бери маълум бўлиб, камераларда дув-дув гап юрар эди.

Кораблева, Хорошавка, Федосья ва Маслова аллақачон ароқ ичиб олиб, ўз бурчакларида қип-қизаришиб, қизишиб ўтиришарди. Энди Масловада ароқнинг кети узилмас, у дугоналаридан ароқни сира аямасди. Ҳозир улар чой ичишиб ўтираркан, шу тўғрида гаплашишарди.

Кораблева маҳкам тишлари билан қантдан қитдай-қитдай тишлаб олиб:

— Ахир у жанжал чиқаргани йўқ-ку, — деярди. — Ниҳоят, ўртоғининг ёнини олди. Ҳозир ҳеч ерда маҳбусни урсин дейилмаган.

Чойнак турган сўрининг қаршисида палён устида ўтирган узун сочли Федосья:

— Узини жуда яхши йигит дейишади, — деб қўшиб қўйди.

— Қани энди унга айтсак, Михайловна, — деди қоровул хотин Масловага юзланиб. «Унга» деганда Нехлюдовни назарда тутган эди.

Маслова бошини силкитиб:

— Айтаман. Оғзимдан чиққанини тиллодан битади, — деди жилмайиб.

— Қачон келади энди, улар бўлса йигитни олиб келгани кетишганмиш, — деди Федосья, — шўри қурсин, — деб қўшиб қўйди у хўрсиниб.

Қоровул хотин узундан-узун бир воқеани ҳикоя қила бошлади.

— Менам бир маҳал волостада бир мужикни калтаклашганини кўрувдим. Қайнотам старшинага бориб кел, деб юборган эди. Борганимни биламан, бундай қарасам...

Юқори йўлакдан келган овозлар ва оёқ товушлари қоровул хотиннинг ҳикоясини бўлди.

Аёллар жим бўлиб, диққат билан қулоқ сола бошлашди.

— Судраб кетишди аблаҳлар,— деди Хорошавка.— Энди ўлғудай калтаклашади. Назоратчиларга кун бермас эди, энди ундан тоза ўч олишади-да.

Юқори йўлак сув қўйгандек жимжит бўлиб қолди. Қоровул хотин волостда бир омборда мужикни савалашганда қўрқиб кетгани, юраги қинидан чиқиб кетай деганини гапириб ҳикоясини тамомлади. Хорошавка бўлса, Шчегловни қамчин билан савалашганда ҳам миқ этмаганини сўзлаб берди. Кейин Федосья дастурхонни йиғиштирди, Кораблева билан қоровул хотин тикишга тушди. Маслова бўлса, нима қилишини билмай, сўрида тиззасини кучоқлаганича, зеркиб ўтирди. У энди ётиб ухламоқчи бўлиб турган ҳам эдики, назоратчи хотин уни чақириб, бир одам келиб идорада кутиб турганини айтди.

Маслова ярмидан ортиқ сири кўчиб кетган ойна олдида дуррасини тузатар экан:

— Биз тўғримизда ҳам гапириб қўй,— деди унга Меньшова деган кампир,— биз ўт қўйганимиз йўқ. Уша аблаҳ ўлғурнинг ўзи ўт қўйган, хизматкори ҳам кўрган; менинг болам бундай ишни қилиб днёнатини ютмайди. Унга айтгин, Митрийни чақирсин. Митрий ипидан-игнасигача гапириб беради; бизни қамаб қўйишган, биз бундан бутун беҳабар, у бўлса бировнинг хотини билан айшини суриб ётибди, қовоқхонама қовоқхона кезади.

— Ноҳақлик бу!— деб маъқуллади Кораблиха.

— Айтаман, албатта айтаман,— деб жавоб қайтарди Маслова.— Дадилроқ бўлиш учун озгина ичиб олсаммикан,— деб қўшиб қўйди у кўзини қисиб.

Кораблиха ярм стакан қўйиб берди. Маслова ичиб олди, лабини артди-да, кайфи чоғ бўлиб «дадилроқ бўлиш учун» деган сўзларини такрорлай-такрорлай, бошини чайқаб қўйди-да, жилмайиб назоратчи хотин кетидан эргашиб йўлак бўйлаб кетди.

XLVII

Нехлюдов даҳлизда анчадан бери кутиб турарди. У қамоқхонага етиб келганидан кейин, кўча эшигининг қўнғироғини шинғирлатди, сўнгра, навбатчи назоратчига прокурорнинг ижозатномасини узатди.

— Сизга ким керак?
— Маслова деган маҳбусни кўрмоқчиман.
— Ҳозир мумкин эмас: мутасадди банд.
— Идорасидами?— деб сўради Нехлюдов.
— Йўқ, шу ерда, учрашув хонасида,— деб жавоб берди назоратчи. Нехлюдовнинг назарида у хижолат тортаётгандек кўринди.

— Бугун қабул кунлари эмас шекилли?
— Йўқ, бошқа иш чиқиб қолди,— деди у.
— Уни қандай қилиб кўрса бўлади?
— Ҳозир чиқадилар, шунда айтасиз. Шошмай ту-ринг.

Шу пайт ён томондаги эшик очилиб уқаси ярқираган, ёришган юзи кулиб турган, мўйлови тамаки тутунидан сарғайиб кетган фельдфебель чиқиб келди-да, назоратчига қараб, қатъий гапира кетди:

— Нега бу ерга киритдингиз?... Идорага...

Фельдфебелнинг ҳам негадир ташвишланаётганини сезиб ҳайрон бўлган Нехлюдов:

— Менга мутасадди шу ерда деб айтишган эди,— деди.

Шу маҳал ичкари эшик очилди-да, терлаб-пишиб кетган Петров чиқиб келди.

— Эсидан чиқмайдиган бўлди,— деди у фельдфебелга қараб.

Фельдфебель кўзи билан Нехлюдовга имо қилган эди, Петровнинг дами ичига тушиб, қовоғи солинган ҳолда, орқа эшикдан чиқиб кетди.

«Қимнинг эсидан чиқмайдиган бўлди? Нега ҳаммалари бу қадар хижолат? Фельдфебель нега унга имо қилиб қўйди?» деб ўйларди Нехлюдов.

— Бу ерда кутиш мумкин эмас, идорага кириг,— деди фельдфебель Нехлюдовга. Нехлюдов энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, орқа эшикдан мутасадди чиқиб келди. У ёрдамчиларидан ҳам кўпроқ хижолат эди. У хўрсиниб-хўрсиниб қўярди. Нехлюдовга кўзи тушиши биланоқ назоратчига қараб:

— Федотов, бешинчи аёллар камерасидаги Масловани идорага чақир,— деди.

— Марҳамат қилсинлар,— деди у Нехлюдовга юзлаиб. Улар тик зинадан чиқиб, битта деразали кичкина хонага киришди. Хонада битта ёзув столи ва бир неча стул бор эди. Мутасадди ўтирди.

— Вазифамиз оғир, жуда оғир,— деди Нехлюдовга ёнидан йўгон папиросини чиқарар экан.

— Чарчаган кўринасиз,— деди Нехлюдов.

— Хизматдан чарчадим, вазифамиз жуда оғир. Қисматларини енгиллаштирмоқчи бўлсанг, тескариси келиб чиқади; қандай қилиб бўшаб кетишни ўйлайдиган бўлиб қолдим; вазифамиз оғир, жуда оғир.

Нехлюдов мутасадди учун хизматининг оғирлиги нимадан иборат эканлигини билмасди, аммо бугун кайфи қандайдир бошқача эканини, ғамгин ва умидсиз эканини кўриб турарди.

— Ҳа, мен ҳам шундай деб ўйлайман, оғир бўлса керак,— деди у.— Шу ишнинг баҳридан кечсангиз бўлмайдами?

— Маблағим йўқ, қандай кун кўраман. Жўжабирдек жонман.

— Сизга оғирлик қилса...

— Лекин сизга шунисини ҳам айтайки, ишқилиб қўлимдан келганча ёрдам бериб тураман. Менинг ўрнимда бошқа одам бўлганда эди аҳвол бутунлай бошқача бўларди. Икки мингдан ортиқ жон билан муомила қилиш ҳазил гапми, яна қанақа одамлар денг. Ким билан қандай муомила қилишни билиш керак. Улар ҳам одам, раҳминг келади, лекин эрк бериб ҳам бўлмайди.

Мутасадди яқинда маҳбуслар орасида муштлаш бўлганини, унинг ўлим билан тугаганини сўзлаб берди. Назоратчи билан Маслованинг кириб келиши унинг ҳикоясини бўлиб қўйди.

Нехлюдов Катюшани эшикка етиб келиши биланоқ кўрган эди, Маслованинг ҳали мутасаддига кўзи тушгунича йўқ, бети қип-қизил эди. Маслова назоратчининг кетидан дадил юриб келар, ҳадеб бошини чайқар, юзидан табассум аримас эди. Мутасаддига кўзи тушгач, Маслова така-пука бўлиб, унга тикилиб қолди-ю, лекин шу заҳоти ўзини тутиб олиб Нехлюдовга дадил ва хушчақчақлик билан гапира бошлади.

Жилмайиб туриб:

— Салом,— деди чўзиб, сўнгра Нехлюдовнинг қўлини қаттиқ силкитиб кўришди, ўтган сафар бундай қилмаган эди.

Нехлюдов Маслованинг бу гал дадил кутиб олаётганига ҳайрон бўлиб:

ган, лекин шунга қарамай, ҳукми бекор қилдиришга
— Сизга қўл қўйдиргани манови аризани олиб кел-
ган эдим,— деди.— Адвокат аризани ёзиб берди, унга
имзо чекиш керак. Кейин Петербургга юборамиз.

— Ҳай майли, қўл қўйвораверамиз. Ҳаммаси мум-
кин,— деди у бир кўзини қисиб, жилмайиб.

Нехлюдов чўнтагидан тахланган қоғозни олди-да,
стол ёнига келди.

— Шу ерда қўл қўйиш мумкинми?— деб сўради Нех-
людов мутасаддидан.

— Бу ёққа кел, ўтир,— деди мутасадди,— мана сен-
га ручка. Қўл қўйишни биласанми?

— Бир вақтлар билардим,— деди Маслова ва жил-
майиб туриб, юбкасани, кофтасининг енгини тузатди,
стол ёнига ўтирди-да, серҳаракат кичкинагина қўли би-
лан ручкани бесўнақай ушлади, кейин кулиб юбориб,
Нехлюдовга ўгирилиб қараб қўйди.

Нехлюдов қаерга нима деб ёзиш кераклигини кўр-
сатди.

Маслова ручкасани аввал сиёҳга ботириб, кейин
силкитиб, ўз исмини ёзди.

У гоҳ Нехлюдовга, гоҳ мутасаддига қараб, ручкани
гоҳ сиёҳдонга, гоҳ қоғоз устига қўятуриб:

— Бошқа ҳеч нарса керак эмасми?— деб сўради.

— Сизга айтадиган гапларим бор эди,— деди Нех-
людов унинг қўлидан ручкани олар экан.

— Майли, гапира қолинг,— деди у. Тўсатдан, алла-
нарсани ўйлагандек ёки уйқуси келиб қолгандек, жид-
дий бўлиб олди.

Мутасадди ўрнидан туриб чиқиб кетди. Нехлюдов
Маслова билан юзма-юз ёлғиз қолди.

XLVIII

Масловани бошлаб келган назоратчи столдан нари-
роқдаги дераза токчасига ўтирди. Нехлюдов учун ҳал
қилувчи пайт келган эди. У, ўша биринчи учрашувда,
Масловага энг муҳим гапни — унга уйланмоқчи эканини
айтмагани учун, зўр бериб ўзини ўзи койир эди. У ҳозир
ўша гапларни айтишга қатъий қарор қилди. Маслова
столнинг нариги томонида ўтирарди. Нехлюдов унинг рў-
парасига келиб ўтирди. Хона ёруғ эди. Нехлюдов шундай
яқиндан туриб унинг юзини, кўзи атрофидаги ажинла-

рини, қовоқларининг шишинқираганини. Биринчи марта кўрди, Масловага аввалгидан баттар раҳми келиб кетди.

Нехлюдов дераза ёнида ўтирган, соқолига оқ оралаган, жуҳуд башара назоратчи гапимни эшитмасин деб қўлини столга тираб, фақат Маслова эшитадиган қилиб гапира бошлади:

— Агар бу аризамизнинг натижаси яхши чиқмаса, олий ҳазратларига ариза берамиз. Иложи борича ҳаракат қиламиз.

— Бошида адвокат дуруст бўлганида эди...— деди унинг гапини бўлиб Маслова.— Қаёқдаги бир тентак ҳимоячига рўпара бўлиб қолдим. Менга гап отишдан бошқани билмайди,— деди-да кулиб юборди.— Сизга таниш эканлигимни ўшанда билишганда ҳам бошқача роқ бўларди. Бўлмаса мени ўғри деб ўйлашади.

«Бугун жуда ғалати-я»,— деб ўйлади Нехлюдов. Энди гапирмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, Маслова яна гапира бошлади.

— Бир гапим бор эди. Бизда битта кампир бор; биласизми, ҳамма ҳайрон. Шундай яхши кампирки, бегуноҳдан бегуноҳ ўтирибди — ўзиям, ўғлиям; бегуноҳлигини ҳамма билади, уларни эса ўт қўйишда айблашиб, қамаб қўйишибди. Уша кампир менинг сиз билан танишлигимни эшитиб қолибди,— деди Маслова бошини қимирлатиб, унга қараб қўйиб,— энди десангиз: «Унга айт, ўғлимни чақиртиришсин, ҳаммасини гапириб беради», деяпти. Уларнинг фамилияси Меньшов. Нима, ёрдам қиласизми? Шундай ажойиб кампирки, қўяверасиз; бекордан-бекорга ўтиргани кўриниб турибди. Айланай, бир ҳаракат қилиб кўринг,— деди Маслова унга бир қараб олиб, кўзини ерга тикиб жилмаяр экан.

Нехлюдов Маслованинг бетакаллуф гаплашаётганига ҳайрати ортиб:

— Хўп, суриштириб биламан, ҳаракат қиламан,— деди.— Аммо ҳозир сиз билан ўз ишим ҳақида гаплашмоқчи эдим. Утган гал гапирган гапларим эсингиздами?— деди у.

— Жуда кўп гапирдингиз. Айтгандек, ўтган гал нима девдингиз?— деди у ҳамон жилмаяр экан бошини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ўгириб.

— Сиздан афв сўраб келдим, деган эдим,— деди Нехлюдов.

— Нуқул афв эт, афв эт дейсиз, нима кераги бор шу гапларнинг... ундан кўра...

— Гуноҳимни ювман деган эдим,— деб давом этди Нехлюдов.— Сўз билан эмас, иш билан кўрсатмоқчиман буни. Сизга уйланмоқчиман.

Маслованинг юзида қўрқув аломати пайдо бўлди. Филай кўзлари бир нуқтага тикилиб қолди, унга қараётганини ҳам, қарамаётганини ҳам пайқаб бўлмасди.

— Бунинг нима кераги бор яна?— деди у жаҳл билан қоғоғини солиб.

— Худо олдида шундай қилишим кераклигини ҳис этиб қолдим.

— Яна қанақа худо топиб олдингиз? Нуқул аллақадёқдаги гапларни гапирасиз-а. Худо дейсизми? Қанақа худо? Ундан кўра ўшанда худони ёд қилсангиз бўлмасмиди,— деди-да, у оғзини очганича тўхтаб қолди.

Фақат шундагина Нехлюдов унинг оғзидан вино ҳиди келаётганини ҳис қилди ва Катюшанинг ҳаяжонланаётганининг сабабини тушуни.

— Бир оз тинчланинг,— деди Нехлюдов.

Маслова тўсатдан бидирлаб гапира бошлади:

— Тинчлан эмиш. Мени маст деб ўйлаяпсанми? Ҳа, мастман, лекин оғзимдан чиққан гапни билиб турибман,— деди у қип-қизариб кетиб:— мен каторгачиман, мен ж..., сиз бўлсангиз бексиз, князь, мени хотин қилиб ўзингни булғаб нима қиласан? Бор, ўша княжналаринг олдига, менинг нархим — бир червон.

— Ҳар қандай қаттиқ гапирсанг ҳам, мен ҳис этган нарсаларни айта олмайсан,— деди аста Нехлюдов титраб кетиб,— сенинг олдингда гуноҳкор эканлигимни қай даража ҳис этаётганимни хаёлингга ҳам келтира олмайсан!..

— Гуноҳкорлигимни ҳис этаман эмиш,— деди Маслова жаҳл аралаш мазах қилиб.— Ўшанда юз сўмни қистирганингда ҳис этмаган эдинг-ку, ма, ол, сенинг нархинг шу деб...

— Биладан, биладан, энди нима қилай?— деди Нехлюдов.— Энди сени ташлаб кетмасликка қарор қилдим,— деб такрорлади у,— айтганимнинг устидан чиқаман.

— Устидан чиқиб бўлсан,— деди-да, у қаттиқ кулиб юборди.

— Катюша!— деди Нехлюдов унинг қўлига тегиб.

— Қоч, тегма. Мен каторгачиман, сен князсан, бу ерда сенга нима бор,— деб қичқирди у қўлини тортиб олиб. Жаҳли чиққан Маслова тамом ўзгариб кетган эди.— Сен мени орқа қилиб қутулиб қолмоқчисан-да,— деб давом этди у, кўнглига келган гапларни айтиб солиш учун шошиб.— Бу дунёда мендан лаззатланган эдинг, энди нариги дунёда ҳам мен орқали роҳат кўрмоқчимисан! Ўзингни ҳам, кўзойнагингни ҳам, семиз нахс башарангни ҳам кўрарга кўзим йўқ. Йўқол, йўқол кўзимдан!— деб қичқирди Катюша ирғиб туриб.

Назоратчи улар ёнига келди.

— Нега жанжал қиляпсан! Бу нима қилиқ...

— Қўйинг, аралашманг,— деди Нехлюдов.

— Ўзини тутсин-да,— деди назоратчи.

— Хўп, хўп, ҳозир,— деди Нехлюдов.

Назоратчи яна дераза томон кетди.

Маслова жойига ўтириб, кўзини ерга тикди, бармоқларини чалиштириб кичкинагина қўлларини қовуштириб олди.

Нехлюдов нима қиларини билмай унинг тепасида гуларди.

— Менга ишонмаяпсан,— деди у.

— Уйланаман дейсиз, лекин икки дунёда бу ниятингизга етолмайсиз. Сизга теккандан кўра, ўзимни осиб ўлдираман! Вассалом.

— Барибир, хизматингда бўламан.

— Билганингизни қилинг. Фақат менга ҳеч нарса керак эмас. Гапнинг очиги шу,— деди у.— Нега ўша маҳалда ўлиб кетмаган эканман-а?— деб қўшиб қўйди у ва ўксиб йиғлаб юборди.

Нехлюдовнинг тили гапга келмай қолди. У Маслованинг кўз ёшларини кўриб қаттиқ таъсирланиб кетган эди.

Маслова бошини кўтариб унга қаради-да, ҳайрон бўлгандек, юзидан оқиб тушаётган кўз ёшларини дурраси билан арта бошлади.

Назоратчи яна уларнинг олдига келди, вақт тугаганини эслатди. Маслова ўрнидан турди.

— Ҳозир асабийлашиб турибсиз. Агар хўп десангиз, эртага келаман. Унгача сиз бир ўйлаб кўрарсиз,— деди Нехлюдов.

Маслова жавоб қайтармади, унга қарамасдан назоратчи кетидан чиқиб кетди.

Маслова камерага қайтиб киргач:

— Ишларинг энди беш,— деди Қораблева.— Сенга ошиқи-беқарор бўлиб қолганга ўхшайди; вақти ғаниматда фойдаланиб қол. Ишингни тўғрилаб беради. Бойларнинг қўлидан ҳар иш келади.

— Гапнинг очиг'ям шу,— деди қоровул кампир жангдор овоз билан.— Камбағалнинг қўли қисқа, бадавлат одамнинг оғзидан чиққани тиллодан битилади,— бизда худди шунақа бир мўътабар одам шундай бир иш қилдики, жонгинам...

— Хўш, менинг ишим тўғрисида гаплашдингми?— деб сўради кампир.

Аммо Маслова дугоналарига жавоб қилмади. У ғилай кўзларини бир бурчакка тикканича кечгача ётди. Унинг кўнглида оғир кураш борарди. Нехлюдов айтган гаплар у азоб чеккан ва кейин тушунмасдан, нафратланиб ташлаб чиқиб кетган оламни яна хотирига туширган эди. Маслова илгари ҳаммасини унутиб юборган бўлса, ҳозир ўша ҳолатидан уйғонган эди. Уша бўлиб ўтган нарсалар эсида равшан сақланиб қолар экан, яшаш жуда оғир эди. Кечқурун у яна вино сотиб олди ва дугоналари билан бирга роса ичди.

XLIX

Нехлюдов қамоқхона дарвозасидан чиқар экан, бутун қилган қилмиши нақадар зўр гуноҳ эканлигини фақат шу топдагина чуқур англаб: «Э, ҳали шунақа экан-да... Шунақа экан-да...»—деб ўйларди. Агар у қилган гуноҳини ювмоқчи бўлмаганда эди, ўша ўз қилмишлари нақадар зўр жиноят эканлигини англамаган бўларди; у ҳам майли-я, Маслова ҳам ўзига ўтказилган жабрни ҳис этмаган бўларди. Мана энди ҳаммаси юзага чиқиб, бутун даҳшати билан намоён бўлди. Бу хотиннинг кўнглини вайрон қилганини Нехлюдов энди пайқади, Маслованинг ҳам энди кўзи очилди, эндигина тушунди. Илгари Нехлюдов ўзининг тавба қилаётганидан завқланаётган бўлса, энди бу ҳол уни даҳшатга соларди. Масловани энди ташлаб кета олмас, буни у ҳис этарди, аммо шу билан бирга, Масловага бўлган муносабатидан нима келиб чиқишини тасаввур эта олмас эди.

Эшикдан чиқиб кетаётганида Нехлюдовнинг ёнига крест ва медаллар таққан, ёқимсиз, кўринишидан муғамбир назоратчи келди-да, яшириқча хат берди.

— Бир аёлдан, сиз жаноб олийларига...— деди у Нехлюдовга узата туриб.

— Қанақа аёл?

— Уқисангиз биласиз. Сиёсий маҳбус. Мен ўшаларга қараб тураман. Шу хатни мендан илтимос қилган эди. Бунга ижозат берилмаса-да, одамгарчилик юзасидан...— деди ясама овоз билан назоратчи.

Нехлюдов сиёсий маҳбусларни кузатиб туриш учун қўйилган назоратчининг қамоқхонанинг ўзгинасида, ҳамманинг кўз олдида хат бераётганига жуда ҳайрон қолган эди; у маҳалларда Нехлюдов бу кишининг ҳам назоратчи, ҳам айғоқчи эканлигини билмас эди. Шундай қилиб, у хатни олди ва турмадан чиққач ўқиди. Эпчиллик билан, қаттиқлик белгиси қўйилмай ёзилган ушбу хатда қуйидагиларни ўқиди:

«Сизнинг, бир жинной маҳбус аёлнинг тақдири билан қизиқиб, қамоққа келиб турганингизни эшитиб, сиз билан учрашгим келиб қолди. Мен билан учрашувни илтимос қилинг. Сизга рухсат беришади, мен ҳимоянгиз остидаги одам учун ҳам, бизнинг группамиз учун ҳам муҳим нарсаларни айтаман. Сиздан мингдан-минг миннатдор Вера Богодуховская».

Вера Богодуховская бир вақтлар Нехлюдов ўртоқлари билан айиқ овига бориб қолган узоқ Новгород губерниясида муаллималик қиларди. Шу ўқитувчи қиз, курсга ўқишга жўнаб кетиш учун пул беришини сўраб Нехлюдовга мурожаат қилган эди, Нехлюдов унга керакли пулни берган, кейин уни унутиб юборган эди. Энди билса, ўша хоним сиёсий жинояткор бўлиб чиқибди, қамалибди. Мана энди у шу ерда Нехлюдов воқеасини эшитиб, унга ўз хизматини тавсия этаётган эди. У вақтларда ҳамма нарса нақадар енгил ва осонликча битар эди. Эндиликда, ҳаммаси оғир ва мураккаб. Нехлюдов қувонч билан ўша вақтларни ва Богодуховская билан танишганини эслади. Бу воқеа темир йўлдан олтмиш чақиримча ичкариликда, масленица арафасида бўлиб ўтган эди. Ов жуда яхши ўтиб, иккита айиқни ўлдиришган эди. Энди овқатланиб бўлиб, жўнаб кетамиз деб туришганда, улар тушган уй эгаси кириб келди-да, дьяконнинг қизи келганини ва князь Нехлюдов билан кўришмоқчи эканини айтди.

— Узи яхшигинами?— деб сўради аллаким.

— Қўйинглар-э!— деди Нехлюдов, юзига жиддий тус

берди-да, оғзини артиб ўрнидан турди. Кейин дьяконнинг қизига нега керак бўлиб қолганига ҳайрон бўла-бўла, мезбоннинг уйига қараб кетди.

Хонада наMAT шляпа, пўстин кийган, қотмадан келган, хунуқкина қиз турарди. Унинг керилган қошлари остидаги кўзларигина чиройли эди.

— Мана, Вера Ефремовна, гаплаш энди булар билан,— деди уй эгасининг кампири,— князь шу киши бўладилар, мен чиқиб кета қолай.

— Хизмат?— деди Нехлюдов.

— Мен... мен... Сиз жуда бойсиз, бўлмағур нарсаларга, овга пул харжлайсиз, биламан,— деб гап бошлади қиз хижолат тортиб,— менга эса фақат бир нарса керак — одамларга фойда келтиришни хоҳлайман-у, лекин ҳеч нарса чиқара олмайман. Нимага деганда, ҳеч нарса билмайман.

Қизнинг кўзлари ростгўй, мулоим эди. Унинг бутун қиёфаси, ҳам қатъийлиги, ҳам тортинчоқлиги шу қадар таъсир этдики, Нехлюдов (унда шундай аҳвол юз бериб турарди), бирдан қизнинг аҳволига ўзини қўйиб кўрди-да, илтимосига тушунди, раҳми келди.

— Мендан нима истайсиз?

— Мен муаллимаман, курсга киргим келади-ю, лекин мени юборишмаяпти. Йўқ, улар-ку юборишга юбориш-япти-ю, лекин пул керак. Менга пул бериб туринг, курсни тугатганимдан кейин тўлайман. Бадавлат кишилар айиқ ўлдиришади, мужикларни ичириб маст қилишади— назаримда бўлмағур иш булар. Бир яхшилик қилишса нима бўлибди? Менга фақат саксон сўм керак. Бермасангиз бермай қўя қолинг, менга барибир,— деди у жаҳл билан.

— Нега энди, иона қилишга қулай фурсат топилгани учун сиздан миннатдорман, қайтага... Ҳозир олиб келаман,— деди Нехлюдов.

У даҳлизга чиқди, бу ерда уларнинг гапларига қулоқ солиб турган ўртоғини кўриб қолди. У ўртоқларининг ҳазилига қулоқ солмай, сумкасидан пул олди-да, қизга олиб бориб берди.

— Марҳамат, миннатдорчиликнинг сира-сира кераги йўқ. Мен сизга миннатдорчилик билдиришим керак.

Ана шуларни эслар экан, Нехлюдовнинг кўнгли очилар эди; бир офицер ўртоғи бу воқеани хунуқ бир ҳазилга айлантирмоқчи бўлганида, у билан уришиб қолай

деганини, бир ўртоғи унинг тарафини олганини, шу баҳона билан бу ўртоғига жуда яқинлашиб қолганини, овнинг яхши ўтганини, кечаси темир йўл станциясига қайтаётганида вақти чоғ бўлганини эслаш нашъали эди. Чаналар жуфт-жуфт бўлишиб, тор йўлдан турнақатор бўлиб, баъзан баланд дарахтлар, баъзан буталар, қор босган арчалар оралаб борарди. Овчиларнинг биронтаси хушбўй папиросини тутатар, қоронғида чўғи йилтираб кўринарди. Айиқ овлашда ёрдамлашган Осип тиззасига-ча қорга ботиб у чанадан бу чанага ўтиб юрар, қор кечиб, тоғтерақларнинг пўстлоғини ғажиб юрган буғулар, чуқур уяларига кириб олиб, пиш-пиш ухлаб ётган айиқлар ҳақида ҳикоя қиларди.

Нехлюдов ана шуларнинг ҳаммасини, айниқса, соғломлиги, куч-қувватга тўлганлиги, беғамлигини, ўзини бахтли сезганини эслади. Упкалар совуқ ҳаво билан нафас олар, пўстинлар таранг бўлиб турар, дўға тегиб кетган шохлардан юзларга қор тўкилади. Бадани иссиққина, бетлари муздакқина, кўнглида на ғам, на ташвиш, на кўрқув ва на истак бор. Қандай яхши эди-я! Энди-чи? Э парвардигор, шуларнинг ҳаммаси нақадар оғир, нақадар машаққатли!..

Вера Ефремовна революционер бўлса керак. Энди ўша революцион ишлари туфайли қамоққа олинган. У билан учрашиш керак. У Маслованинг аҳволини қандай қилиб яхшилаш кераклиги тўғрисида маслаҳат бермоқчи эди.

L

Эртасига эрталаб уйғониб, Нехлюдов кеча бўлган воқеани эслади-да, кўрқиб кетди.

Аммо бу даҳшатга қарамай, у бошлаган ишини давом эттиришга ҳар қачонгидан ҳам қаттиқроқ бел боғлади.

Нехлюдов бўйнидаги шу бурчини ҳис этиб, уйдан чиқди ва қамоқхонада Маслонадан ташқари яна Меньшова деган кампир билан ўғлини ҳам кўришга ижозат беришини сўраш учун Масленниковникига жўнади. Бундан ташқари, у Богодуховская билан учрашишга ҳам рухсат сўрамоқчи эди. Богодуховскаянинг Маслолага фойдаси тегиб қолиши мумкин-ку, ахир.

Нехлюдов Масленниковни кўпдан бери, полкда хизмат этган чоғидан буён биларди. Масленников у маҳалда полк ғазначиси бўлиб ишларди. У хушфеъл, ишчан, дунёда полк ва подшолик хонадонидан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган офицер эди. Энди Нехлюдов Масленниковни учратган маҳалда у полкни ташлаб, губерния ва губернияни бошқариш билан банд бўлган маъмур эди. У бадавлат ва шаддод бир хотинга уйланган эди. Уни ҳарбий хизматдан граждан хизматига кўчишга мажбур қилган ҳам шу хотин эди.

У эрини ром қилинган ҳайвонидек эркалар, эрмак қиларди. Нехлюдов ўтган йили қишда уларникида бир марта бўлган эди. Лекин бу эр-хотин унга ёқмади, шундан кейин уларникига оёқ босмади.

Масленников Нехлюдовни кўриб, оғзи қулоғига етди. Унинг юзи ҳамон аввалгидек гўштдор ва қип-қизил, гавдаси басавлат, худди ҳарбий хизматдагидек башанг кийинган эди. Ҳарбий хизматда у ҳамма вақт озода, сўнгги модада тикилган мундир ёки тужурка кияр эди; энди у сўнгги модада тикилган гражданлик кийими кийган, кўкрагини кўтариб юрувчи савлатдор киши эди. Ҳозир унинг эғнида вицмундир. Иккаловининг ёши бири-бириникидан анча фарқ қилса-да, (Масленников қирқларга бориб қолган эди) улар сенсирашиб гаплашишарди.

— Қелиб яхши қилибсан, юр, хотинимнинг олдига кирайлик. Мажлис олдидан ўн минут бўш вақтим бор. Бошлиғим кетиб қолган. Ҳозир губернияга ўзим бошлиқман,—деди у хурсандлигини яширолмамай.

— Сенга бир иш билан келдим.

Масленников тўсатдан сергакляниб, чўчигандек:

— Нима гап?—деди қатъий қилиб.

— Қамоқда мени қизиқтирган бир одам бор (қамоқ сўзини эшитиб Масленниковнинг юзи яна жиддийлашди), мен у билан умумий хонада эмас, идорада, белгиланган кунлардан ташқари кунларда ҳам учрашиб туришни истар эдим. Ҳаммаси сенинг қўлингда экан, деб эшитдим.

— Албатта, топ cher¹, сен учун ҳар нима қилишга тайёрман,—деди Масленников иккала қўли билан Нехлюдовнинг тиззасига аста туртиб. Бу билан у ўзини

¹ Азизим. (Франц.)

камтарин қилиб кўрсатмоқчи эди,—тўғрилаш мумкин, лекин мен ҳам бир соатли халифаман.

— У билан учрашиб туриш учун қоғоз ёзиб бера оласанми, йўқми?

— Хотин кишими?

— Ҳа.

— Нега қамалган?

— Заҳарлашда айбланади. Лекин ноҳақ судланган.

— Ана сенга одил суд. ils n'en font point d'aures¹,— деди у негадир французча. Биламан, менинг фикримга сен қўшилмайсан, лекин нима қилай, c'est mon opinion bien arrêtée² — деб қўшиб қўйди у, бир йилдан бери тескаричи, консерватив газетада ўқиб билган фикрларини баён этиб.—Сенинг либераллигингни биламан.

Бирон кишини суд қилар эканмиз аввало унинг сўзини тинглаш керак, суд олдида барча барабар, одамларни умуман қийнамаслик ва урмаслик керак. Айниқса судланмаган кишиларга сира азоб бермаслик керак деб юргани учун, уни либерал ва қандайдир бир партияга тааллуқли деб билганларига ҳамма вақт хайрон бўлиб юрадиган Нехлюдов:

— Либералманми ё бошқаманми, билмадим,— деди жилмайиб.— Либералманми ё йўқми билмадим-у, лекин шунга аминманки, ҳозирги судлар қанчалик расво бўлмасин, бурунгидан кўра ҳар ҳолда анча дуруст.

— Оқловчиликка кимни олдинг?

— Фанаринни.

Утган йили судда шу Фанарин Масленниковни гувоҳ сифатида сўроқ қилиб ўтакетган назокат билан ярим соат мобайнида роса калака қилган эди. Масленников буни эслаб:

— Ҳе, Фанарин дегин!—деди юзини буриштириб.— Менга қолса, шу билан алоқа қилмаганинг маъқул, Фанарин — est un homme taré!³

— Яна бир илтимос,—деди Нехлюдов унга жавоб қайтармай.—Кўпдан буён бир муаллимани билардим. Жуда аянчли аҳволда эди, ҳозир турмада экан, мен билан учрашувни истайди. Ёнига кириб чиқишга ижозатнома берасанми?

¹ Шундан бошқага ярамайди булар. (Франц.)

² Шунга қатъий ишонаман. (Франц.)

³ Обрўс кетган одам. (Франц.)

Масленников бошини бир томонга эгди-да, ўйланиб қолди.

— Сиёсий маҳбусми?

— Ҳа, шунақа дейишган эди.

— Билиб қўй, сиёсий маҳбусларга фақат қариндош-уруғлари билан учрашувга рухсат берилади, лекин сенга умумий пропуск бераман. Je sais que vous n'abuserez pas¹ ўша protegee-нинг исми нима?.. Богодуховская дедингми? Elle est jolie².

— Hideuse³.

Масленников маъқулламагандек бош чайқаб қўйди-да, стол ёнига келиб, босма ҳарфлар билан сарлавҳа туширилган қоғозга тез-тез ёза бошлади: «Ушбунни кўрсатгувчи князь Дмитрий Иванович Нехлюдовга қамоқдаги мешчанка Маслова ва шунингдек, фельдшер Богодуховская билан турма идорасида учрашиб туришга рухсат бераман». У ёзиб бўлди-да, катта қилиб имзо чекди.

— Тартиб қанақалигини кўрасан. У ерда тартиб ўрнатиш осон эмас. Нимага деганинда, тикилиб ётибди, айниқса жўнатиладиганлар кўпайиб кетган; аммо мен жуда каттиқ назорат қиламан, ўзим шу ишни яхши кўраман ҳам. Кўрасан, у ерда улар учун шароит яхши, ўзлариям жуда миннатдор. Фақат улар билан муомала қила билиш керак. Мана, яқинда итоатдан бош тортиш каби кўнгилсиз бир воқеа рўй берди, менинг ўрнимда бошқа одам бўлганда эди, буни исён деб ҳисоблар, кўпларни бахти қаро қилган бўларди. Биз эса ишни жуда силлиқ ўтказиб юбордик. Бир томондан ғамхўр, иккинчи томондан қаттиққўл бўлиш керак,—деди у олтин запонка тақилган оппоқ енг учидан чиқиб турган, фируза кўзли узук таққан семиз қўлини мушт қилиб,— ҳам ғамхўр, ҳам қаттиққўл бўлиш керак.

— Бунисини билмадим,—деди Нехлюдов,—мен у ерда икки марта бўлдим, менга жуда ёмон таъсир қилди.

— Биласанми нима? Графиня Пассек билан учрашишинг керак,—деб давом этди гапга тушиб кетган Масленников,—у шу ишга берилган. Elle fait beaucoup

¹ Сенинг бундан сунистеъмол қилмаслигингни биламан... (Франц.)

² Чиройлими? (Франц.)

³ Бедаво. (Франц.)

de bien¹, у туфайли сохта камтаринликни йиғиштириб қўйиб айтадиган бўлсам, мен сабабли кўп нарса ўзгариб кетди. Шундай ўзгаришлар киритилдики, ҳозир у ерда илгариги даҳшатлардан асар ҳам қолмаган, маҳбуслар роҳат қилиб ётишибди. Мана, ҳали кўрарсан. Фанарин бўлса, уни шахсан танимайман, бундан ташқари жамиятдаги мавқеимиз ҳам тамомила бошқабошқа, лекин ўзи жуда бемаъни одам. Бунинг устига судда шундай валдирайдики, шундай валдирайдики...

Нехлюдов қоғозни олиб:

— Кўп раҳмат,—деди-да, унинг гапини охиригача тингламасдан собиқ ўртоғи билан хайрлашди.

— Хотинимнинг олдига кирмайсанми?

— Йўқ, кечирасан энди, ҳозир вақтим йўқ.

Масленников собиқ ўртоғини зинанинг биринчи майдончасига кузатиб қўяр экан:

— Мени сира кечирмайди-да, бу қилиғинг учун,—деди... у иккинчи даражали деб ҳисоблаган одамларини ўша ергача кузатарди, Нехлюдовни ҳам шулар қаторида кўрарди.

— Кирсанг-чи, бир кириб чиқсанг-чи.

Аmmo Нехлюдов сўзида қаттиқ туриб олди. Лакей билан швейцар югуриб ёнига келиб, бири пальтосини кийгазди, иккинчиси нариги томонида миршаб турган эшикни очди, Нехлюдов ҳозир сира иложи йўқлигини айтди.

— Бўлмасам пайшанба куни кел. Хотинимнинг қабул куни. Мен унга айтиб қўяман!—деб қичқирди Масленников зинадан туриб.

LI

Нехлюдов ўша кунийёқ Масленниковникдан чиқиб тўғри қамоқхонага келди-да, мутасаддининг ўша таниш уйи томон йўл олди. Бу гал ҳам яна, ўтган галдагидек, бузуқ фортепьяно товуши эшитилди. Лекин энди рапсодияни эмас, Клементи этюдларини, худди ўтган галдагидек қаттиқ-қаттиқ ва шиддат билан чалишарди. Кўзини боғлаб олган оқсоч эшикни очди-да, капитан уйдалигини айтиб, Нехлюдовни кичкинагина меҳмон-

¹ Кўп эзгу ишлар қилипти. (Франц.)

хонага бошлаб кирди. Бу хонада диван, стол турар, жундан тўқилган салфетка устига бир чеккаси куйган қоғоз қалпоқли каттакон лампа қўйилган эди. Бош мутасадди чиқди. Унинг қиёфаси ҳорғин ва маъюс эди.

— Марҳамат, нима хизмат билан?—деди у мундирининг ўртадаги тугмасини қадайтириб.

— Вице-губернатор ёнида бўлган эдим, мана ижозатнома,—деди Нехлюдов қоғозни узата туриб.—Мен Масловани кўришни истайман.

— Марковани?—деб сўради мутасадди музика товушидан унинг сўзини яхши эшитолмай.

— Масловани.

— Ҳа, шундай денг!

Мутасадди ўрнидан турди-да, Клементи музикаси эшитилаётган эшик ёнига борди.

— Маруся, бир оз чалмай тур,—деди у, музика жонидан тўйдириб юборгани товушидан билиниб турарди,—ҳеч нарса эшитиб бўлмапти.

Фортепьяно жимиб қолди, нохуш оёқ товушлари эшитилди, аллақим эшикдан бошини чиқариб қаради.

Мутасадди ўртага тушган бу танаффусдан енгил тортгандек бўлди, тамакиси кучсиз йўғон папирос чека бошлади. Нехлюдовга ҳам папирос тутган эди, у рад қилди.

— Мен Масловани кўрмоқчи эдим.

— Масловани бугун кўриб бўлмайти,—деди мутасадди.

— Нега?

— Ўзингиз айбдорсиз,—деди мутасадди кулимсираб.—Князь қўлига сира пул берманг. Агар бермоқчи бўлсангиз, менга беринг. Ҳаммаси ўзига тегади. Кеча пул берибсиз шекилли, вино сотиб олибди, шу нарсани сира йўқ қилиб бўлмади-да. Бугун ғирт маст бўлиб, жуда тўполон қилди.

— Наҳотки?

— Худди шундай, ҳатто чора кўришга ҳам мажбур бўлдим—бошқа камерага ўтказдим. Ўзи-ку мўмин-қобил хотин-ку-я, лекин илтимос қиламан, унга пул берманг. Булар шундай халқки...

Нехлюдов кечаги воқеани эслаб, уни яна даҳшат босди.

Нехлюдов бир оз жим турди-да, кейин:

— Бўлмасам сиёсий маҳбус Богодуховскаяни кўрсам бўладими?—деб сўради.

— Майли, кўрса бўлади,—деди мутасадди.—Ҳа, нима қилиб юрибсан,—деди у хонага кириб келган бешолти ёшлар чамасидаги қизчага. Қизча Нехлюдовдан кўзини узмай дадаси томон юриб келарди.—Ҳозир йиқилиб тушасан,—деди мутасадди қизчанинг Нехлюдовга анқайиб, гиламчага қоқилиб кетиб дадасининг ёнига чопқиллаб келганига жилмайиб.

— Агар мумкин бўлса, бора қолай.

Мутасадди ҳамон Нехлюдовдан кўзини узмай, тикилаётган қизчани қучоқлаб туриб:

— Ҳа, мумкин,—деди-да, ўрнидан турди, кейин қизчасини мулойимлик билан секин четлатди-да, даҳлизга чиқди.

Мутасадди кўзи боғлиқ қиз узатиб турган пальтосини кийиб эшикдан чиқмасданоқ яна Клементи музыкаси янграй бошлади.

— Консерваторияда ўқиётган эди, ҳозир у ерда тартибсизлик. Истеъдоди зўр,—деди мутасадди зинадан тушаётиб.—Концертларда чиқиб чалмоқчи.

Мутасадди билан Нехлюдов қамоқхонага яқинлашишди. Мутасадди яқин келиши биланоқ, эшик ўзўзидан очилиб кетди. Назоратчилар унга честь беришиб, кўзлари билан кузатиб қолишарди. Сочининг ярми олинган, ёғоч пақирда алланима кўтариб келаётган тўрт киши йўлакда уларга дуч келиб қолди, мутасаддига кўзлари тушиши биланоқ ғужанак бўлиб кетишди. Уларнинг биттаси букчайиб олди, қовоғи солиниб, қора кўзлари ялтираб кетди.

— Истеъдодни албатта такомиллаштириш керак, беҳудага нобуд қилиш ярамайди, лекин шуниси борки, кичкинагина уйда жуда қийин,—деб гапида давом этди мутасадди маҳбусларга парво қилмай. У ҳорғин қадам ташлаб, Нехлюдовга ҳамроҳ бўлиб умумий хонага кирди.

— Сиз кимни кўрмоқчи эдингиз?—сўради назоратчи.

— Богодуховскаяни.

— Юқори қаватда туришади. Бир оз кутиб қолишга тўғри келади,—деди у Нехлюдовга.

— Унгача маҳбус Меньшовлар билан, ўт қўйишда айбланган она-бола билан учрашиш мумкин эмасми-кан.

— Улар йигирма биринчи камерада туришади. Майли, чақиртириш мумкин.

— Меньшовни камерасига кириб кўрсам бўладими?

— Умумий хонада гаплашганингиз яхшироқ.

— Йўқ, мен жуда қизиқаман-да.

— Нимасига қизиқасиз?

Шу маҳал ён томондаги эшикдан олифта ноиб офицер чиқди.

— Князни Меньшовнинг камерасига олиб боринг. Йигирма биринчи камера,—деди мутасадди ноибга,—кейин идорага бошлаб келинг. Унгача мен чақиртираман. Исми нима эди унинг?

— Вера Богодуховская,—деди Нехлюдов.

Мутасаддининг ноиби оқ-сарикдан келган, мўйлови қоп-қора қилиб бўялган офицер эди. Ундан атир ҳиди анқиб турарди.

— Марҳамат, деди у Нехлюдовга мулоим жилмайиб.—Бизнинг маҳкама билан қизиқаркансиз-да?

— Ҳа, бундан ташқари, одамларнинг айтишича, бегуноҳдан бегуноҳ қамалган ўша одам билан ҳам қизиқаман.

Ноиб елкасини қисди.

У меҳмонни назокат билан олдинга, кенг, бадбўй йўлакка ўтқазиб юбориб:

— Ҳа, шунақаси ҳам бўлиб туради,—деди бепарвогина.—Елғонни қотирадиганлари ҳам бўлади. Марҳамат.

Камераларнинг эшиги очиқ эди. Бир неча маҳбус йўлакда турарди. Ноиб назоратчиларга сезилар-сезилмас бош ирғатиб, деворга қисилиб ўз камераларига ўтиб кетаётган ёки қўлларини ёнларига қилиб, бошлиқларни кўзлари билан солдатчасига кузатиб қолаётган маҳбусларга кўз қирини ташлаб, Нехлюдовни бир йўлакдан олиб кетди, чап томондаги темир эшиги ёпиқ бошқа йўлакка олиб чиқди.

Бу йўлак биринчидан кўра қоронғироқ ва бадбўйроқ эди. Йўлакнинг икки томонида кичкинагина қулфлоглиқ эшиклар бор эди. Йўлакда маъюс, афти бужмайган, кекса назоратчидан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

— Меньшов қайси бирида?—деб сўради ноиб.

— Чап томондан саккизинчиси.

— Қарасам майлими?—деб сўради Нехлюдов.

— Марҳамат,—деди ноиб мулойим жилмайиб, кейин назоратчидан алланимани сўрай бошлади. Нехлюдов бир туйнукдан мўраллади: камерада новча, бир тутам соқолли, қоп-қора бир йигит ич кийимда у ёқдан бу ёққа юриб турарди; эшик томондан шитир-шитир овоз эшитиб, шу ёққа бир қараб қўйди, қовоғини солди-да, яна боягидек у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

Нехлюдов бошқа туйнукка қаради: унинг кўзи ичкаридан қараб турган, қўрқув тўла каттакон кўзга тушди; Нехлюдов дарров ўзини четга олди. Учинчи туйнукдан қараган эди, каравотда халатига бурканиб, ғужанак бўлиб ухлаб ётган кичкина одамни кўрди. Тўртинчи камерада юзи ялпоқ, рангсиз киши бошини эгиб, тирсагини тиззасига тираб ўтирарди. Оёқ товушини эшитиб, у бошини кўтариб қараб қўйди. Унинг юзи, айниқса, катта-катта кўзларига қайғу ҳасрат чўккан эди. Каме-расига қараётган киши ким экани уни заррача қизиқ-тирмасди. Ким қараса ҳам, у ҳеч кимдан ҳеч қанақа яхшилиқ кутмасди. Нехлюдовни даҳшат босди; у туйнукдан мўралашни бас қилди-да, Меньшов турган йигирма биринчи камера ёнига борди. Назоратчи қулфни бураб, эшикни очди. Бўйни узун, мулойим, қуралай кўз, соқоли бир тутам, мускулдор йигит койкаси ёнида турар, така-пука бўлиб, шоша-пиша халатини кияр экан, кириб келаётганларга тикиларди.

Савол назари билан гоҳ Нехлюдовга, гоҳ назоратчи, кейин ноибга қараб жовдираган бу йигитнинг мулойим, думалоқ кўзлари Нехлюдовни айниқса ҳайрон қолдирди.

— Бу жаноб сендан ишинг тўғрисида суриштирмоқчилар.

— Ғоят миннатдорман.

Нехлюдов камера ичкарасига кириб, панжарасимон ифлос дераза ёнида тўхтади-да:

— Менга сизнинг ишингиз ҳақида сўзлаб беришди,—деди.—Энди ўз оғзингиздан ҳам бир эшитмоқчи эдим.

Меньшов ҳам дераза ёнига келди-да, аввал журъатсизлик билан назоратчига қарай-қарай, кейин эса борган сайин дадил гапира бошлади; мутасадди камерадан

йўлакка чиқиб кетиб, аллақандай буйруқлар бера бошлаганда, у ўзини анча тутиб олди. Унинг ҳикояси тили жиҳатидан ҳам, услуби жиҳатидан ҳам энг оддий, яхши мужик йигитнинг ҳикоясига ўхшарди, кишини шармисор қиладиган кийимдаги, турмада ўтирган маҳбус оғзидан бу ҳикояни эшитиш Нехлюдовга эриш туюлди. Нехлюдов унинг ҳикоясини тинглаб экан, айни вақтда, ичига хашак тиқилган тўшакли пастак койкани, йўғон темир панжарали деразани, зах босган, сувалган ифлос деворни ва халат кийган, расвойи жаҳон бўлган бечора мужикнинг аянчли юзи ва қаддини кўздан кечириб, юраги борган сайин қисиларди: шу мулоим кишининг ҳикояси рост эканлигига ишонгиси келмасди, зероки, кишига ҳам озор бериб, ҳам шу озор етказганлари учун унга маҳбуслик кийими кийгизиб, мана шу расво жойга келтириб ташлаганлар деб ўйлаш, жуда-жуда оғир эди. Яна шуниси ҳам борки, мана шу мулоим кишининг ҳаққоний ҳикоясини ёлғон, уйдирма деб ўйлаш ундан бадтар даҳшатли эди. Унинг бошидан кечирганлари қуйидагилардан иборат эди: уйланганидан кейин кўп вақт ўтмай, қовоқхона эгаси унинг хотинини тортиб олиб қўйибди. Йигитнинг қонун қидириб бормаган жойи қолмабди. Қовоқхона эгаси ҳамма ерда бошлиқларни сотиб олаверибди, уни оқлаб юборишаверибди. Бир куни хотинини зўрлаб уйига олиб кетган экан, лекин хотини эртасигаёқ қочиб кетибди. Шундан кейин у, қовоқхоначиникига хотинимни бер деб борибди. Қовоқхоначи, хотининг йўқ дебди (у кириб кетаётганда хотини кўрган экан), ҳайдаб солибди. Лекин у кетмабди. Қовоқхоначи хизматкори билан биргалашиб ўласи қилиб урибди, эртасига қовоқхона эгасининг ҳовлисига ўт тушибди. Айбни йигит билан унинг онасига тўнкашибди. Аслида йигит ўт қўймаган, отахониникига кетган экан.

— Ростдан ўт қўймаганмисан?

— Хаёлимга ҳам келган эмас, бегим. У ярамас ўзи ўт қўйган бўлса керак. Уйини суғурта қилдирган дейишади. У бўлса ойим икковимизга тўнкади, биз унга пўписа қилган эмишимиз. Ўша гал сўкканим рост, чидай олмадим-да. Лекин ўт қўйган эмасман. Ўт тушган пайтда у ерда бўлган ҳам эмасман. У бўлса атайлаб ойим икковимиз борган кунни мўлжаллаган. Суғурта қилдиргани учун ўзи ўт қўйган-у, бизга туҳмат қилган.

— Наҳотки шундай қилса?

— Худо ҳақи, шундай қилган, бегим. Бир оталик қилинг!—У ергача энгашиб таъзим қилмоқчи эди, Нехлюдов зўрға тўхтатиб қолди.—Ердам беринг, бегим, бегуноҳдан-бегуноҳ азоб чекиб ётибман,—деб давом этди у.

Тўсатдан унинг юзи пир-пир учиб, йиғлаб юборди ва халатининг енгини шимариб, ифлос кўйлагининг енги билан кўз ёшларини арта бошлади.

— Бўлдингларми?—деб сўради мутасадди.

— Ҳа. Хафа бўлманг, қўлимиздан келганча ҳарақат қиламиз,—деди Нехлюдов, сўнгра чиқиб кетди. Меньшов бўсағада турган эди, назоратчи эшикни ёпатуриб уни эшик билан итариб юборди. Назоратчи эшикни қулфлаб бўлгунча Меньшов эшикнинг туйнугидан мўралаб турди.

LIII

Кенг йўлакда оч-сарик кенг, калта шим ва ёғоч кавуш кийган, ўзига қизиқиб қараётган одамлар орасидан ўтиб, орқага қайтар экан (овқатланиш пайти бўлгани учун камераларнинг эшиги очиқ эди), Нехлюдов ўзини жуда ғалати ҳис этди. Бир томондан шу ерда ўтирган одамларга раҳми келган бўлса, иккинчи томондан уларни шу ерга қамаб қўйганлардан ғазабланар, ҳайрон бўлар эди, ундан ташқари, шу одамларни хотиржамгина томоша қилаётганидан уяларди.

Йўлақларнинг бирида аллаким ёғоч кавушини тўқиллатиб, камера эшигидан югуриб кириб кетган эди, у ердан одамлар чиқиб, Нехлюдовнинг йўлини тўсишди, унга таъзим қила бошлашди.

— Буюринг, жаноб олийлари, кечирасиз, номингизни билмайман, бизнинг ишимизни бирёқлик қилишсин.

— Мен бошлиқ эмасман, ҳеч нарса билмайман.

— Барибир, тегишли одамга, бошлиқларга айтинг,—деди кимдир норизо оҳангда.—Тариқча гуноҳимиз йўқ, икки ойдан бери бегуноҳдан-бегуноҳ азоб чекиб ётибди.

— Қанақасига? Нега?—деб сўради Нехлюдов.

— Бекордан-бекорга қамаб қўйишди. Икки ойдан бери қамоқдамиз, гуноҳимиз нималигини билмаймиз.

— Тўғри, шундай бўлган,—деди мутасадди ноиб,—бу одамлар паспортсиз юргани учун қамалган. Уларни ўз губернияларига юбориш керак эди-ю, лекин у ернинг қамоқхонасига ўт тушиб кетибди. Губерниядагилар у ёққа юбормаслигимизни сўраб хат юборишди. Шундай

қилиб, бошқа губернияликларни жўнатиб юбордигу, буларни шу ерда олиб қолдик.

— Ие, ҳали фақат шунга тутиб турибсизларми?— деб сўради Нехлюдов эшик ёнида тўхтаб.

Маҳбуслар халати кийган қирқтача одам Нехлюдов билан ноибни қуршаб олди. Бир неча одам бараварига гапира бошлади. Ердамчи тўхтатди.

— Биттанг гапир!

Одамлар орасидан элликка бориб қолган, истараси иссиқ, новча бир деҳқон ажралиб чиқди. У, ҳаммалари паспортсиз бўлганлари сабабли турмага қамалиб, сургун қилинганликларини Нехлюдовга гапириб берди. Аслида паспортлари бор экан-у, фақат икки ҳафтача муҳлати ўтиб кетган экан. Ҳар йили ҳам паспортининг муҳлати ўтиб кетар экан, лекин ҳеч ким ҳеч нарса қилмас экан, бу йил эса икки ойдан бери бир жинояткордек қамаб қўйишибди.

— Ҳаммамиз тош ётқизамиз, ҳамкасабамиз. Губерниямиздаги қамоқхонага ўт тушиб кетган дейишади. Бизда нима гуноҳ. Худо хайрингизни берсин, ёрдам қилворинг.

Нехлюдовнинг қулоғига гап кирар эди-ю, лекин истараси иссиқ кишининг нима деяётганига тушунмас эди. Нимага деганда унинг фикри-зикри истараси иссиқ тош ётқизувчи чолнинг юзида, соқоли орасидан ўрмалаб кетаётган тўқ кул ранг тусдаги, кўп оёқли каттакон битда эди.

— Наҳотки шундай бўлса? Наҳотки фақат шунинг учун қамаб қўйишган бўлса?—деб сўради Нехлюдов мутасаддидан.

— Ҳа, бошлиқлар хатога йўл қўйишган. Уларни жўнатиб, ҳаммасини уй-уйига қайтариб юбориш керак эди,—деди у.

Мутасадди гапини тамом қилиши билан оломон орасидан маҳбуслик халати кийган паканагина киши чиқди-да, оғзини ғалати қилиб қийшайтириб, бу ерда бекордан-бекор азоб бераётганлари ҳақида гапира кетди.

— Итдан бадтар қийнашади...—деб бошлади у.

— Бўлди, бўлди, тилингни тий, биласанми...

— Нимани биламан,—алам билан гапира бошлади пакана киши.—Бизнинг гуноҳимиз нима?

— Овозингни ўчир!—деб бошлиқ қичқирган эди, пакана киши жим бўлиб қолди.

Нехлюдов камерадан чиқар экан, эшиклардан мўралаётган, йўлакда кўзларини тиккан маҳбусларни кўриб, саф орасидан ўтаётган жиноятчидек бўлди.

«Бу нима деган гап ўзи?» дерди ўзига-ўзи.

— Наҳотки бегуноҳ кишиларни қамаб қўйганлари рост бўлса?—деди Нехлюдов йўлакдан чиққанларидан кейин.

— Нима ҳам қилардик? Лекин ёлгонни қотирадиганлари ҳам бор. Уларнинг гапини эшитадиган бўлсангиз, ҳаммаси бегуноҳ,—дерди ноиб.

— Ахир буларнинг тариқча гуноҳи йўқлиги очиқ-ойдин-ку.

— Бунга гумоним бор. Лекин жуда расво одамлар. Қаттиқ тутмаса бўлмайди. Буларнинг ичида шундай шаддодлари борки, бўш келсанг бошингга чиқиб олишади. Кеча иккитасини жазолашга мажбур бўлдик.

— Жазоладик дейсизми?—сўради Нехлюдов.

— Юқоридан буюрилганича таёқ урилди...

— Ахир таёқ билан жазолаш йўқ қилинган-ку.

— Ҳуқуқдан маҳрум қилинганлар бундан мустасно. Буларни жазолаш мумкин.

Нехлюдов кеча даҳлизда кутиб турганда кўрганларини эслади, жазолаш худди ўша пайтда, у даҳлизда кутиб ўтирган вақтида бўлиб ўтганини тушунди. Унинг кўнглини қизиқсиниш, алам, ҳайрат туйғулари чулғаб олди.

Унинг кайфи бузилиб, кўнгли беҳузур бўлди. Нехлюдов ҳеч қачон ўзини шундай ҳис этмаган эди.

Нехлюдов мутасадди ноибининг гапига қулоқ солмай, ҳеч қаёққа қарамай шошиб-пишиб йўлакдан чиқди-да, идора томон кетди. Мутасадди йўлакда турган эди. У бошқа иш билан овора бўлиб, Богодуховскаяни чақиришни унутган эди. Нехлюдов идорага кириб келганидагина у Богодуховскаяни чақиртирмоқчи бўлганини эслади.

— Ҳозир чақиртираман, бирпас ўтира туринг,—деди мутасадди.

LIV

Идора икки хонадан иборат эди. Сувоқлари кўчиб тушган, печка туртиб чиққан, иккита кир деразали биринчи хонанинг бир бурчагида маҳбусларнинг бўйини

ўлчайдиган қора ўлчагич турарди. Иккинчи бурчагида эса барча уқубатхоналарнинг доимий безаги—Исонинг каттакон расми осилган эди. Бу расмнинг келиб-келиб шу ғурбатхонага қўйилгани Исо таълимотини мазах қилгандек туюларди. Мана шу биринчи хонада бир неча назоратчи турарди. Иккинчи хонада, девор тагида йигирма чоғлиқ эркак-хотин тўда-тўда бўлишиб, ёки иккита-иккита бўлишиб, секин-секин гаплашиб ўтиришарди. Дераза ёнида ёзув столи турарди. Мутасадди ёзув столи ёнига ўтирди-да, Нехлюдовга шу ерда турган стулга ўтиришни таклиф этди. Нехлюдов ўтириб хонадаги одамларни кўздан кечира бошлади.

Урта яшар, қора қош бир аёлга алланимани қўллари билан силкита-силкита қизгин уқдираётган, калтагина жакет кийган истараси иссиқ йигит Нехлюдовнинг диққатини ўзига тортди. Унинг ёнида кўк кўзойнак таққан кекса киши маҳбус кийими кийган жувоннинг қўлидан ушлаб, қимир этмай гапини тинглаб ўтирарди. Реаль мактаб ўқувчиси, қўрқа-писа кўзларини чолдан узмасди. Улардан нарироқда, бурчақда бир-бирига ошиқ-маъшуқ бўлган ёшлар ўтиришарди: бири оқ-сарикдан келган, сочи калта қилиб қирқилган, хушрўйгина қиз. Чиройли кўйлак кийган бу қизнинг юзидан унинг сергайрат экани билиниб турарди. Юзи хушбичим, сочлари қўнғироқ, чиройли йигит эгнига гуттаперча¹ камзул кийган эди. Ошиқ-маъшуқлар бурчақда шивирлашиб, бир-бирларига маҳлиё бўлиб ўтиришарди. Сочига оқ тушган, қора кўйлак кийган бир хотин столга ҳаммадан яқинроқ ўтирган эди. У боласини кўргани келган она бўлса керак. Аёл худди шунақа кийим кийган силнамо йигитдан кўзини узмас, алланималар дейишга шайланарди-ю, кўз ёшлари халақит бергани учун ҳеч нима дея олмас эди: гап бошларди-ю, яна тўхтаб қоларди. Йигит қоғоз ушлаб турар, нима қилишини билмаганидан бўлса керак, қоғозини солиб, қоғозини ғижимларди. Уларнинг ёнида кул ранг кўйлак билан пелерина² кийган икки бети қип-қизил, қўй кўз, чиройли, тўладан келган қиз ўтирарди. Қиз йиғлаётган онасининг елкасини мулоғимгина силарди. У қизнинг оп-

¹ Гуттаперча — каучукка ўхшаган кул ранг эластик модда. (Тарж.)

² Пелерина — елкага ташлаб юрадиган енгсиз калта кийим. (Тарж.)

поқ, катта қўллари ҳам, қирқилган қўнғироқ сочлари ҳам, бурни ҳам, лаби ҳам — ҳаммаси чиройли эди; лекин қизнинг мулойим қўй кўзлари ҳуснига ҳусн қўшар эди.

Нехлюдов кириб келганда қиз чиройли кўзларини онасидан олиб, унга қаради, уларнинг кўзлари учрашди. Лекин у шу заҳоти кўзини ундан узди, онасига алланима гапира бошлади. Ошиқ-маъшуқлардан нарироқда қош-қовоғи осилган, қоп-қора пахмоқ киши ўтирар, бичилган одамга ўхшаш кўса кишига жаҳл билан алланима дерди. Нехлюдов мутасадди билан ёнма-ён ўтирди-да, қизиқсиниб атрофига қарай бошлади. Сочи тақир қилиб олинган ўғил бола унинг ёнига келиб, ингичка товуш билан:

— Сиз кимни кутяпсиз?—деб сўради.

Бу саволни эшитиб Нехлюдов ҳайрон қолди. Лекин боланинг жиддий юзига, ёниб турган кўзларига кўзи тушиб, унга сиполик билан жавоб берди, бир таниш хотинни кутаётганини айтди.

— Кимингиз у, синглингизми?—деб сўради бола.

— Йўқ, синглим эмас,—деб жавоб қилди Нехлюдов ҳайрон бўлиб.—Сен бу ерда ким билан турасан?—деб сўради у боладан.

— Ойим билан. У сиёсий маҳбус,—деб ғурур билан жавоб берди бола.

Мутасадди Нехлюдовнинг бола билан гаплашаётганини қонунга хилоф деб топди шекилли:

— Марья Павловна, Коляни олинг,—деди.

Марья Павловна, бояги Нехлюдовнинг диққатини ўзига тортган чиройли, қўй кўз қиз, гавдасини ростлаб ўрнидан турди-да, эркакчасига катта-катта қадам ташлаб, Нехлюдов билан боланинг ёнига келди.

У Нехлюдовга мулойимгина боқиб:

— Кимлигингизни сўраяптими?—деб сўради жилмайиб. У шундай мулойим, шундай очиқ юз билан боқар эдики, унинг ҳамма билан шундай оддий, шундай дилкаш, дўстона муомалада бўлиб келаётганига ва бундан кейин ҳам шундай бўлишига шубҳа бўлиши мумкин эмасга ўхшарди.—Ҳамма нарсени билгиси келади,—деди у ва болага шундай мулойим, шундай чиройли табассум қилдики, бола ҳам, Нехлюдов ҳам беихтиёр жилмайишди.

— Ҳа, кимни кўргани келганимни сўраяпти.

— Марья Павловна, чет киши билан гаплашиш мумкин эмас. Биласиз-ку, ўзингиз,—деди мутасадди.

— Хўп, хўп,—деди Марья Павловна. У катта оппоқ қўли билан ундан кўзини узмаётган Коляни етаклаб сил йигитнинг онаси ёнига борди.

— Бу кимнинг ўгли?—деб сўради Нехлюдов мутасаддидан.

— Бир сиёсий маҳбус аёлнинг ўгли, турмада туғилган,—деди у ўз маҳкамасининг шунақа антиқа жой эканлигини кўрсатмоқчи бўлгандек, мамнунлик билан.

— Ростданми?

— Ҳа, энди онаси билан Сибирга кетяпти.

— Бу қиз ким?

— Жавоб бера олмайман,—деди мутасадди елкаси ни қисиб.—Мана, Богодуховская ҳам келиб қолди.

LV

Орқа томондаги эшикдан сочи калта, ориқ, мулойим кўзлари катта-катта, оқ-сарик Вера Ефремовна ликилаб чиқиб келди.

— Келганингизга раҳмат,—деди у Нехлюдовнинг қўлини қиса туриб.—Мени эслайсизми? Келинг, ўтирамиз.

— Сизни шу аҳволда кўрарман деб ўйламаган эдим.

Вера Ефремовна катта-катта юмалоқ кўзлари билан ҳар вақтдагидек, қўрқув аралаш Нехлюдовга қаради ва кофтасининг гижимланган ифлос ёқасидан чиқиб турган сариқ, ингичка, пайдор бўйинини буриб:

— Э, менинг аҳволим жуда соз! Шундай яхшики, шундай яхшики, бундан ортиқ бўлишини истамайман,—деди.

Нехлюдов ундан қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолганини сўрай бошлади. Вера Ефремовна унинг саволига жавоб берар экан, ўз иши ҳақида жонланиб гапирар бошлади. У пропаганда қилиш, тартибни бузиш, группалар, секциялар ва шу секциялар ҳақида чет тилдаги сўзларни қўшиб гапирар эди. Вера Ефремовна бу сўзларни ҳамма биледи деб ўйлар эди. Аммо Нехлюдов буларни эшитмаган эди.

Вера Ефремовна народовольство¹ сирлари Нехлю-

¹ Народовольство—«Народная воля» деган яширин ташкилот.

довни жуда қизиқтиради, ёқади деб ишонган бўлса керак, жонланиб ҳикоя қиларди. Нехлюдов эса унинг ингичка бўйнига, сийрак, чигал сочларига қарар ва Вера Ефремовнанинг нега шундай ишлар билан шуғулланганига, нега ҳикоя қилиб бераётганига ҳайрон бўларди. Нехлюдов унга ачинарди. Лекин бу ачиниш бутунлай бошқача эди. Нехлюдов унга шу сассиқ турмада бегуноҳдан бегуноҳ қамалиб ётган мужик Меньшовга ачингандек ачинмас эди. Вера Ефремовна бошини ғовлатган чалкаш фикрлар орқасида шундай ачинарли ҳолга тушган эди. Вера Ефремовна ўзини, ўз ишининг ғалаба қозониши учун жонини фидо қилишга тайёр қаҳрамон деб ўйласа керак. Лекин шуниси аниқ эдики, шу иш нимадан иборат эканлигини, унинг ғалабаси нимага олиб келишини ўзи ҳам тушуниб ета олмас эди.

Вера Ефремовнанинг Нехлюдов билан гаплашмоқчи бўлган иши қуйидагидан иборат эди: унинг Шустова деган бир дугонаси, Вера Ефремовнанинг сўзига қараганда, уларнинг гуруҳига кирмаслигидан қатъи назар, бундан беш ой муқаддам у билан бирга Петропавловск қалъасига қамалибди. Шустованинг уйдан эҳтиёт қилиб сақлаш учун берилган китоб ва қоғозлар чиққан экан.

Вера Ефремовна Шустованинг қамалишида ўзини қисман айбдор деб санаб, таниш-билишлари кўп бўлган Нехлюдовдан Шустовани озод этиш учун қўлидан келганича ҳаракат қилиб кўришни илтимос қиларди. Богодуховскаянинг иккинчи илтимоси Петропавловск қалъасида қамалиб ётган Гурьевичга қариндош-уруғлари билан учрашиб туришга ва илмий ишлари учун зарур бўлган илмий китобларни олиб туришга ижозат олиб беришдан иборат эди.

Нехлюдов Петербургга борди дегунча қўлидан келганича ҳаракат қилишга ваъда берди.

Вера Ефремовна бошидан кечирганларини ҳам ҳикоя қилиб берди. Акушеркалик курсини тугатгач, народволецлар билан топишибди-да, улар билан бирга иш олиб борибди. Бошда ишлари яхши экан: прокламациялар ёзишар, фабрикаларда ташвиқот юргизишар экан. Лекин бир куни бир машҳур одам қамалиб қолибди, қоғозлари қўяга тушибди. Шундай қилиб, аста-секин бошқаларни ҳам тутиб қамашаверибди.

— Мени ҳам қамашди, мана энди сургун қилишяпти...— деб тугатди у бошидан кечирганларини.— Ҳеч-

қиси йўқ. Ҳзимни яхши ҳис қиламан, кайфим жойида, — деди у, лекин ғамгин жилмайди.

Нехлюдов қўй кўз қизнинг кимлигини сўради. Вера Евремовна унинг генералнинг қизилигини, кўпдан буён революцион партияга мансублигини, жандармга ўқни мен отдим деб бўйнига олгани учун қамалганлигини айтиб берди. У босмахона станогини ўрнатилган конспиратив уйда яшаган. Кечаси тинтувга келишган пайтда уйдагилар ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўлган, чироқни ўчириб далилларни йўқота бошлаганлар. Полициялар бостириб кирган. Шунда фитначиларнинг бири ўқ узиб жандармни оғир ярадор қилган. Ким отди деб сўроқ қилишганларида, умри бино бўлиб тўппонча ушламаган, чумолига озор бермаган қиз, мен отдим деб бўйнига олган. Шу-шу айбдор бўлиб қолган. Мана энди каторгага жўнаб кетяпти.

— Ўз манфаатидан воз кечадиган, меҳрибон одам...— деди Вера Евремовна уни мақтаб.

Вера Евремовна гаплашмоқчи бўлган учинчи масала Масловага тааллуқли эди. У, қамоқхонадагилар сингари Маслованинг бошидан кечирган воқеаларидан, Нехлюдовнинг унга муносабатидан хабардор бўлган эди. Энди у, Масловани сиёсий маҳбуслар орасига ёки ҳеч бўлмаса, касалхонага касал боқувчиликка ўтказишга ҳаракат қилишни маслаҳат берди. Ҳозир касалхонада беморларнинг кўплигини, уларга қараб турадиган одам кераклигини айтди. Нехлюдов берган маслаҳати учун унга миннатдорлик билдирди ва шу маслаҳатидан фойдаланишга ҳаракат қилишини айтди.

LVI

Мутасадди ўрнидан турди-да учрашув соати тугаганлигини, тарқалиш кераклигини эълон этиб уларнинг гапини бўлди. Нехлюдов ўрнидан турди, Вера Евремовна билан хайрлашиб, эшик ёнига бориб турди-да, кўз олдига бўлиб ўтаётган манзарани кузата бошлади.

— Жаноблар, вақт тугади, бўлди,— дерди мутасадди гоҳ ўрнидан туриб, гоҳ ўтириб.

Мутасаддининг талаби хонадагиларни, маҳбуслар ва кўргани келганларни жонлантирди, лекин ҳеч ким тарқалишни хаёлига ҳам келтирмас эди. Баъзилар ўринларидан туриб, тикка турганларича гаплашишарди. Баъзи-

лар эса ҳамон гаплашиб ўтирардилар. Баъзилар хайрлашиб йиғлай бошлашди. Айниқса сил йигит билан онасининг аҳволи таъсирли эди. Йигит онасига қўшилиб йиғлаб юборишдан ўзини сақлаб қолиш учун зўр бериб қўлидаги қоғозни эзгилар, борган сайин тажанг бўларди. Онаси эса хайрлашиш кераклигини эшитиб, ўглининг елкасига осилиб олди-да, бурнини торта-торта йиғлай бошлади. Қўй кўз қиз (Нехлюдов беихтиёр уни кузатиб турарди) ҳўнграб йиғлаётган онасини алланималар деб юпатарди. Кўк кўзойнак таққан чол қизининг қўлини ушлаб тик турар, унинг гапини маъқуллаб бошини силкитарди. Ошиқ-маъшуқлар ўринларидан туришди, қўл ушлашиб, бир-бирларининг кўзларига тикилишиб қолишди.

Нехлюдовнинг ёнида, худди у сингари, хайрлашаётганларни кузатиб турган, калта жакет кийган йигит:

— Фақат шуларгина хурсанд,— деди ошиқ-маъшуқларни кўрсатиб.

Ошиқ-маъшуқлар — гуттаперча камзул кийган йигит билан оқ-сарикдан келган истараси иссиқ қиз — Нехлюдов билан йигитнинг ўзларига қараб турганларини сезиб, ушлашиб турган қўлларини чўзиб, ўзларини орқага ташладилар ва кула-кула айлана бошладилар.

— Бугун кечқурун қамоқхонада тўйлари бўлади, кейин қиз йигит билан Сибирга жўнайди,— деди йигит.

— Йигит ким?

— Каторгачи. Шуларнинг шўхлик қилгани ҳам яхши, қон бўлиб кетади киши,— деди жакет кийган йигит сил йигитнинг онаси ҳўнграшига қулоқ соларкан.

— Жаноблар! Бўлди, бўлди энди! Жиддий чора кўришга мажбур қилманг мени,— дерди мутасадди бир гапни ҳадеб такрорлаб.— Бўлди энди, бўлди деяпман!— дерди у оҳиста ва бўшгина.— Бу нима қилганингиз? Вақт аллақачон ўтиб кетди. Бу ишингиз ярамайди. Сўнгги марта айтаман,— деб такрорларди у маъюслик билан папиросини гоҳ ёқиб, гоҳ ўчириб.

Ҳеч қандай жавобгарликни ҳис этмай бировга ёмонлик қилишга имкон берадиган далиллар қанчалик зўр, қанчалик одат тусига кириб қолган бўлмасин, мутасадди ўзини бу хонада юзага чиқаётган ғам-аламнинг сабабчиларидан бири деб ҳисобламасдан иложи йўқ эди, ўзини ёмон ҳис этишининг сабаби ҳам шу бўлса ажаб эмас.

Ниҳоят маҳбуслар ҳам, кўргани келганлар ҳам тарқа-

лишди, бирлари ичкари эшикка кириб, бошқалари ташқи эшикдан чиқиб кетишди. Эркаклар — гуттаперча камзул кийган йигит, сил йигит ва қора, пахмоқ киши ўтиб кетишди; Марья Павловна қамоқхонада туғилган болани етаклаб олиб кетди.

Кўргани келганлар ҳам чиқиб кета бошлашди. Кўк кўзойнак таққан киши, гурс-гурс қадам ташлаб чиқиб кетди. Нехлюдов унинг кетидан эргашди..

Гапдон йигит Нехлюдов билан бирга зинадан тушар экан:

— Шу ҳам тартиб бўлди-ю,— деди узилиб қолган суҳбатни давом эттираётгандек.— Яхшиямки капитан кўнгилчан одам, қоидаларга риоя қилмайди. Ҳар ҳолда гаплашиб, хумордан чиқишади-ю.

— Бошқа турмаларда бунақа учрашув йўқми ҳали?

— Э-э, қаёқда? Кўргазса ҳам ўртада панжара ажратиб туради.

Нехлюдов Мединцем билан (йигит ўзини шундай деб таништирди) гаплашиб, даҳлизга тушганида мутасадди ҳорғин қиёфада уларнинг ёнига келди.

У Нехлюдовнинг кўнглини олиш учун:

— Масловани кўрмоқчи бўлсангиз марҳамат, эртага келинг,— деди.

— Жуда соз,— деди Нехлюдов, сўнгра шошиб-пишиб чиқиб кетди.

Меньшовнинг бегуноҳдан бегуноҳ азоб чекиши, ёлғиз у жисмоний азоб эмас, бекордан-бекор ўзини қийноққа солаётган одамларнинг тош кўнгиллигини кўриб эзгулик ва худодан ноумид бўлиши жуда даҳшатли эди; қоғозда бошқача ёзилиб кетганлиги туфайли, шунча бегуноҳ одамни бу қадар шармандаликка, азоб-уқубатга маҳкум этиш — мудҳиш ҳодиса эди: ўз оғайниларини азоблаш билан шуғулланиб, яна яхши ва муҳим ишни бажаряпмиз деб ишонган, мияси айниган назоратчилар даҳшатли эди. Нехлюдовга ҳаммадан ҳам даҳшатли кўринган нараса худди ўзига ва болаларига ўхшаш одамларни бири-бирдан — онани боладан, отани қизидан жудо қилишга мажбур бўлган кекса, бедармон ва кўнгилчан мутасадди эди.

Нехлюдов ҳамма вақт турмага келганида ҳис этганидек кўнгли бузилиб ўзини беҳузур ҳис этди.

«Нега шундай?» деб сўрар ва бунга жавоб тополмасди.

Нехлюдов эртасига адвокатникига борди. Меньшовларнинг иши ҳақида сўзлаб, уларни ҳимоя қилишни сўради. Адвокат гапга қулоқ солиб турди-да, ишни кўриб чиқаман, агар воқеа сиз айтгандай бўлса, эҳтимол шундайдир, уларни ҳеч қандай ҳақ олмасдан ҳимоя қиламан деб айтди. Нехлюдов яна янглиш қамаб қўйилган бир юз ўттиз киши ҳақида гапириб берди-да, бу иш кимнинг қўлида эканлигини, ким айбдорлигини сўради. Адвокат тўғри жавоб қайтариш учун бўлса керак, бир оз ўйлаб қолди.

— Ким айбдор дейсизми? Ҳеч ким,— деди у дадил.— Прокурорга айтсангиз у—губернатор айбдор дейди, губернаторга айтсангиз—прокурор айбдор деб айтади. Айбни ҳеч ким бўйнига олмайди.

— Ҳозир Масленниковникига кетяпман, ҳаммасини унга айтаман.

— Ҳе-е, фойдаси йўқ,—деб эътироз билдирди адвокат.—У шундай, мабодо қариндошингиз ё дўстингиз эмасми? У шундай қовоқ бошки, айбга буюрмайсиз бунинг устига, ўтакетган туллак.

Нехлюдов Масленниковнинг адвокат ҳақидаги гапларини эслади, унинг гапига жавоб қайтармай хайрлашди-да, Масленниковникига жўнаб кетди.

Нехлюдов Масленниковдан икки нарсани: Масловани касалхонага ўтказиш ва бегуноҳдан-бегуноҳ қамалган бир юз ўттизта паспортсиз кишилар ҳақида илтимос қилиши керак эди. Ўзи ҳурмат қилмайдиган одамдан бир нарсани илтимос қилиш унга малол келса-да, мақсадга эришиш учун бирдан-бир чора шу бўлгани сабабли унга мурожаат қилишга мажбур эди.

Масленниковнинг уйига яқинлашиб қолганда Нехлюдов пиллапоя ёнида бир неча файтон, енгил арава ва кареталар турганини кўрди-да, бугун Масленников хотинининг қабул куни эканини эслади. У Нехлюдовнинг худди шу куни келишини илтимос қилган эди. Нехлюдов уларнинг уйига яқинлашаётганида бир карета эшик ёнида турар, шляпасига кокарда таққан ва елкасига енгсиз калта кийим ташлаган лакей бир аёлнинг каретага чиқишига кўмаклашарди. Аёл шлейфини кўтарган эди, туфли кийган оёғи, ингичка қора тўпиғи кўриниб кетди. Нехлюдов шу ерда турган файтонлар орасида

Қорчагинларнинг ёпиқ извошини таниди. Қип-қизил мўйсафид кучер яхши таниш бекни учратган кишидек очиқ чеҳра ва эҳтиром билан шляпасини олди. Нехлюдов швейцардан Михаил Иванович (Масленников)нинг қаердалигини сўрашга улгурмай, гилам тўшалган зинада ўзи кўриниб қолди. У энг эътиборли меҳмонни, фақат зина майдончасигагина эмас, пастгача олиб тушиб қўйиладиган меҳмонни кузатарди. Бу мўътабар ҳарбий меҳмон французчалаб шаҳарда етимхоналар фойдасига лотерея ўтказиш ҳақида гапирар, бу — хотинлар учун жуда боп машғулот эканлигини айтарди: «Ҳам хотинлар зерикмайди, ҳам пул йиғилади».

— Qu'elles s'amuse et que le bon Dieu les benisse!¹ Э, Нехлюдов, салом! Кўпдан бери кўринмайсиз?—деб саломлашди у Нехлюдов билан.—Aller presenter vos devoirs a'madame². Қорчагинлар ҳам шу ерда. Et Nadine Bukshevden. Toutes les joliles femmes de ia ville³,—деди у ўзининг зарҳал уқалар тутган олифта лакейи узатиб турган шинелга елкасини тутиб.— Au revoir, mon cher⁴.— У Масленниковнинг қўлини қисди:

— Юр, юқорига чиқамиз, келганингга жуда хурсандман!—деб гап бошлади Масленников ҳовлиқиб. У Нехлюдовнинг қўлтиғига кирди-да, семизлигига қарамай, Нехлюдовни енгиллик билан юқорига бошлаб чиқиб кетди.

Масленников айниқса хурсанд, ҳаяжонланган эди. Бунга бояги мўътабар кишининг унга қилган илтифоти сабаб эди. Подшога яқин турган гвардия полкида хизмат қилган Масленников подшо хонадонига яқин кишилар билан борди-келди қилиб туришга ўрганиб қолган бўлиши керак эди-ю, аммо разиллик такрорланган сайин кучайгани каби, мана шундай илтифот Масленниковни ҳамма вақт шундай ҳаяжонлантирардики, гўё эгаси силаб, қулоғининг орқасини қашилаб қўйган итдек севиниб кетарди. Ит думини ликиллатиб, ғужанак бўлиб олади; жилпанглайди, қулоғини қисади, ўзини йўқотиб гир-гир айланиб югуради. Масленников ҳам худди шундай қилишга тайёр эди. У Нехлюдовнинг жид-

¹ Худо қувват берсин, майли, бир кўнгил ёзишин... (Франц.)

² Кириб уй бекаси билан кўришиб чиқинг. (Франц.)

³ Надин Буксгевден ҳам, шаҳарнинг ҳамма гўзаллари ҳам. (Франц.)

⁴ Хайр, азизим! (Франц.)

дийлигини сезмас, гапига қулоқ солмас, зўр бериб меҳмонхонага судрарди. Нехлюдов рад этишнинг иложини тополмай у билан бирга борарди.

— Ишни қўя тур, кейин нима десанг — ҳаммасини қиламан,— дерди Масленников Нехлюдов билан залдан ўтиб борар экан.— Генерал хонимга князь Нехлюдов келибди деб айтинг,— деди у йўл-йўлакай лакейга. Лакей бедана юриш қилиб улардан ўтиб кетди. Vous n'avez qu'a' ordonner¹. Лекин хотинимга албатта учрашиб кет. Утган гап олиб кирмаганим учун озмунча гап эшитдимми.

Улар кирмасдан бурун лакей хабар бериб улгурган эди. Анна Игнатъевна, ўзининг айтишича вице-губернаторнинг хотини, генерал хоним диванда ўзини қуршаб олган шляпалар, каллалар орасидан кулиб туриб, бошини эгиб қарши олди. Меҳмонхонанинг нариги бошидаги чой ичиладиган стол ёнида бек ойимлар ўтирар, ҳарбий ва граждандан кийимидаги эркаклар туришарди. У ердан эркак ва аёлларнинг тинимсиз шақиллаб гаплашган овозлари эшитиларди.

— Enfin². Нега биздан қочиб юрасиз? Сизни хафа қилиб қўйдикми?

Анна Игнатъевна хонага кириб келган Нехлюдовни, гўё икковининг ўртасида яқинлик бордек шу сўзлар билан кутиб олди. Аслида эса улар ўртасида ҳеч қандай яқинлик йўқ эди.

— Сизлар танишмисизлар? Танишмисизлар? Мадам Белявская, Михаил Иванович Чернов. Яқинроқ ўтиринглар.

— Missu, venez donc a'notre table. Ou vous arretez votre the³.— Исмини унутиб қўйди шекилли, Мисси билан гаплашаётган офицерга қараб:— Сиз ҳам...— деди у,— марҳамат, чой ичасизми, князь?

— Сира, сира қўшила олмайман: қиз уни ҳеч яхши кўрмаган,— дерди аёл товуши.

— Сомсани яхши кўрган.

— Доим бўлмағур ҳазилларни қиласиз,— деди кулиб шоҳи кийими, олтин безаклари ва жавоҳирлари ярқираган баланд шляпали хотин.

¹ Фақат айтсанг бўлди. (Франц.)

² Ниҳоят. (Франц.)

³ Бизнинг столимизга келинг. Чойни шу ерда ичақоласиз... (Франц.)

— Бу вафлялар¹— C' est excellent² ҳам энгилгина. Бу ёққа яна узатиб юборинг.

— Нима, яқинда жўнаб кетасизларми?

— Бугун охирги кунимиз. Шунинг учун ҳам келдик-да.

— Баҳор шу қадар чиройли, қишлоқ ҳозир жуда яхши!

Бошига шляпа, эғнига қорамтир йўл-йўл кўйлак кийган Мисси жуда чиройли эди. Кўйлаги белини қисиб турар, худди шу кўйлакда туғилгандек ўзига ярашарди. Нехлюдовни кўриб у қизариб кетди.

— Мен бўлсам сизни кетиб қолгансиз деб юрибман,— деди у Нехлюдовга.

— Ҳа, кетиб қоладиган эдим,— деди Нехлюдов.— Баъзи ишлар битмай турибди. Бу ерга ҳам шу иш билан келдим.

— Ойимнинг олдига кириб туринг. Сизни кўришга мунтазирлар,— деди Мисси ва ёлғон гапираётганини, гапининг ёлғонлигини Нехлюдов фаҳмлаганини ҳис қилиб бадтар қизариб кетди.

Нехлюдов Миссининг қизариб кетганини кўрмасликка солиб:

— Вақтим йўқ,— деб жавоб қайтарди ғамгин.

Мисси аччиғланиб қовоғини солиб, елкасини қисиб қўйди-да, олифта офицер билан гаплаша бошлади. Офицер унинг қўлидан бўш чашкани олди, қиличи билан креслоларга туртила-туртила чашкани бошқа столга олиб бориб қўйди.

— Сиз ҳам етимхона учун бир нима иона қилишингиз керак.

— Йўқ деяётганим йўқ-ку, фақат сахийлигимни лотереягача кўрсатмай турай демоқчиман-да. Ушанда ҳимматимни биратўла кўрсатаман.

— Қани, кўрайлик-чи!— деди зўрма-зўраки кулаётган овоз.

Қабул маросими жуда яхши ўтди. Шунинг учун ҳам Анна Игнатъевна ўзида йўқ шод эди.

— Мика менга сизнинг турмалар билан қизиқиб юрганингизни айтди. Тушунаман, яхши тушунаман,— деди

¹ В а ф л я — шакар, қаймоқ, тухум қўшиб пиширилган усти каттак юпқа нон. (Тарж.)

² Жуда соз. (Франц.)

у Нехлюдовга.— Миканинг (Мика дегани унинг хўппа семиз эри — Масленников эди) бошқа нуқсонлари бўлиши мумкин, лекин у жуда кўнгилчан. Мана шу бояқиш маҳбуслар худди унинг фарзандидек. Мика уларни фарзандидек кўради... Il est d' une bonte...¹

Анна Игнатъевна, буйруқ бериб, одамларни калтаклаётган эрининг donte-лигини ифода эта оладиган сўз тополмай жим бўлиб қолди ва шу заҳоти эшикдан кириб келаётган, бинафша ранг бант таққан, юзи буришган кампир билан жилмайиб гаплаша бошлади.

Нехлюдов тартиб ва қоидага мувофиқ, бир оз гаплашди, одоб юзасидан мазмунсиз сафсата сотиб, ўрнидан турди, Масленниковнинг ёнига борди.

— Энди нима дейсан, гаплашишга вақтинг борми?

— Э-ҳа! Ҳа, нима гап? Қани бу ёққа юр-чи.

Улар кичкинагина японча кабинетга кириб, дераза ёнига ўтирдилар.

LVIII

— Мана, je suis à vous². Чекасанми? Шошма, тагин бу ерни ивирситиб қўймайлик,— деди-да, у кулдон келтирди.— Хўш?

— Сенда иккита ишим бор.

— Шунақа дегин.

Масленниковнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Қулогини эгаси қашиб қўйган итнинг севинишига ўхшаган ҳаяжонидан асар ҳам қолмади. Меҳмонхонада овозлар эшитилиб турарди. Бир аёл: «Jamais, jamais, je ne croirais³ деярди. Меҳмонхонанинг нариги бошидан эшитилаётган эркак товуши: La comtesse Voronzoff ва Viktor Apraksine»⁴ деган сўзларни такрорлаб алланимани ҳикоя қиларди. Учинчи томондан шов-шув ва кулги эшитиларди. Масленников меҳмонхонадаги гапларга қулоқ солар, шу билан баравар, Нехлюдовнинг гапини ҳам тингларди.

— Мен яна ўша хотин масаласида келдим,— деди Нехлюдов.

¹ Бирам кўнгилчанки... (Франц.)

² Хизматингга тайёрман. (Франц.)

³ Сира, сира ишонмайман. (Франц.)

⁴ Графиня Воронцова билан Виктор Апраксин. (Франц.)

— Ҳа, ўша бегуноҳ кесилган хотин. Биламан, биламан.

— Ушани касалхонага хизматкор қилиб ўтказишни сўрагани келдим. Шундай қилиш мумкин дейишиб эди менга.

Масленников лабини қимтиб ўйланиб қолди.

— Иложи бормикан,— деди у:— Ҳай, маслаҳатлашиб эртага сенга хабар бераман.

— Менга у ерда касаллар кўп, ёрдамчи аёллар керак дейишган эди.

— Ҳа, ҳа, шундай, суриштириб сенга хабар бераман.

— Шундай бўлсин,— деди Нехлюдов.

Меҳмонхонадан ҳамманинг баравар, ҳатто, чин кўнгилдан хохолаб кулгани эшитилди.

— Бу Викторнинг иши,— деди Масленников жилмайиб,— вақти хуш бўлганда, аскияни қийиб юборади.

— Ундан ташқари,— деди Нехлюдов,— ҳозир бир юз ўттиз киши паспортининг муҳлати ўтиб кетгани учунгина қамалиб ётибди. Бир ойдан бери шу ерда эканлар.

Нехлюдов уларнинг нима учун қамаб қўйилганини сўзлаб берди.

— Сен буни қаёқдан билдинг?— деб сўради Масленников. Унинг юзида тўсатдан ташвиш ва норозилик аломати пайдо бўлди.

— Бир айбдорнинг олдига борган эдим. Йўлакда мени ўраб олишди-да, илтимос қилишди...

— Қанақа айбдорнинг олдига борувдинг?

— Бегуноҳдан-бегуноҳ айбланган бир деҳқон йигит, унга адвокат ёлладим. Гап унинг устида эмас. Наҳотки, мана шу гуноҳсиз одамлар паспортининг муддати ўтиб кетгани учунгина қамаб қўйилган бўлса...

— Бу прокурорнинг иши,— Масленников зардаси қайнаб унинг гапини бўлди.— Яна сен, адолатли, холис суд дейсан. Прокурор қамоқхонага бориб туриши, маҳбуслар қонунга мувофиқ сақланиптими, йўқми, текшириб туриши керак. Бу — прокурорнинг вазифаси. Лекин улар тариқча иш қилишмайди: винт¹ ўйнашдан бошқани билишмайди.

Нехлюдов адвокатнинг губернатор айбни прокурорга тўнкайди деган гапини эслаб:

¹ Винт — карта ўйинининг бир хили. (Тарж.)

— Сен ҳеч нарса қилолмайсанми?— деб сўради маъюсланиб.

— Қиламан. Аввал бир суриштириб кўрай-чи.

Меҳмонхонадан бир аёл кишининг:

— Ўзига қийин. C'est un souffre-douleur¹, дегани эшитиларди. Шу айтаётган гапига аёлнинг ўзи тамомила бепарво эканлиги сезилиб турарди.

Бошқа томондан бир эркакнинг шўхлик билан:

— Жуда соз, бунисини ҳам оламан,— деган овози ва унга алланимани бермаётган аёлнинг шўх кулгиси эшитилди.

— Йўқ, йўқ, бериб бўлман,— дерди аёл овози.

Масленников фируза кўзли узук тақилган оппоқ қўли билан папиросини ўчира туриб:

— Бўпти, ёрдам қиламан,— деб такрорлади,— энди юр, хотинлар олдига кирайлик.

— Шошма, яна бир гапим бор эди,— деди Нехлюдов меҳмонхонага кирар экан, эшик ёнида тўхтаб.— Кеча турмада одамларни калтаклашибди деб эшитдим. Шу гап ростми?

Масленников қизариб кетди.

— Э, гап бу ёқда дегин? Йўқ, топ сеч, сени у ёққа киргизиш керак эмас экан, ҳамма нарсага аралашасан. Юр, юр, Annette чақиряпти бизни,— деди у Нехлюдовни қўлтиқлаб оларкан. У яна, бояги мўътабар кишининг илтифотидан кейингидек, ҳаяжонлана бошлади. Лекин бу гал қувонганидан эмас, хавотирланганидан ҳаяжонга тушган эди.

Нехлюдов қўлини унинг қўлидан тортиб олди, ҳеч кимга ҳеч нима демасдан, ҳеч ким билан хайрлашмасдан, қовоғини солганича меҳмонхонадан югуриб чиққан лакейларнинг олдидан ўтиб, аввал даҳлизга, кейин кўчага чиқиб кетди.

— Унга нима бўлди? Нима қилдинг унга?— деб сўради Annette эридан.

— Бу a'le française²,— деди аллаким.

— Бу қанақасига a'le française бўлсин, бу a'la zoulou³.

— Унинг бўлган-тургани шу.

Аллаким ўрнидан турди, аллаким келди, шивир-ши-

¹ Жуда жафокаш хотин. (Франц.)

² Французча қилиқ. (Франц.)

³ Зулуссча. (Франц.)

вир бошланиб кетди. Нехлюдов воқеаси бу ердагиларга оғизларини тўлдириб гапириш учун бир баҳона бўлди.

Масленниковникига борган кунининг эртасига Нехлюдов ундан муҳр босилган, силлиқ қалин қоғозга ёзилган хат олди. Масленников ўз хатида, Маслова касалхонага ўтказилсин деган мазмунда хат ёзиб юборганлигини, ҳар ҳолда илтимоси қондирилишини ёзган эди. Хатнинг тагига: «Хурмат билан ўртоғинг» деб ёзилган ва «Масленников» деган имзонинг тагига чиройли қилиб каттакон чизик тортиб қўйилган эди.

Нехлюдов «ўртоқ» деган сўзни ўқиб:

— Аҳмоқ!— деб юборишдан ўзини туютмай қолди. Чунки бу «ўртоқ» сўзи билан Масленников унга илтифот қилаётгандек туюлди. Яъни, Масленников энг ифлос ва ярамас вазифани адо этишига қарамай, ўзини энг эътиборли одам деб санар ва тилёғламалик қилмай, уни ўртоқ деб аташ билан, шу қадар мансабдор киши бўлсада; ўзини катта тутмаслигини кўрсатмоқчи бўларди.

LIX

Дунёда энг кўп тарқалган фикр, ҳар бир кишининг ўзига хос маълум бир хусусияти бўлади, хушфёъл, ақлли, аҳмоқ, ғайратли, ялқов одам бўлади ва ҳоказо деган фикрдир. Лекин одамлар бунақа бўлмайди. Биз одам ҳақида у кўпинча баджаҳл эмас, хушфёъл бўлади, кўпинча аҳмоқ эмас, ақлли, ялқов эмас, ғайратли ёки аксинча бўлади дейишимиз мумкин; лекин бир одамни агарда, у хушфёъл ёинки ақлли, десанг-у, бошқа бирини жаҳлдор ёки аҳмоқ десак нотўғри гапирган бўламиз. Биз бўлсак доимо одамларни шундай ажратамиз. Бу нотўғри. Одамлар дарёдек гап: ҳаммасининг суви бир хил, ҳамма жойда ўша сув, лекин дарё гоҳ кенг бўлади, гоҳ тор, гоҳ тез оқади, гоҳ секин, суви гоҳ тиниқ бўлади, гоҳ лойқа, гоҳ совуқ, гоҳ илиқ бўлади. Одамлар ҳам шундай. Ҳар бир одамда ҳамма инсоний хусусиятларнинг куртаги бўлади. Одам шу хусусиятларнинг гоҳ бирини, гоҳ бошқасини намоён қилади, баъзан ўша одамнинг ўзи бутунлай ўзгариб кетади. Баъзи одамларда шу ўзгаришлар жуда кескин намоён бўлади. Нехлюдов ана шу тонфа кишилардан эди: ҳам жисмоний, ҳам маънавий сабабларга кўра, унда ўзгариш рўй берарди. Ҳозир ҳам унда худди шундай ўзгариш бўлган эди.

Суддан кейин, Катюша билан биринчи учрашувдан сўнг Нехлюдовнинг қалбида пайдо бўлган кўтаринкилик ва ўзгараётганидан қувониш ҳисси тамомила ўтиб кетди, сўнгги учрашувдан кейин у қўрқув ҳисси билан, ҳатто Катюшадан жирканиш ҳисси билан алмашинди. Нехлюдов Катюшани ташлаб кетмасликка, агар у рози бўлса, унга уйланаман деган қарорини ўзгартирмасликка аҳд қилди, лекин буни амалга ошириш унинг учун жуда оғир эди.

Масленниковниқига борган кунининг эртасига, Катюшани кўриш учун яна қамоқхонага борди.

Мутасадди учрашувга ижозат берди-ю, аммо идорада ва адвокатлар хонасида эмас, балки аёлларнинг кўришув хонасида учрашувга ижозат этди. Мутасадди хушфёъллигига қарамай, бу гал аввалгига қараганда ўзини анча сипо тутарди; Масленников билан гаплашгандан кейин, мутасаддига мана шу одам билан жуда эҳтиёт бўлинглар деб кўрсатма берилган бўлса керак.

— Учрашув мумкин,— деди у,— фақат пул масаласида, ҳалигидек... илгари айтган эдим сизга... Жаноб олийлари ёзиб юборганларидек, уни касалхонага ўтказиш масаласига келсак, бу — мумкин, врач ҳам рози. Лекин Маслова ўтишни истамаяпти. «Ўша ифлосларнинг кетидан тувак ташиб юриб зарил кептими менга...» дейди. Шунақа халқ булар, князь,— деб қўшиб қўйди у.

Нехлюдов жавоб қайтармади, учрашишга ижозат сўради. Мутасадди Масловани олиб келишга назоратчини юборди, Нехлюдов аёлларнинг ҳувиллаб ётган учрашув хонасига кирди.

Маслова ўша ерда эди, у панжара орқасидан мўминқобил бўлиб чиқиб келди. Катюша Нехлюдовга яқинлашди-да:

— Утган куни қаттиқ гапириб қўйдим, кечиринг, Дмитрий Иванович,— деди оҳиста. У Нехлюдовга тикка қарай олмас эди.

— Сиз афв сўрашингиз керак эмас...— деб гап бошлади Нехлюдов.

— Лекин бари бир, мени ўз ҳолимга қўйинг,— деб қўшиб қўйди Катюша. Маслованинг Нехлюдовга боққан ғилай кўзларида у, яна алам, газаб ифодасини уқди.

— Нега ўз ҳолингизга қўярканман?

— Ҳазим, шундай.

— Нега шундай?

Маслова унга яна худди ўшандай ғазабланиб қараётгандай туюлди.

— Гап шу,— деди у.— Гапнинг рости шу, қўйинг мени ўз ҳолимга. Қўйинг дегандан кейин қўйинг,— деди у лаблари дир-дир титраб. Шуни деб жим бўлиб қолди.— Рост гапиряпман. Бўлмаса, ўзимни ўзим осиб қўяман.

Нехлюдов унинг бу рад жавобида ўзига нисбатан ғазаб, кечирилмаган алам борлигини, ундан ташқари, яна бошқа қандайдир яхши ва муҳим нарса борлигини ҳис этди. Маслованинг тамомила хотиржам ҳолатда аввалгидай рад жавоби бериб, ўз фикрида туриб олгани Нехлюдовнинг кўнглидан шак-шубҳаларни кўтарди, у аввалгидек жиддийлашиб, руҳи кўтарилди, кўнгли юмшади.

— Катюша, ўша гапим гап,— деди у жиддий билан.— Илтимос қиламан, менга тег. Агар тегишни истамасанг, ҳозирча истамас экансан, ўша айтганимдек, сен қаерда бўлсанг шу ерда бўламан, сени қаёққа олиб кетишса, шу ёққа бораман.

— Узингиз биласиз, гапим битта,— деди Маслова; унинг лаблари яна титраб кетди.

Нехлюдов ҳам гапиришга ҳоли қолмай жим бўлиб қолди.

— Ҳозир қишлоққа жўнаб кетаман, кейин Петербургга бораман,— деди у ниҳоят ўзини тутиб олиб.— Ишингизнинг, ишимизнинг кетига тушаман, худо хоҳласа ҳукми бекор қилишади.

— Бекор қилишмаса ҳам бари бир. Бу ишда бегуноҳ бўлсам, бошқа гуноҳларим бор-ку...— деди у. Нехлюдов унинг йиғлаб юбормаслик учун ўзини зўрға тутиб қолганини кўриб турарди.— Ҳа айтгандай, Меньшовни кўрдингизми?— деб сўради у тўсатдан ҳаяжонини яшириш учун.— Бегуноҳлиги рост-а?

— Ҳа, менимча ҳам гуноҳи йўқ.

— Шундай ажойиб кампирки,— деди Маслова.

Нехлюдов Меньшовдан эшитганларининг ҳаммасини гапириб берди ва ундан нима кераклигини сўради; Маслова ҳеч нарса керак эмаслигини айтди.

Улар яна жим бўлиб қолишди.

— Қасалхона хусусига келсак,— деди у тўсатдан Нехлюдовга қийғоч боқиб,— сиз истасангиз, майли, бо-
раман, виноям ичмайман.

Нехлюдов индамай унинг кўзларига боқди. Маслованинг кўзлари кулиб турарди.

— Жуда соз,— деди у, сўнгра хайрлашиб чиқиб кетди.

Нехлюдов аввалги шубҳалардан кейин тамомила янги, ҳеч қачон ҳис этмаган муҳаббатнинг енгилмаслигига ишонч ҳосил этиб: «Ҳа, ҳа, у бутунлай бошқа одам»,— деб қўйди.

Бу учрашувдан кейин бадбўй камерасига қайтиб келган Маслова халатини ечди-да, сўридаги ўрнига ўтиб, қўлини тиззасига қўйиб ўтирди. Камерада эмизикли боласи бўлган владимирлик сил хотин, Меньшова кампир ва икки болалик қоровул хотиндан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Дьяк қизини кеча руҳий касал деб топиб касалхонага жўнатишган эди. Қолган хотинларнинг ҳаммаси кир юварди. Кампир сўрида ухлаб ётарди; болалар йўлакда эди, йўлакка чиқиладиган эшик очиқ турарди. Бола кўтарган владимирлик хотин ва бармоқларини тез-тез қимирлатиб пайпоқ тўқиётган қоровул хотин Маслованинг ёнига келишди.

— Ҳа, учрашдингларми?— деб сўрашди улар.

Маслова уларга жавоб қайтармай, сўрида оёғини осилтириб ўтирарди.

— Мунча қовоқ-тумшугингни осилтириб олдинг?— деди қоровул хотин.— Узингни тетик тут. Эҳ, Катюша! Хўш?— деди у бармоқларини тез-тез қимирлатиб.

Маслова жавоб бермасди.

— Бизникилар кир югани кетишди. Бугун хайр-эҳсон катта бўлади дейишиб эди. Кўп нарса опкелганлар дейишяпти,— деди владимирлик хотин.

— Финашка!— деб қичқирди қоровул хотин, эшик томонга қараб.— Қаёққа кетиб қолдинг, шайтон.

У пайпоқ тўқиётган симининг биттасини суғуриб олиб, калава билан пайпоққа санчди-да, йўлакка чиқди.

Шу маҳал йўлак томондан оёқ товушлари ва аёлларнинг гўнғир-гўнғири эшитилди. Яланг оёғига ёғоч кавуш кийган хотинлар баъзиси биттадан, баъзиси иккитадан кулча кўтариб кириб келишди. Федосья кела заҳоти Маслованинг ёнига борди.

Федосья чақнаб турган мовий кўзлари билан Масловага меҳрибонона боқиб:

— Ҳа, нима гап, тинчликми?— деб сўради.— Мана,

кулча опкелдим, чой билан ичамиз,— у кулчаларни токчага қўя бошлади.

— Ё уйланиш ниятидан қайтибдими?— деб сўради Кораблева.

— Йўқ, ҳалиям бўлса уйланаман дейди-ю, лекин мен рози бўлмаяман,— деди Маслова.— Ўзига шундай деб айтдим.

— Аҳмоқ экансан!— деди Кораблева дўриллаган овоз билан.

— Бирга турмаганидан кейин уйланишнинг нима кераги бор?— деди Федосья.

— Эринг бирга кетяпти-ку,— деди қоровул хотин.

— Унинг йўриғи бошқа. Биз қонуний никоҳдамиз,— деди Федосья.— Бирга турмагандан кейин никоҳнинг нима кераги бор унга?

— Вой аҳмоғ-э! Нима кераги бор эмиш? Уйлансинчи, бошдан-оёқ олтинга кўмиб юборади Катюшани.

— «Сени қайёққа юборишмасин, кетингдан кетаман» деяпти,— деди Маслова.— Борса борар, бормаса, ундан нари. Ялинмайман. Энди ҳаракат қилиб кўргани Петербургда кетяпти. У ердаги ҳамма министрлар қариндош-уруғи,— деб давом этди у,— лекин бари бир, мен унга зор эмасман.

Кораблева қопчиғини титкилар экан:

— Тўғри айтасан!— деб унинг гапига қўшилди тўсатдан. Афтидан, бутунлай бошқа нарсани ўйлаётган эди.— Хўш, винодан ичамизми?

— Мен ичмайман,— деб жавоб берди Маслова.— Ўзларинг ичинглар.

Биринчи қисм тамом

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Икки ҳафтадан кейин иш сенатда кўрилиши мумкин эди; Нехлюдов шунгача Петербургга етиб бормоқчи, иш муваффақиятсиз чиқиб қолган тақдирда, шикоятнома ёзиб берган адвокатнинг маслаҳатига кўра, подшо номига ариза бермоқчи эди. Ариза оқибатсиз қолдирилган тақдирда (адвокатнинг фикрича, суд ҳукмини бекор қилиш учун келтирилган далиллар кучсиз бўлганлиги сабабли, аризанинг оқибатсиз қолишига ҳам тайёр бўлиш керак эди), бир гуруҳ каторгачилар, жумладан, Маслова ҳам, июннинг бошларида йўлга чиқиши керак эди. Нехлюдов Маслова кетидан Сибирга жўнаб кетишга жазм қилди. Шундай қилиб, Сибирга жўнаб кетиш учун тайёргарлик кўриш, ишни бирёқлик қилиб келиш учун ҳозирнинг ўзида қишлоқларга бориб келиш лозим эди.

Нехлюдов энг аввал, ҳаммадан яқин, қора тупроқ Кузминское қишлоғига жўнади. Бу ердан у катта даромад олиб турарди. Нехлюдов болалик ва ўспиринлик чоқларида шу қишлоқда яшаган, балоғатга етгандан кейин икки марта борган эди. Кейин бир марта онасининг илтимосига кўра у ерга немис бошқарувчини олиб борган, у билан бирга хўжаликни текширган эди. Шундай қилиб у, ер-мулкнинг қай аҳволда эканини, деҳқонларнинг конторага, яъни ер эгасига муносабати қанақалигини кўпдан бери биларди. Деҳқонларнинг ер эгасига муносабати шундай эдики, юмшоқ қилиб айтганда, улар ер эгасига тамомила муте бўлиб қолган, соддагина қилиб айтилса, конторанинг қули эдилар. Бу — 61 йилда бекор қилинган қуллик эмас, маълум шахсларнинг хўжайинга

тобелиги эмас, балки барча ерсиз ёки кам ерли деҳқонларнинг, умуман ва асосан катта ер эгаларига, баъзан эса қайси катта ер эгасининг мулкида яшаса ўшанга муте қилиб қўядиган умумий қуллик эди. Нехлюдов буни биларди, билмай иложи йўқ эди. Нега деганда, бутун хўжалик ана шу қулликка асосланган бўлиб, Нехлюдов шу хўжаликни йўлга қўйишда иштирок этган эди. Нехлюдовнинг буни билгани ҳам майли-я, у, бунинг адолатсизлигини студентлик вақтида фаҳмлаган эди, ўшанда Генри Джоржнинг таълимотини ўқиб-ўрганиб, шуни тартиб қилган, шу таълимотга асосан, отасининг ерини деҳқонларга бўлиб берганди; бундан эллик йил муқаддам крепостной тутиш қандай гуноҳ бўлса, бизнинг замонамизда ҳам ерга хусусий эгалик қилиш шундай гуноҳ деб ҳисобларди. Рост, ҳарбий хизматдан сўнг, ҳар йили йигирма минг сўмча пул харажат қилишга ўрганиб қолганидан кейин, мана шу билимларининг ҳаммаси унинг ҳаёти учун заруратини йўқотди, унутилди. Шундай қилиб, у ўзининг хусусий мулкчиликка муносабати ҳақида, онаси бериб турган пулларнинг қаердан келаётгани тўғрисида ўзига ўзи савол бериш у ёқда турсин, бу ҳақда ҳатто ўйламасликка ҳаракат қиларди. Лекин онасининг ўлими, мерос ва мулкнинг унинг ихтиёрига ўтиши яна ерга хусусий эгаликка қандай муносабатда бўлиш керак, деган масалани олдига кўндаланг қилиб қўйди. Бундан бир ой муқаддам Нехлюдов мавжуд бўлган тартибни ўзгартириш қўлимдан келмайди, ер-мулкни бошқараётган мен эмасман-ку, — деб ўзини овулар, ер-мулкдан узоқда яшаб, тинчгина пул олиб ётарди. Энди у, Сибирга жўнаб кетиш ҳамда қамоқхоналар дунёси билан алоқада бўлиб туриш каби мураккаб ва оғир ишлар учун пул жуда зарур бўлишини била туриб, ишни аввалги аҳволда қолдира олмаслигини ҳис этди ва ўзининг зиёнига бўлса ҳам уни ўзгартиришга аҳд қилди. Бунинг учун эса ерни ўзи ишлатмасдан, арзон баҳо билан деҳқонларга ўтказиб, уларни ер эгаларига қарам бўлишдан қутқармоқчи бўлди. Нехлюдов кўпинча ер эгасининг тутган ўрнини крепостной эгаларининг тутган ўрни билан таққослаб, ерни мардикор солиб ишлатиш ўрнига деҳқонларга бўлиб беришни, деҳқонларнинг баршчинадан оброкка ўтказилишига ўхшатарди. Бу билан масала ҳал этилмаса-да, лекин бу масаланинг ҳал этилиши учун ташланган бир қадам эди: бу зўравонликнинг жуда қўпол шаклидан, ун-

чалик қўпол бўлмаган шаклига ўтиш эди. Нехлюдов шундай қилишга аҳд қилди.

Нехлюдов Кузминскоега тушга яқин етиб келди. Содда яшашга уриниб телеграмма ҳам бермади, станциядан кичкинагина соябон извош олиб йўлга тушди. Извошчи дағал ип газламадан тикилган белбурма камзул кийган ёшгина йигит эди. Камзулининг белидан пастида, бурмалари устидан белбоғ боғлаган бу йигит почта арвачилари сингари яккакифт бўлиб ўтириб олиб, бек билан ҳангамалашаркан, кўпдан бери секин юргиси келаетган, ҳолдан тойган чўлоқ оқ от билан қорни ичига кириб кетган, силласи қуриган шатакчи от қадамларини секинлатиб, аста юра бошлади.

Хўжайинни олиб бораётганидан беҳабар бўлган извошчи Кузминскоедаги бошқарувчи ҳақида ҳикоя қиларди. Нехлюдов ҳам атайлаб ўзининг ким эканлигини билдирмади.

— Ғалати немис,—дерди шаҳарда яшаб, романлар ўқиган извошчи. У Нехлюдовга ўгирилиб, узун қамчининг гоҳ учидан, гоҳ ўртасидан ушлаб, ўзини билимдон қилиб кўрсатишга уриниб, гапини давом этдирди,—учта саман от қўшилган извош сотволди, хотинини ёнига ўтқазиб йўлга чиқса — оғзинг очилади-қолади! Қишда, рождествода, катта уйда арча байрами ўтказди, ўшандаям меҳмон ташиган эдим, арчасига иликтир чироқлар осилган. Губернияда бунақасини кўриб бўпсиз! Пулнияч тўплаган экан. Ундан нима кетди. Ўзи хон — ўзи бек. Яхши ер-мулк сотиб олибди дейишяпти.

Нехлюдов немис бошқарувчи ер-мулкни қандай идора этаётгани, қанақа фойда кўраётгани билан ишим йўқ деб ўйларди. Лекин хипча бел извошчининг ҳикояси кўнглини ғаш қилди. Нехлюдов баъзан қуёшни тўсиб олаётган булутларни, мужиклар сўқа билан қайтадан ҳайдаётган лалмикор далаларни, тепасида тўрғайлар учиб юрган кўкаламзорларни, дарахтларнинг ҳаммаси куртак ёзган ўрмонларни (кеч кўкарадиган эманларгина барг ёзмаган эди), пода ва йилқилар ёйилиб юрган ўтлоқларни, қўшчиларни, далаларни завқ билан томоша қилар экан, қандайдир бир кўнгилсиз нарса содир бўлгани эсига тушиб кетар ва ўзидан ўша нарса нима эди-я,—деб сўрарди. Ўша кўнгилсиз нарса извошчининг Кузминскоеда немис қандай хўжайинлик қилаётгани ҳақидаги ҳикояси эди.

Кузминскоега етиб бориб, ишлар билан овора бўлиб кетгач, Нехлюдов буни унутди.

Контора дафтарларини кўриб чиққач ва деҳқонларнинг ери камлиги, уларнинг ерлари хўжайиннинг ерлари орасида бўлиши фойдали эканини соддадиллик билан уқтираётган бошқарувчининг сўзидан кейин Нехлюдов хўжалигини тарқатиб, ернинг ҳаммасини деҳқонларга бўлиб бериш тўғрисидаги ниятини амалга оширишга аҳд қилди. Идора ҳисоб китобидан ва бошқарувчининг гапидан Нехлюдов энг яхши экин майдонининг учдан икки қисми қароллар томонидан такомиллашган қуроллар билан экилаётганини, қолган учинчи қисмини ҳар ботмонига беш сўмдан бериб, деҳқонларни ёллаб ишлатаётганини билди. Деҳқон ана шу оладиган беш сўми эвазига уч марта ер ҳайдаб, уч марта молалаб экин экишга, кейин ўриб олиб боғлашга ёки ғарамлашга, яъни эркин ва арзон мардикор ёллаган пайтда камида ҳар ботмонига ўн сўмдан тўланадиган ишни бажаришга мажбур эди. Деҳқонлар конторадан оладиган ҳар бир нарса учун ўз меҳнатлари билан жуда қиммат ҳақ тўлардилар. Улар ўтлоқлар учун ҳам, хас-хашак учун ҳам, картошка поялари учун ҳам ишлаб беришарди-ю, шунга қарамай, деярли ҳаммалари конторадан қарздор эдилар. Шундай қилиб, ҳар ботмон ер беш процент фойда келтиради деб ҳисобланса, шу баҳодаги ер деҳқонларни ёллаб ишлатилган тақдирда тўрт марта ортиқ фойда келтирарди.

Мана шуларнинг ҳаммасини Нехлюдов илгари ҳам биларди-ю, лекин ҳозир у, буни гўё биринчи марта пайқагандек бўлди ҳамда шу маҳалгача ўзи ва ўзига ўхшаган одамлар бу аҳволнинг нотўғрилигини қандай кўрмай келганларига ҳайрон қолди. Бошқарувчининг ер деҳқонларга берилган тақдирда асбоб-ускуналар нест-нобуд бўлиб кетиши, уни ўз нархининг учдан бирига ҳам сотиб бўлмаслигини, деҳқонлар ернинг расвосини чиқариб ташлашларини, бу тарзда ерни бериб юборган тақдирда Нехлюдов кўп нарсани бой беришини айтиб, келтирган далиллари Нехлюдовнинг деҳқонларга ерни бериб, катта даромаддан воз кечиб, яхши иш қилаётганини тасдиқларди. Нехлюдов бу ишни ҳозирнинг ўзида, шу сафар бирёқлик қилишга қарор қилди. Экилган буғдойни йиғиштириб сотиш, асбоб-ускуналарни, кераксиз иморатларни сотиш каби ишларни у кетганидан кейин бошқарувчининг ўзи бажариши керак эди. Ҳозир у

бошқарувчидан эртаси куни Кузминское атрофидаги уч қишлоқ деҳқонларини тўплашни илтимос қилди. Нехлюдов уларга мақсадини айтмоқчи ва бериладиган ернинг баҳосини гаплашиб олмоқчи эди.

Бошқарувчи келтирган далилларга қарши қаттиқ туриб олганидан, деҳқонлар учун ўз фойдасидан кечаётгани учун хурсанд бўлган Нехлюдов идорадан чиқди, қиладиган ишлари устида бош қотириб уй атрофини айланиб ўтди, бу йил қаровсиз қолган гулзорда (бошқарувчи турган уйнинг рўпарасидан гулзор очилган эди), талха босиб кетган lawn tennis, арғувон ўсган хиёбонда кезди. Нехлюдов илгарилари шу хиёбонга чиқиб сигара чекарди, бундан уч йил муқаддам онасиникида меҳмон бўлиб турган Киримова деган чиройли жувон шу ерда унга нозу ишва қилган эди. Нехлюдов эртага деҳқонларга айтадиган гапни қисқагина ўйлаб чиқди-да, бошқарувчининг олдига борди, у билан чой ичиб ўтириб, хўжаликни қандай қилиб тарқатиш ҳақида яна бир карра маслаҳатлашди, бу томондан кўнгли тинчигандан кейин, катта уйда ўзига тайёрлаб қўйилган хонага кирди, бу катта уй илгари меҳмонларни қабул қилиш учун ажратилган эди.

Венеция манзараларини тасвирловчи суратлар осилган, икки деразанинг ўртасига ойна ўрнатилган кичкинагина озода хонада пружиналик тоза каравот ҳамда сув солинган графин, гугурт ва устига чироқ қўйилган столча бор эди. Ойна олдигаги катта столда қопқоғи очиқ чамадон турар, унинг ичида безак қутиси ва ўзи билан олиб келган китоблари кўринарди. Китобларнинг бири рус тилидаги: «Жиноят қонунларини текшириш тажрибалари» бўлиб, худди шу мавзуда битта немисча ва битта инглизча китоб бор эди. Нехлюдов бу китобларни қишлоқларни кезиб юрган пайтида, бўш қолган дақиқаларда ўқимоқчи бўлди-ю, лекин бугун ўқишга вақти йўқ эди. Эртага деҳқонлар билан гаплашишга барвақт туриб тайёрланиш учун, ётиб ухламоқчи бўлди.

Хонанинг бир бурчагида қизил ёғочдан садаф ва суюк қадаб ишланган қадимий кресло турарди. Нехлюдов бу кресло онасининг ётоғида турганини эслади. Шу креслонинг кўриниши Нехлюдовнинг кўнглида бутунлай кутилмаган туйғуларни уйғотди. Нехлюдов тўсатдан, вайронага айланиб кетадиган уйига, қаровсиз қоладиган боғчага, кесилиб кетадиган ўрмонга, барча молхоналар,

отхоналар, асбоб-ускуна омборлари, машиналар, отлар, сугирларга ачиниб кетди. Бу нарсалар унинг кучи билан бунёдга келмаган бўлса-да, лекин катта қийинчиликлар билан, (у буни яхши биларди) бунёдга келтирилиб сақланиб келаётган эди. Илгари у мана шуларнинг ҳаммасидан осонгина воз кечаман деб ўйларди, лекин ҳозир фақат шуларгагина эмас, ерга ҳам, эндиликда жуда зарур бўлган даромаднинг ярмига ҳам жуда ачинарди. Шу заҳоти янги хаёллар уни чулғаб олган эди. Бу мулоҳазаларга қараганда, ерни деҳқонларга бериш ва хўжаликни тарқатиб юбориш нотўғри ва нотайин иш эди.

«Ерга эга бўлмаслигим керак. Ерим бўлмаса шу катта хўжаликни бошқара олмайман. Ундан ташқари, яқинда Сибирга жўнаб кетаман. Шундай бўлгандан кейин менга уй ҳам, ер-мулк ҳам керак эмас»,—деярди бир товуш: «Шундайликка шундай-ку-я,—деярди иккинчи товуш,—лекин биринчидан, сен бутун умрингни Сибирда ўтказмайсан-ку. Агар уйлангудек бўлсанг, бола кўришинг мумкин. Ер-мулкни қандай олган бўлсанг, болаларингга ҳам шу ҳолича топширишинг керак. Ерга нисбатан бўйнимизда бурчимиз бор. Ҳамма нарсани таркана қилиш, нест-нобуд қилиш жуда осон, бир нарса ортдириш эса амримаҳол. Энг муҳими — қандай ҳаёт кечиришингни бир ўйлаб чиқишинг, ўз тақдиринг хусусида бир қарорга келишинг керак. Шунга қараб мулكنини нима қилиш ҳақида буйруқ берасан. Шу қарорингда қатъий турасанми? Шу қилаётган ишингни виждонан тўғри қиялпман деб ўйлайсанми ёки одамлар кўзини бўяш, улар олдида мақтаниш учун қиялпсанми?» деб сўрарди Нехлюдов ўзидан. У одамларнинг ўзи тўғрида нима деб гапириши унинг қарорига таъсир этмаган дея олмас эди. У ўйлаган сари турли саволлар туғилар, борган сари уларнинг ҳал этилиши оғирлашарди. Нехлюдов шу саволлардан қутулмоқчи, эрталаб, соф калла билан чувалган калаванинг учини топийш учун озодагина ўрнига ётиб ухламоқчи бўлди. Лекин анчагача ухлай олмади, очиқ деразадан соф ҳаво ва ой нурлари билан бирликда узоқда, парқда чахчахлаб сайраган булбулларнинг товуши, қурбақаларнинг қуриллашлари ҳам кирарди. Битта булбул яқингинада — дераза тагидаги очилиб ётган сирень шохида сайрарди. Булбулларнинг ва қурбақаларнинг сайрашини тингларкан, Нехлюдов турма мутасаддисининг қизи чалган музикани эслади,

мутасаддини эслагач, Маслова эсига тушди. «Мени ўз ҳолимга қўйинг» деганида унинг лаблари қуриллаган қурбақаларнинг лабидек титрар эди. Кейин немис бошқарувчи қурбақалар қуриллаётган жарга туша бошлади. Уни тўхтатиб қолиш керак эди. Лекин у тушиши биланоқ Масловага айланди: «Мен каторгачиман, сиз эса князсиз» деб унга таъна қила бошлади. «Йўқ, бўш келмайман»,— деб ўйлади Нехлюдов; уйғониб кетиб ўзидан сўрай бошлади: «Хўш, қилаётган ишим яхшими ёки ёмонми? Билмайман, менга барибир. Барибир. Ҳозир ухлаш керак, фақат». Шундай қилиб, унинг ўзи ҳам бошқарувчи билан Маслова тушиб кетган жойга туша бошлади, ҳаммаси ўша ерда тамом бўлди.

II

Эртасига Нехлюдов эрталаб соат тўққизларда уйғонди. Бекнинг хизматини ўтаб турган контора хизматчиси бўлган йигит, унинг уйғонганини билиб, ҳеч қачон бу қадар ялтирамаган ботинқаси билан муздек тиниқ булоқ суви олиб келди ва деҳқонларнинг тўпланаётганини айтди. Нехлюдов ҳушёр тортиб ирғиб ўрнидан турди. Кеча кечаси, ерни улашиб хўжаликни вайрон қилаётганига ачиниш ҳиссидан заррача асар қолмаган эди. Ҳозир у кеча ўйлаган нарсаларини эслаб ҳайрон бўларди. Ҳозир у қилиши лозим бўлган ишдан севинар, беихтиёр фахрланарди. Утирган уйнинг деразасидан талҳа ўсган lawn tennis майдончаси кўриниб турарди. Бошқарувчининг гапи билан деҳқонлар шу ерда тўпланмоқда эдилар. Қурбақаларнинг кечқурундан бошлаб қуриллаши бежиз эмасди. Ҳаво булут эди. Эрталабдан бошлаб илиққина ёмғир бир текис ёғиб турар, баргларда, новдаларда, кўкатларда ёмғир томчилари йилтирарди. Деразадан кўкатлар ҳидидан талиқари, ёмғирсираб ётган ер иси келарди. Нехлюдов кийина туриб бир неча бор деразадан қараб, деҳқонларнинг майдонга тўпланишаётганини кузатиб турди. Улар бирин-кетин келишар, бир-бирлари билан саломлашиб шапка ва қалпоқларини олишар, таёқларига таяниб давра қуриб туришарди. Кўк қотирма ёқалик, каттакон тугма қадалган калта пиджак кийган, миқтидан келган, мускулдор, бақувват бошқарувчи йигит келиб ҳамма тўпланганини билдирди, лекин сиз аввал бориб кофе ёки чой ичиб олинг, кофе

ҳам, чой ҳам тайёр, деҳқонлар кутиб туриши мумкин, деди.

— Йўқ, яхшиси олдин уларнинг олдига чиқа қолай,— деди Нехлюдов. У деҳқонлар билан гаплашиш керак деб ўйлаши билан кутилмаганда хижолат тортиб, юраги пўкиллай бошлади.

У деҳқонларнинг рўёбга чиқишига ақли бовар қилмаган истакларини бажо келтириш, уларга арзон баҳога ерини бериш, яъни уларга яхшилик қилиш учун борарди-ю, лекин негадир уяларди. Нехлюдов тўпланган деҳқонлар ёнига борганда шапкалар олиниб, малла, қўнғироқ, тепакал, сочлари оппоқ бошлар яланг бўлганда у шундай хижолат тортдики, анчагача ҳеч нарса дея олмади. Ёмғир ҳамон майдалаб ёғар, унинг томчилари деҳқонларнинг соч-соқолларига, чакмонларининг тукларига ёпишарди. Деҳқонлар нима дер экан, деб бекка тикилганларича кутишар, у эса шундай хижолат тортган эдики, лом-мим дея олмас эди. Хижолатпазлик орқасида ўртага тушган жимликни ўзини рус мужигини яхши билувчи деб ҳисоблаган, рус тилини сувдек ичиб юборган, кеккайган немис-бошқарувчи бузди. Худди Нехлюдов сингари бақувват, семиз бу киши, ориқ юзлари бужмайган ва чакмонининг тагидан ориқ курак суяклари туртиб чиққан деҳқонларнинг тамомила акси эди.

— Мана, князь сизларга яхшилик қилмоқчилар — ер бермоқчилар, лекин сизлар бундай илтифотга муносиб эмассизлар,— деди бошқарувчи.

— Нега муносиб эмас эканмиз, Василий Карлич, сенинг хизматингни қилмаганмизми? Биз раҳматлик бека ойимдан мингдан-минг миннатдормиз, жойлари жаннатда бўлсин, ёш князимизга ҳам кўп раҳмат, бизни ўз ҳолимизга ташлаб қўймаптилар,— деб гап бошлади гапдон малла мужик.

— Мен сизларни, агар истасанглар, бутун еримни бераман деб чақиртирдим,— деди Нехлюдов.

Мужиклар унинг гапига тушунмагандек ёки ишонмагандек индамас эдилар.

— Нима мақсадда ер бермоқчисиз?— деди белбурма камзул кийган ўрта яшар мужик.

— Ижарага бермоқчиман, арзон баҳо билан олиб фойдаланинглар, демоқчиман.

— Жуда соз иш,— деди бир чол.

— Фақат баҳоси қурбимиз етадиган бўлса,— деди бошқаси.

— Ер бўлади-ю, олмаймизми!

— Бизнинг касб-коримиз маълум, тирикчилигимиз ер билан ўтади!

— Ўзингизга ҳам тинч, пулингизни санаб олаверасиз, бўлмасам жуда машмашаси кўпайиб кетди,— деган овозлар эшитилди.

— Ўзларинг гуноҳкор,— деди немис,— сизлар бўйин товламай ишлаб, тартибни бузмасаларинг...

— Ҳамма балого биз гирифтор эканмиз-да, Василий Карлич,— деди қиррабурун ориқ чол.— Нега отингни буғдойзорга қўйиб юбординг, дейсан. Ким қўйиб юборибди уни: мен бўлсам эртаю кеч, уззукун буғдой ўриб ўлгудай чарчайман. Кўзимни уйқу элитди дегунча қараб-санки, у қурғур сулига уриб кетибди. Сен бўлсанг менинг теримни шиласан.

— Бўлмаса тартиб сақланглар.

Қора сочли, ҳаммаёғини тук босган, ўрта яшар новча мужик эътироз билдирди:

— Тартиб, тартиб деб оғиз кўпиртириш осон, унга ҳам куч керакми?

— Тўсиб олинглар, демабмидим ахир.

— Аввал ёғоч бер-да,— деб сўзга аралашди орқа томондан кичкинагина, хунуккина мужик.— Ёзда тўсиб олмоқчи бўлган эдим, ўзинг уч ой қамаб, битга ем қилиб қўйдинг-ку. Қандай қилиб тўсаман.

— У нима деяпти?— деб сўради Нехлюдов бошқарувчидан.

— Der erste Dieb im Dorfe¹,— деди бошқарувчи немис тилида,— ҳар йили ўрмонда қўлга тушарди. Ундан кўра бировнинг мулкани қадрлашни ўрган,— деди бошқарувчи.

— Ҳа, сени қадрламаяпмизми?— деди чол,— сени қадрламай иложимиз йўқ, нимага деганингда, сенга муҳтожмиз, сен бизни ноғорангга ўйнатасан.

— Э, оғайнилар, сизларни хафа қилиб бўладими; ишқилиб ўзларинг хафа қилмасаларинг бас.

— Сен бўласану хафа қилмайсанми! Ёзда оғзи-бурнимни қоп-қора қон қилдинг-ку. Бойлар билан тенг келиб бўлармиди.

¹ Қишлоқдаги биринчи ўғри. (Нем.)

— Сен ҳам қонунга қараб иш қил-да.

Даҳанаки жанг бошланиб кетди. Бунда иштирок этувчилар нимани ва нима учун гапираётганларини ўзлари ҳам яхши тушунишмасди. Фақат бир тарафнинг бутун ғазабини қўрқув ҳисси тутиб турар, иккинчи тараф эса, ўзининг устунлиги, ҳукмронлигини сезарди. Буларнинглаб туриш Нехлюдов учун оғир туюлди. Шунинг учун ҳам у ишга кўчишга, баҳо қўйиш ва тўлов муддатларини белгилашга ҳаракат қилди.

— Хўш, ер хусусида нима дейсизлар? Ер олишни хоҳлайсизларми? Агар ернинг ҳаммасини берадиган бўлсам, қандай баҳо қўясизлар?

— Мол сизники, баҳони ўзингиз қўйинг.

Нехлюдов нархини айтди. Нехлюдов қўйган баҳо теваарак-атрофдагилар тўлаб юрган баҳодан анча паст бўлишига қарамай, мужиклар ҳар вақтдагидай, баҳони қиммат деб топиб қийиша бошладилар. Нехлюдов бу таклифни мужиклар жон деб қарши олишади, деб ўйлаган эди, лекин ҳеч кимнинг мамнун бўлгани сезилмади. Ерни бутун жамоа оладими ёки ширкат оладими деган масала кўтарилганда, вақтида пул тўлашга қодир бўлмаган камбағал деҳқонларни шерик қилиб олишни истамаган деҳқонлар билан шерикликдан чиқарилаётган деҳқонлар ўртасида қаттиқ тортишув бошланиб кетди. Нехлюдов қилган таклифи уларга фойдали эканини фақат шундагина билди. Ниҳоят, бошқарувчининг ёрдами билан баҳо белгиланди, тўлаш муддати аниқланди, деҳқонлар гўнғир-гўнғир гаплашиб тепалик ёнбағридаги қишлоқларига қайтишди, Нехлюдов эса бошқарувчи билан биргаликда шартнома лойиҳасини тузиш учун идорага қараб кетди.

Ҳаммаси Нехлюдовнинг кўнглидагидай, кутганидай бўлиб чиқди: деҳқонлар теваарак-атрофдагига қараганда ўттиз процентга яқин арзон баҳо билан ер олдилар. Нехлюдовнинг ердан оладиган даромади ярим баравар камайди, аммо шунга қарамай, сотилган ўрмон ва сотиладиган асбоб-анжомлар пули қўшилгандан кейин Нехлюдовнинг даромади ўзига етиб-ортарди. Назарида, ҳамма иш жойида эди-ю, лекин негадир Нехлюдов доим хижолат тортарди. У деҳқонларнинг баъзилари унга миннатдорчилик билдиргани билан, асосан улар норизо эканликларини, бундан ҳам бошқача илтифот кутганларини сезиб турарди. Бундан чиқди, у кўп нарсадан

воз кечди-ю, лекин деҳқонларни кутганларидек қаноатлантира олмади.

Эртасига хомаки шартлар имзоланди. Нехлюдовни чоллар кузатиб чиққан эдилар. У қандайдир иши чала қолгандек кўнгли ғаш бўлиб, станциядан келган извошчининг сўзи билан айтганда, бошқарувчининг уч от қўшилган ҳашаматли извошига ўтирди, ҳайрон бўлиб, норозилик билан бош чайқаб қолган мужиклар билан хайрлашиб, станцияга жўнаб кетди. Нехлюдов ўзидан норози эди. Нима учун норозилигини ўзи билмас, бироқ ҳаммавақт маъюс, нимадандир уяларди.

III

Кузминскоедан чиққандан кейин Нехлюдов аммаларидан мерос бўлиб қолган — Катюша билан танишган ер-мулкка йўл олди. Бу жойда ҳам у ерни худди Кузминскоедаги каби деҳқонларга бермоқчи эди; ундан ташқари, Катюша ҳақида ва Катюшадан кўрган бола ҳақида суриштириб, иложи борича кўпроқ нарсани билиб олмақчи эди: ўлгани ростми, қандай қилиб ўлган? Нехлюдов Пановога эрта-саҳарлаб келди. Ҳовлига кириб келганида уни илк дафъа ҳайратга солган нарса бутун иморатлар, айниқса уйнинг футурдан кетиб қаровсиз қолгани эди. Бир вақтлар яшил тусда бўлган тунука том кўпдан буён бўялмай, занглаб қизариб кетган, бир неча тахта тунукаси, шамолдан бўлса керак, кўтарилиб қолган эди; уйнинг устидан қоқилган юпқа тахталарни одамлар кўчиши осон бўлган ерлардан занглаган миҳларини қайириб кўчириб олган эдилар. Зинапоянинг иккалови — уйнинг пешидаги зинапоя ва хусусан, унга таниш бўлган орқадаги зинапоя чириб, синиб тушган, фақат тўсинларигина қолган эди; деразаларнинг ойнаси ўрнига юпқа тахта қоқилган эди. Бошқарувчи яшаган уй ҳам, ошхона ҳам, отхоналар ҳам — ҳаммаси эскирган, зах босган эди. Фақат, боғ қариб-тўзиб кетиш у ёқда турсин, қайтага гуркураб яшнаб ўсган, ҳозир гулга кирган эди; гуллаб турган олчалар, олма ва олхўрилар девор орқасидан худди оппоқ булутларга ўхшаб кўринарди. Ихота бўлиб ўсган сирень эса бундан ўн тўрт йил илгаригидек гуллаган, Нехлюдов шу сирень орқасида ўн саккиз яшар Катюша билан бекинмачоқ ўйнаб юриб йиқилган, қичитқон билан қўли тилинган эди. Софья

Ивановна уй ёнига ўтқизганда қозиқ бўйидай келадиган тилоғоч ҳозир тўсинга ярайдиган катта дарахт бўлиб, сариққа мойил яшил, нафис ва юмшоқ игнабарглар билан қопланган эди. Сой лиммо-лим бўлиб оқар, тегирмоннинг новидан шовуллаб тушиб турарди. Сойнинг нариги томонидаги ўтлоқда деҳқонларнинг олачипор подалари ўтлар эди. Бошқарувчи курсни тамомламаган семинарист, Нехлюдовни ҳовлида илжайиб қарши олди, ҳамон боғидек илжайганича уни конторага таклиф этди. Кейин гўё аллақандай бошқача бир нарса ваъда қилаётгандек илжайиб, панжара орқасига ўтиб кетди. Панжара орқасида аллаким билан шивир-шивир гаплашишди ва жим бўлишди. Чойчақасини олган извошчи қўнғироқларини жиринглатиб ҳовлидан чиқиб кетди. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Қўп ўтмай дераза тагидан кашта тикилган кўйлак кийган, қулоғига патли исирға таққан яланг оёқ қиз югуриб ўтди. Қизнинг кетидан йўғон этигининг михини дўқиллатиб бир мужик топталган сўқмоқдан югуриб кетди.

Нехлюдов дераза тагига ўтириб боғни томоша қилди, қулоқ сола бошлади. Тавақалари кичкинагина деразадан елиб кирган баҳор шамоли, унинг терлаб турган пешонасидаги сочини ва пичоқ билан кескилаб ташланган дераза токчаси устидаги қоғозларни оҳиста силкитар, янги ҳайдалган ер ҳидини олиб кирарди. Сойдан тапиратупур овоз келар, хотинлар алланарсани шалоплатиб урар, бу овозлар димланган сойнинг қуёшда порлаб турган сатҳида янграр, сувнинг бир меъёрда тегирмон тарновига қўйилиши эшитиларди. Мана, пашша қулоғи тагидан ғинғиллаб учиб ўтди.

Тўсатдан Нехлюдов, бир вақтлар, ҳали ёш ва маъсум йигитлик чоғида худди ҳозиргидек, бу ердан туриб сойда ҳўл кирларни тапирлатиб урганларини, тегирмоннинг бир меъёрда шовуллашини эшитганини, ўшанда ҳам баҳор шамоли худди ҳозиргидек, ҳўл пешонасидаги сочларини ва пичоқ билан кескилаб ташланган дераза токчасидаги қоғозларни оҳиста силкитганини, худди ҳозиргидек ўшанда ҳам қулоғи тагидан бир пашша ғинғиллаб учиб ўтганини эслади. Шундай қилиб у ўзининг ўн саккиз яшарлик даврини эслабгина қолмай, ўзини ўшандай тароватли, пок ва буюк имкониятларга эга деб ҳис этарди, ҳис этарди-ю, аммо тушдаги каби, бу туй-

гуларнинг мавжуд эмаслигини билар, билгани учун ҳам юраги эзиларди.

— Қачон овқат қиладилар?— деб сўради бошқарувчи илжайиб.

— Истаган вақтингизда, ҳозирча қорним тўқ. Бориб қишлоқни бир айланиб келаман.

— Уй ичини бир айланиб чиқсалар бўлмайдими, ичкарида ҳамма нарса саранжом-саришта. Бир кўриб чиқинг, ташқари томонининг...

— Йўқ, кейин айланиб чиқаман, ҳозирча шуни айтинг: бу ерда Матрена Харина деган хотин турадими?

Бу Катюшанинг холаси эди.

— Бор, бор, қишлоқда, уни сира йўлга сололмадим-сололмадим. Май қилиб сотади. Биламан уни, қўлга туширдим, уришдим, акт тузай десам — раҳмим келади: ўзи кекса, неваралари бор,— деди бошқарувчи ҳамон бо-ягидек хўжайинга ёқмоқчи бўлганини ва Нехлюдовнинг ҳам худди ўзи сингари ҳамма ишни тушунишига ишонганини ифодаловчи табассум билан.

— Қаерда туради? Бориб келмоқчи эдим.

— Қишлоқнинг четида, нариги бошидан учинчи уйда. Чап томонида гиштин уй бор, ўша гиштин уйдан кейинги кулба уники. Яхшиси ўзим олиб бора қоламан,— деди бошқарувчи хушвақт бўлиб илжайиб.

— Йўқ, раҳмат, ўзим топиб оламан. Сиз, яхшиси, мужикларга хабар қилинг, тўпланишин: улар билан ер хусусида гаплашмоқчиман,— деди Нехлюдов. У иложини топса, бу ерда ҳам Кузьминскоедаги каби мужиклар билан бўладиган ишни шу бугун кечқуруноқ бир ёқлик қилмоқчи эди.

IV

Дарвозадан чиққач, Нехлюдов отқулоқ ва сассиқ-алаф босган ўтлоқдаги сўқмоқ йўлда тез-тез юриб келаётган олабайроқ кийимдаги, исирға таққан, болдири семиз деҳқон қизга дуч келди. Қиз, қайтиб келаётиб, чап қўлини юришига монанд силкитар, ўнг қўли билан қизил хўрозни қорнига маҳкам босиб олган эди. Қизил тожи силкиниб турган хўроз бутунлай хотиржамдек туюларди. Фақат хўрознинг кўзлари олайиб-олайиб кетар, қора оёғини гоҳ чўзар, гоҳ кўтарар, тирноғи қизнинг кўйлагига илашарди. Бекка яқинлашиб қолгач, югуриб

келаётган қиз юришини секинлатди, рўпарамарўпара келгач эса, тўхтади, бошини орқасига ташлаб энгашиб таъзим қилди. Нехлюдов ўтиб кетгандан кейингина хўрозини кўтарганича йўлида давом этди. Қудуқ томонга тушиб кетаётган Нехлюдов дағал матодан тикилган кир кўйлакни, букчайган елкасида обкашда суви тўла, оғир челақларни кўтариб келаётган кампирни учратди. Кампир челақларини оҳиста ерга қўйди-да, худди бояги қиздек, бошини орқасига ташлаб, кейин таъзим қилди.

Қудуқнинг нариги томони қишлоқ эди. Ҳаво очиқ, кун иссиқ, соат ўнданоқ кун қизиб кетган эди. Кўкда пайдо бўлаётган булутлар аҳён-аҳёнда қуёш юзини тўсиб қўярди. Қатнайвериб теп-текис бўлган йўлдан тепаликка қараб кетаётган аравалардан, гўнги кавлаб олинган ҳовлилардан гупиллаб уриб турган аччиқ, лекин унча қўланса бўлмаган ҳид бутун кўчани тутган эди. Нехлюдов қўраларнинг очиқ дарвозалари ёнидан ўтиб борарди. Аравалар кетидан тепаликка кўтарилаётган яланг оёқ, кўйлак ва чалварлари шалтоққа ботган мужиклар, шоҳи лентаси офтобда ялтираётган кул ранг шляпа кийган, тутқичи ярқираган бўғим-бўғим ҳассасини ҳар икки қадамда бир марта ерга таяб, қишлоқнинг ичкарасига кириб кетаётган баланд бўйли, семиз князьга ўгирилиб, қараб-қараб қўярдилар. Бўш аравасининг пештахтасига ўтириб олиб, силкина-силкина от йўртириб даладан қайтаётган мужиклар, шапкаларини бошларидан олиб, кўчаларидан ўтиб кетаётган ажойиб одамга ҳайрон бўлиб қараб қолишарди: хотин-халажлар дарвоза ёнига ва пиллапоёга чиқиб, уни бир-бирларига имо қилиб кўрсатишар, кўзлари билан кузатиб қолишарди. Тўртинчи дарвоза ёнида, ўтиб кетаётганда, дарвозадан ёғирлаб чиқиб келаётган арава Нехлюдовни тўхтатди, баланд қилиб уйилган гўнг устига ўтириш учун чипта солинган эди. Маза қилиб аравада кезиш орзусида ёнган олти яшар бола арава кетидан эргашиб келарди. Чипта кавуш кийган ёш мужик, катта-катта қадам ташлаб, отни дарвозадан чиқарарди. Узун оёқ кўк тойчоқ дарвозадан сапчиб чиқди-ю, лекин Нехлюдовдан ҳуркиб аравага қисилди, оёқларини ғилдиракка уриб олиб, дарвозадан оғир аравани тортиб чиқаётган, хавотирланиб кишнаб қўйган онасининг олдига ўтиб кетди. Ундан кейинги отни яланг оёқ, йўл-йўл чалвар, узун кир

кўйлак кийган, елкасининг суяклари чиқиб турган ориқ бардам бир чол етаклаб чиқди.

Отлар бўрсиган, кул ранг тусга кирган гўнг тўкилиб қолган йўлга чиқиб олгач, чол дарвоза ёнига қайтди-да, Нехлюдовга таъзим қилди.

— Бизнинг бек оймларнинг жиянлари бўласизми?

— Ҳа, ўшаларнинг жияниман.

— Хуш келибсиз. Хўш, биздан ҳол-аҳвол сўрагани келдингизми?— деди сўзамол чол.

— Ҳа, шундай. Хўш, аҳволлар қалай?— деди Нехлюдов гап тополмай.

Сўзамол чол сўзларидан мамнун бўлаётгандек чўзиб гапирди:

— Аҳволимиз нима бўлар эди! Аҳволимиз жуда ёмон.

— Нега ёмон?— деди Нехлюдов дарвозахонага киратуриб.

Чол Нехлюдов кетидан, ери қириб тозаланган бостирмага кирар экан.

— Шу ҳам турмуш бўлди-ю? Турмушнинг энг ёмони шу, — деди.

Нехлюдов унинг кетидан бостирмага кирди.

Чол рўмоллари бошларидан сирғалиб тушган, кўйлакларини липпаларига қистириб, яланғоч болдирларининг ярмигача шалтоққа ботган ҳолда, ҳали тозалаб олинмаган гўнг тепасида паншаха ушлаб турган, терлаб-пишган икки аёлни кўрсатиб:

— Қарамогимда ўн икки жон бор,— деб сўзида давом этди.— Ҳар ой олти пуд кетади. Қаердан оламан уни?

— Ўзингизники етмайdimи?

— Ўзингизники?!— деди чол истехзо билан кулиб — Уч жонлик ерим бор, бу йил бор-йўғи саккиз ғарам унум олдик, ҳатто рождествогача ҳам етмади.

— Энди қандоқ қиласизлар?

— Қандоқ қилардик; бирини ишга бердим, яна сиз жаноб олиларидан пул кўтардим. Рўзадан буруноқ бор-йўғимни олиб кетишди, солиқлар бўлса ҳали тўланмаган.

— Қанча солиқ бор?

Ховлимдан тўрт ойга ўн етти сўм тўлаш керак Бундоқ тирикчиликни худо кўрсатмасин, қандай қилиб кун ўтказаетганингга ўзинг ҳам ҳайронсан!

Нехлюдов ҳовлининг тозаланган еридан ҳали тозаланмаган, паншаха билан ағдарилган заъфарранг, бадбўй гўнг уюлиб ётган жойига ўта туриб:

— Уйингизга кирсам бўладими?— деб сўради.

— Нега бўлмас экан, кираверинг,— деди чол, сўнгра пилчиллаган шалтоқни яланг оёқларининг бармоқлари орасидан чиқариб, тез-тез юриб Нехлюдовнинг олдига ўтиб олди-да, уй эшигини очиб берди.

Аёллар бошларидаги рўмолларини тузатиб, кўйлаklarини туширдилар, енгига заррин тугмалар таққан озода князьга мароқли бир даҳшат билан қараб қолдилар.

Уйдан калта кўйлак кийган икки қиз югуриб чиқди. Нехлюдов энгашиб, бошидан шляпасини ечиб даҳлизга кирди. Кейин даҳлиздан икки дастгоҳ банд қилган ифлос ва тор уйга кирди. Бу ердан ачиган таом ҳиди келиб турарди. Уйда печь ёнида офтобда қорайган ориқ, сертомир қўлининг енги шимарилган бир кампир турарди.

— Мана, бегимиз бизга меҳмон бўлиб кирдилар,— деди чол.

Кампир енгини туширар экан:

— Ҳай, хуш кўрдик,— деди мулойимгина.

— Қандай тирикчилик ўтказяпсиз, бир кўрай девдим,— деди Нехлюдов.

— Турмушимизни ўзингиз кўриб турибсиз. Уй босиб қолай деяпти. Ҳали-замон битта-яримтани босиб қолиши ҳеч гап эмас. Чол бўлса шунисига ҳам шукур дейди. Ана шундай кун кечираётимиз,— дерди дадил кампир асабий ҳолда бошини қалтиратиб,— ҳозир тушликни ҳозирладим. Ишлаётган одамларимнинг қорнини тўйдиришим керак.

— Тушлик овқатингиз нима?

— Нима бўларди? Овқатимиз яхши. Биринчисига нон билан квас, иккинчисига — квас билан нон,— деди кампир кемшик тишларини кўрсатиб.

— Йўқ, ҳазилингизни қўйинг. Ҳозир ейдиган таомингизни кўрсатинг.

— Таомингиз?— деди чол кулиб.— Жўнгина овқатланамиз. Кўрсат, кампир, буларга.

Кампир бошини чайқаб қўйди.

— Биз мужикларнинг овқатини кўргингиз келиб қолибди-да. Мен сизга айтсам, жуда эпчил одам экансиз, бек. Ҳамма нарсани билгингиз келади. Овқатимиз нон

билан квас, дедим-ку. Ундан ташқари, карам шўрва билан кеча хотинлар олиб келган майда балиқ бор, аввал карам шўрва, кейин — картошка.

— Ҳаммаси шуми?

— Яна нима бўларди, сут билан оқлаб юборишимиз мумкин, — деди кампир кулимсираб эшикка қараб-қараб қўйиб.

Эшик очиқ эди, даҳлиз одамга тўлган, ўғил болалар, қизалоқлар, гўдакларини кўтарган хотинлар эшик ёнида тиқилишиб, мужиклар овқатини томоша қилаётган ғалати бекни кузатишарди. Кампир бек билан муомалани жойига қўяётганидан фахрланаётгандек кўринарди.

— Шундай, бегим, тирикчилигимиз жуда, жуда оғир, нимасини айтасиз, — деди чол, — нега мунча тиқиласанлар? — деб қичқирди у эшик ёнида турганларга.

— Хўп, хайр бўлмаса, — деди Нехлюдов уялиб, ўнғайсизланиб. Бунинг сабаби нимадалигини унинг ўзи ҳам билмас эди.

— Йўқлаб келганингиз учун мингдан-минг миннатдормиз, — деди чол.

Даҳлиздаги одамлар бир-бирларига сиқилишиб, уни ўтказиб юборишди. Нехлюдов кўчага чиқди-да, юқорига қараб кетди. Унинг кетидан изма-из икки яланг оёқ бола даҳлиздан чиқди; уларнинг каттароғи бир маҳал оппоқ бўлса ҳам, ҳозир яғири чиқиб кетган кўйлак, иккинчиси — ранги айнаб кетган эски пушти кўйлак кийган эди.

— Энди қаёққа борасиз? — деди оқ кўйлак кийган бола.

— Матрена Харинаникига, — деди Нехлюдов, — уйини биласизларми?

Пушти кўйлак кийган кичкина бола негадир кулиб юборди, каттаси бўлса:

— Қанақа Матрена? Қарими? — деб сўради.

— Ҳа, қари.

— Ҳа-а, — деди у чўзиб, — Семениха, қишлоқнинг нариги бошида туради. Сизни олиб бориб қўямиз. Юр, Федька, олиб бориб қўямиз.

— Отлар нима бўлади?

— Қўявер, ҳеч нима қилмайди.

Федька унинг гапига кўнди. Улар уч кишилашиб қишлоқ бўйлаб юқорига қараб кетишди.

Нехлюдов катталардан кўра, болалар билан бирга бўлганда ўзини енгилроқ ҳис этар эди. У йўл-йўлакай болалар билан гаплашиб кетди. Пушти кўйлак кийган кичкина бола кулишини йиғиштириб, нариги катта бола сингари ақлли ва пишиқ-пишиқ гапирарди.

— Қишлоғингизда энг камбағали ким?— деб сўради Нехлюдов.

— Ким камбағал дейсизми? Михайло камбағал, Семён Макаров, Марфа бўлса ҳаммадан камбағал.

— Анисья-чи — энг камбағали шу. Анисьянинг сигири ҳам йўқ, тиланчилик қилишади,— деди кичкина Федька.

— Сигири бўлмасаям, улар бор-йўғи уч киши, Марфа бўлса ўзи билан беш киши,— деб эътироз билдирди каттаси.

— Ҳар нима бўлгандаям, у бева хотин,— деб гапида туриб олди пушти кўйлак кийган бола.

— Анисьяни бева дейсан, Марфа ҳам бевадек гап,— деб давом этди катта бола.— Барибир эри йўқ.

— Эри қаерда?— деб сўради Нехлюдов.

— Қамоқда, битларга ем бўлиб ётибди,— деди катта бола одатдаги иборани ишлатиб.

— Ёзда хўжайиннинг ўрмонидан иккита қайин кесиб олгани учун қамаб қўйишди уни,— деди шоша-пиша пушти кўйлакдаги кичкина бола.— Қамалганига олти ой бўлди. Хотини тиланчилик қилиб юрибди. Учта боласи, яна битта мункиллаган кампири ҳам бор,— деб бафсил гапириб берди у.

— Қаерда туради?— деб сўради Нехлюдов.

— Мана шу ҳовли,— деди бола рўпарасида оқ бошли муштдек гўдак турган уйни кўрсатиб. Тиззаси букилган, оёғи эгри бола Нехлюдов келаётган сўқмоқда тебраниб, зўрға турарди.

Уйдан худди кулга белангандек кир, кулранг кўйлак кийган хотин югуриб чиқиб:

— Васька, қаёққа кетиб қолдинг, шайтон?— деб қичқирди, юзида қўрқув ифодаси пайдо бўлди, югуриб бориб Нехлюдовдан олдинга ўтиб олди-да, гўё боласини Нехлюдов бир нима қилиб қўядигандек, уни кўтара солиб уйга кириб кетди.

Бу Нехлюдовнинг ўрмонидан иккита қайин кесгани учун қамалган кишининг хотини эди.

— Матрена-чи, камбағалми?— деб сўради Нехлюдов Матренанинг уйига етишганида.

— Қанақасига камбағал бўлади: вино сотади-ю,— деди пушти кўйлак кийган ориқ бола қатъий қилиб.

Матренанинг уйига етгач, Нехлюдов болаларга жавоб бериб юборди-да, даҳлизга, кейин уйга кирди. Матрена кампирнинг уйи олти газ келарди, шундай кичкина эдики, печнинг нарёғидаги каравотда катта одам оёғини узатиб ёта олмас эди. «Худди шу каравотда,— деб ўйлади у,— Катюша туққан, кейин касал бўлиб ётган». Уйни бошдан-оёқ бир дастгоҳ эгаллаган эди. Нехлюдов бошини пастак эшикнинг кесакисига уриб олиб кирган пайтда, кампир катта невараси билан дастгоҳнинг алланимасини тўғрилайётган эди. Кампирнинг яна иккита невараси Нехлюдовнинг кетидан уйга югургилаб кирди, унинг орқасида кесакини чангаллаганларича эшик оғзида тўхтаб қолишди.

Дастгоҳни тузата олмагани учун кайфи бузилиб турган кампир:

— Ким керак?— деб сўради зарда билан. Ундан ташқари, яширин суратда вино сотиб юргани учун, у ҳар қанақа нотаниш одамдан чўчир эди.

— Мен помешчикман. Сиз билан гаплашмоқчи эдим.

Кампир унга тикилиб жим бўлиб қолди, кейин бирдан ўзгарди.

— Вой, жонингга тасаддуқ, мен тентакни қара, танимабман-а: қанақанги йўловчи экан дебман,— деди кампир ясама меҳрибонлик билан.— Вой, лочиним-э!..

Нехлюдов болалар турган очиқ эшикка қараб:

— Авлоқ жойда гаплашсам деган эдим,— деди.

Болаларнинг орқасида касалликдан ранги қочган, ҳамон боягидек тиржаяётган, қуроқ кўйлак кийган ориқ боласини кўтарган хотин турарди.

— Томоша борми бу ерда, қани менга таёқни бер-чи, бир кўрсатиб қўяй буларга!— деб қичқирди кампир эшик ёнида турганларга,— ёпсаларинг-чи эшикни!

Болалар нари кетдилар, бола кўтарган хотин эшикни ёпиб қўйди.

— Мен бўлсам ким экан бу деб ўтирибман-а. Бўйгинангдан ўргулай, бегимнинг ўзгиналари келган эканларку! Жонгинам қоқиндиқ бўлсин-а!— дерди кампир.—

Жирканмасдан кирганингизни қаранг-а. Вой ўзимнинг гавҳаргинам! Қани, бу ёққа ўтирсинлар, князь ҳазратлари, мана бу курсига ўтирсинлар, — дерди кампир курсини парда билан артаётиб. — Мен бўлсам, қандай балони худо етказди деб ўтирибман, ваҳоланки, бегимнинг ўзгиналари, князь ҳазратлари, валинеъматимиз эканлар. Кечиринг мени, қариб, миям айниган, кўздан қолганман.

Нехлюдов ўтирди. Кампир унинг рўпарасида чап қўли билан ўнг қўлининг туртиб чиққан тирсагини ушлаб, ўнг қўлини юзига таяди-да, оҳангдор овоз билан гапира бошлади:

— Анчагина қариб қолибсиз-а, князь ҳазратлари; бурун сухсурдай йигит эдингиз, энди бўлса эҳ-ҳе! Сизниям ўзингизга яраша ташвишингиз бор кўри-нади.

— Сиздан бир нарсани сўрагани келган эдим: Катюша Маслова эсингиздами?

— Катеринами? Нега эсимда бўлмасин — жияним-ку, ахир... Нега эсимдан чиқсин; озмунча йиғлатдим, у жувон ўлмагур. Ахир ҳаммасидан бохабар эдим-ку. Худо таоло олдида бегуноҳ банда бормидики? Ешлик эмасми, бирга ўтириб чой, кофе ичгансизлар, шунда шайтон йўлдан оздирган, ахир у зўр-да. Нима қилайлик! Сиз уни ташлаб кетган бўлсангиз, бошқа гап эди, ахир унга юз сўм бергансиз-а. Эсини йиғиб иш тутмади. Менинг гапимга кирганда-ку, бир кунини кўриб кетарди. Ўзимнинг жияним бўлсаям, тўғриси айтиман — ярамас қиз. Ахир ўшандан кейин мен уни шундай яхши ерга жойлаштириб қўйдимки, йўқ, бўйин бермади, хўжайинни ҳақорат қилди. Ахир хўжайинни сўкишни биздақаларга ким қўйибди? Шундай қилиб, у ердан ҳам ҳайдаб юборишди. Кейин ўрмон мудириникидаям туриб кетса бўларди, йўқ, истамади.

— Болани сўрамоқчи эдим. Сизникида туғувди шеклли? Қани боласи?

— Ушандаёқ боланинг тадорикини кўрдим, айланай кўзим. Туғишда жуда қийналди, мадордан кетди. Мен болани қондасини келтириб чўқинтирдим-да, тарбия уйига жўнатдим. Онаси ўлай деб ётгандан кейин фариштадек жонни қийнашнинг нима кераги бор. Баъзилар шундай қилишади, болани боқмасдан, оч қўйишади, ўлади-қолади, мен бўлсам, кел, озгина заҳмат чексам чека қо-

лай деб егимхонага жўнатдим. Пул бўлса бор эди, олиб бориб ташладим.

— Номери бормиди?

— Номери-ку бор эди-я лекин ўша заҳоти ўлиб қолди-да. Олиб борган замон ўлди деган эди.

— Қим?

— Уша хотин-да, Скороднода турарди. Шу иш билан шуғулланарди. Исми Маланья эди, ҳозир ўлиб кетди, ўзи ақлли хотин эди,— биласизми нима қиларди! Унга бола олиб келиб ташлашса, уйда ўзи боқиб бир неча кун асрарди. Билсангиз, ўша хотин болалар бир тўда бўлгунча боқарди. Учта-тўртта бўлиб йиғилгандан кейин биратўла олиб бориб топширарди. Шундай уста эдики, қўяверасиз: икки ўринлик катта беланчаги бор эди. Бирини у ёққа, бирини бу ёққа ётқизарди. Беланчакнинг тутқичи ҳам бор эди. Бир-бирига тегиб кетмасин деб тўрттала боланинг бошини бошқа-бошқа, оёғини бир қилиб ётқизарди-да, бирийўла тўрттовини олиб кетарди. Болаларнинг оғзига сўрғич тиқиб қўйса, шўрликлар миқ этмай ётишаверарди.

— Хўш, иннайкеин?

— Катеринанинг боласиниям олиб кетди. Икки ҳафтача уйда боққан бўлса керак. Бола шўрлик унинг уйдалигидаёқ бир ҳолатда бўлиб қолган эди.

— Яхши боламиди?— деб сўради Нехлюдов.

— Боламисан, бола эди-да. Худди ўзгинангиз,— деб қўшиб қўйди кампир хира кўзини қисиб.

— Нега бир ҳолатда бўлиб қолди? Ёмон боққандир-да?

— Боқиб қаёқда! Хўжа кўрсинга боққан-да. Ўз боласи бўлмагандан кейин... Тирик етказиб борганидаям бошқа гап эди. Москвага етиш билан жони узилди деган эди. Қондасини келтириб ўлганига гувоҳномаям олиб келган. Ақлли хотин эди.

Нехлюдовнинг боласи ҳақида билган гапи шу бўлди.

VI

Нехлюдов уй ва даҳлиз эшигига яна бошини уриб олиб кўчага чиқди. Оқ-кўкимтир ва пушти кўйлакли болалар уни кутиб туришарди. Уларнинг ёнига яна бир неча бола қўшилган эди. Гўдагини кўтарган бир неча хотин ҳам кутиб турарди. Улар орасида ямоқ кўйлак

кийган, рангсиз боласини ликилллатиб кўтарган бояги хотин ҳам бор эди. Унинг боласи қаримсиқ юзини буриштириб ҳаммага ғалати жилмаяр, каттакон қийшиқ бармоқларини ўйнар эди. Нехлюдов боланинг азоб-уқубат чекаётганидан тиржайётганини биларди. Нехлюдов бу хотиннинг кимлигини сўради.

— Боя сизга айтган Анисья шу,— деди каттароқ ёшдаги бола.

Нехлюдов Анисья билан гаплаша бошлади.

— Аҳвол қалай?— деб сўради у,— қандай тирикчилик қиляпсан?

— Қалай бўларди? Тиланиб юрибман,— деди-да, Анисья йиглаб юборди.

Қаримсиқ бола эса чувалчангдек ингичка оёқларини майиштириб боягидан бадтар тиржайди.

Нехлюдов ҳамёнини чиқариб аёлга ўн сўм олиб берди. Икки қадам юрмасидан бола кўтарган бошқа бир хотин, кейин кампир, улардан кейин яна бошқа аёллар кетидан етиб олишди. Ҳаммалари қашшоқликларини айтар, ундан ёрдам сўрардилар. Нехлюдов ҳамёнидаги олтмиш сўм майда пулни уларга улашди-да, юраги ғуссага тўлиб уйга, яъни бошқарувчининг катта иморат ёнига солинган уйига қайтди. Бошқарувчи Нехлюдовни жилмайиб қарши олди-да, мужиклар кечқурун йиғилишини айтди. Нехлюдов унга ташаккур билдирди, уйга кирмасдан тўғри боққа қараб кетди ва кўрган-кечирганларини ўйлаб, оппоқ олма гуллари тўкилган, ўт босган йўлкада кезиб юрди.

Дастлаб уй атрофи жимжит эди. Лекин кейинчалик Нехлюдов приказчикнинг уйида бир-бирларининг гапларини бўлиб аччиқланиб гапираётган аёлларнинг товушларини эшитди. Аҳён-аҳёнда, бу товушлар орасидан жилмайган бошқарувчининг хотиржам овози эшитиларди. Нехлюдов қулоқ сола бошлади.

— Қўлидан ҳеч нарса келмайди деб ҳаддингдан ошаверар экансан-да?— дерди аламли аёл товуши.

— Энди кирган эди,— дерди бошқа товуш,— қайтиб бер деяпман сенга. Нима қиласан молни ҳам қийнаб, болаларни ҳам сутсиз қолдириб.

— Ё тўла, ё ишлаб бер,— дерди бошқарувчи хотиржамгина.

Нехлюдов боғдан чиқиб, пиллапоя ёнига қайтди. У ерда сочлари ҳурпайган икки аёл турарди. Улардан би-

рининг ой-куни яқинлашиб қолгани билиниб турар эди. Зина устида бошқарувчи қўлини пальтосининг чўнтагига тиқиб турарди. Бекни кўриб аёллар жим бўлиб қолишди-да, бошларидан сирғилиб тушиб кетган рўмолларини тўғрилай бошлашди, бошқарувчи эса қўлини чўнтагидан олиб яна илжайди.

Воқеа қуйидагича эди: бошқарувчининг айтишига қараганда, мужиклар бузоқларини ҳатто сигирларини ҳам бекнинг ўтлоғига атайлаб қўйиб юборган эканлар. Шундай қилиб, мана шу аёлларнинг икки сигирини ўтлоқдан тутиб олиб ҳайдаб келтирибдилар. Бошқарувчи ҳар бир сигир учун ўттиз тийиндан пул беришни ё бўлмаса икки кун ишлаб беришни аёллардан талаб қиларди. Аёллар бўлса, биринчидан, сигиримиз ўтлоққа энди кирган эди, деб гап маъқуллаштишар, иккинчидан; пуллари йўқлигини айтар, учинчидан эса, ишлаб беришга ваъда қилиб, эрталабдан бери оч қолиб офтобда маъраб ётган сигирларини тезлик билан қайтариб беришни талаб этишарди.

Бошқарувчи ишшайиб туриб, Нехлюдовни гувоҳликка чақираётгандек унга ўгирилиб қараб қўйди-да:

— Тушда ҳайдаб келадиган бўлсаларинг, молларингга қараб турларинг деб неча марта яхшиликча айтдим,— деди.

— Боламга қараб келай деб кетсам, кириб кетиб қолибди.

— Боқадиган бўлганингдан кейин кетишни ким қўйибди сенга.

— Болани ким боқади бўлмаса? Сен бориб эмизиб қўймайсан-ку.

— Ўтлоқни пайҳон қилгани рост бўлгандаям алам қилмас эди, энди кирган экан,— дерди иккинчи аёл.

— Ўтлоқни бутунлай босиб-янчиб ташлашди,— деди бошқарувчи Нехлюдовга ўгирилиб.— Агар танбиҳлаб турмасанг, пичан ололмайсан ҳам.

— Худодан қўрқсанг-чи!— деб қичқирди ҳомиладор аёл.— Меники ҳеч кирган эмас.

— Қўлга туширдимми, ё ишлаб бер, ё тўла.

— Ишласам ишлаб беравераман, сигирни қўйиб юбор, очидан ўлдирма!— деб қичқирди ҳомиладор аёл жаҳл билан.— Кечаси ҳам, кундузи ҳам тиним йўқ. Қай-нанам касал ётибди. Эрим қамоқда. Ҳамма балога ёлғиз гирифторман, жонимда жон қолмади. Ишлаб бер демай овозинг ўчсин.

Нехлюдов бошқарувчидан сигирни қўйиб юборишни илтимос қилди, ўзи бўлса ўйини ўйлаш учун яна боққа кириб кетди, ammo энди ўйлайдиган нарса қолмаган эди. Ҳозир ҳаммаси унга шу қадар равшан эдики, одамларнинг шу қадар очиқ-ойдин бир нарсани кўрмаганларига, ўзи ҳам шу вақтгача кўрмай келганига ҳайрон эди.

«Халқ қириляпти, ўзи шунга ўрганиб кетган, ҳатто халқнинг ҳаёти таназулга йўл олганини кўрсатувчи аломатлар вужудга келган,—болаларнинг ўлиши, хотинларнинг ҳаддан ташқари оғир меҳнати, озиқ-овқатнинг ҳаммага, айниқса қари-қартангларга етарли эмаслиги шуни кўрсатади. Халқ аста-секин шу ҳолга тушиб қолганки, аҳволининг бу қадар даҳшатли эканини ўзи кўрмайди ҳам, бундан нолимайди ҳам. Шунинг учун ҳам биз уларнинг бу аҳволини табиий ва шундай бўлиши керак деб ҳисоблаймиз». Энди халқнинг қашшоқлигининг асосий сабаби, халқни едириб-ичираётган ернинг ер эгалари томонидан тортиб олинганлигида экани Нехлюдов учун очиқ-ойдин эди, буни халқ тушуниб олган ва ҳамма вақт шуни пеш қилади. Ундан ташқари, болалар ва қарияларнинг сут йўқлигидан ўлиб кетаётгани равшан эди. Чунки халқ қўлида мол боқиш, буғдой экиб ундириш ва пичан ўриб олиш учун ер йўқ. Халқнинг бутун қашшоқлиги, ёки ҳеч бўлмаганда халқни қашшоқликка олиб келган асосий сабаб шундаки, халқни едириб-ичтирадиган ер халқ қўлида бўлмай, заминдорлик ҳуқуқидан фойдаланиб, шу халқнинг меҳнати билан кун кўраётган кишилар қўлида эди. Халққа энг зарур бўлган (шу қадар зарурки, одамлар шу ер йўқлигидан ўлиб кетаётган эдилар) ерни шу қашшоқ халқ ишлаб берарди, шу ердан ундириб олинган буғдойлар чет элга сотилиши, ер эгалари ўзларига шляпалар, ҳассалар, извошлар, ялтироқ нарсалар ва ҳоказо сотиб олиши учун ишлар эди. Бир қўрага қамаб қўйилган, оёғи остидаги гиёҳларни еб битирган отлар то ўзларига бошқа ердан ўт топиб ейишларига имконият берилмагунча озиб-тўзиб кетиши ёки ҳаром қотиши равшан бўлганидай, бу нарсалар ҳам Нехлюдов учун кундай равшан эди... Бу ғоят мудҳиш, бундай бўлиши мумкин эмас, бунга йўл қўйилмаслиги керак. Бунинг олдини олиш учун чора топиш керак, ёки ҳеч бўлмаганда, шу ишда ўзи иштирок этмаслиги керак. «Албатта чора топаман,—деб ўйларди у, энг яқин қайинзор хиёбонда у ёқдан-бу ёққа юриб.—Илмий жа-

миятларда, ҳукумат идораларида ва газеталарда халқнинг қашшоқлиги сабаблари ҳамда уни кўтариш ҳақида вайсаймиз-у, аммо халқни ҳақиқатан ҳам кўтариши мумкин бўлган ва халқ учун зарур бўлган ерни унинг қўлидан тортиб олмасликдангина иборат бўлган бирдан-бир восита ҳақида ғиринг демаймиз.—Нехлюдов Генри Жоржнинг асосий қоидаларини, унинг мухлиси бўлганини эслади, шуларни унутиб юборганига ҳайрон қолди.—Ер хусусий мулк бўлиши мумкин эмас, сув, ҳаво ва қуёш ёғдуси сингари ер ҳам олди-сотди бўлиши мумкин эмас. Ерга ва ернинг инсонларга бераётган имтиёзларига барчанинг баравар ҳақи бор». Нехлюдов Кузьминскоеда ўз ишларини тўғрилаб келганини эслаганда ўздан-ўзи уялаётганининг сабабини энди англади. У ўзини-ўзи алдаб юрган экан. Инсоннинг ерни хусусий мулки қилиб олишга ҳақи йўқлигини била туриб, ўзини шу ҳуқуққа эга деб танибди ва қалбида ерга эгалик қилишга ҳақи йўқлигини тушуниб-била туриб, ҳуқуқининг бир қисмини деҳқонларга ҳадя қилибди. Энди бундай қилмайди, Кузьминскоедагига қараганда бошқача иш қилади. Нехлюдов миясида шундай режа тузди. Бу режага кўра ерни деҳқонларга рента қабалида ижарага бериши, рента эса шу деҳқонларнинг ўз хусусий мулки деб ҳисобланиши, ижара ҳақи солиқлар ва ижтимоий ишларга сарф этилиши керак эди. Бу *single tax*¹ эмас эди, лекин ҳозирги шароитда, шунга яқинлашмоқ демак эди. Энг муҳими шу эдики, Нехлюдов ер-мулкидан фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечган бўлур эди.

Нехлюдов уйга қайтгач, бошқарувчи ўзида йўқ шод бўлгандек тиржайиб, овқатланишни таклиф этди, исирғали қиз ёрдамида хотини тайёрлаган овқат пишиб ўтиб кетмаса ёки қовурилиб кетмаса эди деб ташвишланганини билдирди.

Столга сурп дастурхон ёзилди, гул солиб тикилган сочиқ қўл артиш учун қўйилган эди. *Vioux-saxe*² терилган стол устидаги банди синган бир идишда боя гоҳ бир, гоҳ иккинчи қора оёғини олдинга чиқариб турган хўрознинг гўшти солинган картошка шўрва бор эди. Гўшт майда-майда қилиб солинганди. У чала тозаланган, кўп жойида пати кўринарди. Шўрвадан кейин яна ўша пати

¹ Ягона солиқ. (Инг.)

² Қадимий Саксония чинниси. (Франц.)

қовурилиб кетган хўроз билан сарёғ ва ширин пишлоқ берилди. Нехлюдов қишлоққа келган пайтида унинг ғамларини унуттирган фикрлар билан шу қадар банд эдики, овқатнинг бемазалигини ҳам, нимани еяётганини ҳам пайқамас эди.

Така-пука бўлган исирғали қиз таом тортар экан, бошқарувчининг хотини ўқтин-ўқтин эшикдан қараб қўяр, хотинининг пазандалигидан фахрланган бошқарувчининг ўзи эса зўр бериб илжайрди.

Овқатдан кейин Нехлюдов бошқарувчини зўрлаб ўтказди-да, ўзини бир синовдан ўтказиш, шу билан бирга, ўзини шу қадар машғул қилган фикрни биронта одам билан ўртоқлашиш мақсадида унга ерни деҳқонларга тақдим қилиш тўғрисидаги режасини гапириб берди ва унинг фикрини сўради. Бошқарувчи ўзини гўё кўпдан буён худди шу нарсани ўйлаб юрган ва ундан бу гапни эшитиб қувонганини кўрсатмоқчи бўлгандай жилмаярди-ю, аммо ҳақиқатда эса, ҳеч нарса тушунмас эди. Йўқ, Нехлюдов тушунтириб гапира олмагани учун эмас, балки бу режага кўра Нехлюдов бошқаларнинг фойдасини кўзлаб ўз фойдасидан воз кечгани аниқ кўриниб тургани учун тушунмас эди. Ҳар қандай одам ўз фойдаси учун бошқанинг зарарини кўзлаши керак деган ҳақиқат бошқарувчининг онгида шу қадар ўрнашиб қолган эдики, Нехлюдов ердан тушадиган барча фойда деҳқонларнинг жамоат капиталига қўшилишини айтганда, бошқарувчи ўзича ниманидир тушунмаяпман деб ўйлаган эди.

— Тушундим. Бундан чиқди энди сиз шу капиталдан процент олиб турар экансиз-да?— деди бошқарувчи ёришиб.

— Йўғ-э. Ахир тушунсангиз-чи, ер алоҳида бир шахснинг хусусий мулки бўла олмайди.

— Тўғри айтасиз!

— Шунинг учун ердан тушадиган даромад ҳамманики бўлади.

— Бундан чиқди, сиз энди даромад олмас экансиз-да?— деб сўради бошқарувчи кулишдан тўхтаб.

— Ҳа, даромаддан воз кечаман.

Бошқарувчи оғир хўрсиниб қўйди, кейин яна жилмая бошлади. У энди тушунди. У Нехлюдовнинг мияси айнаибди деб ўйлаб, Нехлюдовнинг ердан воз кечиш ҳақидаги режасидан ўзи учун фойда ахтара бошлади. У ре-

жани шундай англашга ҳаракат қилардики, натижада, деҳқонларга берилаётган ердан ҳам ўз манфаати учун фойдаланиб қолсин.

Бундай қилишнинг ҳам иложи йўқлигини англагач, Нехлюдовнинг режаси бошқарувчини қизиқтирмай қўйди, у бекка манзур бўлиш учунгина ҳамон илжайрди. Бошқарувчи кўнглидагини тушуниб етмаётганини кўриб Нехлюдов унга жавоб бериб юборди-да, сиёҳ тўкилган, кескилаб ташланган стол ёнига ўтириб режасини бир қоғозга ёза бошлади.

Қуёш эндигина барг ёза бошлаган липа дарахтлари орқасида бота бошлади, чивинлар гала-гала бўлиб уйга ёпирилиб кириб Нехлюдовни чақишга киришди. Нехлюдов ёзувини тугатди, худди шу вақтнинг ўзида қишлоқ томонда подаларнинг маъраши, дарвозаларнинг ғижирлаб очилиши ва тўпланган мужикларнинг гўнғир-гўнғир гаплашаётгани қулоғига кирди. Нехлюдов бошқарувчига, деҳқонларни конторага чақиришнинг кераги йўқ, қишлоққа, мужиклар тўпланаётган ҳовлига ўзим бораман, деди. Нехлюдов бошқарувчи таклиф этган бир станкан чойни шошиб ичди-да, қишлоққа қараб кетди.

VII

Оқсоқолнинг қўрасига тўпланган одамларнинг ғовурғуви эшитиларди. Аммо Нехлюдов яқинлашиши билан гаплар тинди, деҳқонлар эса худди Кузминскоедаги сингари бирин-кетин шапкаларини ечдилар. Бу ернинг деҳқонлари Кузминскоедаги деҳқонларга қараганда одмироқ кийинган эди: қиз-жувонлари ёппасига қулоқларига пат исирға таққан бўлсалар, мужикларнинг дярли ҳаммаси чипта кавуш билан хонаки кўйлак ва камзулда эдилар. Баъзилар ишдан тўғри келганлари учун яланг оёқ ва кўйлакчан эдилар.

Нехлюдов ўзини тутиб олди-да, сўз бошлаб, ерини мужикларга бутунлай бериш ниятида эканлигини эълон қилди. Мужиклар миқ этишмади, уларнинг қиёфаларида ҳам ҳеч қандай ўзгариш юз бермади.

— Чунки мен шундай ўйлайман: ерга кучи сингмаган одам унга хўжайин бўла олмайди,— деб қизариб гапини давом эттирди Нехлюдов.— Ердан фойдаланишга ҳамма ҳақли.

Мужикларнинг:

— Бўлмасам-чи. Албатта шундай бўлиши керак,— деган овозлари эшитилди.

Нехлюдов, ердан олинадиган даромад ҳамманинг ўртасида барабар тақсим этилиши керак, шунинг учун ерни олиб, ўзингиз белгиланган баҳода ҳақ тўланг, бу ҳақ жамоат капиталига қўйилади, жамоат капиталидан ҳам яна фақат ўзларингиз фойдаланасиз деб уқтира бошлади. Маъқуллаган, розилик билдирган овозлар эшитиларди. Аммо деҳқонларнинг жиддий қиёфалари янада жиддийлашиб, боядан бери бекка тик қараётган кўзлар, гўё ҳийлангни аллақачон билиб олганмиз, бизни лақиллатолмайсан, деб уялтиришни истамагандек, ерга қарай бошлади.

Нехлюдов очиқ-ойдин гапирарди, мужиклар ҳам бефаҳм эмас эдилар, лекин боя бошқарувчи анчагача тушунолмай турган сабабга кўра, улар ҳам гапга тушуна олмас эдилар. Улар ҳар қандай одам ўз фойдасини кўзлаши кераклигига шак-шубҳа қилмасдилар. Помешчиклар эса ўз фойдаларини кўзлаб деҳқонлар зиёнига иш кўришларини бир неча авлод ўз бошидан кечириб келганини улар яхши билардилар. Шунинг учун ҳам модомики, помешчик ўзи чақириб янги бир нарсани таклиф қилаётган экан, у деҳқонларни аввалгидан ҳам бадтарроқ алдамоқчи.

— Хўш, нима дейсизлар, қанчага баҳолайсизлар?— деб сўради Нехлюдов.

— Баҳолаб нима қиламиз? Бизнинг қўлимиздан келмайди. Ер сизники бўлгандан кейин, хўжайин ҳам сиз,— дейишарди одамлар.

— Гап бундай-да, ўша пуллардан ўзларингиз жамоат эҳтиёжи учун фойдаланасиз.

— Йўқ, бу бизнинг қўлимиздан келмайди. Жамоат ўз йўлига, бу ҳам ўз йўлига.

Нехлюдовнинг кетидан келган бошқарувчи гап тушунтирмоқчи бўлиб:

— Тушунсаларинг-чи ахир,— деди тиржайиб,— князь ерларини сизларга пулга сотмоқчилар, бу пуллар бўлса яна сизларнинг капиталингиз бўлади, жамоатга берилади.

— Жуда яхши тушунамиз,— деди тишлари тушиб кетган чол кўзини ердан кўтармай.— Банка шекилли, фақат вақтида тўлаб туришимиз керак. Йўқ, бизга бу-

нақаси керак эмас, нега деганда, узимиз жуда қийналганмиз. Энди хонавайрон бўлар эканмиз-да?

— Керак эмас. Қайтага бурунгидай қолаверсин,— деган норизо, ҳатто, дағал товушлар эшитилди.

Нехлюдов шартнома тузишини, унга ўзи, кейин бошқалар ҳам имзо чекишини эслатиб ўтганда, мужиклар айниқса норизолик билдира бошлашди.

— Қўл қўйишнинг нима кераги бор? Аввал қандай ишлаган бўлсак шундай ишлайверамиз. Бунга бало борми? Биз тўпори одамлар бўлсак.

— Бунақасини сира кўрмаганмиз, асти рози бўлмаймиз. Бурун қандай бўлса, шундай бўлаверсин. Фақат уруғлик бекор қилинса бўлди,— деган овозлар эшитилди.

Ҳозирги шароитда экиладиган уруғлик ҳам деҳқонлар ёнидан бўлар эди, улар энди уруғликни хўжайин берсин дер эдилар. Уруғликни бекор қилиш дегани шундан иборат эди.

Нехлюдов кулиб турган, йиртиқ камзул кийган яланг оёқ ўрта яшар деҳқонга қараб:

— Бундан чиқди, рад қиялпсиз, ер олишни истамай-сизлар?— деб сўради.

У киши чап қўлини букиб, йиртиқ шапкасини солдат сингари ушлаб турарди.

— Худди шундай,— деб гўлдиради солдатлик вақтида ўрганиб қолган одатлардан қутулмаган деҳқон.

— Бундан чиқди, ерларингиз етарли экан-да?— деди Нехлюдов.

— Ҳеч бир, тақсир,— деб жавоб берди собиқ солдат ясама кулги билан.

У, кимга керак бўлса олсин, дегандек қилиб жулдур шапкасини олдинга чўзиб эҳтиёт билан ушлаб турарди.

— Ҳар ҳолда, мен айтган гапларни яна бир яхшилаб ўйлаб кўринглар,— деди ҳайрон қолган Нехлюдов. У ўз таклифини яна такрорлади.

— Ўйлаб нима қиламиз: сиз нима десангиз, шу бўлади-да,— деди жаҳл билан қовоғи солиқ тишсиз чол.

— Эртага кечгача шу ерда бўламан, агар бошқа фикрга келгудек бўлсанглар, менга хабар қилингллар. Мужиклар индашмади.

Шундай қилиб Нехлюдов бир иш чиқара олмай орқасига, идорага қайтди.

— Мен сизга айтсам, бу одамлар билан келишолмай-сиз, князь,— деди бошқарувчи уйга қайтиб келишгач.— Жуда ўжар халқ. Йиғинга келдими бўлди — оёғини тирайди-олади. Қани жойидан жилдириб кўр-чи. Нимага деганингизда, ҳамма нарсадан кўрқади. Аслида бу мужиклар анови мўйсафид ҳам, гапингизга кўнмай турган, қорачадан келган кишиям — ақлли мужиклар. Конторага келганда, ўтқазиб чой билан зиёфат қилиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашсанг,— дерди бошқарувчи илжайиб,— доно, нах министр бўладиган одам, ҳамма нарсага ақли етади. Йиғинга келдими ўзгаради-қолади, бутунлай бошқа одам, айтган жойидан кесади...

— Ана шунақа гапга тушунадиган деҳқонлардан бир нечасини шу ерга чақиртирсак бўлмайдими,— деди Нехлюдов,— ўзим уларга яхшилаб тушунтирдим.

— Бўлади,— деди жилмайган бошқарувчи.

— Марҳамат қилиб, эртага чақиртиринг.

— Хўп бўлади, эртага тўплаб келаман,— деди бошқарувчи ва аввалгидан бадтар илжайди.

Қорни тўқ бияда чайқалиб бораётган, тароқ кирмайдиган пахмоқ соқол мужик:

— Ҳа уддабуронлигини қара-я!— деяр эди ёнида занжир тушовни жангиллатиб ўйнаб кетаётган жулдур камзулли ориқ, кекса мужикка.

Мужиклар кечаси отларини катта йўлда ва яширинча хўжайиннинг ўрмонида боқиб келиш учун кетишаётган эди.

— Ерни текинга бераман, фақат қўл қўйсанг бўлди, дейди-я. Теримизни шилишгани озлик қилди шекилли. Йўқ, оғайни, бу найрангинг кетмайди, ҳозир биз ҳам тушунадиган бўлиб қолганмиз,— деб қўшиб қўйди-да, отини тўхтатди: ўгирилиб орқада қолиб кетган тойчани:— мах, мах, мах,— деб чақира бошлади. Аммо тойча орқада эмас, ён томонда — ўтлоққа кириб кетган эди.

— Оббо баччагар-э, хўжайиннинг ўтлогига тушиб кетибди-ю,— деди пахмоқ соқолли қора мужик тойчоқнинг қиров босган, ботқоқ ҳиди анқиб турган ўтлоқда кишнаб, отқулоқларни шатир-шутур босиб дингиллаб келаётганини эшитиб.

— Қара, ҳаммаёқни ўт босиб кетибди, бирон байрам куни хотинларни юбориб ўтини чоптириш керак,— деди

жулдур камзулли ориқ мужик,— бўлмаса, чалғини синдириб юборди.

Пахмоқ соқолли мужик ҳамон хўжайиннинг гапи ҳақидаги мулоҳазаларини давом эттириб:

— Қўл қўй эмиш-а. Қўл қўйсанг, нах тириклайин ютиб юборар,— деяр эди.

— Шу-да,— деди кекса мужик.

Улар индамай кетишди. Қаттиқ йўлда кетаётган от туёқларининг дупур-дупуригина эшитиларди, холос.

VIII

Уйга қайтгач Нехлюдов идорада ўзига солиб қўйилган пар тўшакли қалин ўринни кўрди. Ўрин устига бир жуфт пар ёстиқ ва майда гуллар билан қавилган тўққизил, букилмас даражада қалин шоҳи кўрпа солинган эди — бу кўрпа, афтидан, бошқарувчи хотинининг сепи эканлиги кўриниб турарди. Бошқарувчи Нехлюдовга тушликдан қолган овқатни таклиф этди, лекин рад жавобини олгач, яхши меҳмон қила олмаганлиги, муносиб кутиб ололмаганлиги учун узр сўраб, Нехлюдовни ёлғиз қолдириб чиқиб кетди.

Деҳқонларнинг ер олишдан бош тортганлари Нехлюдовни довдиратмади. Кузминскоеда таклифини сўзсиз қабул қилган, беҳад ташаккур билдирган эдилар. Бу ерда эса унга ишончсизлик, ҳатто душманлик кўрсатдилар. Лекин, шунга қарамай, Нехлюдов хушвақт, ўзини хотиржам ҳис этар эди. Контора дим ва ифлос эди. Нехлюдов ҳовлига чиқди. Кейин боққа ўтмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин ўша кеча, қизлар хонасининг деразаси, орқа томондаги пиллапоя эсига тушди-да, жиной хотиротлар билан булғанган ерларда кезиш кўнглига ёқмади. Нехлюдов яна пиллапояга ўтирди-да, ёш қайин барглари-нинг илиқ ҳавони тўлдирган қуюқ бўйини ҳидлаб, қорайиб кўринаётган боққа узоқ тикилди, тегирмоннинг шовуллашини, булбулларнинг наъмаларини, пиллапоянинг ёнгинасидаги бутанда бир оҳангда сайраётган аллақандай бир қушнинг овозини тинглади. Бошқарувчининг деразасидан кўриниб турган чироқ ўчди, шарқда, омборхонанинг орқа томонида кўтарилиб келаётган ой чироғини ёқди. Ой нури ўт босиб кетган, гуллаган боғни ва хароба ҳолига келган уйни борган сайин яхшироқ ёрита бошлади. Узоқда момақалдироқ гулдуради, осмоннинг учдан

бирини қора булутлар қоплади. Булбуллар ва қушлар овози тинди. Тегирмонда шовуллаётган сув шовқини орасида розларнинг ғағалагани эшитилди, кейин қишлоқда ва бошқарувчининг ҳовлисидаги хўрозлар бирин-кетин қичқира бошлади. Одатда, иссиқ ва момақалди роқли тунларда хўрозлар шунақа эрта қичқирардилар. «Хўрозлар эрта қичқирса кечаларинг гаштли бўлади» деган нақл бор. Нехлюдов учун бу тун жуда гаштли эди. Бу уни қувонтирган, бахтиёр тун эди. Тасаввури унинг кўз ўнгиди ўша маъсум йигитлик чоғиди ўтказган бахтиёр ёз кунлари таассуротларини жонлантирди ва у ҳозир ўзини ўша вақтдагидек ҳис этди, ҳаётининг энг яхши дақиқаларида қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам ўзини шундай сезди. У фақат эсладигина эмас, балки, ўзини ўша ўн тўрт яшар ўспиринлик вақтидагидек ҳис этди, у чоқда худодан ҳақиқат юзини очиб бер деб сўраб дуо қилган, болалигида онасининг тиззасида йиғлаган, онаси билан хайрлашар экан, ҳамма вақт меҳрибон бўлишга, иккинчи хафа қилмасликка сўз берган эди, у чоқда Нехлюдов Николенька Иртенев билан бирга бутун умр бир-бирларини қўллаб-қувватлашга, ҳамма одамларни бахтиёр қилишга тиришишга сўз берган эди, энди ўзини ўша вақтдагидек ҳис этди.

Нехлюдов Кузминскоеда уй ва ўрмонга, хўжалик ва ерга ачиниб кўнгли зил кетганини эслади. Кейин ўзидан «ачиняпманми?» деб сўради. Уша вақтда ачингани ўзига жуда ғалати туюлди. Шу бугун кўрганларини: ўзининг (Нехлюдовнинг) ўрмонидаги дарахтни кесгани учун эри қамалиб, болалари билан ёлғиз қолган аёлни ҳамда ўзи каби аҳволда бўлган хотинлар бекларга ўйнаш бўлиши керак деб ҳисобловчи, ёхуд шундай деб гапирувчи мудҳиш Матрена бирин-кетин ёдига туша бошлади; Матренанинг болаларга муносабатини, уларни етимхонага олиб бориб топшириш усулини ва очликдан ўлар ҳолатга етган, эски кийимдаги ориқ, иржайган болани эслади; меҳнат билан ҳориб-чарчаб, оч сигирга кўз-қулоқ бўла олмаганлиги учун Нехлюдовга текинга ишлаб беришга мажбур этилаётган ҳомиладор заиф хотин эсига тушди. Айни шу маҳал қамоқхонани, сочи қириб олинган бошларни, қўланса ҳидни, кишанларни ва ана шулар билан бир қаторда, барча шаҳар ва пойтахтдаги ҳаётни, ўзининг ақлига сифмас даражадаги ҳашаматли ҳаётини эслади. Ҳаммаси очиқ-равшан, тушунарли эди.

Сарой ортидан тўлиша бошлаган порлоқ ой чиқди, ҳовлида узун-узун соялар пайдо бўлди, вайрон бўлаётган уй томидаги тунука ярқираб кетди.

Жим бўлиб қолган булбул, шу ойдин тунни бекор ўтказиб юборишни лозим кўрмагандек, чахчахлаб сайрай бошлади.

Нехлюдов Кузминскоедалик чоғида бундан кейинги ҳаёти ҳақида бош қотирганини, нима қилмоқ ва нимадан бошламоқ тўғрисида ўйлаб, шу масалаларни ҳал қилолмай фикрининг учини йўқотиб қўйганини эслади. Ахир ҳар бир масала устида озмунча мулоҳазалари бор эдими! У ҳозир ўзига ўша саволларни берди ва ҳаммасининг бу қадар осонлигига ҳайрон қолди. Ҳозир шунинг учун ҳам осон эдики, бу гал у, кейин ҳолим нима кечади, деб ўйламасди. Бу масала ҳатто уни қизиқтирмас ҳам эди. Нехлюдов фақат нима қилиш кераклиги тўғрисидагина ўйлар эди. Шуниси қизиқ эдики, ўзи учун нима қилиш кераклигини билмас, бошқалар учун нима қилиш лозимлигини аниқ биларди. Энди у, ерни деҳқонларга бериш зарурлигини биларди, чунки ерни ўз қўлида ушлаб туриш яхши эмас эди. Катюшани ташлаб кетмаслик кераклигини, унга ёрдам бериб, ўз гуноҳини ювиш учун ҳар қандай нарсага тайёр бўлиш кераклигини шубҳасиз биларди. Суд ва жазолаш ишларида бошқалар кўрмаган нарсани кўра олганини ҳис этганлиги туфайли ана шу суд ва жазо ишларини ўрганиши, текшириши, аниқлаб олиши кераклигини аниқ биларди.

Мана шуларнинг оқибати нима бўлишини у билмас эди. Лекин шуларнинг ҳаммасини бажариш шарт эканлигини тушунарди. Мана шу қатъий ишонч унга қувонч бахш этарди.

Қора булутлар осмонни бутунлай ўраб олди. Шафақ ортиқ кўринмай қолди, энди чақмоқ чаққандагина ҳовли ва пиллапояси бузилган, вайрон бўлаётган бино ёришиб кетар эди. Нақ тепада момақалди роқ гулдураб кетди. Барча қушлар тиниб қолди, аммо энди барглар шитирлай бошлади, шамол Нехлюдов ўтирган пиллапояга етиб келиб, унинг сочларини тўзитди. Бир-икки томчи томчилди, кейин қариқиз устига ва тунука томга шатир-шутур эға бошлади. Ҳаво ёришиб кетди. Нехлюдов учгача санаб улгурмасдан, нақ калласи устида алланарса қарсиллаб, кўк юзида тарқалиб кетди.

Нехлюдов уйга кирди.

«Ҳа, ҳа,— деб ўйларди у,— ҳаётимиз давомида қилинаётган ишларнинг, бутун ишларнинг маъносига тушунолмаман ва тушунишим ҳам мумкин эмас: нега аммаларим яшашди, Николенька Иртенев нега ўлиб кетди-ю, мен ҳаётман? Нега Катюша яшаган? Менинг жинниликим нечун? Нима учун уруш бўлди? Урушдан кейинги маъносиз бебош ҳаётим-чи? Ана шуларнинг ҳаммасини тушуниш, англаш эгамнинг иши — бунини англаш менинг қўлимдан келмайди. Лекин унинг виждонимга ёзилган иродасини жойига етказмоқ менинг қўлимда, мен бунини, шубҳасиз, биламан. Шу ишга киришсам, ўзимни хотиржам ҳис этаман».

Шаррос қуяётган ёмғир томдан шовуллаб ёғоч пақирга оқиб тушарди, чақмоқ ҳовли ва уйни борган сайин камроқ ёрита бошлади. Нехлюдов уйга қайтди, ечиниб, қандала чақишидан хавотирланиб ўринга ётди. Девордаги ифлос қоғозларнинг йиртиқлиги қандала борлигини кўрсатарди.

«Ҳа, ўзингни эга эмас, хизматкор деб ҳис қилиш керак», — деб ўйларди у ва шу фикрига севинарди.

Унинг хавотирланганича бор экан. У шамни ўчириши билан ҳашаротлар аъзойи баданига «пишиб чиқа бошладилар.

— «Ерни топшириб Сибирга жўнаш керак,— бурга, қандала, ифлослик... начора, чидамоқ керак экан — ҳаммасига чидайман». Лекин у лафзида туролмади, чидаш беролмади, дераза ёнига ўтириб осмонда югуришаётган булутларни ва яна мўралай бошлаган ойни томоша қила бошлади.

IX

Нехлюдов эрталабга бориб аранг ухлади. Шунинг учун ҳам эртасига кеч уйғонди.

Туш маҳалида бошқарувчи танлаб чақирган етти мужик олмзорга келди. Бу ерда, олма тагида, ерга қоқиқ қоқиб ясалган стол билан скамейка бор эди. Шапкаларини ечмай, скамейкага ўтиришган деҳқонларни кўндириш анча қийин бўлди. Бугун тоза пайтава ўраб, чипта кавуш кийиб олган собиқ солдат йиртиқ шапкасини «кўмиш маросими» вақтидагидек тўғри тутиб турарди.

Деҳқонларнинг бири — Микеланджелонинг¹ Моисей сингари мошкичири соқолли, офтобда қорайган, бугдойранг кенг пешонасини қуюқ жингалак сочлар безаган, барваста бир чол каттакон шапкасини кийиб, хонаки янги камзулининг олдини ёпиб, курсига ўтирган ҳам эди, бошқалар ҳам ўтиришди.

Ҳамма жойлашиб олгач, Нехлюдов уларнинг рўпарасига ўтирди ва лойиҳасининг қисқача мазмуни ёзилган қоғозга тирсагини қўйиб, тушунтира бошлади.

Деҳқонлар оз бўлганигами, ёки ўзи тўғрисида ўйламай иш билан овора бўлганиданми, Нехлюдов бу гал сира хижолат чекмади. У ҳар гал жингалак оқ соқолли, барваста чолга беихтиёр мурожаат қилар, унинг маъқуллашини ёки эътироз билдиришини кутарди. Лекин Нехлюдовнинг чол тўғрисидаги тасавури хато эди. Хушқомат чол маъқуллагандек бошини қимирлатиб қўйса-да ёки бошқалар эътироз билдирганда қовоғини солиб бош чайқаса-да, Нехлюдовнинг гапини яхши тушунмаётгани билиниб турарди. Худди шу гапларни бошқа деҳқонлар ўз тилларида такрорлагандан кейингина тушуниб етарди. Хушқомат чолнинг ёнида ўтирган кичкинагина, бир кўзи кўр, эгнига бели бурма каноп камзул кийган, эски этиги қийшайиб кетган кўса чол Нехлюдовнинг гапига яхшироқ тушунарди. Нехлюдов кейин билса бу чол пёчкачи экан. Бу одам гапни англаб олиш учун қошини кериб-кериб қўяр, Нехлюдов айтган гапларни дарҳол ўз тили билан бошқаларга тушунтирарди. Ўрта бўйли, чорпаҳилдан келган, оппоқ соқолли чол ҳам ана шундай тез тушуниб оларди. Маъноли кўзлари ялтираб турган бу чол Нехлюдовнинг ҳар бир гапига ҳазиломуз кинояли сўз қистириб кетишга уринар, бу қилиғи билан ўзини кўрсатмоқчи бўларди. Солдатликда мияси заҳарланганда, маъносиз солдатча сўзларни такрорлашга ўрганиб қолмаганда эди, собиқ солдат ҳам бу гапларга тушуниб етган бўларди. Озода, хонаки кўйлак билан янги чипта кавуш кийган, дўриллаган йўғон овоз билан гапирётган узун бурун калта соқол, новча кишигина ишга ҳаммадан жиддий қарарди. Бу одам ҳамма нарсага тушунар, фақат зарур бўлгандагина гапирарди. Қолган икки чол — кеча йиғинда Нехлюдовнинг ҳамма га-

¹ Микеланджело — Италия ҳайкалтароши ва rassomi (1475—1564).

пига зўр бериб қарши чиқаётган тишсиз чол билан, оппоқдан келган, қоқшол оёғига оқ пайтавани сиқиб ўраб, узун қўнжли этик кийган хушфеъл, новча, оқсоқ чол Нехлюдовнинг гапини диққат билан тинглаётган бўлсалар-да, миқ этмай ўтиришарди.

Нехлюдов дастлаб ўзининг ер-мулкка бўлган фикрини баён этди.

— Менимча, ерни,— деди у,— сотиш ҳам мумкин эмас, олиш ҳам мумкин эмас. Нега деганда, агар сотиш мумкин бўлса, пули борлар ернинг ҳаммасини сотиб олиб қўядилар-да, ердан фойдаланганлари учун ерсизлардан истаганларича ҳақ оладилар. Ҳатто ерда юрганлари учун ҳам пул оладилар,— деб қўшиб қўйди у Спенсер далилларидан бирини келтириб.

— Бир йўл қолади, у ҳам бўлса қанот бойлаб учиш,— деди кўзлари кулиб турган оқ соқол чол.

— Рост айтади,— деди узун бурун деҳқон дўриллаган овоз билан.

— Худди шундай,— деди собиқ солдат.

— Бир аёл сигирига озгина ўт юлган экан, тутиб олиб қамаб қўйишди,— деди хушфеъл оқсоқ чол.

— Ерларимиз беш чақирим узоқда, яқинроқдан ижарага олайлик десак, баҳоси шундай баландки, қурбимиз етмайди, бир амаллаб олганимиздаям ўрнини қоплай олмаймиз — бизни баршчина вақтидагидан ҳам бадтар қийнашяпти, арқон қилиб эшишяпти.

— Менинг фикрим ҳам худди шундай,— деди Нехлюдов,— ерга эга бўлишликни гуноҳ деб биламан. Шунинг учун ҳам ерларимни сизларга бермоқчиман.

Соқоли Моисейникидақа жингала бўлган чол, ерни Нехлюдов ижарага бермоқчи шекилли деб ўйлаб:

— Дуруст, корихайр,— деб қўйди.

— Мен шунинг учун ҳам келдим: ортиқ ер эгаси бўлишни истамайман; энди ерни қандай қилиб топшириш тўғрисида ўйлаб кўриш керак.

— Мужикларга бер-қўй,— деди тиши тушган жаҳлдор чол.

Нехлюдов бошда бу сўзларни эшитиб, мужиклар таклифимнинг самимийлигига шубҳаланяпти, деб хижолат ҳам бўлди. Лекин шу замоноқ ўзини тутиб олиб, айтмоқчи бўлган гапларини айтиш учун шу мулоҳазадан фойдаланди.

— Жоним билан берар эдим-ку-я,— деди у,— лекин кимга бериш, қандай қилиб бериш керак? Қайси мужикларга? Нега сизларнинг жамоангизга бериш керагу, Деминскдагиларга бермаслик лозим? (Деминск қишлоғидаги мужикларнинг ери оз эди).

Ҳеч ким индамади. Фақат собиқ солдат:

— Худди шундай,— деб қўйди.

— Хўш, қани менга айтинглари-чи,— деди Нехлюдов,— агар подшо помешчикларнинг ерини тортиб олиб, деҳқонларга бўлиб берилсин деса...

— Шунақа овоза борми?— деб сўради ўша чол.

— Йўқ, подшодан ҳеч қандай топшириқ йўқ. Мен, шунчаки, ўзим айтяпман: агар подшо помешчикларнинг ери тортиб олиниб, мужикларга берилсин деса, нима қилган бўлардингиз?

— Нима қилар эдикми? Ҳар оилада неча жон бўлса (хоҳ мужик бўлсин, хоҳ бек), баравар тақсимлардик,— деди печкачи қошини гоҳ кериб, гоҳ чимириб.

— Бўлмасам-чи? Жон бошига қараб бўлинади-да,— деб тасдиқлади оқ пайтава ўраган, хушфёъл оқсоқ чол.

Бу қарорни қаноатланарли топиб ҳамма бир оғиздан тасдиқлади.

— Қанақасига жон бошига?— деб сўради Нехлюдов.— Бек хизматкорларига ҳам бериладими?

— Йўқ, тақсир,— деди собиқ солдат ўзини хушчақчақ ва бардам қилиб кўрсатишга уриниб.

Аммо бамаъни новча деҳқон унга эътироз билдирди.

У бир оз ўйлангандан кейин:

— Бўлинадиган бўлса — ҳаммага баравар бўлинсин,— деди дўриллаб.

— Мумкин эмас,— деди Нехлюдов олдиндан тайёрлаб қўйган эътирозини билдириб.— Агар ҳаммага баравар тақсимланса, ўзи ҳайдаб, ўзи экмайдиганларнинг ҳаммаси — хўжайинлар, қароллар, ошпазлар, амалдорлар, котиблар, барча шаҳарликлар ўз ҳиссаларини олиб бойларга сотишади. Яна бойларнинг ери кўпаяди. Ўз ерида ишлаганларнинг бола-чақаси кўпаяди. Ер эса улашиб бўлинган. Бойлар ерга муҳтожларни яна ўзига қарам қилиб олади.

— Худди шундай,— шошиб тасдиқлади солдат.

Печкачи солдатнинг гапини жаҳл билан бўлди:

— Ер сотишни тақиқлаш керак, ҳамма ўзи ҳайдаб, ўзи эксин,— деди.

Нехлюдов, одамлар ўзиникини ҳайдаяптими ёки бировникини ҳайдаяптими, билиб бўлмайди, деб эътироз билдирди.

Шунда новча, бамаъни мужик артель бўлиб ер ҳайдашни таклиф этди.

— Кимки ер ҳайдаса, экса — шунга берилса-ю, кимки ҳайдамаса — берилмаса,— деди у кескин йўғон товуш билан.

Нехлюдовда бундай коммунистик лойиҳага қарши ҳам далиллар тайёр эди. Нехлюдов артель бўлиб ер ҳайдаш учун ҳамманинг омочи, отлари бир хилда бўлиши кераклигини, бири-биридан кам бўлмаслигини ёки ҳамма нарса — отлар ҳам, сўқалар ҳам, моллар ҳам, бутун хўжалик умумий бўлиши кераклигини айтиб эътироз билдирди; буларни бир жойга тўплаб жам қилиш учун эса одамларнинг ҳаммаси рози бўлиши лозимлигини уқдирди.

— Бизнинг одамларнинг икки дунёда ҳам бошини бир ерга қовуштириб бўлмайди,— деди жаҳлдор чол.

Кўзи кулиб турган оқсоқол чол:

— Қирпичоқ бўлишади,— деди,— хотин-халажлар бир-бирининг кўзини ўйиб олади.

— Ундан ташқари, ерни сифатига қараб қандай тақсим қиламиз,— деди Нехлюдов.— Бировга қора тупроқ, бошқа бировга қумлоқ ер тўғри келиб қолиши мумкин.

— Ҳаммага улуш-улуш қилиб баравар ер бериш-қўйиш-да,— деди печкачи.

Нехлюдов бунга, гап бир жамоада эмас, умуман турли губернияларда ер тақсим қилиш устида кетаётганини айтиб, эътироз билдирди. Ер деҳқонларга текинга бериладиган бўлса, нега энди бирига яхши ер тегиб, бошқасига ёмон ер тегиши керак? Ҳамманинг ҳам яхши ердан олгиси келади.

— Худди шундай,— деди солдат.

Бошқалар чурқ этмас эди.

— Бу масала, биз ўйлагандек осон эмас,— деди Нехлюдов.— Бу ҳақда фақат бизларгина эмас, кўп одам бош қотиради. Жорж деган бир америкалик бор, ўша мана шундай бир нарсани ўйлаб чиқарибди. Мен ҳам унинг фикрига қўшиламан.

— Ер сеники бўлгандан кейин билганингни қил. Нима қилмоқчисан? Ихтиёр ўзингда,— деди жаҳлдор чол.

Сўзининг бўлиниши Нехлюдовнинг кўнглини хижил қилди, лекин сўзининг кесилишидан бошқалар ҳам норизо бўлганини сезиб мамнун бўлди.

— Шошмай туринг, Семён амаки, аввал гапириб бўлсин,— деди бамаъни чол йўғон овоз билан.

— Бу сўзлар Нехлюдовга далда берди. У мужикларга Генри Жоржнинг ягона солиқ ҳақидаги лойиҳасини тушунтира бошлади.

— Ер ҳеч кимники эмас, худоники,— деб гап бошлады у.

— Рост. Худди шундай,— деган бир неча овоз эшитилди.

— Бутун ер — умумий. Ерга ҳамманинг ҳуқуқи баравар. Лекин яхши ер бор, ёмон ер бор. Ҳаммаям яхши ер олгиси келади. Ҳаммани баравар қилиш учун нима қилиш керак? Бунинг учун яхши ерга эга бўлганлар, ери йўқларга ўша ерининг баҳосини тўлаши керак,— деб ўз сўзига ўзи жавоб берди Нехлюдов.— Қим кимга ҳақ тўлаши кераклигини белгилаш қийин бўлгани ҳамда жамоат эҳтиёжи учун пул тўплаш керак бўлгани учун шундай қилиш керакки, ер олганлар жамоанинг ҳар хил эҳтиёжи учун ернинг баҳосини тўлаб турсин. Шунда ҳаммага тенг бўлади. Ер олмоқчи бўлсанг — яхши ерга кўп ҳақ тўлайсан, ёмон ерга оз тўлайсан. Ер олишни истама-санг, ҳеч нарса тўламайсан, жамоа эҳтиёжи учун сенинг ўрнинга ер олганлар пул тўлайди.

— Жуда тўғри,— деди печкачи қошини кериб,— кимнинг ери яхши бўлса, шу кўп пул тўлайди.

— Жоржа деганинг хўпам мияли эканми,— деди жингала соч, хушқомат чол.

Новча чол гап нимага бориб тақалаётганини ҳис қилди шекилли:

— Ишқилиб баҳолари қурбимиз етадиган бўлсинда,— деди йўғон товуш билан.

— Баҳо қиммат ҳам бўлмаслиги керак, арзон ҳам бўлмаслиги керак... Агар қиммат бўлса, тўлаша олмайди, зарар кўришади. Агар арзон бўлса, ҳамма бир-бирининг ерини сотиб олади, ер олди-сотди бўлиб қолади. Мен худди ана шундай қилмоқчи эдим.

— Тўғри, жуда тўғри. Чакки эмас,— дейишарди мужиклар.

— Хўп мияли экан-да,— деб такрорлади жингала соч, барваста чол.—Оббо Жоржа-эй! Топганини қаранг-а.

— Агар мен ҳам ер олмоқчи бўлсам-чи?— деди бош-қарувчи илжайиб.

— Агар бўш ер бўлса олинг, ишланг,— деди Нехлюдов.

— Ерни нима қиласан? Ер бўлмасаям тўқсан-ку,— деди кўзи кулиб турган чол.

Шу билан кенгаш тугади.

Нехлюдов таклифини яна такрорлади-ю, лекин ҳозирнинг ўзида жавоб беришларини талаб қилмади. Аввал жамоат билан маслаҳатлашиб, кейин келиб хабарини беришларини сўради.

Мужиклар жамоат билан маслаҳатлашиб жавоб беражакларини айтишди-да, ҳаяжонга келиб хайрлашишди. Йўлда анча маҳалгача уларнинг тобора узоқлашаётган баланд товушлари эшитилиб турди. То қоронғи кечгача қишлоқ томондан, сой бўйидан уларнинг гўн-гир-гўн-гир овозлари эшитилиб турди.

Эртасига мужиклар ишлашмади, князнинг таклифларини муҳокама қилиш билан овора бўлишди. Жамоат икки гуруҳга бўлинди: бир томон князнинг таклифини фойдали ва хавфсиз ҳисоблар эди, иккинчи томон эса бунда ҳийла бор деб ҳисоблар, бу ҳийла нимадан иборатлигини тушуниб ета олмагани учун ҳам, ундан айниқса кўрқар эди. Аммо шунга қарамай, индинига таклиф этилган шартларга ҳамма рози бўлди, жамоанинг қарорини билдириш учун Нехлюдовнинг олдига келишди. Уларнинг бундай розилик беришларига бир кампирнинг айтган гаплари сабаб бўлган эди. Кампирнинг айтишича, бек энди нариги дунёни ўйлай бошлаган, шунинг учун ҳам унинг бу ишида ҳийла бор деб хавфсирамаса ҳам бўлади. Чоллар унинг фикрига қўшилишди. Нехлюдовнинг Паново қишлоғидалик пайтида катта-катта пул садақа қилгани ҳам кампирнинг бу гапини тасдиқларди. Нехлюдов деҳқонларнинг нақадар оғир ҳаёт кечириётганлари, қашшоқликка тушиб қолганини мана шу ерда биринчи бор очиқ-ойдин кўргани учун ҳам хайр-садақа бера бошлаган эди. Бу қашшоқликни кўриб ларзага келган Нехлюдов гарчи, садақа қилишнинг фойдаси йўқлигини билса-да, эндиликда айниқса кўпайиб қолган пулларини улашмасдан тура олмас эди. Утган йили Кузминскоеда сотилган ўрмон билан сотилган асбоб-анжомлар устидан олган пули йиғилиб қолган эди.

Князнинг хайр сўраганларга пул бераётганини эшитиб, одамлар, аксари хотин-халажлар теварак-атрофдаги қишлоқлардан ёрдам сўрамоққа гала-гала бўлиб кела бошладилар. Нехлюдов уларни нима қилишини, кимга қанча бериш масаласини қандай ҳал этишни билмас эди. У қўлида пули кўп бўла туриб, сўраган камбағал-бечораларга пул бермаслик мумкин эмаслигини ҳис қиларди. Хайр сўраб келувчи тасодифий кишиларга бераверишнинг маъноси йўқ эди. Бу аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир йўли — жўнаб кетиш эди. Нехлюдов дарҳол жўнаб кетишга жазм қилди.

Пановодан кетадиган куни Нехлюдов уйга кирди-да, қолган буюмларни йиғиштира бошлади. Нарсаларни йиғиштираётиб аммасининг қимматбаҳо ёғочдан ясалган, қуббали, шер каллаларига зарҳал ҳалқа ўтқазилган эски шифоньерининг пастки ғаладонидан жуда кўп хатлар ва улар орасидан бир сурат топиб олди. Софья Ивановна, Марья Ивановна, студентлик чоғидаги ўзи ва соф, навқирон, гўзал, хушчақчақ Катюша бирга суратга тушишган эди. Уйдаги нарсалар ичидан Нехлюдов фақат хатларни ва шу суратни олди. Қолган нарсаларнинг ҳаммасини — уйни ва мебелларни бошқарувчининг воситасида бир тегирмончи ўндан бир баҳосига сотиб олган эди, буларнинг ҳаммасини тегирмончига қолдириб кетди.

Энди Нехлюдов Кузминскоедалик чоғида ер-мулкдан айрилаётганига ачинганини эслаб, ўшанда бу қадар ачинганига ҳайрон қоларди; ҳозир у озодликка чиққандек суюнар, янги ерларни кашф этган сайёҳ сингари янгиликни сезиш ҳиссига берилар эди.

Х

Бу дафъа келишда шаҳар Нехлюдовга ғалати ва бошқача таассурот қолдирди. У кечқурун фонарлар ёқилган пайтда вокзалдан уйига келди. Ҳамма хоналарда нафталин ҳиди анқирди, Аграфена Петровна билан Корней ўзларининг ҳориганларини сезган, тутақишган эдилар. Ёйиш, қуритиш ва яна беркитиб қўйишдан бошқага ярамаган нарсаларни йиғиштириш вақтида уришиб ҳам қолишган эди. Нехлюдовнинг хонаси бўш эди-ю, лекин йиғиштирилмаган эди. Хонага кириладиган жойни сандиқлар тўсиб қолгани учун ҳам кириш қийин эди. Хуллас, Нехлюдовнинг келиши, афтидан, қандайдир эски

бир одат бўйича қилинаётган ишларга ҳалақит берган эди. Бир вақтлар ўзи ҳам иштирок этган мана шу ишлар, қишлоқдаги қашшоқликни кўриб қайтган Нехлюдовга шундай бемаъни бўлиб кўриндики, у опаси келгунча молларни истаганича йиғиштиришни Аграфена Петровнага қолдириб, эртасигаёқ меҳмонхонага кўчиб ўтишга қарор қилди. Опаси келиб, уйдаги нарсаларни нима қилишни ўзи ҳал этиши лозим эди.

Нехлюдов уйдан эрталаб чиқди, қамоқхонага яқин ердан, биринчи дуч келган, соддагина ва ифлосгина меҳмонхонадан икки хонани ижарага олди-да, уйда ажратиб қўйган нарсаларини шу ерга келтириб қўйишни буюриб, адвокатни кига қараб кетди.

Ҳаво совуқ эди. Чақмоқ ва ёмғирдан кейин одатда баҳорда бўладиган совуқ тушди. Ҳаво шу қадар совуқ, изғирин шу қадар кучли эдики, Нехлюдов енгил пальтода совқотиб қолди ва исиниш учун илдам қадам ташлаб кетди.

Қишлоқдаги одамлар: аёллар, болалар, чоллар, қашшоқлик ва абгорлик (буларни у гўё биринчи бор кўргандек эди), айниқса чиллакдек ингичка оёқларини узатиб ижирғанган, чолга ўхшаган гўдак ҳамон хаёлидан кетмас эди. Нехлюдов ўшаларни беихтиёр равишда шаҳардагилар билан таққослай бошлади. Нехлюдов қассоблик расталари, балиқфурушлар ва тайёр кийим дўконлари ёнидан ўтиб борар экан,— гўё биринчи бор кўраётгандай,— озода ва биққасемиз дўкондорларнинг кўпчилигига ҳайрон қолди. Қишлоқда биронта ҳам бунақа тўқ ё семиз одам топилмас эди. Бу одамлар, молларининг фарқига етмаган одамларни алдаш учун қилган ҳийла-найранглари қуруқ эрмак деб эмас, балки, жуда фойдали машғулот деб ҳисобласалар керак. Худди шулар сингари тўқ, тугмалари орқадан солинадиган корсондай семиз кучерлар, худди ўшаларга ўхшаган, бошларига фуражка кийган, кийимларига уқа тутилган швейцарлар, фартуғ кийган ва сочларини жингалак қилган, худди ўшанақа оқ соч қизлар ва айниқса извошларида ялпайиб ўтириб олиб, ўткинчиларни назар-писанд қилмай, фосиқона кузатаётган, сочининг орқа томони текис қирилган извошчилар...— Нехлюдов беихтиёр мана шу одамларнинг ҳаммаси, ерсиз қолган ва шу ерсизлик натижасида иш қидириб шаҳарга келиб қолган худди ўша қишлоқилар эканини кўриб турарди. Шу одамларнинг баъзилари ша-

ҳарнинг шарт-шароитларидан фойдалана олганлар ва натижада, беклар каби яшар, ўз аҳволларидан мамнун эдилар; бошқалари эса шаҳарга келиб қишлоқдагидан бадтар шароитга тўғри келиб қолган ва аввалгидан кўра аянчли аҳволга тушган эдилар. Нехлюдов бир ертўланинг деразасидан ишлаб ўтирган косибларни кўриб қолди. Бу косиблар Нехлюдовга ана шундай аянчли кўринди; совунли буғ бурқираб чиқаётган очиқ дераза ёнида энги шимарилган, қоқшол қўллари билан дазмол босаётган рангпар, сочлари пахмоқ кир ювувчи хотинлар ана шундай аянчли эди. Эгнига фартуғ ва яланг оёғига дабдаласи чиқиб кетган пойафзал кийган, бошидан оёғигача бўёқ теккан бўёқчилар ҳам ана шундай эди (Нехлюдов уларга дуч келиб қолган эди). Бўёқчилар енгларини билакдан юқори шимариб, офтобда қорайган, томирлари ўйнаган заиф қўлларида бир челак бўёқ кўтариб, зўр бериб сўкинишиб боришарди. Қиёфалари ҳорғин ва зардали эди. Араваларининг тепасида силкиниб бораётган, қора юзларини чанг босган киракаш извошчиларнинг қиёфаси ҳам худди шундай эди. Кўчаларнинг муюлишида болаларини олдиларига солиб тиланиб турган, жулдур кийимли, шишган эркак ва аёлларнинг қиёфаси ҳам шунанча эди. Нехлюдов майхоналар ёнидан ўтар экан очиқ деразалардан ҳам худди шундай башаралар кўринарди, Устига шиша ва чойнак-стаканлар қўйилган, ораларидан оқ кийинган ходимлар югуриб-елиб ўтиб турган ифлос столчалар атрофида бақириб-ҳайқириб терлаган, қип-қизариб кетган кайфи тароқ кишилар ўтиришарди. Бир киши гўё алланарсани эслашга уринаётгандай қошини чимириб, лабини чўччайтириб дераза тагида ўтирарди.

«Нима қилиб тўпланишиб ўтиришибди?»— деб ўйларди Нехлюдов совуқ шамол ҳайдаб келаётган чангни ютиб, янги бўёқнинг тахир ҳидини ҳидлаб.

Кўчаларнинг бирида тунука ортган киракаш арава Нехлюдовга етиб олди, ғадир-будур тош йўлда у шундай гулдурар эдики, унинг қулоғи битиб, бошига оғриқ тургандай бўлди. Нехлюдов аравадан ўтиб кетмоқчи бўлиб қадамни илдамлатган ҳам эдики, шарақ-шуруқ шовқин ичида аллаким исмини айтиб чақираётганини эшитди. У тўхтади ва рўпарасидаги извошда ўтириб, унга қўл силкитаётган, мўйловларининг учи буралган, юзи йилтиллаб турган офицерни кўрди. Офицер кулимсираганда ҳаддан зиёда оппоқ тишлари кўриниб кетди.

— Нехлюдов! Сенмисан?

Нехлюдов даставвал суюнди.

— А! Шенбок,— деди Нехлюдов, лекин шу заҳоти севинчга ўрин йўқлигини англади.

Бу бир вақтлар аммалариникига тушиб ўтган ўша Шенбок эди. Нехлюдов уни кўпдан буён кўздан қочириб юрар эди-ю, лекин унинг қарзи кўп бўлишига қарамай, полкдан чиқиб, кавалерияда қолгандан кейин ҳам, бир амаллаб ҳануз давлатманд одамлар билан ҳамулфат эканини эшитган эди. Унинг мамнун ва хушчақчақ башараси буни тасдиқларди.

— Сенга дуч келганим яхши бўлди-да! Йўқса шаҳарда ҳеч ким йўқ. Аммо, лекин, қариб қолибсан, биродар,— дерди у извошдан тушиб, елкаларини кериб қўйиб,— юришингдан таниб олдим. Қани, хўш, бирга овқатланамизми? Шаҳрингизнинг қаерида дурустроқ овқатланиш мумкин?

— Билмадим, улгурармиканман,— деб жавоб қайтарди Нехлюдов қандай қилиб ўртоғини хафа қилмай хайрлашиб кетишни ўйлаб.— Бу ерда нима қилиб юрибсан?— деб сўради у.

— Шундай, иш билан, оғайни. Васийлик иши билан. Мен ахир васийман-ку. Самановнинг ишларини бошқараман. Саманов деган бойни биларсан. Ўзи телба одам. Аммо эллик тўрт минг ботмон ери бор,— деди Шенбок шу ботмон-ботмон ерларни ўзи бунёдга келтиргандек фахрланиб,— иши жуда хароб эди. Ер тамоман деҳқонлар қўлида экан. Улар ҳеч нарса тўлашмас экан, боқимандалари саксон мингдан ошган экан. Бир йил ичида ишни тамомила бошқача қилиб юбордим, меросхўрларга етмиш процент ортиқ фойда бердим. Хўш?— деб сўради гурур билан.

Нехлюдов шу Шенбок бор-йўғини совуриб қарзга ботиб қолганидан кейин, аллакимнинг ёрдами билан, бутун мол-мулканин совураётган кекса бойга васий қилиб тайинлангани қулоғига чалинганини эслади. Шенбок ҳозир ҳам шу васийлик орқасида кун кўриб юрган бўлса керак.

Нехлюдов ўртоғининг чертса қон томадиган семиз ва бахтиёр юзига, қоп-қора қилиб бўялган мўйловига қараб, унинг қаерда яхши овқат борлиги ҳамда васийлик ишини йўлга қўйиб юборганлиги ҳақида мақтаниб, валдирашларини тинглар экан: «қандай қилиб, буни хафа қилмай хайрлашсам экан?»— деб ўйлар эди.

— Хўш, қаерда овқатланамиз?
— Вақтим йўқ-да,— деди Нехлюдов соатига қараб.
— Менга қара. Кечқурун пойга бўлар экан, борасанми?

— Йўқ, бормайман.

— Боргин. Ўзимнинг отим йўқ. Лекин Гришанинг отларига пул қўймоқчиман. Эсингдами? Яхши отлари бор. Боргин, кечки овқатни ҳам бирга қиламиз.

— Кечки овқатда ҳам бирга бўла олмайман,— деди Нехлюдов жилмайиб.

— Бу нима қилганинг? Ҳозир қаёққа кетяпсан? Ўтир, элтиб қўяй.

— Адвокатга кетяпман. Хув анови муюлишда,— деди Нехлюдов.

— Ҳа-я, турмада алланималар қилиб юрган эмнсан? Маҳбусларнинг ҳимоячиси бўлибсанми? Қорчагинлар айтишувди-я,— деди Шенбок кула-кула,— улар жўнаб кетишди. Ўзи нима гап? Айт-чи!

— Ҳа, шундай, тўғри айтишибди,— деди Нехлюдов,— кўчада айтиб бўладими?

— Рост, рост, қизиқ табиатли одам эдинг. Хўш, пойгага борасанми?

— Йўғ-э, бора олмайман, боришни истамайман ҳам. Яна мендан хафа бўлма тагин.

— Хафа бўлиш нимаси! Ўзинг қаерда турасан?— деб сўради Шенбок. Тўсатдан у жиддий тус олди, кўзи бир нуқтага тикилиб, қошлари керилди. У алланарсани эсига туширмоқчи бўлди шекилли. Шу маҳал унинг қиёфаси майхона деразасидан кўринган, қошини чимириб, лабини чўччайтириб ўтирган кишиники сингари бемаъни эди.

— Совиқни қара-я! А!

— Ҳа, ҳа.

— Сотиб олинган нарсалар сендами?— деб сўради извошчидан.

— Хўп, хайр бўлмаса, кўрганимга жуда, жуда хурсандман,— деди Шенбок, у Нехлюдовнинг қўлини сиқиб ирғиб извошга чиқди-да, янги, оқ замша қўлқоп кийган катта қўлини йилтиллаб турган юзига яқинлаштириб силкитди, оппоқ тишларини кўрсатиб жилмайди.

Нехлюдов адвокатникига қараб борар экан: «наҳотки, мен шунақа эдим?— деб ўйлади,— худди шунақа бўлмасам-да, шунақа бўлишни истар эдим, бутун умрим шундай ўтиб кетади деб ўйлар эдим».

Адвокат Нехлюдовни навбатдан ташқари қабул қилди. Меньшовларнинг ишини ўқиб чиққан адвокат дарҳол шу иш тўғрисида гап очди, уларнинг ҳеч қандай асоссиз айбланганликларидан аччиғланган эди.

— Жуда қабиҳ иш,— деди у.— Суғурта пулини олоқ ниятида уй эгасининг ўзи ўт қўйган бўлиши мумкин, лекин масала шундаки, Меньшовларнинг гуноҳи сира исбот қилинмаган. Ҳеч қандай далил йўқ. Бу терговчининг жон-жаҳди билан ҳаракат қилгани ва прокурор ёрдамчисининг бепарволигидан содир бўлган. Иш уездда эмас, шу ерда кўрилса оқланиб кетиши турган гап — хизмат ҳақи ҳам олмайман. Энди иккинчи ишга ўтайлик — Федосия Бирюкова номидан зоти олийга ёзилладиган ариза тайёр, агар Петербургга борсангиз, аризани ола кетинг-да, ўз қўлингиз билан топшириб, илтимос қилинг. Бўлмаса адлия министрлигидан изоҳ сўрасалар, булар мenden кетгунча, эгасига еткунча деб, яна рад жавоб юборадилар, хуллас, ҳеч нарса чиқмайди. Сиз аризани олий мартаба кишига топширишга ҳаракат қилинг.

— Подшо ҳазратларигами?— деб сўради Нехлюдов. Адвокат кулиб юборди.

— Бу энг олий — олийларнинг олийси. Олий мартаба деганим — арз тинглайдиган комиссиянинг секретари ёки мудир деганим. Хўш, бўлдим энди?

— Йўқ, менга сектантлар¹ ёзишибди,— деди Нехлюдов чўнтагидан сектантларнинг хатини олиб,— агар ёзганлар рост бўлса, жуда ғалати иш. Мен шу бугуноқ уларни кўриб, воқеани суриштиришга ҳаракат қиламан.

— Назаримда, авахтадагиларнинг бутун илтимосномаларини ташувчи воситачи бўп қолгансиз,— деди адвокат жилмайиб.— Жуда кўп, кучингиз етмас.

— Йўқ, бу жуда ғалати иш,— деди Нехлюдов. У воқеани қисқача гапириб берди. Қишлоқда одамлар инжил ўқимоқчи бўлиб тўпланишган, бошлиқлар келиб ҳайдашган. Келаси якшанба кuni одамлар яна тўпланишган. Шундан кейин дарҳол урядникни² чақириб, акт тузишган, одамларни судга беришган. Суд терговчиси сўроқ

¹ Сектант — бирор мазҳаб кишиси. (Тарж.)

² Урядник — чор Россиясида уезд полиция маҳкамасида энг кичик лавозим. (Тарж.)

қилган, прокурор ёрдамчиси айбнома тузган, суд палатаси айбномани тасдиқлаган ва уларни судга берган: прокурор ёрдамчиси қораловчи бўлган, столда далилий ашё бўлиб инжил турган. Шундай қилиб сектантлар сургунга ҳукм этилган. Ахир бу жуда мудҳиш иш-ку!— деди Нехлюдов,— наҳотки шу гаплар рост бўлса?

— Нимасига ҳайрон қоляпсиз?

— Ҳаммасига; майли, урядник, маълум,— нимаики буюрилса шуни бажарган, лекин акт тузган прокурор ёрдамчисининг кўзи қаёқда экан, ахир у ўқимишли одам-ку.

— Ҳамма хато шунда-да, биз прокурорларни ва бутун суд арбобларини қандайдир янги либераль одамлар деб ўйлашга одатланганмиз. Бир вақтлар ҳақиқатан ҳам шундай эдилар, лекин ҳозир бутунлай бошқача. Энди булар ойнанинг йигирманчи кунини пойлашадиган тўралар бўп қолган. У ҳар ой мояна олади, кўпроқ топишдан бўлак нарсани ўйламайди, бутун принципи шундан иборат. Пул деган жойда ҳар қандай одамни айб-лашга, суд қилишга, кесишга тайёр.

— Наҳотки бошқа одамлар билан бирга инжил ўқигани учун сургун қиладиган қонун ҳам бўлса?

— Агар инжилни ўқиб уни буюрилганидан бошқача, яъни черков тафсирига хилоф равишда шарҳ этганлари исбот этилса, у қадар узоқ бўлмаган ерларга сургун қилишгина эмас, ҳатто каторгага ҳайдаш ҳам мумкин. Православ динини халқ ўртасида хўрлаган киши бир юз тўқсон олтинчи моддага мувофиқ сургун қилинади.

— Йўғ-э.

— Сизга ёлгон гапирармидим. Мен ҳамиша суд арбобларига, сизларни кўрганимда то шу маҳалгача мени қамоққа тиқиб қўймаганларингиз учун шукур қиламан дейман,— деб гапини давом этдирди адвокат.— Сиз, мен ёки ҳаммамиз то шу маҳалгача қамалмаган эканмиз, бу ўшаларнинг марҳамати туфайли. Ҳолбуки, қайси биримизни бўлсаям ҳуқуқдан маҳрум этиб, яқин бир ерга сургун қилишдан осон иш йўқ.

— Агар ҳамма иш прокурор ёки қонунни татиқ этиш-этмаслик қўлидан келадиган шахслар ихтиёрида бўлса, суднинг нима кераги бор?

Адвокат хохолаб кулиб юборди.

— Қаёқдаги саволларни берасиз-а! Бу, бир фалсафа-да, тақсир. Майли, бу ҳақда ҳам баҳслашиш мумкин.

Шанба кўни келинг. Бизникида олимлар, адабиётчилар ва рассомлар бўлади. Ушанда умумий масалалар ҳақида гаплашамиз,— деди адвокат «умумий масалалар сўзини кинояомуз дабдаба билан сўзлаб.— Хотиним билан танишасиз. Келинг.

— Хўп, келишга ҳаракат қиламан,— деб жавоб берди Нехлюдов ёлгон гапираётганини, агар иложини топса ўша куни кечқурун уникида йиғиладиган олимлар, адабиётчилар ва рассомлар ўртасида бўлмасликка ҳаракат қилишини ҳис этиб.

Нехлюдов, модомики, суд арбоблари қонунини ўз хоҳишларича татбиқ қиладиган ёки қилмайдиган бўлсалар, суднинг нима кераги бор деганда, адвокатнинг кулиб юборгани, «фалсафа» ва «умумий масалалар» сўзларини айтган пайтидаги товушидаги оҳанг Нехлюдовга ўзи билан адвокатнинг ва эҳтимол унинг дўстларининг масалага тамомила бошқача кўз билан қарашини кўрсатди. У Шенбокка ўхшаган бурунги ошналаридан узоқлашган бўлишига қарамай, ўзини адвокатдан ҳам, унинг доирасидаги одамлардан ҳам бадтар узоқ ҳис этди.

XII

Турма узоқда эди, вақт эса алла-палла бўлиб қолган, шунинг учун ҳам Нехлюдов извош олиб турмага кетди. Ўрта яшар, башарасидан ақлли ва меҳрибон одам эканлиги билиниб турган извошчи кўчаларнинг бирида янги қурилаётган каттакон уйни Нехлюдовга кўрсатди.

— Қаранг, қандай зўр иморат солишяпти,— деди у гўё бу иморатнинг қурилаётганига қисман ўзи сабабчи бўлгандай фахрланиб.

Дарвоқе, баҳайбат ва қандайдир ғайри оддий, мураккаб услубда бир иморат қурилаётган эди. Солинаётган бинонинг атрофига бир-бирига темир бандлар билан бириктирилган йўғон-йўғон қарағай ёғочлардан ҳавоза қўйилган ва юпқа тахта девор билан кўчадан пана қилинган эди. Ҳавоза тахталари устида кийимларига оҳак сачраган ишчилар чумолидек уймаланишарди: бирлари ғишт терар, бошқалари тош йўнар, яна бировлар оғир замбил ва челақларни юқорига кўтариб чиқиб, бўшатиб пастга тушар эдилар.

Семиз, яхши кийинган жаноб, меъмор бўлса керак, ҳавоза олдида туриб, юқорини кўрсатиб, эҳтиром билан

қулоқ солаётган владимирлик пудратчига алланима дерди. Пудратчи билан меъмор ёнидаги дарвозадан бұш аравалар чиқиб, юк ортилганлари кириб турар эди.

«Ҳаммалари, ишлаётганлар ҳам, уларни ишлатаётганлар ҳам худди шундай бўлиши керак деб ишонадилар,— деб ўйларди Нехлюдов уйга қараб,— ҳомиладор хотинлари уйда оғир ишларни бажариб юрган, чурик кўйлак кийган болалари чиллакдек оёқларини чўзиб, очликдан ўлай деб, кексалардек тиржайган бир пайтда булар қандайдир бир кераксиз аҳмоқ одамга, ўзларини талаб, хонавайрон қилаётган одамларнинг бирига мана шу аҳмоқона кераксиз саройни қурадилар».

Нехлюдов овозини баланд чиқариб, кўнглидаги гапни айтди.

— Ҳа, аҳмоқона уй,— деб қўйди.

— Нега аҳмоқона дейсиз?— деб эътироз билдирди извошчи ўпкалаб,— аҳмоқона эмас, халққа иш беряпти, раҳмат.

— Ахир, кераксиз бир иш-да.

— Қуришаётган экан, демак керакли,— деб эътироз билдирди извошчи,— халқ шу туфайли нон еяпти.

Нехлюдов жим бўлди, айниқса ғилдиракларнинг шалдирашидан гапириш оғир эди. Авахтага яқин қолганда извош тош йўлдан шоссега ўтди, гаплашиш анча енгил бўлиб қолди. Извошчи Нехлюдовга қараб яна гап бошлади.

— Нега халойиқ, зўр бериб ўзини шаҳарга уради-я,— деди у орқасига ўгирилиб, рўпарадан келаётган калта пўстинли, арра, болта кўтарган, қоп орқалаб олган қишлоқи ишчиларни Нехлюдовга кўрсатиб.

— Бурунги йилларга қараганда кўпми?— деб сўради Нехлюдов.

— Нимасини айтасиз! Энди ҳамма ёқни босиб кетишган, асти қўяверинг. Хўжайинлар хоҳлаган пайтларида ҳайдаб юбораверадилар. Ҳаммаёқ одам.

— Нега бундай экан-а?

— Кўпайиб кетишяпти-да. Ҳеч қаерга сиғмай қолди.

— Кўпайса, нима қипти? Қишлоқда қолишса бўлмайдами?

— Қишлоқда нима қилишади ер бўлмагандан кейин. Нехлюдовнинг ярасига бир нарса тегиб оғригандай

бўлди. Яранг нуқул ҳар қаерга тегиб кетаётгандек туюлади, бунинг сабаби шуки, яра бир нарсага тегиб кетса, қаттиқроқ оғрийди.

Нехлюдов «Наҳотки ҳамма ерда аҳвол шу бўлса?» деб ўйлади-да, извошчидан қишлоғида қанча ер борлигини, извошчининг ўзининг ери қанчалигини, нега шаҳарга келиб қолганини суриштира бошлади.

— Қишлоқда жон бошига бир ботмондан ер тўғри келади, бегим. Бизнинг уч кишилик еримиз бор,— извошчи жон деб ҳикоя қила бошлади.— Уйда отам, укам бор, бир укам солдатликка кетган. Ўзлари ишлайдилар. Аслида-ку, ишлайдиган ери ҳам йўқку-я. Ҳали укам ҳам Москвага кетмоқчи бўлиб юриб эди.

— Ижарага ер олса бўлмайдими?

— Шу замонда қаердан ижарага ер оласан? Хўжайинлар ҳам қўлларидаги ерларини сотиб-совуриб кетиб қолишди. Ҳаммаси савдогарларнинг қўлига ўтиб кетди. Улардан сотиб олиб бўпсан— ўзлари ишлашади. Ерларимизнинг эгаси француз, аввалги хўжайиндан сотиб олган. Ижарага бермайди— вассалом.

— Қанақа француз?

— Дюфар-француз, балки эшитгандирсиз? Катта театрда артисткаларга парик ясайди. Иши яхши, хўпам дунё йиғибди-да. Бекамизнинг ҳамма ер-мулкни сотиб олди. Энди бизга шу хўжайин. Эшак қилиб устимизга миниб олган. Ўзи яхши одам, шунисигаям шукур. Лекин хотини руслардан, итнинг ўзгинаси, худо кўрсатмасин. Халойиқни талагани-талаган. Бало. Ана, турмага ҳам келдик. Қаерга олиб борай, катта дарвоза олдигами? Ҳайнаҳой киргизмаслар.

XIII

Нехлюдов бугун Масловани қандай ҳолатда учратишини ўйлаб ва авахтадаги одамлар тўдаси ва Масловада зоҳир бўлган пинҳона сир олдида қўрқиб юраги орқасига тортиб кетган ҳолда катта дарвоза қўнғирогини чалди ва ичкаридан чиққан назоратчидан Масловани сўради. Назоратчи суриштириб Маслованинг касалхонадалигини айтди. Нехлюдов касалхонага борди. Касалхона қоровули очиқ юзли чол Нехлюдовни шу заҳоти ичкари киритди, унга ким кераклигини билиб, болалар бўлимига юборди.

Уст-бошига карбол кислотасининг ҳиди уриб қолган ёш доктор йўлакка — Нехлюдов ҳузурига чиқиб, жиддий суратда, сизга ким керак, деб сўради. Бу доктор маҳбусларни риюя қилиб, кенг йўл бериб қўйганлиги учун ҳамиша турма бошлиқлари ва ҳатто бош доктор билан ёжиллашгани ёжиллашган эди. Нехлюдов ҳам қонундан ташқари бирон нарсани сўраб қолмасин деб, шу билан бирга, ҳеч кимни истесно қилмаслигини кўрсатмоқ учун, ўзини жаҳлдор қилиб кўрсатган эди.

— Бу ерда аёллар йўқ, бу болалар палатаси,— деди у.

— Биламан, лекин бу ерда турмадан юборилган, касалларга қаровчи аёл бор.

— Ҳа, иккита аёл бор. Хўш, нима демоқчи эдингиз.

— Ушалардан биттаси, Маслова дегани менинг яқин одамим бўлади,— деди Нехлюдов,— ўшани кўрмоқчи эдим: мен шу хотиннинг иши юзасидан шикоят аризаси бергани Петербургга кетаётган эдим. Ундан ташқари, мана буни бериб қўймоқчи эдим. Бу фотосурат, холос,— деди Нехлюдов чўнтагидан конверт чиқариб.

— Ҳай, майли,— деди доктор юмшаб. Оқ халат кийган кампирга ўгирилиб, Маслова деган касал боқувчи маҳбус аёлни чақириб келишни буюрди.— Қани, ўтирсинлар ёки қабулхонага кирасизми?

— Раҳмат,— деди Нехлюдов. У докторнинг ўзига яхши муомала қилишга ўтганидан фойдаланиб, касалхонадагилар Масловадан мамнунми, йўқми, деб сўради.

— Ёмон эмас, аввалги яшаган шароити назарда тутилса, дуруст ишлайди,— деди доктор.— Ана, ўзи ҳам келиб қолди.

Эшикларнинг биридан касал боқувчи кампир ва унинг кетидан Маслова чиқиб келди. Маслова йўл-йўл кўйлак, оқ фартуғ кийган; бошида сочини беркитиб турган дурра бор эди. Нехлюдовни кўриб қип-қизариб кетди, иккилангандай тўхтаб қолди, кейин қовоғини солди-да, ерга қараганича йўлакка солинган поёндоз устидан юриб Нехлюдов томон тез-тез кела бошлади. Нехлюдов ёнига келгач, унга қўл бергиси келмаган эди-ю, лекин қўлини узатди ва аввалгидан бадтар

қизариб кетди. Нехлюдов уни тажанглик қилгани учун узр сўраган ўша кундан буён кўрмаган, бу сафар ҳам уни худди ўша кайфиятда кўраман, деб ўйлаган эди. Лекин бу сафар Катюша тамомила бошқача эди, юзининг ифодасида ҳам аллақандай янгилик бор эди: Катюша вазмин, тортинчоқ, Нехлюдовнинг назарида унга нохушлик билан қарагандек эди. Нехлюдов унга боя докторга айтган гапини — Петербургга кетаётганини айтди ва Пановодан келтирган сурат солинган конвертни узатди.

— Буни Пановодан топиб келдим, эски сурат экан, балки кўнглингиз очилар. Олинг.

Катюша қора қошларини кериб ғилай кўзлари билан бунинг нима кераги бор, деб сўраётгандай ҳайрон бўлиб қаради-да, индамасдан конвертни олиб қўйнига солди.

— У ерда холангизни кўрдим,— деди Нехлюдов.

— Ростдан-а?— деди у бепарвогина.

— Сизга бу ер яхшими?— деб сўради Нехлюдов.

— Дуруст,— деди у.

— Жудаям оғир эмасми?

— Йўқ, унчалик эмас. Ҳали кўникканимча йўқ.

— Сиз учун жуда хурсандман. Ҳар ҳолда ўша жойдан ўлса, ўлиги ортиқ.

— Қайси ўша жойдан?— деди Маслова қип-қизариб кетиб.

— Авахтадан,— деди шошиб Нехлюдов.

— Нимаси тузук?— деб сўради у.

— Бу ердаги одамлар дуруст бўлса керак деб ўйлайман. У ёқдагиларга ўхшагани йўқ.

— У ёқда яхши одамлар кўп,— деди Маслова.

— Меньшовлар ҳақида ҳаракат қилдим, уларни озод қилишса керак деган умиддаман,— деди Нехлюдов.

— Худоё айтганингиз келсин, шундай ажойиб кампирки,— деди у кампир ҳақидаги фикрни яна такрорлаб; кейин сал жилмайиб қўйди.

— Бугун Петербургга жўнайман. Тез орада ишингиз кўрилади, ҳукми бекор қиларлар деб умид қиламан.

— Бекор қилишса-қилишмаса энди барибир,— деди Маслова.

— Нега энди?

— Шундай,— деди у Нехлюдовнинг юзига савол назари билан қия боқиб.

Нехлюдов унинг сўзига ва қия боқишига разм солиб: «Катюша менинг аввалги сўзимда турган-турмаганлигимни билишни истаяпти» деб ўйлади.

— Сизга нега барибирлигини билмайман. Аммо сизни оқлашадими, йўқми, мен учун барибир,— деди Нехлюдов.— Ҳар икки ҳолда ҳам берган сўзимни бажаришга тайёрман,— деди қатъий қилиб.

Маслова бошини кўтарди, қоп-қора ғилай кўзларининг бири Нехлюдовнинг юзига, иккинчиси аллақаяёққа қарар, юзи суюнчидан ёришиб кетган эди. Лекин тили кўзи айтиб турган нарсаларнинг тамомила аксини айтди.

— Бу гапингиз ўринсиз,— деди Маслова.

— Билиб қўйинг деяпман-да.

— Бу ҳақда айтиладиган гап айтилиб бўлди, ортиқ гапиришнинг ҳожати йўқ,— деди Маслова табассумдан ўзини зўрға тўхтатиб.

Палатада қандайдир шов-шув кўтарилди. Бола йиғиси эшитилди:

— Мени чақирришяпти шекилли,— деди Маслова атрофга олазарак бўлиб қараб.

— Хўп, хайр бўлмасам,— деди Нехлюдов.

Маслова унинг узатиб турган қўлини кўрмаганликка солиб қўл сиқишиб хайрлашмади, орқасига ўгирилиб, шодлигини яширишга уриниб, йўлакдаги поёндоз бўйлаб тез-тез юриб чиқиб кетди.

Нехлюдов ўзига ўзи: «Унинг кўнглидан нималар кечяптикин? Нималарни ўйлаяптикин? Ўзини қандай ҳис этяптикин? Мени синаб кўряптими ёки ҳақиқатан ҳам мени афв эта олмаяптими? Бутун ўйлаганларини, ҳисларини айта олмаяптими ёки айтишни истамаяптими? Анча юмшаб қолдимикин ёки бадтар аччиғландимикин?»— деб савол берар ва буларга жавоб топа олмас эди. Нехлюдов бир нарсага — Маслованинг ўзгаргани, унда ички ўзгариш юз берганига амин эди. Бу ўзгариш Нехлюдовни Маслова билангина эмас, балки бу ўзгаришнинг вужудга келишига сабабчи бўлганнинг ўзи билан бирлаштирар эди. Мана шу бирлашув Нехлюдовни ўзида йўқ қувонтирар ва кўнглини юмшатарди.

Саккизта болалар каравоти қўйилган палатага қайтгач, Маслова ҳамширанинг буйруғи билан бола-

ларнинг ўрнини тузата бошлади, икки букилиб энгашиб туриб чойшап ёпаётганда сирғаниб кетди ва йиқилишига сал қолди. Томоғи боғланган, соғайиб келаётган бола буни кўриб кулиб юборди. Маслова ортиқ ўзини тутиб туролмади-да, каравотнинг бир чеккасига ўтириб шундай хохолаб кулиб юбордики, бир неча бола унга қўшилиб кулишди. Ҳамшира эса жаҳл билан:

— Мунча ҳиринглайсан? Ҳалиям ўша аввалги жойимдан деб ўйлайсанми? Бор, овқатларни келтир,— деб ўшқирди.

Маслова жим бўлди, идиш-товоқларни кўтариб буюрилган жойга қараб кетди, лекин кулиши таъқиқланган томоғи боғлоғлиқ болага кўзи тўқнаш келиб яна пиқиллаб кулиб юборди. Шу куни Маслова кечгача бир неча марта, ёлғиз қолди дегунча, конвертдан суратни ярим белигача чиқариб томоша қилди; фақат кечқурунга бориб, навбатчилик тугаб касал боқувчи иккинчи бир аёл билан бирга турадиган ҳужрасида ёлғиз қолгандагина Маслова конверт ичидан суратни олиб, ранги ўнгиб, сарғайиб кетган суратдагиларнинг юзларини, кийимларини, балкон зиналарини, Нехлюдовнинг, ўзининг ва аммаларининг орқасида кўришиб турган буталарга кўзларини тикиб узоқдан-узоқ томоша қилди. Суратга қараб ҳеч тўймас эди, айниқса ўзининг пешонасига тушган жингалак сочлари, чиройли юзига қараб тўймасди. У шу қадар берилиб томоша қилардики, ҳатто касал боқувчи иккинчи хотиннинг ҳужрага кирганини ҳам пайқамай қолди.

— Бу нима? Анови киши бериб кетдимми?— деб сўради семизгина, хушмуомила хотин суратга энгашиб қараб.— Ростданам шу ўзингми?

— Ким бўларди?— деди Маслова жилмайиб шеригининг юзига тикилиб...

— Мана бу ким? Ушанинг ўзими? Мана буниси она-сими?

— Аммаси. Мени таний олмадингми?— деб сўради Маслова.

— Қаёқдан таний? Икки дунёдаям таний олмасдим. Юзинг бутун бошқача бу ерда. Ушандан бери ўн йил ўтгандир чоғи!

— Йиллар эмас, бутун умр ўтиб кетди,— деди-ю, Маслованинг қувноқлигидан асар ҳам қолмади. Юзи тумтайиб, қошларининг ўртасида ажин пайдо бўлди.

— Анови жойда умр ўтказиш осонгина бўлса керак?

— Ҳа, осон,— деб такрорлади Маслова кўзини юмиб ва бошини чайқаб,— каторгадан бешбадтар.

— Нега ундай?

— Шундай. Кечқурун соат саккиздан саҳаргача — тўртгача. Ҳар куни аҳвол шу.

— Шунақа экан, нега ташлаб кетишмайди?

— Ташлаб кетгилари келади-ю, лекин иложи йўқда. Нимасини айтай!— деди Маслова, кейин ирғиб ўрнидан турди, суратни стол яшчигига ташлади-да, аччиқ кўз ёшларини зўрға тутиб, эшикни тарақлатиб ёпиб йўлакка чиқиб кетди. Суратни томоша қилар экан, у ўзини суратда тасвир этилган вақтдагидек ҳис этган ва ўшанда у билан нақадар бахтиёр бўлганлигини, бундан кейин ҳам бахтиёр бўлиши мумкинлигини хаёл қилган эди. Шеригининг сўзлари эса унинг ҳозир нима деган одам эканлигини, анови ерда бўлганини эслатди — ўша маҳалдаги ҳаётнинг даҳшатини эсига солди, ўшанда бу ҳаётнинг мудҳиш эканини сал-пал ҳис этса-да, уни эътироф этишга юраги бетламас эди. Ҳозир у ўша даҳшатли тунларни, айниқса, пул бериб уни ажратиб олиб кетишни ваъда қилган бир студентни кутган байрам кечасини яққол кўз олдига келтирди. Ўзининг олди очиқ вино тўкилган қизил шоҳи кўйлагини кийган, чигал бўлиб қолган сочига қизил бант боғлаган, ҳориб-чарчаган Маслова маст ҳолда тунги соат иккиларда меҳмонларни жўнатиб, танцалар орасидаги танаффус вақтида скрипкага жўр бўлиб пианино чалувчи қотмагина юзига иссиқлик тошган аёл ёнига ўтириб оғир ҳаётдан шикоят қилганини эслатди. Шунда у хотин ҳам ўз аҳволидан нолиб, ҳаётини ўзгартирмоқчи эканини айтган эди. Шу маҳал уларнинг ёнига Қлара келиб қолди, учалови бундай турмушга барҳам беришга аҳд қилишган эди. Улар бугунги тун тугади деб хаёл қилиб, энди тарқалмоқчи бўлиб турганларида тўсатдан даҳлизда маст-аласт меҳмонларнинг шов-шувлари эшитилиб қолди. Скрипкачи скрипкасини чалиб юборди, жўрчи аёл ўйноқи бир рус рақс куйининг биринчи бандини пианинода чала бошлади, терга пишган оғзидан вино ҳиди келиб турган, оқ галстук таққан, фрак кийган, ҳиқчоғи тутиб турган пакана киши келиб унга ёпишди ва бир қўл

Ўйин қилгач фракини ечиб ташлади. Иккинчиси эса, соқолли, бақалоқ бир одам бўлиб, бунинг ҳам фраки бор эди (улар аллақандай балдан қайтаётган эдилар). Буниси кела солиб Қларани илиб кетди ва улар анчагача чир-чир айланишди, танца қилишди, бақириб-чақиринишди, ичишди... Шу алфозда бир йил, икки йил, уч йил ўтиб кетди. Нега ўзгармасин! Мана шуларнинг ҳаммасининг сабабчиси у. Бирдан кўнглида Нехлюдовга қарши илгариги аламлари кўзғалиб кетди, уни уришгиси, таъна қилгиси келди. У шу бугун Нехлюдовга, сизни яхши биламан, энди бўш келмайман, бир вақтлар сиз танимдан баҳра олган бўлсангиз-да, энди руҳан мендан истифода этолмайсиз, бунга йўл қўймайман, ўз олийжаноблигингизни намойиш қилиш учун мени бир қуролга айлантира олмайсиз, деб айтадиган пайтни қўлдан чиқарганига афсусланди.

Ниҳоят, уни таъна қилишнинг бефойдалигидан, хўрланган кўнглига таскин бериш учун вино ичкиси келиб қолди. Агар авахтада бўлганида Нехлюдовга берган ваъдасига хилоф қилиб, албатта ичган бўларди. Бу ерда эса фельдшердан бошқа ҳеч кимдан вино топиб бўлмас эди. Фельдшер шилқимлик қилавериб жонидан тўйдиргани учун Катюша ундан қўрқарди. Эркаклар билан муомилада бўлиш унинг жонига теккан эди. Йўлакдаги курсига бир оз ўтириб, ҳужрасига қайтди ва шеригининг саволига жавоб қайтармай, ўзининг хазон бўлган умрига ачиниб узоқ йиғлади.

XIV

Петербургда Нехлюдовнинг учта иши бор эди. Маслованинг сенатга берилган шикоятномаси, Федосья Бирюкованинг арз-шикоят комиссиясидаги иши ва Вера Богодуховскаянинг топшириғига кўра, жан-дарма бошқармасидаги ёки учинчи бўлимдаги иши, яъни Шустовани озод этиш ва онанинг қалъага қамалган ўғли билан кўришувига ижозат олиш иши; бу ҳақда Вера Богодуховская унга хат ёзиб берган эди. Мана шу икки ишни Нехлюдов бир иш деб ҳисобларди. Тўртинчи иш — инжилни ўқиб, уни шарҳлаганлари учун бола-чақаларидан ажратиб Кавказга сургун қилинаётган сектантларнинг иши эди. Нехлюдов фурсат

топса, улар учун эмас, ўзи учун бу ишни аниқлашга, ҳаракат қилишга аҳд қилган эди.

Масленников билан сўнгги марта кўришганидан буён, айниқса қишлоққа бориб келганидан бери, Нехлюдовнинг юрагида шу вақтгача ўзи яшаб келган муҳитга, бир қисм одамнинг роҳат-фароғатда яшаши учун миллионлаб кишиларнинг азоб тортаётганини усталик билан ниқоблаган муҳитга қарши нафрат уйғонди. Бу муҳитдаги одамлар у азобларни кўрмас, шунинг учун ҳам ўзларининг раҳмсизликларини, кечирган ҳаётларининг жиноятдан бўлак нарса эмаслигини кўра олмас эдилар. Нехлюдов энди шу муҳитдаги одамлар билан учрашганда ўнғайсизлик ҳис этар, ўзини-ўзи койирди. Ҳолбуки, илгариги одатлари, қариндошлик ва дўстлик муносабатлари уни шу муҳитга жалб этарди; энг муҳими шуки, ҳозир бутун қалбини банд этган ишни амалга ошириш учун — Масловага ва ёрдам бераман деб ваъда қилган барча жафокашларга ёрдам бериш учун ўзи ҳурмат қилмаган ҳатто кўпинча ғазабини, нафратини қўзғаган шу муҳитдаги одамларга мурожаат қилиши керак эди.

Петербургга келиб холаси, собиқ министрнинг хотини графиня Чарскаяникига тушган Нехлюдов ўзига ёт бўлиб қолган аристократлар муҳитининг марказига тушиб қолди. Бу унга хуш ёқмас, аммо бошқа илож йўқ эди. Холасиникига тушмай меҳмонхонага тушса, холасини хафа қилган бўларди. Ваҳоланки, холасининг таниш-билишлари кўп бўлиб, Нехлюдовга фойдаси тегиб қолиши мумкин эди.

Нехлюдов келган ҳамоно уни кофе билан сийлар экан:

— Сенинг тўғрингда ҳар хил гаплар бор? Ғалати ишлар,— деди унга графиня Катерина Ивановна,— Vous posez roug un Howard!¹ Жиноятчиларга ёрдамлашармишсан. Турмама-турма юрармишсан, ахлоқларини тузатаётган эмишсан.

— Йўғ-э, хаёлимгаям келтирганим йўқ.

— Нима қипти, яхши иш. Лекин бунга бир ишқ жароси аралашган бўлса керак. Қани, гапириб бер-чи.

Нехлюдов Масловага бўлган муносабатини қандай бўлса шундай гапириб берди.

¹ Узингни жуда Говард қилиб кўрсатяпсан. (Франц.)

— Ҳа-а, эсимда, ўша кампирларникида турган вақтингда шўрлик Элен алланималар деган эди менга: улар сени ўша асранди қизларига уйлантириб қўйишмоқчи бўлишган шекилли (графиня Катерина Ивановна Нехлюдовнинг аммаларини ёмон кўрар эди)... Ўшами? Elle est encore jolie¹.

Екатерина Ивановна олтимишга кирган, бақувват, хушчақчақ, серғайрат, сергап хотин эди. Бўйи новча, ўзи жуда семиз, лабининг устидаги мўйлови сал-пал билиниб турарди. Нехлюдов уни яхши кўрар ва ёшлигидан бошлаб холасининг ғайратидан, хушчақчақлигидан руҳланар эди.

— Йўқ, та tante², ҳаммаси ўтиб кетди. Унга ёрдам бермоқчиман фақат. Нимага деганда, биринчидан, у бекордан-бекорга кесилиб кетган, бунга мен айбдорман, тақдирининг шундай бўлиб кетишига мен айбдорман. Мен қўлимдан келганича ёрдам беришга мажбурман, деб ўйлайман.

— Лекин эшитишимча, унга уйланмоқчи ҳам эмишсанми?

— Ҳа, уйланмоқчи эдим-ку, лекин у кўнмаяпти.

Катерина Ивановна пешонасини тириштириб, кўзини олайтириб, ҳайрат билан индамай жиянига қаради. Тўсатдан чехраси ўзгарди, юзида мамнунлик аломати кўринди.

— Э-э, сендан кўра ақлли экан у. Э тентак! Уйлана берардингми?

— Ҳеч сўзсиз.

— Анови ишни қилиб юргандан кейинам-а?

— Албатта, ҳаммасига мен айбдорман-ку.

— Йўқ, сен довдир экансан-ку,— деди холаси ўзини жилмайишдан тийиб. — Уччига чиққан довдир экансан-ку, лекин мен сени шунақа уччига чиққан довдирлигинг учун ҳам яхши кўраман,— деб такрорларди у назарида жиянининг руҳий аҳволини тўғри ифода этувчи сўзни топганидан қувониб.— Бу воқеанинг тўғри келиб қолганини қара,— деб давом этди у,— Аline-ники ажойиб Магдалиналар уйига айланган. Манам бир борган эдим. Улгудек расво экан улар. Кейин келиб роса ювиндим. Лекин Aline corps et a'me³ шу ишга берилган. Биз

¹ У ҳалиям чиройлими? (Франц.)

² Холажон. (Франц.)

³ Жони-таши билан. (Франц.)

анови сеникини Аlineга берамиз. Тузатса шу тузатсин-да.

— У каторгага ҳукм қилинган.— Мен ҳукмни бекор қилдириш учун уриниб кўргани келганман-да. Сизга тушадиган биринчи ишим шу.

— Шунақа дегин! Иши қаерда ҳозир?

— Сенатда.

— Сенатда? Вой, менинг азиз cousin Левушкам сенатда-ку. Ҳа, айтмоқчи, у аҳмоқлар департаментида — герольдияда¹ экан-ку. Лекин ўша ернинг ўзида ишлайдиганлардан ҳеч кимни танимайман. Ҳаммаси қаёқдаги немисларми-ей: Ге, Фе, Де,— tout l'alpbac'et² ё бўлмаса қандайдир Ивановлар, Семеновлар, Никитенколар, pour varier. Des gens de l'atre monde³. Ҳай, майли, эримга айтаман. Эрим уларни танийди. У ҳаммани танийди. Айтаман унга. Ўзинг яхшилаб тушунтириб қўй, мен гапирсам ўлсаям тушунмайди. Нима гапирсам, барибир ҳеч нарса тушунмадим деяверади. C'est un parti pris⁴. Ҳамма тушунади-ю, фақат у тушунмайди.

Шу маҳал пайпоқ кийган лакей кумуш патнисда хат олиб кирди.

— Аline-дан экан. Ана энди Кизеветерни ҳам эшитадиган бўлдинг.

— Кизеветер деганингиз ким?

— Кизеветерми? Ҳали келгин, кимлигини кўрасан. У шундай гапирадикки, ҳатто ашаддий жинояткорлар ҳам тиз чўкиб йиғлаб тавба қилиб юборадилар.

Графиня Катерина Ивановна, гарчи бу унинг характерига тўғри келмаса-да, ғалати кўринса-да, христианликнинг моҳияти тавбага ишонишдан иборат деган назариянинг ўткир тарафдори эди. У, ўша вақтларда мода бўлган шу маслак тарғиб қилинадиган мажлисларга борар, бу мазҳабдагиларни уйига чақириб турар эди. Бу маслакнинг бутун диний маросимлар, иконалар ва сири асрорларни инкор этишига қарамай, графиня Катерина Ивановнанинг барча хоналарида, ҳатто кара-

¹ Герольдия — дворянларга унвон ва имтиёз берадиган муассаса.

² Бутун алифбо. (Франц.)

³ Ранг-баранглик учун. Бошқа муҳит кишилари. (Франц.)

⁴ Олдиндан шу фикрга келиб қўйган. (Франц.)

вотининг тепасида ҳам икона бор эди. У черков талаб қилган маросимларнинг ҳаммасини бажарар ва бунда ҳеч қандай қарама-қаршилик кўрмас эди.

— Сенинг Магдалинанг унинг сўзини тинглаганда эди, дарров ўзгарарди,— деди графиня.— Кечқурун албатта уйда бўл. Ўз қулоғинг билан эшитасан. Ажойиб одам.

— Бу мени тариқча қизиқтирмайди, ma tante.

— Сенга айтяпман-у, жуда қизиқ деб. Албатта етиб кел. Қани, гапир, менда яна қандай ишинг бор? Videz votre sac¹.

— Яна крепостда бир иш бор.

— Крепостдами? Бўлмаса ўша ердан барон Кригс-мутга хат ёзиб беришим мумкин. C'est un très brave homme². Узинг ҳам биласан уни. Отангнинг ўртоғи. Il donne dans le spiritisme³. Ҳай, бунинг зарари йўқ. Ўзи яхши одам. У ерда нима ишинг бор эди?

— Бир хотиннинг ўша ерда қамалиб ётган ўғли билан учрашувига ижозат сўраш керак. Бу иш Кригсмутга эмас, Червянскийнинг измида дейишган эди.

— Червянскийни ёмон кўраман, лекин Mariette-нинг эри-ку. Marietteдан илтимос қилиш керак. Илтимосини ерда қўймайди. Elle est très gentille⁴.

— Яна бир хотин ҳақида илтимос қилиш керак. Бир неча ойдан бери қамалиб ётибди, лекин нега қамалганини ҳеч ким билмайди.

— Йўғ-э, нимага қамалганини ўзи билса керак ахир. Улар жуда яхши билишади. У сочи қирқилганлар қилмишига яраша жазосини тортсин.

— Қилмишига ярашами-йўқми, бунинг билмаймиз. Улар эса азоб чекиб ётишибди. Узингиз — христиансиз, инжилга ишонасиз-у, шу қадар тош юраксиз...

— Бунинг унга дахли йўқ. Инжил — ўз йўлида, лекин, ёмон ёмонлигини қўймайди. Ўзим нигилистларни⁵, айниқса сочи қирқилган нигилист аёлларни кўрарга кў-

¹ Очиб сол. (Франц.)

² Жуда мўътабар одам. (Франц.)

³ Спиритизмга қизиқади. (Франц.)

⁴ Жуда ёқимтой хотин. (Франц.)

⁵ Нигилист — XIX асрнинг 60-йилларида Россияда пайдо бўлган, дворянлар традицияларига ва одатларига, крепостнойлик идеологиясига кескин равишда салбий кўз билан қараган, қуйи табақадан чиққан интеллигент.

зим бўлмаса-ю, уларни яхши кўраман деб айтсам — ундан ёмон.

— Нега жинингиз суймайди уларни?

— Биринчи март воқеасидан кейин ҳам нега деб сўрайсанми?

— Лекин ҳаммасиям биринчи март воқеасида иш тирок этмаган-ку.

— Барибир, ўзгаларнинг ишига суқулишни ким қўйибди уларга. Бу хотинларнинг иши эмас.

— Хўш, бўлмасам Mariette-чи, у ишга аралашса майлими, сизнингча, — деди Нехлюдов.

— Mariette? Mariette — Mariette. Булар бўлса, худ олсин, аллақайдаги Халтюпкина дегани бизга ўргатмоқчи бўлади.

— Ургатмоқчи эмас, шунчаки халққа ёрдам беришмоқчи.

— Кимга ёрдам бериш-бермасликни уларсиз ҳам билишади.

— Ахир халқ азоб чекиб ётибди. Қуни кеча қишлоқдан келдим. Ажабо, бизнинг зеб-зийнат ичида яшаши-миз учун мужикларнинг оч-наҳор, ўлган-тирилганига қарамай ишлаши шартми, — деди холасининг меҳрибонлигидан ийиб, беихтиёр, бутун ўйлаганларини очиб-солишни истаган Нехлюдов.

— Менинг ҳам ишлаб, оч-наҳор юришимни истайсанми?

— Йўқ, сизни оч юринг демайман, — деди Нехлюдов беихтиёр жилмайиб, — фақат ҳаммамиз ҳам ишлаб ҳаммамиз ейлик демоқчиман.

Холаси яна қошини чимириб, кўзини олайтириб, ер остидан жиянига қаради.

— Mon cher, vous finirez mal¹, — деди у.

— Нега энди?

Шу маҳал хонага баланд бўйли, кенг ягринли генерал кириб келди. Бу графиня Чарскаянинг эри, истеъфога чиққан министр эди.

— Э-э, Дмитрий, салом — деди у янгитдан соқоли қирилган юзини Нехлюдовга тутиб, — қачон келдинг?

У индамай хотинининг пешонасидан ўпди.

¹ Азизим, оқибатинг ёмон бўлади. (Франц.)

— Non, il est imprayable¹,—деди графиня Катерина Ивановна эрига мурожаат қилиб.— Менга дарёга бориб кир чайқа, картошка еб кун кўр деяпти. Қип-қизил тентак бу, лекин барибир илтимосини ерда қўйма. Жуда довдир,— деди сўзини тузатиб.— Эшитдингми: Каменская жуда куйиб-пишиб ўлаётган эмиш, яна бир корҳол бўлмасайди деб қўрқишаётган эмиш, — деди у эрига,— бориб келсанг бўларди.

— Ҳа, аҳволи жуда ёмон,— деди эри.

— Қани, гаплашинглар бориб, менинг ёзадиган хатларим бор.

Нехлюдов меҳмонхона ёнидаги хонага ўтган ҳам эдики, графиня ўша ердан туриб:

— Нима дейсан, Mariette-га хат ёзайми?— деб қичқирди.

— Марҳамат қилинг, ma tante.

— Бўлмасам en blanc² қолдириб кетаман, сочи қирқилган аёл ҳақидаги илтимосингни билдираман, у кейин эрига буюрар. Эри унинг айтганини қилади. Мени қаҳри қаттиқ одам деб ўйлама. Сенинг profecrees-ларингнинг ҳаммаси расво одамлар, лекин ie ne leur veux pas ed mal³. Худо ёр бўлсин! Бор, борақол энди. Кечқурун албатта уйда бўл. Қизеветернинг гапини эшитасан. Кейин ибодат қиламиз. Агар қаршилиқ қилмасанг, са vous fera beaucoup de bien⁴. Биламан-ку, ахир, Элен ҳам, сен ҳам бу масалада жуда орқада қолиб кетгансизлар. Хўп, хайр, бўлмасам.

XV

Граф Иван Михайлович истеъфога чиққан министр ва қатъий фикрли одам эди.

Граф Иван Михайлович ёшлик чоғидан бошлаб шу нарсага қаттиқ ишонардики, қушларнинг қурт-қумурсқалар билан озиқланиб, устларини пат ва тук қоплаши, осмонда учиши зарур бўлганидек, ўзининг ҳам пазанда ошпазлар пиширган қиммат баҳо овқатларни ейиши, энг қимматли яхши либослар кийиши, энг ювош ва тез

¹ Бу жуда қиёмат одам. (Франц.)

² Жой. (Франц.)

³ Уларга ёмонликни раво кўрмайман. (Франц.)

⁴ Бу сенга катта фойда келтиради. (Франц.)

юрар отларни миниши зарур деб ҳисоблар, шу сабабдан бу нарсалар ҳамма вақт муҳайё туриши керак деб ўйларди. Булардан ташқари граф Иван Михайлович хазинадан қанчалик кўп миқдорда пул олса, орденлари қанча кўп бўлса, олмос нишонлардан тортиб яна алланималаргача олса, тождорлар ва малика ойимлар билан тез-тез кўришиб гаплашиб турса, шунча яхши бўлади деб ҳисобларди. Граф Иван Михайлович ақидасининг асосини ташкил этган мана шу шартлардан бошқа жамики нарсани аҳамиятсиз ва арзимас нарса ҳисобларди. Қолган нарсаларнинг бўлган-бўлмагани билан унинг иши йўқ эди. Граф Иван Михайлович қирқ йил мобайнида шу ақидага амал қилиб яшаб, ишини юргизиб келди ва қирқ йилдан кейин министрлик мартабасига кўтарилди.

Граф Иван Михайловичнинг министрлик мартабасига эришувига сабаб бўлган асосий хусусиятлари шундан иборат эдики, у, биринчидан, алоқа қоғозлари ва қонунларнинг маъносини англай олар, жуда силлиқ бўлмаса-да, имло хатосига йўл қўймай англашилари алоқа қоғозлари ёза биларди, иккинчидан, жуда басавлат эди. Лозим бўлиб қолган кезларда ўзини жуда мағрур, ҳатто яқинига йўлаб бўлмайдиган даражада улуғ қилиб кўрсатар, жойи келганда эса сермулозамат, хушомадгўй, лаганбардор, учинчидан, на шахсий, маънавий ва на умумий бир қоида ёки принципга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам кези келганда ҳамманинг фикрига қўшилаверар, лозим бўлиб қолганда эса ҳеч кимнинг фикрига қўшилмаслиги мумкин эди. Шу зайлда у бирор иш қилар экан, ўзини сипо тутишга, ўзига-ўзи қарши гапирмасликка ҳаракат қилар, шу билан бирга, шу қилаётган ишининг жўя-ножўялиги билан, бундан Россия империясига ёки бутун дунёга зўр фойда ёинки катта зиён келиши билан сира иши йўқ эди.

Министрлик мартабасига мингандан кейин унинг измида бўлган одамларгина эмас,— унинг измидаги одамлар ва яқинлари кўп эди,— ҳатто барча бегона одамлар ҳам, унинг ўзи ҳам уни ғоят ақлли бир давлат арбоби деб биларди. Лекин маълум бир вақт ўтиб у ҳеч нарса қилмагандан, ҳеч иш кўрсатмагандан кейин, яшаш учун кураш қонунига кўра, худди ўзига ўхшаб қоғоз ёзиш ва англашни ўрганиб олган басавлат, принципсиз тўралар уни сиқиб чиқаришгач, истеъфо бериш-

га мажбур бўлди, шундан кейин унинг ғоят ақлли ва чуқур ўйлайдиган одам эмаслиги у ёқда турсин, балки, ўзига бино қўйгани билан фикр доираси тор, мулоҳазалари бемаза консерватив газеталарнинг бош мақоласи даражасига зўрға етадиган, маълумотсиз одам эканлиги ҳаммага маълум бўлди. Шундан сўнг уни сиқиштириб чиқарган бошқа маълумотсиз димоғдор тўралардан ортиқча ери йўқлиги билинди, бунга ўзининг ҳам кўзи етиб қолди. Лекин шунга қарамай, йил сайин хазинадан мумкин қадар кўпроқ пул, расмий кийимлари учун янги-янги зийнатлар олиб туриш керак деган эътиқодда эди. Бу эътиқод шу қадар кучли эдики, унинг бу талабларини рад этишга ҳеч ким ботинолмасди. Шундай қилиб у, қисман пенсия тариқасида, қисман юқори давлат муассасасида аъзолиги учун ва ҳар турли комиссияларда, комитетларда раис бўлгани учун ҳар йили ўн минглаб пул олиб турар, бунинг устига елкасига ва шимига заррин уқа тақмоқ ҳамда фракка янги ленталар ва эмалланган юлдузлар тақмоқ ҳуқуқига эга эди. Граф буни жуда қадрлар, севарди. Шундай қилиб, граф Иван Михайловичнинг ошна-оғайни, таниш-билиши кўп эди.

Граф Иван Михайлович Нехлюдовнинг гапига, бир вақтлар иш бошқарувчиларнинг маърузасини тинглагандек қулоқ солди-да, унга мактуб ёзиб беражagini— мактубнинг бирини шикоят департаментидаги сенатор Вольфга ёзажagini айтди.

— У тўғрида ҳар хил гаплар юради, лекин *dans tous les cas c'est un homme tres comme il faut*;¹ деди у.— Мендан яхшилик кўрган, қўлидан келганича ёрдам қилади.

Иккинчи мактубни Иван Михайлович ариза комиссиясидаги нуфузли бир кишига ёзди. Нехлюдов гапириб берган Федосья Бирюкованинг иши уни жуда қизиқтирди: Нехлюдов бу ҳақда император оймга хат ёзмоқчи бўлиб юрганини айтганида, граф бу иш ҳақиқатан ҳам таъсирли эканини, пайти келса ўша ерда бир гапириб ўтиши мумкинлигини гапирди. Лекин бирор ваъда бермади. Ариза ўз йўли билан бораверсин. Мабодо жойи келиб қолса, пайшанба кунни бўладиган *petit comite*-га²

¹ Ҳар ҳолда анча дуруст одам. (Франц.)

² Кичик зиёфат. (Франц.)

таклиф қилгудек бўлишса, айтиб ўтарман, деб ўйлади у ўзича.

Графдан иккала мактубни, холасидан Marietterга ёзилган хатни олиб, Нехлюдов, шу заҳоти ўша даргоҳларга қараб кетди.

У энг аввал Mariettenикига йўналди. Урта ҳол аристократ оиласига мансуб бўлган Mariettenи қиз болалик чоғидан биларди, кейин унинг мансабдор бир кишига текканини ҳам эшитган эди. Унинг эри ҳақида Нехлюдовнинг қулоғига жуда кўп хунук гаплар келиб етган эди. Бу одамнинг тош юраклигини, юзлаб ва минглаб сиёсий маҳбусларга азоб бериш унинг асосий вазифаси эканлигини эшитганди. Мазлумларга ёрдам бериш учун, золимларнинг тарафини олиши, уларнинг фаолиятини қонуний деб топгандай уларга илтимос қилишга мажбур бўлиши, жабр қилаётганларини ўзлари сезмайдиган, шунга одатланиб қолган золимларнинг баъзи ыахсларга нисбатан зулм қилмаслигини сўраб мурожаат этишга тўғри келиши Нехлюдов учун ҳар вақтдагидай жуда оғир туюлар эди. Шундай пайтларда у боши ғовлаб, ўзидан норозилик ҳис этар, сўрасаммикан сўрамасаммикан деб иккиланар эди-ю, лекин ҳар гал сўраш керак деган қарорга келарди. Уша Mariette ва унинг эрининг ёнига борганда Нехлюдов ўзини беҳузур, ўнғайсиз ҳис этади, хижолат тортади, лекин оқибатда бир кишилик камерада эзилиб ётган бахтсиз бир аёл озод этилиши, қариндош-уруғлари ҳам, ўзи ҳам ғамдан озод бўлиши мумкин, гап шунда. Бундан ташқари, кўпдан буён ўзиники деб ҳисобламай қўйган одамлари орасида арзғўй сифатида кўринишида сохталик ҳис этарди. Чунки бу одамлар ҳали ҳам Нехлюдовни ўз одамимиз деб ҳисоблашар, бу муҳитда у яна аввалги изига тушиб олганини, бу доирада ҳукм сурган енгил, ғайри ахлоқий ҳаёт равишига беихтиёр берилиб кетганини ҳис этарди. Нехлюдов буни холаси Катерина Ивановнаникида синаб кўрган эди. Бугун эрталаб холаси билан жиддий нарсалар ҳақида суҳбатлашаётганида ҳам гапни ҳазилга айлантириб юборган эди.

Умуман, кўпдан бери кўрмай юрган Петербург Нехлюдовнинг танасини яйратар, лекин ахлоқан сусайтирувчи таъсир кўрсатарди: ҳаммаёқ озода, обод, энг муҳими — одамларнинг маънавий талаби шу қадар бўш-ки, ҳаёт жуда ҳам енгил кўринарди.

Кўркам, озода, назокатли извошчи уни сув сепилган, топ-тоза тош йўллар билан чиройли, хушмуомила, озода миршаблар, чиройли, озода уйлар ёнидан олиб ўтиб, Mariettening анҳор бўйидаги уйига олиб борди.

Кўча эшиги олдида извошга қўшилган бир жуфт инглиз оти турарди, лунжининг ярмини соқол босган, ливрея кийган инглизнамо извошчи қўлидаги қамчини билан извош устида мағрур ўтирарди.

Озода мундир кийган швейцар даҳлиз эшигини очди. У ерда бундан ҳам озода, заррин уқали камзул кийган, соқоли силлиқ таралган махсус лакей билан янги, тоза мундирли, найза ушлаган хабарчи солдат турарди.

— Генерал қабул қилмайдилар. Генерал хоним ҳам. Улар ҳозир бир ёққа чиқиб кетмоқчилар.

Нехлюдов, графиня Катерина Ивановнанинг хатини берди, карточкасини олиб, келиб-кетувчилар ёзиладиган дафтар қўйилган стол ёнига борди-да, келиб учрата олмаганига кўп афсусланганини ёзаётган эди, бирдан лакей зина олдига борди, швейцар эшик оғзига келиб: «Келтир!» деб қичқирди, солдат эса қўлини икки ёнига қилиб, ўзининг мартабасига тўғри келмаган юриш билан зинадан пилдираб тушаётган, паст бўйли, нозиккина ойимни кўзи билан кузатиб қотиб турди.

Mariette пат қадалган катта қора шляпа, қора кўйлак, қора накидка ва янги қора қўлқоп кийган, юзи ўртик билан беркитилган эди.

Нехлюдовни кўриб ўртикни кўтарди, кўзлари чақнаб турган бежирим юзини очиб, унга савол назари билан қаради.

— Э князь, Дмитрий Иванович!— деди у, хушчақчақ ва ёқимли товуш билан.— Мен сизни ҳар қандай...

— Уҳ-ҳў... исмимни ҳам унутмабсиз-а?

— Бўлмасам-чи, бир вақтлар опа-сингил сизга ошиқ бўлган эдик,— деди у француз тилида,— жуда ўзгариб кетибсиз-а. Афсуски, кетаётувдим-да. Ҳай, майли, қайта қолай бўлмасам,— деди у иккиланиб тўхтаб.

Mariette девор соатга қаради.

— Йўқ, бўлмайди. Каменскаяникига таъзияга кетяпман. Бечора ғамга ботган.

— Каменскаяга нима бўлди?

— Ҳали эшитганингиз йўқми?.. Уғли дуэлда ўлди. Позен билан отишган экан. Битта-ю битта ўғил эди. Жуда ёмон бўлди-да. Она бечорага қийин бўлди.

— Ҳа, эшитувдим.

— Яхшиси, мен кетаверай, сиз эртага ёки бугун кечкурун келинг,— деди у ва енгил қадам ташлаб, ташқи эшик ёнига келди.

— Бугун кечкурун кела олмайман,— деб жавоб берди Нехлюдов у билан бирга зинапояга чиқаркан.— Мен сизга бир иш билан келган эдим,— деди у пиллапояга яқинлашаётган бир пар жийрон отдан кўзини узмай.

— Қандай иш?

— Холам хат ёзиб бердилар,— деди Нехлюдов исм-фамилиясининг бош ҳарфлари катта қилиб ёзилган узунчоқ конвертни узатиб.— Бунда ҳаммаси ёзилган.

— Биламан: графиня Катерина Ивановна мени иш хусусида эрига гапини ўтказди деб ўйлайдилар. Бу хато. Менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди, аралашини истамайман. Лекин, графиня учун, сиз учун бу қондамдан четга чиқишим табиий. Ўзи нима гап?— деди у қора қўлқоп кийган кичкина қўллари билан зўр бериб чўнтагини ахтариб:

— Бир қиз крепостга қамалган. Лекин ўзи касал, ҳам бегуноҳ.

— Фамилияси нима?

— Шустова. Лидия Шустова. Хатда ёзилган.

— Хўп, майли, ҳаракат қилиб кўраман,— деди у ва қанотлари офтобда ярқираган юмшоқ коляскага лип этиб чиқиб ўтирди-да, соябонини очди. Лакей жойига ўтирди ва извош ҳайдовчига «ҳайда» деб ишора қилди. Извош жойидан кўзгалди, лекин шу замоноқ ойим соябонининг учини извошчининг орқасига нўқди ва инглиз зотли чиройли биялар тортиб қўйилган юганли бошларини эгиб тўхтади, нозик оёқларининг бирини олиб, бирини қўйиб турди.

— Келинг бизникига, фақат мумкин бўлса бегараз келинг,— деди-да, жилмайиб қўйди. У табассумининг таъсирини яхши биларди. Энди у гўё томошани тугатиб пардани туширгандай, ўртигини туширди,— қани, кетдик,— у соябони билан яна извошчининг орқасига туртди.

Нехлюдов шляпасини кўтариб қўйди. Зотдор жийрон отлар пишқириб тақалари билан тош йўлни тарақтуруқлатиб йўртиб кетдилар, извош нотекис йўлнинг ўнқир-чўнқир ерида ўзининг янги шиналари устида енгилгина силкиниб, физиллаб кетди.

Mariette билан жилмайишганини эслаб Нехлюдов ўзига ўзи бош чайқаб қўйди.

«Кўз очиб юмгунча вақт ўтмай, яна шу ҳаётга шўн-гийсан-кетасан» — деб ўйлар эди у, ўзи ҳурмат қилмаган одамларга мулозамат қилишга мажбур бўлгани учун иккиланиб ва шубҳа ичида қолиб. Ярим йўлдан қайтиб келмаслик учун аввал қаёққа, кейин қаёққа бориш кераклигини ўйлаб, Нехлюдов аввал сенатга қараб йўл олди. Уни маҳкамага бошлаб кирдилар. Бу ҳашаматли бинода Нехлюдов бирталай ғоят назокатли ва озода тўраларни кўрди.

Тўралар Маслованинг аризаси келиб теккани, уни кўриб чиқиб маъруза қилмоқ учун ўша поччаси хат ёзиб берган сенатор Вольфга топширилганини Нехлюдовга айтишди.

— Шу ҳафта сенат мажлиси бўлади. Маслованинг иши бу мажлисга қўйилиш-қўйилмаслиги даргумон. Агар илтимос қилинса, шу ҳафта, чоршанба кунндаги мажлисга қўйилса ҳам ажаб эмас, — деди тўралардан бири.

Нехлюдов керакли маълумотларни олиш учун сенат маҳкамасида кутиб ўтирар экан, яна дуэль ҳақидаги гапларни ва ёш Каменскийнинг қандай ўлдирилганлигини тафсилоти билан эшитди. Бутун Петербургни қизиқтирган бу воқеа тафсилотини Нехлюдов биринчи марта шу ерда билди. Воқеа бундай бўлган: бир неча офицер дўконда устрица¹ еб, ҳар вақтдагидек кўп ичиб ўтиришган экан. Улардан биттаси Каменский хизмат қилаётган полк ҳақида номаъқул бир гап айтибди; Каменский уни ёлғончи дебди. У Каменскийга тарсаки туширибди. Эртасига дуэлга чиқишибди. Каменский қорнидан ўқ еб, икки соатдан кейин ўлибди. Қотил билан секундантлар қамоққа олинибди, лекин айтишларича, улар ҳозирча гауптвахтага солинган бўлгани билан икки ҳафтадан кейин бўшатиб юборилар экан.

Нехлюдов сенат маҳкамасидан чиқиб, шикоят комиссиясига, у ердан нуфузи зўр, хазинага қарашли уйининг жуда яхши қисмини эгаллаган барон Воробьевни-

¹ Устрица — ейиладиган денгиз моллюски. (Тарж.)

кига қараб кетди. Швейцар билан хизматкор Нехлюдовга қабул кунларидан ташқари кунларда баронни кўриш мумкин эмаслигини, ҳозир у киши подшо ҳузурида эканлигини, эртага яна маърузаси борлигини жиддий айтишди. Нехлюдов хатни қолдириб сенатор Вольфникига йўл олди.

Вольф ҳозиргина нонушта қилиб бўлган эди, одатга кўра овқатни яхши ҳазм қилиш учун сигара чекиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юриб туриб Нехлюдовни қабул қилди. Владимир Васильевич Вольф ҳақиқатан ҳам un homme très comte il faut¹ эди. У ўзининг шу хислатини ҳаммадан юқори кўяр, бутун инсонларга шу баландликдан туриб қарарди. Бу хислатини қадрламай иложи йўқ эди. Чунки фақат шу хислати туфайли орзу қилиб юрган мансабига эришган эди, яъни уйланиш воситаси билан ўн саккиз минг даромад бериб турадиган мулкка эга бўлди ва меҳнатлари соясида сенаторлик лавозимини эгаллади. Вольф ўзини un homme très comte il faut-гина эмас, балки жуда ҳалол, тўғри одам деб биларди. У ҳалолликни одамлардан яширинча пора олмасликдан иборат деб биларди. Ҳукуматнинг ҳар қандай талабини қулларча итоткорлик билан бажариб, бунинг эвазига хазинадан ҳар турли йўл харжлари, ижара пули ва ҳоказолар сўраб олишни виждонсизлик деб санамас эди. Польша подшолигининг вилоятларидан бирида губернатор бўлиб турган чоғида қилгани каби, ўз халқига ва динига содиқ бўлгани сабабли юзлаб бегуноҳ кишиларни хонавайрон қилиш, уларнинг сургун этилишига, қамоққа олинишига сабаб бўлишни виждонсизлик деб санамас эди. Буни у олижаноблик, мардлик, ватанпарварлик деб ҳисоблар эди, у яна ўзига мафтун бўлган хотини билан қайин синглисини шилиб олишни ҳам виждонсизлик деб санамас эди. Аксинча, буни ўз оила ҳаётини оқилона йўлга солиб олиш деб ҳисобларди.

Владимир Васильевичнинг оиласи ўзига хос хусусиятларига эга бўлмаган хотини, қайин синглиси ва безор, кўрқоқ хунук қизидан иборат эди. Владимир Васильевич қайин синглисининг ер-мулкини сотиб, пулини ўз номига қўйиб қўйган эди, якка-ёлғиз, риёзат чекиб яшайдиган қизи кейинги пайтларда евангелизмдан.

¹ Инсофли, дуруст одам. (Франц.)

Аline ва графиня Катерина Ивановнаникида бўладиган йиғилишлардан таскин топадиган бўлиб қолди.

Владимир Васильевичнинг ўн беш ёшида афтини соқол босиб, ўша пайтданоқ ичиб, фақш йўлига кириб кетган кўнгилчан ўғли йигирма ёшигача шу алфозда кун кечирди ва ҳеч қанақа курсни ўқиб тугатмаганлиги, ёмон одамлар билан юриб, қарздор бўлиб отасининг обрўсини тўкканлиги туфайли уйдан ҳайдалди. Отаси бир сафар ўглининг икки юз ўттиз сўм қарзини тўлади, кейин яна олти юз сўм тўлади; лекин ўғлига, бу охириги тўлашим, агар тузалмасанг уйдан ҳайдаб оқ қиламан, деди. Ўғли эса тузалиш у ёқда турсин, яна минг сўм қарздор бўлди-да, отасига бу уйдаги турмуш турмуш эмас, азоб-уқубат эканлигини шартта айтди. Шундан кейин Владимир Васильевич, менга ўғил эмассан, тўрт томонинг очиқ йўл, деб ўғлини ҳайдади. Ўшандан буён Владимир Васильевич ўзини ўғилсиз қилиб кўрсатар, уйдагилар унга ўғли ҳақида гапиришга журъат этмас эдилар. Хуллас, Владимир Васильевич оилавий ҳаётимни яхши йўлга қўйиб олганман деб ўйларди.

Вольф кабинетда у ёқдан-бу ёққа юриб турган жойида тўхтади-да, мулойим ва истехзоли табассум билан (бу унинг кўпчилик одамдан устун эканини беихтиёр ҳис этишини билдирувчи хусусияти эди) кўришди-да, хатни ўқиди.

— Марҳамат қилиб ўтиринг, айбга буюрмайсиз. Агар рухсат этсангиз, мен юриб тураман,— деди у қўлини камзулининг чўнтагига тиқиб, енгил, юмшоқ қадамлар билан каттакон, чиройли кабинетнинг у бурчагидан бу бурчагига қараб юриб.— Сиз билан танишганимдан ғоят хурсандман, граф Иван Михайловичнинг истаган ишини бажаришга тайёрман,— деди у оғзидан хушбўй, зангори тутун чиқариб, кули тўкилиб кетмаслиги учун сигарани оҳиста оғзидан йироқлаштирар экан.

— Мен бир нарсани, ишнинг тезроқ кўтарилишини илтимос қилмоқчи эдим. Нега деганда, судланувчининг Сибирга жўнаши лозим бўлиб қолса, эртароқ боргани маъқул,— деди Нехлюдов.

— Ҳа, биламан, биринчи пароход билан Нижнийдан чиқилади,— деди айтиладиган гапнинг ҳаммасини олдиндан биладиган Вольф илтифот ила жилмайиб,— судланувчининг фамилияси нима?

— Маслова...

Вольф стол ёнига борди, ишлар солинган картоннинг устидаги қоғозга қаради.

— Ҳа, Маслова денг. Хўп, ўртоқларимдан илтимос қиламан. Ишни чоршанба кунни кўрамиз.

— Шундай деб адвокатга телеграмма юборсам бўладими?

— Э, ҳали адвокатингиз ҳам борми? Нима кераги бор эди? Ҳай, ихтиёрингиз.

— Шикоят қилиш учун далиллар озлик қилиши мумкин,— деди Нехлюдов,— лекин ишдан айбланувчининг бир англашилмовчилик натижасида қоралангани очиқ-ойдин кўриниб тургандир, деб ўйлайман.

— Ҳа, тўғри, шундай бўлиши мумкин, лекин сенат ишнинг моҳиятини кўриб ўтирмайди,— деди Владимир Васильевич сигара кулига жиддий тикилиб,— сенат қонуннинг тўғри татбиқ этилиши ва тўғри изоҳланишининг гина текширади.

— Менимча, бу фавқуллодда ҳодиса.

— Биладан, биладан. Ҳамма вақт шунақа фавқуллодда дейишади. Нимаики лозим бўлса қиламиз. Гап шу.— Кул ҳамон тушмасдан турарди, лекин дарз кетиб хавф туғдирган эди,— Петербургда кам келасизми? — деди Вольф сигарани кули тушиб кетмасин деб авайлаб ушлаб. Кул ахийри қимирлаб кетди, Вольф сигарани оҳиста кулдонга яқинлаштирди, кул тўкилди.— Каменский воқеаси нақадар даҳшатли,— деди у.— Ажойиб йигит эди. Битта-ю битта ўғил. Айниқса онасининг шўри қуриди,— дерди у айна паллада Петербургда Каменский ҳақида айтилаётган гапларни деярли сўзма-сўз такрорлаб.

Графиня Катерина Ивановна ҳақида унинг янги диний тариқатга берилганлиги ҳақида яна бир оз гап сотди. Владимир Васильевич буни на қоралар ва на унинг тарафини олар эди, лекин киборлигини назарда тутиб, буни тамомила ортиқча нарса деб ҳисобларди. У қўнғироқ чалди.

Нехлюдов хайрлашди.

— Агар фурсатингиз бўлса, тушликка келинг,— деди Вольф қўлини узата туриб,— ҳеч бўлмаса чоршанба кунни. Ушанда ижобий жавоб бераман.

Кеч кириб қолган эди. Шунинг учун ҳам Нехлюдов уйига, яъни холасиникига кетди.

Графиня Катерина Ивановнаникида соат етти ярим-да овқат қилинди. Овқат янги тартибда берилди. Нехлюдов ҳалига қадар бунақа тартибни кўрмаган эди. Хизматкорлар овқатни столга қўйиб, дарҳол чиқиб кетар, овқатланувчилар таомни ўзларига яраша сузиб олишарди. Эркаклар хотинларнинг ортиқча уринишига йўл қўймас эдилар, эркак жинси кучли бўлгани учун хотинларга ва ўзларига овқат сузиб, ичимлик қўйиш каби оғир ишни мардларча ўз зиммаларига олган эдилар. Овқатнинг бир тури ейилиб бўлгач, графиня столдаги электр қўнғироқнинг тугмасини босар, лакейлар товуш чиқармай кириб, идиш-товоқларни йиғиштириб тозасини қўяр ва иккинчи хил таомни келтирар эдилар. Овқатлар, винолар жуда нафис эди. Каттакон ёруғ ошхонада француз ошпаз билан унинг оқ кийим кийган иккита ёрдамчиси ишларди. Овқатланувчилар олти киши эди: граф билан графиня, уларнинг қовоғи солиқ гвардия офицери ўғли (у тирсагини столга қўйиб ўтирарди), Нехлюдов, қиссахон—француз хоним ва графнинг қишлоқдан келган бошқарувчиси.

Бу ерда ҳам дуэль тўғрисидаги гап очилди. Бу воқеага подшо қандай муносабатда бўлгани ҳақида муҳокама юритдилар. Подшо онага жуда ачинибди, ҳамманинг ҳам онага раҳми келибди. Подшо қайғурган бўлса-да, лекин аскарий мундир шарафини ҳимоя қилган қотилга нисбатан қаттиққўллик қилишни истамаган экан, ҳамма буни эшитгани учун мундир шарафини ҳимоя қилган қотилга нисбатан мурувватли бўлиб қолди. Фақат енгил табиат графиня Катерина Ивановнагина тап тортмай қотилни қоралади.

— Маст-аласт бўлишиб, ақлли-ҳушли йигитларни ўлдириб юришади, мен бўлсам сира кечирмас эдим,— деди у.

— Мана шу гапингга тушунмайман,— деди граф.

— Мен айтган гапни икки дунёда тушунмаслигининг биламан,— деб гап бошлади графиня Нехлюдовга қараб,— эримдан бошқа ҳамма тушунади гапимга. Она-сига жуда ачинганимни гапиравераман, бировни ўлдириб қўйиб мамнун бўлиб юришини истамайман.

Шунда графинянинг боядан бери жим ўтирган ўғли қотилнинг тарафини олди ва офицернинг бошқа иложи

йўқлигини, акс ҳолда офицерлар суди билан полкдан қувиб чиқарилишини қўрслик билан гапириб онасига ҳужум қилди. Нехлюдов гапга аралашмай тинглаб ўтирди, илгари ўзи ҳам офицер бўлганидан, гарчи Чарскийнинг далилларига қўшилмаса-да, унга қойил бўлди, лекин шу билан бирга одам ўлдирган офицерни, турмада кўрган, жанжал устида бировни ўлдириб қўйгани учун каторгага ҳукм этилган чиройли маҳбус йигитга таққослади. Иккови ҳам мастлик билан одам ўлдирган. Анови мужик жаҳл устида одам ўлдирган ва бу жинояти учун хотинидан, оиласидан, қариндош-уруғларидан ажратилиб, оёқларига кишан солиниб, сочи қирилиб каторгага жўнатиляпти, буниси эса шинам уйда — гауптвахтада мазали овқат еб, винонинг яхшисини ичиб китоб ўқиб ўтирибди, бугун-эрта озод этилиб яна бояги-боягидек яшайверади, қайтага ҳамманинг эътиборини ўзига жалб этади.

Нехлюдов ўз фикрини айтди. Графиня Катерина Ивановна бошда жиянининг фикрига қўшилди-ю, лекин кейин жим бўлиб қолди. Нехлюдов шу гаплари билан ўзини назокатсизлик қилган кишидек ҳис этди, бошқалар ҳам шуни сезган эдилар.

Кечқурун, овқатдан бир оз кейинроқ, катта залга, худди лекция бўладигандек нақшинкор суянчиқли стуллар қатор қилиб терилди, стол ёнига кресло, яна воиз учун бир графин сув билан столча қўйилди. Шаҳарга келган Кизеветернинг ваъзини эшитиш учун одамлар тўплана бошлади.

Кўча эшиги олдида қимматбаҳо извошлар турарди. Қимматбаҳо нарсалар билан безалган залда шоҳи, баркут ва кружеваларга беланган, улама соч тақиб, белларини сириб қўйган хонимлар ўтиришарди. Аёллар орасида эркаклар — ҳарбийлар, граждандар кийимидагилар ва бештача оддий одам: иккита қоровул, боққол, хизматкор ва извошчи бор эди.

Сочларига оқ оралаган бақувват Кизеветер инглиз тилида гапирар, рипсе-pez таққан ориққина ёш қиз тез ва яхши таржима қиларди.

У гуноҳларимизнинг ғоят катталиги ва шу гуноҳимизга яраша қаттиқ жазо тортишимиз муқаррарлиги, бу жазони кутиб ўтиравериш ярамаслигини гапирарди.

— Азиз опа-сингиллар, оға-инилар, ўзимиз, ўз тур-

мушимиз ҳақида, юриш-туришимиз, марҳаматли олло-таолонинг қаҳрини келтираётганимиз ва Исони азоблаётганимиз ҳақида ўйласак, гуноҳимиз зўрлигини, ҳалокатга маҳкум эканлигимизни, нажот йўқлигини англаймиз. Бизни даҳшатли ҳалокат, абадий азоб-уқубат кутади,— дерди у товуши қалтираб, йиғламсираб.— Қандай қилсак қутуламиз? Биродарлар, бу фалокатли ёнғиндан қутулиш йўли борми? Уйимиз ўт ичида қолган, нажот йўқ.

У бирпас жим бўлиб қолди, юзидан чинакам кўз ёшлар томиб туша бошлади. Саккиз йилдан буён, ўзига ёқиб қолган нутқининг шу жойига етганда ҳар гал ҳеч бир хатосиз, томоғига алланарса тиқилиб, бурни ачишганини ҳис этар, кўзидан ёш оқар ва шу кўз ёшлари ўзига кўпроқ таъсир этарди. Хонада пиқ-пиқ йиғлаган товушлар эшитила бошлади. Графиня Катерина Ивановна нақшинкор стол ёнида бошини икки қўли билан ушлаб ўтирар, унинг семиз елкалари титрарди. Извошчи гўё аравасининг шотиси тегиб кетган бўлса-да, ўзини четга олмаган немисга ҳайрон бўлгандай, така-пука бўлиб унга қараб турарди. Кўпчилик худди графиня Катерина Ивановна сингари вазиятда ўтирарди. Вольфнинг худди ўзига ўхшаган, яхши кийинган қизи икки қўли билан юзини беркитиб тиз чўкиб олган эди.

Нотиқ тўсатдан юзини очди ва артистлар шодликни ифода этган маҳалда пайдо бўладиган ҳақиқий табассумга ўхшаш бир жилмайиш юзида пайдо бўлди, мулойим ва ширали овоз билан гапира бошлади:

— Нажот бор. Мана ўша енгил ва қувончли нажот: биз учун ўзини минг бир азобга солган, тангрининг яккаю-ягона ўғли Исонинг биз учун тўккан қони. У тортган азоб-уқубат, унинг қони бизни халос этади. Оғанилар, опа-сингиллар,— деб мурожаат қилди у яна йиғламсираб,— инсон болаларининг гуноҳини ювиш учун яккаю-ягона ўғлини қурбон қилган олло-таолога шукур қилмоғимиз керак. Унинг қутлуғ қони...

Буларнинг ҳаммаси Нехлюдовга шу қадар жирканч ва ярамас кўриндики, у оҳиста ўрнидан турди-да, юзини бужмайтириб, хижолат тортганидан ихраб юбормасликка ҳаракат қилиб, оёқ учида юриб чиқиб кетди, тўғри ўз хонасига қараб жўнади.

Эртасига Нехлюдов эндигина кийиниб бўлиб пастга тушмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, хизматкор москвалик адвокатнинг карточкасини олиб кирди. Адвокат бу ерга ўз иши билан келган, шу билан бирга, агар Маслованинг иши тез кунда кўриладиган бўлса, сенатда иш кўрилаётганда иштирок этмоқчи эди. Адвокат Нехлюдов юборган телеграмма бориб етмасдан йўлга чиққан экан. Ишнинг қачон кўрилишини ва сенаторларнинг кимлигини Нехлюдовдан эшитиб, адвокат жилмайиб қўйди.

— Сенаторларнинг учала типи ҳам бор экан,— деди у.— Вольф — петербурглик тўра, Сквородников — ҳуқуқшунос олим. Бе эса практик ҳуқуқшунос, шунинг учун ҳам ҳаммасидан жонлироғи шу,— деди адвокат.— Ҳаммасидан кўра кўпроқ шунисидан умидвор бўлса бўлади. Хўш, шикоятлар комиссиясида аҳвол қалай?

— Бугун барон Воробьевнинг олдига бораман, кеча учраша олмадим.

— Воробьевнинг нега барон бўлганини биласизми?— деди адвокат Нехлюдов бу ажнабий унвоннинг бундай рус фамилиясига қўшиб масхараомуз оҳангда гапирганига жавобан.— Унинг буваси, назаримда, саройда камер — лакей бўлган. Қандайдир бир хизмати бадалига унга Павел шу унвонни берган. Бир хизмати билан манзур бўлган-да. Уни барон қиламан, деганим — деган. Шундай қилиб, Воробьев барон бўлиб қолган. Бу билан у жуда фахрланади. Ўзи учига чиққан муттаҳам.

— Шунинг олдига кетяпман,— деди Нехлюдов.

— Жуда соз, юринг бирга кетамиз. Мен извошда олиб бориб қўяман.

Нехлюдов чиқиб кетатуриб, даҳлизда Mariettedан хат олиб келган лакейни учратди:

«Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout à fait contre mes principes, et j'ai intercede auperes de mon mari pour votre protegee. Il se trouve pue cette personne peut être relachée immédiatement. Mon mari a ecrit au commandant. Venez donc бескорыстно Je vous attend¹ М.»

¹ Сизни хурсанд қилмоқ учун ўз одатимга хилоф равишда ҳимоя қилаётган одамингиз ҳақида эрим билан гаплашдим. Маълум бўлишича у аёл тезда озод этилиши мумкин экан. Эрим комендантга хат ёзди. Шундай қилиб, беғараз келинг. Кутаман сизни. М. (Франц.)

— Кўряпсизми?— деди Нехлюдов адвокатга.— Жуда даҳшатли иш бу. Етти ойдан бери якка хонага қамаб қўйган аёллари бегуноҳ экан, уни озод этиш учун бир оғиз сўз кифоя.

— Ҳамма вақт аҳвол шу. Ҳар қолда муродингизга етдингиз-ку.

— Шундай-у, лекин бу муваффақият мени хафа қиляпти. Бундан чиқди, бу ерда, иш жуда расво экан-да? Шунча вақтдан бери нега қамаб қўйишган экан?

— Келинг, яхшиси бу ҳақда бош қотирмай қўя қолайлик. Демак, сизни олиб бориб қўяман,— деди адвокат улар пиллапояга чиқишганда. Шу чоқ адвокат кира қилган ажойиб бир извош пиллапояга яқинлашди.— Барон Воробьевникига борасиз-а?

Адвокат извошчига қаерга боришликни айтди ва чиниққан отлар бирпасда барон яшаган уйга олиб келиб қўйди. Барон уйда эди. Биринчи хонада эгнига вицмундир кийган, бўйни узун, кекирдаги туртиб чиққан жуда енгил юрувчи ёш тўра билан иккита аёл бор эди.

Кекирдаги чиққан ёш тўра лип этиб, навозиш билан аёллар ёнидан Нехлюдов томонга ўтиб:

— Фамилиянгиз?— деб сўради.

Нехлюдов айтди.

— Барон сиз тўғрида гапирган эдилар. Ҳозир!

Ёш тўра ёпиқ эшикни очиб кириб кетди ва эгнига қора солган, йиғлаб кўзлари қизарган бир хотинни олиб чиқди. Аёл кўз ёшларини яшириш учун қоқшол қўллари билан ўртигини юзига туширди.

Ёш тўра шипиллаб кабинет эшиги олдига бориб тўхтади-да, уни очиб:

— Марҳамат қилсинлар,— деди Нехлюдовга.

Нехлюдов кабинетга кириб ўрта бўйли, сочлари калта қирқилган, сюртук кийган кишига рўпара бўлиб қолди. Катта ёзув столи ёнида тўғрига қараб ўтирган одамнинг чехраси очиқ эди. Оппоқ мўйлов, соқол босган қип-қизил юзи Нехлюдовни кўриш билан жилмайди.

— Сизни кўрганам учун беҳад хурсандман. Онангиз билан эски қадрдон, дўст эдик. Сизни ёш болалигингизда, кейин офицерлигингизда кўрганман. Келинг, ўтиринг, хўш хизмат? «Э, ҳа» деб қўярди у, Нехлюдов Федосья воқеасини ҳикоя қилар экан, оппоқ сочи олинган бошини чайқаб.— Гапираверинг, гапираверинг, ҳаммасига ту-

шундим: ҳақиқатан ҳам кучли таъсир қиладиган воқеа. Хўш, шикоят аризаси ёзиб топширдингизми?

— Аризани тайёрлаб қўйдим,— деди Нехлюдов чўн-тагидан олаётиб.— Лекин бир нарсани сиздан илтимос қилмоқчи эдим, бу ишга алоҳида эътибор билан қаралса, деб умид қиламан.

— Яхши қилибсиз. Албатта ўзим ахборот бераман,— деди барон дилхуш чеҳрасида ачиниш аломатини ўхшовсиз ифодалаб,— жуда таъсирли. Аёл жуда ёш бўлган бўлса керак, эри у билан дағал муомила қилган бўлса, кўнгли совиган, энди вақти келиб, яна муҳаббат қўйишган... Ҳа, ўзим ахборот бераман.

— Граф Иван Михайлович малика оймидан илтимос қиламан деятувдилар.

Нехлюдов бу сўзларни айтиб улгурмасиданоқ бароннинг юзидаги ифода ўзгарди.

— Хуллас, аризангизни маҳкамага топширинг, мен қўлимдан келган ёрдамни аямайман,— деди у Нехлюдовга.

Шу маҳал хонага олифтахасига қадам ташлаб ёш тўра кирди.

— Бояги хоним яна икки оғиз сўзим бор деяпти.

— Майли, чақиринг. Эҳ, топ сеч, бу ерда озмунча кўз ёши кўрасанми киши, қани энди ҳаммасининг дардига малҳам бўла олсанг! Қўлингдан келганини қиласан.

Аёл кирди.

— Мен қизини бериб юборишига йўл қўймаслигингизни илтимос қилишни унутибман, бўлмаса, ҳаммасига...

— Хўп, қиламан дедим-ку.

— Барон, худо ҳақи, онани халос қилган бўласиз.

Аёл унинг қўлига ёпишиб ўпа бошлади.

— Хўп, айтганингизни қиламан.

Аёл чиқиб кетгач, Нехлюдов ҳам хайрлаша бошлади.

— Қўлдан келган ёрдамни қиламиз. Адлия министрлиги билан ёзишамиз. Улардан жавоб келгач, нимаики мумкин бўлса, ҳаммасини қиламиз.

Нехлюдов хонадан чиқиб идорага ўтди. Яна, худди сенатдаги каби, серҳашам бинода серҳашам, озода, назокатли, кийимидан тортиб гапларигача жиддий ва дабдабали, мулойим тўраларни кўрди.

«Мунча кўп булар, нақадар кўп, ҳаммалари ҳам хирсдан тўқ, кийимлари, қўллари тоза, ҳаммасининг этиги нега мунча ярқирайди, шуларни ким тозалайди? Қа-

моқдагиларгина эмас, ҳатто қишлоқдагиларга қараганда ҳам нақадар яхши кун кўришади»,— деб ўйлади Нехлюдов яна беихтиёр.

XIX

Петербургдаги маҳбусларнинг қисматини енгиллатиш қўлидан келадиган киши — кўкраги орден билан тўлган, хизмат кўрсатган, лекин одамларнинг айтишига қараганда, ақлдан озган, немис баронларидан чиққан кекса генерал эди. У оқ крестдан бошқа орденини тақмас эди. Мана шу ўзига айниқса манзур бўлган крестни Кавказда хизмат қилган пайтида олган эди. Ушанда сочи олиниб, эгнига мундир кийгазилган, милтиқ ва найзалар билан қуроллантирилган рус мужиклари ўз озодлиги, ўз уйлари, оилаларини ҳимоя қилган мингдан ортиқ одамни унинг бошчилигида қириб ташлаган эди. Кейин у Польшада хизмат қилди. Бу ерда ҳам у рус деҳқонларини турли жиноятлар қилишга мажбур этган ва шу хизмати учун яна орденлар ва мундирига янги безаклар олган эди, кейин яна аллақерда хизмат қилди ва эндиликда қартайиб қолган чоғида яхши уй-жой, таъминот ва иззат-ҳурматга эриштирган мана шу ҳозирги мансабни эгаллади. У юқоридан берилган фармойишларни айнан бажарар ва шу иш билан фахрланарди. Юқоридан келган фармойишларга алоҳида аҳамият берар, дунёда бошқа ҳар қандай нарсани ўзгартирса бўлади-ю, фақат юқоридан берилган буйруқни ўзгартириб бўлмайди деб ҳисобларди. Унинг вазифаси эркак ва аёл сиёсий жинояткорларни зиндон ва бир кишилик хоналарда қамоқда тутишдан иборат эди. Буларни у шундай асраши керак эдики, ўн йил давомида бу одамларнинг ярми, қисман ақлдан озиб, қисман сил бўлиб ўлиб кетар, қисман ўз-ўзини ўлдирар: баъзилари ўзларини оч қўйиб, баъзилари шиша билан томирларини кесиб, баъзилари ўзини осиб, яна бир хиллари ўзини ўтга ташлаб ўлиб кетар эдилар.

Кекса генерал шуларнинг ҳаммасини билар эди. Шуларнинг ҳаммаси унинг кўзи олдида юз бериб турарди. Лекин шунга қарамай, яшин, тошқин ва ҳоказолар натижасида рўй берган бахтсизликлардан виждони азобланмагандек, бундай ҳодисалардан кейин ҳам виждон азобига учрамасди. Бу ҳодисалар юқоридан, император номидан берилган буйруқларни амалга ошириш натижасида рўй берарди. Лекин бу фармойишлар ҳеч сўзсиз

амалга оширилуви керак эди. Шунинг учун ҳам буларнинг оқибати нима бўлади, деб бош қотиришнинг фойдаси йўқ эди. Кекса генерал бундай нарсалар устида ўйлаб ўтиришни ўзига эп кўрмасди, ўз фикрича жуда муҳим бўлган вазифаларнинг бажарилишида сусткашлиқ кўрсатмаслик учун бу ҳақда ўйламас, бунинг ўзининг ватанпарварлик ва солдатлик бурчи ҳисоблар эди.

Кекса генерал вазифаси юзасидан ҳафтада бир ҳамма қамоқхоналарни айланар; маҳбуслардан, нима илтимосингиз бор деб сўрарди. Маҳбуслар унга ҳар турли илтимослар билан мурожаат қилишарди. Маҳбусларнинг илтимосини хотиржам туриб, миқ этмай тинглар, лекин ҳеч қачон жойига етказмас эди. Чунки бутун илтимослар қонунга тўғри келмайдиган гаплардан иборат эди.

Нехлюдов кекса генерал яшайдиган жойга яқинлашганда минорадаги соатларнинг куранти қўнғироқчаларини жингиллатиб: «Коль славен бог» куйини чалди-да, кейин икки марта жом урди. Курант товушини тинглар экан Нехлюдов, декабристларнинг хотираларида ўқиганларини беихтиёр эслади, уларда ҳар соат такрорланадиган бу ёқимли куй абадий маҳбусларнинг кўнглига қандай таъсир қилиши ёзилган эди. Нехлюдов кекса генералнинг дарвозасига етиб келган пайтда у қоронғи меҳмонхонада ёшгина рассом йигит билан (қўли остида ишлайдиганлардан бирининг укаси билан) садаф қадаб нақш солинган стол ёнида ўтириб, қоғоз устига қўйилган тахсимчани айлантирарди. Рассом нозик, терлаб турган ингичка бармоқларини кекса генералнинг қаттиқ, бўғинлари қотиб кетган, ажин босган бармоқлари орасига қўйган эди. Мана шу бирлашган қўллар тўнтарилган тахсимча билан бирга алифбедаги ҳамма ҳарфлар ёзилган бир варақ қоғоз устида айланарди. Тахсимча генералнинг, одамлар ўлгандан кейин уларнинг руҳлари бир-бирини қандай қилиб таниб олади, деган саволига жавоб берарди.

Камердинерлик¹ вазифасини ўтаётган деншчиклардан² бири Нехлюдовнинг карточкасини кўтариб кирганда тахсимча воситаси билан Иоанна д'Аркнинг руҳи гапи-

¹ Камердинер — дворянларнинг шахсий хизматкорлари.

² Деншчик — офицер, генералларнинг шахсий хизматкори бўлган солдат.

раётган эди. Иоанна д'Аркнинг руҳи ҳарфма-ҳарф қилиб: «Бир-бирларини таниб оладилар» деган сўзларни айтиб бўлган эди, буни ёзиб қўйдилар. Деншчик кириб келган маҳалда тахсимча бир гал «р», кейинги гал «у» ҳарфларида тўхтаб, кейин «ҳ» ҳарфига келганда у ёқдан-бу ёққа сурила бошлади. Тахсимча шунинг учун ҳам сурилар эдики, генералнинг фикрича «ҳ» ҳарфидан кейин «е» ҳарфи келиши керак эди, яъни унинг фикрича Иоанна д'Арк, руҳ ер юзидаги нарсалардан халос бўлганларидан сўнггина бир-бирини танийди демоқчи ва шунинг учун ҳам кейинги ҳарф «е» ҳарфи бўлиши керак деб ҳисобларди. Рассом эса, «ҳ»дан кейинги ҳарф «н» бўлади деб ўйлар, унинг назарида руҳлар бир-бирини шаффоф жисмларининг *нуридан* таниб олади деб айтмоқчи, деб ҳисобларди. Генерал оқарган қуюқ қошларини чимириб, қўлига тикилиб қарар ва тахсимча ўз ҳолича ҳаракатга келяпти, деб ўйлаб, уни «е» ҳарфи томон сурарди. Сийрак сочларини қулоғининг орқасига қилиб тараган рангпар ёш рассом сўник кўк кўзларини меҳмонхонанинг қоронғи бурчагига тикиб, асабийларча лабларини шивирлатиб тақсимчани «н» ҳарфига қараб сурарди. Генерал машғулотига халал берганлари учун юзини буриштириб қўйди-да, бир дақиқалик сукутдан кейин карточкани олди, рiпсе-пез-ини тақди, йўғон белининг оғригидан инқиллаб, баланд қаддини ростлаб, увишиб қолган бармоқларини ишқалай-ишқалай ўрнидан турди.

— Кабинетга таклиф қил.

— Жаноби олийлари, ижозат берсангиз, ўзим тугатсам,— деди рассом ўрнидан тураётиб,— руҳнинг шу ердалигини сезиб турибман.

— Майли, тугата қолинг,— деди генерал жиддий суратда қатъий қилиб, сўнгра салмоқли қадам ташлаб кабинет томон юрди.— Хуш келибсиз,— деди генерал Нехлюдовга ширин сўзларни қўпол товуш билан гапириб. Нехлюдовни ёзув столи ёнидаги креслога ўтиришни таклиф этди,— Петербургга келганингизга кўп бўлдими?

Нехлюдов яқиндагина келганини айтди.

— Онангиз, княгиня соғ-саломатмилар?

— Онам вафот этган.

— Кечирасиз, кўп ёмон бўлибди, эсиз-эсиз. Уғлим сизни учратганини айтувди.

Генералнинг ўғли ҳам худди отаси сингари мансабда кўтарилиб келаётган эди. У ҳарбий академияни тугатган-

дан кейин разведка бюросида хизмат қилар ва ўша ерда зиммасига топширилган вазифалар билан фахрланарди. Унинг вазифаси айғоқчиларга раҳбарлик қилишдан иборат эди.

— Отангиз билан бирга ишлаганман, ўртоқ эдик, дўст эдик. Хўш, хизматдамисиз?

— Йўқ, ишламайман.

Генерал маъқулламагандек бошини эгиб қўйди.

— Сиздан илтимосим бор, генерал,— деди Нехлюдов.

— Мамнуният билан. Хўш, нима хизмат?

— Агар илтимосим ноўрин бўлса, марҳамат қилиб, мени афв этинг. Лекин айтиб ўтишим жуда зарур.

— Ўзи нима гап?

— Крепостда Гуркевич деган одам қамалиб ётибди. Унинг онаси ўғли билан учрашувга, ёки ҳеч бўлмаганда, китоб бериб туришга ижозат сўрайди.

Нехлюдовнинг саволига генерал на мамнунлик билдирди ва на норозилик. У худди ўйлаётган кишидек бошини ён томонга эгиб, кўзини юмиб олди. Лекин аслида у ҳеч нарсани ўйламас, ҳатто Нехлюдовнинг саволига қизиқмас ҳам эди, чунки ўзининг қонунга асосан жавоб қайтаришини биларди. Ҳозир генерал ҳеч нарсани ўйламай миясига дам берарди, холос.

— Бу менинг қўлимда эмас,— деди у бир оз дам олгач,— учрашув ҳақида зоти олий томонидан тасдиқланган низом бор, ўша ерда нимаки рухсат этилса, ўшанга ижозат бор. Китоб масаласига келсак, ўзимизнинг кутубхонамиз бор, ижозат этилган китобларни уларга бериб туришади.

— Лекин унга илмий китоблар керак: у мутолаа қилмоқчи.

— Ишонманг уларга,— генерал жим бўлиб қолди.— Мутолаа қилиш эмас, шунчаки бесаранжомлик.

— Нима қилишсин бўлмаса, шундай оғир шароитда бир иш қилиб вақтни ўтказишлари керак-ку ахир,— деди Нехлюдов.

— Улар ҳамма вақт нолишади,— деди генерал,— биламиз.— Генерал маҳбусларни умуман инсонларнинг аллақандай энг ёмон нави деб билгандек гапирди.— Бу ерда уларга шундай яхши шароит туғдирилганки, қамоқ жойларда бунақа шароит камдан-кам топилади,— деб гапини давом этди генерал.

Генерал ўзини оқламоқчи бўлгандай, маҳбусларга туғдирилган қулайликлар ҳақида гапира бошлади. Гўё бу муассасанинг асосий мақсади маҳбусларга яхши истиқоматгоҳ тайёрлаб беришдан иборат эмиш.

— Илгари ҳақиқатан ҳам анча оғир эди, лекин ҳозир шароит бирмунча яхши. Улар уч маҳал овқат ейишади, биттаси албатта гўшти: битки ёхуд котлет бўлади. Якшанба кунлари яна ширинлик қўшилади. Қани энди, ҳамма рус кишисига ҳам шундай овқатланишни худо насиб этса.

Генерал барча кекса одамлар сингари битта гапни ушлаб олиб, маҳбусларнинг талабчанлиги ва ношукурлиги ҳақидаги гапларини зўр бериб такрорларди.

— Уларга диний китоблар ҳам, эски журналлар ҳам бериб турилади. Кутубхонамизда тегишли китоблар бор. Лекин жуда кам ўқишади. Аввалига қизиққандай бўлишади-ю, лекин янги китоблар ярмига бориб шундай кесилмасдан қолиб кетаверади, эскилари варақланмай қолиб кетади. Биз атайлаб китоб орасига қоғоз солиб қўйиб ҳам кўрдик,— деди генерал, унинг юзида табасумга ўхшамаган ғалати ифода кўринди,— қандай қўйилган бўлса шундай ётаверади. Уларга ёзиш ҳам ман қилинмайди,— деб давом этди генерал.— Эрмак қилиб ёзишиб ўтиришсин деб тош тахта билан тош қалам ҳам берилади. Учириб ташлаб яна ёзаверишлари мумкин. Йўқ, ёзишмайди. Кўп ўтмай жуда хотиржам бўлиб қолишади. Дастлаб ҳаяжонланиб юришади, лекин бора-бора семириб, жуда ювош бўлиб қолишади,— дерди генерал айтаётган гапининг нақадар даҳшатли эканини билмай.

Нехлюдов унинг қариларга хос хириллаган товушини тинглар, унинг қотиб қолган бадан аъзоларига, оқарган қошлари тагидаги сўник кўзларига, соқоли олинган, кексаликдан салқиб тушган, қотирма ёқага тегиб турган лунжларига, унинг оқ крестига қараб қолган эди. Бу одам шу оқ крестни тош кўнгил бўлгани, беҳисоб кишиларнинг ёстиғини қуритгани учун олгани билан фахрланарди. Нехлюдов бу одамга эътироз билдириш, унинг сўзларининг мафҳумини тушунтиришнинг бефойдалигини биларди. Аммо шунга қарамай, Нехлюдов ўзини мажбур этиб, иккинчи иш ҳақида, Шустова деган маҳбус аёл ҳақида сўради. У Шустовани озод қилиш тўғрисида буйруқ чиқарилганини эшитган эди.

— Шустова дейсизми? Шустова... Ҳаммасининг оти эсимда эмас. Ахир улар шу қадар кўпки,— деди у бунчалик кўпайишиб кетишгани учун маҳбуслардан ёзғиргандек. У қўнғироқ чалиб, ишбошқарувчини чақиришни буюрди.

Ишбошқарувчини чақириб келишгунча кекса генерал Нехлюдовга, хизматга кириш керак, деб насиҳат қилди. Виждонли, олижаноб одамлар,— деди генерал ўзини ҳам шундайлардан деб ҳисоблаб,— подшога,— жумлани бежаш учун,— «ҳамда ватанга» керак, деб қўшиб қўйди.

— Мана мен қариб қолдим, лекин шунга қарамай, кучим етганча хизмат қилиб ётибман.

Ақлли кўзлари жовдираб турган, қотмадан келган ишбошқарувчи келди-да, Шустова қандайдир ғалати истехкомда сақланаётганини, у тўғрида ҳеч қандай қоз олинмаганини айтди.

— Олган кунимизнинг ўзидаёқ бўшатиб юборамиз. Уларни ушлаб турмаймиз, уларни деб кўзимиз учаётгани йўқ,— деди генерал яна жилмайишга уришиб. Бу табассум унинг кекса юзини қийшайтириб юборарди.

Нехлюдов шу мудҳиш чолга нисбатан кўнглида уйғонган таассуф аралаш нафрат ҳиссини босишга уришиб ўрнидан турди. Чол ҳам ўртоғининг енгилтак ва адашган ўғлига нисбатан қаттиқ муомалада бўлмай, панд-насиҳат қилиш керак деб ўйларди.

— Хайр, азизим, мендан койиманг, азбаройи яқин кўрганимдан гапиряпман. Бизда қамалиб ётган одамлар билан алоқа қилманг. Гуноҳсизлари йўқ. Энг ахлоқсиз одамлар шулар. Биз биламиз-ку, ахир буларни,— деди у шубҳага ўрин қолдирмайдиган оҳангда. У ҳақиқатан ҳам бунга шубҳаланмас эди. Аҳвол худди ўзи айтганидек бўлгани учун эмас, йўқ. Агар у шундай эмас дейдиган бўлса, ўзини қарилик чоғини муносиб равишда ўткизаётган олижаноб қаҳрамон деб эмас, виждонини сотган ва ҳамон виждонини сотиб келаётган олчоқ одам деб ҳисоблаши керак бўларди.— Яхши-си хизматга киринг,— деб давом этди у.— Подшоҳга... ҳамда ватанга,— деб қўшиб қўйди у,— виждонли одамлар керак.— Агарда мен ҳам, бошқалар ҳам сизга ўхшаб хизмат қилмаса нима бўларди? Қим хизматда қоларди? Ўзимиз тартибларни танқид қиламиз-у, лекин ҳукуматга ёрдам қилишни истамаймиз.

Нехлюдов чуқур тин олди, энгашиб таъзим қилди-да, лутфан узатилган каттакон суякдор қўлни сиқиб, хонадан чиқди.

Генерал унинг қилиб юрган ишларини маъқулламагандек, бош чайқаб қўйди, белини ишқай-ишқай, яна рассом кутиб ўтирган меҳмонхонага қараб кетди. Рассом Иоанна д'Аркнинг руҳидан олган жавобини аллақачон ёзиб қўйган эди. Генерал рiпсе-пез тақдида: «Бир-бирларини шаффоф жисмлардан таралаётган нурдан танийдилар» деб ўқиди.

Генерал жавобни маъқуллагандай:

— Ҳа,— деб қўйди кўзини юмиб,— ҳаммасининг нури бир хил бўлса, қандай таниб бўлади?— деб сўради у, кейин яна рассом билан бармоқларини чалмаштириб стол ёнига ўтирди.

Нехлюдовнинг извоши дарвозадан чиқа бошлади.

— Хосияти йўқ жой экан, бегим,— деди извошчи Нехлюдовга юзланиб.— Кутмасдан кетиб қолмоқчи ҳам бўлдим.

Нехлюдов унинг гапини тасдиқлаб:

— Ҳа, жуда хосиятсиз жой,— деди-да, кўкрагини тўлдириб нафас олиб, кўкда сузиб юрган кўкиш булутларга ва Невадаги қайиқ ва пароходларнинг ҳаракатидан юзага келган жимир-жимир тўлқинларга кўз тикиб ором олди.

XX

Эртасига Маслованинг иши кўрилиши керак эди. Шунинг учун Нехлюдов сенатга жўнади. Нехлюдов сенатнинг қатор извошлар турган серҳашам биноси ёнида адвокат билан учрашди. Серҳашам, дабдабали зинадан иккинчи қаватга чиққач, бу ерни ипидан игна-сигача яхши билган адвокат, чап томондаги эшик томонга юрди. Эшик устига суд устави жорий этилган йил ёзиб қўйилган эди. Фанарин узун даҳлизда пальтосини ечиб, швейцардан сенаторларнинг ҳаммаси шу ердалигини, охиргиси ҳозиргина кириб кетганини эшитиб ечинди, фрак ва оппоқ кўкрагини безаб турган оқ галстукда қолиб тап тортмай, кулиб иккинчи хонага кирди. Бу иккинчи хонанинг ўнг томонида каттакон шкаф, нарироқда стол турар, чап томонда айланма зина бор эди. Шу топда вицмундир кийган, қўлтиғига портфель қис-

311

тирган олифта тўра зинадан тушиб келаётган эди. Бу хонада пиджак ва кул ранг панталон кийган узун сочли, салобатли мўйсафид чол ҳамманинг диққатини ўзига жалб қиларди. Иккита хизматчи унинг олдида ҳурмат сақлаб туришарди.

Мўйсафид чол шкафни очиб кириб кетди. Шу маҳал Фанарин ўртоғини, оқ галстук таққан, фрак кийган ўзи сингари адвокатни кўриб қолиб гапга тушиб кетди; Нехлюдов эса хонадагиларни кўздан кечира бошлади. Хонада ўн бештача одам бор эди, улардан иккитаси аёл киши эди, бири рiпсе-пез таққан ёш жувон, иккинчиси сочлари оқарган кампир эди. Ҳозир матбуотдаги туҳмат ҳақидаги иш кўрилиши керак бўлгани учун одатдагидан кўп одам йиғилган — ҳаммаси матбуот ходимлари эди.

Антиқа мундир кийган, қоғоз ушлаган икки бети қипқизил чиройли суд пристави Фанариннинг ёнига келиб қайси иш бўйича келганини суриштирди, Маслованинг иши бўйича келганини билиб, алланималарни ёзиб олиб нари кетди. Шу маҳал шкаф эшиги очилиб, салобатли чол чиқиб келди. Лекин ҳозир пиджакда эмас, зар уқалар тутилган, кўкрагига ялтироқ тўқачалар тақилган, уни кўпроқ қушга ўхшатиб кўрсатадиган кийимда эди.

Бу кулгили костюмдан чолнинг ўзиям хижолат чекди шекилли, у одатдагидан кўра тезроқ юриб, кираверишдаги эшикнинг рўпарасидаги хонага кириб кетди.

— Бу Бе, мўътабар одам,— деди Фанарин Нехлюдовга, сўнгра уни ўз шериги билан таништириб, жуда қизиқ бир иш кўрилишини айтди.

Кўп ўтмай мажлис очиладиган бўлди ва Нехлюдов одамлар билан бирга чап томондаги мажлислар залига кирди. Ҳаммалари, Фанарин ҳам, панжаранинг бу ёғидаги ҳамма учун белгиланган жойга ўтиришди. Фақат петербурглик адвокат олдинга ўтиб, панжара олдидаги стол ёнига ўтирди.

Сенатнинг мажлислар зали округ судининг залидан кичикроқ, унчалик серҳашам эмас, фарқи шу эдики, сенаторлар ўтирган стол устига яшил мовут эмас, зарҳал шокилалли тўқ-қизил духоба ёпилган эди. Аммо адлия муассасаларида бўладиган ойна, икона, подшонинг портрети бунда ҳам бор эди. Пристав ҳам худди ўшанақа дабдаба билан:— «Суд келяпти» деб эълон этди. Ҳамма худ-

ди ўшандай ўрнидан турди, мундир кийган сенаторлар кириб келишди, суянчиғи баланд курсиларга ўтиришди, табиий бўлиб кўриниш учун худди ўшандай столга тир-сакларини қўйиб олишди.

Сенаторлар тўрт киши эди. Раислик қилувчи Никитин соч-соқоли кириб олинган чўзиқ юзли, кўзлари тикандек киши эди; Вольф лабини қимтиб оппоқ қўллари билан папкадаги қоғозларни варақларди; сенаторларнинг учинчиси, семиз, чўтир ҳуқуқшунос олим Сквородников ва тўртинчиси Бе — энг кейин келган бояги салобатли чол эди. Сенаторлар билан бирга обер-секретарь ва ўрта бўйли, қотмадан келган, соқоли олинган, буғдой ранг, қора кўзлари маъюс йигит — обер-прокурор ёрдамчиси чиқди. Нехлюдов унинг ғалати мундир кийганига ва олти йилдан бери кўрмаганига қарамай, унинг студентлик чоғидаги энг яқин дўстларидан бири эканини таниди.

— Прокурор ёрдамчиси Селенин эмасми?— деб сўради у адвокатдан.

— Ҳа, нима эди?

— Уни жуда яхши танийман, ажойиб одам...

— Ишбилармон, уста обер-прокурор ёрдамчиси ҳам. Ўшандан илтимос қилиш керак эди,— деди Фанарин.

— У ҳар ҳолда виждонан иш қилади,— деди Нехлюдов Селенин билан яқинлигини, дўстлик муносабатларини, унинг яхши хислатларини: озодалиги, инсофлиги, ҳаққонийлигини эслаб.

Фанарин иш бўйича бошланган докладни тинглар экан:

— Энди иложи йўқ,— деб шивирлади.

Округ суди қарорини ўз кучида қолдирган суд палатасининг ҳукми устидан берилган шикоятнома кўрила бошланди.

Нехлюдов қулоқ сола бошлади ва кўз ўнгида бўлиб ўтаётганларнинг маъносига тушунитишга уринди. Лекин худди округ судидаги сингари масалани тушунитишга ҳалақит бераётган нарса шу эдики, ишнинг асосий моҳияти бу ёқда қолиб, гап тамоман ёт нарсалар ҳақида борар эди. Иш бир акционер шеркати раисининг муттаҳамлигини фош қилиб ёзиб чиққан газета мақоласидан иборат эди. Бундай қараганда, акционер жамиятининг раиси ҳақиқатан пул қўювчиларни талаётгани тўғрими, деган масалани аниқлаш ва бундан кейин таламайдиған қилиб

чора кўришдан иборат бўлиши керак эди. Лекин бу ҳақда бир оғиз ҳам сўз бўлмади. Гап, қонун бўйича нашриёт эгаси фельетончининг бу мақоласини босишга ҳақи борми-йўқлиги, бу мақолани босиш билан қандай жиноятга йўл қўйганлиги тўғрисида борарди. Бу мақола диффамациядан¹ иборатми ёки туҳматдан иборатми ёки диффамация бўлиб ичига туҳматни оладими, ёки туҳмат бўлиб ичига диффамацияни оладими, деган масала, яна оддий кишиларнинг тушуниши қийин бўлган турли моддалар ва аллақандай умумий департаментнинг қарори ҳақида гапирардилар.

Нехлюдовнинг тушунган нарсаси шу бўлдики, маърузачи Вольф кеча унга, сенат ишнинг моҳиятига аралаша олмайди деб жиддий уқдирган бўлса-да, бу ишда палатанинг ҳукмини бекор қилиш тарафдори бўлиб гапирди, Селенин оғир-вазмин одам бўлишига қарамай, кутилмаганда қизиққонлик билан Вольфнинг фикрига қўшилганини билдирди. Ҳар доим оғир-вазмин бўлган Селениннинг қизиққонлик билан Нехлюдови ҳайратга солгани бежиз эмас эди. Селенин акционер жамияти раисининг пул масаласида жуда фирибгар одам эканини билар, ундан ташқари, Вольфнинг кечагина шу муттаҳам томонидан берилган муҳташам зиёфатда бўлганини тасодифан эшитиб қолган эди. Эндиликда эса, Вольф жуда эҳтиёткорлик билан бўлса-да, лекин бир томонлама ахборот берганидан Селенин қизишиб кетди ва оддий ишга арзимайдиган асабийлик билан ўз фикрини баён этди. Унинг нутқи Вольфни таҳқирлади шекилли, у қизариб-бўзариб, титраб кетди, ҳайрон бўлгандай имо-ишора қилиб, сипогарчилик билан, таҳқирланган кишидай бошқа сенаторлар билан бирга маслаҳатхонага кириб кетди.

Сенаторлар чиқиб кетиши билан суд пристави Фанариндан:

— Сиз қайси иш бўйича келгансиз?— деб яна сўради.

— Маслованинг иши бўйича деб боя айтдим-ку,— деди Фанарин.

— Ҳа, айтувдингиз. Иш ҳозир кўрилади, лекин...

— Яна нима?..

— Гап шундаки, бу иш тарафларсиз кўрилиши лозим бўлгани учун жаноб сенаторлар қарор эълон этилгандан

¹ Д и ф ф а м а ц и я — бирор шахсни бадном қиладиган маълумотларни матбуотда эълон қилиш. (Тарж.)

кейин чиқмасликлари ҳам мумкин. Аммо мен хабардор қиламан.

— Ие, бу қанақа гап?

— Ҳазим хабардор қиламан,— пристав қоғозига алланимани битиб қўйди.

Сенаторлар ҳақиқатан ҳам, тухмат ҳақидаги иш бўйича қарорни эшитдиргандан кейин, қолган ишларни, шу жумладан Маслованинг ишини ҳам, маслаҳатхонадан чиқмай, папирос ва чой устида кўриб бир ёқли қилмоқчи эдилар.

XXI

Сенаторлар маслаҳатхонага кириб стол ёнига ўтиришлари биланоқ, Вольф ҳукми бекор қилиш учун қизғинлик билан далиллар келтира бошлади.

Раислик қилувчи ичи қора одамнинг бугун айниқса кайфи ёмон эди. Мажлис маҳалида ишни тинглаб ўтириб, бир фикрга келиб қўйгани учун ҳозир Вольфнинг гапига қулоқ солмай, хаёл суриб ўтирарди. У ҳозир, кўпдан буён орзу қилиб юрган амалига уни қўймай, Вилляновнинг белгиланиши муносабати билан хотира дафтарига нималар деб ёзганини эслаб ўтирар эди. Раислик қилувчи Никитин хизмати юзасидан алоқадор бўлган биринчи икки класс тўралари ҳақидаги мулоҳазалари муҳим тарихий бир материал бўлади, деб чин кўнгилдан ишонарди. Кеча бир бобни ёзиб қўйиб, унда ўз таъбирича, Россияни ҳозирги ҳукмдорлар судраган ҳалокатдан халос қилишига ҳалақит берганлари учун биринчи икки класс тўраларининг астар-пахталарини ағдариб ташлаган эди. Аслида эса ўша тўралар ҳозир олиб турганидан кўра кўпроқ мояна олишига ҳалақит берганлари учун уларни ёмонлаб ёзган, эндиликда у келажак насллар бундан тегишли хулоса чиқариб олади, деб ўйлар эди.

У ўзига мурожаат этган Вольфнинг сўзларини тингламасданоқ:

— Шундай, албатта,— деб жавоб берди.

Бе эса олдида ётган қоғозга гулларнинг шаклини чизар экан, Вольфнинг гапини хомуш қиёфада ўтириб тингларди. Бе ашаддий либерал эди. У олтмишинчи йиллар анъанасини қаттиқ ҳимоя қилар, мабодо холислигидан қайтадиган бўлса ҳам фақат либераллик фойдасига қайтарди. Чунончи, шу сафар тухматдан шикоят қилган акционерчи корчалон разил одам эди, Бенинг шикоятини

оқибатсиз қолдириш тарафдори бўлишининг сабаби яна шу эдики, журналистни тўхматда айблаш — матбуот эркинлигини бўғиш деб билар эди. Вольф далилларини келтириб бўлгач, Бе гулни чизиб бўлмай, шундай ҳаққониятни тушунтириб ўтиришга тўғри келгани учун хафа бўлиб, юмшоқ, ёқимли товуш билан шикоятнинг асоссиз эканлигини қисқа, содда ва ишонарли қилиб кўрсатиб берди-да, оппоқ сочли бошини эгиб яна гул чизишга киришди.

Вольфнинг рўпарасида ўтириб ҳамма вақт йўғон бармоқлари билан соқол-мўйловини йиғиштириб оғзига тикаётган Сквородников Бе гапириб бўлиши билан соқолни чайнашдан тўхтаб, хириллаган йўғон товуш билан, акционер жамиятининг раиси қип-қизил муттаҳам бўлишига қарамай, қонуний асослар бўлганда эди, ҳукми бекор қилиш тарафдори бўлиши мумкинлигини, лекин бундай асос бўлмагани учун Иван Семенович (Бе) нинг фикрига қўшилажagini айтди-да, шу гап билан Вольфга найза санчиб қўйганидан севинди. Раислик қилувчи ҳам Сквородниковнинг фикрига қўшилди ва иш салбий қарор билан тугади.

Вольф хусусан, инсофини ютиб тарафкашлик қилгани фош бўлгандай кайфи бузилган эди, лекин ўзини бепарволикка солиб навбатдаги Маслованинг ишини очиб ўқий бошлади. Бу орада сенаторлар қўнғироқ чалиб чой чақирдилар ва Каменскийнинг дуэли сингарн бутун петербургликларни машғул этган бир ҳодиса ҳақида гаплаша бошладилар.

Бу 995-модда билан қайд этилган жиноят устида қўлга тушиб айби очилган департамент директорининг иши эди.

— Нақадар ифлослик,— деди Бе жирканиб.

— Нимаси ёмон? Мен сизларга бир немис ёзувчининг босилиб чиққан лойиҳасини айтишим мумкин. У бундай ишларни гуноҳ ҳисобламасдан, эркаклар ўртасидаги никоҳга йўл очишни таклиф қилади,— деди Сквородников бармоқларининг орасига қистирган папиросини пишиллаб қаттиқ тортар экан. Кейин қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Бўлмаган гап-э,— деди Бе.

— Мен сизга кўрсатишим мумкин,— деди Сквородников ўша асарнинг сарлавҳасини, ҳатто нашр этилган йили ва қаерда босилганини айтиб.

— Миш-миш гапларга қараганда уни Сибирнинг алақайси шахрига губернатор қилиб тайинлашаётган эмиш,— деди Никитин,

Сквородников папирос қолдигини тахсимчага ташлади-да:

— Жуда соз; Архиерей уни крест билан кутиб олади. Узига боп архиерейни ҳам топиш керак эди. Мен шунақасини топиб берардим,— деди Сквородников соқол-мўйловини йиғиштириб оғзига тиқиб, чайнар экан.

Шу маҳал кириб келган пристав Маслованинг иши кўрилаётган пайтида адвокат билан Нехлюдовнинг ҳам иштирок этишни истаганликларини айтди.

— Ғалати иш,— деди Вольф,— бутун бир ишқ можароси,— сўнгра у Нехлюдов билан Маслованинг муносабати ҳақида билганларини гапира бошлади.

Шу тўғрида гаплашиб, папирос чекиб, чой ичиб бўлишгач, сенаторлар мажлислар залига қайтиб чиқдилар-да, биринчи иш ҳақидаги қарорларини эълон этиб, Маслованинг ишини кўришга киришдилар.

Вольф ўзининг ингичка товуши билан Маслованинг шикоятномасини атрофлича баён қилди ва яна холис турмай, суд ҳукмини бекор қилиш тарафдори эканини билдириб қўйди.

— Қўшимча қиладиган нарсангиз борми?— деб сўради раислик қилувчи Фанариндан.

Фанарин ўрнидан турди, оппоқ кўйлакли кенг кўкрагини кериб, суднинг олти ерда қонуннинг асл мазмунидан четга чиқиб кетганини жуда таъсирли ва аниқ ифода билан исбот қилиб берди, ҳамда ундан ташқари, қисқагина бўлса-да, ишнинг моҳиятига кўчиб, чиқарилган ҳукмнинг адолатсизликдан бошқа нарса эмаслигини айтишга жасорат қилди. Фанариннинг қисқа, лекин кучли нутқида, баланд идрокли ҳуқуқ донишмандлари бўлиб, ишнинг асл моҳиятини ундан кўра яхши кўриб, тушуниб турган жаноб сенаторларни қистаётгани учун улардан узр сўради, бўйнига олган вазифаси уни шундай қилишга мажбур этаётганини билдирди. Фанариннинг нутқидан кейин сенат суд ҳукмини шубҳасиз бекор қилади, деб ўйлаш мумкин эди. Нутқини тугатгач Фанарин ғолибона жилмайиб қўйди. Нехлюдов адвокатига қараб, унинг бу табассумини кўриб, ишнинг натижаси яхши бўлади деб ишонган эди. Лекин сенаторларга қараб, Фанариннинг ёлғиз ўзи жилмайиб, ёлғиз ўзи

тантана қилаётганини кўрди. Сенаторлар ва прокурор муовини жилмаймас, тантана этмас, балки зериккандай: «Сендақаларни кўп кўрганмиз, гапираверасан-да», дейётгандай кўринишарди. Бекорга вақтни олаётган адвокатнинг нутқи тамом бўлгандагина улар мамнум бўлгандек кўриндилар. Адвокатнинг гапи тугаши билан раислик қилувчи обер-прокурор ёрдамчисига мурожаат қилди. Селенин ҳукми бекор қилиш учун келтирилган далилларнинг ҳаммасини асоссиз топиб, ишни ўзгаришсиз қолдириш тўғрисида қисқа, лекин аниқ фикр баён этди. Шундан кейин сенаторлар ўринларидан туриб маслаҳатхонага кириб кетдилар. Маслаҳатхонада овозлар иккига бўлинди. Вольф ҳукмининг бекор этилиши тарафдори эди; воқеани тушуниб етган Бе, суд манзарасини ва маслаҳатчиларнинг хатога йўл қўйганларини шерикларига жонли суратда тасвирлаб берди ва ҳукми бекор қилиш тарафдори бўлди; ҳамма вақт қаттиққўллик, қатъий расмиятчилик тарафдори бўлган Никитин бунга қарши чиқди. Иш Сквородниковнинг овози билан ҳал бўлиши керак эди. Ахлоқ талабига кўра Нехлюдовнинг ана шу қизга уйланмоқчи бўлгани Сквородниковнинг гашига теккани учун ҳам ана шу сўнги овоз рад жавоби бериш тарафдори бўлди.

Сквородников материалист, дарвинист бўлиб, ахлоқ қоидалари ёки диний масалаларда таассуб кўрсатишни ақлсизлик дебгина эмас, ўзи учун шахсий ҳақорат деб биларди. Уша фоҳиша туфайли вужудга келган бу дахмаза, уни ҳимоя қилаётган машҳур адвокат билан Нехлюдовнинг бу ерда, сенатда иштирок этиши унга жуда жирканч туюларди. Шундай қилиб, у соқол-мўйловини йиғиштириб оғзига тиқар, башарасини бужмайтираар экан, ўзини бу иш ҳақида ҳеч нарса билмаганликка солиб, ҳукми бекор қилиш учун асослар етишмаслиги сабабли раислик қилувчининг, шикоят натижасиз қолдирилсин, деган фикрига қўшилажагини айтди.

Шундай қилиб шикоят рад этилди.

XXII

— Даҳшат!— деди Нехлюдов портфелига қоғозларини жойлаётган адвокат билан бошлашиб қабулхонага чиқаётиб.— Аниқ-равшан кўриниб турган бир ишда ҳам расмиятчиликка риоя қилиб, рад этишади. Даҳшат!

— Иш судда расво бўлган,— деди адвокат.

— Селенин ҳам рад жавоби бериш тарафдори. Даҳшат, қандай даҳшат!—деб такрорларди Нехлюдов.— Энди нима қилиш керак?

— Зоти олийларининг номига ариза берамиз. Шу ердалигингизда ўзингиз топширинг. Мен ёзиб бераман.

Шу маҳал мундирига юлдузлар таққан паст бўйли Вольф қабулхонага чиқди-да, Нехлюдовнинг ёнига борди.

У тор елкаларини қисиб, кўзини юмиб:

— На чора, азиз князь. Далиллар етарли бўлмади,— деди-да, борадиган жойига чиқиб кетди.

Вольфнинг кетидан Селенин чиқди. У сенаторлардан эски ошнаси Нехлюдовнинг шу ердалигини эшитган эди.

У Нехлюдовга яқин келиб:

— Сени шу ерда учратарман деб ўйламаган эдим,— деди жилмайиб. Лекин унинг фақат лабларигина жилмаяр, кўзи эса хомуш эди.—Сенинг Петербургдалигингни билмаган эдим.

— Мен бўлсам, сенинг обер-прокурор эканингни билмаган эдим...

— Ёрдамчиси,— деб тўғрилади Селенин.— Сенатда нима қилиб юрибсан?—деб сўради у ошнасига ғамгин ва хомуш боқиб.—Петербургга келганингни эшитган эдим. Бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Мен бу ерга ҳаққоният топарман, бегуноҳдан-бегуноҳ кесилган хотинни озод қиларман деган умид билан келган эдим.

— Қанақа хотинни?

— Иши ҳозир кўрилган хотинни.

— Ҳа-а, Маслованинг иши,— деди Селенин эслаб.— Шикоят бутунлай асоссиз.

— Гап шикоятда эмас, бегуноҳдан-бегуноҳ жазо тортаётган хотин устида кетяпти.

Селенин хўрсиниб қўйди.

— Шундай бўлиши мумкин, лекин...

— Мумкингина эмас, худди шундай...

— Сен қаёқдан биласан?

— Нега деганда, мен ўша судда маслаҳатчи эдим. Нима хато қилганимни ўзим биламан.

Селенин ўйланиб қолди.

— Уша вақтнинг ўзидаёқ айтиш керак эди,— деди у.

— Айтганман.

— Протоколга ёзиш керак эди. Агарда шу протокол шикоят аризасига тиркалганда эди...

Иши ҳамма вақт бошидан ошиб-тошиб ётган Селенин киборлар орасида кам бўларди: Нехлюдовнинг Катюша билан муносабати ҳақида ҳеч нарса эшитмагани кўриниб турарди, буни сезган Нехлюдов ўзининг Масловага бўлган муносабатини гапирмасликка қарор қилди.

— Тўғри, лекин нотўғри ҳукм чиқарилгани шундоқ ҳам кўриниб турибди-ку,— деди Нехлюдов.

— Сенатнинг бундай дейишга ҳақи йўқ. Агар сенат ҳукмнинг адолатли, адолатсизлигини ўзи белгилаб, шу фикрига асосан суд ҳукмини бекор қилаверганда эди, сенат таянч нуқтасини йўқотиб қўйиб, адолат ўрнатиш у ёқда турсин, ўзи адолатпарварликни бузган бўларди,— деди Селенин ҳозир кўрилган ишни эслаб,— бундан ташқари, маслаҳатчиларнинг қарори ўз аҳамиятини йўқотиб қўйган бўларди.

— Менга битта нарса: ўша хотиннинг бегуноҳлиги маълум, уни бегуноҳ жазо тортишдан халос қилиб қолишга бўлган сўнгги умид барбод бўлди. Қилинган қонунсизликни олий маҳкама ҳам тасдиқлади.

— Ишнинг моҳиятини текшириб чиқа олмагани учун уни тасдиқлади деб айтиб бўлмайди,— деди Селенин кўзини қисиб,— у гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди шекилли,— холангникига тушгандирсан,— деб қўшиб қўйди.— Шу ердалигингни кеча холангдан эшитдим. Графиня мени келган воизнинг хутбасини сен билан бирга ўтириб эшитишга таклиф қилган эди,— деди Селенин фақат лаблари билангина жилмайиб.

— Ҳа, мен бор эдим, лекин кўнглим озиб чиқиб кетдим,— деди Селениннинг гапини бошқа ёққа бурганига аччиғланган Нехлюдов жаҳл билан.

— Нега энди кўнглинг озади? Бир томонлама, сектантларча бўлса-да, ҳар ҳолда диний ҳиснинг намоён бўлиши-ку,— деди Селенин.

— Бемаъ依ликдан бошқа нарса эмас,— деди Нехлюдов.

— Йўғ-э, черков таълимотларини шундай чала билламизки, асосий ақидаларимизни қандайдир бир янгилик деб ҳисоблаймиз, қизиқ,— деди Селенин собиқ ошнасига ўзининг янги тушунчаларини айтиб солишга шошилгандек,

Нехлюдов ҳайрон бўлиб, Селенинга кўзини тикиб қолди. Селенин ғамгинликкина эмас, бадхоҳлик ҳам акс этган кўзларини опқочмади.

— Ие, сен черков ақидаларига ишонасанми ҳали?— деб сўради Нехлюдов.

Селенин Нехлюдовнинг кўзига тикилиб бақрайиб туриб:

— Албатта, ишонаман,— деб жавоб берди.

Нехлюдов хўрсиниб қўйди.

— Қизиқ,— деди у.

— Ҳай, майли, кейин яна гаплашамиз,— деди Селенин,— ҳозир бораман,— деди у ёнига эҳтиром билан келиб тўхтаган суд пристаига,— албатта учрашишимиз керак,— деб қўшиб қўйди у хўрсиниб.— Лекин сени топиб бўлармикин? Мени ҳамма вақт соат еттида, овқат маҳалида топасан. Надеждинская кўчаси,— Селенин уй номерини айтди,— ўшандан буён озмунча вақт ўтиб кетдими,— деб қўшиб қўйди фақат лаби билан жилмайиб.

— Вақт топсам келарман,— деди Нехлюдов бир вақтлар азиз ва яқин кишиси бўлган Селенинга мана шу қисқа суҳбатдан кейин адоват ҳис этмаса ҳам, унинг қандайдир бегона, узоқ, нотайин бўлиб қолганини пайқаб.

XXIII

Нехлюдов Селенинни студентлик чоғида танир эди, ўшанда у, ажойиб ўғил, садоқатли ўртоқ, ёшига муносиб маълумотли, назокатли, яхши кийинадиган, чиройли ва шу билан баравар, жуда ростгўй, ҳам инсофли одам эди. У қийналмасдан, жуда яхши ўқир, бачканаликни билмас, иншо учун олтин медаль оларди.

У сўздагина эмас, амалда ҳам ёшликда ҳаётнинг мақсади инсонларга хизмат қилишдан иборат деб тушунарди. Одамларга хизмат қилишни у давлатга хизмат этишдан иборат деб тасаввур этгани учун ҳам, курсни тугатиши биланоқ, ўз кучини кўрсатиши мумкин бўлган барча ишларни кўздан кечириб чиқди-да, хусусий маҳкаманинг иккинчи бўлимида, қонунларни тузиш ишига раҳбарлик қилиб кўпроқ фойда келтираман деб ўйлаб, шу жойга ишга кирди. Аммо, ўзидан талаб қилинган нарсаларни аниқ ва ҳалол бажаришига қарамай, бу хизматда одамларга фойда келтириш тўғрисидаги орзуларига ета

олмади, онгида керакли ва зарур ишни бажаряпман, деган ишонч уйғонмади. Бу қаноатланмаслик жуда майда гап мансабпараст бир бошлиқ билан тўқнашганидан кейин яна кучайиб кетди, у иккинчи бўлимдан бўшаб, сенатга ўтди. Сенатда кўнгли анча таскин топди, лекин, ҳали ҳам бўлса, қаноатланмаслик ҳиссидан қутула олмади. Орзу қилган нарсаларининг рўёбга чиқмаганини ҳис этарди. Шу ерда, сенатда хизмат қилиб юрганида қариндош-уруғлари ҳаракат қилиб уни камерюнкерлик мартабасига кўтардилар, шундан кейин у зарҳал мундир кийиб, оқ матодан фартуғ тутиб, каретада ўзини малайлик лавозимига кўтарган турли одамларга ташаккур билдиргани боришга тўғри келди. Шунча уринса ҳам бу лавозимнинг зарурлигига важ топа олмади. Энди у, бу ишининг кўнгилдагидек эмаслигини аввалидан кўра кўпроқ ҳис қила бошлади. Лекин шунга қарамай, аввало, шу лавозимга кўтариш билан унга катта яхшилиқ қилдик, деб ўйлаган одамларни хафа қилмаслик учун бу мансабдан воз кеча олмас эди. Иккинчи томондан эса, бу мансабга белгиланиши табиатнинг энг тубан хусусиятларига хуш келган эди. Ойнага қараб ўзини зарҳал мундирда кўриш ва шу мансабга белгилангани учун, баъзи одамлар уни иззат-ҳурмат қилгани унга жуда ёқар эди.

Уйланишда ҳам худди шу аҳвол рўй берди. Киборлар фикрича яхши жойдан уйланган эди. Селенин унга куёвга чиқишни истаган қизни ва уни шу қизга уйлантириш ҳаракатида юрган кишиларни хафа қилмаслик учун ва чиройли, ёш, аслзода қизга уйланиш унинг иззат нафсини қондиргани учунгина уйланган эди. Аммо уйланиши ҳам хизмати ва саройдаги амали сингари «кўнгилидагидек бўлиб чиқмади». Бу нарса унга тезда аён бўлди. Биринчи боладан кейиноқ хотини ортиқ фарзанд кўришни хоҳламади ва киборларча муҳташам ҳаёт кечира бошлади, Селенин ҳам истар-истамас шундай ҳаёт кечиришга мажбур эди. Хотин айтарли гўзал эмас, эрига садоқатли эди, эрининг ҳаётини заҳарлаган, ўзини ҳам чарчатган, тинкасини қуритган бўлса-да, шу тарзда ҳаёт кечиришни давом этдирарди. Селениннинг бу ҳаётни ўзгартириш учун қилган уринишлари, шундай ҳаёт кечириш керак деб ишонган хотини ва унинг қариндош-уруғлари ҳамда таниш-билишларининг қаршилигига учраб барбод бўларди.

Фарзанди, олтин ранг узун сочли қизчаси Селенин истаганича тарбияланмагани учун ҳам унга бегонадек эди. Эр-хотин одатдагидек, бир-бирини тушунмас, ҳатто бир-бирларини тушунишни истамас эди, унинг уйдаги ҳаётини заҳарлаган, лекин одоб юзасидан сир тутиладиган, чекланган сўзсиз кураш бошланди. Шундай қилиб, оила ҳаёти, хизмати ва саройдаги амалидан ҳам бадтар бўлиб, «кўнгилдагидек эмас» эди.

Унинг динга бўлган муносабати ҳам «кўнгилдагидек эмас» эди. Селениннинг ақли ўсгач, ўз муҳити ва замондаги одамлар каби, ёшлиқдан миясига сингдирилган диний мавҳумотлар тўрини осонгина узиб ташлади. Ёшлиқ, студентлик чоғида ва Нехлюдов билан дўст бўлган пайтида у жиддий ва виждонли одам бўлгани учун расмий дин мавҳумотларидан озод бўлганини яширмас эди. Лекин вақт ўтган ва мартабаси ошган сайин, айниқса, ўша пайтларда, жамиятда консерватизм, реакция ҳукмрон бўлган пайтда бу маънавий озодлик унга ҳалақит бера бошлади. Уйдаги вазиятни ҳисобга олмаганда (айниқса, отаси ўлим тўшагида ётган чоғида ва унинг ўлимидан сўнг диний маросимлар ўтказилган, онаси Селениндан рўза тутишини талаб қилган эди, жамоат фикри ҳам қисман шундай қилишини талаб этарди), хизмат жойида ҳам кунини узлуксиз диний маросимлар, дуолар ва шукроналар билан ўтарди. Диннинг тарк қилиб бўлмайдиган зоҳирий маросимларида қатнашмаган кунини йўқ эди. Шу ибодатларда иштирок этар экан, икки йўлдан бирига кириши керак эди: ё ишонмаган бир нарсасига ўзини ишонган қилиб кўрсатиши (ўзи табиатан ростгўй бўлгани учун бундай қила олмас эди), ёки мана шу ташқи шаклларни ёлғон деб билиб, ҳаётини шундай қуриши керак эдики, натижада ана шу ёлғон деб санаган нарсасида иштирок этишга зарурат қолмаслиги керак эди. Бир қараганда осонгина кўринган ишни амалга ошириш учун кўп машаққатни бўйнига олиши керак эди: бутун яқинлари билан доимий кураш олиб боришдан ташқари вазиятини ҳам ўзгартириши, ишни ташлаши ва ўз фикрича одамларга келтираётган ва истиқболда фойда келтирадиган хизматидан воз кечиши керак бўларди. Шуларнинг ҳаммасини амалга ошириш учун ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонган бўлиши керак эди. Замонамизнинг тарихдан, умуман диннинг келиб чиқишидан ва черков христиан динининг келиб чиқиши ҳамда инқиро-

зидан озгина бўлса-да, хабардор бўлган ҳар бир маълумотли кишиси соғлом тушунчанинг ҳақлигига ишончи комил бўлганидек, Селенин ҳам ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонган эди. Черков таълимотини тан олмаган Селенин ўзининг ҳақли эканини билмаслиги мумкин эмасди.

Аммо ҳаётий шароитлар тазйиқи остида ана шу ростгўй одам кичик бир хатога йўл қўйди. Бу хато шундан иборат эдики, у, номаъқул нарсанинг номаъқуллигини тасдиқлаш учун, даставвал, ана шу номаъқул нарсани ўрганиш керак деган фикрга келди. Бу кичик хато эди. Лекин шу кичкина хато газак олиб, катта хатога сабаб бўлди.

Дунёга кўз очиб православие динида тарбия топган Селенин бу диннинг тўғри-нотўғри эмаслиги ҳақида ўзига савол бериб, унга олдиндан жавоб топиб қўйган эди, теварак-атрофдагилар ундан шу динда бўлишни талаб этар, бу динга иқроор бўлмасдан туриб одамларга фойдали бўлган фаолиятини давом этдира олмас эди. Шунинг учун ҳам бу масалани аниқ тушуниб олиш мақсадида Вольтер, Шопенгауер, Спенсер ва Конт асарларини қўлига олмай, Гегелнинг фалсафий китоби ҳамда Vinet, Хомяковнинг диний асарларини кўриб чиқди. Табиий, ана шу асарларда у ўзига керак бўлган нарсаларни топди. Селенин ўзи шу динда тарбия топган, лекин ақли бу динни кўпдан буён қабул қилмай қўйган эди, лекин унинг ҳаёти шу динсиз кўнгилсиз воқеалар билан тўлиб тошарди, эътироф этган тақдирда эса ана шу барча кўнгилсизликлар бартараф бўлиб кетар, ўша диний таълимотни оқловчи ва бир қадар таскин берувчи нарса топарди. Шунинг учун у, инсон якка ўзи ақли билан ҳақиқатни англай олмайди, инсон биргаликдагина ҳақиқатни оча олади, ҳақиқатни англашнинг ягона шарти башоратдир, у эса черковдагина бўлади ва ҳаказо деган одатдаги сафсаталарни ўзлаштириб олди; энди эса ана ўшандан бери қаллоблик қилаётганини англамай, хотиржамлик билан ибодат қилар, дуо ўқир, диний маросимларда иштирок этар, рўза тутар, иконага қараб чўқинар, хизмат қилишда давом этар, хизмат эса унда, фойда келтиряпман, деган ишончни ҳосил қилар, кўнгилсиз оилавий ҳаёт кечираётган Селенинга тасалли берар эди. Ўзи диндорман деб ўйлар эди. Аммо ўзининг динга бўлган бу ишончи бошқа нарсалардан ҳам кўра кўн-

гилга ўтиришмаганини бутун борлиги билан ҳис этарди.

Шунинг учун ҳам унинг кўзлари ҳамма вақт ғамгин эди. Шунинг учун ҳам, у ана шу қаллоблик ҳали кўнглидан жой олмаган пайтлардан бери танийдиган Нехлюдовни кўрганда ўзининг ўша вақтда қанақа бўлганини эслади; айниқса ўзининг динга қарашини шошиб-пишиб изҳор этганда эса, мана шуларнинг барчаси «кўнглидагидек эмас»лигини ҳар вақтдагидан кўра чуқурроқ ҳис этди, қаттиқроқ азоб чекди. Эски қадрдонини кўрганда даставвал суюниб кетган Нехлюдов ҳам кейин ўзини худди шундай ҳис этди.

Шу сабабли уларнинг иккалови яна кўришишга ваъдалашган бўлсалар-да, учрашишни истамадилар ва Нехлюдовнинг Петербургга шу келишида ортиқ кўришмадилар.

XXIV

Нехлюдов сенатдан чиқиб адвокат билан бирга йўл-кадан юриб кетишди. Адвокат извошчига, орқамдан келавер, деди-да, ўзи Нехлюдовга бояги сенаторлар гапиришган, жиноят устида қўлга тушиб, қонунга биноан каторгага ҳукм бўлиш ўрнига Сибирга губернатор қилиб тайинланаётган департамент директори ҳақида ҳикоя қила бошлади. Адвокат воқеани бутун икир-чикири билан батафсил сўзлаб, қурилиб битмаган ҳайкал учун (эрталаб улар бу ҳайкал ёнидан ўтган эдилар), тўпланган пулларнинг юқори табақали кишилар томонидан ўғирланганини алоҳида бир мамнуният билан ҳикоя қилиб бўлди-да, аллакимнинг маҳбубаси биржада миллионлаб пул топгани ва фалончи хотинини сотганини, шисмадончи хотин сотиб олганини гапириб чиқди, авахтада ётиш ўрнига давлатнинг юқори мартабаларида хизмат қилаётган одамларнинг муттаҳамлиги ҳақида яна бир ҳикояни бошлади. Айтиб тугатиб бўлмайдиган бу беҳисоб ҳикоялар адвокатнинг пул топиш учун тутган йўли Петербургдаги барча олий мартабадаги тўралар тутган йўлга нисбатан тўғри ва ҳалол эканини кўрсатиб бераётгани учун ҳам адвокатда мамнуният уйғотарди. Нехлюдовнинг юқори мартабадаги тўраларнинг жиноятлари ҳақидаги сўнгги ҳикояни охиригача тинг-

ламай хайрлашиб извошга ўтириб уйига, анҳор бўйига қараб кетгани адвокатни жуда ҳайрон қолдирди.

Нехлюдов жуда маъюс эди. У асосан сенатнинг рад жавоб бериши бегуноҳ Маслова бошига тушган азоб-уқубатларни тасдиқлагани ва шу рад жавоб Нехлюдовнинг ўз тақдирини Маслованинг тақдири билан боғлаш тўғрисидаги ниятини амалга оширишни қийинлаштиргани учун маъюс эди. Адвокатнинг ҳукм сурган даҳшатлар ҳақидаги қувончли ҳикоясидан кейин хафақонлиги яна ошди, ундан ташқари, бир вақтлар дилкаш, очиқ кўнгил, олижаноб бўлган Селениннинг нохуш, совуқ ва хунук боқишлари эсига келаверди.

Нехлюдов уйга қайтиб келгач, швейцар нафратлангандек, унга хат узатди, швейцарнинг айтишича, буни аллақандай бир хотин дарбонхонада ёзиб ташлаб кетган эди. Хат Шустованинг онасидан эди. Аёл ушбу хатида қизининг мурувватли халоскори бўлган жанобга миннатдорчилик билдиргани келганини ёзган, ундан ташқари, Василевский оролига, бешинчи линиядаги фалон уйга келиб-кетишини ялиниб-ёлвориб сўраган эди. «Бир келиб-кетишингиз Ефремовна учун жуда зарур,— деб ёзган эди у.— Ташаккур билдира бериб жонингизга тегмаймиз, бу ҳақда сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, шунчаки ўзингизни кўриш билан хурсанд бўламиз» деган, агар иложи бўлса, эртага эрталаб келишини сўраган эди.

Иккинчи хат Нехлюдовнинг собиқ ўртоғи, Флигель-адъютант Богатиревдан эди. Нехлюдов сектантлар номидан ёзилган аризани унга бериб, ўз қўли билан подшога топширишни илтимос қилган эди. Богатирев ўзининг катта-катта ҳарфлар билан дадил ёзган хатида, ваъдасига мувофиқ аризани подшонинг қўлига беражанини айтиб, миясига бир фикр келганини ёзган: Нехлюдовнинг ўзи аввал шу ишга алоқадор бўлган шахс билан учрашиб, ундан илтимос қилса яхши бўлмасмикин, деган эди.

Нехлюдов Петербургда бўлган сўнгги кунлари таасуроти остида бирон нарса чиқаришидан умидини узган эди. Унинг Москвадалик пайтида тузган режалари — ҳаётга қадам қўйган пайтда остин-устун бўлиб кетадиган ёшлик хаёлларига ўхшарди. Лекин шунга қарамай, Нехлюдов Петербургдалигида, ниятидаги ишларини амалга оширишга, эртагаёқ Богатирев билан учрашиб, унинг

маслаҳатини бажаришга, сектантларнинг иши билан алоқадор бўлган шахс олдига боришга аҳд қилди.

Нехлюдов портфелидан сектантларнинг аризасини чиқариб, уни қайтадан ўқиётган маҳалида, графиня Катерина Ивановнанинг хизматкори кириб, чой ичиш учун юқорига чорлади.

Нехлюдов ҳозир бораман деб айтди-да, қоғозни тахлаб портфелга солиб холасининг олдига чиқиб кетди. Юқорига чиқиб кетатуриб Нехлюдов деразадан кўчага қаради ва Mariettенинг қўш жийронини кўриб қолди, бирдан кўнгли очилиб, кулгиси қистади. Бошига шляпа (лекин бу гал шляпаси қора эмас, қандайдир очиқ рангда эди), гулдор кўйлак кийган Mariette кўлида чашка ушлаган ҳолда графинянинг креслоси ёнида чиройли кўзларини чақнатиб, бижир-бижир қилиб, кулиб алланималарни ҳикоя қиларди. Нехлюдов хонага кириб келган пайтда у аллақандай қизиқ ва кулгили беҳаё сўз айтиб юборган эдики (бу гапнинг беҳаёлигини Нехлюдов уларнинг кулаётганидан пайқаган эди), лаблари устини тук босган, кўнгилчан Катерина Ивановна бутун йўғон гавдаси билан силкиниб, қотиб-қотиб кулди, серҳаракат Mariette бўлса mischievous¹ билан, табассум қилиб турган лабини сал қийшайтириб, кулиб турган юзини бир ёнга эгиб, ҳамсуҳбатига индамай қараб ўтирарди.

Нехлюдов бир неча сўздан кейин уларнинг ўша пайтда Петербургни машғул қилган иккинчи янгилик ҳақида, Сибирнинг янги губернатори ҳақида гаплашаётганларини, Mariette худди шу хусусда қизиқ бир гап қотганини, шунинг учун ҳам графиня кулгидан ўзини тия олмаганини англади.

— Ичагимни узасан-ку,— деди у йўталиб.

Нехлюдов саломлашди ва уларнинг ёнига ўтирди. Нехлюдов Mariettени енгилтаклиги учун койимоқчи бўлиб турган ҳам эдики, Нехлюдовнинг жиддий ва норози эканини юзидан кўриб, унга ёқиш учун (Нехлюдовни кўрган куниеқ унга ёқиш орзуси туғилган эди), шу заҳоти фақат юзининг ифодасинигина эмас, ҳатто бутун руҳий аҳволини ҳам ўзгартирди. Mariette бирдан жиддий, ўз ҳаётидан норизо, алланарса излаётган, нимагадир интилаётган киши қиёфасини олди. У Нехлюдовнинг ҳозирги кайфиятини пайқаб олиб (гарчи унинг қанақа-

¹ Шўхлик. (Ингл.)

лигини сўз-билан ифода эта олмаса-да), ўзини ростдан ҳам унинг ҳолатига киришга мажбур этди.

Mariette ундан ишларининг нима билан тугаганини сўради. Нехлюдов сенатдаги муваффақиятсизлик ва Селенин билан учрашганини сўзлади.

— Оҳ, қандай соф кўнгил одам! Ҳақиқий *chevalier sans peur et sans reproche*¹. Соф кўнгил,— деди иккала аёл Селениннинг одамлар орасидаги тавсифини тилга олиб.

— Хотини қанақа?— деб сўради Нехлюдов.

— Хотиними? Уни ёмонламоқчи эмасман, лекин гапнинг очиги шуки, у эрини тушунмайди. Нима, наҳотки, у ҳам рад жавоб бериш тарафдори бўлса?— деб сўради Mariette чин юракдан ачишиб,— жуда ёмон бўлибди, афсус!— деб қўшиб қўйди у хўрсиниб.

Нехлюдов қовоғини солди, гапни бошқа ёққа буриш учун крепостда қамалиб ётган, унинг ёрдами билан бўшатишган Шустова ҳақида гапира бошлади. Эрига илтимос қилгани учун Marietteга ташаккур билдирди ва ўша аёл, ҳамда унинг бутун оиласи ҳеч кимнинг ёдига келмагани учун улар шунча азоб чеккани нақадар мудҳишлигини айтмоқчи эди ҳамки, лекин у гапини тугатмасданоқ, Mariette ўзининг жуда ғазабланганини айтди.

— Қўйинг, гапирманг,— деди у,— эрим уни бўшатиш мумкин дейиши биланоқ миямга худди шу фикр келди. Бегуноҳ экан, нега шу маҳалгача қамоқда олиб ўтиришди?— деди у Нехлюдов айтмоқчи бўлиб турган гапни айтиб,— нақадар қабиҳ, нақадар ярамас ҳол!

Графиня Катерина Ивановна Marietteнинг жиянига ноз-ишва қилаётганини кўриб, завқланарди.

— Биласанми?— деди графиня улар жим бўлиб қолишгандан кейин,— эртага кечқурун Aline никига боргин, Қизеветер келади. Сен ҳам бор,— деди у Marietteга ўгирилиб.

— *Jl vous a remercie*²,— деди жиянига,— сен айтган нарсаларнинг ҳаммасини мен унга гапириб берувдим,— бу яхшиликнинг нишонаси. Исонинг даргоҳига эришади, деб айтди. Албатта кел. Mariette, айт унга, борсин. Ўзинг ҳам бор.

— Мен, графиня, биринчидан, князга маслаҳат бе-

¹ Таъна ва қўрқувни билмаган баҳодир. (Франц.)

² У сени кўрибди. (Франц.)

риш ҳуқуқига эга эмасман,— деди Mariette Нехлюдовга қараб ва шу боқиши билан графиянинг сўзлари ва умуман инжилчиликка нисбатан ўзи билан Нехлюдов ўртасида уйғунлик ўрнатгандек бўлиб,— иккинчидан, ўзингиз биласиз-ку, ёмон кўришимни...

— Сен доим... шунақа ўз билганингнинг аксини қиласан.

— Қанақасига ўз билганимни? Мен динга энг оддий хотинлар сингари ишонаман,— деди у жилмайиб.— Учинчидан,— деб давом этди у,— эртага француз театрига борадиганман...

— Оҳ! Кўрдингми бу... хаҳ, оти нимаиди-я?— деди графиня Катерина Ивановна.

Mariette машҳур француз артисткасининг номини айтди.

— Албатта, бориб кўр — ажойиб нарса.

— Аввал қайсини кўрай, та tante, артистканими ё воизними?— деди Нехлюдов жилмайиб.

— Қўй, мени сўзимдан адаштирма.

— Менимча олдин воизни тинглаш, кейин француз артисткасини кўриш керак, бўлмаса, ваъз эшитишга ҳафсала қолмайди,— деди Нехлюдов.

— Йўқ, аввал француз театридан бошлаш керак, кейин тавба қилиш керак,— деди Mariette.

— Мени калака қилаверманглар. Воиз ўз йўлига, театр ўз йўлига. Нажот тилайман деб кўзни шишириб йиғлайвериш шарт эмас. Ишониш керак, шунда кўнглинг очилади.

— Сиз, та tante, ваъзхонликда ҳар қанақа воиздан ўтар экансиз.

— Биласизми нима?— деди Mariette ўйланиб,— эртага ложамага келинг.

— Иложини топа олмасман деб кўрқаман...

Бир одамнинг келганидан хабар қилгани кирган хизматкор уларнинг гапини бўлди. Келган одам графиня раислик қилган хайрия жамиятининг секретари эди.

— Улгудек оғир одам-да. Яхшиси ўша ёқда қабул қила қолай. Кейин қайтиб кираман ёнингизга. Унга чой қуйиб беринг, Mariette,— деди графиня тез-тез юриб, қийпаглаб залга чиқиб кетар экан.

Mariette ён бармоғи узуклар билан бежалган қўлидаги қўлқопини чаққонлик билан ечди.

У жимжилоғини кўтариб, спирт лампаси устида турган кумуш чойнакни ушлар экан:

— Ичасизми?— деб сўради.

Mariettening юзи жиддий ва ғамгин тус олди.

— Фикр-мулоҳазаларини ҳурмат қилиб юрган кишиларим, мени шу ўзим яшаган муҳитдан фарқ қилмайди, деб ўйлаш менга ҳамма вақт жуда қаттиқ болади.

Оҳирги сўзларни айтар экан, у йиғлаб юбораёзди. Агарда, мағзини чақиб кўрилса, бу сўзлар маънисиз ёки бетайин сўз бўлса-да, Нехлюдовга жуда мазмундор, соф ва самимий кўринди. Ёш, чиройли, яхши кийинган жувон шу сўзларни айтаётганда, кўзларининг чақнаб туриши Нехлюдовни шу қадар жалб қилган эди.

Нехлюдов индамай унга тикилар ва кўзини сира узолмас эди.

— Сизни ва кўнглингиздан кечаётган нарсаларни тушунмайди, деб ўйламанг. Сизнинг қилиб юрган ишингиз ҳаммага аён-ку. C'est le secret de policnelle¹. Шунингизга қойилман, шунингиз менга манзур.

— Қойил қоладиган жойи йўқ, арзимаган иш қилдим-ку.

— Барибир. Сизнинг ҳиссиётингизни ҳам, уни ҳам тушунаман,— Нехлюдовнинг юзида норозилик ифодасини кўриб:— бўлди, бўлди, бу тўғрида энди гапирмайман,— деди дарҳол сўзини бўлиб. Mariette хотинларга хос сезгирлик билан Нехлюдовнинг кўнглидаги нарсани топиб гапирарди.— Яна турмалардаги даҳшат ва азоб-уқубатларни кўргандан кейин мазлумларга ёрдам бергингиз келиб қолган, албатта тушунаман буни,— деярдн фақат бир нарсани — уни ўзига жалб қилишни истаб,— у бечораларга жуда жавр, одамларнинг бағри тош, бепарво... Бу йўлда жон фидо қилса арзийди, тушунаман, ўзим ҳам жонимни берардим-ку-я, лекин ҳар кимнинг тақдири ўзгача...

— Ажабо, сиз ўз тақдирингиздан норизомисиз?

Бу ҳақда сўраш мумкин бўлганига танг қолгандек:

— Менми?— деб сўради Mariette,— мамнун бўлишим керак — мамнунман. Лекин бир қурт бор, уйғониб бош кўтаради...

— Шу қуртнинг ухлаб қолишига йўл қўймаслик ке-

¹ Бу ҳаммага маълум бўлган сир. (Франц.)

рак, шу овозга ишониш керак,— деди Нехлюдов унинг ёлғонига учиб.

Кейинчалик, шу суҳбат эсига тушганда Нехлюдов уялиб кетар эди. Сўзларнинг қанчалик ёлғон, ясама эканлигинигина эмас, балки унга тақлид қилиб гапиргани, қамоқдаги даҳшатларни, қишлоқ таассуротларини ҳикоя қилган чоғида астойдил қулоқ солиб эшитаётгандек кўринган қиёфасини ҳам эсларди.

Графиня қайтиб кирган пайтда улар эски дўстлардеккина эмас, балки оломон ичида фақат бир-бирларини тушунадиган ягона ошналар сингари гаплашиб ўтиришарди.

Улар ҳукуматнинг адолатсизлиги, бахтсизларнинг чеккан азоб-уқубати, халқнинг камбағаллиги ҳақида гаплашишарди-ю, аммо бир-бирларига тикилиб турган кўзлари гап орасида зўр бериб: «Мени сева оласанми?» деб сўрар ва: «Ҳа» деб жавоб қайтарарди, шаҳвоний туйғулар эса, кутилмаган ранг-баранг шаклга кириб, бир-бири билан яқинлашишга ундарди.

Жўнаб кетаётганида Maritte, Нехлюдовга ҳар вақт ҳар қанақа хизматига тайёр эканини айтиб, эртага кечқурун театрга, унинг ёнига ҳеч бўлмаганда бир дақиқага бўлса-да, келиб кетишини сўради, у билан муҳим бир нарса устида гаплашмоқчи бўлганини билдирди.

У узук таққан қўлларига қўлқопини оҳиста кияр экан:

— Ҳа, сизни энди қачон кўраман?— деди хўрсиниб,— келаман деб қўя қолсангиз-чи.

Нехлюдов келишга ваъда берди.

Шу куни кечаси, Нехлюдов ўз хонасида ёлғиз қолгач, шамни ўчириб ўринга кириб ётди-ю, лекин анчагача кўзига уйқу келмади. Масловани, сенатнинг қарорини ва унинг кетидан кетишга аҳд қилганини, ер-мулкидан воз кечганини эслар экан, шу саволларига жавобан Marietteнинг юзи, унинг хўрсингани, «сизни энди қачон кўраман?» деган пайтидаги боқишлари, табассуми кўз олдига келди,— худди кўз ўнгида тургандек равшан кўринди, ўзи ҳам жилмайди. «Сибирга жўнаб яхши иш қиляпманми? Бойликлардан ўзимни маҳрум этганим яхши бўлди-ми?» деб сўради у ўзидан.

Деразинг ярим туширилган нардаси орқасидан кўриниб турган ўша ойдин Петербург кечасида бу саволларнинг жавоби ноаниқ эди. Мияси ғовлаб кетди. Нех-

людов ўзида аввалги кайфиятни уйғотмоқчи бўлди, аввалгича фикр юритмоқчи бўлди, лекин бу фикрлар аввалгидек қатъий, ишонарли эмас эди.

«Шуларнинг ҳаммаси уйдирма гап бўлиб чиқса-ю, шундай яшаб кетишга иродам етмаса-я: наҳотки, шу яхши ишимга пушаймон бўлсам-а», деди у ўзига ўзи ва бу саволларга жавоб беришга ожизлик қилиб, шу қадар кўнгли ғаш, дили вайрон бўлдики, у кўпдан буён ўзини шундай ҳис этмаган эди. Шу саволларни ҳал этишга ожизлик қилган Нехлюдов қиморда кўп пул ютқизган пайтларидагидек оғир уйқуга кетди.

XXX

Эртасига эрталаб Нехлюдов уйғониши биланоқ қандайдир бир қабоҳат қилиб қўйганини ҳис этди.

У эслай бошлади: қабиҳ иш ҳам, ёмонлик ҳам қилмаган эди, бироқ Катюшага уйланиш, ерни деҳқонларга бериш каби ҳозирги ниятлари ҳақида ёмон ўйларга борган эди,—шуларнинг ҳаммаси амалга ошириб бўлмайдиган ҳаёллар эканлиги, шуларга бардош бера олмаслиги, шуларнинг ҳаммаси сунъий, табиий эмаслиги, қандай яшаган бўлса шундай яшаш кераклиги ҳақида ўйлаган эди.

Ёмон бир иш қилмаган эди-ю, лекин ёмон ишдан бадтар нарсалар бўлиб ўтган эди: ярамас ишларга сабаб бўладиган фикрлар ақлига келган эди. Ёмон ишни такрорламаслик ва пушаймон бўлиш мумкин, аммо ёмон фикрлар эса, ёмон ишларни туғдира беради.

Ёмон иш ёмон ишга йўл очади, ёмон фикрлар эса инсонни шу йўлга судрайди.

Нехлюдов эрталаб кеча кечқурун миясига келган фикрларни тасавурида такрорлаб кўрди-да, бир дақиқага бўлса-да шуларга ишонганига ҳайрон қолди. Амалга оширмоқчи бўлган иши нақадар янги ва қийин бўлмасин, унинг учун бирдан-бир ҳаёт йўли эканини, аввалги ҳолатга қайтиш нақадар осон ва энгил бўлмасин, ўлимга олиб боришини яхши биларди. Нехлюдов кечаги ҳолатини уйқуга тўйиб уйғонган киши ҳолатига ўхшатди. Уйқуга тўйиб уйғонган одам ўзини кутиб турган муҳим ва қувончли ишни бажариш учун аллақачон туриши кераклигини билса-да, уйқуси келмаётганига қарамай тўшакда роҳатланиб яна ётгиси келади.

Шу куни, Петербургда Васильевский оролида турадиган Шустованикига жўнади.

Шустованинг уйи иккинчи қаватда эди. Қоровулнинг сўзи билан Нехлюдов орқа эшикдан кирди ва тик зинадан юриб, иссиқ овқат иси келиб турган ошхонага чиқди. Фартуғ кийган, кўзойнак таққан, енги шимарилган ўрта яшар хотин плита тепасида туриб буғи чиқиб турган кастрюлни кавлаштирарди.

Аёл кириб келган одамга кўзойнаги тепасидан қараб:

— Сизга ким керак?— деб сўради жиддий.

Нехлюдов жавоб беришга улгурмасиданоқ аёлнинг қиёфаси бирдан ўзгарди, юзида ҳам қўрқув, ҳам шодлик белгилари намоён бўлди.

— Вой, князь!— деб қичқириб юборди аёл қўлини фартуғига арта-арта,— нега орқа зинадан келдингиз? Валинеъматимиз! Мен қизнинг онасиман. Сал бўлмаса қиз бечорани бегуноҳдан бегуноҳ ҳалок қилаёзишди. Халоскоримизсиз,— дерди аёл Нехлюдовнинг қўлига ёпишиб ва уни ўпишга чоғланиб,— кеча уйингизга борган эдим. Хусусан синглим илтимос қилган эди. Ҳозир шу ерда. Бу ёққа, бу ёққа, менинг кетимдан юринг,— дерди Шустованинг онаси Нехлюдовни тор эшикдан қоронғи йўлакка бошлаб бораркан, у йўл-йўлакай гоҳ қистирилган кўйлагини, гоҳ сочини тузатарди,— синглим — Корнилова, балки эшитгандирсиз,— деб шивирлади эшик олдида тўхтаб.— Сиёсий ишларга аралашиб юради. Жуда ақлли хотин.

Шустованинг онаси йўлакдаги эшикни очиб, Нехлюдовни кичкинагина хонага бошлаб кирди. Бу ерда, стол ёнида турган диванда йўл-йўл чит кофта кийган, онасиникига ўхшаб кетган дўмбоқ, рангсиз юзини сарғиш, жингалак сочлари ўраб олган ўрта бўйли, тўладан келган қиз ўтирарда. Унинг рўпарасида ёқасига ироқи тикилган русча кўйлак кийган, кичкина қора мўйловли, чўққи соқол йигит креслода энгашиб ўтирарди. Иккалови шу қадар берилиб гаплашар эдиларки, Нехлюдов киргандан кейингина ўгирилиб қарадилар.

— Лида, князь Нехлюдов, худди ўша...

Рангсиз қиз асабийлик билан ирғиб турди, қулоғининг орқасидан чиқиб кетган бир тутам сочини тўғрилай-тўғрилай, қўрқув аралаш катта қуралай кўзларини князга тикди.

— Вера Ефремовна айтган ўша хавфли аёл сиз экансиз-да?— деди Нехлюдов жилмайиб қўлини узатар экан.

Лидия оғзи тўла оппоқ тишларини кўрсатиб болаларча мулойим жилмайиб:

— Ҳа, мен,— деди.— Холам сизни жуда кўрмоқчи эдилар. Хола!— деди у эшикка қараб боягидай мулойим товуш билан.

— Сизнинг қамалганингизга Вера Ефремовна жуда хафа бўлган эди,— деди Нехлюдов.

— Бу ёққа, яхшиси мана бу ерга ўтиринг,— деди Лидия ҳозиргина йигит туриб кетган юшоқ, синиқ креслони кўрсатиб.— Амакиваччам бўлади — Захаров,— деди у Нехлюдовнинг йигитни кўздан кечираётганини пайқаб.

Йигит ҳам худди Лидия сингари жилмайиб меҳмон билан кўришди ва Нехлюдов унинг ўрнига ўтиргандан кейин, дераза тагида турган стулни олиб келиб, унинг ёнига қўйиб ўтирди. Бошқа эшикдан ўн олти ёшлар чамасидаги малла гимназист чиқди ва жимгина дераза тагига ўтирди.

— Вера Ефремовна холамнинг қадрдон дўсти, бироқ мен уни танимайман десам ҳам бўлади,— деди Лидия.

Шу маҳал қўшни хонадан оқ кофта кийган, чарм камар таққан, истараси иссиқ, зийрак бир аёл чиқди.

— Салом, келганингиз учун кўп раҳмат,— деб гап бошлади у диванга, Лидиянинг ёнига ўтириши биланоқ,— хўш, Верочканинг аҳволи қалай? Уни кўрдингизми? У ўзининг бу аҳволига қандай чидаш берапти?

— Сира нолимайди,— деди Нехлюдов,— кайфим жуда соз дейди.

— Оҳ, Верочка, ўша ўзим билган Верочка,— деди хола жилмайиб ва бошини чайқаб.— Ажойиб одам. Ўзи билан иши йўқ, фақат бошқаларини ўйлайди.

— Ҳа, ўзи учун ҳеч нимани сўрамади, фақат жиянигиз учун қайғурди. Верочка, қиз бечора бегуноҳдан бегуноҳ қамалди, деб куйиб-пишди.

— Худди шундай,— деди қизнинг холаси,— жуда расво иш! Аслида қиз шўрлик мен туфайли азоб тортди.

— Унақа деманг, хола!— деди Лидия.— Сиз айтма-сангиз ҳам қоғозларни олардим.

— Қўйсанг-чи, бу нарсаларни сендан кўра мен яхши биламан-ку,— деб давом этди холаси.— Биласиз-

ми,— деб гапани давом этдирди у Нехлюдовга юзланиб,— ҳамма бало шундан келиб чиқди, бир одам қоғозларимни сақлаб туринг деб илтимос қилди. Ўз уйим бўлмагани учун қоғозларни буларникига олиб келдим. Шу кеча уйларида тинтув бўлиб, қоғозларни ҳам, Лидочкани ҳам олиб чиқиб кетишган ва шу чоқ-қача ушлаб ўтиришган. Қимдан олганини айтиб беришни талаб қилишган.

— Мен айтмадим,— деди шошиб Лидия бир тутам сочини, халақит бермаса-да, асабийлик билан текислар экан.

— Сени айтди деяётганим йўқ-ку,— деб эътироз билдирди холаси.

— Митинни қамашган бўлса, мен туфайли қамашгани йўқ,— деди Лидия қип-қизариб, теварак-атрофга ташвиш билан боқиб.

— Лидочка, қўй бу гапларни,— деди онаси.

— Нега қўяр эканман, гапираман,— деди Лидия. Энди у жилмаймасди, қип-қизариб, сочини тузатиш ўрнига бир тутамини бармоғига ўрай-ўрай, ҳамон аланглаб гапирарди.

— Кеча шу тўғрида гап бошлаганингда нима бўлдинг.

— Ҳеч-да... Қўйинг, ойижон. Мен ҳеч нима деганим йўқ, чурқ этмадим. Мени икки марта сўроқ қилиб холам билан Митин ҳақида сўрашганда мен ҳеч нима демадим, саволларига жавоб бермаслигимни айтдим. Анови Петров бўлса...

— Петров айғоқчи, жандарм, ўлгудек ифлос одам,— деб қўшиб қўйди холаси жиянининг гапани Нехлюдовга уқтириб.

— Шунда у,— деб давом этди Лидия ҳаяжонланиб ва шошиб,— мени аврай бошлади. «Менга айтганингиз билан ҳеч кимга зарар етмайди, аксинча... Агар айтиб берсангиз, балки биз ноҳақ азоблаётган гуноҳсизларни қутқариб юборган бўласиз». Мен барибир ҳеч нарса гапирмаслигимни айтдим. Шунда у: «Майли, гапирмасангиз гапирмай қўя қолинг, лекин мен айтган нарсаларни инкор этманг» деди. Шундан кейин одамларнинг номини атай бошлади ва улар орасида Митиннинг номини айтди.

— Бўлди, гапирма энди,— деди холаси.

— Қўйинг, хола, халақит берманг...— деди Лидия.

У зўр бериб бир тутам сочини юлқилаб ҳамон алангларди,— кейин эртасига эшитсам,— деворни тиқиллатиб Митиннинг қамоққа олинганини билдиришди. Оббо, тутиб берибман-ку,— деб ўйладим. Шу фикр мени шундай қийнай бошладики, жинни бўлишимга сал қолди.

— Сен туфайли қамалмагани маълум бўлди-ку,— деди холаси.

— Мен билмаган эдим-да, ўзим тутиб бердим деб ўйлайман нуқул. Камеранинг у бошидан-бу бошига юрман, ўйламасликнинг иложи йўқ. Тутиб бердим, деб ўйлайман нуқул. Ўрнимга ётиб, бошимни буркаб олсам, аллаким қулогимга келиб: «Митинни тутиб бердинг, тутиб бердинг Митинни», деб шивирлайди. Миям айниётганини биламан. Ухламоқчи бўламан, ухлай олмайман, ўйламай десам — ўйламай тура олмайман. Жуда даҳшатли!— дерди Лидия борган сайин ҳаяжони ортиб бармоғига бир тутам сочини гоҳ ўраб, гоҳ ёзиб, олазрак бўлар экан.

— Лидочка, ўзингни бос,— деб такрорлади онаси қизининг елкасидан ушлаб.

Аммо Лидочка ўзини тўхтата олмас эди.

— Шунинг учун ҳам даҳшатлики...— деб гап бошлади у, лекин гапини охирига етказа олмай пиқиллаб йиғлай бошлади, дивандан ирғиб турди-да, креслога қоқилиб, хонадан югуриб чиқиб кетди. Онаси унинг кетидан эргашди.

— Осиб ўлдириш керак, аблахларни,— деди дераза тагида ўтирган гимназист.

— Нима деяпсан ўзинг?— деди онаси.

— Ўзим... Шундай,— деб жавоб берди гимназист, сўнгра столда ётган папиросни олиб ёндира бошлади.

XXVI

Қизнинг холаси ҳам папиросини тутатар экан:

— Бир кишилик камерада ётиш ёшларга жуда оғир,— деди бошини чайқаб.

— Ҳамма учун ҳам оғир бўлса керак,— деди Нехлюдов.

— Йўқ, ҳамма учун эмас,— деб жавоб берди холаси.— Эшитишимча, ҳақиқий революционерлар учун бу дам олиш, ҳордиқ чиқариш бўлади. Яширин иш олиб

борувчи революционер ҳамма вақт ташвишда, муҳтожликда яшайди, ўзи ва бошқаларнинг ҳаёти учун, иш учун ташвишланади. Мана, ниҳоят уни қамоққа оладилар, ҳамма нарса тамом, бутун масъулият устидан тушади: ўтир, дам ол энди. Менга айтиб берганларига қараганда, ушлаб кетишганда ҳатто севинишар ҳам экан. Ёш, бегуноҳлар учун эса ҳамма вақт, аввал, Лидочкага ўхшаш бегуноҳларни қамоққа олишди,— булар учун биринчи зарба жуда оғир. Озодликдан маҳрум этганлари, ёмон муомалада бўлишлари, овқатнинг ёмонлиги, ҳавонинг оғирлиги, умуман турли қийинчиликларнинг ҳаммаси ҳеч гап эмас. Биринчи бор қамалиш вақтидаги руҳий таъсирланиш бўлмаганда эди, қийинчилик уч карра ортиқ бўлганда ҳам, кўтариб кетса бўлади.

— Наҳотки, сиз ҳам бошингиздан кечирган бўлсангиз?

— Менми? Икки марта қамалганман,— деди аёл ғамгин ва ёқимли жилмайиб,— мени биринчи бор, бегуноҳдан-бегуноҳ қамашганда,— деб давом этди у,— йигирма икки яшар эдим, қўлимда болам бор эди, бунинг устига, ҳомиладор эдим. Озодликдан маҳрум этилганим, боламдан, эримдан жудо қилинганим нақадар оғир бўлмасин, ўзимнинг одамликдан чиқиб бир буюмга айланганимни ҳис этган пайтдаги мутаассирлик олдида у ҳеч нарса эмас эди. Қизим билан хайрлашмоқчи бўлсам, менга извошга ўтиришни буюрдилар. Мени қаерга олиб бораётганларини сўрасам, борганда биласан дейишди. Мени нимада айблаганликларини сўрасам, саволим жавобсиз қолди. Сўроқдан кейин мени ечинтириб, устига рақам ёзилган турма кийимини кийдирдилар, ертўлага олиб тушиб эшикни очиб итариб юбордилар, устимдан қулфлаб чиқиб кетдилар. Милтиғини кўтариб у ёқдан-бу ёққа юриб, аҳён-аҳёнда тешикдан мўралаб турган соқчидан бўлак ҳеч ким қолмади; шунда жуда оғир аҳволга тушдим. Ҳали-ҳали эсимда, сўроқ пайтида, жандарма офицери чекишни таклиф қилгани мени ўша вақтда жуда ҳайратлантирган эди. Бундан чиқди у, одамлар чекишни нақадар яхши кўришини билар экан, бундан чиқди, одамлар озодликни, нурни нақадар яхши кўришини, оналар болаларини, болалар оналарини нақадар севишини ҳам яхши билади. Шундай экан, шафқатсизлик қилиб, мени дунёдаги энг қадрли нарсалардан айириб, ёввойи ҳайвондек

қафасга солганларини нима деса бўлади? Буни осонликча бошдан кечириб бўлмайди. Худога, инсонларга, инсоннинг бир-бирига бўлган меҳри муҳаббатига ишонган одам, бу ҳолни бошдан кечиргач, буларга ишонмай қўяди. Ушандан буён инсонларга ишонмай қўйдим, аламзада бўлиб қолдим,— деб гапини тугатди у жилмайиб қўйиб.

Лидия кириб кетган эшикдан унинг онаси қайтиб чиқиб, Лидочканинг мазаси йўқлигини, чиқа олмаслигини айтди.

— Ёш умри нега хазон бўлади-а?— деди холаси.— Шунга беихтиёр сабабчи бўлганим учун ҳам, айниқса қийналаман.

— Худо хоҳласа, қишлоқда ўзига келиб қолади,— деди онаси,— отасининг ёнига юборамиз.

— Сиз бўлмасангиз, бекорга нобуд бўлиб кетарди,— деди холаси.— Раҳмат сизга. Сизни кўрмоқчи бўлганимнинг сабаби шуки, Вера Ефремовнага бир хатни бериб қўйишни илтимос қилмоқчи эдим,— деди у чўнтагидан хат олаётиб,— конверт ёпиштирилмаган, ўқиб чиқиб йиртиб ташлашингиз ёки бериб қўйишингиз мумкин — ниманики лозим кўрсангиз шуни қиларсиз,— деди у.— Хатда сизга иснод келтирадиган ҳеч қандай гап йўқ.

Нехлюдов хатни олди, топширишга ваъда берди-да, хайрлашиб кўчага чиқиб кетди.

Нехлюдов хатни ўқимай конвертни ёпиштирди-да, тегишли одамга топширишга аҳд қилди.

XXVII

Нехлюдовни Петербургда ушлаб турган сўнгги иш, сектантлар иши эди, уларнинг аризаларини бир полкда хизмат қилган собиқ ўртоғи флигель-адъютант Богатирев орқали подшога бермоқчи эди. Эрталаб Богатиревникига борганда у чиқиб кетиш олдидан нонушта қилиб ўтирган экан. Богатирев ўрта бўйли, чорпаҳлдан келган, жуда бақувват (тақани қайира оларди), кўнгилчан, номусли, тўғри ва ҳатто либерал одам эди. Шу хусусиятларига қарамай у саройга яқин одам эди, подшони ва унинг оиласини яхши кўрар ҳамда шу киборлар оламида яшаб туриб ҳам, негадир бу муҳитнинг фақат яхши томонларини кўрар, ҳеч қандай ёмонликда, ифлосликда иш-

тирок этмас эди. У ҳеч қачон на одамларни ва на кўрилган тадбирларни қораламас, ё жим ўтирар ёки айтадиган гапини қаттиқ кулиб туриб шанғиллаб айтарди. У сиёсатдон бўлгани учун эмас, азбаройи табиасти шунақа бўлганидан шундай қиларди.

— Келганинг жуда яхши бўлди. Нонушта қиласанми? Утир. Ажойиб бифштекс¹ бўлган-да. Мен ҳамма вақт ишнинг муҳимидан бошлайман, муҳими билан тугатаман. Ҳа, ҳа, ҳа. Кел, винодан ич,— деб қичқирарди у қизил вино солинган графинни кўрсатиб.— Сени ўйлаб турувдим. Аризани топшираман. Ўз қўлига бераман— ишонавер; фақат миямга бир фикр келиб қолди. Шу масалада аввал Топоровга учрашсанг яхши бўлмасмикин.

Топоровнинг номини эшитиши билан Нехлюдов юзини буриштиради.

— Ҳаммаси Топоровнинг қўлида. Барибир ундан сўратишади. Балким ўшанинг ўзиёқ илтимосингни қондирар.

— Агар сен шуни маслаҳат кўрсанг — бораман.

— Жуда соз. Хўш, Питер сенда қандай таассурот қолдирди,— деб қичқирди Богатирев,— а, қалай?

— Таъсирига берилиб кетаётганимни ҳис қиляпман,— деди Нехлюдов.

— Таъсирига берилиб кетяпсанми?— деб такрорлади Богатирев қаҳ-қаҳлаб кулиб.— Хоҳламасанг, ихтиёринг ўзингда.— У мўйловини сочиқ билан артди.— Хўш, борасанми? А? Агар у тўғрилай олмаса, менга олиб кел, эртагаёқ топшираман,— деб шанғиллади у. Стол ёнидан турар экан қулочини кенг ёзиб, оғзини артган каби, беихтиёр чўқинди-да, қиличини оса бошлади,— энди хайр бўлмаса, кетишим керак.

— Бирга чиқиб кетамиз,— деди Нехлюдов Богатиревнинг кучли, ялпоқ қўлини мамнуният билан сиқиб, ҳар вақтдагидек, соғлом, соф бир кишининг ёқимли суҳбатидан беихтиёр таъсирланган ҳолда у билан уйининг пиллапоясида хайрлашди.

Сектантлар ишига мутасадди бўлган Топоровнинг олдига боргани билан яхшилик чиқишига ақли етмаса-да, Нехлюдов Богатиревнинг маслаҳатига кўра унинг олдига жўнади.

¹ Б и ф ш т е к с — қовурилган парча гўшт. (Тарж.)

Топоровнинг вазифаси ички қарама-қаршиликдан иборат бўлиб, фақат бефаросат ва маънавий бўш одамгина буни кўрмаслиги мумкин эди. Топоров ана шу иккала салбий хусусиятга эга эди. Бу вазифанинг қарама-қаршилиги шундан иборат эдики, бу вазифа унинг таъбирига кўра худонинг ўзи томонидан барпо этилган, дўзах оловида ёнмайдиган ва инсон кучи ларзага келтира оладиган черковни қўллаб-қувватлаш ва ҳатто зўрлик қилиб бўлса ҳам ташқи воситалар билан уни ҳимоя қилишдан иборат эди. Топоров ўз қўл остидаги амалдорлар билан бирга бошқарган муассаса ана шу ҳеч қандай куч ларзага келтира олмайдиган илоҳий бир муассасани қўллаб-қувватлаши ва ҳимоя қилиши керак эди. Топоров бу қарама-қаршиликни кўрмас ёнки кўришни истамас эди. Шунинг учун ҳам қандайдир ксендз,¹ пастор² ёки сектант жаҳаннам дарвозалари ҳам ларзага келтира олмайдиган черковни барбод қилиб юбормасин деган ташвишда эди. Асосий диний ҳиссиётдан, инсонлар бир-бирларига тенг ва биродар бўлиши керак деган фикридан маҳрум бўлган кишилар сингари Топоров ҳам халқни ўзидан кўра тамомила бошқа махлуқ деб ҳисоблар, ўзига тамомила керак бўлмаган нарсани халқ учун ғоят зарур деб ҳисобларди. Ўзи эса ҳеч нарсага ишонмас ва шу хислат унга жуда қўл келар, кўнглига ёқар эди, лекин халқ ҳам шу ҳолатга тушмаса эди деб қўрқар ва ўзининг айтишича, халқни шундан сақлаб қолишни ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисобларди.

Бир пазандалик китобида «қисқичбақалар ўзларини тириклигин сувга солиб пиширишларини яхши кўрадилар» дейилганидек, у ҳам пазандалик китобида айтилганича мажозий маънода эмас, балки тўғридан-тўғри, халқ хурофотни яхши кўради, деб ўйлар ва худди шундай деб даъво қиларди.

Товуқ боқувчи товуқларга берадиган ўлаксага қандай қараса, у ҳам динга шундай қарарди; ўлакса жуда қўланса бўлади, лекин товуқлар уни яхши кўриб ейишади, шунинг учун ҳам уларни ўлакса билан боқиш керак.

Ўзидан-ўзи маълумки, ана шу барча Иверский, Казань ва Смоленск иконаларига сиғиниш қўпол бутпарастлик, лекин халқ шуни яхши кўради ва шунга ишона-

¹ Ксендз — Поляк руҳонийси.

² Пастор — Протестантизм мазҳабидаги руҳоний.

ди, шунинг учун ҳам бу хурфотни қўллаб-қувватлаш керак. Топоров шундай деб ўйларди. Чунки у ҳамма вақт Топоровга ўхшаган одамлар, ўзлари маърифатли бўлиб, бу билимларини зарур бўлган нарсаларга, яъни жаҳолат зулматидан қутулиб чиқаётган халққа ёрдам бериш учун эмас, халқни шу жаҳолатда маҳкамроқ сақлаб туриш учун ишлатадиган одамлар бор бўлгани ва ҳозир ҳам борлиги учун халқ хурфотни яхши кўриб келаётганини тушунмас эди.

Нехлюдов Топоровнинг қабулхонасига кириб келганда у кабинетда Ғарбий ўлкадаги зўрлик билан православ динига киритилган униатлар¹ орасида православ динини тарғибот қилувчи ва қўллаб-қўлтиқловчи эпчил аристократ монах аёл — игуменья² билан суҳбатлашиб ўтирарди.

Қабулхонада навбатчилик қилиб ўтирган махсус топириқларни бажарувчи тўра, Нехлюдовдан нима иш билан келганини сўради ва Нехлюдовнинг сектантлар аризасини подшога етказмоқчи бўлганини эшитиб, аризани кўрсак бўладими, деб сўради. Нехлюдов аризани берган эди, тўра аризани кўтариб кабинетга кириб кетди. Қалпоқ кийган монах аёл юзидаги тўрини қилпиллатиб орқасидан осилиб бораётган қора этагини судралтириб, асл тошлардан ясалган тасбиҳ тутган, тирноқлари тозаланган оппоқ қўлларини қовуштириб, кабинетдан чиқди ва эшик томонга ўтиб кетди. Нехлюдовни киришга ҳамон таклиф этишмас эди. Топоров аризани ўқиб, бошини чайқаб ўтирарди. У очиқ-ойдин қилиб, усталик билан ёзилган аризани ўқиб нохушланган, ҳайрон қолган эди.

«Агар бу ариза подшоҳи аъзамнинг қўлларига тушса кўнгилсиз саволлар туғдириши ва англашилмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин»,— деб ўйлади у аризани ўқиб бўлиб. Кейин аризани столга қўйиб кўнғироқ чалди ва Нехлюдовни чақиритишни буюрди.

Сектантларнинг иши ёдида эди, уларнинг аризаси қўлига келиб теккан эди. Воқеа бундай эди: православ динидан қайтган христианларга аввал ўғит-насиҳат қилиб, кейин судга берилган эди. Лекин суд уларни оқлаб

¹ Униат — православия ва католик черковларини бирлаштириш тарафдорлари.

² Игуменья — хотинлар монастирининг бошлиғи. (Тарж.)

юборди. Шундан кейин архиерей билан губернатор қонунсиз никоҳда бўлганлари учун эр-хотинлар ва болачақаларни ҳар томонга сургун қилиб юборишга қарор қилишди. Худди шу эр-хотинлар, бир-бирларимиздан жудо қилманг, деб сўрар эдилар. Топоров бу иш биринчи марта қўлига келиб тушганини эслади. Ушанда ҳам шу ишни тўхтатиб қўйсаммикан, деб иккиланган эди. Аммо бу деҳқон оилаларини ҳар томонга сургун қилиш ҳақидаги қарорни тасдиқ қилгани билан ҳеч қандай зарар бўлмайди; сектантларни турар жойларида қолдириш эса аҳолининг бошқа қисмига ёмон таъсир этиши, уларнинг ҳам православ динидан қайтишига сабаб бўлиши мумкин. Ундан ташқари бу иш архиерейнинг ғайрат билан ишлаётганини кўрсатар эди, шунинг учун ҳам у иш қай йўсинда кетаётган бўлса, шундайлигича юргизиб юборди.

Эндиликда эса, Петербургда ошна-оғайниси кўп бўлган Нехлюдовдек ҳимоячи бу ишни подшога топширса, унинг бутун даҳшати очилиши ёки чет эл газеталарига тушиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам у дарров кутилмаган қарорга келди.

— Салом,— деди у иши кўп одамдек Нехлюдовни тикка туриб қарши оларкан. У дарҳол ишга кўчди.

— Бу ишни биламан. Номларига кўзим тушиши билан бу шўрликларни эсладим,— деди у қўлига аризани олиб Нехлюдовга кўрсатар экан.— Шу ишни эсимга солганингиз учун миннатдорман сиздан. Вилоят ҳокимлари суиистеъмолга йўл қўйганлар...— Нехлюдов унинг бўзарган, ҳаракатсиз ниқобга ўхшаган юзига фикриниб, индамай қараб турарди.— Ҳазо чораси бекор қилиниб, бу кишиларнинг турар жойларига қайтарилиши ҳақида буйруқ бераман.

— Бундан чиқди, аризани топширмасам ҳам бўлаверадими?— деди Нехлюдов.

— Ҳеч сўзсиз. Мен ваъда бераман,— деди у «мен» сўзини таъкидлаб, гўё унинг софлигига, унинг ваъдасига шубҳа бўлиши мумкин эмасдек.— Келинг, яхшиси ҳозироқ ёзиб бера қолай. Қани, ўтирсинлар.

У стол ёнига келди-да, ёза бошлади. Нехлюдов ўтирмасдан, унинг чўзинчоқ ярғоқ бошига, кўм-кўк йўғон томирлари ўйнаб чиққан, перони тез-тез юргизаётган қўлига юқоридан туриб қарар ва шу қилаётган ишини нима учун қилаётганига, ҳамма нарсага бепарволик би-

лан қарайдиган бу одам нега энди шу топда бу қадар жонкуяр бўлиб қолганига ҳайрон эди. Нега шундай?..

— Шундоғ,— деди Топоров конвертни ёпиштираётиб,— муштарийларингизга эълон қилишингиз мумкин,— деб қўшиб қўйди, жилмайгандек лабини буриб.

— Бу одамлар нима учун шунча азоб тортдилар?— деди Нехлюдов конвертни олаётиб.

Топоров бошини кўтарди ва Нехлюдовнинг саволидан мамнун бўлгандек жилмайиб қўйди.

— Бу тўғрида сизга ҳеч нима дея олмайман. Фақат шуни айтишим мумкинки, биз ҳимоя қилаётган халқ манфаати шу қадар муҳимки, дин масаласида сал ортиқча ижтиҳод кўрсатиш, бу масалада кейинги вақтларда юзага келган бепарволикдан кўра фойдалироқ.

— Қандай қилиб дин номи билан яхшилиқнинг биринчи талаби барбод этилади — эрни хотиндан, болани отадан ажратилади...

Нехлюдовнинг сўзлари ёқиб тушгандай Топоров ҳамон боягидек илтифот билан жилмаярди. Топоровнинг назарида, ўзи эгаллаган юқори мансаб нуқтаи назаридан қараганда, ҳозир Нехлюдов нима деса ҳам унга ёқимли калтабинлик бўлиб туюларди.

— Хусусий бир одам нуқтаи назаридан туриб қараганда шундай бўлиб кўриниши мумкин,— деди у,— аммо давлат нуқтаи назарида тамомила бошқача кўринади. Хўп, хуш кўрдик энди,— деди Топоров бошини эгиб ва қўлини узатиб.

Нехлюдов унинг қўлини сиқди ва шу қўлни қисганига пушаймон еб шошиб-пишиб чиқиб кетди.

«Халқ манфаати эмиш-а,— дерди у Топоровнинг сўзини такрорлаб,— ўз манфаатинг, фақат ўзингнинг»,— деб ўйларди у Топоров ёнидан чиқар экан.

Адолат ўрнатувчи, динни қўллаб-қувватловчи ва халқни тарбияловчи муассасалар фаолиятининг қурбони бўлган барча одамларнинг қиёфасини Нехлюдов фикран кўз ўнгидан ўтказди. Булар орасида патентсиз шароб сотгани учун жазоланган хотиндан тортиб, ўғрилик учун қамалган бола ҳам, дайдиб юргани учун жазоланган саёқ ҳам, ўт қўйган йигит ҳам, талон-торожлик қилгани учун қамалган банкир ҳам бор эди. Нехлюдов шу топнинг ўзида, маълумот олиш мақсадида қамоққа олинган шўрлик Лидияни, православ дини қоидаларини бузгани учун қамалган сектантларни,

конституция талаб қилгани учун қамалган Гуркевични эслади. Нехлюдовнинг мясига, бу одамларни адолатни бузганлари ёки ғайриқонуний иш қилганлари учун эмас, балки тўралар ва давлатманд одамларнинг халқдан йиғиб оладиган бойликка эгалик қилишларига халақит берганлари учун қамаган, сургун қилганлар деган аниқ бир фикр келди.

Патентсиз шароб сотган аёл ҳам, шаҳарда дайдиб юрган саёқ ҳам, варақа яширган Лидия ҳам, мавҳумотни бузган сектантлар ҳам, конституция талаб қилган Гуркевич ҳам бунга халақит берган. Шунинг учун ҳам Нехлюдовнинг назарида бу тўраларнинг ҳаммаси, холасининг эридан тортиб сенаторларгача, Топоровдан тортиб министрликдаги столларни банд қилган барча кичкина, озода ва баодоб жанобларгача, ҳаммаси бегуноҳ одамларнинг азоб тортганларига заррача ачинмай, фақат барча хавфлиларни қандай қилиб бўлса ҳам четлатиш билангина овора эдилар.

Бегуноҳ одамни айбламаслик учун ўн нафар айбдорнинг гуноҳидан ўтиш керак деган қоидага риоя қилиш у ёқда турсин, аксинча, бир нарсанинг ириган ерини кесиб ташлаш учун соғлом жойини кесиб олганлари каби,— битта ҳақиқий хавfli кишини четлатиш учун ўнта бегуноҳ одамга жазо берар, четлатар эдилар.

Бўлиб турган воқеаларни ана шундай изоҳлаш Нехлюдовнинг назарида жўн ва очиқ-ойдин нарсага ўхшаб кўринарди, мана шу очиқ-ойдинлик Нехлюдовни иккиланишга мажбур қиларди. Ана шундай мураккаб ҳодисани ниҳоят даражада жўн изоҳлаш мумкин эмас-ку ахир, адолат, яхшилик, қонун, имон, худо ва шунга ўхшаш гаплар фақат тилдагина бўлиб, қўпол тамагирлик ва шафқатсизликни хаспўшлаши мумкин эмас-ку, ахир.

XXVIII

Нехлюдов шу кунни кечқуруноқ жўнаб кетиши мумкин эди-ю, лекин Mariettera театрга киришга ваъда берган эди. Нехлюдов шу ишни қилмаслик кераклигини билса-да, ўзини-ўзи алдаб, берган сўзнинг устидан чиқиш керак, деган баҳона билан театрга жўнади.

«Қани, ўз нафсимни тия олармиканман?— деб ўйларди Нехлюдов.— Охирги бор бир синаб кўрай-чи».

Эгнига фрак кийган Нехлюдов саҳнадан тушмайди-
ган «*Dame aux camélias*»¹нинг иккинчи пардасига етиб
борди. Бу спектаклда янги келган артистка сил хотин-
нинг қандай ўлишини янги тарзда ўйнаб кўрсатарди.

Театр лиқ тўла эди, Mariettенинг ложасини сўради,
шу ложани сўрагани учун Нехлюдовни иззат қилиб дар-
ҳол кўрсатдилар.

Йўлакда ясанган лакей турарди, Нехлюдовни кўри-
ши биланоқ таниш каби унга таъзим қилиб эшикни
очди.

Рўпарадаги ложада ўтирганлар, уларнинг орқасида
турганлар, яқинроқда орқасини ўгириб ўтирганлар,
мўйсафидлар, сочига оқ оралаганлар, тепакаллар ва
сочсизлар, ёгуна суртганлар ва партерда ўтирган сочи
жингалак кишилар — бутун томошабин — ясанган, тўр
уқа тутилган шоҳи кўйлагидаги, қийпанглаб сунъий то-
вуш билан монолог ўқиётган ориқ артисткага тикилган
эди. Эшик очилганда аллаким, тсс, деди, Нехлюдовнинг
юзига ҳам совуқ, ҳам иссиқ ҳаво келиб урилди.

Ложада Mariette ва елкасига қизил накидка² таш-
лаган, сочини баланд қилиб турмаклаган нотаниш аёл
ва икки эркак бор эди. Уларнинг бири генерал, Mariet-
тенинг эри, чиройли, қушбурун, қатъий қиёфадаги, ҳар-
бий кийимининг кўкраги пахта тўлдириб кўтариб қў-
йилган баланд бўйли киши эди, иккинчиси эса малла-
дан келган, тарвақайлаган соқолининг ўртасидан
чиқиб турган даҳанининг соқоли қириб олинган тепакал
киши эди. Ёқаси ўйиқ, нафис, нозик енги калта кўйлак
кийган Mariette жозибали ва латиф эди. Унинг
бақувват, лўппи, очик елкаси билан гардани орқасидаги
қора холи кўриниб турарди. Нехлюдов кирган маҳалда
у ялт этиб қаради ва орқасида турган стулни елпигичи
билан имо қилиб кўрсатиб, миннатдорлик билан
саломлашиб, Нехлюдовнинг назарида, маънодор жил-
майиб қўйди. Унинг эри, ҳар вақтдагидек, секин ўгири-
либ қараб, бош эгиб қўйди. Унинг вожоҳатидан, хотинига
тикилиб қараганидан, чиройли хотиннинг фармонбардори
эканлиги кўриниб турарди.

¹ «Гуллик хоним». (Франц.)

² Накидка — елкага ташлаб юриладиган енгсиз кийим
(Тар.ж.)

Монолог тугагач театр олқишлардан ларзага келди. Mariette ўрнидан турди ва шилдираган шоҳи юбкасини ушлаб, ложанинг орқа томонига ўтди ва эрини Нехлюдов билан таништирди. Генералнинг кўзи кулиб турарди. У жуда хурсандлигини айтди-ю, оғзига сўк солгандек жим бўлиб қолди.

— Бугун жўнаб кетишим керак эди, лекин сизга ваъда берганим учун қолдим,— деди Нехлюдов Marietteга юзланиб.

— Агар мени кўргингиз келмаётган бўлса, ажойиб бир артисткани кўрасиз,— деди Mariette унинг сўзларига жавоб қайтариб,— охирги кўринишда жуда ажойиб ўйнади-а?— деди у эрига мурожаат қилиб.

Эри бош эгиб қўйди.

— Бу менга таъсир этмайди,— деди Нехлюдов,— мен ҳақиқий бебахтларни шундай кўп кўрдимки...

— Ўтиринг, ўтиринг, гапириб беринг.

Эри тинглаб ўтирар ва борган сайин кўзида истехзоли кулги чақнарди.

— Шунча вақтдан бери қамалиб ётган, куни кеча чиқиб келган қизнинг ёнига бордим; адойи-томом бўлибди бечора.

— Сенга ўша хотин ҳақида гапириб берган эдим,— деди Mariette эрига.

— Уни озод қилиш мумкин бўлгани учун жуда хурсанд бўлдим,— деди эри хотиржам товуш билан бошини силкиб. Нехлюдовнинг назарида генерал истехзо қилиб, мийиғида кулаётгандек эди.— Мен чиқиб чекиб келаман.

Нехлюдов Mariette айтмоқчи бўлган гапини айтади деб кутарди. Аммо у ҳеч нарса демас, айтишни хаёлига ҳам келтирмас, ҳазиллашар, Нехлюдовга қаттиқ таъсир этиши керак деб ўйлаган пьеса ҳақида гапирарди.

Нехлюдов Mariettening ҳеч қандай айтадиган гапи ўқлигини, фақат кечки кийимида унга кўрингиси, очиқ елкаси ва холини кўрсатгиси келганини кўриб турарди. Айни замонда бу унга ҳам ёқар, ҳам жиркантирарди.

Мана шу нарсаларнинг устини беркитиб турган нафис парда Нехлюдовнинг кўз ўнгида кўтарилди, кўтарилибгина эмас, ўша парда орқасидаги нарсаларнинг бари кўринди. Mariettera қарар экан, ҳаваси келар, лекин унинг юзлаб, минглаб инсонларнинг кўз ёшини

оқизиб, ҳаётини поймол қилиб, мансабини ошираётган эр билан яшаб келаётган ёлғончи хотин эканлигини, шуларнинг ҳаммасига бепарво қарабини, кеча айтган гапларининг ҳаммаси ёлғонлигини, биларди. Mariette негадир Нехлюдовга ўзини севдирмоқчи бўларди, Нехлюдов ҳам, ҳатто унинг ўзи ҳам нега шундай қилаётганини тушунмас эди. Нехлюдов учун у ҳам жозибали, ҳам жирканч эди. У бир неча бор кетishга отланиб, шляпасини қўлига олди, лекин яна ўтириб қолди. Ниҳоят, Marietteнинг эри қалин мўйловларидан тамаки ҳидини анқитиб ложага қайтиб, Нехлюдовни танимагандек димоғдорлик билан қараб қўйди, унинг кетидан эшик ёпилмасданоқ Нехлюдов йўлакка чиқди ва пальтосини топиб, театрдан чиқиб кетди.

Невский кўчаси билан уйига қайтаркан, олдинда кетаётган баланд бўйли, хушқомат, олифка аёлга беихтиёр кўзи тушди. Аёл кенг асфальт йўлкада аста-секин юриб борарди. Унинг юзидан, бутун вужудидан ўз сўзли ўқтам хотинлиги билиниб турарди. Рўпара келганлар ҳам, ўша аёлга етиб ўтиб кетаётганлар ҳам уни бошидан-оёқ кўздан кечиришарди. Аёлдан кўра тезроқ юриб бораётган Нехлюдов ҳам беихтиёр ўгирилиб қаради. Пардоз қилган бўлса керак, юзи чиройли эди. Аёл кўзларини чақнатиб Нехлюдовга жилмайиб қаради. Шуниси қизиққи, Нехлюдов шу заҳоти Marietteни эслади. Чунки худди боя театрдагидек, бу хотин уни ўзига жазб этар ва жиркантирарди. Нехлюдов шошиб-пишиб аёлдан ўзиб кетди-да, Морская кўчасига бурилди. Дарё бўйига чиққач, миршабни танг қолдириб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

«Униси ҳам театрда, кириб борган пайтимда худди шундай жилмайди,— деб ўйлади Нехлюдов,— у табассумнинг ҳам, бу табассумнинг ҳам мазмуни бир. Фарқ шундаки, буниси содда ва тўғридан-тўғри: «Керак бўлсам — ол мени, керак бўлмасам — йўлингдан қолма», дейди. Униси бўлса, ўзини гўё бу ҳақда ўйламаётган, қандайдир юксак, нозик ҳислар билан яшаётган қилиб кўрсатади-ю, аслига келсанг — барибир. Буниси ҳеч бўлмаганда ростгўй, униси эса ёлғончи. Бу ҳам майли, буниси ночорликдан шу аҳволга тушиб қолган, униси эса, ана шу ажойиб манфур ва мудҳиш ҳирс билан ўйнайди. Мана, бу фоҳиша хотин — нафратидан кўра ташналиги зўр одамларга таклиф қилинадиган қўлан-

са, лойқа сув; театрдагиси эса, нимагаки тушса билдирмай заҳарлайдиган оғу.— Нехлюдов дворянлар оқсоқолининг хотини билан бўлган муносабатини эслади, уни шарманда хотиралар қамраб олди.— Инсоннинг шаҳвоний ҳирси нақадар жирканч,— деб ўйлади у,— бу ҳирс соф экан, маънавий ҳаётингнинг юқори поғонасидан туриб қараб, ундан жирканасан, тубан тушгудек бўлсанг ёки ўзингни тута билсанг ҳам барибир ўз-лигингча қоласан, лекин бу шаҳвоний ҳирс ясама эстетик, поэтик ниқобга ўралган бўлиб, сендан сажда қилишни талаб этса, у тақдирда, шу ҳирсни муқаддас санаб, яхшидан ёмонни фарқ қила олмай, бутунлай унинг қаърига ботиб кетасан. Шуниси жуда мудҳиш».

Нехлюдов ҳозир саройларни, соқчиларни, қалъани, дарёни, қайиқларни ва биржани қандай аниқ кўриб турган бўлса, бу ҳам унга шундай аниқ эди.

Шу кеча ер юзида кишига ором бағишловчи, юпатувчи қоронғилик йўқ, манбасиз ғира-шира, ҳазин ғайритабиий нур ёғилиб турар эди, шу сингари, Нехлюдовнинг кўнглида ҳам ором берувчи беҳабарлик қоронғиси йўқ эди. Ҳаммаси очиқ-ойдин эди. Муҳим ва яхши деб ҳисобланган нарсаларнинг ҳаммаси тубан ёки манфур, ана шу ҳашамат ва зеб-зийнатларга ҳамма кўникиб кетган, эски жиноятлар жазоланиш у ёқда турсин, таңтана қилувчи, инсон ақли ўйлаб чиқарган гўзаллик билан ниқобланган.

Нехлюдов шуларни унутгиси келар, кўрмасликка ҳаракат қиларди-ю, лекин сира иложини топа олмасди. Нехлюдов Петербургни ёритиб турган нур манбаини кўрмаганидек, мана шу нарсаларни равшан қилиб кўрсатаётган ўша нур манбаини кўрмас эди, гарчи бу нур хира, ғамгин ва ғайритабиий бўлиб кўринса-да, у шу нур ёруғида кўзга ташлаётган нарсаларни кўрмай ўта олмас ва айни замонда, ўзини ҳам шод ҳис этар, ҳам ташвиш тортар эди.

XXIX

Москвага келиши билан Нехлюдов дастлаб, сенатнинг суд қарорини тасдиқлагани ҳақида қайғули хабарни ва Сибирга жўнашга тайёргарлик кўриш кераклигини айтган авахта касалхонасига, Масловнинг олдига жўнади.

Адвокат томонидан подшо номига ёзилган, ҳозир имзас чектириш учун авахтага, Масловага олиб бораётган аризадан умиди кам эди. Шуниси қизиқки, энди у муваффақиятни истамас ҳам эди. У Сибирга жўнаб кетиш, сургун қилинганлар ва каторгачилар орқасида яшаш фикрига шу қадар ўрганиб қолган эдики, мабодо Масловани оқлаб юборсалар, Маслова икковининг ҳаёти қай тарзда ўтишини тасаввур этиб олиши қийин эди. У Торо деган америкалик бир ёзувчининг гапини эслади. Уша ёзувчи Америкада қулдорлик ҳукм сурган пайтда, қулдорлик ҳимоя қилинган бу давлатда, виждонли одамга муносиб бўлган бирдан-бир жой — турма, деган. Петербургга бориб кўп нарсаларни кўриб қайтгач, Нехлюдов ҳам худди шу фикрга келган эди.

«Ҳа, ҳозирги замонда Россияда виждонли одамнинг муносиб ўрни — турма!»— деб ўйлади у. У турмага кирар экан, худди шуни бевосита ҳис қиларди.

Касалхонадаги швейцар Нехлюдовни таниди, дарҳол, Маслованинг энди бу ерда эмаслигини айтди.

— Қаерда?

— Қалъада.

— Нега у ёққа ўтқазилди?— деб сўради Нехлюдов.

— Эҳе, бу ўзи шунақа халқ, жаноб олийлари,— деди швейцар истеҳзоли жилмайиб,— фельдшер билан донлашган экан, бош доктор жўнатиб юборди.

Нехлюдов Масловани ва унинг руҳий ҳолатини ҳеч қачон кўнглига шу қадар яқин деб билмаган эди. Бу хабар уни шошириб қўйди. У кутилмаганда ёмон хабар олган одам ҳолига тушиб қолди. Бу унга жуда оғир ботди. Шу хабарни эшитиши билан уялиб кетди. Ҳаммадан ҳам бурун у, Масловада руҳий ўзгариш бўляпти, деб севиниб юргани учун ўзидан-ўзи уялиб кетди. Маслованинг у келтирган қурбонни қабул этмаслик ҳақидаги сўзлари, таъналари, кўз ёшлари — шуларнинг ҳаммасини ундан иложи борича яхшироқ фойдаланиб қолмоқчи бўлган фоҳиша хотиннинг найранглари экан, деб ўйлади Нехлюдов. Назарида, сўнгги келишида Масловада ҳозир намоён бўлган тузалмаслик нишонларини кўргандек бўлди. Нехлюдов беихтиёр шляпасини кийиб, касалхонадан чиқар экан, миясидан шу фикр кечди:

«Энди нима қилиш керак?— деб сўради у ўзидан.— Ҳали ҳам у билан боғлиқманми? Шу қилмиши туфай-

ли озод бўлдим десам бўлармикан?»—деб сўради ўзидан.

Ўзига шу саволни берган ҳамоно, ўзини озод санаб, ташлаб кетиш билан уни жазоламоқчи бўлса-да, аслида ўзини жазолаган бўлишини эслаб қўрқиб кетди.

— Йўқ! Бу воқеа қароримни ўзгартира олмайди, қайтага янада мустаҳкамлаши мумкин. У билганини қилсин, фельдшер билан донлашган бўлса, донлашаверсин — бу унинг иши... Мен эса виждоним ниманики талаб этса шуни қиламан,— деди у ўзига-ўзи. Виждоним эса қилган гуноҳларимни ювиш учун озодлигимни қурбон қилишни талаб қилади. Шундай экан, сохта никоҳ билан бўлса-да, унга уйланиб, уни қаёққа юборсалар кетидан бораман. Шу гапим гап»,— деди у ўжарлик билан ва касалхонадан чиқиб, шахдам қадам ташлаб авахтанинг катта дарвозаси томон юрди.

Дарвоза олдига боргач у навбатчига, Масловани кўрмоқчиман, турма мутасаддисига маълум қилинг, деб илтимос қилди. Навбатчи Нехлюдовни танир эди. Шунинг учун ҳам, уни авахтадаги катта янгиликдан хабардор қилди: капитан ишдан бўшаб, унинг ўрнига бошқа, қаттиққўл одам бошлиқ бўлганини айтди.

— Ишлар жиддий тус олди, чатоқ,— деди назоратчи,— ҳозир ўзи шу ерда, бориб айтишади.

Ҳақиқатан ҳам мутасадди турмада эди ва кўп ўтмай Нехлюдов ҳузурига чиқди. Янги мутасадди ҳаракатлари суст, қовоғи солиқ, ёноқ суяклари туртиб чиққан, новча, ориқ киши эди.

— Маълум кунларда, учрашув хонасида учрашишга рухсат этилади,— деди у Нехлюдовга қарамай.

— Лекин мен зоти олий ҳазратлари номига ёзилган аризага қўл қўйдиришим керак.

— Менда қолдиришингиз мумкин.

— Маҳбус билан учрашишим керак. Илгари ҳамма вақт ижозат беришарди.

— Илгариги вақтлар ўтиб кетди,— деди мутасадди Нехлюдовга бир қараб қўйиб.

— Губернатор берган рухсатномам бор,— деб туриб олди. Нехлюдов ҳамёнини чиқараётиб.

— Қани,— деди мутасадди ҳамон кўзини опқочиб, кейин кўрсаткич бармоғига олтин узук тақилган узун, ориқ, оппоқ панжалари билан Нехлюдов узатган қоғоз-

ни олди-да, шошилмай ўқиб чиқди.—Идорага марҳамат,— деди у.

Бу гал идорада ҳеч ким йўқ эди. Мутасадди учрашув пайтида иштирок этмоқчи бўлди шекилли, стол ёнига ўтириб қоғозларни титкилай бошлади. Нехлюдов сиёсий маҳбуслардан Богодуховскаяни кўриш мумкинми, деб сўраган эди, мутасадди калтагина қилиб, мумкин эмас, деб жавоб берди.

— Сиёсий маҳбуслар билан учрашув рухсат этилмайди,— деди-да, яна қоғозни ўқишга киришиб кетди.

Чўнтакда Богодуховскаяга бериладиган хат тургани учун Нехлюдов ўзини сири очилиб қолган гуноҳкор кишидек ҳис этарди.

Маслова идорага кирганда мутасадди бошини кўтарди ва Масловага ҳам, Нехлюдовга ҳам қарамай:

— Бошлайверинглар!— деди-да, яна қоғозларини кўришга киришди.

Маслова яна аввалгидек, оқ кофта, юбка кийган, бошига дурра ўраган эди. Нехлюдовга яқин келиб, унинг аччиғланган совуқ қиёфасини кўриб, қип-қизариб кетди ва қўли билан кофтасининг четини ўйнаб, кўзини ерга қаратди. Унинг хижолат тортиши, Нехлюдовнинг назарида, касалхонадаги швейцарнинг сўзларини тасдиқлар эди.

Нехлюдов у билан ўтган галгидек қўл сиқишиб кўришмоқчи бўлди-ю, лекин *қўли бормади*; унинг кўзига Маслова шу қадар жирканч кўриниб кетган эди.

Нехлюдов унга қарамай ва қўл узатмай:

— Сизга ёмон хабар келтирдим,— деди вазминлик билан,— сенатда рад этишди.

— Шундай бўлишини билган эдим,— деди Катюша нафаси бўғилган кишидек, ғалати товуш билан.

Илгари Нехлюдов, нега билган эдим деяпсан, деб сўраган бўларди; лекин ҳозир Катюшага фақат қараб қўя қолди. Маслованинг кўзлари жиқ ёшга тўлган эди.

Лекин бу Нехлюдовни юмшатиш у ёқда турсин, қайтага бешбадтар ғазабини оширди.

Мутасадди ўрнидан турди ва хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Нехлюдов ҳозир Масловага нисбатан қанчалик нафрат ҳис этмасин, сенатнинг рад этганига афсус билдирди.

— Ноумид бўлманг,— деди у,— олий ҳазратларига ариза ёзганмиз, умид қиламанки...

— Бунга хафа бўлаётганим йўқ...— деди у ёшга тўлган, гилай кўзлари билан Нехлюдовга ғамгин боқиб.

— Нега хафа бўляпсиз бўлмаса?

— Касалхонага боргандирсиз, мен тўғримда гапиришгандир...

— Нима ҳам дердим, бу сизнинг ишингиз,— қовоғини солиб, совуққина гапирди Нехлюдов.

Маслова касалхонани тилга олиши билан Нехлюдовнинг кўнглидан кўтарилаёзган таҳқирланиш ҳисси яна янги куч билан бош кўтарди. «Олий табақа қизларининг ҳар қанақаси менингдек оқсуяк одам билан турмушқуришни бахт деб билса-ю, хотин қилиб олишни таклиф этишимга қарамай, бир оз кутмасдан фельдшер билан донлашиб юрса»,— деб ўйларди у Масловага нафрат билан қараб.

— Мана бу аризага қўл қўйинг,— деди у чўнтагидан катта конверт чиқариб, столга қўяркан. Маслова дуррасининг бир учи билан кўз ёшларини артди-да, қаерга ва нима деб ёзишни сўраб стол ёнига ўтирди.

Нехлюдов қаерга ва нима деб ёзишни кўрсатди. Маслова чап қўли билан ўнг қўлининг энгини шимариб стол ёнига ўтирди; у эса Маслованинг стол устига эгилган, йиғисини зўрға тутиб турганидан аҳён-аҳёнда силкиниб қўяётган елкасига индамай қараб турар, кўнглида икки ҳис — ёмонлик ва яхшилик: таҳқирланган ғурур ва ана шу эзилган хотинга ачиниш ҳислари бир-бири билан курашарди. Ниҳоят сўнги ҳис ғолиб чиқди.

Қайси бири олдин бўлди,— аввал Масловага раҳми келдими, ёки аввал ўзини, гуноҳларини, ўз беадаблигини эсладими (ҳозир Катюшани беадаб деб таъна қилган эди),— бу эсида йўқ эди. Лекин тўсатдан, бир лаҳзада ўзининг айбдорлигини ҳис қилди ва унга раҳми келди.

Аризага қўл қўйиб, сиёҳ тегиб кетган қўлини юбкасига артгач, Маслова ўрнидан турди ва унга қаради.

— Оқибати нима бўлса-да, ўша қарорим қарор, ўзгармайди,— деди Нехлюдов.

Масловани кечираман, деган фикр Нехлюдовда унга нисбатан меҳр-шафқат уйғотар, раҳмини келтирар, уни юпатгиси келарди,

— Гапим гап. Сизни қаерга юборишса, мен ўша ерда.

— Бекор қиласиз,— деб шошиб унинг гапини бўлди Маслова юзи ёришиб кетиб.

— Йўлда керак бўладиган нарсаларни эсдан чиқарманг.

— Ҳеч балойим йўқ. Хайр, саломат бўлинг.

Мутасадди улар ёнига келди. Нехлюдов огоҳлантиришни кутмай Маслова билан хайрлашди-да, чиқиб кетди; уни илгари ҳеч қачон ҳис этмаган хурсандлик, осойишталик ва барча одамларга муҳаббат ҳисси қамраб олди. Маслованинг ҳеч қандай кирдикори унга бўлган муҳаббатимни ўзгартира олмайди, деган фикр Нехлюдовни қувонтирар, кўнглини кўтарарди. Фельдшер билан қийпанглашса, қийпанглашаверсин — бу унинг иши: Нехлюдов уни ўзи учун эмас, Маслова учун ва худо учун севади.

Маслованинг касалхонадан ҳайдалишига сабаб бўлган ва Нехлюдов ишонган ишқ-муҳаббат можароси шундан иборат эдики, Маслова фельдшер хотиннинг буйруғига мувофиқ, йўлакнинг нариги бошидаги дорихонага «кийик ўт» олиб келгани борган эди. Маслова кирганда кўпдан бери Катюшага шилқимлик қилавериб жонидан тўйдирган, юзини риханак босган новча фельдшерни ёлғиз учратиб қолди ва ундан қутулиш учун шундай қаттиқ итариб юбордики, фельдшер тисарилиб бориб жовонга урилиб кетди, иккита шиша ерга тушиб синди.

Шу маҳал йўлакдан ўтиб кетаётган бош доктор идишнинг жаранглаб синганини эшитди ва қип-қизарган Маслованинг югуриб чиққанини кўриб жаҳл билан кетидан бақирди.

— Бунақа қийпанглайверма, думингни тугиб юборман, ойимпошша. Бу нимаси?— деди у фельдшерга кўзойнаги тепасидан ўқрайиб қараб.

Фельдшер иршайиб, ўзини оқлай бошлади. Доктор унинг гапини охиригача эшитмай, бошини шундай кўтардики, кўзойнаги яна кўзига тўғри келиб қолди; у палатага ўтиб кетди ва шу куниеқ мутасаддидан, Маслованинг ўрнига бошқа, сипороқ ёрдамчи юборишни сўради. Маслова билан фельдшер ўртасида ошиқ-маъшуқлик шундангина иборат эди. Касалхонадан фельдшер билан донлашди деган баҳона билан ҳайдалиши, Катюшага айниқса қаттиқ ботган эди. Чунки илгари эр-

Каклар билан муносабатда бўлиш жониға теккан бўлса, Нехлюдов билан учрашганидан кейин бу муносабат ундан баттар кўнглига урди. Унинг ўтмишига ва ҳозирги аҳволига қараб, ҳар қанақа одам, шу жумладан, юзига риханак тошган фельдшер ҳам ўзини Катюшани ҳақорат қилишга ҳақли деб билгани ва унинг кўнмаганини кўриб ҳайрон қолгани Масловага айниқса алам қилар, хўрлиги келиб йиғларди. Ҳозир у Нехлюдовнинг олдига чиқиб, ноҳақ айбдан ўзини оқламоқчи эди. Бу гап Нехлюдовнинг қулоғига эшитилиши мумкин эди. Лекин ўзини оқлай бошлаган ҳамоно унинг ишонмаётганини, ўзини оқлаш билан унинг шубҳаларини тасдиқлаётганини ҳис қилиб, кўз ёшлари томоғига тиқилдида, жим бўлиб қолди.

Маслова иккинчи учрашувда Нехлюдовни кечирмаслигини, ундан нафратланишини айтган, ҳозир ҳам шу фикрдаман деб ўйлар, шунга ўзини ўзи ишонтиришга тиришарди, лекин аллақачон уни севиб қолгач эди. Шундай севиб қолган эдики, Нехлюдов ундан нимани илтимос қилса, беихтиёр бажаради: у ичишни, чекишни, нозу карашмани ташлади, касалхонага хизматкор бўлиб кирди. Нехлюдов шундай бўлишини истагани учун ҳам Катюша шундай қиларди. Нехлюдов унга уйланиш ниятида эканини ҳар сафар эслатганда ҳар гал қатъий рад жавоб беришининг сабаби шу эдики, Маслова ўша бир марта айтган мағрур сўзларини такрорлашни истар, энг муҳими, унга уйланса Нехлюдовнинг бебахт бўлишини биларди. Маслова унинг фидокорона таклифини қабул қилмасликка қатъий қарор қилиб қўйган эди, лекин шунга қарамай, Нехлюдов мендан нафратланади, менда рўй берган ўзгаришларни кўрмай, мени ҳамон ўша аввалги аёл деб билади, деган ўй уни қаттиқ азобларди. Эндиликда Нехлюдовнинг уни касалхонада бирон ёмон иш қилиб қўйган деб ўйлаши мумкинлиги, каторгага ҳукм қилинганлиги қатъий эканлиги тўғрисидаги хабардан кўра қаттиқроқ ботар эди.

XXX

Масловани биринчи жўнаб кетаётган гуруҳ билан жўнатишлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам Нехлюдов сафарга тайёрлик кўра бошлади. Лекин иши шу қа-

дар кўп эдики, у бўш вақти қанча кўп бўлган билан, барибир ҳеч қачон битириб тугата олмаслигини сезарди. Аҳвол илгарилари тамоман бошқача эди. Илгари нима иш қилмас экан, деб бош қотиришга тўғри келар ва ишда диққатни ўзига жалб қиладиган нарса фақат унинг ўзи — Дмитрий Иванович Нехлюдов эди, лекин ўша вақтларда ҳаётнинг бутун мазмуни Дмитрий Ивановичга қаратилганлигига қарамай, ўша ишларнинг ҳаммаси юракни қиздирадиган ишлар эди. Энди бўлса ҳар бир иш Дмитрий Ивановичга эмас, бошқа одамларга тааллуқли эди. Лекин шунга қарамай, ҳаммаси қизиқ, жозибадор бўлиб, бошидан ошиб-тошиб ётарди.

У ҳам майли-я, илгари Дмитрий Ивановичнинг иши билан шуғулланиш унинг гашига тегар, аччиғини келтирарди, бировларнинг иши эса кўнглини очарди.

Шу кунларди Нехлюдов шуғулланиб юрган ишлар уч бўлимдан иборат бўлиб, уларни ўзига хос синчковлик билан уч портфелга жойлаган эди.

Биринчи иш Масловага доир бўлиб, унга ёрдам бериш тўғрисидаги қоғозлар, мадад сўраб олий ҳазрат номига ёзилган ариза ва Сибирь сафарига тайёргарлик кўришга доир қоғозлардан иборат эди.

Иккинчиси ер-мулкни тартибга солишга оид ишдан иборат эди. Паново қишлоғида ер, деҳқонларнинг умумий эҳтиёжлари учун рента тўлаб туриш шарти билан деҳқонларга бўлиб берилган эди. Лекин бу битимни мустаҳкамлаш учун шартнома билан васиятнома тузиб, имзолаш керак эди. Кузминскоеда эса иш ўша ўзи тузган тартибда эди, яъни ер учун тўланган пулни ўзи олиб туриши керак эди. Лекин ҳақ тўлаш муддатини белгилаш, бу пуллардан қанчасини ўзи учун олиш ва қанчасини деҳқонларга қолдириш масаласини аниқлаш лозим эди. Ўз даромадининг ярмини камайтирган Нехлюдов, Сибирга жўнар экан, бу сафаридида қанча маблағ сарф бўлишини билмагани учун келадиган даромадидан бутунлай воз кечишга юрак бетламасди.

Учинчи иш кундан-кун унга кўпроқ мурожаат қила бошлаган маҳбусларга доир эди.

Аввалига, маҳбуслар билан алоқа бошлаган вақтда ёрдам сўраб мурожаат қилган маҳбусларнинг тақдирини енгиллатиш учун дарҳол ҳаракат қила бошларди, лекин бора-бора арзгўйлар шу қадар кўпайиб кетдики, уларнинг ҳаммасига ёрдам беришнинг иложи йўқлиги-

ни ҳис қилди ва беихтиёр тўртинчи ишга, сўнгги кунларда уни ҳаммадан ортиқ машғул этган ишга кўчишга мажбур бўлди.

Тўртинчи иш, жиноят суди деб аталган ажиб бир муассаса нима, у қаердан келиб чиқди, деган саволга жавоб топишдан иборат эди. Нехлюдовни таажжубда қолдирган жиноят қонунининг қурбони бўлган юзлаб, минглаб маҳбуслар авахталарда, Петропавловскдан тортиб Саҳалингача бўлган қамоқхоналарда азоб чекар эдилар. Бу жиноят судининг қурбони бўлган маҳбуслар билан у қисман танишган эди.

Маҳбуслар билан шахсан муносабатда бўлиши, адвокатдан, авахта попидан, қамоқхона мутасаддисидан суриштириб билиш ва қамоқдагиларнинг рўйхатини кўриб чиқиш натижасида Нехлюдов, жиноятчи деб аталган одамлар беш гуруҳга бўлинар экан, деган хулосага келди.

Биринчи гуруҳ — ўт қўйишда ноҳақ айбланган Меньшиков ёки Маслова ва бошқалар каби суд хатосининг қурбони бўлган тамомила бегуноҳ кишилардан иборат. Қамоқхона попининг кузатувиға кўра бу гуруҳдаги одамлар у қадар кўп бўлмай, чамаси етти процентни ташкил этар, аммо бу одамларнинг аҳволи айниқса диққатни жалб қиларди.

Иккинчи гуруҳдаги одамлар, жаҳл, рашк, мастлик сингари фавқулодда вазиятда қилиб қўйган жиноят учун кесилганлар эди. Уларни кесган ва жазолаган одамлар ҳам агар шу шароитга тушиб қолсалар, худди шундай жиноят қилган бўлардилар. Бу гуруҳ одамлар Нехлюдовнинг кузатишиға қараганда, жиноятчиларнинг ярмидан кўпроғини ташкил қиларди.

Учинчи гуруҳ — ўз тушунчаларига қараганда жуда оддий, ҳатто яхши иш қиляпман деб ўйлаган, лекин, қонунни ёзган ёт кишиларнинг назарида жиноят ҳисобланган ишларни қилган одамлардан иборат эди. Бу гуруҳга яширин равишда вино сотганлар, тақиқланган молни чегарадан ўтказганлар, катта ер-мулкларда ва давлатга қарашли ўрмонлардан ўт юлган, ўтин терган кишилар, ўғирлик қилувчи тоғлиқлар ва черков нарсаларини ўғирлаган динсизлар кирарди.

Тўртинчи гуруҳдаги одамлар, жамиятнинг ўртача даражасидан ахлоқий жиҳатдан юқори тургани учунгина жиноятчи деб саналган одамлар эди. Сектантлар,

Ўз мустақиллиги учун исён кўтарган поляклар, черкаслар, ҳокимиятга қаршилиқ кўрсатгани учун кесилган социалистлар ва стачкачилар — сиёсий маҳбуслар шу тоифадаги кишилар эди. Жамиятнинг шу сингари энг яхши одамлари, Нехлюдовнинг мушоҳидасига қараганда жуда кўп эди.

Бешинчи гуруҳдагилар шундай одамлардан иборат эдики, буларнинг жамият олдидаги гуноҳидан кўра, улар олдида жамиятнинг гуноҳи каттароқ эди. Бу — шолча билан қўлга тушган бола, Нехлюдов авахтада ва ундан ташқарида кўрган, турмуш шароити доимо жиноят деб аталувчи иш қилишга мажбур этган, ўз ҳолига ташланган, доимий жабр-зулм остида яшайдиган, йўлдан озган одамлар эди. Нехлюдовнинг кузатишларига қараганда, бу тоифа одамларга жуда кўп ўғрилар ва қотиллар кирарди. Шу вақт ичида Нехлюдов уларнинг бир нечаси билан алоқада ҳам бўлган эди. Бу тоифа одамлар билан яқиндан танишган Нехлюдов уларни янги назария — жинорий типлар деб аталган гуруҳга киритди. Янги назария, уларнинг жамиятда мавжудлиги жинорий қонун ва жазонинг зарурлигини исботлайди деб топади. Мана шу бузуқ, жиноятчи, эси паст деб саналган одамлар, Нехлюдовнинг фикрича, жамият олдида гуноҳкор бўлмай, балки улар олдида жамият гуноҳкор бўлган одамлар тоифасидан эди. Лекин фарқ шундаки, жамият шахсан улар олдида гуноҳкор эмас, балки илгариги вақтда, уларнинг ота-боболари олдида гуноҳкор эди.

— Шу одамлар ичида уни рецидивист¹ ўғри Охотин шу жиҳатдан Нехлюдовни жуда ҳайрон қолдирди. Охотин бир фоҳишанинг никоҳсиз туғилган ўғли бўлиб, тунаш жойида тарбия олган, ўттиз ёшигача ахлоқда миршаблардан юқори турган одам кўрмаган ва ёшлигидан ўғрилар тўдасига тушиб қолган одам эди. У жуда қизиқчи бўлиб, шу фазилати билан одамларни ўзига жалб қиларди. У Нехлюдовдан ҳимоя қилишини илтимос қилар экан, ўзини ҳам, судьяларни ҳам, турмани ҳам, барча қонунларни ҳам — жинорий қонунлардан тортиб диний қонунларгача, ҳаммасини мазах қиларди. Иккинчиси, ўзи бошчилик қилган шайка билан кекса амалдорни ўлдириб, талаган чиройли Федоров эди. Буниси деҳқонлардан чиққан эди. Отасининг уйини ғай-

¹ Рецидивист — такрор жиноят қилувчи киши. (Тарж.)

ри-қонуний йўл билан тортиб олиб қўйганлар. Кейин у солдатликда хизмат қилган, у ерда офицернинг маҳбу-басини севиб қолиб, кўп балоларга йўлиққан. Бу, нима қилиб бўлса ҳам кайфу сафо суришни истаган, умрида бирон марта бўлсин, бир нарса учун ўз кайфу сафосидан воз кечган одамларни кўрмаган, ҳаётда кайф-сафодан бошқа бирон бошқа мақсад бўлишлигини ҳеч қочон эшитмаган жозибали, эҳтиросли одам эди. Ик-каласи ҳам салоҳиятли одамлар эди, лекин ўз ҳолига ташлаб қўйилган ўсимлик қаровсиз қолиб расво бўлгани каби, улар ҳам қаровсиз қолиб расво бўлган эди. Нехлюдов ўзларининг бефаҳмлиги ва гўё раҳмсизлиги билан кишини жиркантирувчи бир саёқ билан бир хотинни кўрди-ю, лекин уларда итальян назариётчилари айтган жинояткорларни кўрмади. Нехлюдов, озодликда кўп кўрган, фрак кийган, эплет таққан ва тўр уқали либослар кийган, шахсан ўзига ёқимсиз кишиларга ўхшаган кишиларни кўрди.

Худди шунақа одамлар озодликда юрган, ҳатто шу одамларни суд қилиб турган бир пайтда, шу тоифадаги турли-туман одамларнинг нега қамаб қўйилганини текшириш, тўртинчи ишни ташкил қилар эди. Кейинги вақтларда Нехлюдовни шу масала банд қилганди.

Аввал Нехлюдов бу саволига китоблардан жавоб топиш умидида шу масалага оид бутун китобларни сотиб олди. У Ломброзо, Гарофало, Ферри, Лист, Маудслей ва Тарднинг асарларини сотиб олди ва диққат билан ўқий бошлади. Лекин уларни ўқиган сайин ихлоси қайта бошлади. Нехлюдов шу соҳада бирон иш кўрсатиш, асар ёзиш, баҳслашиш, ўқитиш учун эмас, балки тўғридан-тўғри, оддий ҳаётий масалалар билан фанга мурожаат қилган одамлар ҳолига тушди; фан жиний қонунга алоқадор бўлган минглаб турли-туман, жуда мураккаб саволларга жавоб берарди-ю, фақат у қидирган саволга жавоб бермасди. Нехлюдов жуда оддий нарсани: бировларнинг бошқа бировларни нега ва қайси ҳуқуққа асосан қамайди, қийнайди, сургун қилади, ўлдиради, ҳолбуки уларнинг ўзлари, қаматган, азоблаётган, калтаклаётган, сургун қилаётган, ўлдираётган одамлардан фарқлари йўқ-ку!—деб сўрарди. Унга эса инсонда ирода эркинлиги борми-йўқми деган муҳокама билан жавоб берардилар. Бош суягини ўлчаш ва ҳоказолар билан инсонни жиноятчи ё жиноятчи

эмаслигини билиш мумкинми? Ирсият жиноятда қандай роль ўйнайди. Туғма ахлоқсизлик борми? Одоб ва ахлоқ нима? Ақлдан озиш нима? Айниш нима? Мижоз нима? Об-ҳаво, овқат, жаҳолат, тақлид, гипнотизм, ихтирос жиноятга қандай таъсир қилади? Жамият нима? Унинг вазифалари нималардан иборат ва ҳоказо, ва ҳоказолар.

Бу мулоҳазалар Нехлюдовга мактабдан қайтаётган ёш боланинг жавобини эслатарди. Нехлюдов боладан сўз бўғинларини қўшишни ўргандингми, деб сўраган эди: «Ўргандим»,— деб жавоб берди бола: «Қани, панжа деган сўзни ҳижжалаб кўр-чи,— деди Нехлюдов.— Қанақа панжа, итникомми?» — деган эди бола муғамбирлик билан. Нехлюдов асосий битта саволига илмий китоблардан худди шундай савол тариқасидаги жавобларни оларди.

У китобларда оқилона, олимона, ажойиб ёзилган нарсалар кўп эди-ю, лекин бировлар қандай ҳуқуққа асосан бошқаларга азоб берадилар, деган асосий саволга жавоб топа олмас эди. Жавоб йўқлиги ҳам майли-я, барча мулоҳазалар айланиб келиб, зарурлиги исботга муҳтож эмас деб топилган жазони изоҳлаш ва оқлашга бориб тақаларди. Нехлюдов кўп ўқиди-ю, лекин бўлиб-бўлиб ўқиди. Дилидаги саволига жавоб топмаганини шундай юзаки ўрганганидан деб билиб, кейинчалик жавоб топишга умид қилди. Шунинг учун ҳам у, сўнгги вақтлар хаёлига бир неча марта келган жавобнинг тўғрилигига ишонишга ботинолмасди.

XXXI

Маслова билан кетадиган гуруҳ бешинчи июль куни жўнатиладиган бўлди. Нехлюдов шу куни унинг кетидан жўнаб кетишга отланди. Жўнаб кетишдан бир кун аввал, укасини кўриш учун опаси билан поччаси шаҳарга келишди. Нехлюдовнинг опаси Наталья Ивановна Рагожинская ундан ўн яшар катта эди. Нехлюдов, қисман опасининг таъсирида ўсган эди. Болалик чоғида у, Нехлюдовни жуда яхши кўрар, кейин, турмушга чиқиш олдидан эса улар: йнгирма беш яшар опа билан ўн беш яшар ука тенгдошлардек дўст бўлиб олган эдилар. У вақтларда Наталья укасининг марҳум ўртоғи Николенька Иртеневни севиб қолган эди. Икковлари ҳам Николенькани яхши кўрар, унга ва ўзларига хос бўл-

ган, барча одамларни бирлаштирувчи яхши хислатлари борлиги учун севишарди.

Ушандан буён иккови ҳам бузилиб кетди: Нехлюдов — ҳарбий хизматда бузилди, опаси эса фақат жисмоний жиҳатдан севган одамига эрга теккандан кейин бузилди. Унинг эри бир вақтлар Дмитрий иккови муқаддас ва қимматли деб ҳисобланган нарсани севиш у ёқда турсин, бунинг нима эканлигини ҳатто тушунмас ва Натальянинг бир вақтлар эртаю кеч ахлоқий юксалиш ва одамларга хизмат қилишга интилишини ёлғиз ўзигагина маълум бўлган манманликка берилиш, одамлар олдида олифтагарчилик қилишдан бўлак нарсас эмас, деб ҳисобларди.

Рагожинский машҳур, давлатманд одам бўлмаса-да, ишнинг кўзини биладиган эпчил хизматчи эди. У либерализм ва консерватизм орасида усталик билан чап бериб юрар, айни вақтда шу икки оқимнинг қайси бири унинг турмуши учун яхши натижа берса, шундан фойдаланарди, шу тарзда иш юритиши ва энг муҳими, хотинларга ёқадиган аллақандай хусусияти билан суд ишида баланд лавозимга кўтарилган эди. Ёши анчага бориб қолган кезида, чет элда Нехлюдовлар билан танишди ва ёши ўтиб қолган Наташага ўзини севдириб, онанинг норозиликка қарамай унга уйланди, онаси бу никоҳни *mesalliance*¹ деб ҳисобларди. Нехлюдов ўз ҳиссини ўзидан яширишга ҳаракат қилса-да, унга қарши курашса-да, барибир поччасини ёмон кўрарди. Ҳислари сохта, кеккайган поччаси унга ёқмас эди. Опасининг шу назари паст одамни эҳтирос билан, худбинлик билан севгани ҳамда у туфайли ўзидаги барча яхши фазилатлардан маҳрум бўлгани учун Нехлюдов поччасини айниқса ёмон кўрарди. Наташанинг ана шу ярғоқ боши ялтираб турган, сержун, худбин одамга теккани Нехлюдовга алам қилар эди. Нехлюдов ҳатто, унинг болаларидан ҳам жирканарди. Ҳар гал опасининг ҳомиладорлигини билганда у опаси ана шу ҳаммага ёт бўлган одамдан аллақандай ёмон нарсани юқтиргандай ачинарди.

Рагожинскийлар болаларини қолдириб ёлғиз келишган эди, уларнинг болалари иккита: бир ўғил, бир қиз эди,— улар энг яхши меҳмонхонанинг энг яхши номерига тушган эдилар. Наталья Ивановна шу заҳоти онаси-

¹ Нотенг никоҳ. (Франц.)

нинг эски уйига кетди, лекин у ердан укасини топмай, Аграфена Петровнадан унинг мусофирхонага кўчиб кетганини эшитиб, ўша ёққа йўл олди. Ифлос хизматкор уни қоронғи, бадбўй, кундуз куни чироқ ёқиб қўйиладиган йўлакда кутиб олиб, князнинг уйда йўқлигини айтди.

Наталья Ивановна хат ёзиб қолдириш учун укасининг номерига кириш истагини билдирди. Хизматкор бошлаб кирди.

Наталья Ивановна икки хоналик кичкина номерга кириб уйни диққат билан кўздан кечирди. Ҳамма нарса саришта ва батартиб, бу унга таниш, лекин уйнинг жиҳозланишидаги камтарлик уни ҳайратда қолдирди. Ёзув столида у бронзадан ясалган кучук суратли босмани кўрди; ундан ташқари портфель ва қоғозлар, ёзув қуроллари ва жазо қонун тўпламлари, инглиз тилида Генри Джорж ва француз тилида Тард китоби, Наталья Ивановнага таниш тартиб билан териб қўйилган эди. Тарднинг китоби орасидаги фил суягидан ясалган эгри пичоқ ҳам таниш эди.

Наталья Ивановна стол ёнига ўтириб, шу бугуноқ албатта келиб учрашишини сўраб укасига хат ёзди-да, кўрганларига ҳайрон бўлиб бошини чайқай-чайқай меҳмонхонага қайтди.

Наталья Ивановнани укасига доир икки масала қизиқтирарди: бири унинг Катюшага уйланиши эди. Бу гап ҳамманинг оғзига тушгани учун шаҳардалик чоғидаёқ бунга эшитган эди, иккинчиси, ерни деҳқонларга бериши масаласи эди. Бу воқеа ҳам барчага маълум бўлиб, кўпларга қандайдир сиёсий ва хавfli нарса бўлиб кўринарди. Катюшага уйланиш масаласи бир томондан Наталья Ивановнага ёқарди. Наталья Ивановна укасининг бундай жасоратидан мамнун эди. Чунки бу ўша ажойиб йилларда, эрга тегмасдан бурун иккови ҳам қандай кайфиятда эканлигини эслатарди. Лекин шу билан бир қаторда укасининг шундай ярамас хотинга уйланаётгани ҳақидаги фикр уни даҳшатга соларди. Сўнгги ҳис зўрроқ эди. Шунинг учун ҳам, у, жуда оғирлигини билса-да, иложи бори-ча унга таъсир кўрсатишга қарор қилди.

Иккинчи масала, ерни деҳқонларга берилиши, Наталья Ивановнани у қадар қизиқтирмас эди; лекин бу масала эрини жуда ғазаблантирар ва у, хотинидан укасига таъсир этишни талаб қиларди. Игнатий Никифоро-

вич бу ишни учига чиққан енгилтаклик ва мутакаббирлик деб ҳисоблар, бу иш, бошқалардан фарқ қилиб ажралиб туриш, мақтаниш ва ўзи тўғрисида гап-сўз чиқариш учун қилинган иш, буни бошқача изоҳлаш мумкин эмас, дер эди.

— Ўзларига ўзлари пул тўлаш шарти билан деҳқонларга ер беришнинг нима маънисини бор?— дерди у.— Агар жуда яхшилик қилмоқчи экан, деҳқонлар банкни орқали сотиш мумкин эди. Бу маъқул иш. Умуман унинг бу иши — ғайри табиий ҳодиса бўлади,— дерди Игнатий Никифорович васийлик ҳақида ўйлар экан. У хотинидан укаси билан бу ғалати нияти ҳақида гаплашишни талаб қиларди.

XXXII

Уйга қайтиб келиб, столда опаси қолдирган хатни кўриши биланоқ, Нехлюдов унинг олдига жўнади. Кеч кирган эди. Игнатий Никифорович бошқа хонада дам олаётгани учун Наталья Ивановна укасини ёлғиз кутиб олди. У кўкрагига қизил бант тақилган бели тор қора шоҳи кўйлак кийган, қора сочларини модага мослаб баланд қилиб турмаклаган эди. Афтидан, тенгдош эрининг кўнгли учун ўзини ёш қилиб кўрсатишга тиришарди. Наталья Ивановна укасини кўриб, дивандан ирғиб турди ва шоҳи юбкасини шилдиратиб тез-тез юриб бориб уни қарши олди. Опа-ука ўпишдилар ва жилмайиб бир-бирларига қарадилар. Бир-бирларига, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган, ҳақиқатга тўлиқ сирли, маънодор назар ташладилар, сўнг мана шу ҳақиқатдан узоқроқ бўлган сўзлар билан ўртоқлашдилар. Улар оналарининг вафотидан бери кўришмаган эдилар.

— Тўлишиб, ёшариб кетибсан,— деди Нехлюдов.

Мамнунликдан Наталья Ивановнанинг лаблари жиририлиб кетди.

— Сен озиб кетибсан.

— Игнатий Никифорович яхшиларми?— деб сўради Нехлюдов.

— Дам оляпти. Кечаси ухламаган эди.

Жуда кўп гапириш керак эди-ю, лекин сўзлар ҳеч нарсани ифода этмас, боқишлари эса, айтиладиган гаплар айтилмай қолганини гапирарди.

— Сеникига борган эдим.

— Ҳа, билдим. Уйдан кетиб қолганман. Ёлғизлик жонимга тегди, зерикаман. Менга ҳеч нарса керак эмас, шуларни ҳаммасини, асбоб-анжомларни—бутун буюмларни олақол.

— Ҳа, Аграфена Петровна айтди менга. Борган эдим. Сендан жуда миннатдорман. Лекин...

Шу маҳал меҳмонхона хизматкори кумуш чой идишларни олиб келди.

Хизматкор идишларни жой-жойига қўйиб бўлгунича улар жим ўтирдилар. Наталья Ивановна столча қаршисидаги креслога ўтди ва чой дамлади. Нехлюдов чурқ этмас эди.

Наташа унга қараб:

— Шундай, Дмитрий, мен ҳаммасидан хабардорман,—деди кескин.

— Яхши, хабардор бўлганингдан хурсандман.

— Уша ҳаётдан кейин уни тузатаман деб умид қилсанми? — деди Наталья Ивановна.

Нехлюдов кичкина стулда суянмасдан тўғри ўтирар, гапни яхши тушуниб олиб, яхши жавоб қайтариш учун диққат билан тингларди. Маслова билан сўнгги учрашув вақтида ҳосил бўлган кайфияти ҳамон кўнглини қувончга тўлдирар, барча одамларга хайрихоҳлик уйғотарди.

— Мен уни эмас, ўзимни тузатмоқчиман,—деб жавоб берди у.

Наталья Ивановна хўрсиниб қўйди.

— Уйланишдан бошқа чоралар ҳам бор.

— Энг яхшиси шу деб ўйлайман; ундан ташқари бу мени фойдали бўлишим мумкин бўлган муҳитга олиб киради.

— Назаримда,— деди Наталья Ивановна,—бахтиёр бўлолмасанг керак.

— Гап менинг бахтиёр бўлишимда эмас.

— Гапинг тўғри-я, лекин у, агар унда қалб бўлса, бахтли бўла олмайди, ҳатто бунга истамайди ҳам.

— У ҳали ҳам хоҳламаяпти.

— Тушунаман, лекин турмуш...

— Нима турмуш?

— Бошқа нарсани талаб қилади.

Нехлюдов опасининг, кўз ва оғиз атрофини майда ажиң босган бўлса-да, ҳамон чиройли юзига қараб:

— Турмуш биздан бажарилиши керак бўлган ишни бажаришдан бошқани талаб қилмайди,— деди.

— Тушунмайман,— деди Наталья хўрсиниб.

Нехлюдов Наташанинг эрга тегмасидан олдинги вақтини эслаб ва беҳисоб болалик хотираларидан бунёдга келган нозик ҳис ила опасига боқаркан:

«Бечора опам! Шу қадар ҳам ўзгарадими-а?»—деб ўйларди.

Шу маҳал хонага ҳар вақтдагидек кўкрагини кериб, бошини ғоз кўтариб, юмшоқ ва енгил одимлар билан юриб, жилмайиб, кўзойнаги, ярғоқ боши ва қора соқолини ялтиратиб Игнатий Никифорович кириб келди.

— Салом, саломат бормисиз?— деди у сўзларга атайлаб ғайри табиий урғу бериб.

(Тўйдан кейинги кунларда бир-бирларини сенсерашга қанча ҳаракат қилишмасин, барибир сизсирашар эдилар).

Улар бир-бирларининг қўлларини қисиб кўришишди, сўнг Игнатий Никифорович креслога аста ўтирди.

— Гапларингизга халақит бермайманми?

— Йўқ, мен қилаётган ишларим ва гапларимни ҳеч кимдан яширмайман.

Шу башарани, мана шу сертук қўлларни кўриши, ҳомийлик қилувчи, мағрур кишининг товуш оҳангини эшитиши билан Нехлюдовнинг кайфи бузилди.

— Ҳа, унинг нияти ҳақида гаплашиб ўтирувдик,— деди Наталья Ивановна.— Сенгаям қуяйми?— деди у чойнакни қўлига олиб.

— Майли, марҳамат, хўш, қанақа ният экан?

— Ҳузурида ўзимни гуноҳкор санаган хотин билан бирга, ўшаларнинг гуруҳи билан Сибирга кетиш,— деди Нехлюдов.

— Эшитишимча, фақат бирга жўнашгина эмас, бошқа ниятингиз ҳам бор экан.

— Ҳа, агар у розилик берса, уйланмоқчиман.

— Шунақа денг! Агар мумкин бўлса, боисини менга уқдирсангиз. Тушунмай турибман.

— Сабаби шуки, ўша хотин... унинг фоҳишалик йўлидаги биринчи қадами...— Нехлюдов керакли сўз топа олмаганига ўзидан жуда аччиғланди.— Сабаби шуки айбдор мен-ку, у жазо тортяпти.

— Жазоланган бўлса, демак, у ҳам бегуноҳ бўлмаса керак.

— У тамоман бегуноҳ.

Нехлюдов беҳудага ҳаяжонланиб ҳаммасини гапириб берди.

— Ҳа, бу раислик қилувчининг хатоси ҳамда маслаҳатчиларнинг ўйламай берган жавоблари. Лекин бу масалани ҳал қилиш учун сенат бор.

— Сенат рад қилди.

Ҳақиқат суд мажлисида сўзланган нутқларнинг натижаси деган маълум фикрга тарафдор бўлган Игнатий Никифорович:

— Рад қилган бўлса, демак, ҳукми бекор қилишга етарли далиллар бўлмаган,— деди.— Сенат ишни моҳиятига қараб кўра олмайди. Агар суд ҳақиқатан ҳам хатога йўл қўйган бўлса, олий ҳазратлари номига ариза бериш керак.

— Берилган, лекин фойда чиқмаса керак. Министрликдан сўратишади, министрлик сенатдан сўрайди, сенат ўз қарорини такрорлайди ва одатдагидек, бегуноҳ одам жазо тортиб кетаверади.

— Аввало, министрлик сенатдан сўраб ўтирмайди,— деди Игнатий Никифорович такаббуруна илтифот билан жилмайиб,— суддан ишнинг асл нусхасини чақиртириб олади ва улар хато топса, шунга яраша хулоса чиқаради, иккинчидан эса, бегуноҳлар ҳеч қачон жазоланмайди ёинки жуда камдан-кам жазоланади. Гуноҳкорлар жазоланади,— шошмасдан, мағрурона жилмайиб гапирарди Игнатий Никифорович.

— Мен унинг аксинчалигига ишонч ҳосил қилдим,— деди Нехлюдов поччасини хуш кўрмай,— мен суд кесиб юборган одамларнинг ярмидан кўпи бегуноҳлигига ишонч ҳосил қилдим.

— У нима деганингиз?

— Ҳа, том маъноси-ла улар бегуноҳ. Бу аёл заҳарлашда қанчалик бегуноҳ бўлса, қотилликда айбланган деҳқоннинг ҳам заррача айби йўқ экан, менга маълум бўлди, ўт қўйишда айбланган она-болада ҳам айб йўқ, бечораларнинг жазо тортиб кетишига сал қолди. Утни хўжайиннинг ўзи қўйган экан.

— Ҳа, суд хатолари доим бўлиб келган, бундан кейин ҳам бўлиб туради. Инсонлар муассасаси беками кўст бўла олмайди.

— Маълум бир шароитда тарбияланиб, қилган ишларини жиноят деб билмаган кўпчилик бегуноҳлар-чи...

Игнатий Никифорович ҳамон боягидек хотиржам-

лик билан гердайиб, Нехлюдовни айниқса гижинтира-
диган нафратомуз табассум билан гапира бошлади.

— Кечирасиз, бу гапингизга қўшилмайман: ўғри-
ликнинг яхши эмаслигини, ўғирлик қилиш ярамаслиги-
ни, ўғирлик — ахлоқсизлик эканлигини ҳар қандай
ўғри ҳам билади.

— Йўқ, билмайди,— унга ўғирлама дейишади. Ле-
кин у, фабрикантлар ҳақини ушлаб қолиб меҳнатини
ўғирлаётганини, ҳукумат солиқ солиб, бутун тўралари
билан тинмай уни талаётганини кўради.

Игнатий Никифорович қайнисининг сўзларини эши-
тиб хотиржамлик билан:

— Бу анархизм,— деб хулоса чиқарди.

— Бунинг нималигини билмайман, фақат турмушда
бор нарсани айтяпман,— деб давом этди Нехлюдов,—
ҳукумат уни ҳар томонлама талаётганини билади; биз-
дақа ер эгалари умум мулки бўлиши керак бўлган ер-
ни тортиб олиб, уни аллақачон талаганлигимизни би-
лади, кейин печкасига ўт ёқиш учун шу ўғирланган
ердан чўпчак терса, биз уни турмага қамаймиз ва уни
ўғри эканлигига ишонтирмоқчи бўламиз. Ахир у, ўзи
эмас, унинг ерини ўғирлаганлар ўғри эканлигини ва
ҳар қандай restitution¹ олиш оиласи олдидаги бурчи
эканлигини билади-ку...

— Тушунмадим, тушунган тақдиримда ҳам қўши-
лолмайман. Ер бирор кишининг мулки бўлмай қолол-
майди. Агар сиз ерни тақсим қилиб берсангиз,— деб
гап бошлади Нехлюдовни социалист деб ишонган Иг-
натий Никифорович. Игнатий Никифорович социализм
теорияси бутун ерни баравар тақсимлашдан иборат деб
ҳисоблар, бундай тақсимотни маъносиз деб билар ва бу-
ни осонгина исбот қила оламан деб ишонарди.— Агар
бугун сиз ерни баравар тақсимласангиз, эртагаёқ ер яна
меҳнатсевар ва қобилиятли одамлар қўлига ўтиб кетади.

— Ҳеч ким ерни баравар тақсимламоқчи эмас. Ер
ҳеч қачон бировнинг мулки бўла олмайди, ерни со-
тиш, сотиб олиш ёки қарзга бериб туриш мумкин эмас.

— Хусусий мулкчилик инсон учун туғма хусуси-
ят. Хусусий эгалик ҳуқуқи бўлмаса ерни ишлашга ҳеч
қандай қизиқиш бўлмайди. Хусусий мулкчилик ҳуқу-

¹ Товон. (Франц.)

қини бекор қилайлик-чи, ёввойи ҳолга қайтамиз,— қатъият билан гапирди Игнатий Никифорович — ерга нисбатан ҳусусий эгаликка ўч бўлиш унинг зарурлигини кўрсатади деган даъвои такрорлаб.

— Аксинча, заминдорлар ҳозиргидек, ердан фойдаланиш ўзларининг қўлларидан келмаса-да ўзи ишлайдиганларни ерга яқин йўлатмайдиган замон ўтиб кетса, ер бекор ётмайди.

— Қулоқ солинг, Дмитрий Иванович, ахир бу тел-баликдан бошқа нарса эмас-ку! Бизнинг замонимизда ер эгалигини йўқ қилиб бўлармишми? Биладан, бу сизнинг азалги *dadangiz*¹. Юзингизга тўғри айтишга ижозат беринг...— Бу масала унга қаттиқ таъсир этган бўлса керак, Игнатий Никифоровичнинг ранги қув ўчди ва овози титраб кетди.— Буни амалга оширишдан бурун шу масалани аввал яхшилаб ўйлаб чиқсангиз деб маслаҳат бераман.

— Менинг шахсий ишларим ҳақида гапиряпсизми?

— Ҳа. Биз ҳаммамиз, маълум бир ижтимоий аҳволдаги кишилар, шу аҳволдан келиб чиқадиган вазифани бажаришимиз, ўзимиз туғилган, ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган турмуш тартибларини қўллаб-қувватлашимиз ва авлодимизга қолдиришимиз керак, деб ҳисоблайман.

— Мен ўз вазифамни бошқача..

— Шошманг,— деб давом этди Игнатий Никифорович гапини кесишга йўл қўймай,— мен ўзим учун ёки болаларим учун гапиряётганим йўқ. Болаларим мол-мулк жиҳатидан таъминланган, тирикчилигимиз ўтадиган, болаларимга ҳам етадиган даражада топиб-тутиб турибман. Шунинг учун ҳам сизнинг, агар рухсат этсангиз, яхши ўйлаб кўрилмаган хатти-ҳаракатларингизга мен шахсий манфаатимни кўзлаганим учун эмас, балки, фикрингизга қўшила олмаётганим учун қарши чиқяпман. Сизга кўпроқ ўйлашни, кўпроқ мутолаа қилишни маслаҳат берардим...

— Ишимни қандай ҳал қилишни, нима ўқиб, нима ўқимасликни ўзимга қўйиб беринг,— деди Нехлюдов ранги қув ўчиб. У қўллари титраб ўзини тута олмай қолаётганини ҳис қилиб, жим бўлиб қолди ва чой ича бошлади.

¹ Энг севган нарсангиз. (Франц.)

Нехлюдов ўзини бир оз босиб олгач:

— Хўш, болалар қалай?— деб сўради опасидан.

Опаси, болалар бувиси (эрининг онаси) билан қолганини айтди ва эри билан укаси ўртасидаги баҳслашув тугаганидан хурсанд бўлиб, болалари қора араб ва француз қиз деб аталган қўғирчоқ билан сафар-сафар ўйнашлари ҳақида гапира бошлади. Нехлюдов ҳам ёшлигида худди шу ўйинни ўйнар эди.

— Наҳотки, ҳалиям унутмаган бўлсанг?— деди Нехлюдов жилмайиб.

— Худди ўшанақа ўйнашади-я.

Кўнгилсиз суҳбат тугади. Наташанинг кўнгли жойига тушди-ю, лекин фақат укасигагина тушунарли бўлган нарсаларни эри олдида гапиришни истамасди ва умумий гап бошлаш учун бу ергача етиб келган Петербург янгилиги — дуэлда ҳалок бўлган биттаю битта ўғлидан жудо бўлиб қолган Каменскаянинг қайғуси ҳақида гапира бошлади.

Игнатий Никифорович дуэлда ўлдириш умумий жиноят саналмайдиган тартибни маъқулламаслигини айтди.

Унинг бу гапига Нехлюдов эътироз билдирди ва шу мавзуда яна тортиша кетдилар. Ҳар иккала суҳбатдош фикрларини айтиб тугата олмасди, бир-бирларига тескари бўлган фикрларида қолдилар.

Игнатий Никифорович Нехлюдов унинг бутун фаолиятдан нафратланиб, уни қоралаётганини билар, шунинг учун ҳам у Нехлюдовнинг фикрлари нотўғри эканини кўрсатишни истарди. Нехлюдовнинг поччаси унинг ер масаласидаги ишларига аралашаётганига аччиғланганини ҳисобга олмаганда (у кўнглида поччаси ҳам, опаси ҳам, уларнинг болалари ҳам унинг меросхўрлари сифатида шундай қилишга ҳақли эканликларини сезарди), Нехлюдов телбалик ва жиноят деб ҳисоблаган нарсани ана шу калтабин кишининг ишонч билан, тўғри ва қонуний иш деб танигани учун ич-ичидан ғазабланарди. Бу худписандлик Нехлюдовни ғижинтирарди.

— Суд нима қилган бўларди?— деб сўради Нехлюдов.

— Дуэлчилардан бирини оддий қотил сифатида каторга ишига ҳукм этиши мумкин.

Нехлюдовнинг қўллари яна музлаб кетди, у яна куйиб-пишиб гапира бошлади:

— Хўш, кейин нима бўларди,— деб сўради у.

— Адолатли иш бўларди.

— Гуё суд фаолияти адолатпарварликдан иборатдек гапирасиз-а,— деди Нехлюдов.

— Бўлмаса нима?

— Табақа манфаатини кўзлаш. Менимча, суд, бизнинг табақага фойдали бўлган тартибни ҳимоя қилувчи маъмурий қурол.

— Бу тамоман янги назария,— деди Игнатий Никифорович хотиржам жилмайиб,— одатда суднинг вазифаси бошқа нарсадан иборат, деб ҳисобланади.

— Назарий томондан шундай, лекин амалий жиҳатдан мен ўз кўзим билан кўрганман. Суд жамиятни ҳозирги аҳволда сақлаш мақсадини кўзлайди. Шунинг учун ҳам суд жамият савиясидан юқори турган ва жамиятнинг кўтаришга уринган сиёсий жинояткор деб аталувчиларни ва жамият савиясидан паст бўлиб жиний шахс деб аталувчиларни ҳам таъқиб этади, қатл қилдиради.

— Бу гапингизга, биринчидан, сиёсий жинояткор деб аталганлар савияси ўртачадан юқори тургани учун қатл этиладилар, деган гапингизга қўшила олмайман. Буларнинг кўпчилиги, ўша сиз савияси ўртачадан паст деб ҳисоблаган жиний шахслар каби, жамиятнинг чиқитларидир, фақат бошқачароқ тусдаги чиқитлар.

— Мен ўзларини суд қилган одамлардан анча юқори турган одамларни биламан, сектантларнинг ҳаммаси — ахлоқли, иродали кишилар...

Лекин сўзларининг кесилиб туришига одатланмаган Игнатий Никифорович Нехлюдовнинг гапига қулоқ солмай, Нехлюдов билан барабар гапирар ва шу қилиги билан Нехлюдовнинг баттар жигига тегарди.

— Суднинг мақсади мавжуд тартибни қўллаб-қувватлашдан иборат деган гапингизга қўшила олмайман. Суднинг ўз мақсади бор: ё тузатиш...

— Авахтада тузатиш денг,— деб луқма солди Нехлюдов.

— ...Ёки,— деб гапида давом этди Игнатий Никифорович,— жамиятнинг яшашига халақит берувчи бузуқи ва ҳайвонсифат одамларни четлатиш.

— Ҳамма гап шунда-да, на унисини, на бунисини қилади суд. Жамиятнинг бунга қурби етмайди.

— У нима деганингиз? Тушунмадим,— деб сўради Игнатий Никифорович зўрма-зўраки илжайиб.

— Мен, фақат икки хил оқилона жазо бор, демоқчиман. У ҳам бўлса, қадимдан қўлланилиб келган жисмоний жазо ва ўлим жазоси. Лекин булар одамларнинг феъли юмшаб боргани туфайли борган сайин истеъмолдан чиқиб боряпти,— деди Нехлюдов.

— Буни сиздан эшитишим мен учун ҳам янгилик, ҳам қизиқ.

— Шундай, бир қилғилиғи учун, иккинчи бор уни такрорламасин деб жонига азоб бериш ва жамият учун хавфли, зарарли шахснинг бошини олиш оқилона иш. Шу иккала жазонинг ҳам оқилона мазмуни бор. Лекин бекорчиликдан ва ёмонлардан ўрнат олиб бузилган одамни ҳамма нарса билан таъмин этилган, бекорчиликка маҳкум этган шароитга, уччига чиққан бузуқ одамлар орасига қамашдан нима маъни чиқади? Ёки негадир ҳукумат ҳисобига — ҳар бир киши учун беш юз сўм сарфланади — Тула губерниясида Иркутский губерниясига кўчирилади ёки Курская...

— Лекин, одамлар ҳукумат ҳисобига бундай сафар қилишни истамайдилар-ку. Агар шу сафарлар ва турмалар бўлмаганда сиз билан биз ҳозиргидек шу ерда ўтиролмасдик.

— Бу турмалар бизни хавф-хатардан сақлай олмайди. Чунки бу одамлар турмада умрбод ўтирмайдилар, уларни бўшатиб юборадилар-ку. Аксинча, бу муассасалар бу одамларни ҳаддан ташқари бузади, йўлдан оздиради, яъни хавфни баттар кучайтиради.

— Сиз пенитенциар¹ усули такомиллаштирилиши керак демоқчисиз-да.

— Уни такомиллаштириб бўлмайди. Такомиллаштирилган турмаларга халқ маорифига сарф қилинаётган маблағдан ортиқ миқдорда маблағ сарф қилинган бўларди, яна худди шу халқнинг бошига янги оғирлик бўлиб тушарди.

— Лекин пенитенциар усулининг камчиликлари суд фаолиятини камсита олмайди,— деди Игнатий Никифорович яна қайнисининг гапига қулоқ солмай.

¹ Пенитенциар — турмага қамашни тартибга солиш. (Тарж.)

— Бу камчиликларни тузатиб бўлмайди,— дерди Нехлюдов овозини баланд чиқариб.

— Ҳўш, нима дейсиз бўлмаса? Улдириш керакми? Еки бир давлат арбоби таклиф этганидек, кўзни ўйиб олиш керакми?— деди Игнатий Никифорович голибона жилмайиб.

— Ҳа, бу шафқатсизлик-ку, лекин мақсадга мувофиқроқ. Ҳозир қилинаётган ишлар шафқатсизлик ва мақсадсиз, устига яна шу қадар аҳмоқонаки, эсли-ҳушли одамларнинг жинойи суд каби бўлмағур ва бешафқат ишда иштирок этганига тушунолмайсан киши.

— Ҳа, мен ҳам қатнашаман бунда,— деди Игнатий Никифорович ранги ўчиб.

— Бу сизнинг ишингиз. Лекин мен буни тушуна олмайман.

— Фикримча, сиз ҳали кўп нарсаларни тушунмайсиз,— деди Игнатий Никифорович қалтироқ овоз билан.

— Мен судда, ҳар қандай соф кўнгил одамнинг қалбида раҳм-шафқат уйғотадиган бечора бир болани прокурор ёрдамчиси зўр бериб қоралаётганини кўрдим; бошқа бир прокурор сектантни сўроқ қилиб, инжил ўқишни ҳам жиноят деб асосламоқчи бўлганини биламан; ҳа, судларнинг бутун фаолияти ана шундай бемаъни иш ва шафқатсизликдан иборат.

— Агар шундай фикр юритадиган бўлсам, хизматдан ҳам воз кечардим,— деди-да, Игнатий Никифорович ўрнидан турди.

Нехлюдов поччасининг кўзойнаклари остида бир нарса ярқираб кетганини кўрди: «Наҳотки кўз ёшлари бўлса?»— деб ўйлади Нехлюдов. Ҳақиқатан ҳам бу хўрлик ёшлари эди. Игнатий Никифорович дераза ёнига бориб рўмолчасини олди, йўталиб олиб кўзойнакларини арта бошлади, кейин кўзойнагини олиб, кўзини ҳам артди. Диванга қайтиб келгач, Игнатий Никифорович сигара чека бошлади, ортиқ ҳеч нарса демади. Нехлюдов, айниқса, эртага жўнаб кетадиган ва уларни ортиқ кўрмайдиган бўлгани учун поччаси билан опасини шу даражада хафа қилганига ачинди, уялди. У хижолат ичида улар билан хайрлашди-да, уйига жўнаб кетди:

«Гапларим тўғри бўлса керак,— у менга эътироз билдирмади-ку. Лекин бундай гапирмаслик керак эди.

Жаҳлимни босиб ололмай, уни шу қадар таҳқирлаб, бечора Наташани шунчалик хафа қилдимми, демак, менда ҳали ўзгариш оз экан»,— деб ўйларди у.

XXXIV

Маслова бирга кетадиган гуруҳ вокзалдан соат учда жўнар эди. Шу сабабли маҳбусларнинг авахтадан чиққанини кўриш ва у билан темир йил вокзалигача бирга бориш учун Нехлюдов соат ўн иккидан олдин авахтага етиб бормоқчи эди.

Буюмлари ва қоғозларини жойлаштираётиб, Нехлюдов кундалик дафтарини кўриб, баъзи жойларини ва сўнгги вақтларда ёзилган сатрларни ўқиди. Сўнгги бор Петербургда жўнаш олдидан шундай деб ёзилган эди: «Катюша менинг жафо чекишимни истамайди, фақат ўзи жафо кўрмоқчи. У ғолиб чиқди, мен ҳам ғолибман. Унда юз бераётган ички ўзгаришлар мени қувонтиради, лекин бунга ишонишга юрагим дов бермайди. Ишонишга кўрқаман, лекин назаримда тирилик келаётганга ўхшайди». Шундан кейин қуйидаги сўзлар ёзилган эди: «Жуда оғир ва жуда қувончли кайфиятни бошимдан кечирдим. У касалхонада ўзини ёмон тутганини эшитдим. Тўсатдан менга жуда оғир ботди. Шу қадар оғир ботади деб ўйламаган эдим. У билан нафратланиб ва ғазабланиб гаплашдим-у, кейин ўзимнинг неча-неча бор гуноҳ қилганимни, ҳатто ҳозир ҳам ундан мени нафратлантирган гуноҳларни хаёлан бўлса-да, бошимдан кечириб келаётганимни эсладим. Шундан кейин бирдан ўзимдан ўзим нафратланиб кетдим, у эса аянчли бўлиб кўринди, шундан сўнг кўнглим очилди. Ўз кўзимиздаги ходани вақтида кўра олганимизда кўнглимиз нақадар юмшоқ бўларди-да». Бугун эса қуйидагилар ёзилган эди: «Наташанинг олдига борган эдим. Азбаройи ўзимга бино қўйганлигимдан шафқатсизлик қилдим, аччиғландим, нохушландим. Хўш, нима ҳам қилардим? Эртадан бошлаб ҳаётим тамомила янги изга тушади. Алвидо, эски ҳаёт! Таассуротлар жуда кўп, лекин уларни ҳамон бир нуқтага тўплай олганимча йўқ».

Эртасига эрталаб уйғониши биланоқ, Нехлюдов кеча поччаси билан тортишиб қолганидан ўкинганини ҳис этди.

«Шу ҳолда кетиш яхши эмас,— деб ўйлади у,— улар-
никига бориб кўнгилларини кўтариш керак».

Аммо соатга қараб энди вақти йўқлигини, маҳбус-
ларнинг чиқадиган вақтига етиб бориш учун шошилиши
кераклигини англади. Апил-тапил йиғиштирилиб бўлгач,
Нехлюдов швейцар билан Тарасни (ўзи билан тўғри
вокзалга бораётган Федосьянинг эрини) буюмлар билан
жўнатиб юбориб, дуч келган биринчи извошга ўтириб,
авахтага қараб кетди. Маҳбуслар поездеи Нехлюдов ту-
шадиган почта поезидан икки соат олдин кетарди, шу-
нинг учун ҳам ортиқ қайтиб келмаслик учун меҳмон-
хона билан ҳисоб-китоб қилди.

Июлнинг жазирама иссиқ кунлари эди. Дим кечадан
кейин кўча ва уйларнинг совушга улгурмаган тошлари,
тунука томлар иссиқ тафтларини қайноқ ҳавога қайта-
рар эди. Шамол эсмас, аммо ел кўтарилганда эса, чанг-
тўзон ва мойли бўёқнинг қўланса ҳидини, иссиқ ҳавони
олиб келарди. Кўчада одам кам эди, йўловчилар ўзла-
рини уйларнинг соясига олишга ҳаракат қилардилар. Фа-
қат офтобда қорайиб кетган чипта кавуш кийган тошчи
деҳқонлар қайноқ қумга ётқизиляётган тошларни тўқ-
моқ билан тўқиллатиб, кўчанинг ўртасида ўтирар ва
ювилмаган оқ китель кийган, тўппончасининг қизгин тас-
маси осилган, қовоғи солиқ миршаблар кўчанинг ўрта-
сида депсиниб хомуш туришарди. Булардан ташқари,
бир томони офтобдан тўсилган, оқ ёпуғи орасидан
қулоқлари чиқиб турган от қўшилган конкалар жин-
гиллаб, гоҳ кўчанинг юқорисига, гоҳ пастига ўтиб кети-
шарди.

Нехлюдов авахтага яқинлашган пайтда маҳбуслар
гуруҳи ҳали чиқмаган, авахтада эрталаб соат тўртдан
бери маҳбусларни топшириш ва қабул қилиш иши қиз-
гин давом этмоқда эди. Жўнаб кетадиган тўдада олти юз
йигирма уч эркак ва олтимиш тўртта аёл бўлиб: уларнинг
ҳаммасини жиноят моддалари бўйича тузилган рўйхат-
ларга қараб текшириб чиқиш, беморларни ва заифлар-
ни ажратиб олиб конвойларга топшириш керак эди. Ян-
ги мутасадди унинг икки ёрдамчиси, доктор, фельдшер,
конвой офицери ва мирзо ҳовлида девор қўланкасига
қўйилган, усти қоғоз ва ёзув асбоблари билан тўлган
стол ёнида ўтиришар ва маҳбусларнинг номини ай-
тиб чақиришар, кейин ёнларига бирин-кетин келиб

турган маҳбусларни кўздан кечирар, сўроқ қилишар ва ёзиб олишарди.

Офтоб столнинг ярмигача келиб қолган эди. Шамол йўқлигидан ва тиқилишиб турган маҳбусларнинг нафасидан ҳаво исиб, дим бўлиб кетган эди.

Баланд бўйли, семиз, елкаси кўтарилган, калта қўлли, оғзининг атрофини соқол-мўйлов қоплаган, кетини узмай папирос чекаётган конвой бошлиғи:

— Вой-бўй, ҳали-бери тамом бўлмайди шекилли!— деди папиросини қаттиқ тортиб,— тоза чарчатишди-ку. Шунча одамни қаердан тўплаб олдиларинг-а? Ҳали яна кўпми?

Мирзо суриштириб билди.

— Эркаклар ва аёллар бўлиб яна йигирма тўрт киши бор.

— Ҳа, нега қаққайиб турибсанлар, қимирласангларчи!..— деб қичқирди конвой бир-бирларига сиқилишиб турган, ҳали текширилмаган маҳбусларга.

Маҳбуслар саф тортишиб навбатларини кутиб офтобда турганларига уч соатдан ошиб кетган эди.

Бу ишлар авахта ичкарисида борарди, ташқарида эса, дарвоза тагида, одатдагидек милтиқ ушлаган соқчи ҳамда маҳбусларнинг юки ва заифлар учун йигирматача арава турарди. Бурчакда эса жўнаб кетаётганларни кўриб қолиш, агар иложи бўлса, гаплашиш ёки уларга бирон нарса бериш мақсадида маҳбусларнинг қариндош-уруғлари ва дўстлари кутиб туришарди. Нехлюдов шу тўдага келиб қўшилди.

Бу ерда у бир соатча турди. Энг охир дарвоза ортида кишанларнинг жангиллаши, оёқ товушлари, амирона овозлар, катта бир оломоннинг йўталгани ва ғўнғир-ғўнғир гаплашгани эшитилди. Шу зайлда беш минутча вақт ўтди, бу вақт ичида назоратчилар эшикка кириб-чиқиб турдилар. Ниҳоят, команда товуши эшитилди.

Дарвоза тарақлаб очилди, кишанларнинг жаранги аниқроқ эшитила бошлади, оқ китель кийган, милтиқ осган конвой солдатлар чиқдилар,— дарвоза олдида кенг доира ясаб тизилдилар, бунга улар одавланиб қолган эдилар. Улар жой-жойларига туриб олгандан кейин, яна янги команда эшитилди, сочининг ярми қирилган бошларига чалпаксимон шапка кийган, қоп орқалаган маҳбуслар кишанланган оёқларини судраб, бўш қўлларини силкитиб, иккинчи қўллари билан қопни ушлаб, жуфт-

жуфт бўлиб чиқа бошлашди. Дастлаб ҳаммаси бир хил кул ранг шим, елкасига хоч шакли туширилган халат кийган каторгачи эркаклар ўтди. Ҳаммалари — ёшлар, кексалар, ориқлар, семизлар, рангсизлар, юзи қизиллар, қоралар, мўйловдорлар, серсоқоллар, соқолсизлар, руслар, татарлар, яҳудийлар кишанларини жангиллатиб, гўё узоққа кетишга отланган кишилардек қўлларини силкита-силкита чиқиб келдилар-у, лекин ўн қадам юрмасдан тўхтаб қолдилар ва итоаткорлик билан тўртта-тўртта бўлиб саф тортидилар. Буларнинг кетидан, дарвозадан сочи худди шундай қирилган, оёғи кишансиз, лекин қўллари бир-бирлариникига қўшиб кишанланган, худди боягилар каби кийинган одамлар чиқди. Булар сургун қилинганлар эди... Булар ҳам олдингилар сингари даядил чиқиб келишди, кейин тўхтаб худди боягилар каби тўртта-тўртта бўлиб саф тортишди. Кейин сиёсий маҳбуслар, сўнгра аёллар тартиб билан чиқди, аввал кул ранг авахта жамзули кийган, дурра ўраган каторгачи аёллар, кейин сургун қилинган аёллар ва ўз ихтиёрлари билан эрлари ортидан кетаётган, ўзларининг шаҳар ва қишлоқ кийимидаги аёллар саф тортишди. Аёлларнинг баъзилари чақалоқларини кул ранг камзулларининг этагига солиб кўтариб олган эди.

Аёлларнинг ёнида болалар: ўғил болалар ва қизалоқлар боршарди. Бу болалар уурдаги қулундек маҳбус аёлларнинг оёғи остида ўралашарди. Эркаклар аҳён-аҳёнда йўталишиб, аҳён-аҳёнда бир-бирларига гап отишиб, жимгина саф тортишарди. Аёлларнинг гапдан жағи тинмасди. Нехлюдов дарвозадан чиқиб келаётган Масловани кўргандек бўлди; лекин кейин у бошқалар ичида кўздан ғойиб бўлди-ю, Нехлюдов инсоний хислатлардан, айниқса хотинлик назокатидан маҳрум бўлган, бола кўтарган ва қоп орқалаган, эркаклар ортида саф тортаётган бир гуруҳ кул ранг оломонни кўрдн, холос.

Маҳбуслар турма ичида саналган бўлсалар-да, конвойлар аввалги ҳисобга солиштириб кўриш учун яна санай бошладилар. Баъзи маҳбуслар бир жойда турмай, у ёқдан-бу ёққа ўтиб турар, ҳисобни чалкаштиради, шу сабабдан, бу қайта санаш жуда узоқ давом этди. Конвойлар аламларини ютиб итоат қилаётган маҳбусларни сўкар, итарар ва қайта-қайта санар эдилар. Ҳаммани санаб бўлганларидан кейин конвой

офицери алланима деб команда берди, оломон чайқалиб кетди. Заиф эркаклар, аёллар ва болалар бир-бирларидан ўзиб арава томон югуришди, аввал қопларини аравага жойлаб, кейин ўзлари ҳам чиқа бошлашди. Чақалоқлари чириллаб йиғлаётган аёллар, жой таллашиб-тортишаётган хушчақчақ болалар ва ғамгин, хо-муш эркак маҳбуслар аравага чиқиб ўтира бошладилар.

Бир неча маҳбус бошидан шапкасини олиб, конвой офицери олдига борди-да, алланимани илтимос қила бошлади: Нехлюдов кейинчалик билса, улар аравага чиқишга ижозат сўраган эканлар. Нехлюдов конвой офицерининг, илтимос қилувчига қарамай, индамай папиросини қаттиқ тортиб, кейин тўсатдан калта қўлини кўтариб урмоқчи бўлганини, маҳбус эса калтак ейишдан қўрқиб қирилган бошини елкаси ичига тортиб, қочиб кетганини кўрди.

— Сени шундай элликбоши қилиб қўяйки, бир умр эсингдан чиқмайдиган бўлсин! Пиёда ҳам кетаверасан!— деб ўшқирди офицер.

Офицер фақат узун оёқларига кишан солинган, гандираклаб зўрға турган чолгагина аравага чиқишга ижозат берди. Нехлюдов ўша чолнинг аравага қараб бораётиб, чалпаксимон шапкасини ечиб чўқинганини, кейин кишанланган мадорсиз оёқларини кўтариб, аравага чиқа олмай анчагина қийналганини, аравада ўтирган бир аёл унинг қўлидан тортиб чиқариб қўйганини кўрди.

Аравалар қоплар билан тўлгач ва шу қоп устига ўтиришга ижозати борлар жойлашиб олгач, конвой офицери фуражкасини ечди, рўмолчаси билан пешонасини, ярғоқ бошини ва қип-қизил, йўғон бўйинини арди-да, чўқиниб олди.

— Тўда, марш!— деб команда берди у.

Солдатлар милтиқларини шиқирлатиб қўйишди, маҳбуслар шапкаларини олиб, баъзилари чап қўллари билан чўқина бошлашди, кузатувчилар алланима деб қичқиришди, маҳбуслар алланима деб бақариб жавоб қайтаришди, аёллар орасида фарёд кўтарилди, оқ китель кийган солдатлар қуршовидаги маҳбуслар кишанли оёқлари билан чанг кўтариб йўлга тушди. Олдинда солдатлар борар, уларнинг орқасидан каторгачилар кишанларини жангиллатиб, тўртта-тўртта бўлиб боришар, каторгачилар кетидан сургун қилинганлар, кейин

иккитасининг қўлига битта кишан солинган сиёсий маҳбуслар, кейин аёллар боришарди. Энг кейин қоплар ортилган ва заифлар тушган аравалар йўлга тушди. Рўмолига ўралиб олган бир аёл арава устида ўтириб фарёд кўтариб йиғларди.

XXXV

Саф шу қадар узун эдики, олдинги қатордагилар кўздан ғойиб бўлганда қоплар ортилган ва бедармон одамлар ўтирган аравалар жойидан силжиди. Аравалар жойидан қўзғалгач, Нехлюдов ўзини кутиб турган извошга бориб ўтирди. Эркаклар орасида таниш маҳбуслар кўринмасмикан деган умид билан извошчига тўдандан ўзиб кетишни буюрди. Бундан ташқари, у аёллар орасидан Масловани топиб, ўзи юборган нарсаларини олган-олмаганлигини сўрамоқчи эди. Кун жуда исиб кетган, шамол йўқ эди, минглаб оёқлар остидан кўтарилган чанг, кўчанинг ўртасидан кетаётган маҳбуслар тепасида турарди. Маҳбуслар тез-тез юриб боришарди, Нехлюдов ўтирган извошнинг отлари майда қадам ташлаб, йўртиб боргани учун маҳбуслардан дарров ўзиб кета олмасди. Бир хил пойафзал кийган, оёқларини ташлаб, ўзларига далда бермоқчидек, қўлларини қадам ташлашларига монанд силкитиб бораётган даҳшатли қиёфадаги нотаниш одамлар саф-саф бўлиб ўтиб боришарди. Улар шу қадар кўп, шу қадар бир хил, шундай ғалати бир аҳволга солиб қўйилган эдиларки, Нехлюдовнинг назарида булар одам эмас, аллақандай даҳшатли махлуқларга ўхшаб туюларди. Қаторгачилар орасида бир маҳбусни, қотил Федоровни ва сургун қилинганлар орасида қизиқчи Охотин билан яна бир ўзига мурожаат қилган саёқни танигач, ундаги бу таассурот тарқалиб кетди. Маҳбусларнинг деярли ҳаммаси улардан ўзиб кетаётган извошчи ва унда ўтириб, ўзларини синчиклаб кўздан кўчираётган бекка ўгирилиб, ўқрайиб қарашарди. Федоров, Нехлюдовни таниганини билдириб бошини иргатиб қўйди. Охотин кўзини қисиб қўйди. Лекин униси ҳам, буниси ҳам тақиқ этилганлиги учун у билан саломлашмадилар. Аёлларга етиб олгач, Нехлюдов Масловани кўрди. У аёлларнинг иккинчи қаторида эди. Сафнинг четида қип-қизариб кетган, калта оёқ, қора кўз, халатини белбоғига қистирган хунук хотин

борарди. Бу Хорошавка эди. Хорошавканинг ёнида оёғини зўрга судраб босаётган ҳомиладор хотин бор эди, унинг нариги ёғидагиси Маслова эди. Маслова қопини орқалаб, тўғрига қараб борарди. У билан бир қатордаги тўртинчи хотин Федосья эди, дадил қадам ташлаб кетаётган бу чиройли жувон калта халат кийиб, дуррасини бўйнидан боғлаб олган эди. Нехлюдов извошдан тушди, Масловадан буюмларни олган-олмаганини ва ўзини қандай ҳис қилаётганини сўрамоқчи бўлиб, қадам ташлаб кетаётган хотинларга яқинлашди, лекин гуруҳнинг шу томонида кетаётган конвой унтер офицери уни кўриб қолди-да, югуриб олди келди.

— Тўдага яқинлашиш мумкин эмас, тақсир, ман қилинади,— деб қичқирди у яқинлашар экан.

Яқин келиб Нехлюдовни танигач (авахтада Нехлюдовни ҳамма танирди), унтер-офицер честь берди ва Нехлюдов олдида тўхтаб:

— Ҳозир мумкин эмас, вокзалга борганда гаплашсангиз бўлади, бу ерда рухсат этилмайди,— деди.— Ҳой, орқада қолмаларинг, қимирла дейман!— деб қичқирди у маҳбусларга. Иссиққа қарамай ўзини дадил тутиб, янги этикларини кўз-кўз қилиб, ўз жойига бориб олди.

Нехлюдов йўлкага қайтди ва извошчига изма-из бораверишни буюриб, ўзи маҳбуслар билан кетаверди. Маҳбуслар тўдаси қаердан ўтмасин, ҳамма ерда одамларда ачиниш билан даҳшат аралаш бир ҳис уйғотарди. Уткинчилар извошлардан бошларини чиқариб, маҳбуслар то кўздан ғойиб бўлгунча қараб қолардилар. Пиёда кетаётганлар тўхташар ва бу даҳшатли манзарани ҳайрон бўлиб, ваҳима ичида кузатишарди. Баъзилар яқин келиб садақа беришарди. Садақани конвойлар йиғиб оларди. Баъзилари эса, гипноз қилингандек, тўда кетидан анча жойгача борар, лекин кейин тўхтаб бошларини чайқашар ва кўзлари билан кузатиб қолишарди. Одамлар бир-бирларини чақиришиб, йўлак ва дарвозалардан чиқиб келар, баъзилар деразаларидан белларигача осилиб бу даҳшатли манзарани қимир этмай, сўзсиз томоша қилардилар. Чорраҳаларнинг бирида маҳбуслар тўдаси серҳашам бир колясканинг ўтиб кетишига халақит берди. Юзи йилтираган, орқасига қатор тугма таққан, бўксаси

катта извошчи пештахта устида ўтирарди. Колясканинг орқа томонидаги ўриндиқда эр-хотин ўтиришарди: ориқ, рангсиз хотин бошига оқ шляпа кийган, рангли соябон ушлаган, эри цилиндр ва ранги очиқ башанг пальто кийган эди. Олдинда, уларнинг рўпасида болалари ўтирарди: ясатилган, гулдек яшнаб турган қизчанинг сап-сариқ сочлари орқасига ёзиб ташланган, буни ҳам қўлида рангли соябон бор эди, ёнида узун лента билан безалган матросча шапка кийган, ориқ, бўйни узун саккиз яшар бола ўтирар эди. Уларнинг оталари аччиғланиб, йўлларини тўсиб қўйган тўдани вақтида айланиб ўтиб кетмаган извошчини койирди, оналари эса, жирканиб кўзини қисиб, башарасини бужмайтирар, шоҳи соябонини тушириб, офтобдан ва чангдан юзини тўсиб олган эди. Бўксаси семиз извошчи эса, шу кўчадан юришни ўзи буюрган хўжайиннинг ноҳақ койишларини тинглаб экан, қовоғи борган сайин осилар, бўйни ва юганларининг тагини оқ кўпик босган, юришга шайланиб турган тўриқ отларни зўрға ушлаб турарди.

Миршаб серҳашам колясканинг эгасига лаганбардорлик қилиб маҳбусларни тўхтатиб, уни ўтқазиб юбормоқчи бўларди-ю, лекин бу сафда, ҳатто мана шундай давлатманд жанобнинг ҳурмати учун ҳам бузиб бўлмайдиган маъюс бир дабдаба бор эди. Миршаб бу давлатманд одамнинг ҳурмати юзасидан қўлини чаккасига қўйиб, ҳар эҳтимолга қарши коляскадагиларни маҳбуслардан ҳимоя қилишга тайёрдек, маҳбусларга ўқрайиб қараб қўярди. Шундай қилиб коляска маҳбусларнинг ҳаммаси ўтиб бўлгунча кутиб туришга мажбур эди. Ниҳоят, қоплар ортган, устига хотинлар ўтирган арава тарақлаб ўтиб кетганидан кейингина ўрнидан жилди. Хотинлар орасида ўтирган, йиғиси анча тиниб қолган асабий хотин ҳашаматли коляскани кўриб яна чинқириб ва ҳўнграб йиғлай бошлади. Шундагина извошчи жиловни аста силтаб қўйди, тўриқ отлар тош йўлда тақаларини тарақлатиб, резина шиналар устида юмшоққина силкиниб бораётган коляскани елдириб кетди; эру хотин қизалоқ ва узун бўйинли, елкаси чиқиқ бола кўнгил ёзиш учун боққа кетаётган эдилар.

На ота, на она қизлари ва ўғилларига бу кўрган манзаранинг нималигини тушунтирдилар. Болалар бу

кўрган манзаранинг мазмунини ўзлари тушуниб олишга мажбур эдилар.

Кизалоқ отаси билан онасининг юзидаги ифодага қараб, масалани ўзича ҳал қилди: бу одамлар унинг ота-онаси ва таниш-билишларидан тамомила бошқача, ёмон одамлар экан, шу сабабли уларни шу аҳволга солишлари тўғри. Шунинг учун ҳам қиз қўрқиб турди, бу одамлар кўздан ғойиб бўлганига севинди.

Аммо маҳбуслар сафидан кўз узмай тикилиб кузатган бўйни узун, қилтириқ бола масалани ўзича ҳал қилди. Бола бу одамларнинг ҳам худди ўзи ва бошқа одамлар каби эканлигини ва кимдир шу одамларга лойиқ бўлмаган бир ёвузликни раво кўрганини аниқ билди; бу фикрни афтидан, унинг кўнглига худонинг ўзи солган эди. Боланинг уларга раҳми келди, мана шу кишанланган ва сочининг ярми қирилган одамлар ҳамда уларни кишанлаб, сочларини қирган одамлар олдида даҳшатга тушди. Шунинг учун ҳам боланинг лаблари борган сайин дир-дир титрар ва у, бундай пайтларда йиғлашни уят ҳисоблагани учун йиғлаб юборишдан ўзини аранг тутиб турарди.

XXXVI

Нехлюдов маҳбуслар билан баравар тез-тез юриб борар, аммо кийими ва пальтосининг енгиллигига қарамай жуда исиб кетган эди. Кўчани тўлдирган чанг-тўзондан ва ҳавонинг димлигидан нафаси бўғиларди. Нехлюдов чорак чақиримча йўл юргач извошга ўтириб олдинга ўтиб олди, лекин кўчанинг ўртасида кетаётган извошда баттар исиб кетди. У кеча поччаси билан бўлган суҳбати ҳақида ўйлаб кўрмоқчи бўлди, аммо бу фикрлар эрталабкидек уни ҳаяжонлантормасди. Унинг ўрнини маҳбусларнинг авахтадан чиқиши ва уларнинг сафари тўғрисидаги таассурот қоплаб олган эди. Ҳаммадан ёмони шуки, ҳаво жуда иссиқ эди. Девор тагида, дарахтлар соясида икки реалист¹ бола олдиларидан чўққайиб ўтирган мороженоечи ёнида фуражкаларини ечиб туришарди. Болаларнинг бири суюк қошиқни ялаб ҳузур қиларди, иккинчиси эса

¹ Реалист — «Реаль билим юрти» талабаси.

аллақандай сариқ нарса билан тўлдирилаётган стаканни кутиб турарди.

Нехлюдов томоғи қақраб кетганини ҳис қилиб:

— Қаерда томоқ ҳўллаб олса бўлади?— деб сўради извошчисидан.

— Анови ерда яхшигина майхона бор,— деди извошчи ва муюлишдан ўтиб Нехлюдовни катта лавҳа осилган дарвозага олиб келди.

Пештахта ортида турган кўйлакчан семиз гумашта ва хўрандалар бўлмагани учун стол атрофида ўтирган, бир вақтлар оппоқ кийинган хизматкорлар нотаниш меҳмонни қизиқсиниб кўздан кечирдилар ва хизматларини таклиф этдилар. Нехлюдов сельтер сувни сўради ва дарвозадан нарироқдаги ифлос дастурхон ёзилган кичик стол ёнига бориб ўтирди.

Чой идишлар ва оқ шиша қўйилган стол атрофида икки киши пешоналарининг терини артиб, хотиржамгина ўтириб, алланарсани ҳисоблашишарди. Уларнинг бири қорачадан келган, боши ярғоқ одам эди. Бунинг сочи бошининг орқа томонида худди Игнатий Никифоровичники сингари қорайиб турарди. Бу таассурот поччаси билан қилган суҳбатини ҳамда жўнаб кетмасдан бурун поччаси ва опаси билан учрашмоқчи бўлганини эслатди. «Поезд жўнаб кетгунча улгуролмасам керак,— деб ўйлади у,— яхшиси хат ёзиб юбораман». Шундай қилиб у, қоғоз, конверт ва марка сўраб олдида, муздеккина, вижиллаб турган сувни ҳўплаб-ҳўплаб ичар экан, нима деб ёзишни ўйлай бошлади. Лекин фикрлари тарқалиб, нима деб ёзишини билолмай гаранг бўларди.

«Наташа, жоним, Игнатий Никифорович билан бўлган кечаги суҳбатнинг оғир таассуротлари ила жўнаб кета олмайман...»— деб бошлади у. «У ёнига нима ёзаман? Кеча айтган гапларим учун узр сўрайманми? Лекин кўнглимдагини айтдим-ку. Сўзларидан қайтди деб ўйлаши мумкин. Ундан ташқари, менинг ишларимга аралашганини айтмайсизми... йўқ, ёза олмайман».— Ана шу бегона, худписанд ва ўзини заррача тушунмайдиган одамга нисбатан кўнглида яна нафрат ҳисси кўтарилди. Ёзиб тугатмаган хатни чўнтагига солиб, пул тўлади-да, кўчага чиқиб маҳбусларга етиб олиш учун жўнаб кетди.

Кун боягидан ҳам нисиб кетган эди. Девор ва

тошларнинг қайноқ нафаси келиб турар, иссиқ тош кўча оёқни куйдирай дер эди. Нехлюдов извошнинг лакланган қора қанотига қўл теккизганда қўли куя-ёзди.

От чанг ва ўйдим-чуқур тош йўл устида тақасини бир меъёрда тарақлатиб майда қадам ташлаб йўртиб борарди, извошчи мудраб кетарди; Нехлюдов ҳеч нарсани ўйламай тўғрисига қараб бепарво ўтирарди. Пастликка тушаверишдаги катта уйнинг дарвозаси рўпарасида бир тўда оломон ва милтиқли конвой турарди. Нехлюдов извошни тўхтатди.

— Нима гап?— деб сўради у қоровулдан.

— Маҳбусга бир нима бўлганга ўхшайди.

Нехлюдов извошдан тушди-да, оломон олдига борди. Йўлка бўйидаги қиялама паст-баланд тош йўл устида қўнғир соқол, қизил юз, пучуқ, эгнига кул ранг халат ва худди шундай шим кийган ўрта яшар маҳбус оёғи баланд, боши паст бўлиб ётарди. У сепкил тошган қўлининг кафтини ерга қилиб, чалқанча тушиб ётар, ўхтин-ўхтин, баланд ва кенг кўкрагини бир меъёрда кўтариб тин олар, қон тўлган, тўхтаб қолган кўзларини кўкка тикканча хирилларди. Унинг тепасида қовоғи солиқ миршаб, кўтармачи, хат ташувчи, гумашта, соябонли кекса аёл ва бўш сават кўтарган, сочи қириб олинган бола турарди.

Нехлюдов уларнинг олдига келганда гумашта унга қараб:

— Қалъада ўтиравериб тоза мазалари қочибди, тагин буларни куннинг тигида йўлга олиб чиқишади,— деди кимнидир қоралаб.

— Улиб қолади, шўрлик,— дерди соябонли аёл йиғламсираган овоз билан.

— Кўйлагининг олдини очиш керак,— деди хат ташувчи.

Миршаб қалт-қалт қилиб турган йўғон бармоқлари билан маҳбуснинг томирлари ўйнаб чиққан қизил бўйнидаги боғичларни еча бошлади. У ҳаяжонланган, хижолат чеккан кўринарди-ю, лекин бунга қарамай, оломонга дўқ қилиб қўйишни лозим топди.

— Нега тўпландиларинг? Узи шундоғам иссиқ. Шамолни тўсиб қўйдиларинг.

— Доктор текширувдан ўтказиши керак эди. Мадори йўқларни қолдириш лозим эди. Улай деб юрибди-ю,

йўлга ҳайдаб чиқишибди,— дерди гумашта ўзининг тартиб билганини кўрсатмоқчи бўлиб.

Миршаб кўйлак тасмасини ечиб, қаддини ростлади-да, ўгирилиб қаради.

— Тарқал деяпман. Сенларга нима бор, нима бор бу ерда?— дерди у мадад кутгандек Нехлюдовга қараб. Аммо унинг боқишларида ҳусн-таважжуҳ кўрмай конвойга ўтирилди.

Лекин конвой бир чеккада майишиб кетган пош-насини кўздан кечирар, миршабнинг мушкул аҳволга тушиб қолгани билан иши йўқ эди.

— Мутасаддилар ғамхўрлик қилишмайди. Одамларни очдан ўлдириш тартибга тўғри келадими, ахир?

— Ахир маҳбус ҳам одам,— дейишарди тўпланганлар.

— Бошни баландроқ қилиб, сув беринглар,— деди Нехлюдов.

— Сувга кетишди,— деб жавоб берди миршаб ва маҳбуснинг қўлтиғидан ушлаб зўрға бошини баландга олди.

— Нима қилиб тўпланиб турибсанлар?— деган кескин, амирона овоз эшитилди тўсатдан. Йилт-йилт қилиб турган озода китель ва ярқираган баланд пошна этик кийган даҳа назоратчиси маҳбус атрофида тўпланган бир тўда одам ёнига шахдам қадамлар билан юриб келди.— Тарқал! Пишириб қўйибдими бу ерда!— деб қичқирди у оломоннинг нега тўпланганини билмасданоқ.

Яқинроқ келиб, жон бераётган маҳбусни кўргандан кейин, гўё шундай бўлишини кутгандек, маъқуллаб бош ирғатиб қўйди-да:

— Нима гап?— деди миршабга юзланиб.

Миршаб, этап ўтиб кетаётганида бир маҳбус йиқилиб қолганини, конвой бу маҳбусни шу ерда қолдиришга буюрганини айтди.

— Нима қилиб турибсизлар бўлмаса? Миршабхонага олиб бориш керак. Извош топ.

— Қоровул кетди,— деди миршаб честь бериб.

Гумашта куннинг иссиқлиги ҳақида алланималар деб гапира бошлаган эди, даҳа назоратчиси:

— Сенинг нима ишинг бор? А? Бор, йўлингдан қолма,— деб шундай ўқрайиб қараб қўйдики, приказчининг дами ичига тушиб кетди.

— Сув ичириш керак,— деди Нехлюдов.

Даҳа назоратчиси Нехлюдовга ҳам ўқрайиб қаради-ю, лекин ҳеч нарса демади. Қоровул бир кружка сув олиб келганда, у маҳбусга сув ичиришни миршабга буюрди. Миршаб маҳбуснинг шилқ этиб тушган бошини кўтариб оғзига сув қўймоқчи бўлди, лекин маҳбус ичмади, сув соқолидан оқиб тушиб, камзулининг кўрагини ва чанг босган кўйлагини ҳўл қиларди.

— Бошига қўй!— деб буюрди даҳа назоратчиси. Миршаб чалпаксимон шапкани ечиб, сувни жингалак қўнғир сочли маҳбуснинг ярғоқ бошига қўйди.

Маҳбус қўрққандек, кўзларини катта очиб юборди, лекин аҳволи ўзгармади. Сув унинг юзидан лой бўлиб оқиб тушарди-ю, аммо оғзидан ҳамон бир меъёрда хириллаган овоз эшитилар, аъзойи бадани титрарди.

— Мана бу нима? Ол шуни,— деди даҳа назоратчиси Нехлюдовнинг извошичи кўрсатиб миршабга.— Ҳой! Сенга айтяпман!

Извошчи бошини кўтармай:

— Бандман,— деб жавоб берди хўмрайиб.

— Менинг извошим,— деди Нехлюдов,— майли, олаверинглар. Ҳақини ўзим тўлайман,— деб қўшиб қўйди у извошчига ўгирилиб.

— Ҳа, нега анқайиб турибсанлар?— деб қичқирди даҳа назоратчиси,— қимирла!

Миршаб, қоровуллар ва конвойлар жон бераётган маҳбусни кўтариб извошга обориб ўтқиздилар. Лекин маҳбус ўтира олмас, боши орқага эгилиб, гавдаси ўтирғичдан сирғалиб тушарди.

— Ётқизиб қўй!— деб буюрди даҳа назоратчиси.

— Зарари йўқ, жаноб олийлари, шундай олиб кетаман,— деди миршаб жон бераётганнинг ёнига жойлашиб ўтириб олиб, кучли ўнг қўли билан унинг белидан қучоқлаб.

Конвой маҳбуснинг пайтава ўрамай ёғоч кавуш кийган оёғини кўтариб, извошчи ўтирадиган жой тагига тикиб қўйди.

Даҳа назоратчиси ўгирилиб қаради ва маҳбуснинг ерда ётган чалпаксимон шапкасини олиб орқага осилиб тушаётган ҳўл бошига кийгизиб қўйди.

— Марш!— деб буюрди у.

Извошчи жаҳл билан ўгирилиб қаради, бошини чайқаб қўйди ва конвой ҳамроҳлигида миршабхонага

қайта бошлади. Маҳбус ёнида ўтирган миршаб боши шилқ этиб тушган, пастга сирғилиб тушаётган танани ушлаб қолишга уринарди. Қонвой ёнма-ён юриб борар, оёғини тўғрилаб қўярди. Нехлюдов улар кетидан эргашди.

XXXVII

Маҳбус ўтқазилган извош ўт ўчирувчи соқчи ёнидан ўтиб, миршабхона ҳовлисига кирди ва бир эшик олдида тўхтади.

Ҳовлида ўт ўчирувчилар енгларини шимариб, шангиллаб гаплашиб, кула-кула аллақандай аравани ювишарди.

Извош келиб тўхташи биланоқ, бир неча миршаб уни қуршаб олди-да, маҳбуснинг жонсиз танасини қўлтиғи ва оёғидан кўтариб ғижирлаб турган извошдан туширди.

Маҳбусни олиб келган миршаб извошдан тушгач, увишиб қолган қўлларини силкиди, фуражкасини ечиб чўқинди. Ҳликни эса эшикдан олиб киритиб,— юқорига олиб чиқиб кетдилар. Нехлюдов уларнинг кетидан қолмади. Ҳликни олиб кирган каттакон ифлос хонада тўртта каравот турар эди. Иккита каравотда халат кийган иккита бемор ўтирарди. Бири бўйни бойланган, оғзи қийшиқ киши бўлиб, иккинчиси сил эди. Иккита каравот бўш эди. Шуларнинг бирига маҳбусни ётқизишди. Қўзи чақнаган, қоши тинимсиз учиб турган, ич куйлакда ўтирган, оёғига пайпоқ кийган киши келтирилган маҳбус ёнига аста юриб келди, аввал унга, кейин Нехлюдовга қараб қўйди-да, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. Бу миршабхона қабулхонасида сақланаётган жинни эди.

— Мени қўрқитишмоқчи,— деди у,— йўқ, овора бўласанлар.

Миршаблар ўликни олиб киргандан кейин, даҳа назоратчиси билан фельдшер кирди.

Фельдшер ўлик олдида бориб, маҳбуснинг сепкил тошган сарғимтир, ҳали юмшоқ бўлса-да, ўлим ранги югурган қўлини олди, бир оз ушлаб турди-да, қўйиб юборди. Унинг қўли қорнига шалоплаб тушди.

— Тамом,— деди фельдшер бош чайқаб. Лекин қоида юзасидан бўлса керак, ўликнинг ҳўл бўлган да-

гал кўйлагини кўтарди, ўзининг жингалак сочларини қайтариб қулоғини очиб, маҳбуснинг сарғимтир ҳаракатсиз баланд кўкрагига қулоқ қўйди. Ҳамма жим эди. Фельдшер қаддини ростлади, бошини яна сарак-сарак қилди, очиқ қотиб қолган кўк кўз устидаги қовоқларнинг аввал бирини, кейин иккинчисини бармоқлари билан ушлаб кўрди.

— Қўрқитолмайсизлар, қўрқитиб бўпсизлар,— дерди телба зўр бериб фельдшерга қараб тупуриб.

— Хўш, нима?— деди даҳа назоратчиси.

— Нима бўларди!— деди фельдшер,— ўликхонага олиб бориб ташлаш керак.

— Яхшилаб қаранг, чиндан ўлганми?— деб сўради даҳа назоратчиси.

— Шуниям билмаймизми,— деди фельдшер негадир ўликнинг очиқ кўкрагини ёпиб,— майли, Матвей Ивановичга одам юборай, келиб кўрсин. Петров, бориб кел,— деди фельдшер ва ўликдан нари кетди.

— Ўликхонага олиб бор,— деди даҳа назоратчиси,— кейин идорага бориб қўл қўясан,— деб қўшиб қўйди конвойга юзланиб. Конвой ўлик маҳбус ёнидан бир қадам нари кетмас эди.

— Хўл бўлади,— деб жавоб берди конвой.

Миршаблар ўликни кўтариб яна зинадан пастга тушиб кетдилар. Нехлюдов ҳам улар кетидан бормоқчи бўлиб турган ҳам эдики, телба уни тутиб қолди.

— Сиз улар билан тил бириктирмагансиз-ку, бир донагина папирос беринг,— деди у.

Нехлюдов папирос қутисини олди-да, папирос берди. Телба қошларини учириб, тез-тез гапириб, сеҳр билан ўзини қандай қийнаётганларини ҳикоя қила бошлади.

— Ҳаммалари менга қарши, медиумлари¹ орқали мени қийнашади, азоб беришади...

Нехлюдов:

— Кечирасиз мени,— деди-да, ўликни қаерга олиб боришларини билиш учун, телбанинг гапини охиригача тингламай, ҳовлига чиқиб кетди.

¹ Медиум — «Рухлар ва одамлар ўртасидаги воситачи» (Тарж.)

Миршаблар ўликни кўтариб ҳовлининг нариги бошига ўтиб, ертўлага тушиб кета бошладилар. Нехлюдов улар олдига бормоқчи бўлиб турганда, даҳа назоратчиси уни тўхтатди.

— Сизга нима керак?

— Ҳеч нарса,— деди Нехлюдов.

— Ундай бўлса, йўлингизга кетаверинг.

Нехлюдов итоат қилди ва извошига қараб кетди. Извошчи мудрарди. Нехлюдов уни уйғотди-да, яна вокзалга қараб жўнади.

Юз қадам ҳам юрмасларидан, милтиқли конвой билан келаётган шалдироқ арава учраб қолди. Бунга ҳам, афтидан, ўлган маҳбус ётқизилган бўлса керак. У аравада чалқанча ётарди, сочи қирилган қора соқол маҳбуснинг бошига кийгизиб қўйилган чалпаксимон шапкаси юзидан бурнигача сурилиб тушган эди. Арава ҳар чайқалиб кетганда маҳбуснинг боши силкинар ва тахтага уриларди. Кўн этик кийган аравакаш отнинг ёнида юриб ҳайдаб борарди. Унинг кетидан миршаб келарди. Нехлюдов извошчисининг елкасидан ушлади.

— Нима қилишяпти!— деди извошчи отни тўхта-тиб.

Нехлюдов извошдан тушди ва шалдироқ арава кетидан эргашди, яна ўт ўчирувчи соқчининг ёнидан ўтиб, миршабхона ҳовлисига кирди. Ҳовлидаги ўт ўчирувчилар аравани ювиб бўлган эдилар, унинг ўрнида энди фуражкеси кўк гардишли новча, ориқ брандмайор қўлини чўнтагига қилиб турар, ўт ўчирувчи айлантириб юрган бўйни яғир бўз отга қараб турарди. От олдинги оёғига оқсар, брандмайор эса ёнида турган мол докторига жаҳл билан бир нима деб гап уқдирар эди.

Даҳа назоратчиси ҳам шу ерда эди. Иккинчи ўликни кўриб дарров олдига борди.

— Қаерда йиқилди?— деб сўради у бошини чайқай-чайқай.

— Старая Горбатовская кўчасида.

— Маҳбусми?— деб сўради брандмайор.

— Ҳа.

— Бугун иккинчиси,— деб қўйди даҳа назоратчиси.

— Тартибни қаранг-у. Бунинг устига кун ҳам қизияпти,— деди брандмайор ва оқсоқ саман отни етаклаб чиқиб кетаётган ўт ўчирувчига қичқирди.— Бурчакдаги

якка охурга боғла! Отни ишдан чиқариш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман сен итваччага. Бунақа отлар сендақа муттаҳамдан қимматроқ туради.

Уликни, бояги биринчиси каби, миршаблар аравадан кўтариб туширдилар ва қабулхонага олиб кирдилар. Нехлюдов худди сеҳрлангандек, уларнинг кетидан эргашди.

— Сизга нима керак?— деб сўради ундан миршаблардан бири.

Нехлюдов жавоб қайтармай, ўликнинг кетидан бораверди.

Телба каравотида ўтириб Нехлюдов берган папиросни сўриб-сўриб тортарди.

— Ҳа, қайтиб келдингизми?— деди у ва қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. Уликни кўриб юзини буриштирди.— Яна,— деди у.— Жонимга тегдинглар, ёш боламасманку, ахир?— савол назари билан жилмайиб Нехлюдовга мурожаат қилди у.

Уликнинг олдини энди ҳеч ким тўсиб турмас, юзини илгари шапкаси беркитиб турган бўлса, ҳозир очиқ, ҳаммаси кўриниб турарди. Нехлюдов унга тикилди. Бояги маҳбус хунук бўлса, буниси ҳаддан зиёд чиройли, юзи ҳам бежирим, қадди-қомати ҳам келишган эди. Бу кучқувватга тўлиб етилган одам эди. Сочининг ярми қирилиб расвосини чиқарган бўлишларига қарамай, эндиликда сўнган қора кўзлари тепасидаги энсизроқ дўнг пешонаси, нозик қора мўйлови устидаги кичкинагина қуш бурни каби жуда чиройли эди. Энди кўкара бошлаган лаблари жилмайиб турарди; калтагина соқоли юзининг пастки қисмини ўраб олган, бошининг сочи қирилган томонида кичкинагина, чиройли қулоғи кўринарди. Юзининг ифодаси хотиржам, жиддий ва мулоғим эди. Юзига қараб бу одамда бўлган зўр истеъдод зое кетгани билиниб турар, шу билан бирга қўлининг нозик суяклари, кишанланган оёқлари, мускуллари бақувват аъзойибаданининг мутаносиблигига қараб, бунинг нақадар гўзал, кучли, чаққон инсон зоти эканлиги ошкор кўриниб турарди. Бир жонивор сифатида у боя ишдан чиқиб қолгани учун брандмайор қаттиқ аччиғланган бўз отга қараганда бекам-кўст эди. Аммо унинг тинкасини қурутдилар. Эндиликда биронта одам инсонга эмас, бекордан-бекор нобуд бўлган бир иш ҳайвонига ачингандек ҳам ачинмас эди. У ўлиб қолиши билан барча одамларда,

ўлиги сасиб қолмасдан даф қилиш зарур, деган ташвиш тугилди.

Қабулхонага доктор билан фельдшер ва даҳа полиция бошлиғи кирди. Доктор оқ чесуча пиджак ва мускулдор сонларини таранг қилиб турган, худди пиджаки сингари тор панталон кийган миқти киши эди. Даҳа полиция бошлиғи эса коптокдек юмалоқ қизил юзли, наканагина, хўппасемиз эди. У лунжини тўлдириб ҳаво олиб, кейин аста-секин пуфлаб чиқаришга одатланган, шу сабабдан юзи янада думалоқ кўринарди. Доктор ўлик ётган каравотга ўтирди, фельдшер сингари ўликнинг қўлини ушлаб кўрди, юрагини тинглади-да, панталонини торта-торта ўрнидан турди.

— Аллақачон жони узилибди,— деди у.

Даҳа полиция бошлиғи лунжини тўлдириб ҳаво олди ва аста-секин чиқара бошлади.

— Қайси қалъадан?— деб сўради у конвойдан.

Конвой айтди ва ўликнинг оёғида кишанлари борлигини эслатди.

— Олиб ташлатаман; худога шукур, темирчиларимиз бор,— деди даҳа полиция бошлиғи лунжини тўлдириб. Ҳавони аста чиқариб эшик томон юрди.

— Нега бундай бўлди?— деб сўради Нехлюдов доктордан.

Доктор унга кўзойнак орқали қаради.

— Нега бундай дейсизми? Нега офтоб урган дейсизми? Қиши билан кун кўрмай ҳаракатсиз ўтириб бирдан офтобга, яна шу бугунгидек иссиқ кунда кўчага чиқишган. Бунинг устига тўда-тўда бўлиб, тикилишиб боришган, кўкрагига шамол тегмаган. Офтоб урган-қўйган.

— Нега чиқаришади бўлмаса?

— Буни ўшаларнинг ўзидан сўрайсиз. Ўзингиз ким бўласиз?

— Шундай, чет киши.

— Ундоғ денг!.. Кечирасиз, вақтим зиқ,— деди доктор ва жаҳл билан панталонини пастга тортиб беморлар каравоти томон кетди.

— Хўш, ишларинг қалай?— деди у бўйни боғланган, оғзи қийшиқ, рангсиз кишига.

Телба ўз каравотида ўтирар, папиросини чекиб бўлиб, зўр бериб доктор томонга тупурарди.

— Нехлюдов пастга — ҳовлига тушди-да, ўт ўчирувчиларнинг отлари, товуқлар ва мис шлём кийган соқчи

олдидан ўтиб, дарвозадан кўчага чиқди, яна ухлаб қолган извошчини уйғотиб извошга ўтириб, вокзалга жўнади.

XXXVIII

Нехлюдов вокзалга етиб келганда маҳбуслар деразаси панжарали вагонларга жойлашиб олган эдилар. Платформада кузатувчилардан бир неча киши турарди. Уларни вагонларга яқин йўлатишмасди. Айниқса бугун конвойлар серташвиш эдилар. Авахтадан вокзалга боргунча, Нехлюдов боя кўрганларидан ташқари; яна уч киши офтоб уриб ўлган эди: уларнинг бири аввалги икки маҳбус сингари яқинроқдаги миршабхонага элтиб топширилган эди, қолган иккитаси эса шу ерга етганда, вокзалда¹ ўлди. Конвойлар, назоратлари остида келаётган, яшаш мумкин бўлган кишиларнинг ўлганига ташвишланаётганлари йўқ эди. Бу уларга таъсир этмас эди. Уларни ташвишлантирган нарса шундай ҳодиса юз берганда қонун талаб қилган қоидаларни ўрнига қўйиш: ўликларни, қоғозлари ва буюмларини тегишли жойга топшириш, уларни Нижнийга олиб бориладиганлар рўйхатидан чиқариш эди. Шундай жазирамада бу иш уларга жуда малол келар эди.

Конвойлар худди шу иш билан банд эдилар. Шу сабабли ишлари битмагунча Нехлюдовни ҳам, бошқа кузатувчиларни ҳам вагонга яқин йўлатмадилар. Лекин ахири Нехлюдовга ижозат бердилар, чунки у конвой унтер-офицерига пул берган эди. Унтер-офицер Нехлюдовни ўтқазиб юборди-ю, лекин бошлиқ кўриб қолмасдан бурун тезроқ гаплашиб қайтиб чиқишни илтимос қилди. Вагонларнинг ҳаммаси ўн саккизта бўлиб, бошлиқларнинг вагонидан бошқаси маҳбуслар билан лиқ тўлган эди. Вагонларнинг деразаси тагидан ўтиб борар экан, Нехлюдов ичкаридаги гапларга қулоқ соларди, ҳамма вагонларда кишанларнинг жангир-жунгури, шовшув, бемаъни сўқинишлар ва гўнғир-гўнғир гаплашган товушлар эшитиларди-ю, лекин ҳеч қаерда йўлда йиқилиб қолган ўртоқлари ҳақида гапирмас эдилар. Нехлю-

¹ 80-йилларнинг бошларида Бутир қалъасидан Нижегород темир йўли вокзалига боргунча, бир кун ичида бешта маҳбус офтоб уриб ўлган. (Толстой изоҳи.)

дов шулар тўғрисида гаплашишади деб кутган эди. Гаплар асосан қоплар, ичиладиган сув ва жой танлаш тўғрисида борар эди. Вагонлардан бирининг деразасидан қараган Нехлюдов ўртадаги йўлакда конвойлар маҳбусларнинг қўл кишанини ечаётганини кўрди. Маҳбуслар қўлларини узатишар, конвойларнинг бири калит билан қўл кишанларининг қулфини очар ва ечиб олар эди. Иккинчиси кишанларни йиғиб оларди. Эркаклар тушган вагонлардан ўтгач, Нехлюдов хотинлар вагонига яқинлашди. Иккинчи вагонда аёл кишининг «Во-о-й! Худо-йим-ей, во-о-й!» деб йиғлагани эшитилди.

Нехлюдов вагон ёнидан ўтиб кетди-да, конвой кўрсатган учинчи вагон деразаси тагига борди. Нехлюдов бошини деразага яқинлаштириши биланоқ у ердан иссиқ, қўланса тер ҳиди уфурди ва аёлларнинг чувиллаган товушлари эшитилди. Тахта сўриларнинг ҳаммасида терлаб-пишиб, қизариб кетган, халат ҳамда кофта кийган аёллар ўтирар, шанғиллашиб гаплашишарди. Нехлюдов панжарага юзини яқинлаштириши билан уларнинг диққатини ўзига жалб этди. Яқинроқда ўтирганлар жим бўлиб қолдилар ва сурилиб унга яқинроққа келдилар. Кофта кийган бош яланг Маслова рўпарадаги дераза тагида ўтирарди. Ундан бериоқда оқ-сарикдан келган Федосья жилмайиб ўтирарди. У Нехлюдовни таниб Масловани туртиб қўйди-да, қўли билан деразани имо қилиб кўрсатди. Маслова сапчиб ўрнидан турди, қора сочли бошига дуррасини ташлади-да, тер босган юзи қип-қизариб, табассум билан дераза олдига келди ва панжарани ушлади.

— Кун жуда исиб кетди-да,— деди Маслова хурсанд бўлиб, жилмайиб.

— Нарсаларни олдингизми?

— Олдим, раҳмат.

— Бошқа яна нима керак?— деб сўради Нехлюдов қизиган вагондан худди тандирдек иссиқ чиқаётганини сезиб.

— Ҳеч нарса керак эмас, раҳмат.

— Сув бўлса ичардик,— деди Федосья.

— Қани энди сув бўлса,— деб такрорлади Маслова.

— Сувларинг йўқми?

— Қўйишган эди-ю, лекин ичиб бўлдик.

— Ҳозир,— деди Нехлюдов,— конвойдан илтимос қилиб кўраман. Энди Нижнийгача кўришмаймиз.

Маслова ўзини билмасликка солиб:

— Сиз ҳам кетяпсизми?— деди Нехлюдовга кулиб боқиб.

— Кейинги поезд билан кетаман.

Маслова ҳеч нима демади, фақат бир лаҳзадан кейин чуқур хўрсинди.

Кекса, дағал маҳбус аёл:

— Ун иккита маҳбус силласи қуриб йиқилиб ўлибди дейишяпти, ростми, бек?— деб сўради эркакча йўғон товуш билан.

Бу Кораблева эди.

— Ун иккиталигини эшитганим йўқ. Иккитасини кўрдим,— деди Нехлюдов.

— Ун иккита дейишяпти. Уволи тутмасмикан-а, шунча жоннинг? Эҳ, иблислар!

— Хотинлардан ҳеч ким касал бўлиб қолмадими?— деб сўради Нехлюдов.

— Хотинларнинг жони қаттиқроқ,— деди кулиб паканагина маҳбус аёл,— фақат биттасининг шу маҳалда тўлғоғи тутиб қолди. Ана, додлаяпти,— деди у ҳамон инграган овоз эшитилаётган қўшни вагонни кўрсатиб.

— Ҳеч нарса керак эмасми, деяпсиз,— деди Маслова лабини табассумдан зўрға тийиб,— ўша хотинни қолдиришнинг иложи йўқмикан, жуда қийналиб кетди. Бошлиқларга гапириб кўрсангиз эди.

— Хўп, айтаман.

— Яна бир илтимос, анови эри Тарас билан кўриша олмасмикан,— деб қўшиб қўйди у кўзи билан жилмайиб турган Федосьяга имо қилиб,— Тарас сиз билан кетяпти-ку.

Конвой унтер-офицерининг:

— Тақсир, гаплашиш мумкин эмас,— деган овози эшитилди. Бу Нехлюдовни ўтқазиб юборган унтер-офицер эмас эди.

Нехлюдов ўзини четга олди ва туғаетган хотин билан Тарас ҳақида илтимос қилиб кўриш учун конвой бошлигини қидириб кетди, лекин анчагача излаб топа олмади, конвойлардан ҳам тузукроқ жавоб ололмади. Улар жуда овора бўлиб қолган эдилар: баъзилари қандайдир маҳбусни аллақаяққа олиб борар, бошқалари ўзларига озиқ-овқат сотиб олиш ва юқларини вагонларга жойлаштириш билан машғул эдилар. Яна бировлари конвой офицери билан бирга кетадиган хонимнинг хизматини ўташ билан

банд эдилар, шунинг учун Нехлюдовнинг саволига истаристамас жавоб қайтарардилар.

Нехлюдов конвой офицерини иккинчи қўнғироқдан кейингина учратди. Офицер оғзини ёпиб турган мўйловини калта қўли билан бурар экан, елкасини кўтариб, нимагадир фельдфебелни уришарди.

— Нима демоқчисиз?— деб сўради у Нехлюдовдан.

— Вагонларингиздан бирида бир хотин туғяпти, ўйловдимки...

— Туғса туғаверсин. Туққанидан кейин кўрармиз,— деди конвой офицери калта қўлларини силкита-силкита ўз вагонига ўтиб кетаётиб.

Шу маҳал ҳуштак ушлаган кондуктор ўтиб кетди; сўнгги қўнғироқ, ҳуштак овози эшитилди, платформадаги кузатувчилар орасидан ва хотинлар вагонидан йиғисиги эшитилди. Нехлюдов платформада Тарас билан ён-ма-ён турар ва панжарали деразасидан сочи қирилган эркаклар боши кўринаётган вагонларнинг бирин-кетин ўтишини кузатарди. Кейин аёллар вагони яқинлашди, унинг деразасидан бош яланг ва дурра танғиган хотинларнинг боши кўриниб турарди; ундан кейинги иккинчи вагондан бир аёлнинг фарёди эшитиларди, сўнг Маслова ўтирган учинчи вагон етиб келди. Маслова бошқалар қатори дераза ёнида турар, Нехлюдовга қараб маъюс жилмаярди.

XXXIX

Нехлюдов тушадиган пассажир поездининг жўнашига икки соат вақт қолган эди. Нехлюдов аввалига шу вақтдан фойдаланиб опасининг олдига бориб келмоқчи бўлди. Лекин энди, эрталабки таассуротлардан кейин у шу қадар ҳаяжонланган, чарчаган эдики, биринчи класс залидаги диванга ўтириб, кутилмаганда уни уйқу босди, нариги ёнига ўгирилиб, кафтини чаккасига тираганича ухлаб қолди.

Фрак кийган, нишон таққан, қўлида сочиқ ушлаган хизматкор уни уйғотди.

— Тақсир, тақсир, Нехлюдов, князь сиз бўласизми? Хоним ойим сизни қидириб юрибдилар.

Нехлюдов кўзларини ишқалай-ишқалай ирғиб ўрнидан турди, қаердалигини, эрталаб нима ҳодисалар бўлганини эслади.

Унинг хотирасида қолган нарса: маҳбусларнинг саф тортиб бориши, ўликлар, панжарали вагонлар, у ерга қамалган — бири докторнинг ёрдамсиз туғолмай қийналаётган, иккинчиси панжара орасида маъюс боқайётган хотин эди. Ҳақиқатда эса кўз олдида тамомила бошқа нарсалар: шишалар, вазалар, шамдонлар ва идиш-товоқлар билан тўлган столлар, улар атрофида парвона бўлиб юрган эпчил лакейлар намоён эди. Зал ичкарасида, мевалар тўлдирилган ваза билан шишалар терилган шкаф олдидаги буфетчи ва буфетга келган йўловчиларнинг орқалари кўринарди.

Нехлюдов ётган жойидан туриб ўтирар ва аста-аста ўзига келар экан, хонадагиларнинг ҳаммаси эшик олдида бўлайётган алланарсага қизиқиб қараётганларини пайқайди. У ҳам ўша ёққа қараб, бир неча одам бошига ҳарир рўмол ёпган аёлни креслоси билан бирга кўтариб кириб келаяётганини кўрди. Олдинги хизматкор Нехлюдовга таниш кўринди. Орқа томондагиси ҳам фураж-касига уқа тутилган таниш швейцар эди. Кресло кетидан чарм ғилофга солинган қандайдир юмалоқ нарса ва соябон кўтарган, фартуғ кийган, жингалак соч олифта оқсоч қиз келарди. Ундан кейинроқда эса, қотиб қолган бўйнининг териси халта-халта бўлиб осилган, бошига йўл фуражкеси кийган князь Корчагин кўкрагини кериб келмоқда эди. Ундан кейинроқда — Мисси, амакиваччаси Миша ва Нехлюдовга таниш бўлган бўйни узун, кекирдаги чиққан, ҳамма вақт кайфи чоғ, хушчақчақ дипломат Остен келарди. У жилмайиб келаяётган Миссига зўр бериб алланимани ҳазил-мутойиба билан уқдирарди. Уларнинг ортида жаҳл билан папиросини тортиб доктор кириб келмоқда эди.

Корчагинлар шаҳар яқинидаги ер-мулкларидан княгинянинг опасникига, Нижегород йўли бўйидаги ер-мулкига кўчиб кетишайётган эди.

Кресло кўтарганлар, оқсоч ва доктор аёллар хонасига ўтиб кетди, улар хонадагиларда қизиқиш ҳамда ҳурмат уйғотган эди. Кекса князь эса стол ёнига ўтириб, дарҳол лакейни чақирди ва алланима буюра бошлади. Мисси билан Остен ҳам емакхонада тўхташди ва энди ўтирмоқчи бўлиб туришган эди, эшик олдида таниш аёлни кўриб, унинг олдига боришди. Бу таниш аёл Наталья Ивановна эди. Наталья Ивановна Аграфена Петровна билан бошлашиб, теварак-атрофга аланглай-аланглай емакхонага

кириб келди. У Миссини ҳам, укасини ҳам бир вақтнинг ўзида кўриб қолди. Наталья Ивановна аввал Миссининг ёнига борди, Нехлюдовга бош ирғаб қўя қолди, лекин Мисси билан ўпишиб олгач, дарҳол укасига юзланди.

— Ахир топдим-а,— деди у.

Нехлюдов ўрнидан туриб, Мисси, Миша ва Остен билан саломлашди-да, тўхтаб гаплаша бошлади. Мисси қишлоқдаги уйларига ўт тушиб, холалариникига кўчиб кетишга мажбур бўлганларини гапириб берди. Остен шу баҳонада ўт тушиш ҳақида бир латифа айта бошлади.

Нехлюдов Остеннинг гапига қулоқ солмай опасига мурожаат қилиб:

— Келганингга жуда хурсандман,— деди.

— Келганимга анча бўлди,— деди Наталья Ивановна,— Аграфена Петровна икковимиз бирга келдик.— У Аграфена Петровнага имо қилди. Шляпа ва енгил пальто кийган Аграфена Петровна халақит беришни истамай узоқдан туриб тортинчоқлик билан Нехлюдовга мулоийимгина таъзим қилди,— сени қидирмаган жойимиз қолмади.

— Мен бу ерда ухлаб қолибман. Келганингга жуда хурсандман,— деб такрорлади Нехлюдов.— Сенга хат ёза бошлаган эдим,— деди у.

— Йўғ-э,— деди Наталья Ивановна чўчиб,— нима деб?

Мисси опа-ука орасида ўзаро суҳбат бошланганини сезиб, йигитлари билан бир чеккага чиқди. Нехлюдов опаси билан дераза ёнидаги духоба диванчага, аллакимнинг юки, катта жун рўмол ва картон қутиси олдига ўтирди.

— Кеча сизларникидан кетганимдан кейин қайтиб бориб узр сўрамоқчи бўлдим-у, лекин бунга у қандай қарашини билмадим,— деди Нехлюдов,— эринг билан қўпол муомалада бўлдим, шунинг учун азоб чекдим,— деди у.

— Мен билган эдим, атайлаб қилмаганингга ишончим комил эди,— деди опаси,— ўзинг биласан-ку...

Наталья Ивановна кўзига ёш олди-да, укасининг қўлини ушлади. Гапи мужмал бўлса-да, Нехлюдов уни тўла тушунди ва таъсирланиб кетди. Унинг сўзлари: мен бутун қалбимни эгаллаган муҳаббатдан, яъни эримга бўлган муҳаббатдан қатъи назар, сен укамга бўлган муҳаббатимни муҳим деб биламан ва қадрлайман, сен билан

аразлашиш менга оғир азоб беради, деган маънони билдирир эди.

— Раҳмат, раҳмат, сенга... Эҳ, бугун нималарни кўрмадим,— деди у тўсатдан иккинчи ўлган маҳбусни эслаб,— икки маҳбус ўлдирилди.

— Қандай қилиб ўлдирилди?

— Шундай, ўлдирдилар. Шу иссиқда йўлга олиб чиққанлар. Икки маҳбусни офтоб уриб ўлган.

— Йўғ-э? Қандай қилиб? Шу бугун-а? Ҳозир-а?

— Ҳа, ҳозир. Уликларини ўз кўзим билан кўрдим.

— Нега ўлдиришди? Ким ўлдирди?— деди Наталья Ивановна.

— Уларни зўрлаб йўлга олиб чиққанлар ўлдиришди,— деди гижиниб Нехлюдов опасининг бу масалага ҳам эрининг кўзи билан қараётганини ҳис этиб.

— Оҳ, парвардигори олам!— деди яқин келган Аграфена Петровна.

Нехлюдов стол ёнида кўкрагига салфетка боғлаб, крющон ичиб ўтирган, шу топда унга ўгирилиб қараган кекса князга:

— Ҳа, шу бахти қароларнинг бошига келган фалокатлардан беҳабармиз, аммо буни билиб қўйиш керак,— деб қўшиб қўйди.

— Нехлюдов!— деб қичқирди князь.— Муздаккина крющон ичиб оласизми? Йўлга жуда яхши-да!

Нехлюдов унинг таклифини рад қилди, юзини ўгирди.

— Хўш, энди нима қиласан?— деб гапини давом этдирди Наталья Ивановна.

— Қўлимдан нима келишини ўзим билмайман-у, лекин бир нима қилишим кераклигини ҳис этиб турибман. Нимагаки қодир бўлсам, ҳаммасини қиламан.

— Ҳа, ҳа, тушунаман. Мана буларни-чи,— деди опаси жилмайиб, кўзи билан Корчагинни имо қилиб,— наҳотки у билан алоқангни узган бўлсанг?

— Тамоман, ўйлайманки, иккала томон ҳам таасуф қилмайди.

— Афсус, афсус. Мен қизни яхши кўраман. Ҳай, майли, айтганингдек бўлсин. Лекин сен анови билан нега ўзингни боғламоқчисан?— деб қўшиб қўйди у қўрқибгина.— Нега кетяпсан?

— Шундай қилишим керак, шунинг учун ҳам кетяпман,— деди Нехлюдов гапни тамом қилишни истагандек қуруққина.

Аммо опасига бундай совуқ муомала қилганига ўзи уялиб кетди. «Бутун ниятимни унга айтсам нима бўлади?— деб ўйлади у.— Майли, Аграфена Петровна ҳам эшитса эшита қолсин»,— деди у ўзига-ўзи кекса оқсочга қарар экан. Аграфена Петровнанинг шу ерда туриши ўзининг қандай қарорга келганини опасига айтишга даъват этарди.

— Катюшага уйланмоқчи бўлганимни-айтяпсанми? Мен-ку, уйланмоқчи эдим-а, аммо Катюша қатъиян рад қиляпти,— деди Нехлюдов; унинг овози титраб кетди, у қачонки шу тўғрида гапирса ҳамиша овози титраб кетарди,— у менинг қурбон беришимни истамайди-ю, ўзининг шу аҳволда бўлишига қарамай, кўп нарсадан воз кечаётир. Унинг бир дақиқа жафо чекишига ҳам кўнмайман. Мана, энди кетидан кетяпман, қаерга борса шу ерга бораман, қўлимдан келганича қисматини енгилла тишга ҳаракат қиламан.

Наталья Ивановна ҳеч нарса демади. Аграфена Петровнага, Наталья Ивановнага савол назари билан қарор ва бошини чайқарди. Шу маҳал аёллар хонасидан бояги кириб кетганлар чиқиб қолишди. Бояги чиройли лакей Филипп билан швейцар княгиняни кўтариб чиқиб келишарди. Княгиня уларни тўхтатди, Нехлюдовни имлаб чақирди, қўша-қўша узуклар тақилган оппоқ қўлини унга узатди. У қўлимни қаттиқ қисар деб ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетган эди.

— *Erouvantage*¹ — деди княгиня куннинг исиб кетганига ишора қилиб,— мен бунга чидолмайман. Се *climat me tue*².— Рус иқлимининг кескинлиги ҳақида гапириб, Нехлюдовни ўзлариникига келишни таклиф этди-да, княгиня хизматкорларига имо қилди,— албатта келинг,— деб қўшиб қўйди у йўл-йўлакай чўзинчоқ юзини Нехлюдовга ўгириб.

Нехлюдов платформага чиқди. Княгиняни кўтарган одамлар ўнгга, биринчи класс томонга юрди. Нехлюдов юкини кўтарган артелчи ва ўз қопини орқалаган Тарас билан чапга бурилди.

— Мана бу менинг йўлдошим,— деди Нехлюдов опасига Тарасни кўрсатиб. У Тараснинг бошига тушган воқеани олдин гапириб берган эди.

¹ Даҳшат! (Франц.)

² Бу ҳаво мени ўлдиради. (Франц.)

Нехлюдовнинг учинчи класс вағони рўпарасида тўхтаганини, юк кўтарган артелчи билан Тараснинг ўша ёққа кириб кетганини кўрган Наталья Ивановна:

— Наҳотки, учинчи классдан жой олсанг?— деб сўради.

— Шу ер қулайроқ, Тарас икковимиз бирга кетамиз,— деди Нехлюдов.— Ҳа, айтмоқчи,— деб қўшиб қўйди у,— Кузминскоедаги ерни ҳанузгача деҳқонларга берағним йўқ, мабодо ўлиб кетсам, болаларингга мерос бўлиб қолади.

— Дмитрий, гапирма,— деди Наталья Ивановна.

— Агар бериб юборган тақдиримда ҳам, шуни айтишим мумкинки, бутун қолган нарсам болаларингники бўлади. Негаки, уйланишим даргумон, мабодо уйлангудек бўлсам ҳам, болам бўлмайди... ҳар нечук...

— Дмитрий, қўй, бунақа гапларни гапирма,— дерди Наталья Ивановна. Аммо Нехлюдов унинг бу сўзларни мамнуният билан тинглаётганини кўриб турарди.

Олдинда, биринчи класс вағони олдида тўпланган бир гуруҳ одам княгиня Қорчагина олиб кирилган вагонга қараб туришарди. Қолган одамлар жой-жойини эгаллаган эди. Кечикиб қолган пассажирлар платформа тахталарини тарақлатиб югуриб ўтар, кондукторлар эшикларини тарақ-туруқ ёпиб, жўнайдиғанларни вагонга чиқишга, кузатувчиларни чиқиб кетишга даъват қиларди.

Нехлюдов офтобда туриб исиб кетган сассиқ вагонга кирди-ю, дарҳол тормозга қайтиб чиқди.

Моладаги шляпа кийган, елкасига нақидка ташлаган Наталья Ивановна вагон рўпарасида Аграфена Петровна ёнида турар ва нима тўғрисида гапиришини билолмай гаранг эди. Ҳозир ҳатто... *Ecrivez!* деб ҳам бўлмайди. Чунки жўнаб кетувчилар айтадиған одатдаги бу сўзни опа-ука аллақачонлардан буён мазах қилиб юришарди. Мол-дунё ва меросхўрлик ҳақидаги бояғи қисқагина суҳбат, опа-ука ўртасида ҳосил бўла бошлаган меҳрибонлик, биродарлик муносабатларини дарҳол барбод қилиб юборган эди. Улар энди ўзларини бегонадек ҳис этардилар. Шунинг учун ҳам, поезд ўрнидан қўзғалганда Наталья Ивановна ҳатто қувонди ҳам, чунки энди, хомуш бўлиб бош лиқиллатиб, мулоғим товуш билан:

¹ Хат ёзиб туринг. (Франц.)

«Хайр, хайр энди, Дмитрий!» деб туриш мумкин эди. Вагон сал нари кетиши билан эса у укаси иккови ўрта-сидаги суҳбатни эрига қандай қилиб айтиш ҳақида ўй-лай бошлади-ю, қиёфаси жиддий ва ташвишли тус олди.

Нехлюдов ҳам, опасига фақат яхшиликни раво кўргани ва ундан ҳеч нарсани яширмаганига қарамай, ҳозир унинг олдида ўзини қандайдир ўнғайсиз ҳис этар, унинг олдидан тезроқ жўнаб кетишни истар эди. Энди опасининг бир вақтлар ўзига жуда яқин бўлган Наташа эмаслигини, ўзига тамомила ёт ва нохуш бўлган сержун эрнинг қули эканини ҳис этарди. Нехлюдов буни, унинг эрини қизиқтирадиган масала ҳақида, — ерни деҳқонларга бериш, мерос ҳақида гап очганида опасининг юзи айниқса жонланиб кетганидан очиқ-равшан кўриб олган эди. Бу унга оғир ботди.

XI

Кунни билан офтобда қизиган, лиқ тўлгаң учинчи класснинг катта вагони шу қадар дим эдики, Нехлюдов вагонга кирмай, тормозда тураверди. Лекин бу ер ҳам дим эди. Вагонлар уйлар ёнидан ўтиб, шабада эса бошлагандагина Нехлюдов кўкрагини тўлдириб нафас олди. «Ҳа, ўлдиришди», — деди опасига айтган сўзларни такрорлаб. Шу бугунги таассуротлар ичида унинг тасаввурда ёрқин гавдаланган нарса иккинчи ўлик маҳбуснинг келишган пешонаси, сочи қирилган, кўкиш бошининг пастидаги кичкинагина қулоғи, хушрўй юзи бўлди. «Бутун даҳшат шундаки, уни ўлдиришди, лекин ким ўлдирганини ҳеч ким билмайди. Ўлдиришгани аниқ. Уларни ҳам барча маҳбуслар қатори Масленниковнинг буйруғига асосан олиб кетишган. Масленников одатдагича буйруқ бериб, тепасига босма сарлавҳа ёзилган қоғозга хунуқкина қилиб аҳмоқона имзосини чекиб юборган, лекин ҳеч қачон бу ишда ўзини айбдор деб ҳисобламайди, албатта. Маҳбусларни кўрикдан ўтказган авахта доктори ҳам ўзини ҳеч айбли деб санамайди. У ўз вазифасини ўрнига қўйиб бажарди, мадори йўқларни олиб қолди, куннинг бундай иссиқ бўлишини, маҳбусларни, бу қадар кўп одамни кеч олиб кетишлари унинг хаёлига келмаган албатта. Турма мутасаддис-чи? Мутасадди фалон кунни шунча каторгачи, шунча сургун қилинувчи, эркак, хотин

жўнатилсин деган буйруқни адо этган, холос. Фалон ерда шунча маҳбусни қабул қилиб олиб, ҳисобга тўғри қилиб топширишдан иборат бўлган вазифасини адо этувчи конвой ҳам айбдор бўла олмайди. Этапни у одатдагича, қоидага мувофиқ ҳайдаб келган ва боя Нехлюдов кўрган иккита шундай кучли одамнинг иссиққа чидолмай ўлиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган албатта. Ҳеч ким айбдор эмас-у, одамлар ўлдирилган. Улар худди айбсиз одамлар томонидан ўлдирилган.

«Буларнинг ҳаммаси шунинг учун рўй бердики,— деб ўйлайди Нехлюдов,— мана шу одамларнинг ҳаммаси — губернаторлар, назоратчилар, даҳа миршаблари, миршаблар: «Шундай ҳоллар борки, бу вақтда инсон билан инсоний муомалада бўлиш шарт эмас», деган қоида бор деб ўйлайдилар. Шу одамларнинг ҳаммаси — Масленников ҳам, назоратчи ҳам, конвой ҳам,— агар улар губернатор, назоратчи ёки офицер бўлмаганларида эди, одамларни шундай иссиқда, шунчалик тиқилинчда олиб кетиш қалай бўлар экан, деб йигирма мартадан ўйлаган бўлишарди, йўлда йигирма марта лаб тўхтаган бўлишарди, бирон кишининг ҳолдан тойганини, ҳансираб қолганини кўрсалар уни тўдадан айириб сояга олиб чиқишарди, сув беришарди, дам олдиришарди, бирор бахтсизлик рўй берса ачинишарди. Улар бундай қилишмади, ҳатто бошқаларнинг шундай қилишига халақит беришди, чунки улар одамларни ва улар олдидаги ўз бурчларини эмас, ўз хизматлари ва унинг талабларини устун кўришарди. Инсоний муносабатлар талабидан бу талабларни юқори қўйишарди. Ҳамма гап шунда,— деб ўйларди Нехлюдов.— Агарда, ҳеч бўлмаса бир соатга, ёнги айрим ҳолларда, инсонпарварлик ҳиссидан кўра муҳимроқ ҳис бор деб ҳисобланса, бундай тақдирда киши ўзини айбдор ҳисобламай туриб инсонларга ёвузлик қилиш асло мумкин эмас.»

Нехлюдов шу қадар хаёлга ботган эдики, ҳатто ҳавонинг ўзгарганини ҳам сезмади: қуёш олдиндаги пастак парча булут ортига яшириниб, ғарб томондаги уфқдан оч кул ранг булут ёпирилиб келмоқда, ўша ёқда, узоқда — далалар, ўрмонлар тепасида ёмғир қуймоқда эди. Булутдан ёмғир иси келиб турарди. Аҳён-аҳёнда булутни чақмоқ ёриб ўтар, вагонларнинг тарақ-туруқи момақалди роқнинг гулдураши билан араллашиб кетарди. Булут борган сайин яқинлашиб келарди, шамол суриб келаёт-

ган ёмғир томчилари тормоз майдончасига ва Нехлюдовнинг пальтосига туша бошлади. Нехлюдов нариги томонга ўтиб олди-да, кўпдан буён ёмғир тилаб ётган тупроқ билан буғдой ҳиди келиб турган салқин ҳаводан нафас олиб, ғир-ғир ўтиб турган боғлар, ўрмонлар, сарғая бошлаган буғдойзорлар, ҳамон яшил тусдаги сули майдонлари ва яшнаб ётган картошка барглари, қорайиб кўринган жўякларни томоша қила бошлади. Ҳамма нарсага лак берилгандек очилиб: яшил нарсалар ям-яшил, сариқлари сап-сариқ, қоралари қоп-қора тус олди.

— Қуй, қуявер!— дерди Нехлюдов далалар, боғлар ва полизларнинг ҳаётбахш ёмғир остида жонланаётганидан севишиб.

Сел узоқ давом этмади. Булутлар қисман ёмғирга айланиб, қисман сузиб ўтиб кетди. Энди ҳўл ерга тик ёғаётган ёмғирнинг сўнги, майда томчилари тушмоқда эди. Қуёш яна мўралади, ҳаммаёқ ярақлаб кетди, шарқ томонда уфқ тепасида у қадар баланд бўлмаса-да, гунафша ранги равшанроқ ёнган, фақат бир томони узилиб қолган камалак пайдо бўлди.

Табиатдаги бу ўзгаришлар тугаб, поезд икки томони қиялик чуқурга тушиб борар экан:

«Нима ҳақида ўйлаётувдим-а?— деб сўради Нехлюдов ўзидан.— Ҳа, мен ана шу одамларнинг ҳаммаси: аксарият ювош, меҳрибон бўлган бу одамлар хизматда бўлгани учун ҳам шундай сержаҳл бўлиб кетишган, деб ўйлаётим эдим».

Нехлюдов Масленниковга авахтадаги аҳволни гапириб берганда унинг совуққонлик билан тинглаганини, назоратчининг бағритошлигини, аравага ўтиришга рухсат бермаган ва поездда бир хотиннинг не азоблар билан туғаётганига парво қилмаган конвой офицерининг шафқатсизлигини эслади. «Шу одамларнинг ҳаммаси фақат хизмат қилиб турганлари учунгина раҳм-шафқат деган оддий ҳисдан маҳрум бўлганлар. Улар хизматда бўлганлари учун ҳам, мана бу тош ётқизилган ер ёмғирни сингдирмагани каби инсонпарварлик ҳиссини сингдира олмайдилар,— деб ўйларди Нехлюдов турли рангдаги тошлар ётқизилган қия йўлга қарар экан. Қия йўл ёққан ёмғирни сингдирмагани учун сув ариқ-ариқ бўлиб оқиб тушиб кетмоқда эди.— Ўйиб ясалган йўлларга тош ётқизиш зарурдирку-я, лекин баландликдаги ерлар сингари ўт, буғдой, бута ва дарахтлар ўсиб-униши мум-

кин бўлган ернинг бекор ётишини кўриш жуда ачинарли. Одамлар ҳам худди шундай,— деб ўйларди Нехлюдов,— шу губернаторлар, назоратчилар, миршаблар, байки керакдир, лекин асосий инсоний хислатлардан, бир-бирига муҳаббат ва раҳм-шафқат ҳиссидан маҳрум бўлган одамларни кўриш даҳшатли».

«Ҳамма гап шундаки,— деб ўйларди Нехлюдов,— шу одамларнинг ҳаммаси қонундан ташқари нарсаларни қонуний деб билади ва худонинг ўзи инсонлар кўнглига солган абадий, ўзгармас, зарурий қонунларни қонун деб тан олмайдилар. Шунинг учун ҳам бу одамларга ишим тушганда қийналаман,— деб ўйларди Нехлюдов.— Мен улардан кўрқаман. Ҳақиқатдан ҳам булар хавfli одамлар. Қароқчилардан ҳам. Қароқчи ҳар ҳолда шафқат қилиши мумкин, булар эса шафқат қилмайди: мана бу тошлардан гиёҳ унмагани каби улардан ҳам яхшилик чиқмайди. Уларнинг шу хусусияти айниқса даҳшатли. Пугачевлар, Разинларни даҳшатли дейишади. Булар улардан кўра минг карра кўрқинчли,— деб ўйлашда давом этди у.— Агарда, замонамиз кишилари, христианлар, муруватли, оддий кўнгилчан одамлар энг даҳшатли ёвузлик қилганда, ўзларини гуноҳкор деб ҳис этмасликлари учун нима қилиш керак, деган психологик масала берилса, унинг жавоби фақат битта бўлиши мумкин: ҳозир аҳвол қандай бўлса шундайлигича қолиши керак, шу одамлар губернатор, назоратчи, офицер, полициячи бўлиши, яъни биринчидан, одамларга оға-инилик муносабатида бўлмай уларни оддий буюм деб билишга монелик қилмайдиган, давлат хизмати деб аталган иш борлигига ишонишлари керак, иккинчидан эса, шу одамлар ана шу давлат хизматига шундай боғланиб қолган бўлишлари керакки, одамларга нисбатан қилган ишларининг оқибатига ҳеч ким жавобгар бўлмасин. Шу шарт-шароит бўлмаганда бизнинг замонда мен бугун ўз кўзим билан кўрган даҳшатли ҳодисалар рўй бермасди. Ҳамма гап шундаки, одамлар ўрни келганда инсонга меҳрсизлик билан муомала қилиш мумкин деб ўйлайдилар, ваҳоланки бундай ҳоллар йўқ. Буюмни аямаслик мумкин: аямай дарахт кесиш, кўнгилсизлик билан ғишт қуйиш, темир қиздириш мумкин; асаларилар билан эҳтиёткорликсиз муносабатда бўлиш мумкин бўлмагани каби, одамларга ҳам меҳрсиз муносабатда бўлиш мумкин эмас. Асал-

ариларнинг хусусияти шундай. Агар асаларига эҳтиёт бўлмай қарасанг уларга ҳам, ўзингга ҳам зиён етказасан. Одамлар ҳам худди шундай. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки одамларнинг бир-бирини севиши инсоният дунёсининг асосий қонунидир. Инсон ўзини ишлашга мажбур эта олади, аммо ўзини севишга мажбур қилолмайди, бу тўғри. Лекин бундай одамлар билан, айниқса агар улардан бир нарса талаб қиладиган бўлсанг, меҳрсиз муносабатда бўлиш мумкин деган хулоса чиқариб бўлмайди. Одамларга муҳаббатинг бўлмаса, жим юравер,— деб ўйларди Нехлюдов ўзича,— ўз ишинг билан, буюмлар билан, истаган нарсанг билан шуғуллангин-у, фақат одамлар билан эмас. Иштаҳа боридагина овқатланиш зиёнсиз ва фойдали бўлгани каби, севган пайтингдагина одамлар билан муносабатда бўлиш фойдали ва зиёнсиздир. Одамларга ҳам кеча поччангга қилган муомалангдек совуқ муносабатда бўлар экансан, бошқа одамларга нисбатан шу бугун кўргангидек шафқатсиз ва ваҳшиёна муносабатнинг поёни бўлмайди, ўзим учун ҳам азоб-уқубат бениҳоя бўлади, буни ўз умримда синаб кўрганман. Ҳа, ҳа, шундай,— деб ўйларди Нехлюдов.— Бу яхши, дуруст!»— деб такрорларди у,— жазирама иссиқдан кейин салқин тушганидан роҳатланиб, кўпдан буён ўзини машғул этган масалани жуда равшан тушуниб олганлигидан хурсанд бўлиб.

XLI

Нехлюдов жойлашган вагон ярмигача одам билан тўлган эди. Бу ерда хизматкорлар, мастеровойлар, фабрика ишчилари, қассоблар, яхудийлар, гумашталар, аёллар, ишчиларнинг хотинлари, бир солдат ва икки хоним (бири ёш, иккинчиси қарироқ бўлиб, яланғоч қўлига билагузуклар таққан эди), ҳамда қора фуражкасига кокарда таққан жиддий қиёфадаги жаноб бор эди. Жойлашиб анча хотиржам бўлиб олган шу одамларнинг ҳаммаси, бири писта чақиб, бошқа бири папирос чекиб, яна бошқалари бир-бири билан суҳбатлашиб, жимгина ўтирардилар.

Тарас, кираверишда ўнг қўл томонда Нехлюдовга жой олиб, рўпарасидаги сермукул, камзулининг олди очиқ киши билан жонланиб гаплашиб ўтирарди. Нех-

людов кейинчалик билса, бу ўз уйига кетаётган боғбон экан. Нехлюдов Тараснинг олдига етмасдан берироқда қишлоқ кийимидаги ёшгина жувон билан гаплашиб ўтирган чол олдида тўхтади, серсавлат, оппоқ соқолли чол ип газламадан тикилган камзул кийган эди. Жувоннинг ёнида янги сарафан кийган, оқиш сочлари ўриб қўйилган етти яшар қизалоқ оёғини осилтириб писта чақиб ўтирарди. Чол бошини кўтариб Нехлюдовга қаради, ёлғиз ўзи ўтирган сирли скамейкадан камзулининг барини йиғиштириб олди-да, мулойимгина:

— Марҳамат, ўтиринг,— деди.

Нехлюдов ташаккур билдириб кўрсатилган жойга ўтирди. Нехлюдов ўтириши билан жувон ҳикоясини тўхтаган еридан бошлаб давом этдирди. Жувон шаҳардан — эри олдидан келаётганини, борганда эри қандай кутиб олганини ҳикоя қиларди.

— Масленицада бўлган эдим, худо насиб этиб, ма-на энди яна келдим,— дерди у. — Энди худо хоҳласа рождествода тагин келаман.

— Яхши қилибсиз,— деди чол Нехлюдовга ўгирилиб қараб,— хабар олиб туриш керак, бўлмаса ёш одам, шаҳарда ёмон юриб кетиши мумкин.

— Йўқ, бува, меники унақа одамлардан эмас. Аҳмоқлик қилмайди, қиздеккина одам. Топган пулини бир тийинигача уйга юборади. Қизини кўриб шундай севиндики, асти қўяверасиз,— деди жувон жилмайиб.

Писта чақиб, онасининг ҳикоясини тинглаб ўтирган қизалоқ, онасининг сўзини тасдиқлагандай ақлли кўзлари билан чолнинг юзига ва Нехлюдовга секингина қараб қўйди.

— Ақлли-хушли бўлса, дуруст,— деди чол.— Ановинақа билан иши йўқми?— деб қўшиб қўйди у кўзи билан йўлакнинг нариги бошида ўтирган, афтидан фабрика ишчиларидан бўлган эр-хотинга ишора қилиб.

Эри бошини кўтариб, шишани оғзига қўйиб ароқ ичарди, шиша олинган қопни ушлаб ўтирган хотини эса эрига тикилиб турарди.

— Йўқ, меники ичмайдиам, чекмайдиам,— деди чолнинг ҳамсуҳбати бўлган жувон ўз эрини яна бир бор мақташга баҳона топилганидан севиниб.— Бунақа одамлар дунёда кам топилади, бува. Шунақа одам,— деди жувон Нехлюдовга ўгирилиб.

— Ақлли бўлса бўлди,— деб такрорлади ароқ ичаган ишчига қараб ўтирган чол.

Ишчи шишадан ичиб бўлиб хотинига узатди. Хотини ишани олди ва бошини чайқаб, кула-кула оғзига тутди. Нехлюдов билан чолнинг ўзларига қараб турганига ўзи тушган ишчи:

— Ҳа, бек? Ичаётганимизга кўзингиз тушдими?— деди уларга мурожаат қилиб.— Ишлаётганимизни ҳеч ким ўрмайди, ичаётганимизни ҳамма кўради. Ишлаб топманман — ўзим ҳам ичаман, хотинимга ҳам ичираман. Тап тамом, вассалом.

— Ҳа, ҳа,— деди Нехлюдов нима жавоб беришини билмай.

— Тўғрими, бек? Аёлим забардаст хотин! Аёлимдан хурсандман, нимага деганингизда кўнгиличан хотин. Тўғрими гапим, Мавра?

— Ма, ол. Мен бўлдим,— деди хотини шишани узатиб.— Мунча валдирайсан,— деб қўшиб қўйди у.

— Мана шунақа,— деб давом этди ишчи,— яхшиликка яхши-ю, баъзан мойланмаган аравага ўхшаб гижирлаб ҳам қўяди. Мавра, тўғрими гапим?

Мавра кулиб, мастона ҳаракат билан қўл силтаб қўйди.

— Бошлади энди...

— Мана шунақа, маълум бир вақтгача яхши бўлиб туради, аммо думини босиб олсанг, бошингга шундай кунни соладикки, қочгани жой тополмайсан... Гапнинг очиги шу. Мени кечирасиз, бегим. Озгина отиб олдим, бошқа нима ҳам қилай...— деди ишчи ётишга ҳозирланиб, сўнгра бошини жилмайиб ўтирган хотинининг тиззасига қўйди.

Нехлюдов чол билан гаплашиб ўтирди. Чол унга ўзининг печкачи эканини, эллик уч йилдан буён ишлашини, шу ёшга етгунча қурган печкасининг сон-саногига етолмаслигини, энди дам олиш ниятида эканини, бироқ, бунга фурсат топа олмаётганини сўзлаб кетди. У шаҳарга бориб, болаларини ишга жойлаб қўйибди, энди қишлоғига, уйдагиларнинг ҳол-аҳволидан хабар олгани кетаётган экан. Чолнинг ҳикоясини тинглаб бўлгач, Нехлюдов ўрнидан турди-да, Тарас олиб қўйган жойга кетди.

Тараснинг рўпарасида ўтирган боғбон бошини кўтариб Нехлюдовга қаради-да:

— Келинг, ўтиринг, бек. Қопни бу ёққа олиб қўямиз,— деди мулойимгина.

Тарас жилмайиб жарангдор овоз билан:

— Кўнгил кенг бўлса, ҳаммамиз ҳам сиғамиз,— деди-да, кучли қўллари билан икки пудлик қопни қушдек енгил кўтариб дераза тагига олиб қўйди.— Жой кўп, бўлмаса тик турсаям бўлади, сўрининг тагида ётса ҳам бўлаверади. Бемалол. Жой талашишни ким қўйибди!— дерди юзи ёришиб кетган Тарас кўнгилчанлик ва мулойимлик билан.

У ўзи ҳақида гапириб, агар ичиб олмасам, сўз топа олмайман, вино ичиб олгандан кейин ширин сўзлар қайнаб чиқа беради ва ҳар қанақа гапни дўндираман, деди. Ҳақиқатан ҳам, Тарас ичмаган пайтида кўпинча миқ этмай ўтирар эди; ичиб олганида эса (бундай ҳодиса унинг ҳаётида камдан-кам рўй берарди), у гапдон бўлиб қоларди. Шундай кезларда унинг маҳмадоналиги тутиб, ширин сўз, ростгўй бўлиб қолар, мулойим бўлиб кетарди. Бу мулойимлик унинг кўк кўзларида, лабларидан аримаган латиф табассумида барқ уриб турарди.

Тарас бугун худди шундай кайфиятда эди. Нехлюдовнинг яқинлашиб келиши унинг ҳикоясини бир дақиқага бўлди. Аммо Тарас қопни жойлаштириб қўйгач, яна аввалгидек ўтириб олди-да, кучли ишчи қўлларини тиззасига қўйиб, боғбоннинг кўзига кўзини тикиб, сўзини келган жойидан давом эттирди. У янги танишига хотини воқеасини, уни нега Сибирга сургун қилаётганларини, нега ўзи хотини кетидан Сибирга кетаётганини бутун тафсилотлари билан ҳикоя қила кетди.

Нехлюдов бу тафсилотларни сира эшитмаган эди, шунинг учун қизиқиб тинглай бошлади. Нехлюдов келганда Тарас заҳарлаш воқеаси содир бўлгандан кейин, оила аъзолари буни Федосья қилганини билиб олишганини ҳикоя қилаётган эди.

— Қайғу ҳасратимни айтиб беряпман,— деди Тарас Нехлюдовга дўстона самимий гапириб.— Кўнгилчан, яхши одамга дуч келиб қолдим, гапдан гап чиқиб, сўзлаб беряпман.

— Ҳа, ҳа,— деди Нехлюдов.

— Мана шундай қилиб, иш очилди, оғайни. Ойим ўша кулчани олди-да: «урядникка бораман» деб туриб олди. Отам, кўпни кўрган одам. «Қўя тур, кампир, келин ҳали жуда ёш, нима қилганини ўзиям билмайди, раҳм

қилиш керак. Қўй, эси кириб қолар», деди. Қани энди ойим қулоқ солса. «Биз буни уйда олиб ўтирсак, ҳаммамизнинг бошимизга етади», деди-да, тўғри урядникнинг олдига борди. Қарабанки, урядник етиб келибди... Гувоҳлар чақирилди.

— Сен-чи, сенга нима бўлди?— деб сўради боғбон.

— Мен бўлсам, оғайни, қорнимнинг оғриғига чидай олмай додлаб ётибман. Отам аравани қўшди, Федосьяни ўтқазди-да, терговчиникига қараб кетди. Федосья бўлса, оғайни, бошида ҳаммасини бўйнига олган, терговчига ипидан-игнасигача гапириб берган-қўйган. Маргимушни қаердан олгани борми, қандай қилиб нонга солиб пиширгани борми, ҳаммасини айтиб берган. «Нега шундай қилдинг?»— деса: «Ундан кўнглим совуди. У билан тургандан кўра, Сибирга сургуни бўлганим яхши», дебди. Мен билан туришни хоҳламайман дегани бу,— дерди Тарас жилмайиб.— Шундай қилиб ҳаммасини бўйнига олган-қўйган. Албатта уни қамашган. Отам ёлғиз қайтди. Бу ёқда ўрим пайти етиб келди, аёллардан битта онамнинг ўзи, уям ишга ярамайди. Энди нима қиламиз, кафилга чиқариб бўлармикан, деб хўп ўйладик. Отам бошлиқлардан бирининг олдига борди, ҳеч нима чиқмади, бошқасининг олдига борди. Шунақа бошлиқлардан бештачасининг олдига борди. Бор-э, деб қўлини ювиб қўлтиққа урмоқчи бўлиб турганида тўраларнинг биттасига дуч келиб қолган. Фирибгарликнинг уччига чиққан тўра экан. «Беш сўм берсанг ишингни тўғрилаб бераман», деган. Хуллас, уч сўмга келишишган. Шундай қилиб дегин, оғайни, Федосьянинг сепларини, матоларини гаровга қўйиб, пул олиб бердим. Шу қоғозни ёзиб бериши биланоқ,— деди Тарас гўё ҳозир муҳим бир гап айтадигандек чўзиб,— мушкулумиз осон бўлди-қўйди. Узим анча тузалиб қолган эдим, хотинимни олиб келгани ўзим шаҳарга тушдим. Шундай қилиб дегин, оғайни, шаҳарга етиб бордим. Отни карвонхонага қўйдим, қоғозни олиб авахтага бордим. «Ҳа, нима дейсан?» Шундай-шундай, аёлим шу ерда қамалиб ётибди, дедим. «Қоғозинг борми?»— дейди. Дарров қоғозни узатдим. Қаради-да: «Шошмай тур»,— деди. Тахта сўрига ўтириб кута бошладим. Кун қиёмдан ошиб қолди. Бошлиқ чиқиб келди: «Варгушов сенмисан?»— деди.— «Ҳа, мен».— «Бор, олиб кетавер»,— деди. Дарҳол дарвоза очилди. Федосьяни ўз кийимида олиб чиқишди. «Юр энди, кета-

миз».—«Пиёда келганмисан?»—«Йўқ, отим бор». Карвонхонага келдик, ижара ҳақи тўладим, отни қўшдим, қолган пичанларни аравага босдим. Федосья ўтириб, рўмолига ўралиб олди. Йўлга тушдик. У индамайди, мен ҳам чурқ этмайман. Уйга яқинлашиб қолганимизда у: «Онамиз саломатмилар?»—деб сўраб қолди. «Ҳа, саломатлар»,— дедим мен. «Отамиз-чи, соғмилар?»—«Соғ». «Кечир мени, Тарас, нодонлик ўтди мендан. Нима қилганимни ўзим ҳам билмайман», дейди. Мен бўлсам: «Кўп гап эшакка юк — аллақачон кечирганман», дедим-Ортиқ гаплашмадик. Уйга келишимиз билан онамнинг оёғига йиқилди. Онам: «Худо кечирсин», деди. Отам омонлашди-да: «Ўтган ишга салават. Яхши турсаларинг бўлди. Вақт зиқ, экинни йиғиб-териб олиш керак. Гўнг солиб яхши ишлангани учун худодан бўлиб жавдар ҳосили шундай мўл бўлдики, ўроқ ҳам ўтмайди, бир-бирига чалкашиб кўрпа бўлиб тўшалиб қолибди. Ўриб олиш керак. Эртага Тараска икковинг ўримга чиқинглар» деди. Шундай ғайрат билан ишга тушиб кетдики, асти қўявер. Унинг ишини кўрсанг ҳайрон қоласан. Ўша маҳаллар ижарага олган уч ботмон еримиз бор эди. Худо бериб, жавдар ҳам, пичан ҳам шундай бўлиб бердики, асти қўяверасан. Мен ўраман, у боғлайди, баъзида икковимиз баравар ўрамиз. Мен ишга чечанман, ҳеч қанақа иш писанд эмас, у ҳам чаққон, ишнинг кўзини биллади. Эпчил, чечан, айни кучга тўлган пайти. Ишга ҳам шундай ўч бўлиб қолибдики, баъзида ўзим аранг тўхтаман. Уйга қайтиб келганимизда қўлларимиз шишиб кетган бўлади, зирқирайди, лекин у бўлса, дам олмасдан, овқатланмасданоқ омборга югуради, эрталабга боғ тайёрлайди. Унга нима бўлди?!

— Сенгаям меҳр-муҳаббати ошдимми?— деб сўради боғбон.

— Нимасини айтасан, шундай апоқ-чапоқ бўлиб кетдики, қўяверасан, бир жон, бир тан бўлиб қолдик. Оғзимдан чиқмасдан бурун гапимни тушуна қолади. Ойимни айтмайсанми, жаҳлидан тушмаган бўлса ҳам: «Федосьямиз ўзгариб қопти-я, аввалги Федосьяга сира ўхшамайди» дейди. Бир куни буғдой олиб келгани араваинг олдида икковимиз ёнма-ён ўтириб кетаётиб: «Федосья, ўшанда нега шундай қилдинг?» деб сўрадим.— «Сен билан бирга туролмайман деган фикрга келувдим. У билан бирга тургандан кўра ўлганим яхши деб ўйла-

дим». — «Энди-чи?» — деб сўрадим. — Энди сенсиз туролмайман», дейди. — Тарас жим бўлиб қолди ва жилмайиб, ҳайратлангандай бош чайқади. — Даладан ҳосилни ўриб-йиғиб олдик. Мен каноп толани ивитгани обориб уйга қайтиб келсам, — Тарас бир оз жим турди-да, кейин давом этди, — судга чақирув қоғози келибди. Биз бўлсак, нимага суд қилишларини унутиб ҳам юборибмиз.

— Бу шайтоннинг васвасаси, — деди боғбон чол, одамнинг ўзига қолса бировнинг жонига қасд қилади-ми? Биз томонда ҳам бир одам... — боғбон ҳикоясини гапириб бермоқчи бўлиб турган ҳам эдики, поезд тўхтаб бошлади.

— Станцияга келиб қолибмиз, шекилли, — деди у, — бориб сув ичиб келиш керак.

Суҳбат тўхтади. Нехлюдов боғбон кетидан эргашиб вагондан чиқди, платформанинг нам тортган тахталарига тушди.

XLII

Нехлюдов вагондан чиқмасиданоқ станция қўрасида ҳар қайсисига тўрттадан, учтадан от қўшилган ҳашаматли экипажларга кўзи тушди. Боқилган семиз отлар қўнғироқларини шинғирлатиб тўрар эди; ёмғирда ҳўл бўлиб қорайган платформага тушганда эса биринчи класс вағони олдида бир тўда одам турганини кўрди. Шляпасига қиммат баҳо патлар таққан, сув ўтказмайдиган ёзлик пальто кийган, барваста семиз хотин ва велосипедчилар костюми кийган, оёғи ингичка, новча йигит одамлар орасида ажралиб турарди. Йигит бўйнига қиммат баҳо қайиш бойланган итни етаклаб олган эди. Уларнинг орқасида плашч ва соябон кўтарган лакейлар ва извошчи турарди. Буларнинг ҳаммаси кутгани чиққан кишилар эди. Шу бир тўда одамнинг ҳаммаси семиз хонимдан тортиб узун камзулининг барини ушлаб турган извошчигача — ҳаммаси тўқ ва худписанд одамлар экани кўзга ташланиб турарди. Шу бир гуруҳ одам атрофида қизиқсинувчи ва бойлар олдида хушомадгўйлик қилувчи кишилар: қизил фуражкали станция бошлиғи, жандарм, ёзда поезд келганда ҳар вақт ҳозирнозир бўлиб турадиган, маржон таққан, рус кийимидаги ориқ қиз, телеграфист, эркак ва аёл пассажирлар тўланди.

Нехлюдов ит етаклаган йигитни таниди. Бу гимназист, ёш Корчагин эди. Семиз аёл эса Корчагинлар кўчиб келаётган ер-мулкнинг эгаси, княгинянинг синглиси эди. Этик кийган, уқалари ялтираб турган обер-кондуктор вагон эшигини очиб, таъзим билан унинг тутқичидан ушлаб турди. Шу маҳал Филипп билан оқ фартук кийган артелчи буклама креслосида чўзинчоқ юзли княгиняни эҳтиёт билан олиб тушдилар; опа-сингиллар кўришишди, княгиня каретада кетадими ё коляскадами, деб французчалаб гаплашишди ва бу гуруҳ станция эшиги томон юрди, энг кейинда соябон ва картон қути кўтарган сочи жингалак оқсоч борар эди.

Нехлюдов яна учрашиб хайрлашиб ўтираманми деб, станция эшигига етмасидан, уларнинг ўтиб кетишини кутиб тўхтади. Княгиня ва унинг ўғли, Мисси, доктор ва оқсоч олдинга ўтиб кетишди, кекса князь эса қайинсинглиси билан орқароқда қолди. Нехлюдов узоқроқда турган бўлса-да, французча суҳбатларининг баъзи жумлалари қулоғига чалинарди. Князь айтган бир гап (аксари шундай бўлади), негадир бутун оҳанги ва ифодаси билан Нехлюдовнинг хотирида қолди.

Князь ўзига ишонган ҳолда шанғиллаб аллаким ҳақида:

— Oh! il est du vrai grand monde, du vrai grand monde¹,— деди-да, эҳтиром билан эргашиб келаётган кондуктор ва юк ташувчиларнинг олдига тушиб, қайинсинглиси билан бирга станция эшигидан чиқди.

Худди шу маҳал қаердандир, станциянинг орқа томонидан чипта кавуш ва калта пўстин кийган, қоп орқалаган бир тўда ишчи чиқиб келди. Ишчилар шипиллаб юриб келиб, дадиллик билан биринчи вагон ёнига бордилар ва энди кирмоқчи бўлиб турган ҳам эдиларки, шу заҳоти кондуктор уларни ҳайдаб юборди. Ишчилар тўхтаб турмасдан, шошиб, бир-бирларининг оёқларини босиб қўшни вагон томон ўтиб кетдилар ва қопларини вагон бурчаклари ва эшигига қўйиб ичкари кира бошлаган ҳам эдиларки, станция эшиги ёнида турган иккинчи кондуктор уларни кўриб бақириб берди. Вагонга кирган ишчилар шу заҳоти шошиб-пишиб қайтиб чиқишди ва боягидек шипиллаб, дадил юриб нарига,

¹ У буюк, киборлар оламига мансуб одам, ҳа, шундай. (Франц.)

Нехлюдов тушган вагонга қараб кетишди. Кондуктор уларни яна тўхтатди. Улар яна нари кетмоқчи бўлиб турганларида Нехлюдов, вагонда жой бор, кираверинг, деди. Улар Нехлюдовнинг гапига киришди, Нехлюдов уларнинг кетидан вагонга чиқди. Ишчилар жойлаша бошладилар, лекин кокардалик жаноб билан иккала хоним ишчиларнинг бу вагонга жойлашишга журъат қилишини шахсий ҳақорат деб билиб, уларни ҳайдадилар. Ишчилар йигирма чоғлиқ эдилар — ҳаммалари, чоллар ҳам, ёшлар ҳам ҳорғин, қотма юзлари офтобда қорайган эди, улар яна қоплари билан скамейкаларга, девор ва эшикларга туртилиб вагоннинг нариги бошига кетишди, ўзларини гуноҳкор ҳис этган бу одамлар дунёнинг у бошигача боришга, фалон ерга бор десалар ўша ерга, ҳатто мих устига ўтиришга ҳам тайёрдек эдилар.

— Қаёққа тиқилипсанлар, аблаҳлар! Шу ерда жойлашаверларинг,— деб қичқирди рўпараларидан чиққан кондуктор.

Икки аёлнинг бири, ёшгинаси французчани яхши гапириши билан Нехлюдовнинг диққатини жалб қилман деган мақсадда:

— *Voila encore des nouvelles*¹— деди. Билагузукли аёл эса зўр бериб ҳавони искар, башарасини бужмайтирар ва сассиқ қишлоқилар билан ўтиришнинг нақадар кўнгилсизлиги ҳақида алланималар деб вайсарди.

Ишчилар эса, катта хавф-хатардан қутулган одамлар каби севина-севина, тинчланиб жойлаша бошладилар, кифтларини қимирлатиб оғир қопларни елкаларидан тушириб сўри тагига тиқа бошладилар.

Тарас билан гаплашиб ўтирган боғбон ўз ўрнида ўтирмаган эди, энди туриб ўз жойига кетди, Тараснинг ёнида ва рўпарасида учта жой бор эди. Ишчилардан учтаси шу жойга ўтирди, лекин Нехлюдов улар ёнига келганда, унинг эгнидаги башанг кийими уларни шошириб қўйди. Ишчилар кетишга шайланиб ўринларидан турдилар, лекин Нехлюдов улардан бемалол ўтиришни илтимос қилиб, ўзи тахта сўрининг йўл томондаги ёндорига ўтирди.

Икки ишчининг бири, эллик ёшлар чамасидаги киши ҳайрон бўлиб, ҳатто қўрқув аралаш ёш ишчи билан кўз уриштириб олди. Улар Нехлюдовнинг беклар

¹ Шу етмай туриб эди! (Франц.)

сингари сўкиниб, уларни ҳайдаб юбормай, жой берганига таажжубланган, шошиб қолган эдилар. Улар, ҳатто, бунинг оқибати биз учун хунук бўлсамикан, деб чўчидилар ҳам. Бироқ, бунда ҳеч қандай найранг йўқлигини, Нехлюдовнинг Тарас билан бемалол гаплашаётганини кўриб анча тинчландилар, ёшроқ ишчини қол устига ўтирғизиб қўйиб, Нехлюдовдан жойига ўтиришни талаб қила бошладилар. Нехлюдовнинг рўпарасидаги қарироқ ишчи бекка тегиб кетмасин деб чипта кавуш кийган оёғини тагига тортиб, қисилиб ўтирди, лекин бора-бора Нехлюдов билан шунчалик дўстона суҳбатлаша бошладик, ҳикоясининг баъзи жойларига Нехлюдовнинг эътиборини жалб қилмоқчи бўлиб, кафтининг орқаси билан унинг тиззасига уриб-уриб қўярди. У ҳол-аҳволидан, торф ботқоқларида икки ярим ой ишлаб, киши бошига ўн сўмдан пул билан қайтаётганлари ҳақида гапирарди, чунки иш ҳақининг бир қисмини олдиндан, ёлланган пайтларида олиб қўйган эканлар. Унинг гапига қараганда, ўртада икки соатлик танаффус билан тонг отгандан кун ботгунча тиззаларидан сувга ботиб ишлар экан.

— Урганмаган одамга қийин, албатта,— деди у,— чидасанг, кўникиб кетасан. Боқуви яхши бўлса бўлди. Бошда овқатнинг мазаси йўқ эди. Ҳамманинг аччиғи келди, шундан кейин овқатга ҳам сон тегиб қолди, ишлаш ҳам осон бўлди.

Кейин у йигирма саккиз йил бадалида ҳамма вақт иш ахтариб қишлоқдан кетганини, топган пулини уйга, аввал отасига, кейин акасига, эндиликда оилани бошқараётган жиянига юбориб келаётганини, ўзи эса йилда топган эллик-олтмиш сўм пулидан икки-уч сўминигина ўзини сийлаш учун тамаки ва гугуртга олиб қолганини сўзлаб берди.

— Жудаям бегуноҳ эмасман, кези келганда ароқ ичган пайтлар ҳам бўлиб туради,— деб қўшиб қўйди у айбдордек жилмайиб.

У уйда эркаклар ўрнига хотинлари рўзгор тебратётганини, бугун жўнаб кетишлари олдиан пудратчи ярим челак ароқ билан сийлаганини, ораларида битталари ўлиб қолганини, биттаси бетоб бўлиб қайтаётганини гапириб берди. Уша касал ҳам шу вагонда, бурчакда ўтирарди. Бу лаблари кўкариб кетган, ранги заъфарондек бола эди. Уни безгак жонидан тўй-

дириб юборган бўлса керак. Нехлюдов бола олдига борди, лекин у Нехлюдовга шундай жиддий ва мунгли қарадики, Нехлюдов унга саволлар бериб безовта қилмади, катталарига хинин сотиб олишни маслаҳат қилиб, дорининг номини қоғозга ёзиб берди. У пул ҳам бермоқчи эди-ю, лекин кекса ишчи эътироз билдирди: ўз пулидан беражагини айтди.

— Оламини шунча кезиб, бунақа бекни кўрмадим. Бўйнингга тушириб қолиш у ёқда турсин, ўз жойини бўшатиб берди-я! Бундан чиқди, бекларнинг ҳам ҳар хили бўлар экан-да, — деган хулосага келди у Тарас билан гаплашар экан.

Нехлюдов ана шу кишиларнинг пайдор, мускулдор аъзоларига, қўпол, хонаки кийимларига, офтобда қорайган мулойим ва ҳорғин чехраларига қарар экан: «Ҳа, бутунлай бошқа, янги бир дунё», — деб ўйларди. У ўзини бутунлай бошқа одамлар орасида, ҳаётнинг жиддий талаблари, қувончлари ва азоб-уқубатлари билан тўлган ҳақиқий меҳнат аҳли орасида ҳис этиб:

«Мана буларни *le vrai grand monde*¹ деса бўлади», — деб ўйларди Нехлюдов князь Корчагин айтган сўзлари ва истак-орзулари бемаъни ва пуч нарсалардан иборат бўлган дабдабали Корчагинлар муҳитини эслаб.

Шундай қилиб Нехлюдов янги, номаълум ва ажойиб дунёни кашф этган сайёҳ каби қувонарди.

Иккинчи қисм тамом

¹ Киборлар оламига мансуб. (Франц.)

УЧИНЧИ ҚИСМ

I

Маслова бирга кетаётган маҳбуслар гуруҳи беш минг чақиримча йўл босди. Пермгача Маслова поездда ҳам, пароходда ҳам жиний маҳбуслар билан бирга борди, фақат шу шаҳарга етгандагина Нехлюдов худди шу гуруҳ билан келаётган Богодуховскаянинг маслаҳатига кўра, Масловани сиёсий маҳбуслар тўдасига кириштишга муяссар бўлди.

Пермгача бўлган йўл Маслова учун ҳам жисман, ҳам руҳан оғир бўлди. У тиқилинч, ифлос вагонда қийналган, уни жирканч ҳашаротлар чақиб безор қилган бўлса, худди шундай жирканч, ҳар этапда ўзгариб тургани билан ҳамма ерда худди шу ҳашаротлар сингари ёпишиб тинчлик бермайдиган эркаклар жонига теккан эди. Маҳбус аёллар ва маҳбуслар, назоратчилар ва конвойлар орасида фоҳишабозлик шу қадар авжига чиққан эдики, ўзининг хотинлик ифбатидан фойдаланишни истаманган ҳар қандай аёл, айниқса ёш аёл, ҳамма вақт сергак бўлиб туришга мажбур эди. Доим олазарак бўлиб, ўз ифвати учун курашиш осон эмас эди. Маслова кўҳликкина бўлгани ва ўтмиши ҳаммага маълум бўлгани учун бу балога кўпроқ гирифтор бўлиб турарди. Шилқимлик қилган эркакларга кескин қаршилиқ кўрсатиши уларга ҳақорат бўлиб туюлар ва Масловага қарши ғазаб уйғотарди. Бу хусусда Федосья ва Тарас билан яқинлиги Маслованинг аҳволини анча енгиллаштирарди. Ана шундай тажовузларга дучор бўлиб турган хотинини муҳофаза қилиш мақсадида Тарас ўз ихтиёри билан қамоққа кириб олган, Нижнийдан бу ёғига маҳбуслар билан бирга келар эди.

Сиёсий маҳбуслар бўлимига кўчирилиши Маслова учун ҳар жиҳатдан яхши бўлган эди. Сиёсий маҳбуслар яхши жойлаштирилган бўлиб, уларни тузукроқ боқишар, улар ҳақоратларга камроқ дучор бўлар эди. Бундан қатъи назар Маслованинг сиёсий маҳбуслар орасига кўчирилиши унинг учун шу жиҳатдан яхши бўлдики, у эркакларнинг шилқимлигидан қутулди, эндиликда ўз ўтмишини бутунлай унутиб юбориш истагида ёнган Масловага ўтмишини ҳар дақиқада эслатиб турадиганлар йўқ эди. Сиёсий маҳбуслар бўлимига кўчирилишнинг энг муҳим томони шу эдики, Маслова ўзига яхши таъсир кўрсатадиган баъзи одамлар билан танишди.

Масловага этап маҳалида сиёсий маҳбуслар билан бир жойда туришга ижозат берилган эди. Аммо соғлом аёл бўлгани учун йўлда жиний маҳбуслар билан пиёда бориши керак эди. Томскдан бу ёғига Маслова шу зайлда келарди. У сиёсий маҳбуслардан иккитаси билан: бир вақтлар Богодуховская ила учрашган пайтида Нехлюдовни ҳайратга солган ўша қўй кўз, хушрўй қиз Марья Павловна Шчетинина ва Якутск областига сургун қилинган Симонсон деган киши билан бирга эди. Ўша учрашув пайтида Нехлюдов кўзи ич-ичига тушиб кетган, қора, пахмоқ Симонсонни кўрган эди. Марья Павловна аравадаги ўрнини ҳомиладор жиний маҳбус аёлга бергани учун пиёда келарди; Симонсон эса синфий имтиёздан фойдаланишни ноҳақ ҳисоблагани учун пиёда юрар эди. Буларнинг учалови жиний маҳбуслар билан бирга эрта саҳарлаб йўлга чиқишарди, аравада борадиган сиёсий маҳбуслар кечроқ чиқишарди. Катта бир шаҳарга етмасдан бурун, сўнгги этапда, маҳбуслар тўдасини янги конвой офицери қабул қилиб олгандан кейин ҳам аҳвол шундай эди.

Сентябрь тонги, ҳаво булут. Совуқ шамол эсиб, гоҳ қор, гоҳ ёмғир ёғарди. Тўрт юз эркак ва эллик чоғлик хотиндан иборат маҳбуслар туркуми аллақачон этап ҳовлисига чиққан, баъзилари старосталарига икки кечакундузлик озиқ-овқат пулини улашаётган конвой бошлиғи олдида уймалашар, баъзилари ҳовлига киритилган савдогар хотинлардан озуқа сотиб олиш билан овора эдилар. Пул санаётган, озиқ-овқат сотиб олаётган маҳбусларнинг ғовур-ғувури, савдогар хотинларнинг чинқириқ товуши эшитиларди.

Этик ва калта пўстин кийиб, рўмол ўраб олган Қа-

тюша билан Марья Павловна этап биносидан ҳовлига чиқишди-да, шамолдан беркиниб, шимол томондаги девор тагида ўтирган савдогар аёллар томон юришди. Савдогар аёллар рўпарама-рўпара ўтириб, иссиққина, мазали пирог, балиқ, угра, бўтқа, жигар, мол гўшти, тухум, сутларини таклиф қилишар эди; уларнинг бирида ҳатто қовурилган чўчқача ҳам бор эди.

Гуттаперча¹ камзул, жун пайпоқ устидан калош кийиб уни каноп билан боғлаб олган Симонсон (у вегетариан бўлгани учун ўлдирилган ҳайвонларнинг терисидан оёқ кийими киймас эди) тўданинг чиқишини кутиб ҳовлида турарди. У зинапояда туриб миясига келган янги фикрни ён дафтарчасига ёзарди. Бу фикр қуйидагилардан иборат эди:

«Агар,— деб ёзарди у,— бактерия инсон тирноғини кузатса ва текширса эди, уни жонсиз модда деб топган бўларди. Биз ҳам ер қобиғини кузатиб, ер куррасини, жонсиз деб топганмиз, бу тўғри эмас».

Маслова сотиб олинган тухум, бир шода тешик кулча, балиқ ва юмшоқ буғдой нонини қопга солар, Марья Павловна эса савдогарлар билан ҳисоб-китоб қилар экан, маҳбуслар орасида ҳаракат бошланди. Ҳамма жим бўлиб, саф торта бошлади. Офицер чиқди ва жўнаб кетиш олдидан сўнгги буйруқни берди.

Ҳамма иш одатдагидек борарди: маҳбусларни санаб ўтқаздилар, кишанларнинг бутлигини текширдилар, қўл кишанида борадиганларни жуфт-жуфт қилдилар. Шу топда тўсатдан офицернинг амирона ғазаб билан бақиргани, шапалоқ товуши ва бола йиғиси эшитилди. Бир зум жимлик чўқди, кейин оломон орасида говур-гувур кўтарилди. Маслова билан Марья Павловна шов-шув кўтарилган томонга қараб юрдилар.

II

Шовқин кўтарилган жойга бориб, Марья Павловна билан Катюша қуйидагиларни кўришди: узун сариқ мўйловли, миқтидан келган офицер қовоғини солиб чап қўли билан ўнг қўлининг кафтини артар (у маҳбуснинг юзига шапалоқ туширган эди); оғзига келганини қайтармай болаҳонадор қилиб сўкарди. Унинг олдида, ёри-

¹ Гуттаперча — Қаучукка ўхшаган кулранг эластик модда.

либ қон чиқиб кетган юзини бир қўли билан артиб, иккинчи қўли билан рўмолга ўралган, чинқириб йиғлаётган қизчасини кўтарган, калта халат ва ундан ҳам калта шим кийган, сочининг ярми устарада қирилган ориқ маҳбус турарди.

— Ҳали сенга (беҳаё сўкиш) гап қайтаришни ўргатиб қўяман (яна ҳақорат); хотинларга бер,— деб қичқирарди офицер.— Тут, қўлингни.

Офицер сургунга кетаётган, Томскда тифдан ўлган хотинидан қолган қизалоғини кўтариб келаётган маҳбусга қўл кишани солинишини талаб қиларди. Маҳбуснинг, қўл кишани билан болани кўтариб юриб бўлмайдди, деган гапи кайфи бузилиб турган офицернинг аччиғини чиқариб юборган, у бир гапнинг ўзида итоат этмаган маҳбусни урган¹.

Шапалоқ еган маҳбуснинг рўпарасида конвой солдати билан бир қўлига кишан солинган қора соқол маҳбус турарди, у гоҳ офицерга, гоҳ қизалоғини кўтарган, шапалоқ еган маҳбусга қовоғини солиб ер остидан қараб-қараб қўярди. Офицер конвойга қизалоқни тортиб олиш тўғрисидаги буйруқни такрорлади. Маҳбуслар орасидаги ғовур-ғувур борган сайин кучая борди.

Сўнгги қаторларнинг биридан:

— Томскдан бу ёғига кишансиз келаётувди,— деган хириллаган овоз эшитилди.

— Кучук бола эмас, одам боласи-ку.

— Қизини нима қилади энди?

— Бу қонундан эмас,— деди яна аллаким.

Офицер илон чақиб олгандай:

— Қим бу?— деб қичқирди-да, оломон орасига отилди.— Қонунни кўрсатиб қўяман сенга. Қим у гапирган? Сенми? Сенмисан?

— Ҳамма гапиряпти. Нимага деганда...— деди япалоқ юзли, паёт бўйли маҳбус.

Маҳбус гапини тугатишга улгурмади. Офицер икки қўллаб юзига тушира бошлади.

— Сенлар исён кўтарадиган бўлдиларингми ҳали! Исён кўтаришни кўрсатиб қўяман. Итдек отиб ташлайман. Бошлиқлар фақат раҳмат дейишади менга. Ол қизни!

¹ Бу Д. А. Линеваинг: «Этап бўйлаб» деган китобида тасвирланган факт. (Толстой изоҳи.)

Оломон жим бўлиб қолди. Чирқираб йиғлаётган қизни конвойлардан бири отасининг қўлидан юлқилаб олди, бошқа бири итоаткорлик билан қўлини тутиб турган маҳбуснинг билагига кишан сола бошлади.

Офицер қилич қинининг қайишини тўғрилаб қўйиб: — Хотинларга элтиб бер!— деб бақирди конвойга.

Юзига қон теккан қизалоқ қўлчаларини рўмолдан чиқаришга уриниб чирқираб йиғларди. Оломон орасидан Марья Павловна чиқди-да, конвой олдига келди.

— Жаноб офицер, ижозат беринг, қизчани мен кўтариб борай.

Қизалоқни кўтарган конвой солдат тўхтади.

— Кимсан ўзинг?— деб сўради офицер.

— Сиёсий маҳбус.

Марья Павловнанинг бўта кўзли чиройли юзи офицерга таъсир қилди чоғи (у маҳбусларни қабул қилиш пайтида Марья Павловнани кўрган эди), алланимани ўйлаб кўраётгандек индамай қараб қолди.

— Менга барибир, кўтариб юргингиз келса ола қолинг. Уларга раҳм қилиш осон, лекин қочиб кетса ким жавоб беради?

— Қўлидаги қизи билан қандай қилиб қочиб кетади?— деди Марья Павловна.

— Сиз билан гаплашиб ўтиришга вақтим йўқ. Хоҳласангиз ола қолинг.

— Берайми, рухсат этасизми?— деб сўради конвой.

— Бер.

— Кела қол менга,— дерди Марья Павловна қизни ўзига жалб этишга тиришиб.

Аммо конвой қўлида туриб отасига интилаётган қизалоқ ҳамон чирқираб йиғлар, Марья Павловнага боришни истамас эди.

— Шошманг, Марья Павловна, қизча менга келади,— деди Маслова қопидан тешиккулча олиб.

Қизалоқ Масловани танир эди. Шунинг учун ҳам унинг юзини ва тешиккулчани кўриб, унга бора қолди.

Ҳамма ёққа жимлик чўкди. Дарвозани очдилар, маҳбуслар ташқарига чиқиб саф тортди; конвойлар маҳбусларни яна санаб чиқди; қоплар бойланди, жойлаштирилди, заифлар араваларга ўтқазилди. Қизалоқни кўтариб олган Маслова хотинлар қаторига, Федосьянинг ёнига бориб турди. Боядан бери бу воқеани кузатиб турган Симонсон, буйруқларни бериб бўлиб энди соябон аравага

ўтираётган офицер ёнига кескин қадамлар билан юриб борди.

— Ножўя иш қилдингиз, жаноб офицер,— деди Симонсон.

— Боринг, жойингизга, ишингиз бўлмасин.

— Мен сизга шуни айтиб қўймоқчи эдим, айтдим, ножўя иш қилдингиз,— деди Симонсон қуюқ қошлари тагидан офицернинг юзига тикилиб қараб.

Офицер Симонсонга парво қилмай:

— Тайёрмисиз? Туркум марш!— деб қичқирди ва извошчи солдатнинг елкасига осилиб аравага чиқди.

Маҳбуслар тўдаси чўзилиб йўлга тушди, икки томонида зовур ковланган, қалин ўрмон ўртасидан ўтган, пилчиллаб кетган йўлдан юриб кетди.

III

Сўнги олти йил ичида шаҳарда айш-ишрат, фоҳиша-бозлик ичида енгил ҳаёт кечирган, авахтада икки ой жиний маҳбуслар орасида яшаган Катюшага сиёсий маҳбуслар орасидаги ҳозирги ҳаёти (уларнинг жуда оғир шароитда бўлишларига қарамай) жуда яхши кўринарди. Яхши овқатланиб, кунига йигирма-ўттиз чақирим пиёда юриш, икки кун юриб бир кун дам олиш унинг кучига куч қўшди; янги шериклари билан суҳбатлашиш Масло-вага ҳаётнинг шундай яхши томонларини очиб бердики, илгари бу тўғрида унинг ҳеч қандай тушунчаси йўқ эди. Унинг тили билан айтганда, ҳозир ўзи бирга кетаётган ажойиб одамларни таниш у ёқда турсин, ёруғ дунёда бундай одамлар ҳам борлигини хаёлига келтирмас эди.

— Кесиб юборишди деб йиғлаб юрибман-а,— деди у.— Ўла-ўлгунимча худога шукур қилишим керак. Икки дунёда билмайдиган нарсаларимни билиб олдим.

Маслова бу одамларни етакловчи мақсадга осонгина тушуниб олди, халқ ичидан чиққан одам бўлгани учун уларга хайрихоҳ эди. Катюша бу одамларнинг халқ учун хўжайинларга қарши бораётганларини тушунди; бу одамларнинг ўзлари хўжалардан чиқиб, халқ учун бутун кайф-сафодан воз кечиб, озодликлари ва ҳаётларини халқ йўлида қурбон берганлари уларни қадрлашга, уларга қойил қолишга мажбур қиларди.

Катюша барча янги ўртоқларига қойил қолган эди; лекин ҳаммадан кўра Марья Павловнага қойил эди. Йўқ, Катюша Марья Павловнага қойил қолиш биланги-

на кифояланмай, уни бошқача бир зўр ҳурмат билан, жон-тани билан севган эди. Бадавлат генерал оиласидан чиққан, уч тилда гаплашадиган шу гўзал қизнинг ўзини оддий бир ишчи аёл каби тутиши, давлатманд акаси юбориб турган нарсаларнинг ҳаммасини бошқаларга бериши, уст-бошига парво қилмай, оддийгина эмас, ҳатто қашшоқларча кийиниши Катюшани ҳайратда қолдирган эди. Мана шу хислати — таннозликни билмаслиги — Масловани жуда ҳайрон қолдирар ва мафтун этарди. Маслова Марья Павловнанинг ўзи чиройли эканини билишини, бунинг ўзига ҳатто хуш ёқишини пайқаган эди, лекин Марья Павловна ҳуснининг эркакларга таъсир этишидан севишиш у ёқда турсин, ҳатто севиш-севилиш деган нарсадан нафратланар, ҳуркар эди. Унинг бу хусусиятини билган эркак ўртоқлари, кўнгилларида унга интилиш ҳис этсалар-да, буни маълум қилишга журъат этмас ва у билан эркак ўртоқларидек муомала қилишга уринардилар. Аммо нотаниш эркаклар кўпинча унга шилқимлик қилардилар. Бундай кезларда уни жисмоний кучи қутқазиб қоларди, у ўз кучи билан мақтанарди. «Бир куни,— деб кула-кула ҳикоя қилиб берган эди у,— кўчада аллақандай бир жаноб менга елимдек ёпишиб олса бўладими. Жаҳлим чиқиб, уни ушлаб шундай силкитдимки, така-пукаси чиқиб қочиб қолди».

Ўзининг айтишига қараганда, Марья Павловна болалик чоғиданоқ бойлар ҳаётидан нафратланган, оддий одамларнинг турмушини яхши кўрганлиги учун революционер бўлган. Болалигида меҳмонхонада ўтирмай хизматкорлар хонасида, ошхонада, отхонада ўралишиб юргани учун кўп гап эшитган.

— Ошпаз хотинлар, извошчилар орасида кўнглим очилар эди, ўз одамларимиз, бек ва хонимлар ичида зерикардим,— деб ҳикоя қиларди у.— Кейин оқни қорадан ажратадиган бўлганимда ҳаётимиз жуда ярамас эканини тушундим. Онам йўқ эди, отамни ёмон кўрардим. Шундай қилиб, ўн тўққиз ёшимда бир дугонам билан уйдан бошимни олиб чиқиб кетдим ва фабрикага ишчи бўлиб кирдим.

Фабрикадан кейин у қишлоқда яшаган, кейин шаҳарга кўчиб тушган ва яширин босмахона жойлашган уйда қамоққа олиниб, каторгага ҳукм этилган. Бу ҳақда Марья Павловна ҳеч қачон ўзи гапириб берган эмас

эди, лекин Катюша буни бошқалардан эшитган эди: уйни тинтув пайтида, қоронғида революционерлардан бири ўқ узган, Марья Павловна ўқни мен уздим, деб бўйнига олгани учун каторгага ҳукм этилган.

Катюша уни таниганидан буён қаерда бўлмасин, ҳар қанақа шароитда ҳам бирон марта бўлсин ўзини ўйлаганини кўрмаган эди. Қачон қарамасин, Марья Павловна бировларнинг ғамида бўлади, озми-кўпми ёрдам бериш ташвишида юради. Марья Павловнанинг ҳозирги ўртоқларидан бири, Новодворов, у тўғрида ҳазиллашиб, хайрли иш қилишини ўзига ҳунар қилиб олган, деярдди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Овчининг дарди илвасин бўлганидек, унинг истаги бир баҳона билан бировларга хизмат қилишдан иборат эди. Мана шу иш унга одат бўлиб қолган, ҳаётининг мазмунини ташкил этган эди. Марья Павловнага бу ишлар шундай одат бўлиб қолган эдики, уни таниганларнинг ҳаммаси, буни ортиқ қадрламас, балки талаб этар эдилар.

Маслова улар тўдасига кўчирилганда Марья Павловна ундан жирканган, нафратланган эди. Катюша буни сизди, лекин кейин у Марья Павловнанинг ўз нафратини енгиб, унга нисбатан айниқса меҳрибон ва ғамхўр бўлганини ҳам сизди. Шу ажойиб одамнинг меҳрибонлиги ва ғамхўрлиги Масловага шу қадар қаттиқ таъсир қилдики, Катюша Марья Павловнанинг қарашларини беихтиёр ўзлаштириб, беихтиёр унга тақлид қила бошлади, бутун қалби билан унга берилди. Катюшанинг шу садоқатли муҳаббати Марья Павловнага таъсир қилди, у ҳам Катюшани яхши кўриб қолди.

Бу икки аёлни янада яқинлаштирган нарса, уларнинг икковининг ҳам жинсий муҳаббатга бўлган нафрати эди. Уларнинг бири шу муҳаббатнинг бутун даҳшатларини бошидан кечиргани учун ҳам ундан нафратланарди, иккинчиси эса, уни бошидан кечирмагани ҳолда, унга қандайдир тушуниб бўлмас, шу билан бирга, даҳшатли ва инсонлик шарафига иснод келтирадиган нарса деб қарагани учун нафратланарди.

IV

Марья Павловна Масловани ўз таъсири остига олган одамлардан бири эди. Маслова Марья Павловнани жонидек севгани учун унинг таъсирига берилган эди. Унга

таъсир кўрсатган иккинчи киши Симонсон эди. Симонсон Масловани яхши кўргани учун ҳам Катюша унинг таъсири остига тушиб қолди.

Ҳамма одамлар қисман ўз ақли билан, қисман бировнинг ақли билан яшайди, иш тутади. Одамларнинг бир-биридан асосий фарқи ҳам уларнинг ўз ақли ёки бировнинг ақли билан яшашига боғлиқ. Баъзи одамлар, аксарият, ўз фикрларини зеҳний машқ учун қурол деб биладилар, ақл-идроклари ҳаракатлантирувчи қайиши олинган машина ғилдирақларига ўхшаб қолади, қиладиган ишларида бировларнинг фикрига — урф-одатга, ривоятларга, қонунга бўйсунадилар; бошқалар эса ўз ақл-идрокларини ўзларининг бутун фаолиятларини вужудга келтирувчи асосий куч деб ҳисоблаб, деярли ҳар доим ақл-идрокларининг талабига қулоқ соладилар ва шунга итоат қиладилар. Фақат аҳён-аҳёндагина, ўшандаям танқидий мулоҳазадан кейин, бошқаларнинг қарорига бўйсунадилар. Симонсон ана шундай одам эди. У ҳамма нарсани ақл-идрок йўли билан ечар, қарор қилган нарсани амалга оширмай қўймас эди.

Гимназистлик чоғидаёқ, собиқ интендант¹ тўра бўлган отасининг топган давлати, ҳалол йўл билан топилмаганини англаган ва отасига бутун давлатини халққа бериш кераклигини айтган. Отаси унинг гапига кириш у ёқда турсин, уришиб бергандан кейин Симонсон уйдан бошини олиб чиқиб кетган ва отасининг маблағидан фойдаланмай қўйган. Бутун фалокат, халқнинг жаҳолатда қолганидан бўляпти, деб ўйлаган Симонсон университетни битиргач, народниклар билан топишиб, қишлоқда ўқитувчилик қила бошлаган ва ўқувчилари билан деҳқонларга, ўзи адолатдан деб билган нарсаларини тарғиб қила бошлаган, ёлғон ҳисоблаганларини инкор этган.

Уни қамоққа олиб суд қилганлар.

Суд пайтида у, мени суд қилишга судьяларнинг ҳақлари йўқ, деган қарорга келган ва бу фикрини айтган. Уни Архангельск губерниясига сургун қилганлар. У ерда Симонсон ўзига бутун фаолиятининг мазмунини ташкил этган диний назария тузади. Бу диний назария дунёда ҳамма нарса жонлидир, жонсиз нарса йўқ, биз

¹ Интендант — ҳарбий қисмларда хўжалик ишларини бошқарувчи ходим.

жонсиз деб ҳисоблаган нарсаларнинг ҳаммаси буюк жонли жисмнинг бир қисмигина бўлиб, биз уни қамраб ололмаймиз, деган фикрдан иборат эди. Инсон шу катта жисмнинг бир қисми бўлгани учун ҳам унинг вазифаси шу организмнинг ва унинг барча жонли жисмларининг яшаши учун ёрдам беришдан иборат. Шунинг учун ҳам у жамики тирик жонни қиришни жиноят деб ҳисоблар: урушга, қатл этиш ва фақат одамнигина эмас, ҳатто ҳайвонларни ҳам ўлдиришга қарши эди. Никоҳ тўғрисида ҳам унинг ўз назарияси бор эди, бу назарияга кўра, одамларнинг кўпайиши инсоннинг энг кейинги вазифаси, асосий вазифаси эса ҳозир мавжуд бўлган тирик жонларга хизмат қилишдан иборат эди. Қонда фагоцитларнинг¹ мавжуд бўлиши шу фикрни тасдиқлайди, деб ўйларди. Унинг фикрича, бўйдоқларнинг ҳам вазифаси фагоцитларнинг вазифасига ўхшарди, уларнинг вазифаси организмнинг заиф, касал қисмларига ёрдам беришдан иборат эди. Симонсон йигитлик чоғида фоҳишабозликка берилган бўлса-да, шу қарорга келганидан буён ўз билгича ҳаёт кечира бошлади. У ўзини ҳам Марья Павловна каби дунёвий фагоцит деб ҳисобларди.

Унинг Катюшага бўлган муҳаббати бу назарияга халақит бермас эди. Руҳий ишқ заифларга ёрдам бериш ишига халақит бермайди, аксинча, кишини руҳлантиради деб ўйлаган Симонсон Катюшани соф муҳаббат билан севар эди.

Бироқ ахлоқий масалаларни ўз билгича ҳал қилганидай, амалий масалаларнинг ҳам кўп қисмини ўз билгича ҳал қиларди. Ҳар қандай амалий иш учун унда назария тайёр эди: неча соат ишлаш керак, қанча дам олиш лозим, қандай овқатланиш, печни қандай ёқиш, уйни қандай ёритиш каби масалаларнинг ҳам алоҳида қоидалари бор эди.

Шу билан бирга Симонсон одамлар орасида жуда тортинчоқ ва камтар эди. Аммо бир қарорга келдими, ҳеч қандай куч уни қайтара олмасди.

Масловага муҳаббат қўйгани учун бу одамнинг унга нисбатан таъсири зўр эди. Маслова аёлларга хос туйғу билан тез орада буни пайқаб олди ва мана шундай ажойиб одамда муҳаббат уйғота олгани учун кўнгли кўтари-

¹ Фагоцит — ёт нарсалар ва бактерияларни ютиб, ҳазм қилиб юборадиган ҳужайра. (Тарж.)

либ кетди. Нехлюдов олижаноблик қилиб ва ўтган ишлар туфайли унга уйланмоқчи эди; аммо Симонсон эса уни ҳозир қандай бўлса шундайлигича севар, кўнглига ёққани учун севарди. Бундан ташқари Катюша, Симонсон уни бошқа хотинлардан фарқ қиладиган ажойиб, юксак ахлоқий фазилатлар эгаси деб ҳисоблаётганини ҳис қиларди. Катюша Симонсоннинг унга қандай хислатларни нисбат бераётганини яхши билмас, уни ноумид қилмаслик учун ўзи тасаввур эта оладиган энг яхши хислатларни ортдиришга тиришарди. Бу ҳол уни имкони борича яхши бўлишга савқ этарди.

Бу воқеа турмада бошланган эди. Ушанда сиёсий маҳбуслар билан учрашув вақтида Катюша қовоғи солиқ бу кишининг қуюқ қошлари остидаги мовий кўзларини унга тикиб турганини пайқади. Катюша ўшандаёқ бу одамнинг бошқача эканлигини, унга бошқача қараётганини сизди. Бундан ташқари Катюша, сочлари ҳурпайиб, қошлари чимирилиб тургани учун важоҳати қаҳрли тус олган бу кишининг кўкиш кўзлари болаларча мулойим ва соф эканини кўрган эди. Кейин Томскда, уни сиёсий маҳбуслар гуруҳига кўчирганларида Катюша бу одамни яна учратди. Иккови бир-бирига бир оғиз ҳам гапирмаган бўлса-да, кўзлари бир-бирларини эсларида сақлаганлари ва бир-бирларига зарур эканликларини гапириб турар эди. Кейинчалик ҳам улар орасида жиддийроқ гап бўлмади, лекин шунга қарамай, Симонсон унинг олдида гапирар экан, унинг сўзлари Масловага қаратилганини, иложи борича тушунарли қилиб, унинг учун гапираётганини ҳис қиларди. Урталаридаги яқинлик Симонсоннинг жиной маҳбуслар билан пиёда йўлга тушганидан бошланди.

v

Нижнийдан Пермгача Нехлюдов Катюшани фақат икки марта: бир сафар Нижнийда маҳбуслар сим тўр тортилган баржага ўтирмасларидан олдин, иккинчи сафар турма идорасида кўришга муваффақ бўлди. Шу икки учрашувда Катюша сир бой бермай тумтайиб турарди. Нехлюдовнинг, аҳволингиз қалай, бирон нарса керак эмасми, деган саволларига тўғри жавоб бермай, тортиниб, унинг назарида илгариги адоват билан ўпка аралаш жавоб қайтаргандек бўларди. Шу кун-

ларда эркакларнинг шилқимлиги Катюшанинг таъби-ни хира қилган, бу ҳол Нехлюдовни қийнар эди. Дарёдан ўтиш пайтида ана шу бузуқ оғир шароит таъсири остида Катюша яна аввалги аҳволига, умидсизликка тушиб қолмаса эди, деб кўрқарди. Бундай пайтларда Катюша Нехлюдовдан аччиғланар, кўп, чекар, гамни унутиш учун вино ича бошларди. Лекин Нехлюдов унга ҳеч қандай ёрдам бера олмас эди. Чунки йўлга чиққандан кейинги дастлабки кунлар Маслова билан кўришишнинг иложини топа олмаган эди. Маслованинг сиёсий маҳбуслар орасига кўчирилганидан кейин эса шубҳаларининг ноўринлигини англаган, шу билан бирга ҳар учрашувида унда руҳий ўзгаришлар бўлаётганини кўрган эди. Нехлюдов Катюшада шундай ўзгаришлар юз беришини кўпдан буён чин кўнгилдан тилар эди. Томскдаги биринчи учрашувда Катюша яна йўлга чиқиш олдидаги каби кайфиятда эди. У Нехлюдовни кўриб қовоғини солиб ҳам олмади, хижолат тортмади ҳам, аксинча, соддадиллик билан қувониб қарши олди, қилган яхшиликлари учун, айниқса, мана шу ҳозирги танишлари орасига кўчиргани учун миннатдорчилик билдирди.

Икки ой этапда юрганида унда юз берган ўзгариш ташқи қиёфасида ҳам акс этган эди. Маслова озиб, қорайиб кетган, қаригандек кўринарди; чаккаларида, оғзи атрофида ажинлар пайдо бўлган эди. Энди у сочини аввалгидек пешонасига тушириб қўймас, бошига рўмол танғиб юрарди. Эндиликда унинг кийим-бошида ҳам, сочининг оройишида ҳам, муомиласида ҳам аввалгидек сатанглик йўқ эди. Масловадаги мана шу юз берган ва юз бераётган ўзгаришлар Нехлюдовда айниқса қувончли ҳис уйғотарди.

Энди у Масловага нисбатан илгари ҳеч қачон сезмаган туйғулар ҳис этарди. Бу туйғу на унинг илк шоирона муҳаббатига, на кейинги ҳиссий ишқига ва на суддан сўнг унга уйланишга аҳд қилган пайтида ўталган бурч ва худписандлик ҳисларига сира ўхшамас эди. Бу ҳис — у биринчи марта турмада Катюша билан учрашганида, кейин касалхонадаги фельдшер воқеасидан сўнг (бунинг ноҳақлиги кейин аниқланди), жирканиш ҳиссини енгиб, гуноҳини кечирганидан кейин пайдо бўлган оддий раҳм-шафқат ҳисси эди; бу худди ўша ҳиснинг ўзгинаси эди, бироқ шу фарқ би-

ланки, илгари бу ҳис вақтинча бўлса, энди доимий бўлиб қолган эди. Нехлюдов энди нимани ўйламасин, нима қилмасин, фақат Катюшагагина эмас, балки барча инсонларга раҳм-шафқат ҳисси билан тўлиб-тошган эди.

Бу ҳис Нехлюдов қалбида илгари юзага чиқиш учун йўл топмаган, эндиликда барча дуч келган кишиларга аталган муҳаббат булоғини очиб бергандек эди.

Сафар давомида Нехлюдов шундай бир ҳаяжонли ҳолатда эдики, у ҳамма одамларга, аравакашдан тортиб конвой солдатигача, иши тушиб турган турма бошлиғидан тортиб губернаторгача ғамхўр ва меҳрибон бўлиб қолди.

Бу орада Нехлюдов, Маслованинг сиёсий маҳбуслар тўпига ўтказилгани туфайли, кўпгина сиёсий маҳбуслар билан танишди. Бошда сиёсий маҳбуслар Екатеринбургда битта катта камерада жуда эркин ҳолда сақланган пайтда, кейин йўлда Маслова беш эркак ва тўрт хотин орасига қўшиб қўйилган пайтида танишган эди. Нехлюдовнинг сургун этилган сиёсий маҳбуслар билан бундай яқинлашуви унинг маҳбусларга нисбатан бўлган фикрини тамомила ўзгартирди.

Россияда революцион ҳаракат бошланган пайтдан бери, айниқса, 1 март воқеасидан кейин Нехлюдов революционерларни ёмон кўриб қолган, улардан ихлоси қайтган эди. Нехлюдовни улардан нафратлантирадиган нарса, аввало, революционерларнинг қаттиққўллиги, ҳукуматга қарши кураш усуллариининг яширинлиги, асосан, уларнинг шафқатсизларча қотиллик қилишлари эди. Булардан ташқари, Нехлюдов революционерларнинг ҳаммасига хос бўлган худписандлик хусусиятлари учун ҳам уларни ёмон кўрарди. Аммо, уларни яқиндан танигандан кейин, ҳукумат томонидан кўпинча бегуноҳдан бегуноҳ жазоланганларини билгандан кейин эса, Нехлюдов уларнинг ҳозиргидан бошқача бўлишлари мумкин эмаслигини англади.

Жиноий жавобгар деб аталувчиларга бериладиган азоб-уқубатлар нақадар мудҳиш ва бемаъни бўлмасин, судгача ва суддан кейин ҳам уларга нисбатан, ҳар ҳолда, қонунга яқинроқ муомилада бўлинарди; аммо сиёсий маҳбусларга келганда эса бу ҳам йўқ эди. Буни Нехлюдов Шустова ва яна анчагина янги танишларининг ишидан қиёс олиб ўз кўзи билан кўрди. Тўрға

тушган балиқларга қандай муносабатда бўлсалар, бу одамларга нисбатан ҳам шундай муомилада бўлардилар: тўр қирғоққа тортиб чиқариб, яроқликлари, йириклари териб олинади, майдаларига парво қилинмайди, улар қирғоқда қолиб, ўлиб кетаверади. Шу зайл айбдор бўлиш у ёқда турсин, ҳукуматга зарарли бўла олмайдиганлардан юзлаб кишилар тутиб келтириллар ва уларни йиллаб турмаларда сақлар эдилар. Бу ерда эса улар силга чалинар, ақлдан озар ёки ўзларини ўзлари ўлдираддилар; уларни бўшатиб юборишга сабаб топилмагани учунгина чиқаришмас, қўллари остида, турмада бўлсалар, тергов пайтида бирон масалани ҳал қилишда фойдалари тегиб қолишлари мумкин эди. Мана шуларнинг, ҳатто ҳукумат нуқтаи назаридан қараганда ҳам, кўпинча бегуноҳ саналган бу одамларнинг тақдири жандарм, полиция офицери, айғоқчи, прокурор, терговчи, губернатор ёки министрининг истагига, кайфиятига боғлиқ эди. Шунақанги тўра зерикиб қолса, ёки ўзини кўрсатишни истаса одамларни қамоққа ола бошлайди, ўзининг ёки бошлиқларининг кайфиятига қараб қамоқда олиб туради ёки бўшатиб юборади. Энг юқори мартабадаги бошлиқ ҳам ўзини кўрсатмоқчи бўлса, министр билан қандай алоқада бўлишига қараб,— бу одамларни ё дунёнинг нариги бошига сургун қилиб юборади, ё якка кишилик камерада қамоқда тутуди ёки ўлимга ҳукм қилади, ёхуд бирон ойимчанинг илтимосига кўра бўшатиб юборади.

Сиёсий маҳбуслар билан худди урушдаги каби муомилада бўладилар, улар ҳам табиий, ўзларига қарши, истеъмол қилинган воситаларни қўллардилар. Афкор омма, ҳарбийларнинг қилган ишларини жиноят эканлигини яширибгина қолмай, шу ишларни қаҳрамонлик деб кўрсатгандек,— сиёсий маҳбуслар ҳам ўз тўғаракларидаги кишиларнинг фикри билан яшардилар. Натижада улар озодликдан, ҳаётдан ва инсон учун энг қимматли нарсалардан маҳрум бўлиш хавфи остида қилган мудҳиш ишларини ёмон деб ҳисобламас, аксинча, шавкатли иш деб билардилар. Бировга ёмонлик қилиш у ёқда турсин, ҳатто жониворларнинг азоб чекишини кўришга тоқати бўлмаган мўмин-қобил одамларнинг одам ўлдиришга хотиржамгина тайёргарлик кўришлари, баъзи вақтларда қотилликни ўз-ўзини ҳимоя қилиш воситаси ва умумнинг бахт-саодати каби

олий мақсадга эришиш йўлидаги қонуний ва адолатли қурол деб ҳисоблашлари каби ғалати ҳолнинг майдонга келишини Нехлюдов шу билан изоҳларди. Ҳукуматнинг уларга зўр эътибор бериши, уларни оғир жазога тортиши сиёсий маҳбусларда ўз ишларига, бунинг натижасида ўзларига нисбатан юксак фикр туғдирарди. Ўз бошларидан кечираётган азоб-уқубатларни енгил учун ўзлари ҳақида мана шундай юксак фикрда бўлишлари керак эди.

Улар билан яқиндан танишгач, Нехлюдов баъзи одамлар ўйлагандек, улар ёппасига жиноятчи эмас, бошқаларнинг ўйлаганича ёппасига қаҳрамон ҳам эмас, балки оддий одамлар эканига ишонч ҳосил қилди. Ҳамма жойдагидек, улар орасида яхши одамлар ҳам, ёмон одамлар ҳам, ўртача одамлар ҳам бор эди. Улар орасида мавжуд ёвузлик билан курашишни ўзларининг бурчлари деб билиб революционер бўлганлар бор эди; лекин ораларида худбинларча шуҳратпарастлик билан бу йўлни танлаганлар ҳам йўқ эмасди; кўпчиликни эса серғайрат ёшларга хос ҳислар — хавф-хатар, таҳлика ва ҳаёти билан ўйнашиш нашъаси революцияга жалб этган эди, уруш пайтида Нехлюдов шундай ҳолларни кўрган эди. Революционерларнинг оддий одамлардан фарқлари, устунлиги шунда эдики, улар орасида ахлоқий талаб оддий одамлар орасидан кўра юқорироқ эди. Улар орасида ўзини тия билиш, қаноатли, ростгўй, беғараз бўлиш ҳамда умумий иш учун ҳамма нарсасини, ҳатто жонини фидо қилиш шарт эди. Шунинг учун ҳам бу одамлар орасидаги ўртадан юқори савиядаги кишилар ундан анча юқори бўлиб, юксак ахлоқ эгалари эдилар; ўртадан паст савиядагилар эса, ундан бир қадар паст, ёлғончи, муғомбир, шу билан бирга худписанд ва мутакаббир одамлар эди. Шундай қилиб Нехлюдов, ўз янги дўстларининг баъзиларини ҳурмат қилиш билангина кифояланмай, уларни чин кўнгилдан яхши кўриб қолган, бошқаларига эса бепарво эди.

VI

Катюша қўшиб қўйилган гуруҳ билан бирга кетаётган, каторгага сургун қилинган сил йигитни — Крильцовни Нехлюдов айниқса яхши кўриб қолган эди. Нехлюдов у билан Екатеринбургда танишган,

кейин йўлда бир неча бор учрашиб суҳбатлашган эди. Ёз кунларидан бирида қўниб дам олиш пайтида Нехлюдов кечгача у билан бирга бўлди. Шунда гапдан-гап чиқиб, Крильцов қандай қилиб революционер бўлганини сўзлаб берди. Унинг турмагача бўлган ҳаёти жуда қисқа эди. Унинг отаси жанубий губерниялардан бирида ери бўлган бадавлат помешчик экан, у ёш болалик чоғидаёқ отаси ўлиб кетган. У ёлғиз ўғил бўлиб, онаси қўлида тарбия топган. У гимназияда ҳам, университетда ҳам яхши ўқиган, математика факультетининг биринчи фан кандидати бўлиб тугатган. Унга университет ҳузурида қолиб, чет элга боришни таклиф этишган. Лекин у пайсалга солган. Унинг севган қизи бўлган, ўша қизга уйланиб, Земствода ишлашни ният қилган. Кўп нарсани истаган-у, лекин ҳеч қайси бирига юраги чопмаган. Шу орада университетда бирга ўқиган ўртоқлари умум иши учун ундан пул сўрашган. Крильцов шу умум ишининг у вақтларда ўзи заррача қизиқмаган революцион иш эканлигини билган ва ўртоқлик ҳиссига берилиб ҳамда қўрқяпти деб ўйлашмасин тагин, деган хаёл билан пул берган. Пул олганлар қўлга тушишган, ёнларидан пулни Крильцов берганлигини кўрсатувчи хат чиққан; уни қамоққа олишган, аввал полиция қисмида тутиб, кейин турмага солишган.

— Мени қамашган турмада,— деб ҳикоя қиларди Крильцов Нехлюдовга (кўкраги ичига ботиб кетган Крильцов баланд сўрида тиззасига тирсагини қўйиб ўтирар, чақнаб турган ақлли, мулойим, чиройли жовдираган кўзлари билан Нехлюдовга қарарди),— шу турмада маҳбусларни унча қаттиқ тутишмасди: девор дукиллашиб гаплашардик, йўлакда айланиб юрар, суҳбатлашар, озиқ-овқатларимизни баҳам кўрар, ҳатто кечқурунлари жўр бўлишиб қўшиқ айтишардик. Овозим яхши эди. Шундай. Ойимни демасам,— ойим жуда куйиб жетди,— турмада туриш менга қайтага яхши ва жуда мароқли эди. Ўша ерда мен Петров деган машҳур одам (у кейин крепостда ўзини ойна билан кесиб ўлдирган) ва яна бошқа революционерлар билан танишдим. Лекин революционер эмас эдим. Улардан ташкари камерамдаги яна икки одам билан танишдим. Улар бир иш учун, поляк хитобномалари тарқатгани учун қамалган ва темир йўлга олиб борилаётган пайт-

ларида конвой қўлидан қочишга уринганлари учун кесилган эдилар. Уларнинг бири поляк Лозинский эди, иккинчиси — яҳудий, Розовский. Шундай. Розовский жуда ёш эди. У, ёшим ўн еттида дер эди-ю, лекин кўрган одам ўн бешдан ортиқ демас эди. Ориққина, ушоққина, қора кўзлари ёниб турар, серғайрат ва барча яҳудийлар сингари музикага қобилиятли эди. Раста бўлса ҳам, жуда яхши ашула айтар эди. Ҳа. Менинг кўз олдимда икковини судга олиб бордилар. Икковини эрталаб олиб кетишди. Кечқурун қайтиб келишди ва икковининг ўлимга ҳукм этишганини айтишди. Ҳеч ким бунни кутмаган эди. Уларнинг гуноҳи арзимас эди — конвойдан қочишга уринишган, ҳеч кимни ярадор ҳам қилишмаган. Розовский каби бир гўдакни қатл қилиш мумкинлигига ишониш қийин эди. Ҳаммамиз — турмадагиларнинг ҳаммаси, қўрқитиш учун шундай қилин-япти, ҳукм бекор қилинади, деб ўйладик. Аввалига ҳаяжонландик, кейин тинчиб, ҳаётимиз кундагидек давом этди. Бир кун кечқурун камерам эшиги ёнига қоровул келди-да, шипшитиб дурадгорлар келганини, дор қураётганларини айтди. Аввалига тушунмадим: нима деясан? Қанақа дор? Аммо қоровул чол шундай ҳаяжонланган эдики, башарасига қараб, бу дор ўша иккита ўртоғимиз учун қурилаётганини тушундим. Деворни дукиллашиб ўртоқларимиз билан гаплашмоқчи бўлдим-у, лекин ўшалар эшитиб қолишмаса эди, — деб чўчидим. Ўртоқларимиз ҳам жим эди. Ҳамма хабардор бўлса керак. Йўлаклар ва камералар бутун оқшом сув қуйгандек жимжит эди. Ҳеч қайсимиз девор дукиллатмас, қўшиқ айтмас эдик. Соат ўнларда қоровул яна олдимга келди ва Москвадан жаллод олдириб келишганини айтди. Шундай деди-ю, нари кетди. Мен уни чақира бошладим. Тўсатдан Розовский камера-сидан туриб менга: «Нима гап? Нега чақиряпсиз?» деб қичқирди. Мен, қоровул менга тамаки олиб келган эди деган мазмунда гап айтдим. Лекин у гўё тушуниб тургандек, мендан нега қўшиқ айтмаганимизни, **нега девор дукиллашиб гаплашмаганимизни сўрай бошлади.** Унга нима деб жавоб қилганимни билмайман, у билан ортиқ гаплашмаслик учун нари кетдим. Шундай. Мудҳиш кеча бўлди. Туни билан қулоғимни динг қилиб ўтирдим. Тўсатдан, азонга яқин йўлак эшиги очилиб, бир талай одам келаётганини эшитдим. Сакраб

туриб, дарча ёнига бордим. Йўлакда лампа ёниб турарди. Биринчи бўлиб мутасадди ўтиб кетди. Семизгина, афтидан, ўзига бино қўйган, қатъий киши эди. Рангида ранг қолмабди: бўздек оқариб, ваҳима босиб мункайиб қолибди. Унинг кетидан қовоғи солиқ, қиёфаси шиддатли ноибни ўтди, ундан кейинда қоровул. Менинг эшигим ёнидан ўтиб, қўшни камера олдида тўхташди. Ноибнинг ғалати товуш билан: «Лозинский, тулинг, тоза кийим кийинг» дегани қулоғимга кирди. Шундай. Кейин эшикнинг ғижиллаб очилганини ва уларнинг ичкари киришганини эшитдим. Сўнгра Лозинскийнинг оёқ товушлари эшитилди: у йўлакнинг нариги томонига ўтди. Мен фақат мутасаддини кўрадим. Ранги ўчиб, тугмаларини гоҳ қадаб, гоҳ ечиб елкасини қисиб қўярди. Шундай. Тўсатдан бир нарсдан чўчигандай тисарилди. Лозинский унинг олдидан ўтиб, менинг эшигим олдига келди. Чиройли йигит эди. Бежирим поляк типи бўлади-ку: кенг, тўғри пешона, ипакдек майин, малла, жингалак сочли, гўзал мовий кўзли йигит. Шунақанги соғлам, хушрўй, гулдек очилган йигит. У менинг дарчам олдида тўхтагани учун бутун юзи яққол кўринарди. Ранги докадек оқарган, юзи сўлғин эди. «Крильцов, папиросинг борми?» Мен энди узатмоқчи бўлиб турган эдим, лекин ноиб, кечикиб қолишдан қўрққандек, апил-тапил портсигарни чиқарди ва унга узатди. Лозинский битта папирос олди, ноиб гугурт чақиб тутди. У чека бошлади ва хаёлга толгандек кўринди. Кейин гўё бир нарсани эслагандек гапира бошлади: «Бу — ҳам бешафқатлик, ҳам адолатсизлик. Мен ҳеч қанақа жиноят қилганим йиқ». Мен... Мен кўз узолмай тикилиб турардим, оппоқ бўйни қалтираб кетгандек бўлди, у жимиб қолди. Шундай. Шу маҳал йўлакда Розовскийнинг яҳудийларга хос ингичка овоё билан алланима деб қичқираётгани эшитилди. Лозинский папирос қолдиғини ташлади ва эшик ёнидан кетди. Дарча олдида Розовский пайдо бўлди. Унинг қора кўзлари намли, болаларникига ўхшаш юзи қизарган ва терлаган эди. У ҳам эгнига озода кийим кийган, иштони шу қадар кенг эдики, у ҳадеб икки қўллаб кўтариб қўяр ва дир-дир қалтирарди. Розовский аянчли юзини менинг дарчамга яқинлаштирди-да: «Анатолий Петрович, доктор менга «кийик ўт» қайнатиб ичишни буюргани рост-а? Қасалвандман, яна «кийик ўт» ичи-

шим керак» деди. Ҳеч ким жавоб бермади. Розовский гоҳ менга, гоҳ мутасаддига савол назари билан қаради. Шу гапи билан нима демоқчи бўлди, ҳалигача тушунмайман. Шундай. Тўсатдан ноиб жиддий тус олди, ғалати қилиб чийиллаб: «Бу нима майнабозчилик юр, деб қичқирди. Розовский ўзини нима кутаётганини тушуна олмади шекилли, бир нарсадан қуруқ қолгандек, йўлак бўйлаб югуриб кетди. Лекин кейин тихирлик қилиб туриб олди — унинг чинқироқ овозини ва йиғлаганини эшитдим. Ғовур-ғувур, оёқ товушлари эшитилди. Розовский чирқирар ва йиғларди. Кейин овозлар узоқлашди, — йўлак эшиги жаранглаб кетди, кейин жимлик чўкди... Шундай. Шундай қилиб осиб юборишди. Икковини арқон билан бўғиб ўлдиришди. Бошқа қоровул Лозинскийнинг қаршилиқ кўрсатмаганини, аммо Розовский анчагача оёғини тираб туриб олганини, зўрлаб дор тагига судраб чиқиб, бўйнига сиртмоқни зўрлаб солганларини сўзлаб берди. Шундай. Қоровул тентакнамо йигит эди. «Бегим, менга буни даҳшатли дейишган эди. Қўрқадиган жойи йўқ экан. Осишгандан кейин икковиям елкасини мана бундай қилиб икки марта қимирлатиб қўйишди, — елкаларининг талвасали ҳаракатини қилиб кўрсатди, — кейин жаллод сиртмоқ яхши тортилсин деди шекилли, оёқларидан тортди, шу билан тамом: ортиқ қимирлашмади», — деди. «Қўрқадиган жойи йўқ экан», — деди Крильцов қоровулнинг сўзини такрорлаб. У жилмаймоқчи бўлган эди, лекин жилмайиш ўрнига ҳўнграб йиғлаб юборди.

Шундан кейин Крильцов оғир нафас олиб, бўғзига келиб тиқилган йиғини юта-юта анчагача жим қолди.

— Ушандан кейин революционер бўлиб кетдим. Шундай, — деди у ўзини тутиб олиб сўнгра саргузаштини қисқагина ҳикоя қилиб тугатди.

Крильцов халқ озодлик партиясига кирган, ҳатто, ҳукуматни ўз ихтиёри билан ҳокимиятдан воз кечиб, уни халқ қўлига топширишга мажбур этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган қўпоровчилик группасининг бошлиғи бўлган. Шу мақсад билан у гоҳ Петербургга; гоҳ чет элга, гоҳ Киевга, гоҳ Одессага борган ва ҳамма ерда муваффақият қозонган. Қаттиқ ишонган бир одами уни қўлга тушириб берган. Крильцовни қамоққа олган, суд қилганлар, икки йил қамоқда тутиб тургач,

Ўлимга ҳукм қилганлар ва бу ҳукмни муддатсиз қаторгага алмаштирганлар.

Турмада у билга чалиниб қолган. Энди, ҳозирги шаронда, бир неча ойдан ошиқ яшамаслиги кўриниб турарди. Буни унинг ўзи ҳам биларди, лекин қилган ишига ўкинмас, агар яна бир марта дунёга келса, ўз умрини шу ишга — ўша даҳшатли тартибни бузишга сарф қилажagini айтарди.

Шу одамнинг бошидан кечирганлари ва у билан яқинлашиш Нехлюдовга илгари тушунмаган нарсаларини англади берди.

VII

Этапдан чиқаётганда конвой офицери билан маҳбуслар ўртасида бола туфайли жанжал чиққан куни карвонсаройда тунаган Нехлюдов кеч уйғонди ва губерния марказига юбормоқчи бўлган хатларини ёзиб узоқ ўтириб қолгани учун карвонсаройдан одатдагидан кўра кечроқ чиқди. Бу гал у ҳар вақтдагидек маҳбусларга йўлда етиб олмади, балки маҳбуслар тўхтаб ўтадиган бекатга қош қорайган пайтда етиб борди. Ҳаддан ташқари йўғон, оппоқ бўйинли, семиз-бақалоқ бева хотиннинг карвонсаройида кийимларини қуритиб олиб, қатор-қатор иконалар, суратлар билан безалган озода меҳмонхонада чой ичиб олгач, Нехлюдов Маслова билан учрашиш учун офицердан ижозат олиш мақсадида этап жойлашган ҳовлига қараб кетди.

Ўтган бекатларнинг ҳаммасида конвой офицерлари ўзгариб турсалар ҳамки, ҳеч қайси бири Нехлюдовни этап жойлашган бинога киритмаган эдилар. Шундай қилиб у, Катюшани бир ҳафтадан ортиқ кўрмаган эди. Турма бошлиқларидан бир каттакони шу йўлдан ўтиб кетиши керак, деган хабарни эшитиб, конвой офицерлари жуда қаттиқ туриб олган эдилар. Эндиликда ўша бошлиқ, маҳбуслар тўхтаб ўтадиган бекатларга қайрилиб ҳам қарамай ўтиб кетган эди. Шунинг учун ҳам Нехлюдов, эрталаб маҳбуслар тўдасини қабул қилиб олган конвой офицери, аввалги офицерлар каби маҳбуслар билан учрашишга ижозат берар, деб ўйларди.

Карвонсарой бекаси, қишлоқнинг нариги бошидаги бекатга бориш учун ўз аравасини бермоқчи бўлган эди, лекин Нехлюдов пиёда боришни афзал кўрди.

Янги мойланган этигидан қора мой ҳиди келиб турган хизматкор, яғриндор йигит Нехлюдовни кузатиб қўядиган бўлди. Осмондан туман тушиб турар, оқшом шу қадар қоронғи эдики, деразалардан ёруғ тушмай турган ерда йигит икки-уч қадам нари кетса, Нехлюдов уни кўрмай қолар, фақат этиги билан шилп-шилп лой кечаётганини эшитарди, холос.

Майдондаги черков ва деразаларидан ёруғ тушиб турган қатор-қатор уйлар ёнидан, узун кўчадан ўтиб, Нехлюдов кузатувчи йигит кетидан қишлоқнинг бир чеккасига, зим-зиё қоронғилиққа кирди. Лекин кўп ўтмай бу қоронғиликда ҳам бекат олдида ёнаётган фонарларнинг нурлари туман ичида ғира-шира кўрина бошлади, борган сайин ёруғлашиб борди; тўсиқ ёғочлари, соқчининг қорайиб турган гавдаси, йўл-йўл стун ва будка кўрина бошлади. Соқчи яқинлашиб келувчиларни одатдагидек: «Қим у?»— деб қарши олди ва бегона эканликларини билиб, шу қадар қаттиқ туриб олдики, уларнинг тўсиқ олдида туришларига ҳам рухсат бергиси келмади. Лекин Нехлюдовнинг кузатувчиси соқчининг қаттиқ туришига парво қилмади.

— Вой-бўй, жаҳлингни қара-ю сенинг!— деди йигит унга.— Каттаконингни чақир, пойлаб турамиз.

Соқчи жавоб қайтармай, эшикка қараб алланима деб қичқирди ва тўхтаб, яғриндор йигитнинг фонарь ёруғида Нехлюдовнинг этигига ёпишиб қолган лойни чўп билан тозалаётганини кузата бошлади. Тўсиқнинг нариги томонида эркак-аёлларнинг ғовур-ғувури эшитиларди. Уч минутлардан кейин занжир шиқирлаб, эшик очилди, шинелини елкасига ташлаган старший конвой қоронғиликдан фонарь ёруғига чиқди ва нима гап, деб сўради. Нехлюдов шахсий иш юзасидан қабул қилишларини сўраб ёзган хати билан карточкасини узатиб, офицерга беришни илтимос қилди. Старший конвой соқчидан кўра очикроқ, лекин ҳар нарсага қизиқаверадиган одам бўлиб чиқди. У ўлжа тушириш пайига тушди шекилли, Нехлюдовнинг нима сабабдан офицер билан учрашмоқчи бўлганини, ўзи кимлигини билишни истарди. Нехлюдов алоҳида бир иши борлигини, агар хатни унга етказилса, қуруқ қўймаслигини айтди. Старший конвой хатни олди, бош ирғатиб кириб кетди. У кетгандан кейин бир қанча вақт ўтгач занжир шиқирлаб, эшикдан сават, челақ, хурмача ва

қоп кўтарган хотин-халажлар чиқа бошлади. Улар ўзларига хос сибирь шеvasида қаттиқ-қаттиқ гаплашиб, остонадан ҳатлаб ўта бошлашди. Ҳаммалари қишлоқ-часига эмас, шаҳарчасига кийинган, эгниларида пальто, калта пўстин бор эди: юбкалари липпаларига қистирилган, бошларида рўмол. Улар фонарь ёруғида Нехлюдовни ва унинг кузатувчисини қизиқиб кўздан кечира бошладилар. Яғриндор йигитни учратиб қолганига севиниб кетди шекилли, бир жувон шу заҳоти уни сибирчасига эркалаб сўқди.

— Ҳа, шайтон, бу ерда нима балолар қилиб юрибсан?— деди у йигитга.

— Мана бу одамни кузатиб келган эдим,— деб жавоб берди йигит.— Ўзинг нима олиб келган эдинг?

— Сут-қатиқ, эрталаб яна опкел, дейишди.

— Ётиб қол дейишмадимми?— деб сўради йигит.

— Гапинг бошингда қолсин, маҳмадона!— деб қичқирди жувон кулиб.— Юр, қишлоққа бирга қайтайлик, кузатиб қўй бизни.

Йигит алланима деган эди; хотинларгина эмас, соқчи ҳам кулиб юборди. Кейин у Нехлюдовга мурожаат қилиб:

— Нима дейсиз, ёлғиз топиб бораласизми? Адашиб қолмайсизми?— деб сўради.

— Топаман, топаман.

— Черковдан ўтганингиздан кейин, болахоналик уйнинг нариги томонида, ўнг қўлдаги иккинчи ҳовли. Мана бу сўйилни олиб қўйинг,— деди у Нехлюдовга, сўнгра боя ушлаб келган, одам бўйидан узун таёқни берди-да, этигини шалоплата-шалоплата қоронғиликда хотинлар билан ғойиб бўлди.

Эшик шиқирлаб очилиб, Нехлюдовни офицер ҳузурига таклиф қилиш учун старший конвой чиққанда туман орасидан, бояги йигитнинг ва чувиллашган хотинларнинг овози эшитилиб туради.

VIII

Маҳбуслар тўхтаб ўтадиган кичик бекат Сибирдаги барча бекат ва бекатчалар сингари йўл ёқасига жойлашган эди: атрофига учи найзали ёғочлар қоқиб тўсилган ҳовлида учта бир қаватли уй бор эди. Биттасига, деразаларига панжара тутилган энг катта уйга — маҳ-

буслар, иккинчисига — конвой командаси, учинчисига — офицер ва идора жойлашган эди. Уйларнинг учалови ҳам ҳар вақтдагидек, бу ёруғ хоналарда роҳат қиласиз, деб ваъда этгандек риёкорона нур сочиб турарди. Уйларнинг пиллапоясига ёнида фонарь ёнар, девор ёнида ҳам бештача фонарь ҳовлини ёритиб турарди. Унтер офицер Нехлюдовни тахта устидан олиб ўтиб, кичкина уйлардан бирининг зинапоясига бошлаб борди. У уч поғона юқори чиққач, Нехлюдовни олдинга ўтқазиб, лампочка ёритиб турган, тошкўмир ҳиди анқиган даҳлизга киритди. Мато кўйлак, қора шим кийган, галстук таққан солдат печь ёнида энгашиб бир пой этикнинг қўнжи билан самоварнинг чўғини олдирадди. Сарик қўнжли этикнинг иккинчи пойи оёғида эди. Солдат Нехлюдовни кўриши биланоқ, самоварни шу ҳолича қолдириб, Нехлюдовнинг чарм камзулини ечиб олди ва ичкарига кириб кетди.

— Келди, жаноби олийлари.

— Чақир бўлмасам,— деган жаҳлдор овоз эшитилди.

— Ичкарига марҳамат,— деди солдат ва яна самоварга уннай кетди.

Осма лампа ёритиб турган иккинчи хонада, овқат қолдиқлари ва иккита шиша турган стол ёнида, австрияча камзул кийган узун сарик мўйловли, юзи қип-қизил офицер ўтирадди, камзули кенг кўкрагига, елкаларига жуда ёпишиб турарди. Иссиқ уйда тамаки ҳидидан ташқари яна аллақандай ёмон атирнинг ўткир ҳиди анқирди. Нехлюдовни кўриб, офицер ўрнидан сал туриб қўйди, шубҳа билан масхараомуз қаради.

— Хизмат?— деди у ва жавобни кутмасдан эшик томонга қичқирди:— Бернов! Самовар бўладиганми ўзи?

— Ҳозир.

— Ҳозир кўрсатиб қўяман сенга, ўла-ўлгунча эсингдан чиқармайсан!— деб қичқирди офицер кўзларини чақчайтириб.

— Олиб боряпман!— деб қичқирди солдат ва самоварни кўтариб кирди.

Солдат самоварни жойлаштириб бўлгунча, Нехлюдов кутиб турди (офицер қаерига туширсам экан деб мўлжаллагандай кичкина, ёвуз кўзлари билан солдатни кузатиб қолди). Самовар ерга қўйилгандан кейин офи-

цер чой дамлади. Кейин жавондан коньяк солинган тўрт қирралаи графин билан «Альберт» деган бисквит олди. Шуларнинг ҳаммасини дастурхонга қўйгач, Нехлюдовга мурожаат қилди:

— Хўш хизмат?

— Бир маҳбус хотин билан учрашувга ижозат беришингизни сўрайман,— деди Нехлюдов ўтирмасдан.

— Сиёсийми? Қонун ман қилади,— деди офицер.

— У хотин сиёсий маҳбус эмас,— деди Нехлюдов.

— Марҳамат қилиб ўтирсинлар,— деди офицер.

Нехлюдов ўтирди.

— У хотин сиёсий маҳбус эмас,— деб такрорлади гапини Нехлюдов,— лекин менинг илтимосимга кўра олий даражали бошлиқлар сиёсийлар билан бирга юришга ижозат беришган...

— Ҳа, биламан,— деб унинг сўзини бўлди офицер.— Қичкинагина, қорачадан келган-а? Ҳай, майли, учрашсангиз бўлади. Чекадиларми?

Офицер папирос қутисини Нехлюдовнинг олдига сурди, икки стаканга барабар қилиб чой қўйди-да, биттасини Нехлюдовнинг олдига сурди.

— Марҳамат,— деди у.

— Раҳмат, учрашишга борсам деган эдим...

— Тун узун. Улгурасиз. Чақиртириб бераман.

— Чақиртирмасдан мени улар олдига киритиш мумкин эмасми?— деди Нехлюдов.

— Сиёсийлар ёнигами? Йўқ, қонунга тўғри келмайди.

— Менинг бир неча бор киришимга рухсат беришган. Агарда бирон нарса беради деб ўйлайдиган бўлсангиз, бу жувон орқали ҳам бериб киритишим мумкин-ку.

— Йўғ-э, усти боши тинтилади,— деди офицер ёқимсиз кулиб.

— Ундай бўлса, мени тинтиб қўя қолинглар.

— Келинг, бир гап бўлар,— деди офицер оғзи очилган графинни Нехлюдовнинг стаканига яқинлаштириб.— Рухсат этасизми? Ҳай, ўзингиз биласиз. Бу Сибирдек хилват жойда яшаб, илмли одамни учратиб қолсанг ўзингда йўқ қувониб кетасан. Бизнинг хизматимиз, ўзингиздан қолар гап йўқ, жуда юрак қиздирадиган иш. Бошқа нарсага ўрганган кишига жудаям оғир. Биздақаларни конвой офицери бу, жуда дағал

одам, жоҳил деб ўйлайдилар, бу одам, балки, бошқа бир нарса учун дунёга келгандир деб хаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Офицернинг қип-қизил юзи, узуги, атир ҳиди, айниқса, ёқимсиз кулгиси Нехлюдовга жуда жирканч эди. Лекин бугун ҳам у жиддий ва илтифотли кайфиятда эди, сафарда юрган вақтида доим шундай эди. Бундай пайтларда у ўзини босиб олиб, ҳеч қандай одам билан енгилтаклик ва нафрат билан гаплашмас эди, ҳар қандай одам билан «очиқчасига» гаплашиши керак деб ҳисобларди. Офицернинг гапларини эшитгач, у ўз қўл остидаги кишиларни жазолашда иштирок этаётганидан ўнғайсизланыпти, деб ўйлаган Нехлюдов:

— Менимча шу хизматда ҳам одамларнинг кулфатларини енгиллатиб тасалли топишингиз мумкин,— деди жиддий.

— Қанақа кулфат? Булар ўзи шунақа халқ.

— Қанақа бошқача халқ?— деди Нехлюдов.— Ҳаммага ўхшаган одамлар. Улар орасида бегуноҳлариям бор.

— Рост, ҳар хил одамлар бор. Раҳминг келади, албатта. Бошқалар заррача нарсага йўл қўймайди, мен бўлсам иложи борича аҳволларини енгиллатишга уринаман. Кел, улар жафо кўргандан кўра ўзим кўриб қўя қолай, дейман. Бошқалар сал бир нима бўлса, дарров қонунга қараб иш қилишади, ё бўлмаса отишга тушади, менинг эса раҳмим келади. Чойдан қуяйми? Ичсинлар,— деди у яна чой қуяётиб.— Шу кўрмоқчи бўлганингиз аёл ким ўзи?— деб сўради у.

— Исловатхонага тушиб қолган бир бебахт хотин. Уша ерда уни одам заҳарлашда нотўғри айблашди, ўзи жуда топилмайдиган хотин,— деди Нехлюдов.

Офицер бошини чайқаб қўйди.

— Ҳа, шунақалар бор. Мен сизга айтсам, Қозонда биттаси бўларди,— исми Эмма эди. Ўзи венгриялик жувон, кўзлари Эрон қизлариникига ўхшарди,— деб давом этди у. Эммани хотирлар экан оғзининг таноби қочди.— Латофат демаганингиз шундай зўр эдики, нах графиня дердингиз...

Нехлюдов офицернинг гапини бўлди ва бояги мавзуга қайтди.

— Шундай одамлар қўл остингизда экан, аҳволини

енгиллатсангиз бўлади. Шундай қилсангиз, ўзингизни анча бахтиёр ҳис қилишингизга аминман,— дерди Нехлюдов ажнабийлар ёки болалар билан гаплашаётгандай дона-дона қилиб гаплашишга уришиб.

Офицер ҳозир ҳам кўз ўнгида турган, бутун хаёлини банд этган ўша шахло кўз венгер жувон ҳақидаги ҳикоясини давом этдириш ниятида бўлса керак, гапи қачон тамом бўларкан деб, кўзларини чақнатиб Нехлюдовга қараб турарди.

— Дуруст, бу гапингиз тўғри деб фараз этайлик,— дерди офицер.— Уларга жуда раҳмим келади. Мен сизга ҳалиги Эмма ҳақида гапириб бермоқчи эдим. Нима қиларди денг...

— Бу мени қизиқтирмайди,— деди Нехлюдов,— сизга ростини айтсам, илгари ўзим ҳам тамомила бошқача бўлган бўлсам-да, эндиликда хотинларга нисбатан бундай муносабатдан нафратланаман.

Офицер Нехлюдовга қўрқув аралаш қаради.

— Чойдан яна ичмайдиларми?— деб сўради у.

— Йўқ, раҳмат.

— Бернов! — деб қичқирди офицер,— бу кишини Бакуловнинг олдига обориб қўй, сиёсий маҳбуслар олдига, алоҳида камерага ўтказиб юборсин; йўқламагача ўша ерда қолишлари мумкин.

IX

Нехлюдов даракчи билан бирга фонарлар хира ёритиб турган қоронғи ҳовлига қайтиб чиқди.

Рўпараларидан чиқиб қолган конвой:

— Қаёққа?— деб сўради Нехлюдовни кузатиб қўяётган конвойдан.

— Бешинчи алоҳида камерага.

— Бу ердан ўтолмайсан, берк, нариги эшикдан юриш керак.

— Нега ёпиқ?

— Старший конвой бекитиб кетган, ўзи қишлоққа кетиб қолибди.

— Бу ёққа юринг бўлмаса.

Солдат Нехлюдовни бошқа томонга бошлаб кетди ва тахта устидан ўтиб бошқа эшикка яқинлашди. Ғуж бўлиб учишга тайёрланаётган асаларилар уясидаги

каби говур-ғувур овозлар ва ғимирлашлар ташқаридан эшитиларди. Лекин Нехлюдов яқин бориб, эшик очилганда эса бу говур-ғувур кучайиб бақириб-чақираётган, сўкинаётган, кулаётган овозларга айланди. Кишанларнинг жангир-жунгури эшитилди, шиптир ва қора мойнинг таниш қўланса ҳиди димоққа урилди.

Шу иккала таассурот — кишанлар жаранги билан говур-ғувур овозлар ва бу қўланса ҳид Нехлюдовга ҳамма вақт маънавий азоб берар, сўнгидан кўнглини оздирарди. Шу иккала таассурот аралашиб кетиб, бир-бирини кучайтирарди.

Ҳозир у маҳбӯсхонанинг каттакон сассиқ ёғоч пақир («параха») турган даҳлизига кираркан, дафъатан, шу пақир чеккасида ўтирган аёлга кўзи тушди. Аёлнинг рўпарасида сочи қирилган бошидаги чалпаксимон шапкасини чеккасига сурган бир киши турарди. Улар алланима тўғрисида гаплашишарди. Маҳбӯс Нехлюдовга кўзи тушган ҳамоноқ, кўзини қисиб қўйди-да:

— Подшоям сувни тутиб туролмайди,— деди.

Аёл эса, этагини тушириб, кўзини ерга тикди.

Даҳлиздан камераларнинг эшиги очиладиган узун йўлакка кириларди. Биринчи камера оилаликларники, кейинги каттакон камера бўйдоқларники эди. Йўлакнинг бошида сиёсий маҳбӯслар учун ажратилган иккита кичкина камера бор эди. Бир юз эллик кишига мўлжалланган этап биносига тўрт юз эллик маҳбӯс жойлаштирилгани учун шу қадар тиқилиб кетган эдики, маҳбӯслар камераларга сиғмай, йўлакни ҳам банд қилган эдилар. Баъзилари ерда ўтирар ё ётар, бошқалари бўш ёки қайноқ сув тўлдирилган чойнак кўтариб у ёққа-бу ёққа ўтиб туришарди. Булар орасида Тарас ҳам бор эди. У Нехлюдовга етиб олиб, у билан мулоимгина кўришди. Тараснинг бурни ва кўзининг таги мўматалоқ бўлиб кетган, бу жароҳатлар унинг ёқимли юзини хунук қилиб юборган эди.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради Нехлюдов.

— Шунақа бўлиб қолди,— деди Тарас жилмайиб.

— Нуқул муштлашишгани муштлашишган,— деди конвой нафрат билан.

— Хотин туфайли,— деб қўшиб қўйди улар кетидан келаётган маҳбӯс,— сўқир Федька билан солишиб қолди.

— Федосья қалай?— деб сўради Нехлюдов.

Тарас:

— Емон эмас, тузук, унга чой олиб кетяпман,— деди-да, оилалилар камерасига кириб кетди.

Нехлюдов эшикдан бошини тикиб қаради. Камера эркак ва аёллар билан тўла, сўрилар ҳам, сўриларнинг таги ҳам банд эди. Ёйиб қўйилган кийимларнинг буғи камерани тўлдириб юборган, аёлларнинг қий-чуви эшитиларди. Кейингиси бўйдоқлар камерасининг эшиги эди. Буниси аввалгисидан бадтар тикилинч, ҳатто эшикда ва йўлакда одам тирбанд, алланарсани бўлишаётган ёки ҳал қилаётган, кийими ҳўл маҳбуслар ғовурғувур қилиб туришарди. Конвой Нехлюдовга бу ерда староста картадан қилинган билетлар билан қимор ўйнаб, олдиндан бой бериб қўйилган ёки олинган озиқ-овқат пулларини майданшчикка¹ бераётганини айтди. Яқинроқда турганлар унтер-офицер билан бекни кўриб, жим бўлиб хўмрайиб кузатиб қолишди. Тақсим қилаётганлар орасида Нехлюдов эгар қош, хомсемиз, оппоқ, заиф бир йигитни доим ёнида олиб юрадиган каторгачи Федоровни, тайга бўйлаб қочиб кетаётиб, ўртоғини ўлдириб, гўштини еганлиги билан машҳур бўлган бурнусиз, чўтир, бадбашара саёқни кўрди. Бир елкасига нам ҳалат ёпган саёқ йўлакда турар ва Нехлюдовга йўл бермасдан масхараомуз бақрайиб қарарди. Нехлюдов уни айланиб ўтди.

Бу манзара Нехлюдовга қанчалик таниш бўлса-да, шу уч ой мобайнида мана шу тўрт юз жиноий маҳбусларни турли ҳолатда: иссиқда, кишан судраган оёқлари билан кўтараётган чанг-тўзон ичида кетаётганларини, йўлда дам олиш пайтларида ва иссиқ кунларда этап ҳовлисида очикдан-очик фоҳишабозлик қилаётганларни неча-неча бор кўрган бўлса-да, ҳар сафар улар орасига кирганида, ҳаммаси ўзига диққат билан тикилаётганини сезганида улар олдида ўзини гуноҳкор ҳис этиб қаттиқ мулзам бўларди. Нехлюдов учун энг оғири шу эдики, мулзам бўлиши ва гуноҳкорлигини ҳис этиш билан бирга улардан жирканар, даҳшатга келарди. Нехлюдов шу кўйларга солинган одамларнинг бошқача бўлишлари мумкин эмаслигини биларди-ю лекин шундай бўлса ҳамки, кўнглидаги нафратни енга олмасди.

Нехлюдов сиёсий маҳбуслар эшигига яқинлашганда:

¹ М а й д а н ш ч и к — турмада қиморга бош бўлувчи, яширинча ароқ сотувчи маҳбус. (Тарж.)

— Бу текинтомоқларники маза,— деган гапни эшитди,— уларга нима; қорни оғрийдими,— деди аллаким хирқироқ овоз билан, кейин сўкиниб қўйди.

Масхараомуз, заҳарханда кулги эшитилди.

Х

Нехлюдовни бошлаб келган унтер-офицер бўйдоқлар камерасидан ўтгандан кейин йўқламадан олдин келишини айтиб қайтиб кетди. Унтер-офицер сал нари кетиши билан усти бошидан аччиқ тер ҳиди келиб турган яланг оёқ маҳбус кишанини ушлаган ҳолда шипиллаб юриб Нехлюдов олдига келди-да, сирли қилиб шивирлади:

— Ердан беринг, бегим. Бечора болани авраб, бошини айлантириб қўйишди. Шўрликни қиморга бой бериб, пулини ичиб соблашди. Бугун йўқлама пайтида ўзини Карманов деб кўрсатди. Ҳимоя қилинг, биз айтсак — ўлдиришади,— маҳбус шундай деди-ю, хавотирланиб теварак-атрофга аланглаб қўйди-да, Нехлюдовдан нарироққа кетди.

Гап шундай эди: Карманов деган каторгачи афти ўзига ўхшаган, сургунга кетаётган йигитни йўлдан уриб, ўзининг ўрнига уни каторгага юбормоқчи, ўзи йигит ўрнига сургунга кетмоқчи эди.

Нехлюдов бу гапдан хабардор эди. Чунки худди шу маҳбус бир ҳафта бурун шу ҳақда гапирган эди. Нехлюдов, тушундим, қўлимдан келганича ҳаракат қилман, дегандай бош ирғаб қўйди ва ҳеч қаёққа ўгирилиб қарамай йўлида кетаверди.

Нехлюдов бу маҳбусни Екатеринбургда кўрган эди. Ушанда бу киши Нехлюдовдан, хотинимнинг ҳам кетимдан боришига ижозат олиб беринг, деб илтимос қилган эди. Уша одамнинг ҳозирги иши Нехлюдовни жуда ҳайрон қолдирди. Бу одам ўттизга бориб қолган, ўрта бўйли, оддий деҳқон қиёфасидаги киши эди, у таловчилик ва одам ўлдиришга қасд қилгани учун каторгага ҳукм қилинган эди. Унинг номи Макар Девкин бўлиб, жинояти жуда ғалати эди. Уз воқеасини Нехлюдовга ҳикоя қилиб берган бу одамнинг гапига кўра, бу жиноят ўзининг, Макаarning иши бўлмай, шайтоннинг иши эди. Унинг айтишига қараганда, Макаarning отасиникига тушган бир йўловчи, қирқ чақирим наридаги қишлоққа бориш учун икки сўмга аравасини кира қилибди.

Отаси Макарга йўловчини олиб бориб қўйишни буюрибди. Макар отни қўшибди, кийинибди ва йўловчи билан ўтириб чой ичибди. Чой устида йўловчи, Москвада йиққан беш юз сўм пули борлигини, уйлангани келаётганини айтибди. Буни эшитиб Макар ҳовлига чиқибди-да, чанага хашак орасига болта тиқиб қўйибди.

— Болтани нега олганимни ўзим ҳам билмайман,— деб гапириб берган эди у.—«Болтани ол, болтани, дейди», олдим. Ўтирдик, жўнаб кетдик. Туппа-тузук гаплашиб кетдик. Болтани унутиб ҳам қўйибман. Қишлоққа яқинлашдик,— олти чақиримча қолди. Йўл тепаликка қараб чиқиб кетди. Чанадан тушиб, орқасидан кетяпман, у бўлса: «Нима деб ўйлайсан ўзинг? Тепага чиқсанг катта кўча, одам кўп, у ёғи қишлоқ. Пулни олиб кетади-қолади; бажарадиган бўлсанг айти вақти» дейди. Чанага энгашиб, хашакни тўғрилаган бўлдим, қандай қилиб болта қўлимга тушганини ўзим ҳам билмай қолибман. Ҳалиги одам ўгирилиб қаради. «Нима қиляпсан?»— деди. Болтани кўтариб бир солиб қолмоқчи бўлдим, у эпчил одам экан, чанадан ирғиб тушиб қўлимдан ушлаб олди. «Нима қиляпсан, лаънати?..» деди-ю, қорга босиб олди. Мен қаршилиқ кўрсатмадим, таслим бўла қолдим. Қўлимни боғлаб, чанага ташлади. Тўғри становойга олиб борди. Мени қалъага қамашди. Суд қилишди. Жамоат яхши одам эди, ёмонлигини кўрмаган эдик, деб гувоҳлик берди. Хўжайинларим ҳам маъқул одам эди дейишди. Фақат адвокатни ёллашга чақам бўлмади,— деган эди Макар,— шунинг учун ҳам тўрт йилга ҳукм қилишди.

Энди ана шу одам бир ҳамқишлоғини қутқазиб қоламан деб, шу бир оғиз сўзи билан бошини ўлим хавфи остида қолдириб, маҳбуслик сирини Нехлюдовга айтди. Агар унинг шу ишидан хабардор бўлиб қолишса уни албатта бўғиб ўлдирардилар.

XI

Эшиги йўлакнинг тўсилган қисмига қараб очиладиган иккита кичкина камерага сиёсий маҳбуслар жойлашган эдилар. Нехлюдов йўлакнинг тўсилган қисмига ўтгач, биринчи дуч келган одам Симонсон бўлди. У ўт қаланган печка олдида эгнида куртка, қўлида палён ушлаган ҳолда тиз чўкиб ўтирарди.

Симонсон Нехлюдовни кўриб тиз чўкиб ўтирган ери-

да, ўсиқ қошлари остидаги кўзларини кўтариб юқорига қаради-да, қўлини узатди.

У Нехлюдовнинг кўзига тик қараб, тагдор қилиб:

— Келганингизга хурсандман, сизни кўришим керак эди,— деб қўйди.

— Хўш, хизмат?— деди Нехлюдов.

— Кейинроқ. Ҳозир бандман.

Симонсон шундай деди-ю, яна печка ёқишга киришди. У печкага иссиқлик энергиясини тежаш тўғрисидаги ўз назариясига амал қилиб, ўт қалар эди.

Нехлюдов биринчи эшикка кириб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, иккинчи эшикдан Маслова чиқиб қолди, у бир тўда ахлатни печка томонга қараб супуриб келаётган эди. Маслова эгнига оқ кофта, оёғига пайпоқ кийган, юбкасининг липпаси қистирилган эди. У бошига чанг қўнмаслиги учун оқ дуррасини пешонасигача тушириб танғиб олган эди. Нехлюдовни кўриб қаддини ростлади, қип-қизариб, жонланиб кетди, супургини ерга қўйиб қўлини юбкасига артди-да, унинг рўпарасига келиб тўхтади.

— Камерани супуриб-сидиряпсизми?— деди Нехлюдов қўлини узатиб.

— Ҳа, эски ҳунарим,— деди Маслова жилмайиб.— Шундай ифлоски оёқ босиб бўлмайди. Роса қатронладик. Ҳа, рўмол қуридимизми?— деди у Симонсонга ўгирилиб.

— Қурий деб қолди,— деди Симонсон унга қандайдир бошқача қараб. Унинг бу боқиши Нехлюдовни ҳайрон қолдирди.

— Ундай бўлса келиб олиб кетаман, қуриртгани пўстин опкеламан.— Маслова нариги эшикка қараб кета туриб Нехлюдовга бериги эшикни кўрсатди-да,— бизникилар шу ерда,— деб қўйди.

Нехлюдов эшикни очиб, сўрида турган кичкинагина тунука лампа хира ёритиб турган торгина кимерага кирди. Камера совуқ, босилмаган чанг, зах ва тамаки ҳиди келарди. Тунука лампа яқинроқдагиларни ёхши ёритар, лекин сўрилар қоронғилик ичида, дорворда кўланкалар ўйнаб турарди.

Кичкинагина камерада озиқ-овқат билан таъминлаш ишини бошқарувчи, ҳозир қайноқ сув билан овқат келтиргани кетган икки эркакдан бошқа ҳамма ҳозир эди. Бу ерда Нехлюдовнинг эски таниши, аввалгидан бадтар озиб, сарғайиб кетган, катта кўзлари жовдира-

гани, пешонасидаги қон томирлари ўйнаб чиққан, эгнига кудранг кофта кийган, сочи калта Вера Ефремовна бор эди. Вера Ефремовна олдига ёзиб қўйилган газетадаги тамакиларни эпчил ҳаракатлар билан папирос гильза-сига тиқарди.

Нехлюдовга жуда ёқиб қолган сиёсий маҳбус хотин-ларнинг бири — Эмилия Ранцева ҳам шу ерда эди. У рўзгор ишларини бошқарар, энг оғир шароитларда ҳам бу ишга файз киритарди. У лампа ёнида енгини ивмариб, офтобда қорайган чиройли қўллари билан кружка ва чашкаларни эпчиллик билан артиб, сўрига ёзилган сочиқ устига терарди. Ранцева хунуккина бўлса-да, ақлли, мўмин-қобил жувон эди. Лекин жилмайган пайтида очилиб кетар, хушчақчақ, тетик, истараси иссиқ бўлиб қоларди. Ҳозир Нехлюдовни у худди шундай табассум билан кутиб олди.

— Биз бўлсак, Россияга бутунлай кетиб қолдингиз деб ўтирибмиз,— деди у.

Марья Павловна нариги бурчакда, сояда малла соч қизалоқ олдида ивирсиб юрар, қизалоқ эса ширин тили билан алланималар деб бидилларди.

— Келганингиз жуда яхши бўлди-да. Катяни кўрдигингизми?— деб сўради у Нехлюдовдан.— Бизнинг меҳмонимизни кўринг.— Марья Павловна қизалоқни кўрсатди.

Анатолий Крильцов ҳам шу ерда эди. Озиб кетган, рангида ранг қолмаган Крильцов пийма кийган оёғини йиғиб, сўрининг нариги бошида қўлини калта пўстинининг енгига тиқиб, букчайиб титраб ўтирар, кўзлари жовдираб Нехлюдовга қараб турар эди. Нехлюдов ўзинг олдига бормоқчи бўлган эди, шу пайт эшикнинг ўнг томонида, қопни кавлаштириб ўтирган кўзойнакли, туттаперча камзул кийган жингалак соч малла кишига кўзи тушди. У жилмайиб турган истараси иссиқ Грабец деган қиз билан гаплашарди. Бу одам машҳур революционер Новодворов эди. Нехлюдов у билан кўришишга шошилди. Шу тўпдаги сиёсий маҳбуслар ичида энг ёмон кўргани шу одам бўлгани учун ҳам шундай қилди. Новодворов кўзойнак орқали мовий кўзларини чақнатиб Нехлюдовга қаради-да, қовоғини солиб, чўзинчоқ қўлини узатди.

— Маза қилиб саёҳат қиляпсизми?— деди у ачит-гандай қилиб.

Нехлюдов унинг ачитиб гапираётганини сезмаганга солиб:

— Ҳа, қизиқ нарсалар кўп,— деб жавоб берди гўё унинг гапини самимий гап деб тушунгандек. Кейин Крильцовнинг олдига борди.

Нехлюдов ўзини бепарво қилиб кўрсатган бўлса-да, аслида Новодворовни кўрганда жини қуришарди. Новодворовнинг бу сўзлари Нехлюдовнинг кўнглини оғритиш ва уни хафа қилиш учун қилган ҳаракати Нехлюдовнинг кайфини бузди, унинг кўнгли қоронғилашиб, таъби хира бўлди.

— Хўш, соғлиқлар қалай?— деди у Крильцовнинг совуқ ва титроқ қўлларини қисиб.

— Емон эмас, фақат ивиб кетдим, сира исимаяпман,— деди Крильцов шошиб қўлини калта пўстинининг энгига тиқиб.— Бу ер жуда совуқ. Қаранг, деразалар синиб ётибди.— Крильцов темир панжара орқасидаги ойнанинг икки жойдан синганини кўрсатди.— Камнамасиз, кўринмайсиз?

— Киришга рухсат беришмаяпти, жуда қаттиққўл бошлиқлар экан. Бугунгиси тағинам илтифотлироқ чиқиб қолди.

— Илтифотли эмиш!— деди Крильцов.— Бугун эрта-лаб нима қилганини Машадан сўранг.

Марья Павловна ўтирган ўрнидан турмасдан эрта-лаб этапдан жўнаш пайтида бўлиб ўтган қизалоқ воқеасини сўзлаб берди.

Вера Ефремовна қатъий оҳангда:

— Менингча коллектив равишда қатъий норозилик билдириш керак,— деди-ю, кейин гоҳ унинг, гоҳ бунинг юзига қатъиятсизлик ва қўрқув аралаш қараб,— Владимир норозилик билдирди, лекин бу камлик қилади,— деди.

— Қанақа норозилик?— деди аччиғланиб афтини буриштириб Крильцов. Вера Ефремовнанинг овозидаги сунъийлик ва асабийлик уни кўпдан буён ёжинтирган бўлса керак.— Катюшани қидиряпсизми?— деди у Нехлюдовга ўгирилиб.— Ишдан боши чиқмайди, уй ичини қатронлагани-қатронлаган. Мана бизнинг— эркакларнинг камерамизни тозалаб чиқди; энди хотинларникини тозалаяпти. Лекин бургани ҳеч йўқота олмайди, еб ташлади. Маша у ерда нима қиляпти?— деди у боши билан Марья Павловна ўтирган бурчакка ишора қилиб.

— Асраган қизини тараб-тозалаяпти,— деди Ранцева.

— Битини бизга юқтирмасмикан?— деди Крильцов.

— Йўқ, йўқ, жуда эҳтиёт қиляпман. Қизалогимиз овозагина бўлиб қолди,— деди Марья Павловна.— Олиб туринг уни,— деди Ранцевага ўгирилиб,— мен бориб Катюшага қарашаман. Шунақаси жун рўмолни ҳам ола келаман.

Ранцева қизалоқни қўлига олди ва оналик меҳри билан унинг дўмбоқ қўлчаларини бағрига босиб, тиззасига ўтқазди-да, бир бўлак қанд берди.

Марья Павловна чиқиб кетди; у кетиши билан қайноқ сув ва озиқ-овқат кўтарган икки киши хонага кирди.

XII

Кирганларнинг бири қўнжи узун этик, калта пўстин кийган қотма, ўрта бўй йигит эди. У енгил қадам ташлаб тез-тез юриб келарди, қўлтиғида рўмолга ўралган нон, икки қўлида буғи чиқиб турган, қайноқ сув солинган иккита катта чойнак бор эди.

У нонни Масловага узатиб, чойнакни чашкалар орасига қўяр экан:— Ана, князимиз ҳам келибдилар,— деди.

— Ажойиб нарсалар сотиб олдик.—У калта пўстинини ечиб одамлар боши тепасидан сўри бурчагига ирғитди.— Маркел сут билан тухум сотиб олди; бугун зиёфат бўлади деяверинг. Кирилловна ҳалиям нафосат ва тозаллик учун курашяптими,— деди Ранцевага жилмайиб қараб.— Қани, энди чой дамла,— деди яна унга.

Бу одамнинг ташқи қиёфасидан, унинг ҳаракатларидан, овозидан, боқишларидан хушчақчақлик ва ғайрат барқ уриб турарди. Кирганларнинг иккинчиси ҳам ўрта бўй, ориқ, бўзрайган қотма юзининг ёноқлари туртиб чиққан, бири-биридан узоқ жойлашган кўкиш кўзлари чиройли, лаби юпқа киши эди, у аксинча, қовоғи солиқ, маъюс эди. Унинг эғнида эски пахтали камзул, оёғида калош билан этик бор эди. У иккита хурма билан иккита сават кўтариб кириб, уларни Ранцеванинг олдига қўйди-да, Нехлюдовга бўйнини эгиб салом берди, таъзим қилар экан кўзини узмай унга қарарди. Кейин терлаган қўлини истар-истамас узатди-да, саватдаги нарсаларни аста-секин олиб тера бошлади.

Бу иккала сиёсий маҳбус халқ ичидан чиққан эди:

биринчиси деҳқон Набатов, иккинчиси фабрика ишчиси Маркел Кондратьев эди. Маркел революцион ҳаракатга ўттиз беш ёшга борган пайтида аралашган эди; Набатов эса ўн саккиз ёшидан киришиб кетган эди. Қобилиятли бўлгани учун қишлоқ мактабидан гимназияга ўтган Набатов, дарс бериб юриб ўзини-ўзи таъминлаб ўқиган, курсни олтин медаль билан тугатган, лекин университетга кирмаган, чунки VII синфдалигидаёқ, унитилган оғаниларининг кўзини очиш учун ўзи чиққан халқ ичига қайтишга қарор қилган. У айтганини қилган: аввал катта бир қишлоқда мирзо бўлиб ишлаган, лекин деҳқонларга китоб ўқиб бергани ва улар орасида матлубот ва истеъмол шеркатлари тузгани учун кўп ўтмай қамоққа олинган. Биринчи сафар уни турмада саккиз ой тутиб турганлар, кейин бўшатиб юбориб махфий назорат остида сақлаганлар. Озод этилганидан сўнг у дарҳол бошқа губернияга, бошқа қишлоққа жўнаб кетган ва ўқитувчи бўлиб жойлашиб олиб, яна ўша ишини давом эттирган. Уни яна қамаганлар, бу гал бир йилу икки ой ушлаб турганлар. Турмада сиёсий маслағига эътиқоди янада кучайган.

Иккинчи марта қамалганидан кейин уни Пермь губерниясига сургун қилганлар. Набатов у ердан қочган. Уни яна қамоққа олганлар ва етти ой қамоқда сақлаб Архангельск губерниясига сургун этганлар. У ерда янги подшога қасамёд қилишдан бош тортгани учун Якутск областига сургунга юборганлар; шундай қилиб у, эсини таниганидан кейинги умрининг ярмини турма ва сургунларда ўтказган. Шу саргузаштлар уни аламзада қилиб қўймаган, шу билан бирга унинг ғайратини бўғмаган, қайтага кучига-куч қўшган. Бу — тош ютса ҳазм қиладиган, ҳамма вақт бирдай ғайратли, хушчақчақ, тетик, серҳаракат одам эди. У ҳеч қачон, ҳеч бир ишидан пушаймон эмас, ҳеч нимани олдиндан чамалаб қўймас, ақл-идрокини ишга солиб, эпчиллик, усталик билан шу бугунги ишни битирар эди. Набатов озодликда экан ўз олдида қўйган мақсад йўлида, яъни: ишчиларни, асосан деҳқон халқини бирлаштириш, кўзини очиш йўлида иш олиб борарди; қамоқдалигида ҳам у аввалгидек ғайрат ва ишбилармонлик билан, фақат ўзигина эмас, балки ўз доирасидагиларнинг ҳам ҳаётини энгиллатиш учун ташқи дунё билан алоқа боғлашга киришарди. У аввало, жамоатчи эди. Ўзи учун ҳеч нарса керак эмасдай кўринарди.

арзимаган нарса билан қаноатланарди. Лекин ўртоқлари учун, жамоа учун кўп нарсани талаб этар, ҳар қанақа ишни — хоҳ жисмоний, хоҳ ақлий иш бўлсин — тиним билмай, мижжа қоқмай, оч-наҳор бажаришга тайёр эди. Деҳқон бўлганлигидан у меҳнатсевар, зеҳни ўткир, ишда эпчил, ўзини тия биладиган, одобли, бошқаларнинг ҳистуйғулари эмас, фикрларини ҳам ҳурматлар эди. Унинг деҳқон оиласидан чиққан, хурофатга муккасидан кетган кекса онаси тирик эди. Набатов унга ёрдамлашиб турар, озодлик чоғида бориб ҳолидан хабар олиб турарди. Уйда бўлган чоғида онасининг қандай ҳаёт кечириётганини суриштирар, унга ёрдамлашар, илгариги ўртоқлари, деҳқон болалари билан алоқасини ўзмас эди; улар билан биргалашиб тамакини қоғозга ўраб чекар, мушт кетди ўйнашар, уларга алданган эканликларини, шу алдов сиртмоғидан қандай қутулиш кераклигини ўқидирарди. Революция халққа нималар бериши ҳақида ўйлар ва гапирар экан, ҳамма вақт ўзи мансуб бўлган халқни ўша аввалги шароитда яшайди, лекин эр-сувли бўлиб, хўжайинларсиз, тўраларсиз кун кечиради деб тасаввур этарди. Унинг фикрича, революция халқ ҳаётининг асосий шаклини ўзгартириши керак эмасди. Шунинг билан унинг фикри Новодворов ва унинг ~~дору~~бул-Маркел Кондратьевнинг фикрига тўғрисида кўрқа-писа, Унинг ўйлашича, революция иморат сундан ўзи хурсандриши керак эмас, балки шу ~~а~~-боболарини алдаб келган ли эски бинонинг ичкари мазах қилгани қилган эди. тақсимлаш керак эди. дан кечган, озгина нарса билан

Динга ҳам у шлигидан меҳнатга ўрганган, кучли Метафизик маслар қандай жисмоний ишни чаққонлик охиратни ҳеч қ бажара олар, ишлаб чарчамасди. Лекин дони то шу дларда ўқишни давом эттириш учун бўшларди. Дунеммадан кўра кўпроқ кадрларди. Ҳозир у айтганичам биринчи томини ўқир, бу китобни катта қимзаррача руом каби қопчиғида эҳтиётлик билан сақлаб кўринган Новодворовдан бўлак ўртоқларининг ҳаммасияратилган ва сипойгарчилик билан муомала қиларди. иборат бровга у жуда содиқ эди, ҳар қандай масалада

Набфикрини инкор этиб бўлмас бир ҳақиқат деб би-яхши

дунендратьев хотинларга ҳамма зарур ишларга халал жак учи гов деб қарар ва улардан жирканарди. Лекин —ловага ачинар, унга юмшоқ муомала қилар, уни

барча деҳқонларга хос эътиқодга ишонар, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳеч қачон битмайди, доимо бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб туради — гўнг ғаллага, ғалла товуққа, итбалиқ қурвақага, қурт капалакка, ёнғоқ эманга айланади, шу каби инсон ҳам йўқ бўлиб кетмайди, фақат ўзгаради деб ўйлар, шунга ишонарди. Шу сабабли ўлимни дадил, ҳатто хушчақчақлик билан кутиб олишга тайёр, кишини ўлимга олиб борадиган азоб-уқубатларга чидаш берар, лекин бу ҳақда гапиришни ёмон кўрар, гапира билмас эди. У ишлашни яхши кўрарди, ҳамма вақт иш билан банд эди, ўртоқларини ҳам худди шундай омилкор бўлишга ташвиқ қиларди.

Халқ ичидан чиққан бошқа сиёсий маҳбус Маркел Кондратьев тамомила бошқача одам эди. У ўн беш ёшидан ишга кириб кетган, аламини унутиш учун папирос чеккан, ича бошлаган. Биринчи марта болалик чоғида рождество байрамида фабрикантнинг хотини қилган арча байрамига олиб борганларида бир нарса унга алам қилган эди. У ерда унга ва ўртоқларига бир тийинлик сурнай, олма, зарга ўралган ёнғоқ билан анжир қоқи ҳадя қилиб, фабрикантнинг болаларига — ўйинчоқ совға берган эдилар. Ушанда бу ўйинчоқ унга сеҳрли совғага Уни яна қан, кейин билса эллик сўмдан ортиқ тура-Архангельск гусларига машҳур бир революционер подшога қасамёд қилишнинг жуда қобилиятли экан-областга сургунга юборган. Шунинг шюралар бера бошлади, таниганидан кейинги умрининг шюралар бера бошларда ўтказган. Шу саргузаштларнинг жуда қобилиятли экан-қўймаган, шу билан бирга унинг ёшларига тушиб қолган қайтага кучига-куч қўшган. Бу — тошқатсиз ва аввалган, ҳамма вақт бирдай ғайратли, хушчақчақ кўрина бошқаракат одам эди. У ҳеч қачон, ҳеч бир йилиги эмас, мон эмас, ҳеч нимани олдиндан чамалаб қўймас, ҳеч нарсага рокинни ишга солиб, эпчиллик, усталлик билан иш қилмай, ҳам жанишни битирар эди. Набатов озодликда экан унга илм қўйган мақсад йўлида, яъни: ишчиларни, асосан адал би-халқини бирлаштириш, кўзини очиш йўлида ишнинг қай-рарди; қамоқдалигида ҳам у аввалгидек ғайратли мумкин билармонлик билан, фақат ўзигина эмас, балки яшаёт-расидагиларнинг ҳам ҳаётини энгиллатиш учун иш қилгани дунё билан алоқа боғлашга киришарди. У аввалдан иш қиларди. атчи эди. Ўзи учун ҳеч нарса керак эмасдай кўришарди.

юқори қилиб кўрсатарди. Шунинг учун ҳам ичкиликни ва чекишни ташлади, эндиликда уни омборчи қилиб қўйганларидан кейин, аввалгидан кўра бўш фурсати кўпайгач, уни ўқишга сарф қила бошлади.

Революционер жувон Кондратьевни ўқитар, унинг ҳар қандай билимни ташналик билан ўзлаштиришига, қобилиятига ҳайрон қоларди. Икки йил ичида алгебрани, геометрияни, тарихни ўрганди (тарих фанини айниқса яхши кўрарди), бадий ва танқидий адабиётни, муҳими социалистик адабиётни батамом ўқиб чиқди.

Революционер жувонни қамоққа олдилар. Уйдан таъқиқланган китоблар чиққани учун Кондратьевни ҳам қамадилар, кейин Вологодская губерниясига сургун қилдилар. Кондратьев Новодворов билан ўша ерда танишди, яна кўпгина революцион китоблар ўқиди, ҳаммасини ёдида сақлаб қолди ва социалистик нуқтаи назарда яна ҳам қаттиқ туриб олди. Сургундан қайтгач ишчиларнинг катта стачкасига раҳбарлик қилди. Бу стачка фабриканинг емирилиши ва директорнинг ўлдирилиши билан тугади. Уни қамоққа олдилар, ҳуқуқдан маҳрум этиб, сургунга ҳукм қилдилар.

Ҳозирги ҳукм сурган иқтисодий тузумга қандай қарши бўлса, динга ҳам шундай қарши эди у. Ўзи иқроор бўлган диннинг бемаънилигини тушунгач, бошда қўрқа-писа, ўзини зўрлаб ундан қутулди, кейин бундан ўзи хурсанд бўлди. У илгари ўзини ва ота-боболарини алдаб келган поплар ва диний ақидаларни мазах қилгани қилган эди.

У дунё лаззатларидан кечган, озгина нарса билан қаноатланарди. Ешлигидан меҳнатга ўрганган, кучли бўлган бу одам ҳар қандай жисмоний ишни чаққонлик билан осонгина бажара олар, ишлаб чарчамасди. Лекин турма ва этапларда ўқишни давом эттириш учун бўш фурсатни ҳаммадан кўра кўпроқ қадрларди. Ҳозир у Маркснинг биринчи томини ўқир, бу китобни катта қимматбаҳо буюм каби қопчиғида эҳтиётлик билан сақлаб келарди. Новодворовдан бўлак ўртоқларининг ҳаммасига вазмин ва сипойгарчилик билан муомала қиларди. Новодворовга у жуда содиқ эди, ҳар қандай масалада унинг фикрини инкор этиб бўлмас бир ҳақиқат деб биларди.

Кондратьев хотинларга ҳамма зарур ишларга халал берувчи ғов деб қарар ва улардан жирканарди. Лекин Масловага ачинар, унга юмшоқ муомала қилар, уни

пастки табақанинг юқори табақа томонидан эксплуатация қилинишининг тимсоли деб биларди. Шу сабабли Нехлюдовни ёмон кўрар, у билан кам гаплашарди. Нехлюдов билан қўл қисиб кўришмас эди.

XIII

Печка бозиллади, чой дамланди, стакан ва кружкаларга қуюлди, сут солиб оқланди, тешиккулчалар, юмшоқ буғдой ноғлар, пишган тухумлар, ёғ ва бузоқ калла-поччаси ўртага қўйилди. Ҳамма сўри устига солинган дастурхон олдига келди, еб-ичиб, гаплашиб ўтиришди. Ранцева яшиқда ўтириб чой қуярди. Ҳўл калта пўстинини ечиб, қуриган жун рўмолга ўралиб, Нехлюдов билан гаплашиб, ўз ўрнида ётган Крильцовдан бошқа ҳамма Ранцеванинг атрофини қуршаб олган эди.

Йўлда совқотиб, шалаббо бўлган, бу ерда ивирсиган ифлос хонага келиб тушган одамлар заҳмат чекиб камерани тозалаганларидан кейин, овқат еб, иссиқ чой ичиб олгач, кайфлари чоғ бўлиб кетди.

Деворнинг нариги томонидан жиний маҳбусларнинг дупир-дупири, бақириб-чақиргани, сўкинишлари уларнинг қандай муҳитда эканликларини эслатар, улар ўзларини роҳатда ҳис этардилар. Бу одамлар денгиз ўртасидаги оролда тургандек, ўзларини ўша қуршаб олган азоб-уқубат ва хўрлик денгизининг тўлқинларидан вақтинча халос деб билар, шу сабабли кайфлари чоғ, руҳлари кўтаринки эди. Ҳар тўғрида гаплашишарди-ю, фақат ўзларининг ҳозирги аҳволлари ва нималар кутаётганлигини тилларига олишмасди. Ундан ташқари, мана шу одамлар сингари, зўрлик билан бир жойга тўпланган ёш эркак ва аёллар орасида муҳаббат пайдо бўлгани каби, улар орасида ҳам икки томонлама ёки бир томонлама ишқ-муҳаббат пайдо бўлган эди. Уларнинг деярли ҳаммалари ошиқ эдилар. Новодворов хушрўйгина, кулиб турувчи Грабецга ошиқ эди. Грабец революция ҳақида кам ўйлайдиган, революция масаласига тамомила бепарқ қарайдиган ёш курсист қиз эди. Аммо замона таъсирига берилиб, нима биландир қораланиб сургун бўлган эди. Озодликдаги каби бу ерда ҳам бутун орзуси эркакларга ёқишдан иборат эди. Сўроқ вақтида ҳам, тўрмада ҳам, сургунда ҳам шу кайфиятда эди. Энди, сафарда Новодворов унга ошиқ бўлгани учун кўнгли жойига тушган,

Ўзи ҳам уни севиб қолган эди. Севгига тез бериладиган, лекин ўзига муҳаббат уйғотмайдиган, аммо шунга қарамай мени ҳам биров севиб қолар деб умидвор бўлган Вера Ефремовна гоҳ Набатовга, гоҳ Новодворовга ошиқ бўларди. Крильцовнинг Марья Павловнага бўлган муносабатида ҳам муҳаббатга ўхшаш бир нарса сезилиб турарди. Барча эркаклар хотинларни қандай севса, Крильцов ҳам уни шундай севарди. Лекин Марья Павловнанинг муҳаббатга бўлган муносабатини билгани учун, ўз ҳиссини шунча маҳалдан буён меҳрибонлик билан парваришлаб келаётган кишига нисбатан бўлган миннатдорлик ва дўстлик ниқоби остига яширарди. Набатов билан Ранцева ўртасидаги ишқий муносабат жуда мураккаб эди. Марья Павловна ифбатли, покиза қиз бўлгандек Ранцева ҳам эрининг ифбатли, вафодор хотини эди.

У ўн олти ёшида, гимназиядалик чоғидаёқ Петербург университетининг студенти Ранцевни севиб қолди ва ўн тўққиз ёшида унга турмушга чиқди. У пайтларда Ранцев ҳали студент эди. Тўртинчи курсдалик чоғида эри университетда рўй берган бир можарода аралашгани учун Петербургдан сургун қилинди ва революционер бўлиб кетди. Ранцева эса, ўқиб турган медицина курсини ташлаб унинг кетидан жўнади ва у ҳам революционер бўлди. Агар Ранцева эрини дунёдаги одамлар ичида энг яхшиси, деб ўйламаганда уни севмаган, севмагандан кейин унга эрга ҳам чиқмаган бўлар эди. Лекин умри бино бўлиб бир марта севиб, ўз фикрича дунёдаги энг яхши, энг ақлли одамга эрга теккандан кейин у, табиий, ҳаётни ва ҳаётнинг мақсадини дунёдаги энг яхши, энг ақлли одам тушунгандай тушунарди. Ранцев илгари яшашдан мақсад ўқиш деб тушунарди. Ранцева ҳам у пайтлар худди шундай деб ўйлар эди. Кейин у революционер бўлди. Ранцева ҳам революционер бўлди. Ранцева мавжуд тартиб ярамаслигини, ҳар қандай инсоннинг вазифаси шу тартибга қарши курашишдан, шахснинг эркин ривожланишига имкон берадиган сиёсий ва иқтисодий тузум барпо қилишга уринишдан иборат эканлиги ва ҳоказоларни жуда усталик билан исбот қила оларди. Бу — ўз фикрим — ўз хаёлим, деб ўйларди, ваҳоланки фақат эри ўйлаган нарсани ҳаққоний деб ўйлар, фақат бир нарсани, эри билан бир жон, бир тан бўлиб яшашни истарди. Фақат шугина унга руҳий қаноатланиш бахш этарди.

Эридан ва боласидан айрилиш унга жуда оғир эди. Боласини ўзининг (Ранцеванинг) онаси олиб кетган эди. Лекин эри учун, ҳаққоний иш учун шу жудоликка бардош берарди. Шу ишни деб эри жон куйдиргани учун уни ҳаққоний деб биларди. Ранцеванинг ҳамма вақт фикризикри эрида эди, авваллари ҳеч кимни севмагани каби ҳозир ҳам эридан бошқа ҳеч кимни сева олмас эди. Лекин Набатовнинг садоқатли, пок муҳаббати уни ҳаяжонлантирарди. Эрининг ўртоғи, ахлоқли ва иродали киши бўлган Набатов унга ўз синглисидек қарар, лекин Ранцевага бўлган муносабатидан икковини қўрқувга соладиган, шу билан бирга ҳозирги оғир ҳаётларини безайдиган бошқача зўр ҳис борлиги билиниб турарди.

Шундай қилиб, улар ичида фақат Марья Павловна билан Кондратьевгина ошик-маъшуқликдан халос эди.

XIV

Одатдагидек, ҳамма чой ичиб, овқат еб бўлгандан кейин, Катюша билан алоҳида гаплашиш ниятида бўлган Нехлюдов Крильцов ёнида у билан суҳбатлашиб ўтирарди. Гапдан гап чиқиб у, Крильцовга, Макаар келиб айтган гапни ва унинг қилган жиноятини гапириб берди. Крильцов ёниб турган кўзларини Нехлюдовнинг юзига тикиб диққат билан тингларди.

— Шундай,— деди у тўсатдан.— Кўпинча шундай фикр миямга келади. Мана, улар билан ёнма-ён кетяпмиз,— мана шу «улар» кимлар? Ахир биз шулар учун ўзимизни фидо қияпмиз-ку. Лекин уларни яқиндан билиш у ёқда турсин, танишни ҳам хоҳламаймиз. Улар эса бизни ёмон кўришади, ўзларига душман санашади. Мана шуниси даҳшатли.

— Ҳеч даҳшатли жойи йўқ,— деди гапга қулоқ солаётган Новодворов.— Омма ҳар доим ҳукмронларни яхши кўради,— деди у шақиллаб.— Ҳукумат ҳикмронлик қилади — омма уни яхши кўради, бизни эса ёмон кўради; эртага ҳокимият тепасига биз чиқсак, бизни яхши кўради...

Шу маҳал девор ортида бақириб сўккан товушлар, одамларнинг деворга келиб урилаётгани, кишанларнинг жаранги, чинқирган ва қичқирган овозлар эшитилди. Аллакимни дўппослашар, аллаким: «Дод!» деб қичқирарди.

— Ана, ўша йиртқишлар! Шулар билан бизнинг ўртамазда яна қандай муносабат бўлиши мумкин?— хотиржам гапирди Новодворов.

— Сен йиртқишлар дейсан. Мана, ҳозир Нехлюдов шундай воқеани гапириб бердики,— деди Крильцов аччиғланиб. У ҳамқишлоғини қутқазаман деб ҳаётини хатарга солаётган Макар ҳақида гапириб берди.— Бу йиртқишлик эмас, бу — жасорат.

— Кўнгилчанлик!— деди Новодворов истеҳзо билан.— Бу одамларнинг туйғуларини ва нима учун шу ишни қилаётганларини тушунишимиз қийин. Сен бу ишни олижаноблик деб биласан, балки ўша каторгачини кўролмагани учун шундай қилгандир.

— Нега бошқа одамларнинг яхшилигини кўргинг келмайди,— деди Марья Павловна тўсатдан қизишиб (у ҳамма билан «сенсираб» гаплашарди).

— Йўқ нарсани кўриб бўлмайди.

— Ахир бир одам даҳшатли ўлим хавфи остида шу ишни қилиб турибди-ку, нега йўқ экан?

— Агар биз,— деди Новодворов,— ўз ишимизни амалга оширмақчи эканмиз, бунинг учун аввало, (лампа ёнида китоб ўқиб ўтирган Кондратьев китобини бир чеккага йиғиштириб, устозининг сўзини диққат билан тинглай бошлади) хаёлпарастликни йиғиштириб қўйиб, ҳар нарсани қандай бўлса шундай кўра билишимиз керак. Халқ оммаси учун ҳар қандай ишни бажаришимиз лозим-у, лекин улардан ҳеч нарса кутмаслигимиз керак; омма бизнинг фаолиятимизнинг объектидир, лекин ҳозиргидек сусткаш экан, бизга кўмаклаша олмайди,— деб гап бошлади у лекция ўқигандек.— Биз уларни ўстириш учун иш олиб бораётирмиз. Шунинг учун ҳам, токим ўсиш процесси юз бермагунча улардан ёрдам кутиш — хаёлпарастлик.

— Қанақа ўсиш процесси,— деб гап бошлади Крильцов қип-қизариб.— Жабр-зулм ва истибдодга қаршимиз деймиз. Ахир шунинг ўзи истибдод эмасми?

— Йўқ, истибдод эмас,— деб жавоб берди Новодворов хотиржам.— Мен халқ бориши керак бўлган йўлни биламан деяпман фақат. Шу йўлни кўрсата оламан ҳам.

— Сен кўрсатган йўл ҳаққоний йўл эканлигини қаердан биласан? Ахир инквизиция ва катта революциялардаги хунрезлик худди шу истибдоддан келиб

чиққан эмасми? Улар ҳам фан бўйича битта ҳаққоний йўл бор деб билишган.

— Уларнинг адашганлиги, менинг ҳам адашаётганимни исбот қилмайди. Ундан ташқари, идеологларнинг хомхаёллари билан ижобий иқтисодий фан хулосалари орасида катта фарқ бор.

Новодворовнинг овози бутун камерани тўлдирган эди. У ёлғиз ўзи галирар, бошқалар жим ўтиришарди.

— Доим баҳслашишгани баҳслашган,— деди Марья Павловна, у бир дақиқага жим бўлиб қолганда.

— Ўзингиз шу тўғрида нима деб ўйлайсиз?— деб сўради Нехлюдов Марья Павловнадан.

— Анатолий ҳақ гапиряпти деб ўйлайман. Халққа ўз қарашларимизни мажбуран қабул қилдиришимиз ярамайди.

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз, Катюша?— деб сўради Нехлюдов жилмайиб ва бирон ўринсиз гап айтади деб ҳижолатпазлик билан жавобини кутиб турди.

— Менинг ўйлашимча, оддий халқ қаттиқ ранжитилган,— деди қип-қизариб,— жуда қаттиқ ранжитилган.

— Тўғри, Михайловна, тўғри,— деб қичқирди Набатов,— халқ жуда ранжиган. Унга озор бердирмаслик керак. Бизнинг ишимиз шундан иборат.

Новодворов:

— Революциянинг вазифаси ҳақида ажиб тасаввур,— деди-да, жаҳл билан, индамай папирос чека бошлади.

— У билан гаплашиб бўлмайди,— деди Крильцов шивирлаб, сўнгра жим бўлди.

— Гаплашмаганингиз яхши,— деди Нехлюдов.

XV

Новодворовни революционерларнинг ҳаммаси ҳурмат қилганига, жуда ўқимишли ва ақлли деб ҳисоблашига қарамай, Нехлюдов уни маънавий жиҳатидан ўрта даражадан паст революционерлардан ҳисоблаб, ўзидан анча паст кўрарди. Бу одамнинг ақлий кучи катта эди; лекин ўзи ҳақидаги фикри — маҳражи ҳаддан ташқари катта бўлиб, ақлий кучидан аллақачон ўзиб кетган эди.

Бу одамнинг маънавий ҳаёти Симонсонникига қараганда тамомила бошқача эди. Симонсон эркак тахлит,

яъни қилган иши фикрининг фаолиятдан келиб чиқар ва шу билан белгиланарди. Новодворовнинг фикрий фаолияти, қисман, ҳиснинг таъсирида юзага чиққан мақсадга эришиш, қисман, ҳиссиётга берилиб қилган ишларини оқлашга қаратилган хотинсифат одам эди.

Новодворовнинг революцион фаолияти, (гарчи уни ўзи ишончли далиллар келтириб усталик билан тушунтирса-да), Нехлюдовнинг назарида фақат худписандлик, одамлардан ўзини юқори кўрсатиш истагига асослангандек кўринарди. Дастлаб, бировларнинг фикрини ўзлаштириб олиб, уни аниқ баён эта олиш қобилиятига эга бўлгани учун ўқиб юрган чоқларида, бу қобилият юксак қадрланган ўқитувчилар ва ўқувчилар орасида (гимназия, университет ва магистерствода) пешқадам ўқувчи бўлди, бундан у мамнун эди. Лекин ўқиш тугаб, диплом олгач, унинг биринчилиги ҳам тугади. Новодворовни ёмон кўриб қолган Крильцовнинг гапига қараганда у янги шароитда биринчиликни олиш учун маслагини тамомила ўзгартирган, тадрижий-либерал бўлган бу одам қизил, яъни «Народная воля» ташкилотининг аъзоси бўлган. Қишида шубҳа ва тараддуд қўзғатадиган ахлоқий ҳамда эстетик хусусиятлар табиатида бўлмагани туфайли у, тез орада революционерлар партиясининг раҳбари бўлиб олиб иззати-нафсини қондирди. Бир йўлни танлаб олганидан сўнг у, ортиқ шубҳаланмас ва тараддудланмасди. Шу сабабли ўзича, мен ҳеч қачон хато қилмаганман деб ўйларди. Ҳамма нарса унга жуда оддий, равшан, аниқдек туюларди. Дунёқарашининг торлиги ва бир томонламалиги туфайли ҳамма нарса унга ҳақиқатан ҳам оддий ва очиқ-ойдин кўринар, унинг айтишича, мантиқий бўлса бас эди. Ўзига ишонч шу қадар зўр эдики, одамларни ўзидан ё узоқлаштирар ёки бўйсундирарди. Унинг ҳаддан ташқари худписандлиги ақл ва заковатининг теранлигидан деб ҳисоблаган ёшлар орасида иш олиб боргани учун кўпчилик унга итоат қилар, натижада, революционерлар доирасида обрўси зўр эди. Унинг фаолияти қўзғолонга тайёргарлик кўриш, шу орқали ҳукуматни қўлга олиб, вакиллар мажлисини чақиришдан иборат эди. Мажлисга у тузган программа тақдим этилиши керак эди. Новодворов бу программа ҳамма масалани қамраб олган деб ишонар, уни бажармаслиқ мумкин эмас деб ҳисобларди.

Ўртоқлари уни жасорати ва қатъийлиги учун ҳурмат

қилар, лекин севишмас эди. Ҳзи эса ҳеч кимни яхши кўрмас, ҳамма атоқли кишиларга рақиб деб қарар, қари эркак маймунлар ёш маймунларга қандай муносабатда бўлса, уларга ҳам, иложи бўлса, шундай муомала қилишни истар эди. У қобилиятини намоён қилишга халақит берадиган бошқа одамларни ақл-идрок ва заковатдан маҳрум қилишга тайёр эди. Новодворов ўзига қойил қолган одамларгагина яхши муомалада бўларди. Энди, йўлда у гапига юрган ишчи Кондратьев ва Вера Ефремовна билан хушрўй Грабецга шундай муомалада эди. Буларнинг ҳар иккови ҳам уни севиб қолган эди. У асосан хотинлар озодлиги тарафдори бўлса-да, кўнглида ҳамма хотинларни аҳмоқ ва ҳеч нарсага арзимайдиган одамлар деб ҳисобларди. Ҳамиша у ошиқ бўлган хотинлар бундан истисно эди. Энди Грабецга ошиқ бўлиб қолган эди. Ошиқ бўлиб қолган чоқларда, уларнинг ажойиб фазилатларини фақат менгина ҳис эта оламан, деб ўйларди.

Жинслар ўртасидаги муносабат масаласи ҳам, барча масалалар сингари, унга жуда оддий ва очиқ-ойдинга ўхшаб кўринар, эркин маҳуббатни тан олиши билан бу масала ҳал бўлади қўяди деб ҳисобларди.

Унинг никоҳлаб олган хотинидан бошқа яна бир хотини бор эди. Ораларида ҳақиқий муҳаббат йўқлигига қаноат ҳосил қилгач у, ҳақиқий хотини билан ажралишиб кетган эди. Эндиликда эса, Грабец билан янги эркин никоҳда бўлиш ниятида эди.

Нехлюдов унинг таъбирича, Маслова олдида «қий-шаглагани» учун, айниқса, мавжуд тузумнинг камчиликлари ҳақида ва уни тузатиш йўллари ҳақида Новодворов сингари эмас, балки қандайдир ўзича, князчасига, яъни аҳмоқчасига ўйлашга ботингани учун уни ёмон кўрарди. Нехлюдов Новодворовнинг ўзига қандай муносабатда эканидан хабардор эди. Лекин бутун саёҳат давомида яхши кайфиятда бўлишига қарамай, бу одамга нисбатан кўнглида туғилган нафрат ҳиссини енга олмас, Новодворов қандай муомала қилса, унга ҳам худди шундай муносабатда бўларди.

XVI

Қўшни камерада бошлиқларнинг овози эшитилди. Ҳамма жим бўлиб қолди, кейин бош конвой билан икки

конвой кирди. Йўқлама бошланган эди. Бош конвой ҳаммани бармоғи билан нўқиб санаб чиқди. Навбат Нехлюдовга етганда бетакаллуф хушмуомалалик билан:

— Йўқламадан кейин энди қолиб бўлмайди, князь. Кетиш керак,— деди.

Нехлюдов унинг нима демоқчи бўлганини пайқаб ёнига борди-да, тайёрлаб қўйган уч сўмини қистирди.

— Э-э, сизларга бир нима деб бўладими! Майли, ўтира туринг.

Бош конвой чиқиб кетай деб турганда, яна битта унтер-офицер кирди. Унинг кетидан кўзи ғурра бўлган, соқоли даккам-дуккам, ориқ новча маҳбус кириб келди.

— Қизимга келган эдим,— деди маҳбус.

Тўсатдан ёш ғўдакнинг:

— Ана дадам келди,— деган қўнғироқдек овози эшитилди ва Ранцеванинг орқасидан қизнинг малла сочли боши кўтарилди. Ранцева, Марья Павловна ва Катюша билан бирга Ранцеванинг юбкасидан қизалоққа янги кўйлак тикишарди.

— Келдим, қизим, келдим,— деди Бузовкин мулойим.

Марья Павловна Бузовкиннинг дабдаласи чиққан юзига ачиниб қараб.

— Қизалоқнинг шу ерда тургани яхши,— деди.— Бизга ташлаб кета қолинг.

— Опамлар менга кўйлак тикишяпти,— деди қизалоқ Ранцеванинг қўлидаги ишни отасига кўрсатиб.— Чиройли, қип-қизил,— деб бидилларди у.

— Биз билан ётиб қолмайсанми?— деди Ранцева қизалоқни эркалаб.

— Қоламан. Дадам ҳам қолсин.

Ранцеванинг юзи табассумдан ёришиб кетди.

— Даданг қолмайди,— деди у.— Биз билан қола қолсин,— деди қизнинг отасига мурожаат қилиб.

Бош конвой эшик ёнида тўхтаб:

— Майли, қолдиринг,— деди ва унтер-офицер билан бирга чиқиб кетди.

Конвойлар чиқиб кетиши билан Набатов Бузовкиннинг олдига борди-да, елкасидан ушлаб:

— Карманов алмашилиб кетаётган эмиш, ростми, оғайни?— деди.

Бузовкиннинг соддадил, ёқимли юзи тўсатдан ғамгин тус олди, кўзини парда қоплагандай бўлди.

— Эшитганимиз йўқ. Унақа эмасдир-э,— деди у. Кўзи боягидек пардали эди.— Ҳа-я, Аксютка, энди хонимлар билан ёта қол,— деди-да, чиқиб кетишга шошилди.

— Ҳаммасини билади, алмашингани рост,— деди Набатов.— Энди нима қиласиз?

— Шаҳарда бошлиқларга айтаман. Икковини ҳам кўрсам танийман,— деди Нехлюдов. Яна тортишув бошланиб кетади деб қўрқишди шекилли, ҳамма миқ этмай ўтирарди.

Боядан бери сўрининг бир бурчагида қўлини боши остига қўйиб жим ётган Симонсон сапчиб ўрнидан турди-да, эҳтиётлик билан ўтирганларни айланиб ўтиб, Нехлюдов ёнига келди.

— Энди гаплашсак бўладими?

— Албатта,— деди Нехлюдов унинг кетидан бориш учун ўрнидан туриб.

Нехлюдовнинг ўрнидан турганини кўрган Катюша унинг кўзига қараб қип-қизариб кетди, ҳайрон бўлгандай бош чайқаб қўйди.

Симонсон Нехлюдов билан бошлашиб йўлакка чиққач:

— Гап шундай,— деди сўз бошлаб. Жиноий маҳбуслар орасидаги говур-ғувур ва шов-шувлар йўлакда айниқса яққол эшитиларди. Нехлюдов юзини буриштирди, лекин Симонсон бунга парво қилмади.— Сизнинг Катерина Михайловнага бўлган муносабатингизни билганим учун,— деб гап бошлади у меҳрибон кўзлари билан Нехлюдовга тўғри тикилиб қараб,— ўзимнинг унга,— деб гапини давом этдирди у. Лекин эшикнинг ёнгинасида алланарсани талашиб қичқираётган икки овоз уни тўхташга мажбур этди.

— Меники эмас деяпман-ку, аҳмоқ?— деб қичқирарди бир овоз.

— Бу кунингдан кўра ўлганинг яхши-е,— дерди иккинчиси хириллаб.

Шу маҳал Марья Павловна йўлакка чиқди.

— Бу ерда гаплашиб бўлармишми,— деди у,— бу ёққа киришлар, Верочкадан бошқа одам йўқ.— Шуни деб у кичкинагина эшикли қўшни хонага кирди. Бу аслида бир кишилик камера бўлиб, энди сиёсий маҳбус аёлларга берилган эди. Сўрида бошини буркаб Вера Ефремовна ётарди.

— Боши оғрияпти, энди ухлаб қолди, гапингизни эшитмайди, мен бўлсам чиқиб кетаман,— деди Марья Павловна.

— Йўқ, йўқ, қолавер,— деди Симонсон,— менинг ҳеч кимдан, айниқса, сендан яширадиган сирим йўқ.

— Яхши,— деди Марья Павловна ва гавдасини болалардек у ёқдан-бу ёққа ташлаб, сўрига жойлашиб ўтириб олди, чиройли бўта кўзларини аллақаяёққа тикиб тинглашга тайёрланди.

— Гап шундай,— деб такрорлади Симонсон,— Катерина Михайловнага бўлган муносабатингизни билганим учун, ўзимнинг унга бўлган муносабатимни сизга билдиришга мажбурман, деб ҳисоблайман.

Симонсоннинг соддадиллиги ва ростгўйлигидан завқланган Нехлюдов:

— Хўш, қандай муносабат экан?— деб сўради.

— Катерина Михайловнага уйланмоқчи эдим...

— Қизиқ!— деди Марья Павловна Симонсонга тикилиб.

— ...Катюшадан шуни, яъни менга хотин бўлишга розилик беришини сўрамоқчи эдим,— деб давом этди Симонсон.

— Мен нима қила олардим? Ихтиёр ўзида,— деди Нехлюдов.

— Шундай-ку-я, лекин бу масалани сизсиз ҳал қилолмайди у.

— Нега?

— Нега деганда, ўрталарингиздаги муносабат масаласи қатъий ҳал этилмас экан, у ҳеч нарса дея олмайди.

— Мен томондан масала қатъий ҳал қилинган. Мен бўйнимдаги қарзимни узишим керак, бундан ташқари, унинг аҳволини енгиллатишим керак, лекин ҳеч қачон унга малол келтиришни истамайман.

— Шундай-ку-я, лекин у сизнинг фидокорлигингизни истамайди-да.

— Ҳеч қандай фидокорлик қилаётганим йўқ.

— Мен биламан, унинг бу қарори қатъий.

— Бўлмасам мен билан гаплашишнинг нима ҳожати бор?— деди Нехлюдов.

— Сиз ҳам шуни маъқул деб топганингизни Катюша билиши керак.

— Қилишим керак бўлган ишни, қандай қилиб, қил-

маслигим лозим деб топаман. Лекин бир нарсани айтишим мумкин, у ҳам бўлса, менинг озод эмаслигим. Лекин у озод.

Симонсон хаёл суриб жим бўлиб қолди.

— Яхши, унга шундай деб айтаман. Тагин унга ошиқ бўлиб қолибди деб ўйламанг,— деб давом этди у.— У кўп жабр-жафо кўрган, ажойиб, топилмайдиган одам бўлгани учун яхши кўраман. Ундан менга ҳеч нарса керак эмас. Лекин жон-дилим билан унга ёрдам бергим, аҳволини...

Симонсоннинг овози қалтираб кетганини эшитиб Нехлюдов ҳайрон бўлди.

— ...Енгиллатгим келади,— деб давом этди Симонсон.— Сизнинг ёрдамингизни қабул қилишни истамас экан, ҳеч бўлмаса меникини қабул қилсин. Агар у рози бўлса, менинг ҳам у сургун қилинган жойга юборишларини сўрардим. Тўрт йил — минг йил эмас. Унинг ёнида яшардим, қўлимдан келганича қисматини ҳам енгиллаштирардим.— Симонсон ҳаяжонланиб яна жим бўлиб қолди.

— Мен нима ҳам дердим?— деди Нехлюдов.— Унинг сиздек ҳомий топганига хурсандман...

— Худди шуни билмоқчи эдим,— деб жавоб қилди Симонсон.— Уни севганингиз, унга яхшиликни раво кўрганингиз учун, икковимизнинг никоҳимизни маъқул деб топасизми, шуни билишни истардим.

— О, албатта,— деди Нехлюдов кескин.

Симонсон бадқовоқ одамдан кутилмаган мулойимлик билан:

— Ҳамма гап унда, менга шу жафокаш ором олса бўлди,— деди Нехлюдовга қараб.

Симонсон ўрнидан турди, Нехлюдовнинг қўлидан ушлаб, бўйинини чўзди-да, тортинчоқлик билан жилмайиб ўпди.

— Бўлмаса унга худди шундай деб айтаман,— деди-ю, чиқиб кетди.

XVII

— Буни қаранг-а!— деди Марья Павловна.— Ошиқ, ошиқи-беқарор. Владимир Симонсон ана шундай болаларча, аҳмоқона ошиқ бўлиб қолади, деб сира кутмаган эдим. Қизиқ, ростини айтсам, кишини ачинтирадиган нарса,— деб якунлади у хўрсиниб.

— Лекин у, Катюша нима деркин? Сиз нима деб ўйлайсиз, бунга қандай муносабатда бўларкин?— деб сўради Нехлюдов.

— Катюшами?— Марья Павловна бу саволга иложи борича аниқроқ жавоб қайтармоқчи бўлди шекилли, ўйланиб қолди.— Катюшами? Утмишининг қандайлигидан қатъи назар, Катюша табиатан нозик, ахлоқли жувон... жуда нозик ҳис этади. У сизни севади, чин кўнглидан севади. Лекин сизни ўзи билан ўралашиб қолмаслигингиз учун, сизга салбий бўлса-да, яхшилик қила олганидан бахтиёр. Сизга эрга тегиш унинг учун, аввалгидан ҳам бадтар даҳшатли, тубанлик бўларди. Шунинг учун ҳам бунга у рози бўлмайди. Шуниси ҳам борки, сизнинг шу ердалигингиз уни нотинчлантиради.

— Нима қилай, кўзидан ғойиб бўлайми?— деди Нехлюдов.

Марья Павловна болаларга хос мулоим табассум этди.

— Ҳа, қисман.

— Қандай қилиб қисман ғойиб бўлиш мумкин?

— Ёлғон гапирдим; лекин Катюша ҳақида шуни айтмоқчи эдимки, у Симонсоннинг қандайдир жўшқин муҳаббатининг бемаънилигини кўриб турган бўлса керак (Симонсон унга ҳали ҳеч нарса деганича йўқ). Бу муҳаббатдан у ҳам мамнун, ҳам кўрқади. Ўзингиз биласиз, бу ишлардан мен беҳабарман, лекин Симонсоннинг бу муҳаббати, менинг назаримда, ниқобланган оддий эркаклик ҳиссидан бўлак нарса эмас. Унинг айтишича бу муҳаббат унинг ғайратига ғайрат қўшади, бу муҳаббати маънавий муҳаббат эмиш. Лекин бу ҳар қандай мустасно муҳаббат бўлгани билан, асосида яна албатта ўша ифлослик ётишини биламан-ку... Новодворов билан Любочка ўртасидаги муҳаббатнинг бири-да бу ҳам.

Марья Павловна ўзи қизиққан мавзуга берилиб кетиб, асосий масаладан четга чиқиб қолди.

— Нима қилай энди?— сўради Нехлюдов.

— Унга гапнинг очиғини айтганингиз маъқул деб ўйлайман. Ҳамма вақт ора очиқ бўлгани маъқул. Катюшани чақириб бераман, гаплашинг. Майлими?— деди Марья Павловна.

— Майли,— деди Нехлюдов. Марья Павловна чиқиб кетди.

Шу кичкина камерада Вера Ефремовнанинг бир ме-
ёрдаги нафас олиши, аҳён-аҳёнда чуқур хўрсиниши, жи-
ной маҳбусларнинг икки эшик наридаги камерадан
эшитилиб турган ғовур-ғувурини тинглар экан, Нехлю-
довни ғалати бир ҳис қамраб олди.

Симоңсон айтган гаплар уни ўз устига олган мажбу-
риятдан қутқарарди (иродаси бўшашган пайтларда бу
мажбурият унга оғир ва ғалати туюларди), лекин ҳар
қалай, Симоңсоннинг гапи унга ёқмадигина эмас, алам
ҳам қилиб кетди. Симоңсоннинг бу таклифи унинг қил-
ган ишининг фавқулоддалигини бузишини, ўз кишилари
ва бегона одамлар назарида фидокорлигининг қиймати-
ни пасайтириб юборишини ҳис этар эди. Симоңсондек
Катюшага ҳеч қандай алоқаси бўлмаган яхши бир одам
у билан тақдирини боғлашни истар экан, Нехлюдовнинг
фидокорлиги, қиймати пасаярди, албатта. Балким бун-
да оддий рашк ҳисси ҳам бўлгандир: Нехлюдов Катю-
шанинг ўзига бўлган муҳаббатига шундай ўрганган эди-
ки, унинг бошқа одамни севиши мумкинлигини хаёлига
келтиргиси келмасди. Катюша озод бўлиб кетгунча шу
ерда яшайман, деб олдиндан тузиб қўйган режасининг
бузилиши ҳам бунга таъсир этгандир. Агар у Симоңсон-
га тегадиган бўлса, унинг олдида туришининг кераги
бўлмай қолар, шунинг учун ҳам у янги режа тузиши
керак бўларди. Нехлюдов эс-ҳушини йиғиштириб олишга
улгурмасдан очиқ эшикдан жиний маҳбусларнинг ба-
қариқ-чақариқлари эшитилди (бугун улар орасида ал-
ланима рўй берган эди), камерага Катюша кирди.

У илдам юриб Нехлюдовнинг олдига келди.

— Марья Павловна юборди мени,— деди у Нехлю-
довга яқинлашиб.

— Ҳа, сиз билан гаплашиб олишим керак. Ўтир-
сангиз-чи. Владимир Иванович менга гапини айтди.

Катюша қўлини тиззасига қўйиб ўтирди. У хотиржам
кўринарди, лекин Нехлюдов Симоңсоннинг отини айт-
ганда қип-қизариб кетди.

— У нима деди сизга?— деб сўради у.

— Сизга уйланмоқчи эканлигини айтди.

Катюшанинг юзи тўсатдан азоб чеккандек буришиб
кетди. У ҳеч нима демай, ерга қараб қолди.

— У менинг розилигимни ёки маслаҳат беришимни
сўраяпти. Мен, ҳаммаси сизнинг ихтиёрингизда эканини,
бу нарсани ўзингиз ҳал қилишингиз кераклигини айтдим.

— Вой, у нимаси? Нега энди?— деб гўлдиради у ва Нехлюдовга ҳамма вақт, айниқса, кучли таъсир қиладиган ғалати қараш қилиб, ғилай кўзлари билан қия қараб қўйди. Бир неча дақиқа улар сўзсиз бир-бирларига қараб қолдилар. Бу боқиш икковига ҳам кўп нарсаларни сўзлаб берди.

— Ўзингиз ҳал қилишингиз керак,— деб такрорлади Нехлюдов.

— Нимани ҳал қиламан?— деди у.— Ҳаммаси аллақачон ҳал қилинган.

— Йўқ, сиз Владимир Ивановичнинг таклифини қабул қиласизми йўқми, шуни ҳал қилишингиз керак,— деди Нехлюдов.

— Мендай каторгачига эрга чиқишни ким қўйибди? Владимир Ивановични ҳам ҳалок қилишнинг нима кераги бор?

— Хўш, башарти афв этишса-чи?— деди Нехлюдов.

— Э-э, қўйинг-е. Бошқа гапим йўқ,— деди-да, Маслова ўрнидан туриб, камерадан чиқди.

XVIII

Нехлюдов Катюша билан изма-из эркаклар камерасига кирганда, у ердагиларнинг ҳаммаси ҳаяжонда эди. Ҳамма жойга бориб-келиб юрадиган, ҳамма билан танишиб, ҳамма нарсани кузатиб юрадиган Набатов барчани ҳайратга солган бир хабар олиб келибди. Бу хабар шундан иборат эдики, у девор қавагидан, каторгага ҳукм этилган революционер Петлиннинг хатини топиб келипти. Ҳамма Петлинни аллақачон Қарага етган деб ҳисобларди, тўсатдан маълум бўлишича, яқиндагина худди шу йўлдан жиний маҳбуслар билан бирга ўтиб кетибди.

«17 августда,— дейилган эди хатда — ёлғиз ўзимни жиний маҳбуслар билан жўнатишди. Неверов мен билан бирга эди, Қозонда, жиннихонада ўзини ўзи осиб ўлдирди. Ўзим соғ-саломатман, бардамман, ишларимиз яхши бўлиб кетар деб умид қиламан». Ҳамма Петлиннинг аҳволи ва Неверовнинг ўзини осиб ўлдиришининг сабабини муҳокама қила бошлади. Крильцов эса ёниб турган кўзларини бир нуқтага тикканича диққат қилиб турарди.

— Эрим Петропавлевскдалигида Неверовнинг кўзига ҳар нарса кўринадиган бўлиб қолганини айтган эди,— деди Ранцева.

— Ҳа, шоир, хаёлпараст одам. Бундай одамлар якка қамоқда ётишга бардош беролмайдилар,— деди Новодворов.— Мен яккахонага тушиб қолганимда хаёл сурмасликка ҳаракат қилардим, вақтимни жуда зиқ қилиб тақсимлардим. Шу сабабли кунни осон ўтқазардим.

Набатов хафагарчиликни тарқатмоқчи бўлди шекилли:

— Кунни ўтқазиб қийин бўптими? Қамоққа олганларида кўпинча севинаярдим,— деди тетиклик билан.— Бўлмаса хавотирланиб яшайсан, қамалиб қолсам, бошқаларнинг сирини очиб, ишни пачава қилмасмиканман деб қўрқасан, қамоққа олишдими, бўлди — масъулият тамом, дам олсанг бўлади. Папиросингни чекиб ўтиравер!

Марья Павловна Крильцовнинг тўсатдан ўзгарган, сўлган юзига ташвишланиб қараб:

— Сен уни яхши танирмидинг?— деб сўради.

— Неверов хаёлпарастми?— деб гап бошлади тўсатдан Крильцов анчадан бери бақираётгандек ёки ашула айтгандек харсиллаб.— Неверов шундай одам эдики, бизнинг швейцарнинг тили билан айтганда, буннақаларни онаси битта туғади... шундай... у мусаффо, пок одам эди. Шундай... ёлгон гапириш у ёқда турсин муғомбирликни ҳам билмас эди. Териси юпқагина эмас, йўқ, бутунлай шилиб олингандек асаблари яланғоч эди. Шундай... мураккаб, истеъдодли одам эди, буннақа... Ҳаҳ, гапириб ҳам нима қилдим!..— У жим бўлиб қолди.— Биз бу ерда,— деди у қовоғини солиб жаҳл билан,— аввал халққа илм бериб, кейин ҳаёт тузумини ўзгартирамизми ё аввал тузумни ўзгартирамизми — қайси йўл билан: тинч тарғибот йўли биланми ё террор йўли билан курашамиз деб баҳслашамиз. Шундай, баҳслашамиз. Улар эса баҳслашишмайди, ўз ишларини билишади. Ўнлаб, юзлаб одамларнинг ҳалок бўлиши улар учун ҳеч гап эмас, тагин қанақа одамларни денг! Улар учун одамларнинг сараси ҳалок бўлгани яхши. Шундай, декабристларни муомаладан чиқаришгандан кейин умумий савияни пасайтириб юборишди деган эди Герцен. Шундай пасайиб кетдики! Кейин

Герценни ва унинг тенгдошларини четлаштирдилар. Энди Неверовларни...

— Ҳаммани йўқота олмайдилар, — деди Набатов тетик овоз билан. — Барибир наслимиз қолади.

Крильцов гапини бўлишга йўл қўймай:

— Уларга шафқат қилар эканмиз, йўқ, қолмайди, — деди товушини баланд қилиб. — Папирос бер.

— Узингни ёмон ҳис қилаяпсан шекилли, Анатолий, — деди Марья Павловна, — қўй, чекма.

— Э-э, қўйсанг-чи, — деди жаҳл билан Крильцов, сўнгра чека бошлади. Лекин шу топнинг ўзидаёқ йўтали тутди; ўқчий бошлади. Тупириб бўлгач, у гапини яна давом эттирди: — Нотўғри йўлдан борганмиз, нотўғри йўлдан. Гап сотиб ўтиргандан кўра бирлашимиз керак эди... уларни яксон қилишимиз керак эди. Шундай.

— Ахир улар ҳам одам-ку, — деди Нехлюдов.

— Йўқ, улар одам эмас, — шу ишларни қила оладиганлар одам эмас... Мана, бомба ва баллонлар ўйлаб чиқаришди дейишяпти. Шу баллонларда осмонга чиқиб уларнинг устига бомба ташлаб бургадек қириб юбориш керак... Шундай. Чунки... — қип-қизариб гапини давом эттирмоқчи эди, лекин бирдан аввалгидан бадтар йўтал тутиб қолди, оғзидан лахта-лахта қон келди.

Набатов қор келтиргани югириб кетди. Марья Павловна валерьян томчиси топиб унга узатди, лекин у, кўзини юмиб, оппоқ ориқ қўллари билан уни итарар, оғир ва тез-тез нафас оларди. Қор билан совуқ сув бир оз тинчитгандан кейин уни ётқиздилар. Нехлюдов ҳамма билан хайрлашди-да, уни олиб кетгани келиб, анчадан бери кутиб турган унтер-офицер билан бирга чиқиб кетди.

Жиноий маҳбусларнинг овози ўчди, кўплар ухлаб қолган эди. Одамлар сўри устида ҳам, сўри тагида ҳам, йўлларда ҳам ётганларига қарамай камёрага сиғишмай қолган эди. Уларнинг бир қисми, бошлари остига қопларини қўйиб, устиларига нам халатларини ёпиб йўлакда, ерда ётишарди.

Камераларнинг эшигидан ва йўлакдан хуррак товушлари, инграган овозлар ва одамларнинг уйқусираши эшитиларди. Ҳамма ерда устига халат ёпиб гуж бўлиб ётган одам гавдаси кўринарди. Жиноий бўйдоқлар камерасидагина, бир неча одам бурчакда шам қолдиғини ёқиб ўтирарди, солдатни кўриш билан шамни ўчиришди, йўлакда, чироқ тагида бир чол яланғоч бўлиб олиб,

кўйлагининг битини боқиб ўтирарди. Сиёсий маҳбуслар камерасининг заҳарланган ҳавоси бу ернинг сассиғидан кўра софдек туюларди. Тутаб ёнаётган лампа туман орасидан кўрингандек хира, нафас олиш қийин эди. Йўлакдан ухлаб ётганларнинг биронтасини босиб олмасдан ёки тегиб кетмасдан ўтиш учун, аввал бўш жойни топиб ўша ерга оёқ қўйиш, кейин иккинчи қадам учун яна бўш жой қидириш керак эди. Уч киши, йўлакдан ҳам жой топмаган бўлсалар керак, даҳлизда тирқишидан шалтоқ нажас сизғиб ётган бадбўй ёғоч пақир тагида ётарди. Уларнинг бири тентакнамо чол эди. Нехлюдов уни йўлда бир неча марта кўрган эди. Иккинчиси, ўн ёшлар чамасидаги бола бўлиб, икки маҳбус ўртасида, юзини қўлига тираб, маҳбуслардан бирининг оёғига бош қўйиб ётарди.

Дарвозадан чиққач Нехлюдов тўхтади ва кўкрагини тўлдириб, анчагача муздек совуқ ҳаводан нафас олди.

XIX

Осмонда юлдузлар чарақлади. Баъзи жойларда ҳали ҳам лой пилчиллаб турган қатқалоқ йўлдан юриб Нехлюдов карвонсаройга қайтди-да, қоронғи деразани тақиллатди. Кенг яғринли хизматкор йигит ялангоёқ келиб эшикни очиб, уни даҳлизга киритди. Даҳлизнинг ўнг томонидаги қора уйдан извошчиларнинг қаттиқ хурраги эшитилади; тўғридаги эшикнинг орқасидаги ҳовлидан анча-мунча отнинг сули чайнагани эшитилади. Чап томонда озодагина хонага кирадиган эшик бор эди. Озода хонада шувоқ ҳиди келар, тўсиқ орқасида аллакимнинг уйни тўлдириб хуррак отгани эшитилар, иконалар олдида қизил шишали лампа ёнарди. Нехлюдов ечинди, клеёнка сирилган диванга катта ва қалин жун рўмол солди, устига ўзининг чарм ёстиғини қўйди-да, ётиб шу бугун кўрган-кечирганларини хаёлидан ўтказа бошлади. Нехлюдов шу бугун кўрган нарсалари ичида энг даҳшатлиси, бошини маҳбуснинг оёғига қўйиб, ёғоч пақирдан оқиб тушаётган шалтоқда ётган бола эди.

Шу бугун кечқурун Симонсон ва Катюша билан бўлган суҳбатнинг қутилмаган ва муҳим нарса эканлигига қарамай, Нехлюдов бу воқеа устида тўхталмади: унинг бу масаладаги муносабати жуда мураккаб, шу билан бирга, ноаниқ эди, шу сабабдан Нехлюдов бу ҳақдаги

фикрларни ўзидан қува бошлади. Лекин у, қўланса ҳавода димиқиб, сассиқ пақирдан сизиб оқаётган шалтоқда ётган бахти қароларни, айниқса каторгачининг оёғига бошини қўйиб ухлаётган маъсум болани хаёлидан қува олмас, бу манзара кўз олдидан кетмас эди.

Узоқ бир жойда одамларнинг бир қисми бошқа бир қисмини хўрлаб, қаттиқ азоблаганини, фахш йўлига солаётганини билиш бошқа-ю, одамларнинг бузилаётгани, бири бошқа бирини азоблаганини уч ой мобайнида ўз кўзинг билан кўриш бошқа. Нехлюдов худди шуни ҳис этарди. Ана шу уч ой мобайнида у ўзидан: «Бошқалар кўрмаётган нарсаларни кўраётган мен жинними, ёки шу мен кўраётган нарсаларни вужудга келтираётганлар жинними?» деб сўраган эди бир неча бор. Лекин одамлар (улар кўпчиликни ташкил этадилар) уни ҳайрон қилган ва даҳшатга солган нарсаларни қилиниши керак бўлган муҳим ва фойдали иш деб билиб, шундай зўр ишонч билан бажарар эдилар-ки, бу одамларни ақлдан озган деб бўлмас эди; лекин ўз фикрларининг равшанлигини ҳис этгани учун ўзини ҳам ақлдан озган дея олмасди. Шу сабабли доимо ҳайрон эди.

Уч ой мобайнида кўрганларидан Нехлюдов қуйидагича тушунча ҳосил қилган эди: озодликда яшовчи одамлар орасидан суд ва маъмурият энг асабийлари, қизиққонлари, серҳаракатлари, истеъдоддилари, кучлилари, муғомбирлик ва эҳтиёткорликни унча билмайдиганларини ажратиб олади; озодликда қолганлардан кўра гуноҳи ортиқ бўлмаган ёки жамият учун хавfli бўлмаган ана шу одамлар, биринчидан, турмаларга қаматилади, этап ва каторгаларга сурилади, табиатдан, оиласидан, меҳнатдан, яъни инсоннинг табиий ва маънавий ҳаёти учун зарур бўлган барча шароитлардан йироқда ойлаб, ҳатто йиллаб бекорчиликда, моддий жиҳатдан таъминланган ҳолда тутилади. Бу биринчидан. Иккинчидан, шундай муассасаларда бу одамлар ҳар турли кераксиз хўрликларга дучор этилади — кишанга солинади, сочлари қирилади, шармандаларча кийим кийдирилади, яъни заиф одамларни эзгу ҳаётга тарғиб этувчи кучдан — одамларнинг фикри-мулоҳазаси ҳақидаги ташвишдан, шарм-ҳаёдан, ўз қадр-қимматини сезишдан маҳрум этилади. Учинчидан, ҳамма вақт таҳлика остида яшаш (офтоб уриш, сувга ғарқ бўлиш, ўт ичида қолиш каби фавқулодда ҳодисалар тўғрисида гапирмаса ҳам

бўлади),— қамоқ жойларидаги доимий юқимли касалликлар, ҳолдан тойиш, калтакланиш орқасида бу одамлар шундай даражага бориб етадиларки, бундай шароитда юмшоқ кўнгилли, ахлоқли одам ҳам ўзини ҳимоя қилиш мақсадида даҳшатли ва раҳмсизларча иш қилишга мажбур бўлади ёки шундай қилганларни кечиради. Тўртинчидан, шу одамларни турмушда бузилган (айниқса, шу муассасаларнинг ўзи бузган) ярамас, қотил ва ёвуз одамларга қўшиб қўядилар, бу бузилган одамлар шунча чора билан ҳам бузилиб улгурмаган одамларга бир ачитқи каби таъсир этадилар. Бешинчидан, ниҳоят, шу таъсирот остидаги одамларнинг ҳаммасига, жуда ишонтирарли йўл билан, чунончи, уларга шафқатсиз муомалада бўлиш, болаларга, хотинларга, кексаларга азоб бериш, савалаш, хипчинлаш, қочоқларни хоҳ тирик, хоҳ ўлик ҳолда тутиб берганларга мукофот бериш, эр-хотинларни айириш ва бировларнинг хотинини бировларнинг эрига қўшиш учун уларни бир жойга қамаш, отиш, осиш йўллари билан жуда ишонарли қилиб: «Ҳар қандай зўрлик, шафқатсизлик ҳукумат томонидан ўзига қулай бўлган кезларда ман қилинмайди, аксинча, шундай қилишга рухсат этилади, шунинг учун ҳам бу чораларни тутқунликка тушган, чорасиз ва фалокатга дучор бўлганларга нисбатан татбиқ этиш жойиз» деган фикрни уқдирардилар.

Шуларнинг ҳаммаси бошқа ҳеч қандай шароитда эришиб бўлмайдиган сўнг даражадаги фахш ва разолатни вужудга келтириб, кейинчалик уни халқ орасида тарқатиш учун атайлаб очилган муассасаларга ўхшар эди. Нехлюдов авахта ва этапларда бўлаётган ҳодисаларни синчиклаб кузатар экан, «иложи борича кўпроқ одамни йўлдан оздириш, разолатга судраш тўғрисида топшириқ берилгандай-а» деб ўйларди. Йил сайин юз минглаб кишилар йўлдан оздирилади, ниҳоят бузуқликнинг уччига чиққанларида турмаларда сингдириб олган разилликларни халқ орасига ёйишлари учун озод этилади.

Жамият ўз олдига вазифа қилиб қўйган бу мақсад Тюменск, Екатеринбург, Томск турмаларида ва этаплада муваффақият билан амалга оширилаётганини Нехлюдов ўз кўзи билан кўрди. Рус жамияти талаб қилган, деҳқон ва христианлар ахлоқи билан яшаб келган содда, оддий кишилар бу тушунчаларини бир чеккага йи-

ғиштириб қўйиб, агар фойдаси бўлса, инсонни ҳар қандай хўрлаш, таҳқирлаш мумкин деган янги турма тушунчаларини ўзлаштириб оладилар. Қамоқда ётиб чиққан одамлар ўз бошларидан кечирганларидан қиёс олиб, черков ва ахлоқ ўқитувчилари тарғиб қилган фикр, яъни инсонни ҳурмат қилиш ва унга ачиниш ҳақидаги қонунлар ҳақиқатда бекор қилинганини бутун қалблари билан ҳис қиладилар ва шу сабабли бу қонунга риоя қилмаса ҳам бўлади, деган қарорга келадилар. Нехлюдов ҳамма таниш маҳбусларнинг: Федоров, Макар, ҳатто икки ой этапда юриб, беҳаё фикрлари билан уни ҳайрон қолдирган Тараснинг ўзгариб қолганини кўрди. Йўлда Нехлюдов саёқлар тайгага қочиб кетаётганда, бирон ўртоқларини бирга қочишга кўндириб, кейин ўлдириб гўштини ейишларини эшитди. Нехлюдов шу гуноҳ билан айбланган, айбига иқроор бўлган бир одамни ўз кўзи билан кўрди. Ҳаммадан даҳшатлиси шу эдики, одамхўрлик воқеаси камдан-кам учрайдиган ҳодиса бўлмай, доим такрорланиб турарди.

Фисқ-фужурни ана шу муассасалар ёрдами билан ёйилиши натижасидагина Ницшенинг, ҳамма нарсани қилиш мумкин, ҳеч нарса ман қилинмайди, деган янги таълимотини аввал маҳбуслар орасида, ундан сўнг эса халқ орасида таратиш, рус кишисини саёқлар даражасига тушириш мумкин.

Мана шу содир бўлаётган воқеаларни, жиноятнинг олдини олиш, қўрқитиш, тузатиш ва қонуний жазолаш билан изоҳлаш мумкин эди. (Китобларда шундай деб ёзар эдилар.) Аммо ҳақиқатда эса аҳвол тамомила бошқача эди. Жиноятнинг олдини олиш ўрнига уни ёяр эдилар. Қўрқитиш ўрнига жинояткорларни рағбатлантиришарди, натижада уларнинг кўпчилиги, чунончи саёқлар ўз хоҳишлари билан қамоққа борардилар. Одамларни тузатиш ўрнига уларни мунтазам равишда ҳар турли иллатлар билан заҳарлаб келинарди. Ҳукумат томонидан бериб турилган жазолар эса ўч олиш ҳиссини пасайтириш у ёқда турсин, балки бу ҳисни халқ орасида кучайтирарди, илгари халқ орасида бу нарса йўқ эди.

Нехлюдов: «Бас, нега бундай қилишади?»— деб ўз ўзидан сўрар, лекин жавоб тополмас эди.

Бу нарсалар бехосдан, билмасдан, бир мартагина қилиб қўйилмас эди, бу нарсалар ҳар доим, юз йиллардан бери давом этиб келган, фақат фарқи шу эдики, ил-

гари одамларнинг бурунларини йиртиб, қулоқларини ке-
сишса, кейинча тамға босиб, қўлларига гаврон буров
солишса энди қўл кишан уриб, араваларда эмас, поезд-
ларда ташишар эди,— мана шулар Нехлюдовни ҳамма-
сидан ҳам кўпроқ ажаблантирарди.

Хизматчилар унга, сизни ғазаблантирган нарсалар
қамоқхоналар ва сургун жойларнинг бопта эмаслиги ор-
қасида туғилган, агар янги фасонда турмалар солинса
буларнинг ҳаммасини тузатиб юбориш мумкин, деб айт-
ган бўлсалар ҳам, бу мулоҳазалар Нехлюдовни қаноат-
лантирмасди, чунки у ўзини ғазаблантирган нарсалар
қамоқхоналарнинг бопта ё бопта эмаслиги орқасида
бўлмаётганини сезарди. У электр қўнғироқлар ўрнати-
либ, мукаммал қилиб қурилган турмалар ҳақида, Тард
тавсияси бўйича электр токи билан қатл этиш ҳақида
ёзилган нарсаларни ўқиган, шунинг учун такомиллаш-
тирилган жабру зулм уни яна ҳам бешбадтар ғазаблан-
тирар эди.

Судларда ва министрликларда катта маош оладиган
одамлар ўтиради, бу маошлар уларга халқдан йиғиб бе-
рилади ва улар бу маошлар эвазига ўзлари сингари
амалдорлар томонидан айни асосда ёзилган китобчалар-
ни қараб чиқадилар, ўзлари ёзган қонунларни бузган
одамларнинг қилмишларини жиний қонуннинг маълум
бир моддасига тўғрилашади ва шу моддаларга асосла-
ниб одамларни ўзлари ҳеч вақт кўрмаган аллақандай
жойларга жўнатишади. Одамлар у ерларда бағритош,
қўпол назоратчилар, кузатувчилар, конвойлар ихтиёри-
га топширилади, миллионлаб кишилар руҳан ва жисман
ҳалок бўлишадики,— мана шу нарсалар Нехлюдовни
жуда ёмон ғазаблантирарди.

Турмалар ва этапларни кўргандан кейин Нехлюдов
шуни пайқаб олди: маҳбуслар орасидаги барча ярамас
ҳоллар: ароқхўрлик, қиморбозлик, раҳмсизлик, авахта-
дагилар қиладиган барча даҳшатли жиноятлар, одам-
хўрлик — тасодиф ҳол ҳам эмас ҳафтафаҳм олимлар
айтгандек, одамларнинг жиноятчи бўлиб туғилганлиги-
дан, насли айниганидан ҳам эмас (бу назариялар ҳуку-
матга жуда қўл келади), балки одамлар бошқаларни
жазолашлари мумкин дейилган хатонинг муқаррар оқи-
батидир. Нехлюдов одамхўрликнинг тайгада эмас, ми-
нистрликларда, комитетларда ва департаментларда
бошланиб, фақат тайгадагина тугаллашишини кўрди; ўз

поччасининг ва барча судьяларнинг, приставдан тортиб, то министргача бўлган барча амалдорларнинг ўзлари гапириб юрган адолат ёки халқ фаровонлиги билан сира ишлари йўқ, улар оқибатда халқни бузадиган ва унга азоб берадиган нарсаларни қилаётганликлари учун тўланадиган сўмларнинг ғамини ер эдилар. Бу нарса ойдайд равшан эди.

«Мана шуларнинг ҳаммаси, наҳотки, фақат англашилмовчилик орқасида қилинаётган бўлса? Қилаётган нарсаларини қилмасликлари учун ана шу амалдорларнинг ҳаммасига маошлари тўлаб турилса, ҳатто мукофот ҳам берилса қандай бўлар экан?»— деб ўйларди Нехлюдов. Шуларни ўйлар экан хўрозлар иккинчи марта қичқирди, у қимирлади дегунча фонтан сингари атрофида сачрай бошлаган бургаларга парво қилмай, донг қотиб ухлаб қолди.

XX

Нехлюдов уйғонганда, извошчилар аллақачон йиғилишган, уй бекаси нонушта қилиб бўлган эди. У семиз бўйнидаги терни рўмол билан артиб, этап солдати бир хат келтирганини айтгани кирган эди. Хат Мария Павловнадан эди. У Крильцовнинг дарди ўйлашганидан қаттиқроқ эканлигини ёзган эди. «Биз бир қур уни шу ерда қолдириб, ўзимиз ҳам бирга қолмоқчи бўлиб эдик, лекин рухсат беришмади, шунинг учун бирга олиб кетамиз, аммо бундан қўрқяпмиз. Бир ҳаракат қилиб кўрсангиз, агар уни шаҳарда қолдиришадиган бўлса, биронтамизни қолдиришсин. Мабодо бунинг учун менинг унга тегишим зарур бўлса, албатта, бунга ҳам тайёрман».

Нехлюдов отларни олиб келиш учун бир болани станцияга юбориб ўзи дарҳол йиғиштиринишга киришди. У иккинчи стаканни ичиб тугатгани йўқ эди, уч отли извош қўнғироқларини жиринглатиб, тошдек қотиб қолган қатқалоқда ғилдиракларини гумбурлатиб, эшик олдига келиб қолди. Нехлюдов бўйни семиз беканинг ҳақини тўлаб, шошиб-пишиб ташқарига чиқди-да, извошга ўтириб олиб, иложи борича тезроқ ҳайдашга буюрди — у маҳбуслар тўдасига етиб олиш ниятида эди. У қиш-

лоқдан чиқиб, қоплар ортилган, касаллар ўтирган араваларга етиб олди; аравалар қатқалоқ лой устида гумбурлаб борар эди. (Офицер йўқ, у илгари кетиб қолган эди.) Солдатлар ичиб олишган бўлишса керак, чақчақлашиб араваларнинг орқасида, йўл бўйлаб кетишарди. Араваларнинг сон-саногі йўқ эди. Олдинги араваларда мадорсиз жиноятчилар олти кишидан бўлиб қисилишиб, орқадаги уч аравада эса сиёсий айбдорлар учта-учтадан бўлиб ўтиришибди. Энг охирдаги аравада Новодворов, Грабев ва Кондратьев, иккинчисида — Ранцева, Набатов ва Марья Павловна ўз ўрнини бўшатиб берган бод касалли, мажолсиз хотин ўтирарди. Учинчисида — Крильцов ётар — остига пичан солиниб, бошига ёстиқ қўйилган эди. Унинг ёнида, ён-ёғочда Марья Павловна ўтирарди. Нехлюдов извошни Крильцов тушган арара ёнида тўхтатиб, ўзи унинг олдига пиёда юриб борди. Шиеракайф конвой Нехлюдовга қўл силтаган эди, у парво қилмай, арара ёнига келди-ю, унинг чекасини ушлаб, ёнида кетаверди. У узун пўстинга ўралиб, бошига мўйна телпак кийган ва оғзини рўмол билан ўраб олган, яна ҳам рангсиз кўринарди. Чиройли кўзлари айниқса катта, ёниб тургандай кўринарди. У арарада секин-аста чайқалиб, Нехлюдовдан кўзларини олмай қараб борарди. Нехлюдов соғлигини сўраганда, фақат кўзларини юмди-ю, жаҳл билан бошини сарак-сарак қилди. Бутун қуввати, афтидан, араранинг чайқатишига қарши ўзини тутишга сарф қилинаётган бўлса керак, Марья Павловна араранинг у ёнида ўтирган эди. У маъноли қилиб Нехлюдов билан кўз уриштириб олди; унинг қарашларида Крильцов учун ташвиш ифодаси бор эди. У шўх бир товуш билан гап бошлади:

— Чамамда, офицер уялди шекилли, — араранинг тақир-туқури орасидан Нехлюдов гапини эшитсин учун бақариб гапирди у, — Бузовкиннинг қўлидаги кишани олиб ташлашди, қизчасини ўзи кўтариб олган. Катя билан Симонсон ҳам у билан бирга, менинг ўрнимга Верочка кетяпти.

Крильцов Марья Павловнага ишора қилиб бир нарса деди, лекин гапини эшитиб бўлмади, кейин йўталишдан ўзини тийиб қовоқларини солиб туриб, бош чайқади, Нехлюдов гапини эшитиш учун калласини яқинлаштирди. Ана шундан кейин Крильцов оғзини рўмолдан бўшатиб шипшитди:

— Энди анча тузукман. Ишқилиб, шамолламасам бўлди.

Нехлюдов маъқуллаб бош ирғаб қўйди, кейин Марья Павловна билан кўз уриштириб олди.

Крильцов яна:

— Хўш, уч жисм муаммоси нима бўлди?— деб шивирлади-да, қийналиб туриб кулимсиради.— Ҳали мушкулми?

Нехлюдов унинг гапини тушунмаган эди, Марья Павловна бунинг уч жисм, яъни қуёш, ой ва ернинг ўзаро муносабатини аниқлайдиган машҳур математик муаммо эканлигини, Крильцов ҳазиллашиб бу муаммони Нехлюдов, Катюша ва Симонсон ўртасидаги алоқага ўхшатганини тушунтириб берди. Крильцов «ҳа, Марья Павловна менинг ҳазилимни тўғри тушунтириб берди» дегандай қилиб бош ирғатди.

— Муаммони ҳал қилиш менинг ихтиёримда эмас,— деди Нехлюдов.

— Хатимни олдингизми, илтимосимни бажо қиласизми?— деб сўради Марья Павловна.

Нехлюдов:

— Албатта,— деди-ю, Крильцовнинг чеҳрасидаги нозилик аломатини пайқаб, ўз араваси томон кетди ва қийшайиб қолган извошига чиқди-да, унинг четини ушлаб олиб, ўйдим-чўнқир ерларда силкиниб кетаверди. Оёқларига кишан солинган, иккита-иккита қилиб қўллари кишанланган кул ранг чопонли ва нимча пўстинли, бир чақирим жойгача чўзилган маҳбуслар сафи ёнидан ўтиб кетди. Нехлюдов йўлнинг у юзида Катюшанинг кўк рўмолини, Вера Ефремовнанинг қора пальтосини, Симонсоннинг курткасини, жундан тўқилган шапкасини ва сандалга ўхшатиб тасма билан ўраб олган оқ жун пайпоқларини кўрди. Симонсон нима тўғридадир қизишиб гапириб, аёллар ёнида борар эди.

Аёллар Нехлюдовни кўриб, унга таъзим қилишди, Симонсон эса шапкасини тантанали қилиб кўтариб қўйди. Нехлюдовнинг уларга айтадиган гапи йўқ эди, шунинг учун извошини тўхтатмай, ўтиб кетаверди. Текис йўлга чиқишгач, извошчи отларни яна ҳам тезроқ ҳайдади, лекин қатор чўзилиб бораётган юк араваларидан ўтиб кетиш учун дамба-дам текис йўлнинг икки чеккасига тушишга мажбур бўларди.

Ҳамма ёғини арава ғилдираклари чуқур ўйиб юбор-

гаң йўл игна баргли қоронғи ўрмон оралаб борар, қайин ва тилоғоч дарахтларининг ҳали хазон бўлмаган япроқлари икки томонда ярқираб, кул ранг тусда товланиб турарди. Манзилнинг ярмида ўрмон тугаб, икки томонда кенг дала очилди ва монастирнинг тилла крести билан гумбазлари кўринди. Кун жуда очилиб кетди, булутлар тарқалди, қуёш ўрмондан баланд кўтарилди, кўлмак сувлар ҳам, гумбазлар ҳам, черков крестлари ҳам қуёшда ярқираб кўзни қамаштира бошлади. Олдинда, ўнг томонда, кўкимтил уфқда узоқ тоғлар оқариб кўринарди. Уч отлик извош шаҳар ёнидаги каттакон қишлоққа кирди. Қишлоқ кўчаси руслар ва ғалати шапкалар ҳамда чопонлар кийган ўзга миллат одамлари билан лик тўла. Дўконлар, майхоналар, қовоқхоналар ва аравалар ёнида маст ва ҳушёр эркаклар билан аёллар ивирсиб юрар, шанғиллаб гапиришарди. Шаҳарнинг яқинлиги сезилиб туради.

Извошчи ўнг ёндаги отга қамчи босди-да, тизгинни тортиб, ўзи ўтирган жойида бир кифтини чиқариб ўтириб олди — тизгинлар ўнг томонга ўтиб қолди. У олифтагарчилик қилиб извошини кўчада чоптириб кетди, то дарёга етгунча тизгинларини тортмади. Дарёдан солга тушиб ўтилар эди. Нариги қирғоқдан келаётган сол шўх дарёнинг ўртасида эди. Дарёнинг бу томонида ўн икки-тача арава кутиб турарди.

Нехлюдов кўп кутмади. Дарёнинг анча юқорисидан келаётган солни тез оқар сув ҳадемай лиман тахталари ёнига келтириб қўйди.

Қалта пўстин ва чориқ кийиб олган кенг яғринли, мускулли, новча камгап солчилар одатдагича чаққонлик билан арқон ташлаб устунларга боғлашди-да, тўсиқларни олиб қўйишиб, солдаги араваларни қирғоққа туширишди, кейин юкларни ортишди, араваларни ва сувдан чўчиган отларни солга жойлашди. Шўх, кенг дарё сувлари солнинг икки томонига келиб урилар, арқонни таранг қиларди. Сол тўлиб кетди, Нехлюдовнинг извошдан чиқарилган отлари аравалар орасига келтириб қўйилди, солчилар тўсиқни жойига қўйишди-да, сизмаган кишиларнинг илтимосларига парво қилмасдан, арқонни тортиб олишиб, солни ҳайдаб кетишди. Сол жимжит, фақат солчиларнинг тапур-тупури ва депсиниб тахталарни тўқиллатаётган отларнинг туёқ товушларигина эшитилиб турарди.

Нехлюдов сол чеккасида кенг дарёнинг тезоқар сувларига қараб турар эди. Унинг хаёлида икки сиймо бирин-кетин гавдаланарди: ўлим тўшагида ётган ғазабнок Крильцовнинг арава зарбидан силкинаётган боши ва йўл четида Симонсон билан бирга дадил қадам ташлаб бораётган Катюшанинг қомати. Улаётган, лекин ўлимни бўйнига олмаган Крильцов ҳақидаги таассурот оғир ва қайғули эди. Симонсондай кишининг муҳаббатига сазовар бўлган, эзгуликнинг тўғри ва мустаҳкам йўлига тушиб олган бардам Катюша ҳақидаги иккинчи таассурот унга шодлик келтириши керак эди. Лекин бу ҳам Нехлюдов учун оғир эди, бу оғир ҳисни енгишга қодир эмасди.

Шаҳар томондан келаётган каттакон қўнғироқнинг садоси сув устида янгради. Нехлюдов ёнида турган извошчи ва солчиларнинг ҳаммаси бирин-кетин шапкаларини олиб чўқинишди. Панжара ёнида турган пахмоқ соқолли ва пастак бўйли бир чол (у Нехлюдовга ҳаммадан кўра яқинроқ турса-да, Нехлюдов уни даставвал пайқамаган эди), чўқинмади, бошини баланд кўтариб, Нехлюдовга тикилиб қолди. Унинг эгнида ямоқ чопон, мовут шим, серямоқ чориқ бор эди. Елкасида кичкина қопчиқ, бошида жунлари тўкилиб кетган чўзинчоқ мўйна шапка.

Нехлюдовнинг извошчиси шапкасини кийиб, тузатиб қўйгандан сўнг:

— Сен нега чўқинмайсан, чол?— деб сўради.— Ё диннинг бошқами?

Пахмоқ чол ўдағайланиб, дона-дона қилиб:

— Қимга чўқинаман?— деди тезгина.

Извошчи киноя қилди:

— Қимга бўларди, худога-да.

— Менга кўрсатиб қўй, қаерда у? Қаерда ўша худо?

Чолнинг қиёфасида аллақандай жиддият ва қатъият бор эди, извошчи унинг кучли одам эканлигини сезди-ю, пича хижолат тортди, лекин сир бой бермади, жим бўлиб қолмасликка ва қулоқ солиб турган одамлар олдида уялиб қолмасликка тиришиб:

— Қаерда бўларди? Осмонда-да албатта,— деди шошиб.

— Нима, осмонга чиққанмисан?

— Чиққанманми, йўқми, лекин худога ибодат қилиш кераклигини ҳамма билади.

— Худони ҳеч ким ҳеч қаерда кўрган эмас. Отасининг пушти камаридан бўлган яккаю-ягона фарзанд бор холос,—деди чол боягидай тезгина қош-қовоғини солиб.

Извошчи қамчисининг сопини камарига қистириб, ёнда борадиган отнинг қайишини тузата туриб:

— Билдим, христиан эмассан, тешиқпарастсан. Сен тешиқка чўқинасан,— деди.

Биров кулиб юборди.

Сол четида араваси билан турган ёши анчага бориб қолган бир киши:

— Ўзинг қайси диндасан, бува?— деб сўради.

— Менда ҳеч дин йўқ. Нимагаки, ўзимдан бошқа ҳеч кимга, ҳеч кимга ишонмайман,— деб янада боягидай қатъият билан жавоб берди чол.

— Ие, қандай киши ўзига ишонса бўлади?— деди Нехлюдов гапга араллашиб,— хато қилиши мумкин.

Чол бош чайқаб, қатъий қилиб жавоб берди:

— Ҳеч-да.

— Бўлмаса, нега ҳар хил динлар бор?— деб сўради Нехлюдов.

— Шу важданки, одамлар бошқаларга ишонишадими-ю, ўзларига ишонишмайди. Мен ҳам одамларга ишониб, худди ўрмонга кириб қолгандай, роса адашиб юрдим; шундай адашдимки, йўл топиб чиқишга ақлим етмай қолди. Эски мазҳаб, янги мазҳабдилар, шанбали, якшанбалилар, попли, попсиз, австрияли, молоканли скопцилар — ҳаммаси адашади. Кўй-чи, ҳар бир дин фақат ўзини мақтайди. Ана шундай қилиб, ҳамма кўзи очилмаган кучукваччаларга ўхшаб, тарқалиб кетган-да. Дин кўпу, руҳ битта. Сенда ҳам, менда ҳам, унда ҳам битта руҳ. Агар ҳар ким ўзидаги руҳга ишонса, бориб-бориб ҳаммаси бирикади. Ҳар ким ўзига ўзи ишонса, ҳамманинг боши қовишади.

Чол шанғиллаб гапирар ва афтидан, гапимни кўпроқ одам эшитсин деб, атрофга қараб-қараб кўяр эди.

— Хўш, бу фикрингизни анчадан бери тарғиб қилиб юрасизми?— деб сўради Нехлюдов.

— Менми? Анчадан бери. Эҳа, улар мени йигирма уч йилдан бери қувишади?

— Нега қувишади?

— Исони қандай қувишса, мени ҳам шунақа қувишади. Тутиб олиб судларга судрашди, попларга рўпара қилишди, китобпарастлар, бидъатчилар олдига олиб боришди; жиннихоналарга ҳам тиқиб кўришди. Барибир ҳеч нима қилишолмайди. Сабаби — мен ҳур одамман. Мендан «отинг нима?» деб сўрашади. Ўзига биронта от қўйиб олгандир, деб ўйлашади-да. Менга ҳеч қанақа отнинг кераги йўқ. Мен ҳамма нарсадан кечганман: менинг отим ҳам йўқ, турар жойим ҳам, ватаним ҳам, — ҳеч нима йўқ. Бир ўзимман. Отимми? Одам! «Нечага киргансан?» дейишади. Мен бўлсам, санаганим йўқ, санаб ҳам бўлмайди, нимагаки мен ҳамма вақт бўлганман, ҳамма вақт бўламан. «Отанг ким, онанг ким?» деб сўрашади. Мен: отам ҳам йўқ, онам ҳам йўқ, менинг отам — худо, онам — ер, шунинг учун менинг худо-ю ердан бўлак ҳеч нима йўқ дейман. «Подшони-чи, тан оласанми?» деб сўрашади. Нега тан олмай? У ўзига подшо, мен ўзимга подшо, дейман. Ана шундан кейин: «Э, сен билан гаплашиб бўлармиди», дейишади. Мен бўлсам: «Гаплаш деб ялинаётганим йўқ», — дейман. Шу зайлда мени қийнашгани қийнашган.

— Энди қаерга кетяпсиз? — деб сўради Нехлюдов.

— Худо насиб қилган жойга. Ишлайман, иш топмасам — тиланаман, — солнинг нариги соҳилга яқинлашиб келаётганини сезиб, чол гапини тугатди-да, эшитиб турганларнинг ҳаммасига ғолибона бир назар ташлаб қўйди.

Сол дарё соҳилига келиб тўхтади. Нехлюдов ҳамёнини олиб, чолга пул таклиф қилди. Чол олмади.

— Мен буни олмайман. Нон оламан, — деди у.

— Хайр, мени кечир.

— Нимани кечираман? Мени хафа қилмадинг-ку. Э, мен хафа бўладиган одам эмасман, — деди-ю, чол ечиб қўйган қопчиғини елкасига ола бошлади. Бу орада извошни қирғоққа тушириб отларни қўшиб қўйишган эди.

Нехлюдов барваста солчиларга чой пули бериб, извошга чиқиб ўтирганда, извошчи:

— Нима қиласиз ўша билан гаплашиб, хўжайин, — деди. — Ўз йўлидан адашган саёқ-ку.

Тепаликка чиқишганда, извошчи орқасига ўгири-
либ қаради.

— Қайси меҳмонхонага олиб бораёй?

— Қайсиниси яхшироқ?

— «Сибирской»дан яхшиси йўқ. Дюковники ҳам
чакки эмас.

— Хоҳлаганингга олиб боравер.

Извошчи тагин якка кифт бўлиб ўтириб олиб, отлар-
ни ҳайдаб кетди. Бу шаҳарнинг бошқа шаҳардан фарқи
оз эди. Уша пастак болхонали, кўк томли уйлар, ўша
черков, ўша дўконлар, катта кўчадаги магазинлар ва
ўшанақа миршаблар. Фақат уйларнинг қарийб ҳаммаси
ёғочдан ясалган, кўчаларга тош ётқизилмаган. Серқат-
нов кўчаларнинг бирида извошчи аравасини меҳмонхона
олдида тўхтатди. Лекин мусофирхонада бўш номер йўқ
экан, шунинг учун бошқасига боришди. Бунда бўш но-
мер бор экан, шундай қилиб, Нехлюдов икки ойдан сўнг
яна бир қадар озода ва шинам уйга жойлашди.
Унга ажратилган номер серҳашам бўлмаса-да, Нехлю-
дов извошда юриш, карвонсаройлар ва этаплардан ке-
йин роҳат топди. Энг муҳими, битлардан қутулиш керак,
чунки, этапларда бўлганда бит юқтирган, улардан
тозалана олмаган эди. Жойлашди-ю, дарҳол ҳаммомга
жўнади, у ердан ўзини шаҳарли қиёфасига келтирди —
оҳорланган кўйлак, тахи бузилмаган шим, сюртук ва
пальто кийиб, тўғри ўлка ҳокиминикига кетди. Катта ва
семиз, қирғиз оти қўшилган шалди роқ извош Нехлюдов-
ни каттакон, чиройли бино олдида келтирди. Бу ерда уни
мусофирхона швейцари бошлаб келган эди. Бино олдида
қоровуллар ва битта миршаб турарди. Бинонинг олди
ҳам, орқаси ҳам боғ, япроқлари тушиб, сўппайиб қол-
ган тоғтерак ва қайинлар орасида арчалар, қарағайлар,
оқ қарағайлар кўкаришиб, зич бўлиб туришарди.

Генерал бетоб бўлгани учун ҳеч кимни қабул қил-
маётган экан. Нехлюдов бир амаллаб карточкасини хиз-
маткор орқали киргизди, у хушxabар билан чиқди:

— Ташриф буюрсинлар.

Даҳлиз, хизматкор, чопар, зина, паркети ялтиритаб
артилган зал — буларнинг ҳаммаси Петербургдагига
ўхшар, фақат ифлосроқ ва дабдабалироқ эди. Нехлю-
довни кабинетга бошлаб киришди.

Чўмич бурун, пешонасининг бир неча ери гурра, боши тақир ва кўзларининг ости солқиган генерал, таъсирчан киши эди. Эгнига татарча шойи тўн кийган бу одам папирос ушлаган ҳолда кумуш таглик стаканда чой ичаётган эди.

— Ассалому алайкум! Чопон кийган ҳолда қабул қилаётганим учун кечирасиз-да. Ҳар ҳолда, қабул қилмагандан тузукроқ-ку,— деди у, тиришлар қат-қат бўлиб кетган йўғон гарданига чопонини тортиб қўяр экан.— Бир оз тобим йўқроқ, ташқарига чиқмаяпманам. Дунёнинг бир четидаги бизнинг ўлкамизга сизни қандай шамол учирди?

— Маҳбуслар гуруҳи билан келдим, улар ичида менга яқинроқ бир одам бор,— деди Нехлюдов.— Шунинг учун жаноб ҳазратлари ҳузурига қисман шу киши ва яна бир иш ҳақида илтимос билан келдим.

Генерал папиросини қаттиқ тортиб чекди-да, уни кулдонга эзиб ўчирди, чойдан ҳўплаб, шишинқираган қисик, ўткир кўзларини Нехлюдовдан олмай диққат билан қулоқ солди. Фақат Нехлюдовнинг чекишни истайдими-йўқлигини сўраш учунгина гапини бўлди.

Генерал либераллик ва инсонпарварликни ўз касби билан биргаликда олиб бориш мумкинлигига ишонган ҳарбий олимлар жумласига мансуб эди. Лекин табиатан ақлли ва шафқатли киши бўлганидан буларни бирга қўшиш мумкин эмаслигига тез орада кўзи етди ва бу ички қарама-қаршилиқни кўрмаслик учун ҳарбийлар орасида кенг тарқалган майхўрлик одатига тобора кўпроқ берилиб кетди ва ўттиз беш йиллик ҳарбий хизматдан кейин докторлар алкоголик деб атаган дардиҳаринага мубтало бўлди. Бутун вужудидан май ҳиди келарди. Кайф қилиш учун бир озгина ичса кифоя эди. Майхўрлик унинг учун бир зарурат бўлиб, ичмасдан туролмас эди, шунинг учун ҳар кун кечқурун қаттиқ маст бўлса ҳам, у бу ҳолатга шундай ўрганиб олган эдики, гандиракламас ҳам, бемаъни гаплар гапирмас ҳам эди. Мабодо гапирган тақдирда ҳам, шу қадар юксак мавқени эгаллагани учун уни доно гап деб қабул қилишарди. Фақат эрталаб у ақлли кишига ўхшар ва ўзига айтилган гапларни тушуна олар, «ароқхўр-у, ақл жойида» деганларидек, у ҳам ўз вазифасини яхшими-ёмонми бажаришга қодир эди. Юқори мартабали амалдорлар унинг пияниста эканлигини билишарди. Лекин у пиянис-

таликка йўлиқмасдан бурун қандай билимдон бўлса, кейин ҳам шу савияда қолган, шундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда бошқалардан маълумотлироқ, журъатли, эпчил, салобатли эди, мастлик чоғларида одоб сақлаб ўзини тута биларди, шунинг учун уни ҳозир эгаллаб турган амалига тайинлашиб, шу масъулиятли ўринда сақлаб келишарди.

Нехлюдов ўзини қизиқтирган шахс хотин киши эканлигини, у ноҳақ кесилганини ва гуноҳини ўтишларини сўраб подшо номига ариза берилганини айтди.

— Хўш, сўнгра-чи?— деди генерал.

— Ана шу хотиннинг тақдири ҳақидаги хабарни шу ойдан кечиктирмасдан менга шу ерга юборишларини Петербургда ваъда қилишиб эди...

Генерал кўзларини Нехлюдовдан олмай калта бармоқли қўлини столга чўзиб қўнғироқ чалди, папиросини тутатиб, қаттиқ-қаттиқ йўталиб, унинг сўзига жимгина қулоқ солди.

— Илтимос қилардим, аризага жавоб келгунча, иложи бўлса, ўша хотин шу ерда тўхтатиб турилса.

Ҳарбийча кийинган лакей, деншчик кирди.

— Сўрагин-чи, Анна Васильевна турибдимикин,— деди унга генерал,— ундан кейин бизга чой келтир. Хўш, яна нима?— деди генерал Нехлюдовга юзланиб.

— Менинг иккинчи илтимосим,— деб сўзини давом этдирди Нехлюдов,— шу гуруҳда кетаётган бир сиёсий маҳбус тўғрисида.

Генерал маънодор қилиб калласини силкитиб:

— Ҳо, ҳали шунақа денг!— деб қўйди.

— Оғир касал — ўлим тўшагида ётибди. Ўзини ҳам шу ерда, касалхонада қолдиришса керак. Сиёсий маҳбус хотинлардан бири унинг ёнида қолишни истайди.

— Қасалга бегонами?

— Бегона-ю, агар қолдиришса ўша маҳбусга тегишга ҳам тайёр.

Генерал чақнаб турган кўзларини унга қаттиқ тикиб олиб жимгина қулоқ солар, афтидан, шу қараши билан ҳамсуҳбатини хижолат қилгиси келар, тинмай папирос чекар эди.

Нехлюдов сўзини тугатганда, у стол устидан бир китобни олди-да, бармоқларини хўллаб варақлай кетди, кейин никоҳ тўғрисидаги моддани топиб ўқиди.

— У хотин нима жазога ҳукм қилинган?— деб сўради бошини китобдан кўтариб.

— Каторгага.

— Никоҳдан кейин ҳам, барибир маҳбуснинг аҳволи яхшиланмайди.

— Ахир...

— Шошманг. Агар у хотинга озод эркак уйланган тақдирда ҳам, у жазосини тортиши керак. Бу ерда: қайси бири оғирроқ жазога мустаҳиқ — хотинми, эркакми, деган савол туғилади.

— Икковлари ҳам каторга жазосига ҳукм қилинган.

— Вассалом,— деди кулиб генерал.— Эркак нима бўлса, хотин ҳам шу экан. Эркакни касаллиги учун қолдириш мумкин,— деди у сўзини давом этдириб,— шуниси ҳам борки, унинг аҳволини яхшилаш учун нимаики қилиш мумкин бўлса, ҳаммаси қилинади; лекин аёл, унга теккан тақдирда ҳам, бу ерда қола олмайди...

— Генерал хоним, кофе ичяптилар,— деди хизматкор.

Генерал унга бошини силкиб қўйди-да, гапини давом этдирди:

— Хайр, яна ўйлаб кўраман. Фамилиялари нима? Ёзиб беринг, мана бу ерга.

Нехлюдов ёзиб қўйди.

Нехлюдов касал билан кўришишга ижозат сўраган эди, генерал:

— Бунга ҳам рухсат қилолмайман. Мен, сиздан гумонсираётганим йўқ, албатта,— деди.— Сиз ўшалар ва бошқалар билан қизиқасиз, сизда пул бор. Бу ердаги бизнинг одамларимиз ҳаммаси сотқин. Порахўрликни тугатинг, дейишади менга. Ҳамма порахўр бўлгандан кейин ахир қандай қилиб тугатиб бўлади? Амали қанча паст бўлса, улар орасида порахўрлик шунча кўп. Қизиқ, беш минг чақирим келадиған жойдан қайси бирини тугатиб бўлади? Мен бу ерда қандай султон бўлсам, у ҳам ўз ерида шунақа султон,— генерал кулди.— Сиз сиёсийлар билан кўришгансиз, уларга пул бергансиз, улар сизни турмага киргизишган, а, ростдан ҳам шундай эмасми?— деди у кулимсираб.— Шундай, а?

— Ҳа, рост.

— Биламан, шундай қилишга мажбурсиз. Сиёсий маҳбусни кўргингиз келади. Унга ачинасиз. Турма назоратчиси ё конвой берган пулингизни олади, чунки ойли-

ги икки танга холос, бола-чақаси бор, олмай иложи йўқ. Сизнинг ва унинг ўрнингизда мен бўлсам, мен ҳам шундай қилардим. Лекин ўтирган ўрнимда қонундан заррача ҳам ташқарига чиқишим мумкин эмас, чунки мен одамман, мен ҳам раҳму шафқат кўчасига кириб кетиб қолишим мумкин. Мен ижрочи одамман, менга бу вазифани маълум шартлар билан ишониб топшириб қўйишган, шунинг учун мен бу ишончни оқлашим керак. Хайр, бу масала тамом энди. Қани, пойтахтингизда нима гаплар бор, шулардан гапириб беринг.

Генерал аини замонда ҳам янгиликларни билгиси, ҳам ўзининг салмоқдор ва одампарвар одам эканлигини кўрсатгиси келиб турган бўлса керак, ундан ҳар хил нарсаларни сўрар, ўзи ҳам сўзлар эди.

XXIII

— Хўш, айтинг-чи, қаерга қўндингиз? Дюкникига? Э, у ер ёмон-ку. Ундай бўлса, тушки овқатга келинг,— деди генерал, Нехлюдовга жавоб бера туриб.— Соат бешда. Инглизча гаплашасизми?

— Ҳа, гаплашаман.

— О, жуда соз. Билсангиз, бу ерга бир инглиз сайёҳи келган. У Сибирдаги турмалар ва сургун жойларни ўрганиб юрибди. Ана шу киши бизникига меҳмон бўлади, сиз ҳам келинг. Тушлик соат бешда, хотиним ваъдада туришни талаб қилади. Келганингизда ҳалиги хотин тўғрисида ҳам, касал тўғрисида ҳам сизга жавоб айтаман. Балки, касал ёнида бирон кишини қолдириш мумкин бўлар.

Нехлюдов генералга таъзим қилиб чиқди-да, кўтаринки руҳ билан тўғри почтага қараб кетди.

Почтамт гумбаз таҳлит пастаккина уй эди. Амалдорлар конторка орқасида ўтириб, тиқилишиб турган одамларга почта улашарди. Бир амалдор бошини қийшайтириб, бармоқлари тез-тез суриб турган конвертларга муҳр босарди. Нехлюдовни узоқ кутдиришмади, фамилиясини билишиб, дарҳол бир ўрам қоғоз келтириб беришди. Булар ичида пул, бир неча хат, китоблар, «Отечественные записки» журналининг сўнгги сони бор эди. Нехлюдов хатларини олди, қўлида китобча билан алланарсани кутиб скамейкада ўтирган солдат олдига борди-да, унинг ёнига ўтириб, олган хатларини кўздан кечира бошлади.

Буларнинг орасида чиройли конверт устидаги қизил сўргичга равшан қилиб муҳр босилган битта буюртма хат ҳам бор эди У конвертни очди-ю, Селениннинг аллақандай расмий қоғоз билан бирга қўшиб юборган хатини кўриб, юзига қон югурганини ва юраги ўйнай бошлаганини сизди. Бу — Катюшанинг иши юзасидан чиқарилган қарор эди. Қандай қарор экан? Наҳотки рад қилишган бўлса? Нехлюдов майда, ўқилиши қийин, лекин эгрибугри ҳарфлар билан ёзилган хатга шошиб-пишиб кўз югуртириб чиқди-ю, суюниб чуқур тин олди. Қарор ижобий эди.

«— Азиз дўстим,— деб ёзган эди Селенин.— Сўнгги суҳбатимиз менда қаттиқ таассурот қолдирди. Маслова тўғрисидаги гапинг тўғри экан. Мен ишини диққат билан қараб чиқиб, унга нисбатан ўтакетган ноинсофгарчилик қилинганини кўрдим. Бу хатони фақат ариза қабул қиладиган комиссиягина тузатиши мумкин эди, сен ҳам аризани ўша ерга берган экансан. Мен аралашиб ишнинг ўша ерда ҳал қилинишига муяссар бўлдим, ма-на энди афв этилганлиги тўғрисидаги қоғознинг кўчирилган нусхасини графиня Екатерина Ивановна берган адрес бўйича сенга юборяпман. Қоғознинг асл нусхаси у суд маҳалида ўтирган қамоқхонага юборилди, улар ҳам дарҳол Сибирь Бош бошқармасига юборишса керак. Сенга шу хушxabарни тезроқ етказишга шошилдим. Қўлингни дўстона сиқиб қоламан. Селениннинг».

Қоғознинг мазмуни қуйидагича эди: «Император ҳазратларининг зоти олий номларига афв сўраб юборилган аризаларни қабул қилиш канцелярияси. Фалон иш, фалон тадбир. Фалон стол, фалон кун, фалон йил. Зоти олий номларига афв сўраб юборилган ариза олиниши билан император ҳазратлари канцеляриясининг бош мудири буйруғига мувофиқ мешчанька Екатерина Масловага маълум қилинадурким, император ҳазратлари мутеълик билан қилинган арзни эшитиб, Маслованинг илтимосига илтифот айлаб, каторгани Сибирнинг унча олис бўлмаган ерига сургун қилиш билан алмаштириш тўғрисида фармони олий бердилар».

Бу қувонтирадиган муҳим хабар эди: Нехлюдов Катюша учун, қўйинг-чи, ўзи учун ҳам орзу қилиши мумкин бўлган нарсалар юзага чиққан эди. Рост, Катюшанинг аҳволидаги бу ўзгариш унга бўладиган муносабатида янги қийинчиликлар туғдирарди. Катюша катор-

гачи бўлиб турган пайтларида Нехлюдов унга таклиф қилган никоҳ сохта никоҳ бўлиб, фақат унинг аҳволини енгиллаштиришигина мумкин эди. Энди бирга яшашларига ҳеч нима тўғон бўлолмас эди. Бунга эса Нехлюдов назарида тутмаган эди. Булардан ташқари, Катюшанинг Симонсон билан муносабати-чи? Катюшанинг кечаги сўзлари қандай маънода эди? Мабодо у Симонсон билан топишишга рози бўлса, бу яхши бўлармиди ё ёмон? Нехлюдов бу фикрларнинг тагига ҳеч етолмасди, энди булар ҳақида ўйламай қўйди. «Бу нарсалар кейин маълум бўлади,— деб ўйлади у,— ҳозир эса Катюшани иложига борица тезроқ кўриш, хушхабарни айтиш ва уни қутқазиб керак». У, қўлимдаги кўчирма нусха Катюшани озод қилишга кифоя, деб ўйларди. Шунинг учун почта конторасидан чиқа солиб, извошчига, тўғри авахтага қараб ҳайда, деб буюрди.

Авахтага эрталаб боришни генерал таъқиқ қилганига қарамай, Нехлюдов, юқори мартабали бошлиқлардан ундириб бўлмайдиган нарсани кўпинча пастки мартабали амалдорлардан осонгина ундиришни тажрибада билгани сабабли, Катюшага хушхабарни айтиш, иложига бўлса озод қилиш, айтилиш замонда Крильцовнинг саломатлигини билиш, унга ва Марья Павловнага генерал айтган нарсаларни эшитдириш учун, нима қилиб бўлса ҳам, авахтага киришга жазм қилди.

Авахта мутасаддисини новча бўйли, йўғон, басавлат киши бўлиб, мўйлов қўйган ва икки чаккасида ўсган соқолининг учи қайрилиб тушган эди. У Нехлюдовни рўйхуш бермай қабул қилди ва бошлиқнинг ижозатсиз бегона кишиларни маҳбуслар билан кўриштира олмаслигини шартта айтди. Нехлюдов пойтахт турмаларида кўришишга рухсат берганларини айтиб эди, назоратчи:

— Эҳтимол, рухсат беришгандир, лекин мен йўл қўя олмайман,— деб жавоб берди. Унинг сўз оҳангида: «Сиз, пойтахтлик жаноблар, бизни ҳайрон қолдириб оғзимизни очиб қўймоқчисизлар-да. Йўқ, биз Шарқий Сибирда ҳам тартибни қаттиқ сақлаймиз ва сизларга кўрсатиб қўямиз»,— деган маъно бор эди.

Подшо аъзамларининг ўз канцеляриясида чиққан фармон нусхаси ҳам назоратчига таъсир қилмади. У Нехлюдовни турмага киргизишдан қатъиян бош тортди. Нехлюдовнинг соддадиллик қилиб: «Маслова фармон-

нинг шу нухаси кўрсатилиши билан озод қилиниши мумкин»,— деган гапига назоратчи нафрат билан кулиб қўйди-да, бировни озод қилиш учун ўзининг бевосита бошлиғидан буйруқ бўлиши кераклигини айтди. Лекин у Маслованинг афв этилганини ўзига етказишга ва бошлиғидан буйруқ келди дегунча уни бир зум ҳам тутмасликка ваъда берди.

Крильцовнинг соғлиги тўғрисида ҳам бир-нима дейишдан бош тортди. Ҳатто шундай маҳбус борлигини айтиши мумкин эмаслигини билдирди. Нехлюдов шу тариха ҳеч нарса қилолмай извошига ўтириб, мусофирхонага жўнаб кетди.

Мутасаддининг қаттиқ муомалада бўлишининг сабаби шу эдики, нормага қараганда икки ҳисса тўлиб кетган турмада бу вақтда ялписига тиф касали тарқалган эди. Нехлюдовни олиб кетаётган извошчи йўлда унга: «Турмада халқ қириляпти, улар орасида аллақандай ўлат пайдо бўлган. Қунда йигирма чоғлиқ одамни кўмишади» деди.

XXIV

Турмадаги муваффақиятсизликка қарамай, боягидай димоғи чоғ, ҳаяжонга келган, ғайратга кирган Нехлюдов, Маслованинг афв этилганлиги тўғрисида қоғоз келган-келмаганлигини билиш учун, губернатор маҳкамасига кетди. Қоғоз келмаган экан, шунинг учун Нехлюдов мусофирхонага қайтди-ю, бир зум кечиктирмасдан Селенин билан адвокатга шу тўғрида хат ёзишга ўтирди. Хатни тугатиб соатига қаради. Генералникига бориш пайти келган эди.

Йўлда мясига яна Катюша ўзининг афв этилганлигига қандай қарар экан, деган фикр келди. Уни қаерга жойлашар экан? Нехлюдов Катюша билан қандай турар экан? Симонсон нима қилади? Катюшанинг унга муносабати қандай экан? Нехлюдов Катюшада юз берган ўзгаришни ўйлади. Айни замонда унинг ўтмишини ҳам эслади.

«Буни унутиш, хотирдан чиқариб юбориш керак,— деб ўйлади-ю, яна мясидан Катюша ҳақидаги ўйларни қувишга шошилди.— Кўрамиз-да»,— деди у ўзига, кейин генералга айтадиган гапларини ўйлай бошлади.

Нехлюдов бадавлат одамлар ва олиймақом амалдорлар ҳаётининг ҳашаматини кўра-кўра кўзи пишиб қол-

ган эди, анчадан бери серҳашам ҳаёт тугул, балки оддий қулайликлардан ҳам маҳрум бўлган Нехлюдов учун генералникидаги зиёфат унинг жонига аро кирарди.

Уй бекаси Петербургда *grande dame*¹ аталган табақага мансуб бўлиб, Николай саройининг собиқ фрейлини эди, у французчани табиий, русчани ғайри табиий гапирар эди. У қоматини тик тутар, қўлларини ҳаракатга келтирганда ҳам тирсакларини белидан олмас эди. У ўзини вазмин тутар, эрини қайғу аралаш ҳурмат қилар, меҳмонларига эса, уларнинг шахсларига қараб турли муомалада бўлса-да, ҳаддан зиёд меҳрибончилик кўрсатарди. У Нехлюдовни сезилмайдиган даражадаги хушомадгўйлик билан ўз одамидай қабул қилди. Натижада Нехлюдов ўзининг бутун фазилатларини янада янгидан кўриб, танаси яйраб кетди. У Нехлюдовнинг Сибирга келтирган, ғалати, лекин ҳалол ишини билганини ва уни ажойиб киши деб ҳисоблаганини сездирди. Бу нозик хушомадгўйлик ва генерал уйидаги ҳаётнинг дабдабаси Нехлюдовни шундай қамраб олдики, у чиройли анжомлар, ширин таомлар ва ўзи одатланиб қолган доирага мансуб яхши тарбияли одамлар билан қилинадиган енгил ва ёқимли муносабатлар бахш этган ҳузур-ҳаловатга берилиб кетди, сўнгги вақтларда яшаб ва кўриб турган нарсалари гўё туш эди-ю, энди уйғониб ҳақиқий ҳаётга қайтгандай бўлди.

Зиёфатда уй ичидагилар — генералнинг қизи билан куёви ва адъютантдан ташқари бир инглиз, тиллафуруш ва узоқ Сибирь шаҳарларининг биридан меҳмон бўлиб келган губернатор бор эди. Бу одамларнинг ҳаммаси Нехлюдовга ёқар эди.

Инглиз соғлом, бетлари қип-қизил киши бўлиб, французчани ўлгудай ёмон гапирар, лекин инглизчани ниҳоятда яхши, нотиқлар сингари фасоҳат билан сўзлар эди. У кўп нарсаларни кўрган ва Америка, Ҳиндистон, Япония ҳамда Сибирь тўғрисидаги ҳикоялари билан ҳангамани қизитиб ўтирарди.

Лондонда тикилган гавҳар запонкали фрак кийган каттакон кутубхонаси бўлган, хайрия йўлига кўп инъомлар қилган ва европача либерал маслакда бўлган тиллакон хўжайини, мужиквачча ёш савдогар Нехлюдовга

¹ Кибор хотин. (Франц.)

ёқди. Соғлом мужик танасига пайванд қилинган Европа маданиятининг ўзида акс этдирган, янги ва яхши маърифат эгаси бўлган бу одам уни қизиқтирди. Узоқ шаҳар губернатори Нехлюдов Петербургда эканида одамлар оғзидан тушмай қолган ўша департамент директори эди. Бу хомсемиз кишининг сийрак сочлари жингалак, кўк кўз, узук таққан оппоқ қўлларининг бармоқлари йўғон, табассуми ёқимли эди. Бу губернаторни уй эгаси шунинг учун қадрлардики, порахўрлар ичида ёлғиз угина пора олмас эди. Музикани жону дилидан яхши кўрадиган ва ўзи ҳам пианинони яхши чаладиган уй бекаси эса уни яхши музикачи бўлгани ва ўзи билан тўрт қўллашиб пианино чалишгани учун қадрларди. Нехлюдовнинг кайфи шу қадар чоғ эдики, бу киши ҳам унга бугун нохуш кўринмасди.

Ҳар ишда хизматини таклиф қилиб турадиган, ғайратли, ияги кўкимтир офицер — адъютант хушчақчақ бўлгани учун ҳаммага ёқар эди.

Ҳаммасидан Нехлюдовга генералнинг мулойим қизи билан куёви манзур бўлди. Генералнинг қизи хушрўй эмас, бутун фикри-зикри икки боласида бўлган содда дил ёш жувон эди. Ота-онаси билан узоқ вақтгача тортишиб, ўзи яхши кўриб теккан эри Москва университетининг либерал кандидати, камтарин ва ақлли киши бўлиб, хизмат қилар, статистика билан машғул бўлар, айниқса ўзга миллат кишилари билан қизиқар, уларни ўрганар, севар ва қирилишдан сақлаб қолишга тиришарди.

Ҳамма Нехлюдовга сертакаллуф муомала қилар, афтидан, у янги ва мароқли шахс бўлгани учун хурсанд эди. Генерал овқатга ҳарбий формада, кўкрагига оқ крест тақиб чиқди-ю, Нехлюдов билан эски ошнасидай кўришиб, дарҳол меҳмонларни тамадди қилишга ва ароққа таклиф этди. Генерал Нехлюдовдан бу ердан кетгандан кейин нима қилганини сўраган эди, у почтага борганлигини, эрталаб айтган кишиси афв этилганини сўзлаб, турмага боришга ижозат беришини яна илтимос қилди.

Зиёфат устида ишдан гапирилгани учун норози бўлган генерал қовоғини солиб, жавоб қилмади.

— Ароқ ичасизми? — деди у ёнига келган инглизга француз тилида.

Инглиз ароқни ичди-да, бугун черковда, сўнг завод-

да бўлганини, катта турмани ҳам бориб кўришни истаганини айтди.

— Жуда соз,— деди генерал, Нехлюдовга юзланиб,— бирга борсангиз бўлади. Буларга пропуск беринг,— деди кейин адъютантга.

— Сиз қачон бормоқчисиз?— деб сўради Нехлюдов инглиздан.

— Мен турмаларга кечқурун боришни маъқул кўраман, чунки бошлиқларнинг ҳаммаси уйларида бўлишди, тайёргарлик кўрилмайди, ҳамма нарсани ўз ҳолича кўриш мумкин,— деди инглиз.

— Э, турмани бутун латофати билан кўрмоқчи экан-да? Кўраверсин. Неча марталаб ёздим, менга кулоқ солишмади. Майли, энди чет эл матбуотидан билиб олишсин,— деди генерал, кейин уй бекаси меҳмонларни таклиф этган емак столи ёнига келди.

Нехлюдов уй бекаси билан инглиз ўртасидан жой олди. Рўпарасида эса, генералнинг қизи билан департаментнинг содиқ директори ўтирарди.

Овқат устида у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, гоҳ Ҳиндистон ҳақида (бу тўғрида инглиз ҳикоя қилиб берди), гоҳ Тонкинга аскар юбориш ҳақида (буни генерал қаттиқ қоралади), гоҳ Сибирдаги умумий қувлик ва порахўрлик ҳақида гап борди. Бу гапларнинг ҳаммаси Нехлюдовни кўп қизиқтирмас эди.

Лекин овқатдан кейин, меҳмонхонада қаҳва ичишга ўтирганларида инглиз билан уй бекаси ўртасида Гладстон ҳақида жуда мароқли суҳбат бўлди; шу суҳбатда, Нехлюдовга инглиз жуда кўп бамаъни гаплар айтгандай, унинг сўзлари ҳамсуҳбатларга манзур бўлгандай туюлди. Яхши овқатдан, ичкиликдан сўнг юмшоқ креслода ўтириб, мулойим ва назокатли одамлар орасида қаҳва ичиш Нехлюдовга тобора ҳузур қиларди. Инглизнинг илтимосига кўра уй бекаси собиқ департамент директори билан фортепиано ёнига ўтириб, Бетховеннинг яхши ўрганиб олишган Бешинчи симфониясини чалиб юборишганда, Нехлюдов ўзидан мамнун бўлган чоғларида ҳис этадиган узоқ вақтлардан бери сезмаган руҳий ҳолатга келиб, ўзининг қанчали яхши киши эканлигини эндигина пайқагандай хурсанд бўлиб кетди.

Рояль ажойиб, симфония ҳам жуда яхши чалинди. Шу симфонияни севадиган ва биладиган Нехлюдовга, ҳар ҳолда, шундай туюлди. Секин ва равон чалинадиган

ажойиб музика асарини эшитаркан, ўзи ва ўзининг барча фазилатлари устида ўйлаб кўнгли эриб, бурнининг ичи қичишганини сезди.

Нехлюдов узоқ вақтдан бери қилмаган роҳати учун уй бекасига ташаккур билдириб, энди хайрлашиб кетмоқчи бўлиб турганда генералнинг қизи дадил юриб келди-да, қизариб-бўзариб:

— Болаларимни сўраган эдингиз, кўришни хоҳлайсизми?— деди.

Онаси қизининг ёқимли, лекин ўринсиз ҳаракатига кулиб:

— Назарида, ҳамма бунинг болалари билан қизиқади,— деди.— Князь ҳеч қизиқмайди.

— Аксинча, жуда, жудаям қизиқ,— деди Нехлюдов, жомидан тошиб тушаётган бу бахтли она меҳридан таъсирланиб.— Марҳамат, кўрсатинг.

Қарта ўйналадиган стол ёнида куёви, тиллакон хўжайини ва адъютанти билан ўтирган генерал:

— Болаларни кўрсатиш учун князни олиб кетяпти,— деб кулди.— Боринг, боринг, бурчингизни бажаринг.

Ёш жувон, болаларим тўғрисида ҳозир князь нима дер экан, деган фикрдан ҳаяжонга тушаётган бўлса керак, илдам қадам ташлаб, Нехлюдовнинг олдига тушиб ичкари уйга кириб борарди. Оқ гул қоғоз ёпиштирилиб қора абажурли кичкина чироқ ёқиб қўйилган учинчи уйда иккита каравотча ёнма-ён турар, улар орасида сибирликларга хос меҳрли, ёноқлари туртиб чиққан энага оқ кийим кийиб ўтирарди. Энага ўрнидан туриб салом берди. Ёш она биринчи каравотча устига энгашдию — у ерда узун жингалак сочлари ёстиқ устида сочилиб ётган икки ёшли қизча оғизчасини очиб ухларди.

Жувон бир учидан оппоқ оёқчалари чиқиб турган ҳаворанг йўлли, тўқима одеялни тузата туриб:

— Мана бу Катя,— деди. — Яхшими? Энди иккига кирди холос.

— Чиройли!

— Буниси Васюк, буваси шундай исм қўйди. Бутунлай бошқа типдаги бола, сибиряк. Шундай эмасми?

— Жуда аломат бола,— деди Нехлюдов, кўкрагини бериб ётган гўдакни томоша қилиб.

— Ростданми?— деди онаси, маънодор кулиб.

Нехлюдов кишанларни, сочлари қирилган бошларни, калтакларни, бузуқликларни, ўлим тўшагида ётган

Крильцовни, Катюшани бутун ўтмиши билан эслади. Шу он унда ҳасад уйғонди ва шундай бахтга эришгиси келди, унинг назарида — бу пок ва гўзал бахт эди.

Нехлюдов гўдакларни қайта-қайта мақтаб ва бу мақтовлардан терисига сиғмаган жувонни бир оз қаноатлан-тиргандан кейин меҳмонхонага қайтиб чиқди; турмага бирга борамиз деб келишиб қўйган инглиз Нехлюдовни у ерда кутиб ўтирган эди. Нехлюдов қари ва ёш мезбонлар билан хайрлашиб, инглиз билан бирга ташқарига чиқди.

Ҳаво ўзгарган эди. Қор элаб ёғар, йўлларни, томларни, боғдаги дарахтларни, уй олдини, извош тепасини ва отларнинг сағрисини қор босган эди. Инглизнинг ўз экипажи бор эди. Нехлюдов унинг извошчисига авахтага боришни буюриб, ўз извошига ёлғиз ўтирди. Кўнгилсиз бир вазифа билан кетаётгани учун дилгир бўлган, қорда зўрға юраётган юмшоқ извошда ўтирган Нехлюдов инглизнинг орқасидан турмага жўнади.

XXV

Энди ҳамма ёқни — дарвоза олдини, томни ва деворларни тоза, оппоқ қор қоплаганига қарамай, дарвозасининг олдида соқчи турган ва чироқ ёқиб қўйилган, кўча юзидаги ҳамма дарвозаларидан ёруғ тушиб турган авахтанинг баҳайбат биноси эрталабгидан кўра яна ҳам хунукроқ таассурот қолдирарди. Забардаст мутасадди дарвозага чиқди-да, Нехлюдов билан инглизга берилган пропускани чироқда ўқиб, ҳайрон бўлиб кенг кифтларини учирди-да, буйруққа итоат қилиб, меҳмонларни бошлаб кириб кетди. Олдин уларни ҳовлига олиб кирди, кейин чапдаги эшик орқали зина билан идорага бошлаб олиб борди. Меҳмонларни ўтиришга таклиф қилгач, нима хизмат билан келганликларини сўради. Нехлюдовнинг Масловани кўрмоқчи бўлганини билиб, Катюшани олиб келиш учун назоратчини юборди-да, саволларга жавоб беришга тайёрланди; Нехлюдов инглизнинг саволларини таржима қилиб бериб турди.

— Қалъа неча кишига мўлжаллаб қурилган?— деб сўради инглиз.— Маҳбуслар қанча? Эркаклар, аёллар, болалар қанча? Каторгачилар, сургун қилинганлар ва ўз ихтиёрлари билан эргашиб кетаётганлар қанча? Қасаллар қанча?

Нехлюдов инглизнинг ҳам, мутасаддининг ҳам сўзларининг маъноларига чуқур тушунмай таржима қиларди, чунки Маслова билан кўришиш олдидан кутилмаган бир хижолатпазликка тушиб қолган эди. Инглизга таржима қилиб бериб турган пайтида, гапини тамомламасдан оёқ товуши яқинлашиб келаётганини эшитиб, сўнг идора эшиги очилди. Худди илгаригидек, аввал назоратчи, унинг орқасида бошига рўмол ўраб, маҳбус кофтаси кийиб олган Катюша кириб келганда, Нехлюдов уни кўриб, бир хил бўлиб кетди.

Катюша кўзларини ердан олмай тез-тез қадам ташлаб уйга кириб келаётганда, Нехлюдовнинг миясидан: «Мен яшашни истайман, оила қилиш, бола-чақа кўришни истайман, инсонларча ҳаёт кечиришни истайман»,— деган фикр ўтди.

Нехлюдов ўрнидан туриб, бир неча қадам ташлаб унга пешвоз борди, Катюшанинг чеҳраси унга қаҳрли, ёқимсиз кўринди. Унинг чеҳраси бир маҳаллар Катюша уни таъна қилган пайтдагидай қаҳрли эди. Катюша қизарар, бўзарар, қалтироқ бармоқлари кофтасининг этагини бурар, гоҳ унга қарар, гоҳ кўзларини ерга тикарди.

— Биласизми, сизни афв этишибди?— деди Нехлюдов.

— Ҳа, назоратчи айтди.

— Мана энди, қоғоз келиши билан қутулиб чиқингиз, хоҳлаган ерингизда маскан тутишингиз мумкин. Яна ўйлашиб кўрамыз...

У шошиб Нехлюдовнинг сўзини бўлди:

— Ўйлашиб нима қиламиз? Владимир Иванович қаерга борса, мен ўша ерга кетаман.

У кучли ҳаяжонга келганлигига қарамай, кўзларини кўтариб Нехлюдовга қаради-да, худди айтадиган гапини илгаридан тайёрлаб қўйгандек, тез ва бурро гапирди.

— Шунақа денг!— деди Нехлюдов.

— Владимир Иванович бирга турайлик дегандан кейин,— у чўчиб тўхтади-ю, гапини тўғрилади,— ёнимда бўлсангиз дегандан кейин нима қилай. Менга бундан ортиқ нима керак! Мен буни бахт деб ҳисоблашим керак. Нима иложим бор?

«Иккисидан бири: ё у Симонсонни яхши кўриб қолган-у, мен хаёл қилган фидокорликни истамайди ёки ҳамон мени севади-ю, лекин менинг фойдам учун мендан воз кечяпти, ўз тақдирини Симонсон билан боғлаб, ишни

бир ёқлик қилмоқчи» — деб ўйлади-ю, Нехлюдов уялиб кетди. Юзига қизил югура бошлаганини сизди.

— Агар уни севсангиз...

— Севиш-севмаслик нима? Мен севгидан кечганман, Владимир Иванович бутунлай бошқача одам.

— Ҳа, албатта,— деб Нехлюдов гап бошлади.— У ажойиб одам, шунинг учун, менинг ҳам фикрим...

Нехлюдовнинг ортиқча бир гап айтиб қўйишидан ёки ўзи айтадиган гапни айтолмай қолишидан қўрқаётган-дек, Катюша яна унинг сўзини бўлди.

— Йўқ, Дмитрий Иванович, сиз хоҳлаган нарсани қилмаганим учун мени кечиринг,— деди у, Нехлюдовга ўзининг қийғоч, сирли боқиши билан.— Начора, тақдир шундай кўринади. Сиз ҳам яшашни истайсиз.

У Нехлюдовнинг боя ўзига-ўзи айтган гапини так-рорлади, лекин Нехлюдов ҳозир сира ҳам буни ўйламас, бошқа нарса устида ўйлар, бошқа нарсани ҳис қилиб турар эди. У айна вақтда уялар, Катюша билан бирга йўқотадиган нарсаларига ачиниб турарди.

— Мен бундай бўлишни кутмаган эдим,— деди у.

— Бу ерда қолиб, қийналиб нима қиласиз. Шунча қийналганингиз ҳам етар,— деди Катюша ғалати қилиб, жилмайиб қўйиб.

— Ҳеч қийналганим йўқ, аксинча, менга яхши бўлди, агар қўлимдан келса сизга яна хизмат қилишни истардим.

— Бизга,— Катюша «бизга» деди-ю, унга бир қараб қўйди,— ҳеч нима керак эмас. Ҳали ҳам мен учун шунча меҳрибонлик қилдингиз. Сиз бўлмаганингизда...— у бир нима демоқчи бўлди-ю, товуши титраб кетди.

— Менга раҳмат айтишингиз мумкин эмас,— деди Нехлюдов.

— Ҳисоблашиб ўтириш нима ҳожат? Ҳисобимизни худо тўғриласин,— деди Катюша ва қора кўзларида пай-до бўлган ёш ялтирай бошлади.

— Қандай яхши аёлсиз,— деди у.

У кўз ёшлари орасидан:

— Мен-а?— деди-ю, аянч бир табассум чеҳрасини ёритди. Шу орада инглиз:

— Are you ready?¹ — деб қолди.

Нехлюдов унга:

¹ Бўлдингизми? (Ингл.)

— Directly²,— деди-да, Крильцов тўғрисида сўради.

Катюша ҳаяжонини босиб олган эди, билган-нетганларини энди вазмин гапириб берди: Крильцов йўлда беҳол бўлиб қолган экан, уни касалхонага жойлашибди, Марья Павловна қаттиқ ташвишга тушиб, касалхонада унга энагалик қилишини сўраган экан, рухсат беришмабди.

Катюша инглизнинг кутиб турганини пайқаб:

— Мен кетаверайми?— деб сўради.

— Сиз билан хайрлашмайман, сиз билан яна кўришаман,— деди Нехлюдов.

— Кечиринг,— деди Катюша, эшитилар-эшитилмас.

Кўзлари тўқнашди, ана шунда, унинг «якши қолинг» эмас, «кечиринг» деганида ғалати қилиб кўз қирини ташлаганидан ва аянчли табассумидан Нехлюдов Катюшанинг қарори ҳақидаги икки тахминдан иккинчиси тўғри эканлигини тушунди: Катюша Нехлюдовни якши кўрарди, шунинг учун у билан тақдирини боғласа, унинг ҳаётини барбод қилган, Симонсон билан кетган тақдирда унга эрк берган бўларди; мана энди ниятига етгани учун қувонар, Нехлюдовдан айрилаётгани учун азоб чекарди.

Катюша унинг қўлини қисди-да, шартта ўгирилиб чиқиб кетди.

Инглиз билан бирга чиқишга тайёр бўлган Нехлюдов унга қаради, лекин инглиз қўйин дафтарига алланималар ёзиб ўтирарди. Нехлюдов унга халақит бермаслик учун девор ёнидаги диванчага ўтирди-ю, жуда қаттиқ чарчаганини бирдан сизди. У кечаси билан бедор бўлганидан эмас, саёҳатдан эмас, ҳаяжонлардан ҳам эмас, бутун ҳаётдан даҳшатли равишда чарчаганлигини сизди. Ўтирган диванининг орқасига суянди, кўзларини юмди ва бир зумда қаттиқ ухлаб қолди.

— Хўш, энди камераларни кўрасизларми?— деб сўради мутасадди.

Нехлюдов сесканиб уйғонди-ю, қаерда эканлигини кўриб ҳайрон бўлди. Инглиз ёзувини тугатиб, энди камераларни кўрмоқчи бўлиб турган эди. Нехлюдов чарчаб, ҳафсаласи пир бўлиб орқасидан эргашди.

¹ Ҳозир. (Ингл.)

Турма мутасаддиси, инглиз ва Нехлюдов назоратчилар ҳамроҳлигида даҳлиздан ўтиб, ўлгидай сассиқ йўлакка киришганда, у ерда тўппа-тўғри полга сияётган иккита маҳбусни кўриб ҳайрон бўлишди-ю, каторгачилар ўтирадиган биринчи камерага кириб кетишди. Уртаси тахта сўрили камерада ҳамма маҳбуслар ухлагани ётган эди. Етмиш чоғли одам бор эди. Улар бошларини бир тарафга қўйиб, ёнма-ён ётишарди. Одамлар кириши биланоқ ҳаммалари кишанларини шарақлатиб туришди, сўри четига тизилишди. Сочларининг ярми янгигина олинган, бошлари ярқираб турар эди. Фақат икки кишигина турмади. Буларнинг бири, иситмаси бўлса керак, қип-қизариб кетган ёш йигит, иккинчиси эса тинмай инграган чол эди.

Инглиз, йигитнинг оғриганига анча бўлдими, деб сўради. Мутасадди йигитнинг эртагадан бери оғриб ётганини, чолнинг эса анчадан бери юрак буриғи касалига мубтало бўлганини, лекин касалхона бетоблар билан аллақачон тўлиб-тошиб кетганидан уни ётқизишга жой бўлмаганини айтди. Инглиз хафа бўлиб бош чайқади ва бу одамларга бир неча оғиз сўз айтмоқчи бўлганини билдириб, айтадиган сўзларини Нехлюдовдан таржима қилиб беришини илтимос этди. Маълум бўлдики, инглизнинг ўз саёҳатидан кўзлаган бир мақсади — Сибирдаги сургун жойлар ва қамоқхоналарни тасвирлашдан бошқа яна — тоат-ибодат ва тавба-тазарру билан гуноҳлардан пок бўлиш йўлини ҳам тарғиб қилишни ўзига мақсад қилиб олган экан.

— Уларга айтинг: Исо уларга ачинган, уларни севган,— деди у,— улар йўлида жон берган. Агар улар шунга ишонишса, халос бўлишади.— У гапираётганда, маҳбуслар сўри ёнида қўлларини ёнларига тушириб жим туришди.— Мана шу китобда ҳамма нарса ёзилган, айтинг,— деди у, сўзининг охирида.— Ўқий оладиганлар борми?

Саводли кишилар йигирмадан ортиқ экан. Инглиз халтачасидан муқовали бир неча инжил олди, ана шундан кейин бақувват қора тирноқли пайдор қўллар, жулдур енглар ичидан чиқиб бир-бирини итариб чўзилди. У шу камерадагиларга иккита инжил бериб, наригисига кирди.

Наригисида ҳам аҳвол шу эди. Яна ўшандай димиққан, сассиқ, худди боягидай тўрда, деразалар ўртасида Исо сурати осилган, эшикнинг чап биқинида ҳожат че-лаги турар, бу ерда ҳам ёнма-ён қисилиб ётишарди. Булар ҳам сапчиб туришди, дарҳол қаторга тизилишди, бу ерда ҳам уч киши ўрнидан турмади. Улардан иккитаси туриб ўтирди, учинчиси эса турмади ҳам, киргувчиларга қайрилиб қарамади ҳам; булар касаллар эди. Инглиз айнан бояги сўзларини айтиб, бу ерда ҳам иккита инжил қолдирди,

Учинчи камерадан шовқин ва тўс-тўполон эшитиларди. Мутасадди эшикни тақиллатиб: «Смирно!» деб қичқирди. Эшикни очишганда, яна ҳамма сўри ёнида қотиб қолди, фақат касаллар ва муштлашаётган икки киши қаторга турмади: икковининг ҳам ғазабдан юзлари ваҳшатли тус олган, бири сочига, иккинчиси эса соқолига ёпишган эди. Назоратчи ёнларига югуриб келгандагина улар бир-бирларини қўйиб юборишди. Биттасининг бурни пачақланган, қон аралаш оқиб тушаётган мишигини, сўлакайини чопонининг енги билан артар, иккинчиси эса юлинган соқолини терар эди.

— Камера бошлиғи!— деб қичқирди мутасадди.

Чиройли, бақувват бир одам олдинга чиқди.

У кўзлари билан кулимсираб туриб:

— Ҳеч тинчитиб бўлмаёпти-да, офицер жаноблари,— деди.

— Мен тинчитиб қўяман,— деди мутасадди, қовоғини солиб.

— What did they fight for?¹ — деб сўради инглиз.

Нехлюдов нимага муштлашганини камера бошлиғидан сўради.

У эса ҳамон кулимсираб туриб:

— Ўғрилиқ қилгани, бировнинг нарчасига кўз олайтиргани учун,— деди.— Буниси итарувди, униси жавоб қилди.

Нехлюдов инглизга таржима қилиб берди.

Инглиз мутасаддига юзланиб деди:

— Буларга бир неча оғиз сўз айтсам, девдим.

Нехлюдов таржима қилиб берди. Мутасадди: «Майли» деди. Ана шундан кейин инглиз ўзининг чарм муқовали инжилини олди.

¹ Улар нега муштлашишди? (Ингл.)

— Лутфан, таржима қилиб берсангиз,— деди у Нехлюдовга.— Сизлар жанжаллашиб, муштлашибсизлар, ҳолбуки сиз билан бизнинг йўлимизда жонини фидо қилган Исо жанжалингизни бартараф қилиш учун бизга бошқа йўл кўрсатган. Қани, булардан сўранг-чи, бизни хафа қилган кишига Исонинг қонуни бўйича қандай жавоб қилиш кераклигини билишармикан?

Нехлюдов инглизнинг сўзлари билан саволини таржима қилиб берди.

Маҳбуслардан бири забардаст мутасаддига кўз қирини ташлаб:

— Бошлиққа арз қилиш керакдир, у бартараф қилар?— деди савол оҳангида.

— Яхшилаб таъзирини берилса, иккиламчи бировни хафа қилмайди,— деди бошқа маҳбус.

Уни маъқуллаган бир неча кишининг кулгиси эшитилди. Нехлюдов уларнинг жавобларини инглизга таржима қилиб берди.

— Уларга айтинг, ҳазрати Исонинг қонуни бўйича бунинг тескарисини қилиш керак: бир бетингга шапалоқ билан уришса, иккинчи бетингни тутиб бер,— деди инглиз, бетини тутиб бераётгандай қилиб.

Нехлюдов таржима қилиб берди.

— Ўзи тутиб бериб кўрсайди,— деди бир овоз.

Ётган касаллардан бири:

— Унисига ҳам туширса, кейин қаерни тутиб бериш керак?— деди.

— Унақада ҳамма ёгингни дабдала қилади-ку.

Орқадагилардан бирови:

— Қани, уриб кўр-чи,— деб шарақлаб кулиб юборди. Бутун камера қаҳқаҳа овозига тўлди. Қалтак еган киши ҳам қон ва мишиқ оқаётган юзини тиржайтириб хохолаб юборди. Касаллар ҳам кулишди.

Инглиз хижолат бўлмади, эътиқоди мустаҳкам кишилар имкон ҳорижидаги нарсаларга осонлик билан эришадилар, шуни айтиб қўйинг, деб илтимос қилди.

— Сўранг-чи, ичкилик ичишадими?

— Ичганда қандай,— деди бир овоз ва яна қиқир-қиқир кулги, қаҳқаҳа садоси кўтарилди.

Бу камерада тўртта касал бор эди. Инглизнинг нега касалларни бир камерага қўймайсизлар, деган саволига мутасадди уларнинг ўзлари хоҳлашмайди деб жавоб

берди. Бу касаллар юқумли эмас, фельдшер буларга ҳамма вақт қараб, ёрдам қилиб туради, деди.

— Икки кундан бери қорасини кўрсатмайди,— деди бир овоз.

Мутасадди жавоб қилмай, икковини бошқа камерага бошлаб чиқиб кетди. Яна эшикни очишди, яна маҳбуслар ўринларидан туриб қотиб қолишди, яна инглиз инжил улашди: бешинчи, олтинчи камераларда ҳам, чапда ҳам, ўнгда ҳам, ҳар икки томонда ҳам шундай бўлди.

Каторгачилардан бошқа жойларга жўнатиладиганлар камерасига, у ердан сиёсийларга ва ўз ихтиёрлари билан кетувчиларга ўтишди. Ҳамма ерда ҳам аҳвол бояғидай эди; ҳамма ерда ўша оч-ялангочлар, саёқлар, касалга йўлиққанлар, хўрланганлар, қамоққа тиқилган, ваҳшийларга ўхшаш одамлар кўринарди.

Инглиз бир неча инжилни улашиб бўлгандан сўнг, бошқа китоб ҳам бермади, ортиқ нутқ ҳам сўзламади. Аянчли манзара, димиқтирадиган ҳаво, афтидан, уни шаҳдидан қайтарган бўлса керак, у камерама-камера юрар ва мутасаддининг ҳар камерада кимлар ўтирганини айтганда фақат «all right»¹ дебгина қўярди. Нехлюдов эса, бирга юришдан бош тортишга ҳам мажולי қолмай ҳамон бояғидай ҳорғин ва умидсиз, тушда юргандай юрар эди.

XXVII

Нехлюдов сургун қилинаётганларнинг камераларидан бирида эрталаб солда кўрган ўша ғалати табиатли чолни кўриб ҳайрон бўлди. Жулдур кийимли, ҳамма ёғи тириш, елкаси йиртиқ кул ранг кўйлак ва шунга ўхшаш лозим кийиб олган бу чол сўри ёнида, ерда ўтириб олиб, кирган одамларга савол назари билан ўқрайиб қарарди. Қир кўйлагининг тешикларидан кўриниб турган озгин танаси бўш ва кучсиз бўлса ҳам, чеҳраси солдагидан кўра маъноли ва жиддий эди. Бошлиқлар кирганда, бу ердагилар ҳам бошқа камерадагилар сингари ирғиб туриб қотиб қолишди; чол эса парво қилмай ўтираверди. Кўзлари ўтдек ёниб турар, қошлари ғазаб билан чимирилган эди.

¹ Жуда соз. (Ингл.)

— Тур!— деб қичқирди унга мутасадди.

Чол қимир этмади, фақат нафрат билан тиржайиб қўйди.

— Сенинг олдингда малайлари турлади. Мен малайинг эмасман. Тамғанг бор...— деди чол, мутасаддининг пешонасига ишорат қилиб.

— Нима-а?— мутасадди чол устига юриб, даҳшат билан қичқирди.

Нехлюдов шошиб-пишиб:

— Мен бу кишини биламан,— деди мутасаддига.— Буни нега қамадинглар?

— Хужжати йўқ, деб полиция юборибди. Юборманглар деймиз, улар юборишгани юборишган,— деди мутасадди чолга хўмрайиб қараб.

Чол Нехлюдовга қараб:

— Сенам дейман, худобезорлардан экансан-да?

— Йўқ, мен зиёратчиман,— деди Нехлюдов.

— Ҳа-а, худобезорлар одамларни қандай қийнашганини томоша қилай, деб келибсан-да? Мана, томоша қил. Одамларни тутиб келишиб, ҳаммасини битта қафасга тиқиб қўйишибди. Одамлар пешона тери билан нон топиб ейиши керак, булар бўлса қамаб қўйишибди. Одамларни ишлатмай чўчқадай боқишяпти, йиртқиҳ хайвонга айланишсин дейишади-да.

— Бу нима деяпти?— деб сўради инглиз.

Мутасадди одамларни қамоқда сақлагани учун чол уни қоралаяпти, деди Нехлюдов.

— Сўранг-чи, қонунга риоя қилмаганларни, унинг фикрича, нима қилиш керак?— деди инглиз.

Нехлюдов саволни таржима қилиб берди.

Чол зич тишларининг оқини кўрсатиб, ғалати қилиб кулди.

— Қонун!— чол нафрат билан такрорлади.— У аввал ҳаммани талади, одамлардан ҳамма ерни, ҳамма бойликни тортиб олди, ҳаммасини тагига босиб олди, ўзига қарши чиққанларнинг ҳаммасини қирди, кейин, талашмасин ва ўлдиришмасин деб қонун ёзди. Шу қонунни олдин ёзсайди.

Нехлюдов таржима қилиб берди. Инглиз илжайди.

— Хўш, энди ўғрилар ва қотилларга қандай чора кўриш керак экан, сўранг-чи.

Нехлюдов яна таржима қилиб берган эди, чол қовоғини қаттиқ солиб олди.

— Унга айтиб қўй, аввал пешонасидан худобезорлар тамғасини олиб ташласин, ана унда ўғри ҳам, қотил ҳам бўлмайди. Худди шундай деб айт.

Нехлюдов чолнинг сўзини таржима қилиб берганда, инглиз:

— He is crazy¹— деди-ю, елкаларини учириб, камерадан чиқиб кетди.

— Сен ўз ишингдан қолма, буларни қўявер. Ҳамма ўз йўлига. Кимни жазолашни, кимни кечиришни худонинг бир ўзи биледи, биз билмаймиз,— деди чол.— Ўзингга ўзинг бошлиқ бўл, унда бошлиқлар керак бўлмайди.— Чол камерада имирсилаган Нехлюдовга жаҳл билан хўмрайиб, кўзларини чақчайтириб ўшқирди:— чиқ, чиқ. Худобезорнинг малайлари битларни одамлар билан боқаётганларини хўп томоша қилиб олдинг. Бор, бор!

Нехлюдов йўлакка чиққанда, инглиз эшиги очиқ турган бўш камера олдида мутасадди билан турар ва бу камеранинг нимага кераклигини сўрар эди. Назоратчи бунинг ўликхона эканлигини айтди.

Нехлюдов таржима қилиб берганда, инглиз:

— О,— деди-ю, кириш истагини билдирди.

Ўликхона кичкинагина оддий камера эди. Бир бурчакка уйиб қўйилган қоплар, ўтинларга ва чап ёқдаги сўрида ётган тўрт нафар ўликка девордаги лампадан хирагина ёруғ тушиб турарди. Бўз кўйлак-иштон кийган биринчи жасад новча, чўққи соқол киши бўлиб, сочининг ярми қирилган эди. Жасад қотиб қолибди, кўкариб кетган қўллари кўкрагига қовуштириб қўйилган бўлса керак, ажралиб кетибди. Яланг оёқларининг ҳам ораси очилган, оёқ панжалари диккайиб турибди. Унинг ёнида оқ юбка ва кофтали, яланг оёқ, боши яланг, сочлари майда қилиб ўрилган, тиришиб қолган кичкина юзи сапсарик, қирра бурун қари кампир ётарди. Кампирнинг у томонида аллақандай кўк кийимли бир эркак ўлиги бор эди. Уни кўргач, Нехлюдов бир нарсани эслади.

Нехлюдов яқин келиб, унга қаради.

Тепага қаққайиб турган кичкина чўққи соқол, чиройли, бақувват бурун, оқ, кенг пешона, сийрак, жингалак сочлар. У бу таниш чеҳрани кўриб, кўзларига ишонмай

¹ Ақлдан озган. (Ингл.)

қолди. Нехлюдов бу жафокаш чехрани кеча ҳаяжонли, ғазабли ҳолда кўрган эди. Энди у хотиржам, тинч ва ниҳоят гўзал бир қиёфада ётибди.

Ҳа, бу Қрильцов ёки ҳеч бўлмаганда унинг вужуди қолдириб кетган из эди.

«Нима учун у шунча азоб чекди? Нега яшади? Энди тушунганмикан у буни?»— деб ўйлар эди Нехлюдов; унга жавоб йўқдай, ўлимдан бошқа ҳеч нима йўқдай туюларди, кўнгли бир хил бўлиб кетди.

Нехлюдов инглиз билан хайрлашмасданоқ ҳовлига чиқариб қўйишини назоратчидан сўради-да, ёлғиз қолиб, шу оқшом кўрган нарсалари ҳақида ўйлаб кўриш кераклигини сезиб, мусофирхонага жўнади.

XXVIII

Нехлюдов ётмади, мусофирхона номерида алламаҳалгача у ёқдан-бу ёққа юриб турди. Уни Катюша билан боғлаб турган алоқа ипи узилган эди. Энди у Катюшага керак эмас; бундан у ҳам хафа бўлар, ҳам уялар эди. Лекин уни ҳозир қийнаётган нарса бу эмасди. Унинг бошқа иши битмаган, битиш у ёқда турсин, уни ҳар маҳалдагидан ҳам бадтарроқ қийнар ва ундан ҳаракат талаб қилар эди.

Шу кунларда, айниқса шу бугун мана шу мудҳиш турмада кўрган ва билган даҳшатли ёвузликларнинг ҳаммаси, дилкаш Қрильцовни ҳам жувонмарг қилган ёвузлик тантана қилар, ҳукм сурар ва уни енгиш у ёқда турсин, уни қандай енгиш мумкинлиги ҳам ақлга сирмас эди.

Ҳавоси бузуқ, мараз билан тўлган жойларга келтириб тиқилган ва парвойи фалак генераллар, прокурорлар, назоратчилар томонидан қаматилган юзларча, мингларча мазлум одамлар унинг кўз олдига келди, жинни деб танилган ва бошлиқларнинг шармандасини чиқарадиган ғалати, сарбаст чол эсига тушди ва ўликлар орасида ётган, аламзадалик билан ўлган Қрильцовнинг чиройли ва мумдай қотиб қолган чеҳраси кўриниб кетди. Ана шундан кейин унинг ўзи, яъни Нехлюдов жинними ё ўзларини ақлли деб санаган ва шу ишларни қилаётган одамлар жинними?— деган савол яна унинг олдида кўндаланг бўлиб, жавоб талаб қила бошлади.

Нехлюдов, юришдан ва ўйлашдан чарчаб, чироқ рў-парасидаги диванга ўтирди-да, унга инглиз эсдалик қилиб берган инжилни беихтиёр олиб очди; буни ҳам чўнтакларидagi нарсалар билан бирга столга чиқариб қўйган эди. «Инжилда ҳамма мушкулга даво бор дейишади», деб ўйлади-ю, инжилни очиб, ўқий бошлади. Матфейнинг XVIII боби.

1. Шунда шогирдлар ҳазрати Исони ўраб олишиб дедиларки: даргоҳи илоҳийда ким мўътабар эрур? — деб ўқийди у.

2. Ҳазрати Исо бир болани ёнига чақириб олиб улар орасига қўйди.

3. Ва деди: чин сўзим шулки, сизлар ҳам болалардек содда ва маъсум бўлмасангиз, даргоҳи илоҳийга ноил бўлолмайсизлар.

4. Бинобарин, кимки шу боладек хокисор бўлса, ул даргоҳи илоҳийда мўътабардур:

Нехлюдов ўзини нақадар хокисор тутса, ҳаётдан шу қадар кўп лаззат ва роҳат топганини эслаб: «Ҳа, ҳа, шундай», деб ўйлади.

5. Кимки менинг йўлимда шундай боладан бирини қабул этса, мени қабул этган бўлур;

6. Менга сиғинувчи ушбу бандаларимдан бирини кимки йўлдан оздирса, унинг бўйнига тегирмон тош боғлаб, дарёи шўр қаърига чўктирмоғлиқ аъло ва афзалдир.

«Кимки қабул этса» дегани нимаси: Уни ким қабул қилади, қаерга қабул қилади?» «Менинг йўлимда» деганининг маъноси нима? — деб сўради Нехлюдов бу сўзлардан ўзига ҳеч қандай наф йўқлигини сезиб. — «Нима учун бўйнига тегирмон тоши боғлаб дарёи шўр қаърига ташлаш керак? Йўқ, бу унақа эмас: тушуниб бўлмайди, дудмал», — деб ўйлади Нехлюдов, ўз умрида бир неча бор инжилни ўқишга киришганини ва мана шундай ноаниқ жойлар уни инжилдан совутиб юборганини эслаб. Кейин у йўлдан оздирувчи нарсалар тўғрисидаги 7, 8, 9 ва 10-сураларни ҳам ўқиди; бу сураларда шундай йўлдан оздирувчи нарсалар бунёдга келиши кераклигидан, бузуқлик қилган одамларнинг дўзахга ташланишидан ва оллоҳу таолонинг жамолини кўриб турадиган аллақандай ғулмонлардан баҳс этилган эди. «Афсуски, ғализ-

да, бўлмаса анчагина яхши нарсалар борга ўхшайди»,— деб ўйлади у.

11. Илло одамизод ҳалок бўлганларни топиш ва қутқазиб учун дунёга келган,— деб ўқишда давом этди у.

12. Нима дейсиз? Бировнинг юзта қўйи бўлса-ю, шулардан биттаси йўқолиб қолса; у киши тўқсон тўққизта қўйини тоғда қолдириб, ўша адашган битта қўйни қидириб кетмайдими?

13. Мабодо у топилгудай бўлса, чин сўзим шулки, йўқолмаган тўқсон тўққизта қўйдан кўра, топилган битта қўйига кўпроқ суюнади.

14. Бинобарин, парвардигори олам ҳам мазкур бандаларидан биттасининг ҳалок бўлишини ихтиёр этмайди.

«Ҳа, уларнинг ҳалок бўлишини худо хоҳламайди, лекин мана, юзлаб, минглаб ҳалок бўлишяпти. Уларни қутқазиб қолишнинг ҳам чораси йўқ»,— деб ўйлади у.

21. Шунда Петр унга юзланиб дедики: ё раббим! Менга қарши гуноҳ қилган биродаримни неча бор афв этсам бўлади? Етти мартагачами?

22. Ҳазрати Исо унга деди: етти мартагача демайман сенга, етти карра етмиш мартагача.

23. Шул важдин парвардигори олам ҳам қуллари билан ҳисоб-китоб қилмоқни истаган подшо қабилидандир.

24. Подшо ҳисоб-китоб бошлаганда, унинг олдига ўн минг тилло қарзи бўлган бир кишини бошлаб келибдурлар.

25. Қарзини тўлашга ҳеч нарсаси бўлмаганидан, подшо унинг ўзини, хотинини, болаларини ва бор-йўғини сотишга ва шу тариқа қарзни тўлашга буюрибдир.

26. Шунда қул унинг оёғига йиқилиб дебдики: подшоҳим андак сабр қил, ҳамма қарзимни тўлайман.

27. Подшоҳ қулига шафқат қилиб, қарзини кечибди ва ўзини озод қилиб юборибдир.

28. Мазкур қул ташқарига чиқиб, бир ўртоғига дуч келибдир, ўртоғи ундан юз динор қарздор экан, қарзингни тўлаб қўй деб ўртоғининг ёқасидан бўғибдир.

29. Шунда ўртоғи унинг оёғига йиқилиб, андак сабр қил, ҳамма қарзимни тўлайман, деб ялиниб-ёлворибдир.

30. Лекин у кўнмабдир, ўртоғини олиб бориб, қарзингни тўлагунингча ўтирасан, деб зиндонга солиб қўйибдир.

31. Ушбу ҳаводисни кўрган бошқа ўртоқлари кўпдан-кўп ранжида бўлиб, ўз подшоҳларига келиб арз қилибдирлар.

32. Шунда подшоҳ уни қошига чақиртириб дебдирки: э баттол қул! Менга илтижо қилганинг туфайли ҳамма қарзингни кечган эдим.

33. Мен-ку сенга шафқат қилдим, сен ҳам ўртоғингга шафқат қилмоғинг лозим эмасмиди?

— Наҳотки фақат шугина?— деб юборди Нехлюдов, шу сўзларни ўқиб. Унинг саволига бутун ичдан бир овоз: «Ҳа, фақат шугина», деб жавоб қилди.

Нехлюдовда ҳам маънавий ҳаёт кечирадиган кишиларда бўладиган ҳодиса юз берди. Олдинлари ўзига аллақандай эриш, кулгили, ҳатто ҳазилдай туюлган фикрларнинг тўғрилиги ҳаётда ўз тасдиғини топиб, охири ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган энг содда ҳақиқатга айланди. Одамларни азобу уқубатга солиб қўйган ана шу мудҳиш ёмонликдан қутулишнинг бирдан-бир тўғри йўли шундан иборатки, одамлар ҳар доим ўзларини худо олдида гуноҳкор деб билишлари, шунинг учун ҳам бошқа одамларни жазолашдан ва уларни тузатишдан ожиз эканликларига тан беришлари керак. Бу фикр энди унга ойнадай равшан бўлди. Турмалар ва авахталарда у ўз кўзи билан кўрган даҳшатли аҳвол ва шу ёвузликни қилаётган одамлардаги худписандлик — уларнинг имкон хорижидаги нарсаларни қилмоқчи бўлишгани орқасида бунёдга келган: улар ўзлари ёмон бўлганлари ҳолда ёмонликка барҳам беришмоқчи бўлишган. Бу нарса унга аён бўлди. Ахлоқсиз одамлар ахлоқсизларни тузатмоқчи бўлишган ва бу мақсадга сунъий йўллар билан эришмоқчи бўлашган. Лекин бу ҳаракатларнинг оқибати шу бўлганки, муҳтож ва тамаъгир кишилар одамларни жазолаш ва тузатиш деб аталган ана шу сохта тадбирни ўзларига касб қилиб олишиб, ўзлари ўлгудай бузилганлар ва қийнаб келаётган одамларини ҳам сира тинмай бузмоқдалар. У кўрган даҳшатларнинг боиси ва бу даҳшатни йўқотиш чораси унга энди равшан бўлди. У шу маҳалгача тополмай келаётган жавоб Исонинг Петрга берган жавобнинг ўзгинаси эди. У шундан иборат эди: ҳаммани ҳар вақт, ҳадеб кечиравериш керак, зеро... дунёда гуноҳдан пок одамнинг ўзи йўқки, у бошқага жазо бера олсин ва уни тузата олсин.

Нехлюдов ўзига: «Йўғ-е, масала бундай осон ҳал бўлмаса керак», дер, ҳолбуки, бу фикр масалани назарий жиҳатдангина эмас, амалий жиҳатдан ҳам шубҳасиз тўғ-

ри ҳал қилаётганини кўрар эди; Нехлюдов масаланинг тескарисича ҳал қилинишига одатланиб қолгани учун бошда унга бу фикр ғалати туюлди. Ёвузларни нима қилиш керак, наҳотки уларни жазосиз қолдириб бўлса?— дейилган ҳар маҳалги эътироз энди уни хижил қилмас эди. Агарда жазо чораларининг жиноятни камайтиргани, жинояткорни эса тузатгани амалда исбот қилинган бўлса, бу эътироздан бирон маъно чиқиши мумкин эди: лекин бу ҳолнинг тамом тескариси исбот қилинганидан, яъни бир тоифа одамнинг бошқа тоифа одамни тузатиш қўлидан келмагани равшан бўлгандан сўнг, қўлингиздан келадиган бирдан-бир бамаъни нарса шуки, фақат бейфойда бўлибгина қолмай, балки зарарли ва бунинг устига, ахлоққа зид нарсаларни қилишдан, жабр қилишдан ўзингизни тиясиз. «Сизлар жиноятчи деб билган кишиларни неча юз йиллардан бери жазолаб келасизлар. Хўш, жиноятчиларни йўқота олдингизми? Йўқ, балки жазо орқали бузилган жиноятчилар ҳисобига ҳам, баҳузур ўтириб олиб одамларни жазоловчи жинояткор — судьялар, прокурорлар, терговчилар, турмачилар ҳисобига ҳам уларнинг ададлари ошди холос». Нехлюдов жамият ва тартибнинг бошқа одамларни суд қилиб жазоловчи ва қонуний жинояткорлар борлиги учун эмас, балки, мана шундай бузуқларга қарамай, одамлар ҳар қалай бир-бирларига ачинганлари, бир-бирларини яхши кўрганлари туфайли мавжуд эканлигини энди англади.

Нехлюдов инжилдан мана шу фикрни тасдиқловчи ва исботловчи далил топиш умидида, уни бошидан ўқий бошлади. У Исонинг тоғ устида қилган ваъзларини ўқиб чиқиб, бугун биринчи марта шу ваъзларда мавҳум ва чиройли фикрлар эмас, аксарияти бажариб бўлмайдиган маҳоватли талаблар эмас, амалда бажарилиши осон бўлган содда, равшан панд-насиҳатлар борлигини кўрди; улар Нехлюдовга ҳамиша чуқур таъсир қиларди, агар шу панд-насиҳатлар бажарилгудай бўлса (бунинг бажарилиши мумкин), кишилиқ жамиятини бутунлай янги асосда қуриш мумкин бўлар эди, шу тақдирда Нехлюдовни нафратлантирган зўравонлик ўз-ўзидан йўқ бўлибгина қолмай, башариятга муносиб бўлган энг олий саодатга эришилар, дориламон бўлар эди.

Панд-насиҳатлар бешта эди.

Биринчи насиҳат (Мф. V, 21—26) да: одам боласи бошқаларни ўлдириш у ёқда турсин, балки биродарига жаҳл ҳам қилмасин, ҳеч кимни арзимаган одам деб ҳисобламасин, «хас-чўп» ўрнида кўрмасин. Мабодо биров билан уришиб қолгудек бўлса, олло таолога ибодат қилишдан аввал у киши билан ярашиб олсин, дейилади.

Иккинчи насиҳат (Мф. V, 27—33) да: одам боласи зино қилиш у ёқда турсин, балки аёллар жамолига қараб лаззатланишдан ўзини сақласин, бир аёл биланки топишибдими, унга минбаъд хиёнат қилмасин, дейилади.

Учинчи насиҳат (Мф. V, 33—37) да: одам боласи бирон нарсани ваъда қилаётганда қасам ичмасин, дейилади.

Тўртинчи насиҳат (Мф. V, 38—42) да: одам боласи ёмонликка ёмонлик қилиш у ёқда турсин, бир бетига шапалоқ урганда иккинчи бетини ҳам тутиб берсин, ўзига етган озорни кечирсин, унга сабру тоқат қилсин ва ундан одамлар ниманики сўраса, йўқ демасин, дейилади.

Бешинчи насиҳат (Мф. V, 43—48) да: одам боласи душманларини ёмон кўриш у ёқда турсин, уларга қарши уруш қилмасин, балки уларни яхши кўрсин, уларга ёрдам қилсин, хизмат қилсин, дейилади.

Нехлюдов ёниб турган чироқ ёруғига қараб қотиб қолди. У ҳаётимизда ҳукм сурган барча бадкорликларни эслади-ю, агар одамлар шу тартиб-қоида асосида тарбияланган бўлсалар, бу ҳаётнинг қандай бўлишини кўз олдига келтирди, ана шунда кўп вақтлардан бери кўнглида уйғонмаган шодлик бутун вужудини қамраб олди. У узоқ вақт чарчаб, азоб-уқубат чекиб келган одамдай бирдан роҳат ва фароғат топди.

Нехлюдов кечаси билан ухламади, илгарилари кўп марта ўқиган ва пайқаманган сўзларини ўқиб, уларнинг том маъносини биринчи марта тушунди. Инжил тилавот қилган кўп одамлар шу ҳолатга тушади. Губка сувни ўзига қандай тортса, у ҳам китобда топган барча керакли, муҳим ва кўнглини шод этувчи нарсаларни ўзига шундай сингдириб олди. Ўқиган нарсалари танишдай туюлар, илгари, аллақачонлари билган, лекин тўла англамаган ва ишонмаган нарсаларни эсига тушираётган-

дек, тасдиқлаётгандек бўлар эди. Энди у англар, ишонарди.

Ушбу насиҳатларни қулоқларига олганларида одамлар ўзларига ярашган энг олий саодатга эришишлари мумкинлигини англаб ва бунга ишонибгина қолмай, энди у ҳар қандай кишининг бу васиятларни бажаришдан бўлак иложи йўқлигини, инсон ҳаётининг бирдан-бир маъноси шундан иборат эканлигини, бундан заррача четга чиқилгудай бўлинса, бу дарҳол жазоланиладиган хато бўлишини ҳам англар ва бунга ишонар эди. Бу нарса бутун таълимотдан келиб чиқарди, боғбонлар ҳақида ибратли ҳикояда яна ҳам равшан, яна ҳам дангал ифода этилган эди. Хўжайиннинг ишини қилинглари деб боққа юборилган боғбонлар боғни ўзларининг хусусий мулкларини деб хаёл қилганлар; улар боғдаги жамики нарсаларни ўзлари учун қилинган деб билишган, шунинг учун ишимиз хўжайинни эсдан чиқариб, хўжайинни ҳамда уларнинг хўжайини олдидаги бурчларини эслатувчиларни ўлдириб, боғда гашт қилиб яшашдан иборат, деб ўйлаганлар.

«Биз ҳам худди шундай қиляпмиз, деб ўйларди Нехлюдов,— бизга ҳаёт лаззат олиш учун берилган ва биз ўз ҳаётимизнинг хўжайинларимиз деб бемаъни ишонч билан яшаб келамиз. Ахир бунинг бемаънилиги равшанку. Агар биз дунёга келган бўлсак, бировнинг иродаси билан ва бирон иш билан келгандирмиз. Биз эсақ фақат ўз роҳат ва фароғатимиз учун яшаймиз деб ўйлаймиз, ҳолбуки хўжайинининг айтганини қилмаган малайқандай ёмон аҳволга тушса, бизнинг ҳам шундай аҳволга тушишимиз турган гап. Хўжайиннинг истак ва иродаси мана шу насиҳатларда баён этилган. Фақат одамлар шуни бажаришса бўлди, ер юзида дориламон бўлади ва одамлар ўзларига ярашган саодатга эришади.

Оллонинг амрига ва унинг айтганларига бўйсунинг, қолгани ўз-ўзидан бўла веради. Биз эсақ ана шу қолганини қидирамиз-у, лекин тополмаётибмиз.

Ана менинг ҳаётимда қилинадиган ишлар. Ҳозиргина биттасини тугатувдим, энди иккинчиси бошланди».

Шу кечадан тортиб Нехлюдов учун бутунлай янги ҳаёт бошланди, унинг янги шароитга тушгани эмас, бал-

ки унда энди содир бўлган нарсаларнинг ҳаммаси илгариги вақтлардагидан бутунлай бошқача маъно касб этгани бунга сабаб бўлган эди. Ҳаётининг бу янги даври нима билан тугар экан, буни келажак кўрсатади.

(1899)

Тамом

БУЮК МАҚТАБ

Толстой XIX асрда энг узоқ яшаган ва энг кўп ёзган рус ёзувчисидир. У декабристлар қўзғолонидан уч йил кейин туғилди ва Улуғ Октябрь социалистик революциясидан етти йил аввал вафот этди. Олтмиш йил давомида ижод қилди.

Толстой яшаган давр Россия тарихининг энг мураккаб ва энг шиддатли даври саналади. Бўлғуси ёзувчининг болалик ва йигитлик фасларида Наполеон босқини ва рус халқининг қаҳрамонлиги ҳақидаги хотиралар, нақллар тилдан-тилга кўчиб юрар, деҳқон кулбасида ва пойтахт меҳмонхоналарида, суҳбатларда бу мавзу четлаб ўтилмас эди.

Табийки, Толстой ҳам Ватан урушининг қаҳрамонлари билан тез-тез учрашиб туради, уруш ҳақиқатини уларнинг ўз оғзидан тинглайди. Бинобарин, Толстойнинг ўз отаси ҳам тўпчи офицер сифатида Наполеонга қарши жангларда қатнашган. Эҳтимол, кейинчалик ёзувчи — «Уруш ва тинчлик» эпопеясида тўпчи капитан Тушин образининг баъзи қирраларини ўз отасидан чизгандир.

1812 йил жангу жадаллари, Наполеоннинг аввалги дабдабали юришию кейинги шармандали чекиниши, рус қуролининг шуҳратини кўкларга кўтарган халқ жасорати воқеаларидан сўнг Россия жамоатчилигини ўта ҳаяжонлантирган иккинчи воқеа, шубҳасиз, декабристлар қўзғолонидир.

Толстой бу инқилобий кўтарилиш даври акс-садоларини болалигидаёқ ўткир зеҳни ва идроки билан тинглаб қайноқ юрагининг туб-тубидан ўтказа билди. Худди Ватан уруши сингари бу тарихий воқеа ҳам бутун рус реалистик адабиётидаги каби Толстой ижодида бош мавзулардан бири бўлиб қолди. Гарчанд, ёзувчи қўзғолон ҳақида махсус асар ёзмаган бўлса ҳам, лекин унинг жуда кўп асарларида, чунончи, «Тирилиш» романида декабристларнинг исёнкор руҳи рўйи-рост ва ёрқин ифодаланган. Ҳатто чор самодержа-

внесига қарши курашган инқилобчиларнинг образлари ҳам яратилган.

Бу келтирган мисолларимиз ва қўйида келтириладиган жуда кўп бошқа мисоллар Толстой ўз замонасининг моҳир воқеанависи бўлганини ва шундай бўлгани учун ҳам ҳаққоний бадиий ижоднинг юксак чўққиларини забт эта билганини исбот қилади.

Ёзувчи ўз даврининг воқеанависи бўлиши шарт. Айниқса улкан истеъдод эгаси бўлган тинимсиз буюк меҳнат қила билишга қодир ёзувчи учун ўз даври воқеаларини, ўзи кўрган ҳаёт муаммоларини, ўз замондошларининг хилма-хил мураккаб ва ҳатто зиддиятли сиймоларини ҳаққоний кўрсата билиш ҳам фарз, ҳам қарзdir.

Толстой биографияси ижодий йўли, унинг бутун ёзувчилик ва жамоатчилик фаолияти ўта замонавий етук инсон бўлиши билан бир қаторда ўта замонавий баркамол адиб бўлганини ҳам тасдиқлайди.

Толстой армияда хизмат қилиб Кавказда, Қримда, шу жумладан Севастополда жуда кўп одамлар билан учрашди. Беҳисоб воқеаларга аралашди, шахсан ўзи қўлига қурол кўтариб Россияни мудофаа этишда қаҳрамонлик кўрсатди. Унинг айни йигитлик чоғларида кўрган-кечирганлари ҳаммаси аввал «Болалик», «Қазақлар», «Севастополь ҳикоялари» каби ўнлаб асарларида, кейинчалик ҳаётининг шомида ёзган «Ҳожимурод» қиссасида юксак маҳорат билан ҳаққоний тасвирланган.

Толстой адолатсиз урушлар, қирғинлар, низолар, қон тўкишларнинг ашаддий душмани бўлган. У тинчлик, эрк, тотувлик, қардошлик, меҳру муҳаббат ғоялари байроғини умри давомида баланд кўтариб ўтган арбобdir. Бу ғоялар абадий ғояларdir. Бизнинг асримизда, бизнинг давримизда, бизнинг жамиятимизда ҳам бизнинг авлодларимиз учун бу ғоялар ҳамшиша ҳаётбахшир...

Толстой ёзувчи сифатида камолга етган Петербургда Некрасов, Тургенев каби буюк замондошлари билан ҳамкорликда «Современник» журнали даргоҳида ижод қилиб юрган кезларида яна бир улкан тарихий воқеа содир бўлди. 1861 йилда Россияда подшоҳ амри билан крепостнойлик ҳуқуқи бекор қилинди. Рус зиёлилари, ҳатто ёзувчилар орасида бу воқеани табриклаган, унга мадҳу сано ўқиган кишилар ҳам бўлди. Лекин халқ ёзувчиси, халқ манфаатлари учун ҳақиқий курашчи Толстой ҳокими мутлақ тузумнинг макри, найрангини дарҳол тушуниб етди ва замондошлари Некрасов, Чернишевский, Добролюбов, Писаревлар сафида туриб, подшоҳнинг макрли найрангбозлигини қаттиқ қоралади. Токи самодержавие бор экан, мудҳиш эксплуатация барқарор экан, помещиклар ва капиталистлар зулми давом этар экан рус деҳқони, рус халқи ва Россияда яшовчи бошқа миллат меҳнаткашлари зулм ва

истибдод сиртмоқларидан қутула олмайдилар. Бу ғоя, бу ҳаққоний фикр буюк ёзувчининг бутун ижодида ёрқин кўриниб туради. У халқ фожеасини тасвирлар экан, аччиқ ҳақиқатни мардона айта билди. Унинг барча роман, қисса ва ҳикояларида зулм ва бидъатга қарши халқ норозилиги рўй-рост тасвирланган. «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина», «Тирилиш», «Қазаклар», «Маърифат мевалари» ва бошқа ўнлаб асарларини варақлар экансиз, Толстойнинг ёзувчилик жасоратига тан берасиз. Ақалли «Поликушка» қиссасини яна бир карра ўқиб чиқинг. Мулкдор рус бойвуччанинг — Россияда мудҳиш крепостной ҳуқуқ вакиласининг бир бечора деҳқон бошига ёғдирган маломатини, унинг инсоний қадр-қимматини ваҳшийларча таҳқирлаганини ёзувчи шу қадар изтироб оловида ёниб тасвирлайдики, қиссани ўқиганда қалбингиз титрайди, адолатсизликка қарши нафратингиз тошади.

Ҳа, халқ тақдири, азоби, кураши, орзу-умидларининг куйчиси Толстой ўз давридаги рус ҳаётининг ҳаққоний куйчиси сифатида донг таратди. Фақат Россияда эмас, балки чет элларда — Франция, Англия, Бельгия, Италия, Швейцария каби мамлакатларда ҳам унинг овозига қулоқ солишга мажбур бўлдилар.

Олтмишинчи-етмишинчи йилларда Толстой Европа мамлакатларига икки марта сафар қилди. У Европа халқларининг ҳаёти билан танишди. Айниқса халқ маорифи ишларини кўздан кечирди. У Франция ёки Швейцарияда мактаблар иши билан танишар экан, ўз Ватани — Ясная Полянада деҳқон болалари учун очган мактабда ўзгалар тажрибасидан фойдаланмоқчи бўлган. Бироқ ёзувчи Европада ҳам ҳафсаласи пир бўлиб қайтди. У ерда маориф соҳасидаги расмиятчилик, мактаб эшикларининг меҳнаткаш болалари учун берклиги ва ҳоказо жиддий ижтимоий нуқсонлар буюк маърифатпарварнинг кўзини очди ва у Россияга қайтиб келгач, халқ маорифини ривожлантиришга яна қаттиқроқ бел боғлади.

Халқни озод қилиш, зулмни битириш, меҳнаткашларга маърифат бериш соҳасида бизнинг ажойиб ўтмишдошларимиз, шу жумладан, Толстой бошлаган ва адолатсиз тузумлар шароитида амалга ошириш амри маҳол бўлган иш Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси туфайли тўла рўёбга чиқди.

Биз жами зафарларимиз билан бир қаторда совет адабиётимизни ҳам ҳақли равишда Улуғ Октябрь меваси деб атаймиз. Чиндан ҳам социалистик инқилоб туфайли янги дунё, янги ҳаёт, янги маданият вужудга келди. Биз буюк янги адабиётимиз — социалистик реализм адабиёти тонгида Толстойнинг салобатли, нурли сиймосини кўрамиз. Толстой улуғ доҳиймиз Лениннинг қалбига умрбод ўрнашган, унинг чексиз муҳаббати ва эҳтиромига сазовор бўлган ёзувчидир. Пролетар адабиётининг бўрон қуши, кўп миллатли совет ада-

биётнинг асосчиси М. Горькийнинг буюк замондоши, устози, илҳом-кори, ифтихори Лев Николаевич Толстойдир.

Ахир, Толстойни «Рус революциясининг кўзгуси» деб атаган Ленин Толстой асарларини ўқиш учун Россия халқи саводхон бўладиган кунлар келишини орзу қилган ва халқни саводхон қилишни революциянинг энг муҳим вазифаларидан бири деб билган.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ Ленин Толстой асарларини планли равишда кенг нашр қилишни Луначарскийга махсус топширган ва ғоят муҳим бу вазифанинг бажарилишини шахсан ўзи назорат қилиб турган.

Коммунистик партия ва Совет давлати буюк доҳиймиз В. И. Ленин қўйган тарихий вазифа — халқ саводини чиқариш, миллион-миллион меҳнаткашларга маърифат бериш вазифасини социализм қурилиши жараёнида тўла амалга оширди.

Лев Николаевич Толстой ўз кундаликларининг бирида, менинг асарларимни меҳнаткаш халқим ўқий оладиган замон келишини орзу қиламан, деб ёзган эди. Мана, ўша замонлар келди. Толстой асарлари йил сайин қайта-қайта нашр этилмоқда. Унинг тўқсон жилдик асарлар мажмуаси рус тилида ва бошқа ўнлаб халқларнинг тилларида нашр этилган ва нашр этилаётган мажмуаларга асос бўлди.

Халқ ҳаётини, курашини, умид-орзуларини тараннум этган буюк ёзувчи ижоди чинакам халқ мулкига, унинг маънавий хазинасига, янги яратувчи инсонни тарбиялашда ғоявий қуролга, тарбия дастурига айланди.

Толстой ижодиётининг биз ёзувчилар учун яна бир буюк сабоғи— унинг маҳоратидир.

Мен «Уруш ва тинчлик»ни қайта-қайта ўқийман. Агар мен бу ўлмас эпопеяни ҳар йили бир марта албатта ўқиб чиқаман десам, муболаға қилган бўлмайман. Бу эпопеяда Россияда ва Европада ўн беш йил давомида содир бўлган мураккаб воқеалар бутун тафсилоти билан муфассал ҳикоя қилинган. Уни ўқиган кишининг кўз олдидан рус қишлоғи мазараларидан тортиб Петербург қасрларидаги фисқу фужурга қадар, Наполеон ва Александр гвардияларидаги ялтироқ дабдабалардан Смоленск ўрмонларидаги партизанларнинг жасоратли жангларига қадар, Андрей Болконскийнинг маънавий етук ҳаётидан Пьер Безуховнинг изланишлари ва дарбадарликларига қадар, Наташа Ростованинг маъсума дил изтироблари, Эленнинг маъносиз ҳаю ҳаваслари, Петя Ростовнинг мурғак орзулари, князь Багратион ва Денис Давидовнинг ватанпарварлик интилишлари, Михаил Кутузовнинг донолигидан чол Болконскийнинг ўткир мулоҳазаларига қадар, эҳ-ҳе, хилма-хил, ранг-баранг, зиддиятли, ҳаяжон тўла воқеалар, бир-бирига ўхшамайдиган одамлар тизи-

либ ўтади. Толстой эса юзлаб турли-туман воқеаларни композициянинг ягона мустақкам ипига тизади, сон-саноқсиз воқеаларни бири-бирига моҳирона улайди. Ҳар бир шахс, ҳар бир қаҳрамоннинг портретини чизади, феъли атворини белгилаб беради, ҳар бирининг ҳаёт ва жамиятдаги ўрнини аниқ кўрсатади...

Қақат «Уруш ва тинчлик»да эмас, «Болалик» ва «Анна Каренина»да ҳам, «Қазақлар» ва «Ҳожимурод»да ҳам, «Маърифат мевалари» ва «Тирилиш»да ҳам...

Ҳар бир халқ ўз тарихининг салмоқли даврлари ва долзарб фаслларида буюк олимлар ва ёзувчилар, арбоблар ва санъаткорлар етиштирган.

Фирдавсий ва Низомий, Гомер ва Данте, Саъдий ва Навоий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Гюго ва Тагор, яна ўнлаб ва юзлаб буюк ёзувчилар одамзод бадий ижодиётининг мангу порлаб тургувчи нурли чўққиларидир.

Биз социалистик реализм адабиётимизнинг баркамол алломалари билан ҳам ҳақли равишда фахрланамиз. Максим Горький ва В. Маяковский, Ҳамза ва Сакен Сайфуллин, Якуб Колас ва Аветик Исаакян ва бошқа қардош халқлар инқилобий адабиёт қалдирғочларидан бошланган бизнинг кўп миллатли совет адабиётимиз учун, унинг ҳамма авлодлари учун (Л. Н. Толстой ижодиёти энг бой ва энг ибратли намуна мактабидир..

Биз жаҳонга Толстойни берган буюк Россия билан, улуғ оғамиз рус халқи билан чексиз фахрланамиз.

Толстой вафотидан буён етмиш йил ўтган бўлса ҳам у ҳамиша тирикдай, давримизнинг тўрида салобат тўкиб туради. У бизни ҳамиша халқ куйчиси, ҳақиқат жарчиси бўлишга чақиради.

Толстой биз ўзбеклар учун ҳам қадрли ва азиздир. Унинг асарлари ўзбек тилига Улуғ Октябрь арафасидаёқ таржима қилина бошланган. Чунончи, маърифатпарвар шоиримиз А. Авлоний Толстой ҳикояларини таржима қилиб вақтли матбуотда ва илк дарсликларда эълон қилган. Революциядан кейин Толстой ижодига қизиқиш кучайиб, унинг «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина», «Тирилиш» романлари, «Болалик», «Ҳожимурод» ва бошқа қисса, ҳикоялари, пьесалари, кундаликлари ва ёзишмаларининг бир қисми ўзбек тилига таржима қилинди.

Мана ёзувчининг беш жилдлик танланган асарлари нашри ниҳоясига етди. Биз Толстой ижодий сабоқларини ҳамиша қадрлаймиз ва буюклиги қаршисида самимий таъзим бажо келтирамиз.

Ҳамид ҒУЛОМ

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, СССР Давлат мукофоти лауреати.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.	5
Иккинчи қисм.	228
Учинчи қисм.	414
* Ҳамид Ғулом. Буюк мактаб.	510

На узбекском языке

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 5-ТОМАХ

ТОМ V

Воскресение

Роман

Редактор *Б. Норбоев*
Раском *А. Бобров*
Расмлар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *М. Қудратова*

ИБ № 1250

Босмахонага берилди 01.02.80. Босишга рухсат этилди
25.11.80. Р. 09255. Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қо-
ғози № 2 Адабий гарнитура. Юқори бос-
ма. Шартли босма л. 27,30. Нашр. л. 27,8. Тиражи
15000. Заказ № 1304. Баҳоси 2 с 50 т. Фафур Фулом но-
мидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент,
Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси.
Тошкент, Навоний кўчаси, 30.

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЕТ ВА САНЪАТ НАШРИЕТИ
ҚУШИДАГИ КИТОБЛАРНИ БОСМАДАН ЧИҚАРДИ

Лев Толстой. Танланган асарлар.

Беш жилдик

I жилд. Ҳикоялар, қиссалар.

II жилд. Уруш ва тинчлик. 1—2-китоблар.

III жилд. Уруш ва тинчлик. 3—4-китоблар.

IV жилд. Анна Каренина. Роман.

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
1981 ЙИЛДА КЎП ЖИЛДЛИҚ НАШРЛАРДАН ҚЎИИДАГИ
ҚИТОБЛАРНИ БОСМАДАН ЧИҚАРАДИ

В. Шекспир. Асарлар. Беш жилдлик.

I жилд. Ромео ва Жульетта. *Мақсуд Шайхзода таржимаси.*
Отелло. *Ғафур Ғулом таржимаси.*

Ун иккинчи кеча. *Ҳамид Ғулом таржимаси.*

II жилд. Вероналик икки йнгит. *Уйғун таржимаси.*

Қийиқ қизнинг қуйилиши. *Туроб Тўла таржимаси.*

Ричард III. *Асқад Мухтор таржимаси.*

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
1981 ЙИЛДА «ДУСТЛИК ҚУТУБХОНАСИ» СЕРИЯСИДА
ҚУГИДАГИ КИТОБЛАРНИ НАШР ЭТАДИ

Шеърят

Александр Блок. Шеърлар ва поэмалар.
Владимир Маяковский. Оқ ва қора.
Сергей Есенин. Лирика.
Расул Ҳамзатов. Бир хонадон фарзандлари.
Муса Жалил. Қўшиқларим.
И. Зиедонис. Бедор тонг.
Жубан Мўлдағалиев. Дашт баҳори.
Олег Шестинский. Дўстларимга.
Евгений Евтушенко. Оппоқ қор ёғмоқда.

Наср

Борис Васильев. Тонглар эса сокин бу ерда... *Повестлар.*
Ахияр Ҳакимов. Оқсоқ бўри. *Повестлар.*
Анатолий Иванов. Соялар чошгоҳда йўқолади. *Роман.*
Галина Серебрякова. Ҳаёт чўққиси. *Роман.*

Толстой Лев.

Танланган асарлар: 5-жилд.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти,
1980.—

Жилд. 5. Тирилиш: Роман
(Холида Аҳророва тарж.) 1980. 520 б.

Лев Толстой беш жилдлик «Танланган асарлар»нинг ушбу охириги жилдига
буюк адибнинг машҳур «Тирилиш» романи киритилди.

Толстой Лев. Избранные произведения. 5—ти т. Т. 5. Воскре-
сение.